

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૫૦૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રામલધી-૨

વિષય ૮૨૨૧

બૃહદ અન્થમાળા

અન્થ ૬ કો.

શ્રામી રમતીર્થ

એમ. એ. એમના સદુપદેશ,
ગ્રન્થ ૧ લો.

અગાઉ નીકળેલા ભાગ ૧ થી ૫ નો સંગ્રહ.
ત્રીજીવાર પ્રત ૩૩૦૦. વિ. સં. ૧૯૭૪.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા:—ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.

કાલ્યાણદેવી—મુંબઈ.

મૂલ્ય રૂ. ૧૧૧, પોસ્ટેજ ભુકું.

બહારના વેચનાર પોસ્ટેજ ભેગું વધુ લેશે.

(સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૭૫૦૪

અમદાવાદમાં ધી “ ડાયમંડ જ્યુબિલી ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

ગ્રંથાર્પણ

વર્તમાન યુગના આધ્યાત્મિક ધન્વંતરી

સ્વામી રામતીર્થ

एमनी

ચૈતન્યાનંદમયી અન્નમર વાણીરૂપ

સંજીવિની માત્રા

કુંજન

તેમણે જીવનપર્યંત સ્વ તેમ પર ઉપર અજમાવીને

અનુભવ સિદ્ધ કરેલી છે

તે

તેના સદુપયોગવડે

આંતર્યામ્ય વિકાસની આત્યંતિક નિવૃત્તિપૂર્વક

નિત્યના સર્વોત્તમ જ્ઞાનાનંદમય મોક્ષપદની

પ્રાપ્તિ કરવાની બલામણુ સહિત

તેથી

સત્ય ઉન્નતિનાં આતુર

સર્વ બંધુ, મગિનીઓના હાથમાં

તેમની તે આતુરતા બદલ અનેકાનેક હાર્દિક ધન્યવાદ પૂર્વક

સસ્નેહ સમર્પિત.

સર્વનો:—

देह भावेतु दासोऽस्मि, जीव भावेत्वदंशकः
आत्मभावे त्वमेवास्मि, इति मे निश्चितामतिः

अखंडानंद.

સત્વર જોધયે છે—સુધારકો.

બીજાઓને નહિ પણ પોતાની જાતનેજ સુધારવા માટે !
યુનિવર્સિટીની પદવી જીતનારા નહિ પણ પોતાના
મનનેજ જીતનારા !

અવસ્થાનું ધોરણ વર્ષપર નહિ પણ જિજ્ઞાસાની દિવ્યતા
અને આનંદના યૌવનપર !

પગાર—ઈશ્વર પ્રાપ્તિ !

અરજી—દીનયાયનાઓથી ભરેલી નહિ પણ
અધિકારયુક્ત આજ્ઞા અને નિશ્ચયને દર્શાવનારી !

તરતજ મોકલો—

નગદીશ્વર-તહમારા પોતાનાજ આત્માપર.

ૐ સર્વ સ્થળે.

મું તહમારા હૃદયમાંજ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી લોકહિતાર્થે અતિ સસ્તી કિંમતે નીકળતા ઉત્તમ ગ્રંથો.

તૈયાર મ્હોટા ગ્રંથો

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ-મહારામાયણ ભાગ ૧લો. આમાં પાંચ પ્રકરણ હોઈ પૃષ્ઠ ૯૪૦ છે. કાગળ ગ્લેજ બાંધ ૭૦ રતલી, સોનેરી પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૩ પો. ૦ાન્ન

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ-મહારામાયણ ભાગ ૨ જો. આમાં નિર્વાણ પ્રકરણ હોઈ પૃષ્ઠ ૧૦૮૫ છે. કાગળ ગ્લેજ ૬૦ રતલી, સોનેરી પૂઠું, રૂ. ૩ પો. ૦ાન્ન

શ્રી ભગવતી ભાગવત અથવા દેવી ભાગવત-વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાન્તર, પૃષ્ઠ ૯૫૦, મળ-ખૂત કાગળ, સોનેરી પૂઠું, રૂ. ૨૧૧૧ પો. ૦ાન્ન

શ્રી શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું-રાજધર્મ, આપદર્મ અને મોક્ષધર્મ સંપૂર્ણ, પૃષ્ઠ ૮૪૦, રફ કાગળ, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૨ પો. ૦ાન્ન

શ્રી દાસબોધ-શ્રી શિવાજી મહારાજના સમર્થ ગુરુ રામદાસ સ્વામીનો ઉપદેશ, પૃષ્ઠ ૪૦૦, કાગળ ૭૦ રતલી, મળખૂત કાપડી પૂઠું, રૂ. ૧૧ પો. ૦ાન્ન

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ-દરેક ભારત સંતાને વાંચવા યોગ્ય ઉત્તમ ચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૩૫૦, પાકું પૂઠું, રૂ. ૧૧, સાદું ૦ાન્ન પો. ૦ાન્ન

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-ભાગ ૧ લો-કર્નલ ટાડ કૃત મહાન ગ્રંથ-મેવાડના રાજ-રાણાઓ ધન નાં ચિત્રો અને ચરિત્ર સાથે, પૃષ્ઠ ૮૦૦, પાકું પૂઠું, રૂ. ૨૧, સાદું ૨ પો. ૦ાન્ન

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ. ભાગ. ૧ થી ૫ નો એકત્ર ગ્રંથ, નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૦૦, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ ૦ાન્ન

વાલ્મીકીય રામાયણ-આનું છાપવાનું કામ ઠંડું ચાલતું હોવાથી છપાવેથી ખર્ચર અપાશે.

મહાભારત-છ ભાગમાં-આ ગ્રંથ કહાડવાનું લઘાઈ મટાં સુધી મુલતવી રહેલું હોવાથી એનાં આદિ અને સમાપ્ત પછી હાલ બહાર પડનાર નથી.

બીજા તૈયાર ગ્રંથો

એકાદશ સ્કન્ધ શ્રીમદ્ ભાગવતમાંનો ઉત્તમ ઉપદેશ, મૂળ શ્લોક સહિત સરલ ભાષાન્તર, પૃષ્ઠ ૪૮૮, સોનેરી પૂઠું રૂ. ૦ાન્ન, પાકું પૂઠું ૦ાન્ન પો. ૦ાન્ન

મનહર પદ-મનોહરસકૃત ગુજરાતી તથા હિન્દી ૧૫૦ પદ, પૃષ્ઠ ૧૮૦, મૂલ્ય ૦ પો. ૦ાન્ન

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-મો. ક. ગાંધીકૃત ઉત્તમ ઉપદેશ, પૃષ્ઠ ૧૪૪, મૂલ્ય ૦ પો. ૦ાન્ન

સદ્ગુણી બાળકો-બાળકો માટે અસરકારક ખરાં બનેલાં ૮૧ દ્રશ્યો; કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કર્યું છે. પૃષ્ઠ ૧૯૨ મૂલ્ય રૂ. ૦ પો. ૦ાન્ન

બાળકોની વાતો-સાદી અને સહેલી ભાષામાં બાળકો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ, પૃષ્ઠ ૧૨૦, ૦ પો. ૦ાન્ન

બાળ સદ્બોધ-ધર્મ, નીતિ ધન ના બોધપ્રદ પાઠો દ્રશ્ય સહિત, પૃષ્ઠ ૧૩૬, મૂલ્ય ૦ પો. ૦ાન્ન

ઐત્રેયી... ... પૃષ્ઠ ૮૦ મૂલ્ય ૦ પો. ૦ાન્ન

ભાગવત, જ્ઞાનેશ્વરી, આર્યભિષક, ગીતાના ગુટકા, ભજનસાગર, સુબોધરત્નાકર, આ પુસ્તકો થઈ રહેલાં હોવાથી હવે પછીથી તે છપાય અને જાહેર ખર્ચર અપાય ત્યારેજ મંગાવવા.

ખાસ સૂચના:-

૧. બીજો મળતાં પુસ્તકો અહીંથી મોકલાશે નહિ.
૨. રૂ. ૫ અથવા તેથી વધુનાં પુસ્તકો હશે તો તે રેલ રસ્તે મંગાવવાથી ખર્ચ ઓછો આવશે.
૩. રેલ રસ્તે મંગાવનારે મૂલ્ય પ્રથમથીજ મોકલવું.
૪. રેલ કે ટપાલ રસ્તે મંગાવનારે અમદાવાદ જાવું.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-૬. કાલ્યાણેવી રોડ-હાથી ગિરદીપ-મુખ્ય નં. ૨. સેશન કોર્ટ પાસે-અમદાવાદ.

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દર વર્ષે માત્ર રૂ. ૨ માં પૃષ્ઠ ૨૦૦૦ ના વિવિધ-ઉત્તમ પુસ્તકો મળે છે. પાકાં પૃષ્ઠાં સાથે રૂ. ૩, પો. માફ. વર્ષ પુરું થયેથી જુદું.

સંવત ૧૯૭૪ નાં પુસ્તકો.

રામકૃષ્ણ કથામૃત ભાગ ૧ લો તૈયાર છે. ખીન્ન પુસ્તકો નીચલામાંથી તેમજ નવી પસંદગી થાય તેમાંથી નિકળશે. જેમકે:-ઉપનિષદોના ઉપદેશ, અમેરિકાનો પ્રવાસ ભા. ૨ નો, બંદીમકૃત ધર્મતત્ત્વ, સામાજિક વાર્તાઓ, સત્ય નિબંધવાળી, સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત એક પુસ્તક, અખાની વાણી, અર્વાચીન શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રીય વિચાર, સોનેરી વચનો, વિવેકાનંદના સદુપદેશ ૪૦. આગલા વર્ષમાં પૃષ્ઠ વધુ થવાથી આ વર્ષમાં પૃષ્ઠ ૧૮૦૦ થી ૧૯૦૦ અપાશે.

આગલાં વર્ષોના સેટ.

સં. ૧૯૬૭ નાં પુસ્તકો-હવે ખલાસ થયાં છે.

સં. ૧૯૬૮ નાં પુસ્તકો-નવસહિતા, કાસ્મીરનો પ્રવાસ, વિવેકાનંદનાં પત્રો, નવા યુગની વાતો ભા. ખીન્ને, રામતીર્થ ભાગ ચોથો, વીર દુર્ગાદાસ. કુલ પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ છે. મૂલ્ય રૂ. ૧૧, પાકાં પૃષ્ઠાં રૂ. ૩, પો. જુદું.

સં. ૧૯૬૯ નાં પુસ્તકો-રામતીર્થ ભાગ ૫ માં, પદાત્મક ગીતા, નવલકથાસંગ્રહ, ના. શહેનશાહ ૪૦, છોટાલાલ પદ્મોદિની, વૈરાગ્યબોધકાવ્ય, દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ, કથાગુચ્છ, ટુંકી વાર્તાઓ. કુલ પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ છે. મૂલ્ય રૂ. ૧૧ પાકાં પૃષ્ઠાં રૂ. ૩, પો. જુદું.

સં. ૧૯૭૦ નાં પુસ્તકો-રામતીર્થ ભાગ ૬ઠ્ઠો, સેવાના સન્માર્ગ, ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૨ નો, રામતીર્થ ભાગ ૭ માં, નેપોલીયન બોનાપાર્ટ. કુલ પૃષ્ઠ ૧૫૦૦. મૂલ્ય રૂ. ૧૧, પાકાં પૃષ્ઠાં રૂ. ૩, પો. જુદું.

સં. ૧૯૭૧ ના પુસ્તકો-વિવેકાનંદના સદુપદેશ ભાગ ૧ લો, અખાની વાણી, સાચું સ્વર્ગ, વિવેકાનંદ ભાગ ૨ નો, ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૩ નો. કુલ પૃષ્ઠ ૨૦૦૦. મૂલ્ય રૂ. ૨, પાકાં પૃષ્ઠાં રૂ. ૩, પો. જુદું.

સં. ૧૯૭૨ નાં પુસ્તકો-રામતીર્થ ભાગ ૮-૯, આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન, લઘુ લેખ સંગ્રહ ભાગ ૨ નો, પ્રભુમય જીવન, ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૪ થો, હિંદી લેખમાળા. કુલ પૃષ્ઠ ૨૦૦૦ મૂલ્ય રૂ. ૨, પાકાં પૃષ્ઠાં રૂ. ૩ પો. જુદું.

સં. ૧૯૭૩ નાં પુસ્તકો-સ્વામી વિવેકાનંદ ભા. ૩ નો, અમેરિકાનો પ્રવાસ, સ્વામી વિવેકાનંદ ભા. ૪ થો, બંદીમ નિબંધમાળા, સસ્તું સાહિત્ય વ. કા. ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ભવિષ્ય. કુલ પૃષ્ઠ ૨૧૫૦, મૂલ્ય રૂ. ૨) પાકાં પૃષ્ઠાં ૩) પો. જુદું.

ચરિત્રમાળા

દેશ વિદેશનાં પ્રાચીન અર્વાચીન અનેક મહાન સ્ત્રી પુરૂષોનાં ઉત્તમ ચરિત્રોનો દર વર્ષે પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ જેટલો મહોટો સંગ્રહ, વાર્ષિક માત્ર રૂ. ૨, પાકાં પૃષ્ઠાં સાથે ૩.

સં. ૧૯૭૩ થી આ માળા મુક્તવી હોઈ લગ્ન પછી નિકળવા સંભવ છે.

આગલા વર્ષોના સેટ.

(આ દરેક સેટમાં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ છે. દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૨, પાકાં પૃષ્ઠાં સાથે રૂ. ૩, પો. જુદું છે.)

સં. ૧૯૬૮ નાં પુસ્તકો-હવે મળતાં નથી, સં. ૧૯૬૯ નાં પુસ્તકો-ભારતના મહાન પુરૂષો-ભાગ ૧ લો, આનંદીયાઈ જોશી, ભારતના વીર પુરૂષો, ભારતના સંતપુરૂષો, જગવિખ્યાત પુરૂષો ભાગ ૧ લો.

સં. ૧૯૭૦ નાં પુસ્તકો-ભારતના સ્ત્રી રત્નો ગ્રંથ ૩ નો, ભુકર ટી વોશીંગ્ટન, ભારતના મહાન પુરૂષો ભાગ ૨ નો, જગવિખ્યાત પુરૂષો ભાગ ૨ નો.

સં. ૧૯૭૧ નાં પુસ્તકો-જોન ઝોફ આર્ક, ભારતની દેવીઓ, મહાન અલેક્ઝાંડર, મહાન શીખ-ગુરૂઓ, થિયોડર પાર્કર.

સં. ૧૯૭૨ નાં પુસ્તકો-રાજા રામમોહનરાય, સમ્રાટ અકબર, જગવિખ્યાત પુરૂષો ભાગ ૩ નો-વોલેસ અને ડિમોસ્ટનિસ, જગવિખ્યાત પુરૂષો ભાગ ૪ થો-પ્રિન્સ ગિસ્માર્ક અને બ્લૅકસ્ટન.

સ્વામી રામતીર્થ અને તેમના ઉપદેશો વિષે પત્રકારો ઈંગ્લા

અભિપ્રાય.

સ્વામી રામતીર્થ, એમ. એ. હાલહીમેં એક અછે વિદ્વાન મહાત્મા હોગયે હૈ । (હિન્દુસ્તાનકે હી નહીં કિન્તુ અમેરિકા તકકે વિદ્વાન આપસે પરિચિત હૈ । અમેરિકામેં તો આપકે નામધે એક “રામ સોસાઈટી” નામકી સમા હી હૈ । જો આપકે સદુપદેશોસે હી ઉપદેશ કરતા હૈ ।)

* પુસ્તકમેં જો ગુણ હૈ વહ હમ પૂરી તૌરસે વર્ણન નહીં કરસકતે । ઇસકે વાંચનસે દેશાહિત, ધર્મહિત, જાતિહિત, અપનાહિત કરનેકા પૂરા ર વોધ હોતા હૈ * * ૧-શ્રીકાન્યકુન્જહિતકારી, માર્ચ સન ૧૯૦૮.

મહાનુભાવોંકે જીવનચરિત્રકા પાઠ હી મનુષ્યકે ચરિત્ર સુધારનેકા સર્વોત્તમ ઉપાય હૈ । (ઉક્ત સ્વામીજીકા જીવનચરિત્ર પઢનેસે ઔર उनके उपदेशोंका मनन करनेसे चरित्रका बहुत कुछ सुधार हो सकता है ।) હિન્દી જાનનેવાલોંકો ઇસ પુસ્તકકા અવશ્ય પાઠ કરના વાહિયે ઔર उनके उपदेशोंको ग्रहण करके अपने जीवनको सार्थक करना चाहिये ।

ભારતમિત્ર, તા. ૨૮-૩-૧૯૦૮.

સ્વામી રામતીર્થજીકા નામ એસા કૌન હોગા જો ન જાનતા હો, સ્વામી રામતીર્થજીને હિન્દુસ્તાનકે સિવાય અન્ય અમેરિકા આદિ દેશોમેં મીં અપને વ્યાખ્યાન દેકર સર્વે સાધારણકો મોહિત કરદિયા થા । અમેરિકામેં અબ મીં સ્વામીજીકે સૈકડો શિષ્ય હૈ * * * * । બ્રાહ્મણ સર્વસ્વ, ફરવરી ૧૯૦૯.

* * * સ્વામી રામતીર્થજીકી જીવની બડી મનોરંજક ઔર पुण्यदायिनी હૈ । સ્વામી રામતીર્થમેં એક વિલક્ષણ બાત થી; જિસે હમને સ્વયં उनके साथ रहकर जाना था । આપ “સોડહ” સમ્પ્રદાયકે અનુયાયી હોનેપર મીં સર્વે પ્રેમી ઔર ભગવદ્ભક્ત થે । પ્રત્યેક હિન્દૂકો યહ પુસ્તક ખરીદના વાહિયે ।-શ્રી યાદવેન્દ્ર, માર્ચ ૧૯૦૯.

સ્વામીજી જિસ કુલમેં ઉત્પન્ન હુયે થે કેવલ ઇસકો હી નહીં પ્રશંસિત કર ગયે કિન્તુ ઇસ સંક્ષિપ્ત જીવનીકે પઢનેસે પતા લગતા હૈ કિ ભારત માતામેં ઇસ હીનાવસ્થામેં મીં એક પુરુષ રત્ન ઉત્પન્ન કરદિયા જિસકી જ્યોતિકો દેખ એક વાર અહંકારી અમેરિકાકી મીં આંખે ચૌંધિયા ગઈ । * * *

યદિ ઇસ પુસ્તકકા દેશમેં પ્રવાર હો તો યહી નહીં કિ હમ લોગ ઇનકી કીર્તિકો ચિરસ્થાયી રખનેમેં કૃત-જ્ઞતા પ્રકાશ કરેંગે વલિક અમ્યુદયાકાંક્ષી ભારત સંતાનકે હાથમેં મનોર્થપૂર્તિકા સાધન દાન કરનેકા પુણ્ય કરેંગે ।

અમ્યુદય, તા. ૨ એપ્રિલ ૧૯૦૯.

* * * * સ્વામી રામતીર્થ એમ. એ. એઓ એક અત્યંત પ્રભાવશાળી અને દિવ્ય વ્યક્તિ થઇ ગયા છે. પોતાના પવિત્ર અને વિરાગી જીવનથી અનુપમ દ્રષ્ટાંત આપેલ છે. તેઓશ્રી એક સાચા મન્યાસી અને નમ્રુનેદાર ઉપદેશક હતા. તેમણે ધર્મના વિષયમાં તથા દેશોદયના વિષયમાં બાપજીના દારા તથા બીજી રીતે અમુલ્ય બોધ આપેલો છે. * * * * ઇન્ડીઅન ઓપીનિયન તા. ૨૭ જુલાઈ ૧૯૧૨.

* * * * મહુમ રામતીર્થના સદુપદેશથી હવે ભાગ્યે કોઇ ગુજરાતી વાંચનાર અને દુનિયાનું ખરું સુખ શોધનાર અભણ્યો હશે. સ્વામી વિવેકાનંદ પછી તેમની ચત્કિચિત્ત આટી રહેલી પ્રવૃત્તિમાં કમેરો કરી વેદાન્ત માર્ગને ખતાવવામાં આ મહાન મન્યાસીએ કાંઈ નવી તેવી સેવા કરી નથી. * * * *

જેન, તા. ૧૮ ઓગસ્ટ ૧૯૧૨.

* * * * આ પુસ્તકપર અવલોકન લખનાર હું કુદ્ર કોણુ ? એ અહમ્મત યોગી સુમતાનવાળા ચમકારી પુરુષ...હિમાલયની ખરકની સપાટીપર નમ્ર પોઢવામાં આનંદ મળી શકનારા વજ્જના શરીરવાળા નવયુવાન...એમ એ. સુધીનું અંગ્રેજી, ફારસી અને વેદનું તારતમ્ય સહેલામથી સમજવા જેટલા સંસ્કૃતના ઉંચામાં ઉંચા જ્ઞાન સાથે પચીસ વર્ષની નાની વયમાં પ્રોફેસર અને શીલસુદર થનારા તે અપવાદ રૂપ રતનના વિચારોની કિંમત આંકનાર હું કોણુ ! હું તો (અહુ તો) એ રતનના પ્રકાશથી અંબઈ શકું, મનમાં રાજ થઈ શકું અને મુજો પ્રેમ કરી શકું. વંદન હો, કળિયુગના ‘રામ’ ! તને વંદન હો, ! ભાગ્યશાળી છે તે નરો કે જે તારાં શિક્ષણને વાંચી શકશે, વિચારી શકશે અને જીંદગીના ‘રેકર્ડ’માં ઉતારી શકશે. * * * વગેરે

અતિ-અતિ-અતિ અમૂલ્ય વિષયોનો આ ચાર ભાગમાં સમાવેશ કર્યો છે, અને તેનું અવલોકન લખતાં આ પેપરના આખા ચાર અંક ઝોઝામાં ઝોઝા બરાબર તોજ કાંઈક ઇન્સાફ આપ્યો ગણાય. * * *

જૈનસમાચાર. તા. ૨ જી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨.

* * * * મહાત્માશ્રી રામતીર્થે સ્વામીના શબ્દોપર અભિપ્રાય આપ્યો એ, અભેદ માર્ગ પ્રવાસીઓ સિવાયના ખીળઓ માટે ધીટતાજ કહેવાય. એ વિદ્યુત શક્તિની કિંમત સાધારણ માણસોથી આંધી શકાય તેમ નથી. હુનીઆતું રાજ્ય ધડીભર અને સોંપવામાં આવે તો પહેલામાં પહેલો ઢંઢરો જે હું પીરાણું તે એજ કે, સ્વામી રામતીર્થના સર્વમાન્ય વચારો વાંચો અને એ વાંચનપરે હૃદયમાં દીવ્યતા પ્રભૂતા પ્રગટાવો. * * *

‘રામ’નાં વચનો જેના ધરમાં ન હોય તેના ધરમાં કામનું અને યમનું ધામ હોતું જોઇએ.

જૈન હિતેન્દ્રુ—માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૧૪.

* * * તેમની ઉપદેશ કરવાની રીત પણ ન્યારીજ હતી. તેમના લેખો અને વ્યાખ્યાનો એવાં પ્રભા-વશાળી અને હૃદયગ્રાહી છે કે જેઓ તેને એકવાર વાંચે છે તેમના ચિત્તપર અપૂર્વ છાપ પડી જાય છે.

હિંદી ગ્રંથમાંથી.

“ * * તેઓ ઉત્તમ વક્તા, ઉંડા અભ્યાસી અને સાચા સંન્યાસી હતા.....તેમની ભાષા સત્-વાળી, જુસ્સાદાર અને રહેલી; સુંદર વર્ણનાત્મક સૂક્ષ્મયુક્તિથી ભરેલી અને ઉદાત્ત વિચારો તથા પવિત્ર લાગણીયુક્ત છે. તેઓ દૃઢ તપસ્વી અને જુસ્સાદાર કવિ હતા. વેદાંતના આધુનિક ઉપદેશકોમાં તેમનો દરજ્જો ધણો ઉંચો છે. * * *

નિબંધોમાં સ્વામીજીનું આધુનિક પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું તથા પ્રાચીન હિંદી સાહિત્યનું વિશાળ જ્ઞાન, દૃષ્ટાંતો અને અવતરણો આપવાની તેમની કુશળતા, તેમની કથનાશક્તિનો ભંડાર, કાર્લાઇલની માફક જ્યાં જોઇએ ત્યાં ધટતા શબ્દો ગોઠવી દેવાની તેમની સચોટતા અને તેમના વિચારોની ઉદારતા સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. * * *

મદ્રાસમાં પ્રકટ થયેલા અંગ્રેજી ગ્રંથમાંથી.

“ સુવિચાર અને જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ એવા ધણા લેખો પ્રકટ થાય છે, પરંતુ સ્વામી રામતીર્થના લેખોમાં તો કોઇ અજળ પ્રકારની સ્વતંત્રતા અને વિલક્ષણ તેજસ્વીતા દેખાઇ આવે છે.....સ્વામી વિવે-કાનંદની પેઠે વેદાંત સરખા ગહન વિષયને સહેલાઇથી સમજાવવાની હથોટી અને કાર્લાઇલ અથવા ઈમ-સનની પેઠે ભાષામાં સચોટ સુંદરતા આણવાની કળા એ બન્ને ગુણોના એમનામાં રહેલા યોગથી કોણ મોહિત ન થાય ?ઘટપટના તર્કમાંથી વેદાંતને છોડવી વ્યવહારમાં તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એ ઉત્કર્ષની ખરી ચાવી સ્વામી રામતીર્થે સર્વે જણના હાથમાં આપી દીધી છે.....ભાષાદારા સ્વામી-જીના ઉપદેશામૃતથી મતમવાંતરની તકરારનો અંત આવી લોકો ઐક્યથી અને સાત્વિક ભાવથી સ્વદેશો-ન્નતિ કરવાને ઉદ્દોગી થશે એવી આશા છે. મનોરંજક મંડળીના મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી.

* * રક્ષ વેદાન્તનો જેમને કંટાળો આવતો હોય અથવા જેમને તેનો ભય લાગતો હોય, એવા મનુ-ષ્યોએ સ્વામી (રામતીર્થ)જીના સુખાપિદંમાંથી નીકળેલું આ ઉદ્દ્યોધક પરંતુ કંપમય વેદાન્ત અવશ્ય વાંચવું; એવી પ્રત્યેક સાક્ષર બંધુને વિનંતિ છે.

લોકમિત્ર (મરાઠી) જ્ઞાનાપુર.

* * “ચટકદાર નવલકથા” અને “લલિતવાદ્યમય” એવા શુભ નામ નીચે પ્રકટ થતી મૂર્ખતા ભરી અને અશક્ય પ્રણયકથાઓના વાચનની અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત ગ્રંથ સરખા તેજસ્વી અને પરિચામ-કારક ગ્રંથોના વાંચન પ્રત્યે અમારા તરફ વર્ગની પ્રવૃત્તિ વળવી જોઇયે. સયાજીવિજય (મરાઠી)—મુંબઈ.

* * “સ્વામીરામતીર્થે સરખા મહાન પુરુષની આ વાણી છે” એટલું કહું એટલે પછી આ ગ્રંથની ખીજ વિશેષ તારીફ કરવાનું કારણ નથી.

જ્ઞાનાંજન મુંબઈ.

* * સ્વામી (રામતીર્થ)નાં * વ્યાખ્યાનો * * * એટલાં સુંદર છે કે તે પુનઃ પુનઃ વાંચવા જરૂર પડે છે.

આગલી આવૃત્તિ બહુજ ઝડપથી ખપી જવા છતાં નવી આવૃત્તિ છપાવવાનું લડાઇ મટીને કાગળોની મોંઘારત દૂર થતાં સુધી મુદ્રતની રખાયલું; પરંતુ ગમે તે મૂલ્યથી પણ આ અંશ મેળવવાની પુષ્કળ માગણી થયા કરવાથી ગયા વર્ષમાં આ આવૃત્તિ છાપવા અપાર્થ હતી.

આ આવૃત્તિનો તો હિસાબ કે જે આગળ પૃષ્ઠ ૧૮ મે આપેલો છે તે ઉપરથી જણાશે કે કાગળો તેમજ પૂઠાંની મોંઘારતને લીધે આ આવૃત્તિની કિંમત આગલી આવૃત્તિ કરતાં આઠ આના વધુ રાખવી પડી છે. ગયા વર્ષમાં જો આ પુસ્તક માટેના કાગળો ન લેવાયલા હોત અને છાપા તેમજ લેવાતા હોત તો (પાછળથી જે મોંઘારત વધી છે તે જોતાં) આ કિંમત હજી પણ હજારેક આના વધુ આવી હોત.

સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશોના બીજા પણ ચાર ભાગ. વિવિધ અંશમાળાદ્વારા સં. ૧૯૭૦-૭૧ માં નિકળી ચૂક્યા છે; અને તે પણ તેટલાજ ઉત્તમ અને મોઘપ્રદ છે. એ ભાગો વિવિધ અંશમાળાનાં ગ્રાહકો અને વાર્ષિક સેટ પુરતાજ છપાયલા હોવાથી એ વર્ષોના આખા સેટ લેનારનેજ અત્યાર સુધી મળી શકતા હતા; પરંતુ તેની છુટક માગણી વધુ હોવાને લીધે સેટોમાંથી તેને છુટા પાડીને છાપેલી છુટક કિંમતે વેચવાનું હવેથી જરૂરી કરાવવામાં આવ્યું છે.*

આ રીતે પણ આ ભાગોની પાંચસોક પ્રતજ પૂરી પાડી શકાય તેમ હોવાથી થોડાજ સમયમાં તે પ્રત ખપી જતાં આ ભાગો ફરીથી છપાવવાની જરૂર તો ઉભીજ રહેવાની. આ જરૂર પણ બનતી સમયે પૂરી પાડવાનું લક્ષ્યમાંજ છે. ઠૂં તત્ત્વ સત્ત્વ.

વસંતપંચમી-સં. ૧૯૭૪

ફેબ્રુવારી ઇ. સ. ૧૯૧૮

}

લિલ્હુ-અખંડાનંદ.

મંત્રી, સ. સા. વ. કા.

* સ્વામી રામતીર્થે સામ ૬-૭-૮-૯ નું એકંદરે કદ રાચલ ૧૬ પેજ પૃષ્ઠ ૧૦૫૦ નું છે, અને તે ભાગો પણ પુસ્તકોમાં બાંધેલા છે. સાદાં પૂઠાં સાથે તેનું મૂલ્ય રૂ. ૧૧૧૧- છે. અને પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૩૦ છે; પરંતુ ૧૧૧૧- અને રૂ. ૨૦ લેવાશે, અને ટપાલ ખર્ચ ૦૧- ચૂકવે. પ્રતો બહોળી નહિ હોવાથી મંગાવવા છતાં ન આવે ત્યારે સમજવું કે તે ખલાસ થઈ ગયેલી છે.

નિવેદન-બીજી આવૃત્તિનું.

‘બૃહદ્ અંથમાળા’ નું આ છઠું પુસ્તક છે. ‘વિવિધ અંથમાળા’ દ્વારા સંવત ૧૯૬૭, ૬૮ અને ૬૯ માં થયે ‘સ્વામી રામતીર્થ’ એમના ઉપદેશના પાંચ ભાગ પ્રકટ થયા હતા, તેના સંપૂર્ણ આ પુનરાવૃત્તિ વાંચકવર્ગની અનેક આતુર માગણીઓને અનુસરી સાદર રજુ થાય છે.

સ્હામેનાં પૃષ્ઠોપર ટકિલા ભિન્ન ભિન્ન પત્રકારો અને વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોના સારાંશ ઉપરથી સ્વામી રામતીર્થની અને તેમના ઉપદેશોની મહત્તા વિષેનો કેટલોક ખ્યાલ નવીન વાંચક બંધુઓને પણ મળ્યો હશેજ; ખરો ખ્યાલ તો આ અંથમાંના તેમના અલૌકિક ઉપદેશો અને સંક્ષિપ્ત જીવનના સાક્ષાત વાંચનથીજ આવશે.

અંગ્રેજી વાંચી શકતા બંધુઓને તો અમારી ધણીજ આગ્રહપૂર્વક ભલામણ છે કે સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશોના જે ચાર ભાગ દીલ્હીમાં પ્રકટ થયા છે તે તેમણે અવશ્ય વાંચવા. માનવ જીવનના વ્યવહારિક તેમજ પારમાર્થિક અનેક ગૂઢ વિષયોનું આમાંથી તેઓ જેવું સમાધાન પામી શકશે અને પોતાના જીવનમાં નવિન માર્ગ, નવિન ચૈતન્ય અને નવિન આનંદ આવવારૂપે જે ફેરફાર તેઓ અનુભવશે ત્યારે તેમને એમજ લાગશે કે આવા અંથોના વાંચનથી બેનશીય રહેવું એ પોતાના આખા જીવનને દુર્ભાગ્યમય અધકારમાંજ નાખી મૂકવા બરાબર છે.

ઉપલા અંગ્રેજી અંથોની શરૂઆતમાં સ્વામીજીના એક ખાસ સહવાસીએ આપેલી બાજુવા જેવી પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ કે જે વિવિધ અંથમાળા દ્વારા ચાલુ સાલમાં નીકળેલા સ્વામી રામતીર્થના છઠ્ઠા ભાગમાં પ્રકટ થઇ ચૂક્યો છે, તે પ્રસ્તુત અંથ માટે ઉપયોગી ધારીને રામસ્વામીના ચરિત્ર પછી આપવામાં આવ્યો છે.

x x x x x x x

આ ઉપદેશોના વાંચનથી પોતાને ઉત્તમ લાભ થયાના અનેક પત્રો અનેક સન્નજનો તરફથી લખાઈ આવ્યા છે. આ ઉપદેશોની માગણી વિશેષ હોય એ તો દેખીતુંજ છે. ‘વિવિધ અંથમાળા’ દ્વારા નીકળતાં પુસ્તકોની સંખ્યા તેનાં સ્થાયી ગ્રાહકો અને કેટલાક વાર્ષિક સેંટ પુરતીજ છપાવવાની યોજના હોવાથી, આ ઉપદેશોજ છુટક ખરીદવાની સર્વ માગણીઓ પૂરી પાડી શકાતી નહિ, જેથી તે લેવા ઇચ્છનારે કંતો તે પુસ્તકવાળો આખો વાર્ષિક સેંટ ખરીદવો જોઈએ કે કંતો બીજી આવૃત્તિ નીકળે ત્યાં સુધી પોતાની આતુરતાને રોકવી જોઈએ એવી સ્થિતિ હતી.

નાણાંની ચોગ્ય સમવડને અભાવે તથા પ્રાપ્ત સમવડની અન્ય પુસ્તકો, સેંટો ઇ. માં થઇ ગયેલી રોકાણને લીધે તરતમાં બીજી આવૃત્તિ કઢાડવાનું પણ બને તેમ નહોતું.

સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશોનો લાભ અનુભવી ચૂકેલા મુઁબઈ નિવાસી એક સદ્ગૃહસ્થ કે જેમનું નામ* તેમની નિષ્કામતાને માન આપીને અત્રે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતું નથી, તેમની બાજુમાં ઉપલી સ્થિતિ આવતાં પત્રદ્વારા કેટલીક વધુ માહિતી મેળવ્યા પછી ૩. એક હજારની રકમ માત્ર એટલીજ ચરતે તેમણે બહીસ આપી કે, તેનો સર્વથી પ્રથમ ઉપયોગ આ અંથ છપાવવામાં કરવો અને પછી તેના બેચાણમાંથી એ નાણાં વસૂલ થતાં સંસ્થાના સામાન્ય ફંડમાં સહાય દાખલ ગણી સંસ્થાની દરેક વસ્તુની પેટેજ તેની પણ વ્યવસ્થા અને ઉપયોગ કરવો.

* એ ગૃહસ્થનું શરીર છુટી ચૂકેલું હોવાથી હવે તેમનું નામ આપવું ઉચિત મણ્યારી. તેમનું નામ શેઠ જયવંત બેઠાલાઈ હોઈને તેઓ જૈનધર્મના અનુયાયી હતા.

આ પ્રમાણે ઉક્ત ગૃહસ્થની ઉપલી સહાયતાજ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવામાં અગત્યના નિમિત્તરૂપ થઇ પડેલી હોવાથી તે બદલ તેમની અનિચ્છા છતાં પણ અમે ધારીએ છીએ કે એ ગૃહસ્થને ધન્યવાદ આપવામાં અમારી સાથે પ્રત્યેક વાંચક બંધુ સામિલ થશે.

સુકિતકોનના સ્થાપક મહાત્મા* જનરલ બૂથે એક સ્થળે એવી મતલબનું કહ્યું છે કે; “હિંદીઓ ધામધૂમથી ખેંચાય છે અને તેથી ધામધૂમ કરીને અમે તેમને ખેંચીએ છીએ.” જે દેશ આ દશામાં હોય અને જ્યાંના લોક બહારની ધામધૂમનેજ આધિન થનારા હોય, ત્યાં ધામધૂમ રહિત આવી સંસ્થા તેને સ્વતઃ ધ્વજાથી આટલી રકમની સહાય કરનાર આવા એક પણ ગૃહસ્થ નીકળી આવે એ સંતોષનીજ વાત છે. નિષ્કામ સદ્કાર્યથી તે કરનારમાં આપો આપ ઉદ્ભવતી ઉચ્ચ વૃત્તિ અને તેની પરંપરાઓ, તેમજ સ્વરૂપ મળ્યસ્ય ધર્મસ્ય જાયતે મહતો મયાત્ એ ભગવદ્ વાક્યમાં કહેલો કર્મનો મહાન આબાધ્ય નિયમ એવા કર્તાઓના સત્ય ગ્રેયમાટે સંપૂર્ણ સમર્થ હોવાથી, પ્રથમ તો તેમને પોતાનેજ બહારની વાહવાહ અને નામનાની સ્પૃહા હોતી નથી, તેમાં વળી વિધાતા પણ આ લખનારના મગજમાં ખુશામતનું ખાતુંજ ગોઠવવાનું ભૂલી ગયા છે, જેથી ઉક્ત સજ્જન વિષે વિશેષ ન લખતાં અન્ય સજ્જનોના હિતાર્થે એટલુંજ કહીશું કે સ્વપરતું કલ્યાણ કરનારી આવી ઉચ્ચભાવનાનો ઉદ્ભવ થવો એ પરમ સૌભાગ્યનુંજ ચિહ્ન છે.

હવે આગલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ આપવાનો હોવાથી આ ઉલ્લેખ પરમાદમદેવના સ્મરણપૂર્વક અહીંથીજ સમાપ્ત કરીશું. ઠંઠં ઠંઠં

સં. ૧૯૭૦ જ્યેષ્ઠ શુકલ એકાદશી

જુન ૧૯૧૪.

લિલુ-અખંડાનંદ.

મંત્રી સ. સા. વ. કા.

* એક ક્રિશ્ચિયનને માટે મહાત્મા શબ્દ અહીં વપરાતો જોઈ કોઈએ અમકવાનું નથી. ધર્મના ઉંડા સિદ્ધાંતો હિંદીઓના ગમે તેટલા ચઢીચાતા હોય છતાં જેમ એકાદ મૂર્ખ પોતાને હાથે પડેલી લક્ષ્મીને ભોંય-રામાંજ દાટી રાખીને પોતે તેમજ બીજાઓ ભૂખે મરતા હોવા છતાં પણ તેનો ઉપયોગ કરે નહિ, તેમ જે દેશમાં એવા ઉત્તમ ધર્મના આચાર્યો અને શ્રીમાન અનુયાયીઓ પોતાના ધર્મના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોના ખરો ઉપયોગ ન કરી જાણતાં તેને પુસ્તકોમાંજ સડાવ્યા કરતા હોય, અને ઉલટા લાખો કરોડોના સંગ્રહ વધાર્યા જઈ પોતાનાજ દેશના લાખો કરોડો દીન દીન બંધુઓને સામાન્ય ધર્મ, નીતિ કે ધંધા શીખવવાનું તો કયાં રહ્યું પણ તેમને ભૂખે મરી જતા અટકાવવામાં ખરચવા જેટલી પણ અકલ વિનાના હોય, તેવા દેશમાં જે મનુષ્ય હજારો ગાઉ દુરથી દીન દુઃખી જનોની વહારે દોડી આવી અસંખ્ય ગરીબ બાળકોને અને મનુષ્યોને ઉપલી બાબતોનું દાન આપે; તેને મહાત્મા ન કહેવો તો કોને કહેવો ? ગરીબોને ધર્મનાં ઉંડા રહસ્યો સાથે ખાસ કામ હોતું નથી; પણ ધર્મ, નીતિ, બચકાર, લખતું, વાંચતું ઈ. સામાન્ય જ્ઞાન પણ તેમને પરતું થઈ પડે છે. પછી તે જ્ઞાન લઈ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ગ્રહીને તેમને આપીને તે ધર્મના બનાવે તેની તેમને પરવા હોતી નથી-ને નજ હોવી જોઈયે. એવી પરવા રાખવાની જો કોઈને પણ માથે ફરજ હોય તો તે ઉપર જણાવેલા ધર્મ ગ્રહીને અને તેમના મુખ્ય અનુયાયીઓને શીરજ હોવી જોઈયે. પરધર્મીઓને અહીંના ગરીબોની આટલી દયા આવે, ને તેમને ન આવે, તેની શરમ પણ તેમનેજ હોવી જોઈએ, અને શરમ ન હોય તો ઉર્લાચ પણ તેમનુંજ સમજવાનું છે, કારણ કે એવા ગરીબો પડાઈ કેળવકને અવિખતું કારત જ્યારે તેમની મુખ્યતાવાળું બનશે, ત્યારે તેમને શરમ ભરેલી રીતે બાયકોટ થવું પડશે.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ.

૧-પાંચમા ભાગમાંની અનુવાદકની પ્રસ્તાવનામાંથી.

એ તો નિર્વિવાદ છે કે મૂળ ઇંગ્રેજીમાં ભાષણો થયાં છે તે ભાષાન્તર કરવા જતાં મૂળમાં જે જુસ્સો, જે ભવ્યતા રહેલી હોય તે કેટલેક અંશે નાબુદ થાય છે, પણ તેનાં બે કારણો છે. એક તો ભાષાન્તર કરતાંની શક્તિ મૂળમાં જે ભવ્યતા, જે રહસ્ય, જે સુંદરતા રહેલાં છે તે સંપૂર્ણ લાવવાંને સમર્થ નથી, ને બીજું ઇંગ્રેજી ભાષા જેટલી ગુજરાતી ભાષા આગળ વધેલી નથી; ભાષાનું ક્ષેત્ર બહુ ટુંકું છે.

સ્વામી રામતીર્થજીના જીવનના કાંઈક હેવાલો અન્ય સ્થળે છપાઈ ગયા છે તેમજ કંઈક તેમના જીવનનું સ્વતંત્ર પુસ્તક સસ્તા સાહિત્ય તરફથી નીકળનાર છે તેમાં આવનાર છે તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ નહિ કરતાં માત્ર એટલુંજ કહીને સંતોષ પામીશું કે, સ્વામીજી આ કલિયુગના બુદ્ધ થઈ ગયા, ને ટુંક જીવન જોતાં કહેવા ઘોં કે, કલિયુગના શંકર સ્વામી હતા. સ્વામીજીનું સંસ્કૃત, શરણી, આર્યીક, ઇંગ્રેજી વિગેરે ભાષાઓનું જ્ઞાન ધાર્ણ ઉચ્ચ હતું. જે ત્યાગ વિષેનાં ભાષણો સ્વામીજીએ આપ્યાં છે તે પ્રકારનો ત્યાગ એમણે જાતે ખરોખર કરેલો હતો, તે વાત તેમના જીવનની ખીનાઓથી સાબિત થયેલી છે.

કેટલાંકનું કહેવું એમ થાય છે કે સ્વામીજીએ હિંદુસ્તાનમાં રહી આ પ્રકારનો બોધ નહિ કરતાં અમેરિકા જેટલે દૂર જઈને ત્યાં ભાષણો આપ્યાં તેનું કારણ શું ?

પહેલું તો હિંદુસ્તાનમાં સ્વામીજીએ ભાષણો નથી આપ્યાં એમ છેવળ નહિ. કેટલાંક હિંદુસ્તાનમાં પણ આપેલાં છે. હિંદુસ્તાનમાં કર્મ ને ભક્તિમાર્ગ વિષે આજકાલ્ય વખત છે, જ્ઞાનમાર્ગને પકડવા યોગ્ય અધિકારી થયેલા છે ને સ્વામીજીના કહેવા મુજબ ભવિષ્યમાં જે વખતે એકજ ધર્મ (વેદાન્ત) પ્રવર્તશે ત્યારે હિંદુસ્તાન પણ જ્ઞાનમાર્ગે લેવા ચૂકશે નહિ. હાલ હિંદુસ્તાન એટલું બધું આગળ વધેલું નથી.

બીજું યૂરોપાદિમાં ને મુખ્યત્વે કરીને અમેરિકામાં કર્મ ને ભક્તિ ઉપર જો ભાષણો આપવા કોઈ બેસે તો તે ધણે ભાગે ત્યાં રચિકર ના થઈ પડે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ત્યાં એટલું બધું વધેલું છે કે કોઈ સમર્થ જ્ઞાની જ્ઞાનમાર્ગ દ્વારાએ કર્મ ને ભક્તિમાર્ગ સ્થબળતે તોજ તે તેમને ગળે ઉતરે છે. (Scientific religion) શાસ્ત્રીય રીતે ધર્મની આવશ્યકતા સ્થબળવાની અમેરિકામાં જરૂર છે, કારણ (Indifferentism) જ્યાં ધર્મ તરફ સામાન્ય રીતે બેદરકારી હોય, પૈસો ત્યારે પરમેશ્વર જ્યાં હોય, ત્યાં કોઈ અવધૂત યોગી સિવાય બીજાનું ગળું નહિ કે તે બોધ આપી શકે. ખરી રીતે કહીએ તો જેમ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે, યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મથાતિ ભારત વિગેરે-તે સ્વતઃ અન્યથે જ્યાં ધર્મની ગ્લાનિ હતી ત્યાં સ્વામી વિવેકાનન્દ ને સ્વામી રામતીર્થજી જેવા મહા પુરુષોના બોધની આવશ્યકતા હતી; ને પ્રકૃતિથીજ તે દેશોમાં બોધ આપવાને તેઓનો જન્મ થયો હતો.

જેમ ભક્ત કવિ તુલસીદાસની કિંમત શરૂઆતમાં પોતાના ગામમાં ને દેશમાં નહોતી થઈ પણ પાછળથી લોકો તેની ખરી કિંમત સ્થબળતા થયા; તેમજ વળી જેમ ભક્ત કવિ વૃસિંહ મહેતાની કિંમત પોતાના વખતમાં, પોતાના ગામમાં ને નાત્યજાતમાં શરૂઆતમાં નહોતી થઈ, તેજ પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનન્દ ને સ્વામી રામતીર્થજીની કિંમત યોગ્ય વખતમાં, તેમની હયાતી દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં વખતે બેઠયે તેટલી નહિ થઈ હોય; પરંતુ સમય જતાં તેમના બોધનો ને જ્ઞાનનો પ્રચાર થતાં તેમની કિંમત આરે દિશામાં પ્રસરી રહેશે.

જ્યાં જોઈએ તેમ જ્યાં જોઈએ તેની કીર્તિ ઝળકી ઉઠે છે. હીરાની કિંમત ઝેરીને ત્યાં જ થાય છે તેમ સ્વામી રામતીર્થજીની કીર્તિ અમેરિકામાં કેટલી થયેલી છે તે સ્વામીજીને વિદ્યાચીરી આપતાં માનપત્રમાં નીચેની કડીઓ ગવાઈ હતી તે ઉપરથી એ કીર્તિની રહેજ ઝાંખી થશે:—

Adieu! Sweet Rama, thy radiant Smile,
A soul in ades would be guile,
and though we way not meet again,
Upon this changing earthly plane,
We know to thee all good must be,
For thou'rt in God and God in thee."

સ્વામીજીનો બોધ દરેકને પ્રિય થઈ પડવાનું એક કારણ છે કે કઠિન વેદાન્તના ગાનનો ન્હાના બાળકને પણ સ્હમજાય પડે તેવી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તેમણે પ્રચાર કર્યો છે, ને જેમ યુદ્ધ મહાત્માએ કહેલું છે તેમ, વેદાન્ત પણ ડોકો વગાડીને કહે છે કે:—

“કોઈએ કહ્યું હોય તે ઉપરથી, અથવા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી દંતકથાઓ ઉપરથી, અથવા લોકોમાં ઉડતી વાતો ઉપરથી તેમજ ઋષિઓએ લેખો લખેલા છે માટે તે લેખો ઉપરથી, અથવા કોઈ દેવે પ્રેરણા કરી હોય એવા ભ્રમ ઉપરથી, અથવા ઉપમાને લીધે સરખું લાગતું હોય તે ઉપરથી, અથવા તો આપણા ગુરુઓના કે શિક્ષકોના આપ્ત વાક્ય ઉપરથી, કોઈ પણ બાબતને માની લેતા નહિ; પરંતુ જ્યારે કોઈ લેખ, સિદ્ધાંત અથવા ઉપદેશ આપણી યુદ્ધિ તથા અંતઃકરણ કબૂલ કરે ત્યારેજ તે સત્ય તરીકે સ્વીકારવા.”

ઉપર પ્રમાણે સ્વામીજી પણ કહે છે કે મનુષ્ય વેદાન્ત માટે નથી ઘડાયો, પણ વેદાન્ત મનુષ્ય માટે છે. હું જો કહું છું તેજ સત્ય છે ને તેનેજ સ્વીકારો તેમ નથી કહેતો તેમજ કોઈ નવો પંથ કે મંડળી ઉભી કરવાને પણ નથી કહેતો. જે ત્હને ઠીક અને યોગ્ય લાગે, ત્હમોરો અનુભવ, યુદ્ધિ ને અંતઃકરણ કબૂલ કરે તોજ મ્હારા કહેવા ઉપર, બોધ ઉપર, વિશ્વાસ મૂકજો. કૃષ્ણ, યુદ્ધ કે કાષ્ટરે કહ્યું માટે માન-વુંજ જોઈએ એમ નથી; પરંતુ જે ત્હમણે કહ્યું છે તે વિષે અનુભવ કરી ખાત્રી કરી પછીજ માનવું.

*

*

*

*

*

સ્વામીજીનો બોધ ને ગાન ગુજરાતી વાંચકવર્ગમાં પ્રસરી ગુજરાતની પ્રજા વેદાન્ત અનુસાર ઉત્તર વિચાર ને ઉત્તર જીવન ગાળે તો તેથી રળીયામણું બીજું કંઈ નથી.

માધુસાર્થ બાબારાવ.

૨-પ્રથમ ભાગમાંના મંત્રીના નિવેદનમાંથી.

પ્રિય વાંચક ! રામસ્વામી અને તેમના ઉપદેશોની આટલી મહત્તા જાણતાંજ પુસ્તકમાંના વિષયો વાંચવા મંડી પડવાની અર્ધીસાર્થ ત્હને ઉપજવાની; પણ ઉભો રહે. રામસ્વામીના ચરિત્ર સંબંધી આ લખનારના એકાદ બે અનુભવોદાય થોડીક વાનગી પણ ભેગાભેગી આપતો જ. નિરસ લેખિનીને લીધે કદાચ તે ત્હને નિઃસ્વાદ લાગશે છતાં તે પ્રેમયુક્ત અર્પવા હાથ લાગે થવાથી ના તો નહિજ પડાય ! થોડાક લુખાપણાનો સ્વાદ લઇને પછી તુરતમાંજ પુસ્તકમાંનું મહા મિષ્ટાન્ન જમજો એટલે ત્હની મજા વધારે મળશે !

આ લખનારને હૃષીકેશના નિવાસ દરમ્યાન પાંચ છએક વર્ષપર રામસ્વામીની મહત્તા વિષે જાણ કરતાં તેઓશ્રીનો સમાગમ સેવવા ઉત્કટ વૃત્તિ થઈ આવી. કોઈ પણ ગૃહસ્થ કે ત્યાગીને તેઓ સાથે રાખવાનું પસંદ કરતા નહિ, એમ સાંભળ્યા છતાં વૃત્તિનો વેગ શરીરને ત્હમની પાસે લખનારમાં (ત્યારે

તેઓશ્રીનાં વ્યાખ્યાન ત્યાં ચાલુ હતાં.) ખેંચી ગયો, અને કેટલાક માસ પર્યંત કેટલાંક સ્થળોમાં રાત દિવસ તહેમના સહવાસ સેવનનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. રામસ્વામીની ઉત્તમ જીવનદશાની અને પ્રભાવશાળી વચનામૃતની જે જે કળાઓ આ લખનારે એ સહવાસ દરમિયાન જોઇ, સાંભળી અને અનુભવી, તેમાંનાં એક બે અનુભવો રામસ્વામીની મહત્તા સમજવામાં વાંચકને ઉપયોગી થઇ પડે એમ ધારીને આ નીચે આપ્યા છે.

અદ્દહાયાદ (પ્રયાગ) ના નિવાસ દરમ્યાન તેમને ત્યાંના રહીશ ભારતમાન્ય ઝોનપરેલ પંડિત મદન-મોહન માલવિયજીએ ત્યાંથી કેટલાક માધ્યલ દૂર ગંગાકિનારે આવેલા રામખાગમાં ઉતારો આપ્યો હતો. જ્યાં તેઓ તેમજ ખીજ અનેક પ્રતિષ્ઠિત અને સાધારણ આગેવાનો તથા મુમુક્ષુઓ તેઓશ્રીના દર્શન સમાગમ અર્થે વખતો વખત આવતા હતા.

એક દિવસે સ્થાન ગંગારનાનાથે જવું થતાં કોપિનભેર અમે બેઠ ગયા. સ્વામીજી સાથે વાતો કરતા કરતા પંડિત માલવિયજી પણ ગંગાકિનારે આવ્યા. સ્નાનથી સત્વર પરવારી સ્વામીજીને અદ્દલવાની કોપિન લઇ આ લખનાર પણ કિનારે ઉભો હતો. ગંગામાંથી સ્વામીજી અહાર નીકળ્યા એટલે કોપિન તહેમને આપી; પરંતુ તેઓશ્રીના પગે ચીકણા કાદવ ચોપડાયેલો હતો જે લુછવા કે ધોવાનું કશું સાધન તે વખતે હાજર નહોતું; જેથી તહેવે પગેજ તેઓ ઉપાન પહેરવા જતા હતા; પણ તેવામાં માલવિયજીએ તેમના ચરણ પાસે દોડી જઈ પોતાના ગળામાંના દુપટાવડે ચરણ સાફ કરવા માંડ્યા! હર્ષશોકાદિ દ્વંદ્વથી રહિતપણાના પ્રમાણમાંજ જીવનમુક્ત પુરુષોની ભૂમિકાઓનું તારતમ્ય રહેલું પ્રસિદ્ધ છે, તે આ પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ જોવાની દીક તક મળી.

આ લખનાર તે સમયે એક અભ્યાસીની પેઠે તેમના મુખાવિંદના બાવો કોઈ જાણે નહિ તેમ જોયા કરતો હતો. પ્રિય વાંચનાર! હિંદને એક પ્રકાશિત હીરો આ પ્રમાણે તહેમના ચરણનો કાદવ પોતાના ઉત્તમ દુપટાથી લુછતો હતો, છતાં તે સમયે તહેમના મુખાવિંદપર અભિમાનનો કશોજ ભાવ જણાયો નહિ. તેમજ કોઈ જાતની આનાકાની કે વિવેકના શબ્દો પણ ન સંભળાયા કે ખસી જવાનો ચત્ન પણ ન થયો! તે દિવ્ય ભૂતિ તો પોતાની સ્વાભાવિક તત્ત્વપરાયણ સ્થિતિમાંજ કોમળ મધુર પવિત્ર મંદહારય કરતી ઉભી હતી!!

પણ ‘એવા પ્રસંગો સહ કોઈને આનંદકારીજ લાગે, શોકજન્ય પ્રસંગોજ ખરી કસોટી દર્શાવી આપે છે’ એમ અહીં ઘણાકને લાગશે, જેથી એક તેવો પ્રસંગ પણ અહીં આપવામાં આવે છે જે ઉપલા પ્રસંગ પછી બે ચાર દિવસમાંજ જન્યો હતો.

સ્વામીજીને એક દિવસ એક અસાધારણ વસ્તૃવશકિતસંપન્ન પંડિતજીની સાથે મેળાપ થયો હતો, જે વખતે ઝોન. મદનમોહન માલવિયજી, આ લખનાર તેમજ ખીજ પણ એક બે જણા ત્યાં હતા. પેલા પંડિતજીની બોલીપરથી જણાતું હતું કે તેઓ પોતાના સાંસારિક લોલુપપણાને હાંકવાને ખાતર હરેક પ્રકારે સંન્યસ્તાશ્રમની વિરૂદ્ધમાં વાતો કરવાના સ્વભાવવાળા હતા. વાતચીત થઇ રહ્યા પછી છૂટા પડવા સમયે પેલા પંડિતજી “યોડીસી ચોટલી શું ભારે પડતી હતી?” એવા કંઈક શબ્દો એવી હલકી ઢબે સ્વામીજીપ્રત્યે જોક્ષ્યા કે જેથી કોઈને પણ મારું લાગી જાય. આ પ્રસંગે તહેને કોઈક કહેવાનું આ લખનારને મન થઇ આવતાં સ્વામીજી તરફ સહજ જોવાઈ ગયું.

પ્રિય વાંચનાર! ત્યારે સ્વામીજીના ચહેરાપર શું ભાવો પ્રતીત થયા? જરા પણ શોક કે ગ્લાનિનો ભાવ તો લાવેલોજ ક્યાંથી? પણ આગલા પ્રસંગે ગંગાકિનારે જે સ્વાભાવિક શાન્ત આનંદનો ભાવ વિલસતો હતો તેજ ભાવ તેવાજ મધુર સ્મિતયુક્ત અત્યારે પણ એ દિવ્ય મુખાવિંદપર ઝળકી રહીને તે અલૌકિક હૃદયની ઉન્નતત્તર દશાને ધ્વજ ફરકાવતો હતો!! સ્વામીશ્રીએ આ લખનારનો ઉપર જણાવેલો મનોભાવ જાણી જઇને તેજ સમયે શાન્તિસૂચકનેત્રભાવયુક્ત જે ઉપદેશાત્મક હાસ્ય!—આહા એ અલૌકિકહાસ્યયુક્ત પૂજ્યભૂતિ! તહેને અનેકાનેક પ્રણામ હો!—આ લખનાર તરફ કર્યું કે તહેની સાથેજ લગ્ન અને શાન્તિ!

સુહૃન્નિત્રાર્યુદાસીન મધ્યસ્થ દ્વેષ્યવન્નુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥

ભગવદ્ગીતા અ. ૬ શ્લો. ૯

અર્થ—સુહૃત, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય, બંધુ, સાધુ અને પાપીમાં પણ જે સમ-
બુદ્ધિવાળો છે તે શ્રેષ્ઠ છે.

ઉપલું ભગવદ્વાક્ય સ્વામી રામતીર્થજીના સંબંધમાં કેટલું સાર્થક હતું તે ઉપલા બે બનાવોથી
વાંચનારને અધિક સ્પષ્ટ થશે.

સ્વામીજીએ આ પ્રદેશ તરફ પણ પોતાના સદુપદેશોનો લાભ આપના વિચરવાનું માન્ય કરેલું, પરંતુ
અફસોસ ! ત્રિકાળાબાધ્ય આત્માની સવિશેષ ચૈતન્ય કળાનો પ્રકાશ તે શરીરમાં અધિક સમય ચાલુ રહી
શક્યો નહિ ! હૃદયશયશ ભારત ! ત્હારા અલ્પ પુણ્યને યોગે અલ્પ સમયને માટેજ એ શરીર સૃજાએલું હશે
તે ૩૩ વર્ષના અલ્પ આયુષ્યને અંતે અલપાધ ગયું ! ભારતનો મારે આશાભર્યો એ સૂર્ય મધ્યાહ્નમાં
આવી પોતાનાં પ્રખર કિર્ણોનો પૂર્ણ પ્રતાપ પ્રસારે તે પહેલાંજ દૈવની અકળિત ગતિથી ત્હનો અસ્ત થયો !
સ્થૂળ પદાર્થોમાં મોહિત જનોને સુખપૂર્વક તે રસ્તે જવાની સહયુક્તિ આપનાર, નિર્મોહી જનોને સત્ય
જ્ઞાનની સરળ કુંડીઓથી સત્ય ઉન્નતિના સ્વરૂપને સમજાવનાર અને ઇચ્છા હોય ત્હને માટે ઉન્નતતમ
અવસ્થાના આદર્શરૂપ તે અલૌકિક શરીર સદાને માટે પંચતનને પ્રાપ્ત થઈ ગયું ! વાંચક બધું ઉંડા નિઃસ્વા-
સની સાથે એકાદ અશ્રુ પણ સરી આવતું હોય તો ખરી પડવા દે ! એ અશ્રુ સ્વદર્શી પણ ત્હારા ત્રિવિધ
તાપનું શાન્તવન કરનાર અને તેના મૂળમાં રહેલાં પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપજ થઈ પડશે !

ભારતનું હૃદય આવી દિવ્ય વિભૂતિઓથી ત્હને ક્યાં સુધી દૂર ક્યાં કરશે ! પ્રભો ! દીનાનાથ !
આ દીન ભારત સંતાનોપર દયા કરો ! દયા કરો ! ગમે તેવાં તોપણ અમે આપની અવતારભૂમિનાં
બાળકો છીએ. અનેક અવતારો ધરીને આપે અમને જે લૌકિક, પારલૌકિક અને અલૌકિક શાસ્ત્ર તેમજ
સહવર્તનનો વારસો આપ્યો છે, ત્હને ભુલ્યા હઈશું તોએ સંસ્કારબ્રહ્મ તો નથીજ થયા. પદાર્થોનીજ
અતિ આતુરતાવાળા અમે નથી. અમે તો આપે ઉપદેશોના નિત્યસુખના જ વિશેષ ઉમેદવાર છીએ !

અમો કરોડો બાળકોને એવા નિત્ય સુખના માર્ગ સમજાવનાર, અમને તે માર્ગમાં દોરી જનાર
અનેક મહાન માર્ગદર્શકો-હજારો રામતીર્થોની આવશ્યકતા છે તે નિઃસ્વરૂપમાંથી પ્રકટાવો ! પોતે
પ્રકટો ! પ્રકટશોજ ! આપના અંશાવતારોને ઓળખવાની અને અનુસરવાની યુક્તિ યુક્તિ હે કૃપાનાથ !
અમને આપો ! !

સ્વામીજી પાસે વિશેષ કરીને અગ્રેજી કેળવણી પામેલો વર્ગ સમાગમઅર્થે વિશેષ આવતો અને
વધીલ બેરીસ્ટરો તેમજ ગ્રેજ્યુએટોની તો જાણે તેમના સન્મુખ વખતોવખત દરબારજ ભરેલી રહેતી,
કંઈને કંઈ પ્રશ્નોત્તર જારીજ રહેતા. ઇંગ્રેજીમાં વાતો થતી તે તો આ લખનારની અજ્ઞાણમાં જતી; પરંતુ
હિંદીમાં પણ ઘણી ચર્ચા ચાલતી, જે શ્રવણ કરવાનો ઠીક લાભ મળતો. વળી રામસ્વામીના લખેલા
લેખો પણ વિશેષ સમજણ મેળવવા અર્થે ઘણાએ ત્હમની સમક્ષ વાંચતા. તેમજ તેમનાં વ્યાખ્યાનો પણ
ઘણે ભાગે હિંદીમાંજ થતાં. આ દરેક પ્રસંગે આ લખનારને રફુરી આવતું કે આ ઉત્તમત્તર ઉપદેશો
પુસ્તકરૂપે દેશની દરેક ભાષામાં બહાર પડે તો લાખો મનુષ્યોનું તેથી કેટલું હિત થાય ?

સ્વામીજીના વિદેહમુક્ત થયા પછી ત્હમના ઉપદેશોના સંગ્રહ ઉર્દૂ, હિંદી, ઇંગ્રેજી અને મરાઠીમાં
પ્રસિદ્ધ થયેલા જણાયા; જેથી ગુજરાતીમાં તે પ્રસિદ્ધ કરવાનાં રફુરણો અધિક દંઢતાથી રફુરવા લાગ્યાં,
જેના પરિણામે સરવું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી થયાસંયોગ ત્હવું ગુજરાતી ભાષાંતર તૈયાર કરાવી
આ પ્રથમ ભાગ ગુર્જર વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો છે. મૂળની સર્વ છટા અને ભાવો તો
આમાં આવવાં મુશ્કેલ જ છે. સંકારણ કે અકારણ અનેક દોષો તેમજ જણાશે છતાં આશા છે કે ગુણગ્રાહી

સજ્જનો ક્ષમા દૃષ્ટિ રાખી તે સર્વ સુધારી લેશે અને યોગ્ય સૂચનાઓ લાખી જણાવશે. જેથી ઉપકાર સાથે પુનઃ આવૃત્તિ પ્રસંગે સુધારણા કરવા અને. યથાસંયોગ પ્રસિદ્ધ થયેલા આ પુસ્તકમાંથી થોડા વાંચકોને પણ કંઈક ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રાપ્ત થશે તો પુસ્તક પ્રકાશનનો આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ સફળ જ છે.

*

*

*

*

*

વાંચક બન્ધુ ! જે વાત કહેવા ત્હને રોકેલો તે ઉપરાંત આતો ક્યાંતું ક્યાં નીકળી જવાયું ! ખેર ! માફ કરજે, હવે રજા છે. જા, ઉન્નતિના આતુર બન્ધુ ! જા, અને વચમાં ક્યાંય ન રોકાતાં પરભાર્યોજ રામસ્વામીના ચરિતામૃત અને ઉપદેશામૃતથી ભરેલા અંધ સરોવરમાંથી ત્હને ભાવે અને ફાવે તેટલું અમૃતપાન કર્યા કર ! એ અમૃતનું દૈવી, પવિત્ર, મધુર આસ્વાદન જેટલી આતુરતાથી અને આવૃત્તિથી કરીશ તેટલો તું દૈવી, પાવત્ર અને મધુર બનીશ ! જા, પૂજ્ય પ્રભુના પવિત્ર અંશ જા, અને એ દાબ્ય અમૃતનું દૈવી નીશો ઉપજવનાઈ પાન કરીને અને ત્હારી રંગેરંગમાં અને વૃત્તિએ વૃત્તિમાં ત્હને પ્રસરાવીને મસ્ત બનજે ! ત્હારા અણુએ અણુને તે અઘૌકિક અમૃતમાં ન્હવરાવજે ! શા માટે ? ‘રામ’ કહેતા કે તે ત્હારો કહેવાતો અણુએ અણુ પરેખર રામનોજ છે. રામજ છે. રામની સ્વાભાવિક અનુપમ મહત્તાને આવૃત્ત કરનારા હુદ્ર વિકારો ગમે ત્યારથી અને ગમે તે કારણથી એ અણુઓપર ચઢી ગયા હશે તે એવા યુનઃ પુનઃ સ્નાનથી દૂર થઈ જશે અને રામની સર્વ મહત્તા તે ત્હારીજ હતી, છે અને રહેશે એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ ત્હને થશે ! રામના જેવો જ તું-રામ તેજ તું-ગની જઈશ ! તત્ત્વમસિ !!

સુ'બઈ સંવત ૧૯૬૭ના

ફાદગુન શુકલ પુર્ણિમા.

અખ'ડાનંદ.

(મંત્રી) સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

આભાર સ્મરણ.

સ્વામી રામતીર્થના જીવન અને ઉપદેશો સંબંધી જૂદી જૂદી ભાષામાં નીચેનાં સ્થળોએથી નીકળેલાં પુસ્તકો ઉપરથી આ અંશમાં આપેલા વિષયો અનુવાદિત થયેલા હોવાથી તેના યોગ્ય અને પ્રકાશકોનો આ પ્રસંગે પણ આભાર માનવામાં આવે છે.

મરાઠીમાં લેખક-ગુણાજી અને કાલેલકર, પ્રકાશક-મનોરંજક અંધ પ્રસારક મંડળી, સુ'બઈ.

હિંદીમાં લેખક અને પ્રકાશક-પંડિત હરિપ્રસાદ ચતુર્વેદી, હેકકલાઈ કલેક્ટરની ઑફીસ, કાનપુર.

અંગ્રેજીમાં પ્રકાશક-ગણેશ એન્ડ કંપની, મદ્રાસ.

અંગ્રેજીમાં-પ્રકાશક-લાલા અમીરચંદ, દાદહી.

આગલી આવૃત્તિના પાંચ ભાગો કે જેના સંગ્રહરૂપ આ નવિન આવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે તે તેમના પહેલો બીજો અને ત્રીજો ભાગ કે જેનો સમાવેશ આ આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૬૦ સુધીમાં છે તે આ સંસ્થાના કાર્યાલયમાંજ હસ્તો હસ્ત અનુવાદિત થયા હતા; ચોથો ભાગ કે જે આ અંશમાં પૃષ્ઠ ૧૬૧ થી ૨૪૫ સુધીમાં સમાયેલો છે તે અમદાવાદ નિવાસી શ્રીયુત કૃપાશંકર બહેચરલાલ પંડિતને હસ્તે અનુવાદિત થયેલો છે; અને પાંચમો ભાગ કે જે બાકીનાં છેલ્લાં પૃષ્ઠોમાં સમાયેલો છે તે શ્રીયુત માધુભાઈ બાબાશવને હસ્તે થયો છે. ઉક્ત સજ્જનો માટે પ્રથમાવૃત્તિ સમયે ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યા છતાં આ પ્રસંગે પણ તે સર્વના અમ અને ખત માટે આભાર માનવામાં આવે છે.

વિષયાનુક્રમ.

વિષય.

પૃષ્ઠાંક.

સ્વામીશ્રી રામતીર્થનું સક્ષિપ્ત ચરિત્ર.	શરનાં	૧૯
૧ આત્મકૃપા.	૧
૨ બ્રહ્મચર્ય.	૧૭
૩ નમ્રદ ધર્મે.	૨૪
૪ ધર્મે.	૪૨
૫ ભારતવર્ષનો ભવિષ્યકાળ.	૪૬
૬ હિંદુસ્તાનની હાલની જરૂરીઆતો.	૫૨
૭ યજ્ઞનું રહસ્ય.	૫૬
૭ અટીકા અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ.	૭૨
૮ રાષ્ટ્રીય ધર્મે.	૮૩
૧૦ ચૈતન્ય યુક્ત શાંતિ	૮૭
૧૧ ઉત્કર્ષનું રહસ્ય.	૧૦૩
૧૨ બૃહદ્દારણ્યક.	૧૨૯
૧૩ સુધારક.	૧૩૯
૧૪ વાર્તાઓ.	૧૪૮
૧૪ સુખ આત્મામાં છે.	૧૬૧
૧૫ પરિમિતમાં અપરિમિત.	૧૭૨
૧૬ મન પ્રદેશમાં ચિહ્નમાનું.	૧૮૩
૧૭ પાપ અને તેનો આત્મા સાથે સંબંધ.	૧૮૫
૧૮ પાપનું નિદાન અને તેની પરીક્ષા	૨૦૮
૧૯ આપણું સત્ય સ્વરૂપ.	૨૧૬
૨૦ અંતઃપ્રેરણાનું સ્વરૂપ.	૨૩૧
૨૧ સત્યનો માર્ગ અથવા સત્યનો પ્રદેશ.	૨૪૦
૨૨ ધર્મનું લક્ષ્ય બિન્દુ.	૨૫૨
૨૩ ખરી દિવ્યતા અને માનસિક શક્તિઓ.	૨૫૯
૨૪ મનોભાવનો માનસિક નિયમ.	૨૬૪
૨૫ સ્વર્ગનું રાજ્ય.	૨૬૮
૨૬ પવિત્ર પ્રભુવ શબ્દ.	૨૭૨
૨૭ હૃદયસ્થ હરિ.	૨૭૭
૨૮ પ્રશ્નોત્તર.	૨૮૨
૨૯ આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાની વિધિ.	૨૮૬
૩૦ આત્મસાક્ષાત્કારની કેટલીક વાતચીત.	૨૯૧
૩૧ આત્મસાક્ષાત્કારમાં કેટલાક વાંધા.	૨૯૭
૩૨ જ્ઞાન વિષયક પ્રશ્નોત્તર.	૩૦૨
૩૩ કોઈ ખાસ સંગની જરૂર છે ?	૩૦૯
૩૪ મનુષ્યનો બ્રાહ્મભાવ.	૩૧૫
૩૫ અરણ્યની વાતો.	૩૨૧
૩૬ પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ.	૩૨૬
૩૭ સર્વ ધર્મનું સમાધાન.	૩૩૪
૩૮ પ્રશ્નોત્તરમાળા.	૩૪૦
૩૯ પુનર્જન્મ અને કુટુંબનાં બંધનો.	૩૪૮

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળ.

(મુંબઈ તથા અમદાવાદ સિવાયનાં સ્થળોમાં રસ્તા ખર્ચ જોશું મૂલ્ય વધુ લેવાશે.)

મુંબઈ—સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય છે. કાલ્યાદેવીરોડ, ભાંગવાડીને નાકે, હાથીગિરીડીંગ, ત્રીજે માળે.

અમદાવાદ—સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલયની શાખા છે. ત્રણ દરવાજા બહાર નદીને રસ્તે.

અમદાવાદ—યુ. ઝવેરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ તથા ખીજા યુક્તસેવકો.

મુરત—પી. વી. મહેતાની કંપની છે. પારસી શેરી તથા યુ. કરસનદાસ નારણદાસ.

વડોદરા—યુ. મોહનલાલ મનસુખરામ છે. લહેરીપુરા. રાજકોટ—યુ. બહેચર મેઘજી છે. પરાણગર.

ભરૂચ—યુ. દેશાઈ અર્ધસ છે. કતોપોર.

ડાકોર—યુ. જોદાલાલ મનસુખરામ.

લાવનગર—યુ. અખડલકુસેન આદમજી.

નડીયાદ—સુનીલાલ બોધાભાઈ છે. અમદાવાદીયગર.

આ આવૃત્તિનો ખર્ચ તથા મૂલ્ય.

૨૧૫૦) કુલ દોરૂં ૫૦ નો ખર્ચ. પ્રત ૩૦૦૦ બદલ દરેક દોરૂં પાછળ ૩. ૪૩ મુજબ. તેની વિગત કે-
કાગળ રીમ ૧૧૧ તથા ગિગાડ મળીને ૩. ૩૩); છપાઈ તથા ફોર્મટિંગ મળીને ૩. ૭૫; પુસ્તક
છપાઈ બંધાઈ જતાં સુધીની વ્યવસ્થાનો, પ્રુફરીડીંગ, વીમો, દેખરેખ ૯૦ નો ખર્ચ ૩. ૨૧
મળી કુલ ૩. ૪૩.

૨૦) છપીઓ પાછળનો ખર્ચ.

૧૬૧૧ ગિગાડ, ભેટ, ઘટ ઇત્યાદિ બદલ પ્રત ૨૦૦ તથા સંસ્થાના ફંડની સહાયતાર્થે પ્રત ૧૦૦)
મળીને કુલ પ્રત ૩૦૦ વધુ છપાવવા માટે કાગળો રીમ જા ના.

૨૦૦) પેકીંગ ખર્ચ તથા કેટલાંક પુસ્તકો મુંબઈના કાર્યાલય ૯૦ તરફ મોકલવાનું રેલવે ભાડું વગેરે
ખર્ચ મળીને.

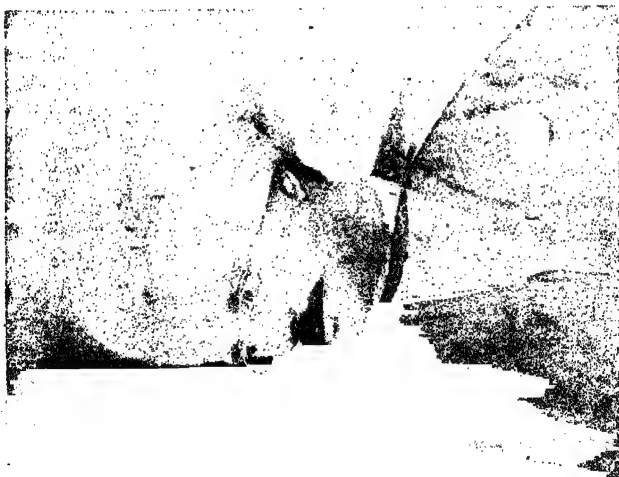
૭૦૪) બાઈડીંગ ખર્ચ, અરતર તથા કવર સાથે વગર સોનેરી પાકાં પૂઠાં બદલ દર સેંકડે ૩
૨૨) ને હિસાબે.

૩૨૩૫૧ કુલ રૂ.

આ પુસ્તકની છપેલી કિંમત રૂ. ૧૧૧ છે. જેમાંથી ચાલુ ધોરણ મુજબ ખર્ચ, યુક્તસેવક કમીશન,
જાહેર ખર્ચ, અને વેચાણ વ્યવસ્થા તથા અપી રહે ત્યાં સુધીનું મકાન ભાડું, વીમો, રક્ષણ વગેરે
ખાતે મળીને કુલ ૩૭૫૧ ટકાને હિસાબે દર પ્રતે નવ આના બાદ થતાં કિંમતની ચોખી આવક પંદર
આના થઈ. આ હિસાબે ખૂટતી આવતી રકમનો આધાર કરકસર વગેરે ઉપર રહેશે.

स्वामी रामतीर्थजी (अमेरिकामा उपदेश करे छे)

प्रोफेसर तीर्थरामजी (स्वामी रामतीर्थ पुरात्रासभामा)

સ્વામી શ્રી રામતીર્થનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર.

૧૦૧

કોઇ પણ દેશની ઉન્નતિનો કાળ શરૂ થતાંજ વિદ્યા, કળા, તત્ત્વગ્નાન આદિ દ્વારા યોગેશ્વરી તેની ઉન્નતિ થવા લાગે છે; પરંતુ ખરેખરી ઉન્નતિ થવા માટે તો રાષ્ટ્રનું ઐતન્ય જન્યત થવાની જરૂર છે. ખરી રાષ્ટ્રોન્નતિનો આધાર રાષ્ટ્રના સદ્ગુણ અને સત્ત્વની વૃદ્ધિ ઉપર છે. ક્ષુદ્ર સ્વાર્થનો ત્યાગ અને ઉચ્ચ પરમાર્થનો સ્વીકાર, જેજ દરેક રાષ્ટ્રના સત્ય ગૌરવનાં મૂળ છે; અને તેથી એ સાત્ત્વિક માર્ગવેડે સંપૂર્ણ ઐતન્ય જન્યત કરનાર મહાત્માઓજ વંદ્ય પુરૂષો ગણાય છે.

આપણા પવિત્ર ભારતવર્ષમાં ઈશ્વરકૃપાથી અને કુદરતના નિયમાનુસાર એવા મહાત્માઓ વારંવાર ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેથી આપણું આ વિશાળ રાષ્ટ્ર-આપણું પવિત્ર ભારત-ભયાનક કાળચક્રમાં સપડાઇ ન જતાં અખિલ માનવજાતિને આધ્યાત્મિક માર્ગે અતાવવાનું પવિત્ર કાર્ય આજ સુધી અનવતું આવ્યું છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગે યોગેશ્વર પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોનો પવન વાતો હોવાથી એ કામ ઘણે અંશે કઠિન થઇ પડ્યું છે. આધિભૌતિક ઉન્નતિ-ઐહિક સુખલાલસા માટે હિંદુસ્તાન કુદરતી રીતેજ ઉદાસીન હોઇ પાછળ છે; અને તેવાં ઐહિક સુખનાં સાધનો-મેળ શોખની વસ્તુઓ અને સગવડો આજ કાલ પાશ્ચાત્યોએ એટલી બધી વધારી મૂકી છે કે સંસારને અસાર કહેનાર મનુષ્યને 'અસમર્થો મથેત્ સ્વાયુ' જેવા દાંભિકના વર્ગમાં હાલભાગ ગણી કહાડવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોએ-વિચારોએ-આર્ય વિચારોમાં જે ક્રાંતિ કરી નાખી તેનો સારાંશ નીચેની બે બાબતોમાં આપી શકાય.

(૧) કુદરતને વશ કરવાથી સુખવૃદ્ધિ થઇ શકે છે.

(૨) પોતાના સુખની વૃદ્ધિ એજ દરેક મનુષ્યનું અંતિમ સાધ્ય છે.

આ બે વિચારોની વિરુદ્ધમાં કોઇ વિચારો પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં નથીજ એમ નથી; પરંતુ આપણા પર ઉપરના વિચારોની છાપજ વધારે પડી હતી, અને તેથી અહીંની સમાજપદ્ધતિ પણ પાશ્ચાત્ય ઢબપર લઇ જવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા હતાં; પરંતુ જેમ જેમ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોનો પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ ત્યાંની સમાજ અને શાસનપદ્ધતિઓ સંદોષ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ હજી ઘણે અંશે કાચી જ છે એમ જણાઇ આવ્યું. તેમના સાહિત્યમાંનાં કેટલાંક સમાજ-વિધ્વંસક તત્ત્વો જોઇને તો પાશ્ચાત્ય સમાજને સ્થિર પાથોજ નથી, એ સમજાતું અને એ જ્ઞાન થતાંજ પ્રાચીન આર્યસંસ્કારોની યોગ્યતા અને સામર્થ્યને માટે આપણામાં દૃઢ આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. 'પાશ્ચાત્યોનું કેવળ અનુકરણ કરવા સ્ત્રગ્ધ્રેલા છીએ' એ વૃત્તિને બદલે 'આખા વિશ્વને શાંતિ આપનાર અમૃતવદ્ધી આપણી પાસે છે, એવું એક જાતનું' સ્વાભિમાન આપણામાં ઉત્પન્ન થયું; અને ઉપરના બે વિચારોનું સ્થાન નીચેના બે વિચારોએ લીધું.

(૧) કુદરતને તાબે કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં આપણેજ તેના દાસ અન્યા છીએ અને ખરે સુખ બાહ્યવસ્તુઓમાં નહિ પણ આપણી ભાવનાઓમાં-આપણામાંજ છે.

(૨) આપણું વ્યક્તિત્વ-અહંકાર-વિસરી જઇને વિશ્વભાવનામાં લીન થવું-આત્માનો વિકાસ કરવો-અને આત્માનુભૂતિનો રસ ચાખવો, એજ આપણા સુખની વૃદ્ધિનું ખરું સાધન છે.

આ વિચારોનો પ્રસાર કરનાર અને પાશ્ચાત્ય કેળવણીના સંસ્કાર અને ડીમીએ પામેલા લોકો ઉપર પણ એ વિચારોની છાપ પાડી તેમનાં હૃદય ઉપર અદ્વિશુત અસર કરી તેમને મોહિત કરી નાખનાર આધુનિક સાહુ રામકૃષ્ણ પરમહંસ* હતા. તેમની કીર્તિ અને બોધામૃત હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ પશ્ચિમના દેશોમાં પણ જઇ પહોંચ્યાં છે, અને પરમ પૂજ્ય સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદે તેમનાં એ તત્ત્વોનો પ્રસાર અમેરિકામાં પણ કર્યો છે. તેમના પછી જાપાન, ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા વગેરે દેશોને પોતાની ઉજ્જવલ ક્રાંતિ અને દિવ્ય પ્રભાવથી આજ નાંખનાર મહાત્મા આ ચરિત્રના નાયક પરમહંસ સ્વામી શ્રી રામતીર્થ સ્વા. વિશ્વાખાપી પ્રેમીથી આજુ' જગત તેમને પોતાનુંજ ભાસતું હતું; જગતમાં જે જે ભાગ્યવાન લોકોને સ્વામીશ્રીના સહવાસનો લાભ મળ્યો હતો તે સર્વને તેઓ તેમના પોતાનાજ જણાતા. આવા

* શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના સદ્ગુણોને લગતાં પુસ્તકો આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યાં છે. તેમાંનું પ્રથમ પુસ્તક 'શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત-લાગ ૧ ભા' તો સં. ૧૯૭૪ ની વિવિધમંથનાઓમાં નીલ્લી ચૂક્યું છે.

અદિતીય મહાત્માનું ચરિત્ર અને ઉપદેશ ગુર્જરેણુઓને પ્રાણ અને કલ્યાણકારક થયેજ નોંધએ, એવા ૬૬ વિશ્વાસથી અને આ પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાધુસંતનાં ચરિત્રોમાં અને વીર પુરોનાં ચરિત્રોમાં ઘણો તફાવત હોય છે. બપાનક રણવાતાંઓ, ઘોર યુદ્ધપ્રસંગો, અહ્યુત પરાક્રમો, અણુધાર્યા છુટકારાઓ વગેરે મનોવેષક બાબતોથી વીર પુરોનાં ચરિત્રો આકર્ષક અને ચટકદાર બને છે; પરંતુ સાધુ કિંવા કવિના ચરિત્રમાં એવી અહ્યુત બાબતોમાંનું કંઈ હોતું નથી. કવિનું ચારિત્ર્ય જેમ તેની કવિતામાં ઉભરાય છે, તેમ સાધુ પુરોનાં ચરિત્ર તેમના ઉદાત્ત વિચારો અને તેથી પણ અધિક ઉદાત્ત આચરણદારાજ અવલોકી શકાય છે; છતાં એવા મહાત્માઓના સાદા અને સરળ વ્યવહારમાં માલુમ પડતી અહ્યુતતાની ખોટને ઘણાક ચરિત્રકારો ચરિત્રનાયક સાધુ મહાત્માની 'ચમત્કાર'થી પૂરી દે છે, અને આ રીત ધીમે ધીમે એટલી સામાન્ય થતી જાય છે કે "જે સાધુ 'ચમત્કાર' ન કરી બતાવે તે સાધુ જ નહિ" એવી લોકમાન્યતા થવા લાગી છે; પરંતુ એ અનિષ્ટ છે. એકાદ સાધુએ બતાવેલા 'ચમત્કાર' ની હકીકત વાંચવાથી બહુ તો આપણામાં તેમના પ્રત્યેની અધશ્રદ્ધા દંડ થશે; પરંતુ જમતને તે શું સંદેશો કહી ગયા છે, અને મનુષ્યોના વિચારોમાં કેવી ક્રાંતિ કરવાનો તેમણે વિચાર રાખ્યો હતો, તે આપણે તેવડે જાણી શકીશું નહિ. સાધુના ચરિત્રમાં તેમના જ ઉપદેશનું પ્રતિબિંબિત ચિત્ર જોવું એજ સચ્ચરિત્રનો ખરો ઉપયોગ છે. અરુ.

સ્વામીજીનું સવિસ્તર જીવનચરિત્ર આ નાના સરખા નિમંધમાં આપી શકાય એમ નથી, માટે એમનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપવાનેજ ઉદ્યુક્ત થઈએ છીએ. સ્વામીજીનો જન્મ પંજાબ પ્રાંતમાં આવેલા શુજરાનવાલા જિલ્લાના મરાલીવાલા નામના ગામમાં થયો હતો. એમનું કુટુંબ ગોસ્વામીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૩ ના અક્ટોબરની ૮ થી તારીખે થયો હતો. જે પ્રખ્યાત કુટુંબમાં હિંદી રામાયણના દર્શા જગદ્ગિપ્પાત મહાત્મા શ્રી તુલસીદાસજીનો જન્મ થયો હતો, તેજ કુટુંબમાં સ્વામી શ્રી રામતીર્થજીનો પણ જન્મ થયો હતો; અર્થાત તેઓ તુલસીદાસજીના વંશજ હતા. આ કુટુંબ પ્રથમથી જ પોતાની કુળગૌરવતા અને પવિત્રતાને માટે પ્રસિદ્ધ હતું; પરંતુ સ્વામીશ્રી રામતીર્થજીએ એ કુટુંબમાં જન્મ લઇને તેની પ્રતિષ્ઠા એટલે વધારી દીધી છે! સ્વામીશ્રીના પિતાનું નામ ગોસ્વામી હીરાનંદજી છે. સ્વામીશ્રીનો જન્મ થયા પછી થોડા જ દિવસમાં એમનાં પરમ સુશીલ માતૃશ્રીને દેહાંત થવાથી એમની દેાઇએ એમનું લાલન પાલન કીધું. બચપણમાં માતાનું દૂધ નહિ મળવાથી એઓ ખાસ્યવરચામાં બહુજ દુર્બળ હતા; પરંતુ એજ શારીરિક શક્તિહીન બાળકે પાછળથી જેમ ઇચ્છાશક્તિ અને આત્મબળમાં પ્રબળતા મેળવી તેવી જ રીતે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત કર્યા. એક દિવસમાં ૫૦ માઇલ સુધી પહોડોપર ચાલવું, અથવા અમેરિકાના સિપાઇઓની સાથે ૨૦ માઇલ સુધી દોડી સૈાથી આગળ નીકળી જવું, તેમજ સસુદમાં ૨૦ માઇલ સુધી તરવું, આ ક્રિયાઓ એમણે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી હતી. આ પરથી સાબિત થાય છે કે શારીરિક કિંવા માનસિક કોઇ પણ પ્રકારની નિર્બળતા એવી નથી કે જે સુધારી શકાય નહિ.

"સર્વે પ્રકારની નિર્બળતાપર માણસ વિજય મેળવી શકે છે" એ સિદ્ધાંતનું જ્યેષ્ઠ દર્શાંત જે કોઇને જોઇતું હોય તો તેમની આગળ સ્વામી શ્રી રામતીર્થજીનું જીવન દીપકની જ્યોત સમાન પ્રકાશી રહ્યું છે. એ જીવનનો લાલ લ્યો અને તમારી શારીરિક તથા માનસિક નિર્બળતાનો ત્વરિત નાશ કરો. તમારી શારીરિક નિર્બળતા તમારી ઉન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્ન નાંખી શકે એમ નથી; કારણ કે તે દુર્બળતા અજીત નથી, પણ જીતી શકાય એવી છે. કોણ કહેશે કે નેપોલિયનનું શરીર મજબૂતમાં મજબૂત હતું? કોણ કહેશે કે વૉશિંગ્ટન શરીરે અલમસ્ત હતો? હુનિયામાં જે જે મહાન પુરુષો થયા છે તેઓમાં કોઇ ને કોઇ પ્રકારની નિર્બળતાન્યૂનતા તો હતી જ; છતાં તેમણે તે નિર્બળતાને ગણધારી નહોતી, તેઓ નિર્બળતાને જોઇ નિરાશ થઇ એસી રહ્યા નહોતા, પણ તેમણે કોઇકાંતર આત્મબળથી તેને ઊન્નતિ કરી નાખી હતી. એક લેખકે ઠીક કહ્યું છે કે:—"The wise and prudent conquer difficulties dy daring to attempt them. Sloth and folly shrink and shiver at the sight of toil and danger and make the impossibility they fear."

(ડાહ્યા અને બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો તો હિંમતથી પ્રયત્ન કરીને વિધોને જીતી જ લે છે. માત્ર પ્રમાદી અને મૂર્ખાઓ જ મહેનત તથા ભયથી ડરે-કંપે છે અને ડરના માર્માં જ્યાં 'અશક્યતા' નથી હોતી ત્યાં પણ પોતે જ તે 'અશક્યતા' બનાવી મૂકે છે.)

નેપોલીઅનના પેલા "The word 'impossible' might be found in the fool's dictionary" (મૂર્ખાના શબ્દકોષમાં જ 'અસંભવિત' શબ્દ હોવો જોઈએ.) એ વાક્યનો મર્મ જો આપણે બરાબર સમજીએ તો સ્વામીશ્રી રામતીર્થજીએ પોતાની શારીરિક નિર્બળતા કેવી રીતે દૂર કરી તે આપણા લક્ષમાં સહજ આવી શકશે. સ્વામીશ્રીએ પ્રાથમિક શાળાની છેલ્લી પરીક્ષા પોતાના ગામમાં જ આયોજી કરી અને તે પછી તેઓ શુભરાનવાલામાં આવ્યા. શુભરાનવાલાની હાઈસ્કૂલમાં તેમણે 'એન્ટ્રન્સ' -પ્રવેશક પરીક્ષા સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો અને એ પરીક્ષામાં તેઓ પાસ થયા.

આ શહેરમાં ધનાભગત નામના એક સભજન રહેતા હતા. એમણે સ્વામીજીને પ્રથમથી જ પોતાને ઘેર રાખ્યા. અભ્યાસ કરવા ઉપરાંત સ્વામીજીને જે સમય મળતો તે ઉપયુક્ત મહાપુરુષના સત્સંગમાં જ્યોતીત કરતા. જ્યારે ધનાભગત ઉપદેશ કરતા ત્યારે સ્વામીશ્રી તે ઉપદેશને અતિ લક્ષપૂર્વક સાંભળતા અને જ્યારે તેઓ ચૂપ થઈ જતા ત્યારે સ્વામીજી પોતાનું પુસ્તક વાંચવા મંડી જતા. તેઓ હમ્મેશાં પોતાનું એકાદ પુસ્તક પોતાની પાસે રાખતા હતા. ધનાભગત સ્વામીશ્રીપર અત્યંત પ્રેમ રાખતા હતા. પ્રવેશક પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી સ્વામીશ્રીના પિતા એમનો અભ્યાસ બંધ કરાવવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ ધનાભગતે એમને લાહોરની મિશન કૉલેજમાં દાખલ કરી દીધા. આ કૉલેજમાં એમણે બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. આ પરીક્ષામાં એઓ સમસ્ત પંખખના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રથમ નંબરે આવ્યા. ગણિતવિદ્યામાં તો એઓ અતિ નિપૂણ હતા. બી. એ. માં પાસ થયા પછી એમણે લાહોરની સરકારી કૉલેજમાં બે વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો અને ગણિતનો વિષય લઈ એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી, આ વખતે સ્વામીશ્રીની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હતી. આ અરસામાં સ્વામીશ્રીએ ધનાભગતપર જે પત્રો લખ્યા હતા તેમાંના બે પત્રોનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામાં આવે છે. પ્રથમ પત્રપરથી તેઓ પોતાનો સમય કેવી રીતે વ્યતીત કરતા અને તે પરથી વિદ્યાર્થીઓએ શું શીખામણ લેવી જોઈએ તે, અને બીજા પત્રથી એમની ઇશ્વરભક્તિ તથા ચિત્તવૃત્તિ કેવી હતી તે સમજશે

(પત્ર ૧ લો.)

“ ૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૪

રાત્રિના ૧૧ વાગે.

આપનો એક બીજો પત્ર હમણાં મળ્યો. વાંચી આનંદ થયો. હું હાલમાં સવારના પાંચ વાગે જાગૃત થાઉં છું, અને સાત વાગ્યા સુધી અભ્યાસ કરું છું. પછી શૈય આદિથી નિવૃત્ત થઈ સ્નાન અને વ્યાયામ (કસરત) કરું છું. તત્પશ્ચાત્ પઠિતજીની પાસે જાઉં છું. રસ્તામાં પણ વાંચતો વાંચતો ચાલું છું. એક કલાક પછી હાં બોજન કરીને તેમની સાથે ગાડીમાં બેસી કૉલેજમાં જાઉં છું. કૉલેજથી સુકામ-પર આવતાં રસ્તામાં દૂધ પીઉં છું. સુકામપર થોડો વખત વિશ્રાંતિ લઈ નદી તરફ ફરવા જાઉં છું. નદીના કિનારાપર લગભગ અર્ધ કલાક સુધી હરફર કરું છું, ત્યાંથી પાછા આવતાં આખા શહેરના સુંદર બગીચાઓમાં ફરું છું, પછી સુકામપર આવીને અગાસીપર ફરું છું, એટલામાં અંધારું થઈ જાય છે. (હું ફરું હરું છું ત્યારે પણ માંડે વાંચન તો ચાલુ જ હોય છે.) અંધારું થતાં કસરત કરું છું અને દીવો કરી સાત વાગ્યા સુધી વાંચ્યા કરું છું. ત્યાર પછી વાળુ કરવા જાઉં છું. વાળુ કર્યા પછી પ્રેમજીની પાસે જાઉં છું. ત્યાંથી આવી ૧૦-૧૨ મીનીટ સુધી કસરત કરું છું. ત્યાર પછી લગભગ સાડાઠશ વાગ્યા સુધી અભ્યાસ કરું છું. હું અનુભવથી સિદ્ધ કરી શક્યો છું કે:—“ આપણે આપણા જઠર (પેટ) ને જે બરાબર સંભાળી ઉત્તમ સ્થિતિમાં રાખીએ તો આનંદ કિંવા સુખ, ચિત્તની એકાગ્રતા, ઇશ્વરનું સતત સ્મરણ, અને આત્મ-વિશુદ્ધિ આદિ આપણને સહજ પ્રાપ્ત થાય. બુદ્ધિ અને મહત્વ કરવાની શક્તિ તેથી સતેજ થાય છે. પ્રથમ તો હું ખોરાક જ બહુ થોડો લઉં છું, અને વળી જે ખાઉં છું તેને બરાબર પચાવું છું.”

‘ રામ. ’

(પત્ર ૨ જો.)

“ ૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૯૪.

મહારાજ !

પરમેશ્વર બહુ ચતુર છે. મને તે બહુ પ્યારો લાગે છે. આપણે એની સાથે મૈત્રી રાખીએ તો આપણું કલ્યાણ જ થાય છે. આપણી સાથે એ કોઈ કોઈ વખત સખત થતો માલૂમ પડે છે પણ એતો ઠંઠાપણ છે. તે આપણી સાથે હસી દીલ્લગી કરવાને હમ્મેશાં પ્રયત્ન કરે છે. આપણી દરજ્જા છે કે આપણે મનઃક મસ્કરી કરનાર પર કોષ કરવો જોઈએ નહિ. કોઈ ખીજ પત્રમાં હું તેના સંબંધી અન્ય વાતો, આપની સેવામાં રજુ કરીશ. આ પત્ર હું ટેબલ પર મૂકીને લખું છું. આજે સવારે અહીંઆં થોડી ખાંડ પડી ગઈ હતી, એ ખાંડની આસપાસ ચાર પાંચ ઠાડીઓ એકઠી થઈને મહારી કલમ અને મહારા અક્ષરો તરફ જોઈ રહી છે અને માંહોમાંહી કાંઈ વાતચીત કરી રહી છે. મહેં એમની જે વાતો સાંભળી તે હું આપને લખી જણાવું છું. જે કે મહારો પત્ર બહુ ખરાબ છે તોપણ એ ઠાડીઓના મનથી તો તે ઈંદ્રપુરીના નકશા સમાન છે. જે ક્રીડી પ્રથમ બોલી તે અતિ અચ્છાન હતી અને સૌથી નાની પણ હતી. તે બોલી:—“ જો પ્લેન ! આ કાગળપર પેલી લાકડાની કલમ કેવી ચીતરી રહી છે ? તેણે કાઢેલી લીટીઓને લોકો પોતાની નજર સામે રાખે છે, અને ધણા પ્રેમથી વાંચે છે. જે કાગળપર કલમ નિશાની કરે છે અર્થાત્ લખે છે, તે કાગળને લોકો પોતાના હાથમાં લઈને રહે છે. આહાહા ! કેવા સરસ અક્ષરો લખે છે ! જાણે મોતીના દાણા ! કોઈ કોઈ અક્ષરો તો આપણાં બાળક (ઠાડીઓ) ની તરવીર જેવા દેખાય છે. આહાહા ! શું ખુમસુરતી છે ? એ કલમમાં જીવ નથી, પણ આપણા જેવાં જીવતાં પ્રાણીઓને હજારો વખત તે પેદા કરી શકે છે;” આટલું બોલી પેલી ઠાડી તો ચૂપ થઈ ગઈ. ત્યાર પછી બીજી બોલવા તૈયાર થઈ. આ ઠાડી પહેલી ઠાડી કરતાં જરા મોટી હતી અને તેના કરતાં જરા દીર્ઘ-દષ્ટિ ધરાવતી હતી. તેની આંખો સતેજ હતી. તે બોલી:—“ મહારી ભોળા આઈ ! તું જોતી નથી કે કલમ તો બિલકુલ મરેલું મુડડું છે, તે તો જરા પણ કામ કરી શકતી નથી, એ આંખોઓ તેને ચલાવે છે, ત્યારે તે ચાલે છે, માટે સધળો ધન્યવાદ આંખોઓને ધટે છે. ” ત્યાર પછી ત્રીજી ઠાડી કે જે ઉપર્યુક્ત બનતી મોટી હતી તે બોલી:—“ તમે બંને હજી અચ્છાન છો. આંખોઓ તો પાતળી દોરી સમાન છે. તે બિચારી શું કરી શકે ? જે કરે છે તે પોચું કરે છે. ” અતે સૌથી મોટી ઠાડી બોલી:—“ કલમ, આંખોઓ, પોચું એ સર્વે ધઈને આધારે કામ કરી રહ્યાં છે, માટે ખરો ધન્યવાદ તો ધઈને ધટે છે. ” આટલું બોલી તે ઠાડી પણ ચૂપ થઈ ગઈ, ત્યારે મહેં તે સર્વેને કહ્યું:—“ હે મહારાં અનન્ય સ્વરૂપો ! આ ધડ પણ જડરૂપ છે, એને પણ એક બીજી ચીજનો આશ્રય છે, અને તે ચીજ પ્રાણ છે; માટે પ્રાણને સધળો ધન્યવાદ ધટે છે. ” હું આ જાણે બોલ્યો એટલે મને આપનાં વચનો યાદ આવ્યાં અને તે પણ મહેં તેમને કહી સંભળાવ્યાં. મહેં તેમને કહ્યું કે:—“ મનુષ્યના આત્માની ઉપર પણ એક વસ્તુનો અધિકાર છે અને તે વસ્તુ પરમાત્મા છે, તે વસ્તુને આધારે અન્ય સધળી વસ્તુઓ ચોક્ષા કરી રહી છે. દુનિયામાં જે કાંઈ થાય છે તે તેની મરજીથી જ થાય છે. પુતળોઓ જાદુગર વિના નાચી શકતી નથી. વીણા પણ વગાડનાર વિના સ્વયં સૂર કાઢતી નથી. આ રીતે દુનિયાનાં સમસ્ત પ્રાણીઓ તેની આજ્ઞા વિના કાંઈ પણ કરી શકતાં નથી. ધા કરવો એ તલવારનું ક્ષત્ર છે, પણ યોદ્ધા વિના તલવાર ધા કરી શકતી નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈ ગમે તેવો દુષ્ટ માણસ હોય પણ પરમેશ્વરની મરજી વગર કોઈ તેનો વાળ વાંકો કરી શકતું નથી. જેવી રીતે બાદશાહની સાથે મૈત્રી કરવાથી આખો દેશ આપણી સાથે મિત્રતા બાંધે છે તે પ્રમાણે પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવાથી અખિલ વિશ્વ આપણું પોતાનું થઈ જાય છે. ” વગેરે.

‘શમ’

વનસ્પતિજ નામના એક માણસ સ્વામીશ્રીના સહાધ્યાયી હતા. તેમણે ૧૯૦૭ ના ફેબ્રુઆરી માસના ‘ જમાન અખબાર ’ માં એક લેખ લખીને સ્વામીશ્રીની વિદ્યાર્થદેશની ધણી હકીકત આપી છે. વનસ્પતિજ અને શ્રીરામતીર્થ ધણા દિવસ સુધી એકજ જગ્યાએ રહ્યા હતા અને એકજ ચોરડીમાં રહેવું, સાથે ખાવું પીવું, ઉઠવું બેસવું વગેરેને લીધે બંને વચ્ચે ઘાઠ મૈત્રી બંધાઈ હતી. શ્રી રામતીર્થ તેમની પાસે

હૃદય ખુલ્લું કરીને વાતો કરતા હતા. શ્રી રામતીર્થને પલંગ ઉપર સુવું ગમતું નહિ. ભોંય ઉપર સુવું તેમને બહુ ગમતું. તેઓ બહુ જ થોડું સૂતા. પ્રાતઃકાળે ૪-૫ વાગે ઉઠી વાંચવા બેસવાની તેમને ટેવ હતી.

તેમના પિતા કોઇ કોઇવાર તેમને મળવા માટે બાર્ડિંગ હાઉસમાં આવતા; પરંતુ તેમના યુર તો વારંવાર આવતા. સ્વામીશ્રીના પિતાનો સ્વભાવ ધણેજ ભોળો હતો. તેમને ક્રૂર હિંદી અને સંસ્કૃત આવડતું હતું. સ્વામીશ્રી કહેતા કે મને જે કંઈ જ્ઞાન મળ્યું છે તે ધના ભગત પાસેથી જ મળ્યું છે, અને તેને જ તે યુર કહેતા. કૉલેજની રજાઓના દિવસોમાં શ્રી રામતીર્થ ઘેર જતા. જે કે હજુ તેઓ ધરબાર પ્રત્યે ઉદાસીનતા બતાવતા ન હતા, તોપણ તેમના સોબતીઓ સાથે થતી વાતચીતો ઉપરથી તેઓ ધરબારનો જલદી જ ત્યાગ કરશે એમ સૌને લાગતું હતું. બી. એ. ની પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે આવ્યાથી તેમને દર માસે ૬૦ રૂપિયા વિદ્યાવેતન (શૅલોશીપ)ના મળતા. તેમાંના થોડાક પૈસા પોતાના ખર્ચને માટે રાખી બાકીની રકમ તેઓ ઘેર કિંવા યુરજના ખર્ચને માટે મોકલી આપતા. તેમનો ખોરાક મુખ્યત્વે કરીને દૂધનો જ હતો. કોઈ કોઈ દિવસે તેઓ જમતા, તોપણ બે પાતળી રોટલીઓ સિવાય બીજું કંઈ ખાતા તેમને કદિ કોઇએ જોયા નહિ હોય. તેઓ હમ્મેશાં બે વખત દૂધ પીને રહેતા. પોતાના જીવજન મિત્રો અને નિકટ સ્નેહી સંબંધીઓનું સ્વાગત પણ તેઓ દૂધથી જ કરતા. આપણ ખાતાં તેમને કદિ કોઇએ જોયા નહિ હોય. તેઓ માંસાહારને મહત્વાપ ગણતા અને માદક પદાર્થોને હલાહલ ઝેર માનતા. તેમનો પોશાક બહુજ સાદો હતો. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં એક ખાદીનું જાડું ધોતીયું અને એક પહેરણુ એ જ એમનો પોશાક ! ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પણ તેઓ માથું ઉધાડું રાખતા, બહાર જતી વખતે મલમલનો ફેટો બાંધતા, ટોપી કદિ વાપરતા નહિ. શીઆળામાં ધાખળીનો એક કોટ પહેરતા. કૉલેજનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી જ્યારે તેઓ સીઆલકોટની મિશન કૉલેજમાં પ્રોફેસર હતા ત્યારે પણ આખા શીઆળામાં તેઓ ગરમ કપડાં તરીકે ધાખળી સિવાય બીજું કંઈ વાપરતા નહિ. સાંજ સવાર કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને તેઓ પોતાની સાથે ફરવા લાઇ જતા અને આધ્યાત્મિક બાબતો ઉપર સંવાદ કરતા. પાટણુન વગેરે કદિ વાપરતા નહિ. તેમનું માનસિક ધૈર્ય અસાધારણ હતું. પોતાની મોટી બહેન (એ બહેને પણ નાનપણમાં તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું) યુજરી ગયાનો પત્ર વાંચીને તેઓ રાત્રી નદી ઉપર ગયા અને ત્યાં એકાંતમાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે:— ‘પ્રભો ! આ દુઃખ સહન કરવાની મને શક્તિ આપ કે જેથી શોક ન થતાં મને નિરંતર તૃપ્તિ રમણ રહે અને મહારા અન્ય કર્તવ્યમાં હાનિ ન પહોંચે. ’ એક દિવસ વનસ્પતિજીએ પૂછ્યું કે: “તમારા હૃદયમાં ખરી ઇચ્છા શી છે ? કૉલેજના છોકરાઓને ભણાવવાની કે બીજું કંઈ ? ” તેમણે જવાબ આપ્યો કે:— “આ ભણાવવાનું કામ તો માત્ર થોડા દિવસનું છે; સ્ત્રી પુત્રને માટે થોડો દ્રવ્ય-સંચય કર્યા પછી રાત્રિ દિવસ દેશાટન કરવું અને લોકોને ઉપદેશ કરવો એજ મારી અંતિમ ઇચ્છા છે. જ્યાં જ્યાં જઇશ ત્યાં ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને શીખવીશ. બદલામાં થોડુંક દૂધ મળશે એટલે બસ. બીજા કશાની મને અપેક્ષા નથી. ઉપદેશ કરીને અવિદ્યા દૂર કરવી એજ મહાઈ કર્તવ્ય છે.”

સીઆલકોટ મિશન કૉલેજમાંથી લાહોરની ફોરમેન ક્રિશ્ચિયન કૉલેજમાં ગણિતના પ્રોફેસર તરીકે તેમની બદલી થઇ અને ત્યાં તેમણે બે વર્ષ સુધી કામ કર્યું. ત્યાર પછી થોડો વખત લાહોરની ઓરીએન્ટલ કૉલેજમાં તેઓ રીડર હતા. સર્વ શિક્ષકોનો સ્વામીશ્રીના પર અત્યંત પ્રેમ હતો. તે વખતના સરકારી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. ડબ્લ્યુ બેલ સ્વામીશ્રીની અસાધારણ યુક્તિને માટે ધણુંજ અભિમાન ધરાવતા હતા. સ્વામીશ્રીએ ગ્રૌવીન્સલ સીવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં બેસવું એવી તેની ઇચ્છા હતી; પરંતુ સ્વામીશ્રીની ઇચ્છા પોતાનો અત્યંત પ્રિય અને જોને માટે પોતે ધણો શ્રમ લીધેલો એવો ગણિતના વિષય શીખવાની હતી. સરકારી રજાઓમાં લાઇને અને વિદ્યાગત જમને કૅમ્પીજની યુનીવર્સિટીની ગણિતની સૌથી મોટી સીનીયર ફેલોશની પરીક્ષા આપવાની તેમને ઇચ્છા થઇ હતી; પરંતુ એવી લૌકિક પરીક્ષાઓ આપીને કેવળ આંકડો ગણનાર ફેલોશ થવા કરતાં અલૌકિક પુરૂષ થવું એવોજ કંઈક ઈશ્વરી સંકેત તેમને માટે હશે, તેથી કે કોણ જાણે સાચી પણ એમનામાં એ રજાઓમાં મેળવવાની પાતતા હોવા છતાં તે તેમને ન મળતાં એક મુસલમાન વિદ્યાર્થીને મળી.

કૉલેજમાં પ્રોફેસર હતા ત્યારેજ એટલે ઇ. સ. ૧૮૯૭ના અમરોબરમાં દિવાળીને દિવસે તેમણે પોતાનો

આત્મા પરમેશ્વરને અર્પણ કર્યો, અર્થાત્ આત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે તેમની ઉંમર ૨૪ વર્ષની હતી. ૧૮૯૭ ના અક્ટોબરની ૨૫ મી તારીખે તેમણે પોતાના પિતાના પત્રના જવાબમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“ચરણુવંદના. આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો. અત્યંત આનંદ થયો. આપના પુત્રનું (રામતીર્થનું) શરીર હવે વેચાઈ ગયું છે. હવે ‘રામ’ ને મ્હાંડે એવો ભેદ રહ્યો નથી. આજે દિવાળીને દિવસે મ્હાંડે શરીર આપી દહને ગુરૂજને જીતી લીધા. હવે તમને જે કંઈ જોઈએ તે મ્હારા માલીક પાસેથી માગી લ્યો. તે તુરંતજ તમને આપશે. એક વખત નિશ્ચય કરીને માગી તો જીવ્યો. આજ ૧૯-૨૦ દિવસ થયા મ્હાંડે બધું કામ તે પોતે ધણી સંભાળથી કરે છે, તો પછી તમારું કેમ નહિ કરે? ગભરાશો નહિ. તેમની જેમ આજા થશે તેમ અમલ થતો રહેશે. આપણું-ગોસાંઈઓનું ધન ગુરૂ મહારાજજી છે. એ ખરું ધન છોડી દહને સંસારના ખોટા ધનની પાછળ પડવું ઉચિત નથી અને એ ધન ન મળેલું જોઈને શોક કરવો એવો ધણીજી શરમ ભરેલું છે. આ અસલ માલ અથવા દોલત (ગુરૂ મહારાજ) ની મજા એકવાર તો લાઇ જીવ્યો !”

આ બનાવ પછી એ વર્ષે તેમને વૈરાગ્યની ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત થઇ અને કૌલેજની ગણિતના પ્રૌદ્ધિ-સરની જગ્યા તેમણે છોડી દીધી. ૧૮૯૯ ની આખરે તેઓ હિમાલય બંધી ચાલતા થયા. તે વખતે તેમને ૨૬ મું વર્ષ પૂરું થઇને ૨૭ મું વર્ષ બેઠું હતું. તેમને સંતતિમાં એ પુત્રો અને એક પુત્રી હતાં. મોટા છોકરાનું નામ મદનમોહન અને નાનાનું નામ બ્રહ્માનંદ હતું. હિમાલયમાં જઈને સ્વામીશ્રીએ કઠિન તપશ્ચર્યા કરી અને બ્રહ્મવિદ્યામાં નિપુણતા મેળવી. એક વર્ષની અંદરજ તેમણે સંન્યાસ લીધો. પછી થોડાજ દિવસમાં તેમને પૂર્ણત્વની-પૂર્ણ ગાનની-સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ અને તેમનું યોગબળ વધ્યું. એ વર્ષ પછી ધર્મમહોત્સવ પ્રસંગે તેઓ મથુરા આવ્યા હતા. સ્વામીશ્રીનો ઉપદેશ સાંભળવાને લોકો એટલા બધા આતુર હતા કે ટાઢ, તડકો, પવન, વખત, કવખત એ કશાને નહિ ગણતાં તેઓ તેમની પછવાડેજ લાગતા. તંબુ અથવા મંડપની જગ્યા પૂરી ન પડવાથી યસુનાના પટમાં તેમને વ્યાખ્યાનો આપવાં પડ્યાં હતાં.

ત્યાર પછી થોડે દિવસે એટલે સન ૧૯૦૨ માં સ્વામીશ્રી પ્રવાસે નીકળ્યા અને ત્રણ વર્ષમાં અમેરિકા, જાપાન ઇત્યાદિ દેશોમાં જઈ આવ્યા. એ ત્રણ વર્ષમાં તેમણે લોકોને પુષ્કળ ધર્મોપદેશ કર્યો. તે છતાં તેમણે પોતાની આત્મિક ઉત્તિની સાધના બંધ કરી નહતી, લક્ષ્મીની કંઈજ દરકાર રાખી નહતી; છતાં આખી દુનિયાનો પ્રવાસ કર્યો. સ્વામીશ્રી અમેરિકામાં હતા ત્યારે ત્યાંનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો (યુનાઇટેડ સ્ટેટસ) નો પ્રેસિડેન્ટ ખાસ સ્વામીશ્રીનાં દર્શન કરવાને માટે એ વખતે તેમની પાસે આવ્યો હતો. ‘આપને કંઈ જોઈએ છીએ?’ એમ તેમણે પૂછતાં સ્વામીશ્રીએ તેને જે જવાબ આપ્યો તે ઉપરથી તેમનો ત્યાગ કેવો હતો તે જણાઇ આવે છે. સ્વામીશ્રીએ કહ્યું:—“‘રામ’ને કોઇ વસ્તુની ઇચ્છા નથી તો તે શું માગે? આખી દુનિયાની દોલત અને બાદશાહોની બાદશાહી ‘રામ’નીજ છે. ‘રામ’ બાદશાહ તો બે પરવા છે, અને બાદશાહોનો બાદશાહ છે. ચાચના કરવાને શું ‘રામ’ે સંન્યાસ લીધો છે? ના.” સ્વામીશ્રી વારંવાર કહેતા કે;

“સારી ઝહાં કે બાદશાહ, મુહરે મેરી શતરંજ કે,
દિલ્હીની કી ચાલ હૈ, સખ રંગ મુલહ જંગકે.”

અમેરિકાના લોકો ‘રામ’ ઉપર એટલા બધા મોહી પડ્યા હતા કે તેમની આત્મિક ક્ષુધા તમ કરવાને ‘રામ’ને એક દિવસમાં છ છ વખત વ્યાખ્યાનો આપવાં પડ્યાં હતાં. ત્યાંના પુષ્કળ લોકો ‘રામ’ના ઉપદેશના ખરા ભોક્તા બન્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ ધણીક તો તેમને પચગંબર અથવા ઇશ્વરનો અવતાર માનવા લાગ્યા; અને હરથડી ‘રામ’નુંજ સ્મરણ કરવા લાગ્યા. ત્યાં ધણીઓનાં ઘરમાં હજી ‘રામ’ની છબી ઉચ્ચ સ્થાને લટકાવેલી નજરે પડશે. કેલીફોર્નિઆમાં આપેલા વ્યાખ્યાન સંબંધે ત્યાંના એક વર્તમાન પત્રમાં નીચેનું વર્ણન મળી આવે છે:—

“હિંદુસ્તાનમાં હિમાલય પર્વત ઉપર અતકર્મ ગાની-ચોગીઓ રહે છે એમ અમે આજ સુધી સાંભળતા હતા; પરંતુ આજ તેમાંના એકને અમે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઈએ છીએ. આ સ્વામીશ્રીનું અગાધ

માન જોઇને એમ લાગે છે કે નવા જગતના માનની અથવા સુધારાની દિશા બૂલભરેલી છે. આ તરફ એક પણ રામતીર્થ થયો નથી અને ભવિષ્યમાં થવાનાં ચિહ્નો પણ હજી દેખાતાં નથી.” તેમણે અમેરિકામાં નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

૧ મનુષ્ય પ્રાણી એ ઈશ્વરની છાયા છે.

૨ જેનું આખા જગતની સાથે તાદાત્મ્ય થયું છે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપું જગત ચાલવું જ જોઇએ.

૩ શરીરદારા અવિશ્રાંત મહેનત કરવી અને મનને શાંત અને પ્રેમમય કરવું એ જીવનમુક્તિ છે.

૪ સૌની સાથે પોતાનું એક છે એવો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થતાં જ ચિત્તની સમાનતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૫ જેમ આપણે રસાયન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીએ છીએ તેમ જગતના સર્વ ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો અને પ્રત્યક્ષ અનુભવને જ છેવટનું પ્રમાણ માનવું.

લગભગ બે વર્ષના હુંક સમયમાં સ્વામીશ્રીએ અમેરિકામાં કેટલું બધું કામ કર્યું અને અમેરિકન લોકો ઉપર તેની શી અસર થઇ તે વિગતવાર કહી શકાય તેમ નથી.

સ્ટીમરમાં પ્રવાસ કરતી વખતે સ્ટીમરમાંના અમેરિકન લોકોને સ્વામીશ્રી અમેરિકન જ છે એમ લાગતું. અમેરિકા જતાં પહેલાં જાપાન જતી વખતે જે જાપાનીઓને સ્વામીશ્રીને મળવાનો અને વાતચીત કરવાનો લાભ મળ્યો હતો તેઓ પાછળથી કહેતા કે સ્વામીશ્રી હજી અમારી ઓરડીમાંજ છે એમ અમને લાગે છે. તેમનું ઉચ્ચ અને ભવ્ય કપાળ અને ભગવો પોશાક જોઇ અમને અમારા બરફથી ઢંકાયેલા પ્રિય કુળમાં જવાળામુખી પર્વતનું સ્મરણ થાય છે. જાપાનમાં ટોક્યોમાં ઇમ્પીરીઅલ યુનિવર્સિટીની સંસ્કૃત પાઠશાળાના પ્રિન્સિપાલ તાકાકુસુએ સ્વામીશ્રી વિષે ‘પૂર્ણત્વ પામેલા બરા હિંદી તત્ત્વવેત્તા મહે’ એમનેજ જોયા’ એવા ઉદ્ઘાર કહાડ્યા હતા. સ્વામીશ્રી ઇંગ્લેન્ડમાં ગયા ત્યારે ત્યાંના મુસલમાનોએ તેમનો ઉત્તમ સત્કાર કર્યો હતો. તે લોકોની ઇચ્છાથી તેમણે ત્યાંની એક મસ્જિદમાં દારસી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને તે એ લોકોને બહુજ ગમ્યું હતું.

અમેરિકામાં એક જણે સ્વામીશ્રીને પૂછ્યું કે; ‘પૈસા વિના તમને કેમ ચાલશે?’ સ્વામીશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે, “રામ’ને કશાનીએ જરૂર પડે ત્યારે તે વસ્તુ એની મેળેજ આવી મળે છે; કારણ કે ‘રામ’ આખી દુનિયાને ચાહે છે, એટલે આખી દુનિયા ‘રામ’ ને ચાહે છે, પછી જોઇએ તો ‘રામ’ અમેરિકામાં રહેતો હોય કે હિંદુસ્તાનમાં રહેતો હોય, પણ આપું જગત ‘રામ’ નું ધર છે.”

સ્વામીશ્રી હૈં એ પ્રણવ મંત્રનો સદા ઉચ્ચાર કર્યા કરતા. ઉપદેશ કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે પણ એકાએક જોરથી તેઓ પ્રણવોચ્ચાર કરતા. અમેરિકાના પર્વતમાં, ઝાડીઓમાં જ્યાં ‘રામ’ જઇને રહે ત્યાં ઈંકારનો અવ્યાહત ધ્વનિ સંભળાયા કરતો અને તેથી આકાશ ગાજી રહેતું. મીસીસ વેલમન નામની એક અમેરિકન સ્ત્રી ‘રામ’ ની ભક્તિમાં એટલી બધી લીન થઇ ગઇ હતી કે આ જગતમાં પોતાનાં છોકરાંઓ ઉપર પણ એટલો પ્રેમ રાખનારી સ્ત્રી ભાગ્યેજ કોઈ મળે! તે બાઇ વૃદ્ધ હતી. હિંદુસ્તાનની ભાષા સમજી શકતી નહોતી, તોપણ એ અડચણોને ન ગણકારતાં તે ‘રામ’ ને મળવા માટે પંજાબમાં આવી હતી; અને કેટલાંક વર્ષ સુધી અહીં રહીને ‘રામ’ ની સાથે પહોડા અને જંગલોમાં ફરીફરીને ‘રામ’ ના ઇશ્વરી પ્રેમમાં લીન થઇ હતી. પાછી અમેરિકા જતા પહેલાં લાહોર, અમૃતસર અને ‘રામ’ ની જન્મભૂમિ મરાલીવાલા, એ શહેરો તેણે જોયાં હતાં; એમનાબાદ રેલ્વે સ્ટેશનથી મરાલીવાલા જતાં જતાં રસ્તામાંનાં ખેતરો, મેદાનો, વૃક્ષો, રસ્તાઓ વગેરે ઘણા પ્રેમ અને સંતોષથી તે નિહાળતી હતી. આ રસ્તે થઇને ‘રામ’ ઘણીવાર આવ્યા ગયા હશે એમ તે વારંવાર કહેતી. જે ઓરડીમાં ‘રામ’ નો જન્મ થયો તે ઓરડી, જે નિશાળમાં નાનપણમાં ‘રામ’ ભણ્યા હતા તે નિશાળ, જે ઘરમાં તે રમતા તે ઘર, જ્યાં બેસીને તે વાંચતા તે જગ્યા, એ સર્વ સ્થળો તેને બહુજ ગમતાં. ‘રામ’ નાં છોકરાંઓ, ‘રામ’ ની પત્ની, ‘રામ’ ના ધરનાં માણસો સૌના ઉપર તેને પ્રેમ હતો. તે સદા હૈં એ પ્રણવમંત્રનો જપ કરતી એટલું જ નહિ પણ પોતાના પોપટને પણ તેણે એ મંત્રોચ્ચાર કરતાં શીખવ્યું હતું. જે દેશમાં સ્વામીશ્રી જતા ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ મીસીસ વેલમન જેની જ થતી. અમેરિકા અને જાપાનમાં બહુવા જતા વિદ્યાર્થીઓને માટે તે દેશમાં સગવડ કરવાનો સ્વામીશ્રીએ ઘણો

પ્રયત્ન કર્યો અને તે ધણે અંશે સફળ પણ થયો. અમેરિકામાં ‘સ્વામી રામ સોસાયટી’ સ્થાપન થઇ છે અને વિદ્યાર્થીઓને તે ધણી જ ઉપયોગી થઇ પડી છે.

આ પ્રમાણે પૃથ્વીયાના કરીને સ્વામીશ્રી ૧૯૦૫ માં પાછા હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. તેઓ આવ્યા પછી અથુરામાં તેમના કેટલાક શિષ્યોએ સ્વામીશ્રીને નવી સંસ્થા સ્થાપવાનો આગ્રહ કર્યો. સ્વામીશ્રીએ એ વાતની યોગ્યતા ના પાડી. “હિંદુસ્તાનમાં કામ કરતી બધી સંસ્થાઓ આપણી જ છે જેથી તેમના દ્વારા આપણે કામ કરવું” એવો તેમણે જવાબ આપ્યો. સ્વામીશ્રીએ આનંદના ઉમરાળી નેત્રો બંધ કર્યા અને સૌને આલિંગન આપતા હોય તેમ હાથ પહોળા કર્યા, તેમના નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં અને તેઓએ નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા:—

“ક્રિશ્ચિયન, હિંદુ, પારસી, આર્યસમાજ, શીખ, મુસલમાન કિંબહુના મહારા પ્રિય” ઇષ્ટ દેવતાના-ભરતભૂમિના-અન્નપાણીથી જેમનાં અસ્થી, રક્ત અને મસ્તિષ્ક બંધાયાં છે તે સર્વ માણસો મહારાં બંધુઓજ છે-અરે ! મહારા આત્માઓજ છે ! તેમને ઠહો કે હું તેમના છું. હું સૌનો સ્વીકાર કરું છું. હું કોઇને દૂર રાખતો નથી. હું પ્રેમ છું. પ્રેમ એ પ્રકાશના કિરણોની પેઠે સર્વ વસ્તુઓને પોતાના તેજથી દીપાવે છે, ખરેખર હું પ્રેમનો સાગર છું. મહારો સૌ ઉપર સરખો પ્રેમ છે. જે કોઇ આ પ્રેમસાગરમાં ડુબકી મારશે તે નિઃસંશય પ્રેમમય બનશે. વધારે તો શું પણ જે કોઈ શત્રુભાવે આવશે તેને પણ હું પ્રેમથીજ આલિંગન આપીશ. મહારા પ્રેમનો પ્રવાહ એવો પ્રચંડ છે કે શત્રુતા તેમાં ક્યાંએ ડુબી જશે.” સ્વામીશ્રીનો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને નિશ્ચય આત્મશાંતિ કેવી હતી તે ઉપરના શબ્દોથી જણાઇ આવે છે.

ત્યાર પછી સ્વામીશ્રી ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક મુખ્ય શહેરોમાં ગયા, અને ઠેકઠેકાણે વ્યાખ્યાનોદ્વારા ઉપદેશ કરીને પછી પર્વત ઉપર રહેવા ગયા. ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૬ ને રોજ સ્વામીશ્રીના પરમ ભક્ત હરિજી, પૂરજીજી અને અમૃતસરના પંડિત જગતરામજી તેમના દર્શનાર્થે પર્વત ઉપર ગયા હતા. તેની હકીકત ‘સદુપદેશ’ માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે. એ ત્રણે ભક્તો લાહોરથી દેહરાડુન અને રાજપુર થઇ મંસૂરીના પહાડ ઉપર ચઢ્યા અને ત્યાંથી પર માઇલ ઉપર આવેલા તિહરી નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યા. ધલૌડીથી આગળ જતાં એક ધણું જ સુંદર વન આવ્યું. ત્યાં હજારો જાતનાં ફૂલો હતાં. “તેમનાં નામ અને શોભા અપૂર્વ હતાં, રૂપેરી પાણીથી ખળખળ વહેતા ઝરા, ઘેર અરણ્યો, અરણ્યથી ઢંકાયેલાં ગંગોત્રીનાં શિખર, વગેરે હું કદિ ભૂલી શકીશ નહિ” એમ હરિજી લખે છે. જરાક આગળ જતાં તેમને એક પહાડી માણસ મળ્યો. તેના કપાળ ઉપર તેજ અને નેત્રોમાં આનંદ ચમકતાં હતાં. અમને જોતાંજ તે દોડતો આવ્યો અને પૂરજીજીના પગ ઉપર મસ્તક ઝૂકીને ‘હૃં હૃં’ એમ બોલવા લાગ્યો. ‘રામ’ આદેશાહનાં દર્શન કરવા નીકળ્યા છો કે ? એમ તેણે પૂછતાં અમે હા પાડી, તેથી તેણે હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે, “મને પણ તમારી સાથે તેડી જાઓ. હું રસ્તામાં તમારી સેવા કરીશ. જેઓ રામ ભગવાનના દર્શને જાય છે તેમને રસ્તો ખતાવીને તેમની સેવા-ચાકરી કરવાની મને આશા છે.” પૂરજીજીએ પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે:—“આતું નામ મસ્તરામ છે. ‘રામ’ના સંસંગમાં એણે કેટલાક દિવસ ગાળ્યા છે. ‘રામ’ની કૃપાથી તે ધર્મિરભક્ત બન્યો છે; અને પ્રણવોચ્ચારતું ગાન કરતો જંગલમાં ફર્યા કરે છે.” પછી મસ્તરામ સૌને લઇ ચાલ્યો અને થોડીવારે સૌ તિહરી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પૂરજીજી, શેઠ સુરલીધરના આગમાં રામાનંદ સ્વામીનાં દર્શન કરવા ગયા. એ રામાનંદસ્વામી રામતીર્થના શિષ્ય હતા. તેમનું પ્રથમનું નામ તુલારામ હતું. તેમણે ખબર આપી કે સ્વામીશ્રીનો પહાડ અહીંથી ૫૦ માઇલ દૂર છે. માર્ગે ધણો જ વિકટ છે, અને ડગલે ડગલે જવનું જોખમ છે. ચોમાસું હોવાથી નદી નાળાં પૂરથી ઉભરાય છે, પર્વત ઉપરથી મોટા મોટા પથ્થરો તૂટી પડે છે, કોઇ કોઇ જગ્યાએ તો રસ્તો માત્ર ચાર ચાર પાંચ પાંચ તસુજ પહોળો હશે. આ બધું સાંભળી પ્રથમ તો સૌ ઢીલા થઈ ગયા, પરંતુ વળી વિચાર કર્યો કે મરણ કંઈ છોડે તેમ નથી, ગમે ત્યારે પણ આવશેજ, તો પછી રામ ભગવાન પ્રિયથર્થે અલિદાન કેમ ન આપવું ? તિહરીના મહારાજએ તેમની સાથે ત્રણ નોકરો આપ્યા. પછી સૌ નીકળ્યા અને ઘુંટી સ્થાનમાં જઇ મુકામ કર્યો. બીજે

દિવસે બહલમ ગંગાને કિનારે ૨૫ માઇલ સુધી ગયા. પછી એક સુંદર ઝરો આવ્યો. આગળ જતાં તો દશ દશ પંદર પંદર ડગલે જ ઝરા આવવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેઓ વસિષ્ઠગંગાને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યા. સ્વામીશ્રી રહેતા હતા તે પહાડમાંથીજ વસિષ્ઠગંગા નીકળી છે. તેમને બે દિવસ સુધી પર્વતના ભયંકર રસ્તાઓ ઉપર ચાલવું પડ્યું. ત્રીજે દિવસે સત્વ યુગ્ધથી ભરાઇ ગયેલી જમીન ઉપરજ નજીક ચાલ્યા જતા હોય તેમ સૌને લાગવા માંડ્યું. ઉપરજ ‘રામ’ ભગવાન રહેતા હતા! અહાહા! કેવો આનંદ! નજીક પવિત્રતાનો વરસાદ ન વરસતો હોય! એ પહાડ-એ આનંદભવનનું વર્ણન કરવાની કેતી કલમમાં શકિત છે? આપું જંગલ પહાડી ઝરાઓથી ભરેલું હતું. જરાક આગળ જતાં ‘રામ’ ભગવાનની પર્ણકુટી નજરે પડી. ભગવાં કપડાં સુચવતાં હતાં કે આખી દુનિયાનો આદશાહ અહીંઆજ છે. કોઇના મનમાં કશું દુઃખ રહ્યું નહિ. હરિજી તો દોડીને ‘રામ’ ભગવાનના ચરણમાં આઘોડી પડયા. સ્વામીશ્રીએ તુરતજ તેને ઉઠાડીને હૃદયે ચાંપ્યા અને ખડખડ હસીને બોલ્યા:—“ બેટા! તું આવ્યો? ઠીક થયું. ચાલ હું તને તપ્ત ઉપર બેસાડું છું.” એમ કહીને સામે પડેલી ઉંચી શિલા ઉપર તેને બેસાડીને પોતે ઉભા રહ્યા અને બોલવા લાગ્યા:—“ પ્યારા ભાઇ! આ જો પર્વતોના કેવો કિશ્કે બન્યો છે! આ સુંદર પહાડી હવા, ચળકતો સૂર્ય, વાંકાચુંકા વહેતા ઝરા તહારાં યશોગાન કરે છે! એ સૌમાં તુંજ છે. શોક શાનો? ભય શાનો? તું શુદ્ધ આત્મદેવ છે.” હરિજી લખે છે કે,—“ તે વખતની અમારી સ્થિતિ હું વર્ણવી શકતો નથી. ‘રામ’ ભગવાનની શોભા અવર્ણનીય હતી. જો વિશ્વમાં ક્યાંય ઇશ્વર હોય તો તે અત્યારે આ શિલા ઉપરજ બેઠો છે એમ સૌને લાગતું હતું.”

હરિજી આવી પહોંચ્યા પછી સ્વામીશ્રીએ એક પહાડી છોકરાને બોલાવીને ચાર શેર દૂધ જલદી લાવી આપવા કહ્યું, ત્યાર પછી તેઓ બોલ્યા કે:—“ બેટા ઉત્તર કાશી અહીંથી બે દિવસના રસ્તા ઉપર છે. પવાટી કાંટાનો પ્રસિદ્ધ પર્વત અહીંથી ૧૮—૨૦ માઇલ છે. કેદારનાથનો આશ્રમ પણ બે દિવસના રસ્તા ઉપર છે. એ સ્થળો તમને બતાવવાને માટે ‘રામે’ ચુંડી રાખ્યાં છે. મરજી થશે ત્યારે જઇયું. બીજો કોઇ સ્થળ ન જવાય તોપણ પવાટી કાંટાનો પર્વત જોવા તો અવશ્ય આવવું જ પડશે.” એટલામાં પૂરણજી વગેરે આવી પહોંચ્યા અને સૌ મળી પર્ણકુટીમાં જઇ બેઠા. એક પર્વતના ઉંચા શિખર ઉપર લગભગ એક ફલીંગ જેટલું મેદાન છે. પર્વતની તળેટીમાં એક બાજુએ વસિષ્ઠગંગા વહે છે, બીજી બાજુએ માધકેના માધકે સુધી ઉંચા પર્વતોની હાર ભીંતની પેઠે આવી રહી છે. જ્યાં ત્યાં નિર્મળ પાણીના ઝરાઓ ખળખળ વહે છે. જમીન ઉપર વચ્ચે વચ્ચે સુંદર પુષ્પો પોતાની શોભા બતાવે છે. આ પર્વતો વચ્ચે બે માઇલ સુધી મોટા મોટા પહાડી પથ્થરાઓ પડેલા છે. તેમાંના એક ઉપર પાટીઆં ઉભાં કરેલાં જણાય છે, તેજ ‘રામ’ની પર્ણકુટી છે. તેની લંબાઇ લગભગ ત્રણ અને પહોળાઇ બે ગજ હશે. અંદર શું છે? પાંચ છ નાની નાની પેટીઓ અને તેમાં પુસ્તકો સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. ચારે વેદ અને વેદાંતના આજ સુધી લખાએલા સંસ્કૃત ગ્રંથો હતા. મૌલાના રમ, શરત્સ તજેજ વગેરે ફારસી અને એમ-સૈન, વોલ્ટ, મિલ્ટન વગેરે અંગ્રેજ ગ્રંથકારોનું ‘રામ’ના દરબારમાં સાદું માન હતું. પંજાબી યુદ્ધલાશાહ અને ગોપાળસિંહને પણ ‘રામ’ના દરબારમાં સ્થાન મળ્યું હતું. એક પેટીમાં રામે પોતે લખેલા ગ્રંથો હતા, એક મોટો શંખ પણ રાખ્યો હતો. પહાડનાં ઉંચાં શિખરોએ પહોંચતાં જ એ શંખને જોરથી ડુંકવામાં આવતો. એક ખૂણામાં એક નાનું સરખું કરવત પણ હતું. એની વતી પાટીઆં વહેરીને સ્વામીશ્રી ઝરાઓ ઉપર પૂલ બાંધતા.

દૂધ આવતાં જ તે સૌને આપવામાં આવ્યું. બે ત્રણ ખાલા દૂધ પોતાના નાળીએરના (કચલીના) ખાલામાં લઇને સ્વામીશ્રીએ પીધું. પછી ખડખડ હસી પડીને બોલ્યા:—“ દુનિયામાં જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ પ્રસરી રહ્યો છે, બધી ખટખટ જતી રહી, અહા! કેવી શાંતિ છે! આજ ‘રામ’ તમને ફરીથી કંઈક કહેવાનો છે.” હરિજી તરફ જોઇને ફરી બોલ્યા કે; “ આપણા ચારે વેદ અહીંઆ રાખ્યા છે. ‘રામે’ એ ગ્રંથો ઘણીવાર વાંચ્યા અને ખરું જોતાં છેવટે બ્રહ્મવિદ્યા સિવાય બીજું કંઈ ‘રામ’ની નજરે પડતું નથી,” એમ કહીને રિમત કરીને એક પેટીમાંથી એક ગ્રંથ કહાડીને સ્વામીશ્રી યુદ્ધલાશાહનાં વાક્યો સંભળાવવા લાગ્યા. તેમની જિજ્ઞાસામાં કેવું અદ્ભુત જાદું હતું! શબ્દો પણ કેમ નીકળતા હતા!

જાણે ઉત્તમોત્તમ મોતીઓની માળાનાં મોતી સરી ન પડતાં હોય ! વંશગૃહપૂર્ણ વાક્યો સંભળાવતાં સંભળાવતાં સ્વામીજીનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ ચાલી રહી અને અન્ય સૌ ધ્યાનમાં લીન થઇ ગયા. પછી સ્વામીશ્રીએ વેદમાંથી કેટલાક મંત્રો ગાઇ બતાવ્યા. ગાયનવિદ્યામાં તેઓ અત્યંત કુશળ હતા. તે મંત્રોના અર્થ તેમણે ઉત્તમ રીતે કરી બતાવ્યા. એવા અર્થ હરિજીએ કોઈ વખત કર્યા નહોતા તેમ સાંભળ્યા પણ નહોતા. વેદમાં કેટલા સુંદર ભાવો ભર્યા છે તે સ્વામીજી બ્યારે ત્યારે બતાવતા.

અપોરે બે વાગે સ્વામીજીએ ફરમાવ્યું કે; “બહુ મોઝું થઇ ગયું, હવે ભોજન કરો.” સ્વામીશ્રીને થોડુંક ખાવાનો હરિજીએ બહુજ આગ્રહ કર્યો. સ્વામીજીએ કહ્યું કે; “ભોજન કરવું મૂકી દીધાને ધણા દિવસ થઇ ગયા એ તને માલૂમ નથી ? સાંજ સવાર થોડુંક દૂધજ પીને રહું છું.” પૂરણજીએ પણ બહુ આગ્રહ કર્યો. સૌનો અત્યંત પ્રેમ જોઇને સ્વામીજી ઉડ્યા અને “ઠીક ત્યારે ચાલો” એમ કહી ખીચડીના બે ત્રણ કોળીઆ ખાધા પછી ઉઠીને બોલ્યા કે; “તમારી મરજી પ્રમાણે મહે” ખાધું, હવે તમે શાંતિથી જાઓ.”

એ આશ્રમથી ૬૦ માઈલ ઉપર નારાયણ સ્વામી રહે છે એમ સૌને માલૂમ પડતાં તેમને પણ બોલાવવાની સ્વામીજી પાસે આજ્ઞા મળી, અને તે મળતાંજ પૂરણજીએ એક માણસને પત્ર આપી તે તરફ મોકલ્યો, સાંજ સુમારે ચાર વાગે સ્વામીજીએ ફરીથી ઉપદેશ કરવાનો આરંભ કર્યો. ‘અરે આનંદ કિંવા સ્વતંત્રતા ફક્ત ઈશ્વરમાં—સત્યમાં, રામમાં રહેવાથીજ મળે છે.’ એ ઉપદેશનો વિષય હતો. “ઈશ્વર સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુ સત્ય નથી, એ નિયમ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જે ચાલે છે તેને કંઈ દુઃખ થતું નથી. બ્યારે મનુષ્ય જગતની વસ્તુઓને સત્ય અને ઈશ્વરને અસત્ય માનવા લાગે છે, ત્યારેજ તેને કલેશ—આપત્તિ આવી મળે છે.” સ્વામીજીએ વળી કહ્યું કે; “જૂઓ, પૈસાનો સ્પર્શ પણ ન કરતાં ‘રામ’ આખી દુનિયાની સફર કરી આવ્યો, એ આ મહાન કાયદા પ્રમાણે વર્તવાને લીધેજ. એ કાયદા પ્રમાણે ચાલનારની આગળ દોલત ગુલામ બની રહે છે, અને દૈવ (વિજય) તેનો ચાકર બને છે. સૂર્ય ચંદ્ર અને તારાઓ તેની ઈચ્છાનુસાર ચાલે છે; અને ઈંદ્ર, વરુણ તથા કુબેર તેનો હુકમ ઉઠાવવાને તૈયાર રહે છે.” ત્યાર પછી સ્વામીજીએ પોતાનું જીવનવૃત્તાંત કહીને એ કાયદો સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. ‘સાંજના ચારથી રાતના સાડાબાર વાગ્યા સુધી ઉપદેશ ચાલુ રહ્યો. અંતમાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે:—“હવે ચાલો, સ્પર્શજીઓ, પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે સૂતી વખતે ‘રામ’ ને સાથે લઇને સૂજો. નિદ્રા તમને ‘રામ’ થી છૂટા પાડી શકી ન જોઇએ.” હરિજી મોટે પરાક્રીએ ઉઠીને જુઓ છે તો સ્વામીજી પ્રથમજ જાગ્યેલા થયેલા છે. તેઓ બોલ્યા:—“હું સદા જાગતોજ છું. વિવેકનો તાપ લાગ્યો ત્યારથી મ્હારી આંખો મીંચાઇજ નથી.”

પૂરણજી વગેરે સૌ ઉઠીને નિત્યવિધિ આટોપી સ્વામીજીની સેવામાં હાજર થયા. વિખ્યાત જર્મન તત્ત્વવેત્તા શાપેનહૌરના જીવનવૃત્તાંતની વાતો કહીને સ્વામીજીએ સૌને ખુબ હસાવ્યા અને એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, શાપેનહૌરને કલેશ થવાતું મુખ્ય કારણ તેણે આ મોટો કાયદો તોડ્યો એજ હતું.

અપોરે સ્વામીજીએ હરિજી પાસે કેટલાક લોકોને કાગળો લખાવ્યા. તેમાં એમ લખ્યું હતું કે:—“જે ‘રામ’ ને મળવાની ઈચ્છા હોય તો સપ્ટેમ્બરની અંદર આવી મળી જવું, નહિ તો પછી મળી શકાશે નહિ.” “જય છે” આ ભવિષ્યવાણી નહોતી, એમ કોણ કહી શકશે ?

ઉપર કહેલી પર્યટકૃતીમાં નિવાસ કરી તા. ૧૭ મી અક્ટોબર ૧૯૦૬ સંવત ૧૯૬૩ ના આશ્વિન વદ અમાવાસ્યાને બુધવારે એટલે દિવાળીને દિવસે ૩૩ વર્ષની ઉમ્મરે સ્વામીજીએ, જેને પોતે સદા ગંગી કહેતા અને જેની લહેરોમાં તે સદા આનંદી રહેતા તે ગંગાને, પોતાનો દેહ અર્પણ કર્યો. સ્વામીજીએ ગુરૂને આત્મસમર્પણ કર્યું તે દિવસ પણ દિવાળીનોજ હતો. એજ દિવસે સ્વામીજીએ પોતાનું કામ પૂરું કર્યું. અપૂર્ણ લેખ પૂરા કર્યો અને જલસમાધિ લેતાં પહેલાં થોડી મિનિટ ઉપર તેમની કલમમાંથી નીચેના શબ્દો નીકળ્યા:—

“બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ઇંદ્ર, ગંગા, ભારત, હે મૃત્યુ ! મ્હારો આ એક દેહ બેશક લઇ જ; મ્હારે તેની દરકાર નથી; મ્હારે બીજા દેહોની ખોટ નથી; ચંદ્રનાં નિર્ભજ કિરણોમાં રૂપેરી દેહ ધારણ કરીને હું આનંદથી વિહરીશ; જંગલ, નદી, નિર્જરાઓને વેષે હું ગાતો ફરીશ; સમુદ્રનાં મોજાંઓ રૂપે હું નાચીશ; આનંદ ભર્યો મંદ વાયુ અથવા શીતળ સુગંધી વાયુ હુંજ છું, આ બીજાં બધાં મ્હારાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોજ છે. આ રૂપે હું પર્યંત નીચે ઉતર્યો, અગ્નેશ્વરને ઉઠાડ્યો, ઉષતાંઓને જાગ્યેલાં કર્યો, કેટલાંક

દુઃખીનાં આંસુ લોભાં, શુભાભોને હસાવ્યાં, યુલ્લુલોને રડાવ્યાં, આને સ્પર્શ કર્યો, તેને અડક્યો, અહીંઆં ગયો, ત્યાં ગયો, સાથે કંઈજ રાખ્યું નહિ અને કોઈના હાથમાં આવ્યો નહિ.”

આ લેખ લખીને હાલગળ બપોરે સ્વામીજી ગંગા ઉપર ગયા અને ગંગાજીમાં જલસમાધિ લીધી.

તા. ૧૯ મી અક્ટોબરને દિવસે જ્યારે આ શોક સમાચાર લાહોર પહોંચ્યા ત્યારે સ્વામીજીના વડા પુત્ર મનમોહન તથા પૂરણજી અને સ્વામીજીના સ્નેહીઓએ એ સમાચાર તેમને ગામ મરાલીવાલા પહોંચાડ્યા. સ્વામીજીનાં ધર્મપત્ની આ ખબર સાંભળીને મૂર્ચિત થઇ ગયાં અને ઘણીવાર શુદ્ધિમાં આવ્યાં. સ્વામીજીના પિતા અને તેમના વડા ભાઇએ પ્રથમ તો સ્વામીજીનો દેહ છૂટી જવાની વાત સાચી પણ માની નહિ.

તિહરીના મહારાજાએ આ ખબર સાંભળીને તરત જ પોતાના રાજ્યની સમગ્રી ઓફીસો બંધ કરાવી દીધી. સ્વામીજીના મૃત્યુનો શોક પ્રદર્શિત કરવા માટે લાહોરની મિશન કૉલેજનાં એક જગી સભા ભરાઇ. કૉલેજનો હોલ (દીવાખાતું) જો કે ઘણો મોટો છે તોપણ લોકોની બીડ એટલી બધી થઇ હતી કે બેસવાને પુરતી જગ્યા પણ મળતી નહોતી. કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. જે. સી. આર. ઇર્વિંગ અધ્યક્ષસ્થાને વિરાજ્યા હતા. અધ્યક્ષ મહાશયે શોક પ્રદર્શિત કરતાં જણાવ્યું કે, “મને લાહોરમાં આવ્યાને ૧૮ વર્ષ થયાં છે. હું આવ્યો તે સમયે રામતીર્થજી કૉલેજના ફર્સ્ટ ઇયર ક્લાસમાં ભણતા હતા. તેમનાં ઉત્સુક નેત્રો અને તેમની સુંદર છબીએ મહારા મનપર બહુ સારી છાપ પાડી છે, તે વખતનું સ્મરણ મને હજી ગઈ કાલના જેવું તાજું જ છે. રામતીર્થ પાંચ વર્ષ સુધી આ કૉલેજમાં ભણ્યા. તેઓ સર્વથી ચતુર, હૃદયના શુદ્ધ અને દયાળુ હતા.” ફોરમેન ક્રીશ્ચીઅન કૉલેજના અધ્યાપક ડૉક્ટર આર્વિસને જણાવ્યું કે, “સ્વામીજીનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે. તેમણે મહારા હાથ નીચે અબ્યાસ કર્યો હતો અને તેઓ મહારાપર ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા. સ્વામીજી એવા મહાપુરુષ હતા કે બીજા માણસોની પ્રીતિ તેમનાપર બહુ જલદી થઇ જતી, એમનામાં કંઈક એવી વિશ્વ-ક્ષણતા હતી કે જેથી તેઓ બીજાં માણસોને બહુ પ્રિય લાગતા. એમણે પોતાના દેશને માટે જે જે કામો કર્યા છે તે અનુકરણીય અને આદરણીય છે. અમેરિકા જવામાં એમને ઉદ્દેશ પોતાના દેશની ઉન્નતિ કરવાનો જ હતો.” યાણ અવિનાશચંદ્ર મજમુન્દાર, પ્રોફેસર રાંચીરામ, લાલા ધર્મદાસ, પંડિત રામભજનદત્ત વગેરે વિદ્વાનપુરુષોએ સ્વામીજીની શ્લાધા કરતાં જણાવ્યું કે:—“સ્વામીજી એક સર્વશુભસંપન્ન અપૂર્વ મહાત્મા હતા.” ચિરત, ફ્રેઝબાદ છત્તાઈ મોટાં શહેરોમાં તેમના મૃત્યુનો શોક પ્રકટ કરવાને માટે સભાઓ મળી હતી. વળી વિશેષ વાત તો એ છે કે માત્ર સનાતની હિંદુઓએજ નહિ, પણ આર્ય-સમાજ અને બીજા પંથના લોકોએ તેમજ અન્ય ધર્મના લોકોએ પણ સભા ભરી શોક પ્રદર્શિત કર્યો. અન્ય દેશોથી પણ શોક પ્રદર્શિત કરનારા પત્રો આવ્યા. અમેરિકાથી આવેલા પત્રોમાં એવું યોગ્યુ લખાણ હતું કે, “સ્વામીજીએ અમેરિકામાં હિંદુસ્તાનને માટે જે કામ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેઓને જ આવી શકે કે જેઓ તે દેશમાં જન્મે તે કામોને પોતાની નજરે જુએ.” અમેરિકન એક પત્રના લેખક મહા-શય જણાવે છે કે, “પોર્ટલેન્ડના જજ મી. વેસ્ટર કે જેઓ ‘પોર્ટલેન્ડ રામ સોસાયટી’ ના અધ્યક્ષ છે, તેમની સાથે મને વાતચીત થતાં તેમણે મને જણાવ્યું કે, જ્યારે સ્વામીજીની સાથે કાંઈ પણ વાત થઇ નહોતી ત્યારે પણ સ્વામીજીની ભવ્ય મુદ્રાનું દર્શન કરતાં મને એવો પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો કે જેવો પ્રેમ મને બીજા કોઇ પણ માણસનો ચહેરો જોતાં થયો નથી. આ પ્રેમની અસર મને દેહાંત પર્યંત રહેશે.” સ્વામીજી જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં સર્વે લોકો એમનાપર એવા તો મોહિત થઇ જતા કે તેઓ પોતાના દેહનું ભાન ભૂલી જતા અને સ્વામીજીને માટે પ્રાણ આપવાને તૈયાર થઇ જતા. અમેરિકાના લોકો કહે છે કે, સ્વામીજીના અકાળ મૃત્યુથી ફક્ત હિંદુસ્તાનનેજ નહિ પણ આખી દુનિયાને મહા નુકશાન થયું છે.

સ્વામીજીના શરીરની શોધ કરવામાં આવી; પરંતુ તે વખતે એ જડ્યું નહિ. સ્વામીજીના પરમ શિષ્ય પૂરણજી જ્યારે લાહોરથી ત્યાં આવ્યા ત્યારે ગંગાપ્રવાહમાંની એક બપોલમાં તેમનું શરીર એની મેળે જ બહાર આવ્યું. બંને હાથ ઉપરાઉપરી છાતી ઉપર મૂકેલા હતા, અને પલાંડી વાળેલી હતી. જાણે સમાધિસ્થ જ ન થયા હોય! આંખો મીચેલી, ડોક સીધી અને વ્યાખ્યાનો આપતાં પ્રણ-

વેાચાર કરતી વખતે જેમ મ્હોં ઉધડતું હતું તેવી જ રીતે આમેહુજ તે ઉધડેલું હતું. સાત દિવસ સુધી ગંગાએ જળચર પ્રાણીઓથી એ શરીરનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેમનું શરીર એક પેટીમાં મૂકી ગંગાના પ્રેમીને તેના હૃદયમાં સાચવી મૂકવાને માટે ગંગામાં પધરાવવામાં આવ્યું.

કેટલાક કહે છે કે, “સ્વામીજી હમ્મેશાંની પેટે ગંગાકિનારે નહાવા ગયા હતા પણ પાણીમાં ઉતરતાંજ એક અત્યંત ખેચાણવાળા વમળમાં પડી ગયા અને કેમે કરીને તેમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહિ; તેથી શરીરવિયોગ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે એમ તેમને જણાવાથી તુરંતજ સમાધિસ્થ થયા” વગેરે. ...પરંતુ સ્વામીજી તરવામાં એકા હતા. અમેરિકામાં વીસ વીસ માઇલ સુધી તરીને તેઓ સૌની આગળ નીકળી ગયા હતા. વળી ડૂબકી મારવાનો તો તેમને ધણો જ ઉત્તમ અભ્યાસ હતો, એ સર્વ ધ્યાનમાં હેતાં તેઓ પાણીના વમળમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહિ એ બાબત માની શકાય તેવી નથી. સિવાય અક્ષયશક્તિ પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્માને કંઈ જડ વસ્તુ ઇગ્ન કરી શકે? ખરી વાત એવી છે કે સ્વામીજી આત્મિક ઉન્નતિની સાતમી ભૂમિકાએ જઈ પહોંચ્યા હતા કે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં શરીરનો આત્માની સાથે કંઈજ સંબંધ રહેતો નથી, સામાન્ય મનુષ્યને કાંટાનું ઝાંખડું વળગતાં જેમ તે વળેલું ઝાંખડું કહાડીને ફેંકી દે છે તેમ એ અવસ્થામાં (સાતમી ભૂમિકામાં) શરીરનું પણ થાય છે. પૂર્ણ અક્ષરગાની લોકો શરીરને ઝાંખરાં જેવું બાધક ગણીને તેનાથી છૂટા થવા ઇચ્છે છે! અસ્તુ! એવા વિદ્વાન, અક્ષનિષ્ઠ, જીવન્મુક્ત મહાત્માના શરીરનો હિંદુસ્તાનને અકાળે વિયોગ થયો એ દેશનું દુર્દૈવ છે.

સ્વામી ‘રામ’ની પેટેજ સંસાર ત્યાગ કરીને તેમની પેટે અક્ષનિષ્ઠ થવા માટે સાધના કરતા અને તે પર્વત ઉપરજ રહેતા સ્વામીજીના શિષ્ય નારાયણસ્વામી આ બાબત વિષે એમ લખે છે કે; “આત્મ-વિદ્યાનો એક એવો નિયમ છે કે જ્યારે લોકો “**ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या**” એ સિદ્ધાંત વિસરી જઈને સંસારના મોહપાશમાં ફસાઇ પડે છે, ત્યારે તેમને સેંકડો જાતની વિપત્તિઓ થેરી લે છે. જ્યારે આખા પોતાનાં છોકરાઓ સાથેના ઇશ્વરી સંબંધ વિસરી જઈને તેમના દેહ અને રક્ત ઉપરજ પ્રેમ રાખે છે, અને એ પ્રમાણે દૈવી દૃષ્ટિ ગુમાવે છે; ત્યારે તેઓ પોતાના છોકરાઓનું અકલ્યાણ કરે છે. ભવિષ્યમાં વિખ્યાત થનારા મહાત્માઓ લોપ થવાનું મુખ્ય કારણ એજ નાશકારક શારીરિક મોહ છે. એ મોહ વધતાં ગમે તેવો મોટો સુધારક મહાત્મા અથવા અવતારી પુરૂષ ત્યાં વધારે વખત રહી શકતો નથી. આપણે એવો ઉલટો પ્રેમ ‘રામ’ના શરીર ઉપર જડાવા લાગ્યો તેથીજ આપણને તેમનો વિયોગ થયો. ‘રામ’ ભગવાનની સમાધિનું મુખ્ય કારણ એ છે કે લોકોનો ‘રામ’ના શરીર ઉપર જેટલો પ્રેમ જડાયો હતો તેટલો તેમના આત્મા અથવા ઉપદેશ ઉપર જડાયો નહોતો; અર્થાત્ અસલ ‘રામ’ને છોડી દઈને નકલી ‘રામ’ ઉપર એટલે તેમના શરીરની શોભા, મધ્યમ બાધા, ચંદ્રના જેવું મુખ, અદ્ભુત ડહાપણ, એમ. એ. ની પદ્ધિ, બોલતાં ચાલતાં સુંદર નરમ હોઠનું સ્થિત, ઇત્યાદિ ઉપર લોકોનો પ્રેમ વધારે જડાયો હતો. હવે આપણે આપણો સર્વ પ્રેમ ‘રામ’ના નકલી સ્વરૂપ ઉપરથી ખેંચી અસલ સ્વરૂપ ઉપર ઢોળવો જોઈએ; અને તેના ઉપદેશનું મનન કરવું જોઈએ.” જલસમાધિ લીધા પહેલાં સ્વામીજીએ કહાડેલા ઉદ્દેશારો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સ્વામીજી પોતાના સ્વરૂપમાં એટલા તો આનંદી રહેતા કે સંસાર-માંના નામરૂપ સાથેના તેમનો સંબંધ છેક શિથિલ થઈ ગયો હતો અને તેમને એવી દશા પ્રાપ્ત થઈ હતી કે શરીર જાય કે રહે, જળી જાય, ગળી જાય અથવા મૃત્યુ લઈ જાય, એ કશાની તેમને ભીતિ રહી નહોતી. શરીર માથેનો તેમનો સંબંધ ટૂટી ગયો હતો; અને આટલો પ્રહર તે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેતા હતા.

દરેક અક્ષરગાનીનો એવો અનુભવ છે કે ‘રામ’ ભગવાન જેવા અવતારી મહાત્માઓનો કાળ તેમની આગા સિવાય આવતો નથી. જ્યારે સ્વામીજી બહુ વિખ્યાત થયા નહોતા અને લોકો તેમના દેહ કરતાં તેમના ઉપદેશ ઉપર અધિક પ્રેમ રાખતા હતા ત્યારે તેઓની લેખિની અને જિન્દામાંથી આવાં વાક્યો બહાર આવતાં—“હજી મૃત્યુ હું. તે મને શી રીતે લઈ જશે?” જ્યાં સુધી લોકોના મનમાં અક્ષ-વિદ્યાનો વાવડો ઉભો કરવામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી “મ્હારો દેહ કદિ પડશે નહિ” એવા દૃઢ નિશ્ચયી વિચારોને લીધે તેમની આંખોમાં એવું અદ્ભુત તેજ હતું કે ઘોર અરણ્યમાં વાધ, સિંહ ઇત્યાદિ હિંસક પશુઓ ગયું ‘રામ’ને મળવા જતાં તેમને કંઈ ઇગ્ન કરી શકતાં નહિ; એટલુંજ નહિ

પણ 'રામ'ની પૂર્ણકુટી પાસે થઇને એ પશુઓ સદા આવતાં જતાં અથવા આસપાસ ઉભેલાં નજરે પડતાં; પરંતુ 'રામ' સદા નિર્ભય રહેતા. કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક વખત સ્વામીશ્રી પહાડી રસ્તાઓ વચ્ચે થઇને કેદારનાથ જતા હતા. એટલામાં છ જંગલી રીંછ તેમના ઉપર ધસી આવ્યાં; પરંતુ 'રામ'નો હું પ્રભુજી-આર સાંભળતાંજ તે દૂર નાસી ગયાં. પર્વત ઉપર 'રામ'ના આશ્રમ પાસેજ એક વાઘની ગુફા હતા. એ વાઘ કોઇ કોઇ વાર સવારે નજરે પડતો. સ્વામી દરરોજ બે ત્રણ માઇલ ફરી આવીને લગભગ ૯ વાગે પાછા સ્થાનકે આવતા ત્યારે કોઇ કોઇ વાર વાઘની ગર્જના સંભળાતી; પરંતુ એ કૂર પ્રાણીઓ-માંના કોઇનામાં 'રામ'ને કોઇ પણ પ્રકારની ઇજા કરવાની શક્તિ નહોતી. એ ગુફાની પાસેજ એક ભયંકર અજગર રહેતો હતો, તેનો કુંકડો સેંકડો હાથની લંબાઇએ જતો. દરમાં પેસી રહેવાને તેને લગભગ અર્ધો કલાક લાગતો, પરંતુ એ બિચારો પણ 'રામ'ને કશી ઇજા કરી શક્યો નહોતો. એવાં ભયંકર પ્રાણીઓના પંજામાં પણ રેરક વખતે સલામત રહ્યાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સ્વામીજીનો સૌના ઉપર અધિકાર હતો, અને તેમને એવી પૂર્ણ ખાત્રી હતી કે જ્યાં સુધી મૃત્યુને આપેલો પહેલો હુકમ સ્વામીજી બદલશે નહિ ત્યાં સુધી હિંસક પશુઓનાં ટોળાંથી, જોરથી વહેતા જલપૂરથી અથવા ખીળ કશાથીએ તેઓના શરીરનું મૃત્યુ થશે નહિ.

નજરે જોએલી ખીજ પણ કેટલીક વાતો નારાયણ સ્વામી જણાવે છે. ૧૯૦૬ માં પોતે અને સ્વામી વસેન પર્વત ઉપર હતા ત્યારે તેઓ "સહસ્તાલ" નાં બરફથી ઢંકાયેલાં શિખરો જોવા ગયા હતા. તે વખતનું વર્ણન કરતાં તેઓ જણાવે છે કે, "ત્યાં સાત મોટાં પાણીનાં તળાવો જોવા જ્યાં છે. એક તલાવનો વિસ્તાર તો બે માઇલ છે. ઉન્હાળાના દિવસોમાં તળાવ પાણીથી પૂર્ણ બરેલાં હોય છે; અને ચોમાસામાં તો અધાં તળાવો એકડાં થઇ જઇને એક મોટું સરોવરજ બની રહે છે. ત્યાંના રસ્તા એટલો ભયંકર છે કે કેટલાક માઇલ સુધી બન્ને બાજુએ આવી રહેલી ઉંડી ખીણો વચ્ચે થઇને એક વાંકા અણીદાર પર્વતના શિખર ઉપરજ ચાલવું પડ્યું. જાણે તરવારની અણી ઉપર ચાલતા હોઇએ તેવી રીતે પર્વતોની ટોચ ઉપર ત્રણ માઇલ સુધી ચડવું પડ્યું. રસ્તાપર ફક્ત પગનો અંગુઠો ચૂકવા જેટલીજ જગ્યા હતી. નીચેના ગામવાળાઓની પૂર્ણ ખાત્રી હતી કે અમારામનો એકાદ લથડીને અથવા પગ ખસવાથી ગબડી પડીને ચૂરેચૂરા થઇ જશે. ટાઢ એટલી બધી હતી કે હાથ પગ અને આખું શરીર કપ્પા કરે, છતાં એવી સ્થિતિમાં પણ અમે તે શિખરે પહોંચ્યા અને તળાવમાં પડી નાહ્યા. ત્યાર પહેલાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર અમે જ્યારે જમ્મોત્રી મંદિર પાસેની એક ગુફામાં રહેતા હતા ત્યારે જમ્મોત્રીના પર્વતનું સૌથી ઉંચું શિખર જોવા ગયા હતા. એ શિખરની ઉંચાઇ લગભગ ૨૯૦૦૦ ફીટ છે એમ સર જૉન ઇલીઅડ કહે છે. શિખર ઉપર પહોંચતાંજ બરફ પડેલો શરૂ થયો. એક તો સપ્ત ટાઢનાજ દિવસો હતા અને તેમાં વળી બરફ પડવાથી તો જીવ જવાનો વખત આવ્યો. બરફ પડતો પડતો દીંચણ સુધી આવ્યો ત્યારે સૌ ખૂબ પાડી ઉઠ્યા કે:- "રામ! હવે તો તુંજ બચાવ, હવે અમને બચવાની આશા નથી." એ સાંભળતાંજ સ્વામીજી લાલચોળ થઇ બોલ્યા:- "Stop" (અથવા.) એ હુકમ થતાંજ બરફ પડતો એકદમ બંધ થયો. જોતજોતામાં વાદળોએ એકદમ વિખરાઇ ગયાં અને સૂર્યનારાયણ ઉદય પામ્યા. એજ દિવસોમાં નીચેની સડકથી જવાને બદલે ઉપરના બરફવાળા સ્થાનના પહાડી રસ્તેથી અમે સૌ જમ્મોત્રીથી ગંગોત્રી આવ્યા હતા. ગયે વર્ષે વ્યાસ ઘાટ ઉપર રહેતા હતા ત્યારે સપ્ત ટાઢના દિવસોમાં વીલગંગા કરતાં વધારે પહોળી ભાગીરથી અને અલખનંદા નામની નદીઓ વચ્ચેનો પ્રવાહ તરીને અમે ધણીવાર સામે કઠિ ગયા હતા, ત્યારે પણ કંઈ થયું નહિ; તો પછી ગંગા નદી સ્વામીજીને તેમની ઇચ્છા સિવાય પોતાના તાબામાં શી રીતે લઇ શકે?"

સ્વામીજી બ્રહ્મચર્યમાં લીન થઇ જવાથી આપણે અફસોસ શા માટે કરવો? આપણે આપણાજ પગ ઉપર ઉભા રહેતાં શીખવું જોઇએ અને રોમે રોમમાં 'રામ'નો ઉપદેશ ધારણ કરીને આખા જગતને હવેમથાવી નાખવાની શક્તિ મેળવવી જોઇએ. સ્વામીજી ઉપર ચર્ચિત્વ પણ પ્રેમ રાખનારાઓએ તો તેમના અક્ષાંશ દેહાવસાનથી ભારતવર્ષને થએલી ખોટ પુરવાનો પ્રયત્ન કરવો એજ ઉચિત છે. જીવતાં પણ સ્વામીજીની એવી ઇચ્છા હતી કે ભોંકોએ પોતાના અંતરમાંજ મહાઈ દર્શન કરવું. જો આપણે અંતરમાં 'રામ'નું

દર્શન કરતાં શીખીશું તો તેનું દર્શન સર્વત્ર થવા જેવું છે. સ્વામીજી અમેરિકાથી પાછા આવ્યા ત્યારે તેમના પિતાશ્રીને તેમને મળવાની ઇચ્છા હોવાથી તેમણે પુરણીકારા ‘મળવાની ઇચ્છા છે, ક્યાં આવીને મળવું?’ એવો તાર કર્યો. સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે:—He must see me within himself. (તેણે તેના પોતાના આત્મામાં જ મને જોવો.) દરેક માણસે પોતાના આત્મામાં પોતાનું દર્શન કરવું એવી તેમની ઇચ્છા હતી.

સ્વામી રામતીર્થના પરશોકવાસથી ભારતભૂમિનું એક કિંમતી રત્ન બોવાયું છે. અખિલ વિશ્વને માર્ગદર્શક થવાને લાયક ભરતખંડના સર્વ પ્રાચીન સાધુસંતાનું તેજ જાણે તેમનામાં એકત્ર થયું હોય તેમ તેમની દિવ્ય કાંતિ પ્રકાશતી હતી. તેમના જેવા પ્રતિભાસંપન્ન, આત્મસાક્ષાત્કારી મનુષ્યો હજી ભારતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એ જોઈને તેના ઉદયની આશા પ્રકટે છે. સ્વામીજીને મળવું એ એકદમ નવી હૃદયરક્ષણા શીખી લેવા જેવું હતું. તેમનો સહવાસ થતાં જ સર્વ પ્રકારની ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિઓ એકદમ નષ્ટ થઈને આત્મા દિવ્ય ઈશ્વરી તત્ત્વમાં સંચાર કરવા લાગતો, નવા વિચારો અને નવી રત્નોવૃત્તિઓ હૃદયમાં ઉભરાવા લાગતી, લાગણી અને દયા વિસ્તૃત થતી, ઉદાત્ત અને પુણ્યશાળી વિચારોનો શીતળ વાયુ પ્રસરતો, ચિત્તની અસ્વચ્છતા ઓછી થતી અને સ્વર્ગીય સુખ, ચિરશાંતિ તથા અવર્ણનીય આનંદ પ્રાપ્ત થતાં; ઈશ્વર સંબંધી શંકાઓ, તર્કવિતર્કો વગેરે મનમાંથી નીકળી જઈને આત્માના અસ્તિત્વ વિષે અચળ શ્રદ્ધા અને દૃઢ વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થતાં.

સ્વામીશ્રી સદા હસમુખા રહેતા; તેમની એ વૃત્તિ કદિ અદલાતી નહિ. અમેરિકામાં ગ્રેટપાસિફિકરેલ-રોડ કંપનીના મેનેજરે સ્વામીજીને રેશન ઉપર જોયા ત્યારે ‘એમનું હાસ્ય અત્યંત મોહક અને અનિવાર્ય છે’ એમ કહી તેણે સ્વામીજીને પોતાના હાથથી ગાડીનું ખારણું ઉઘાડી આપ્યું. સેન્ટ લુઇસના પ્રદર્શનને માટે થયેલાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાન સંબંધે લખતાં ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોએ સ્વામીજી સભાના મુખ્ય દીપક છે એમ જણાવી તેમની પ્રશંસા કરી હતી. સ્વામીજી સદા પ્રસન્ન ચિત્તે રહેતા. ખાનગી વાતચીતમાં ૧૪ ગમે તે સવાલ પૂછે, ગમે તેવી શંકાઓ કાઢે તોપણ જવાબમાં પ્રથમ તો તે થોડીક મિનિટ સુધી ખડખડ હસ્યાંજ કરતા. જાણે તેમની ઉત્સાહી અને પ્રસન્ન મુખપદ્મજ-મનુષ્ય કે ઈશ્વર કે કોઈ વસ્તુ સંબંધી સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર રૂપે જ હોય એમ જણાતું. આ પ્રસન્નતા પ્રશ્નકર્તાના હૃદયને વિજળીની પેઠે ઉઘાડી નાંખીને તેમાં પ્રકાશ બરી દેતી. એમના સંબંધમાં ગોદડ રમથની નીચલી કડી બરાબર બંધ બેસતી આવે છે:—

“And fools who came to scoff remained to pray” (જે મૂર્ખાઓ મશ્કરી કરવાને આવતા તેઓજ ઉલટા પ્રાર્થના કરવા લાગતા) અને શત્રુ તરીકે સામે આવનાર મનુષ્યો પણ તેમના મિત્ર બની જતા. પ્રતિસ્પર્ધા તરીકે વાદ વિવાદ કરવા આવનારાઓ પણ તેમના ભક્ત બની જઈ સ્તુતિ કરવા માંડતા. સને ૧૯૦૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં ફ્રેન્ચઆદમાં એક બડા મોલવી સાહેબ એક વિષય ઉપર મોજસ્વા સાથે વાદવિવાદ કરવાને-અરે કહો કે વદવાને-આવ્યા હતા; પરંતુ એ ચાર વખત બન્નેની દૃષ્ટિ એક થતાંજ મોલવી સાહેબનો લડવાનો જીરૂસો ટાણુ જાણે ક્યાં જતો રહ્યો અને તેમનાં નેત્રો-માંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં! હાથ જોડીને તે બોલ્યા:—“હે ‘રામ’! પહેલાં હું તમને આવા ધારતો નહોતો! હવે મ્હારો ગુનહો માફ કરો.” એમ કહી તે ધણુ વખત સુધી ત્યાં જ બેસી રહ્યા અને સ્વામીજીનાં પ્રેમભર્યા વચનો સાંભળી આનંદિત થઈને ઘેર ગયા.

સ્વામીજીનું ઉપદેશામૃત ગ્રહણ કરીને લોકો રોમાંચિત થતા. લોકો તેમને “રામ આદશાહ” કહેતા; કારણ કે તેમણે પોતાની સદાની આનંદી અને પ્રસન્નવૃત્તિથી પૃથ્વી ઉપરના રાજાઓના વૈભવ તુલ્ય કરી નાખ્યો હતો. એક વાર સ્વામીજીએ લખ્યું હતું કે, “હું ‘રામ’ આદશાહ છું અને તમારું અંતઃકરણ એ જ મ્હારું તખ્ત છે. જ્યારે મ્હું વેદ શીખવ્યા; કુશ્મેત, મક્કા અને જેરૂસેલમમાં ધર્મોપદેશ કર્યો ત્યારે લોકો તેનો બરાબર અર્થ સમજી શક્યા નહિ. હવે મ્હું ફરીથી મ્હારું કામ શરૂ કર્યું છે. મ્હારો શબ્દ તેજ તમારો શબ્દ છે. તત્ત્વમાસિ જે કંઈ તમે જુઓ છો તે તમેજ છો. ખરું જોતાં તમે સ્વતંત્ર છો. તમારું એ સ્વાતંત્ર્ય ખુલ્લી લેવાની આ જગત ઉપરના કોઇ રાજામાં શકિત નથી. સત્ય ત્રિકાલા-બાધિત હોય છે. ગભરાઇ જઈ મૂંઝવિત થઇ પડશે નહિ. મ્હારું મસ્તક તમારુંજ મસ્તક છે. ગમે તો તે કાપો; પરંતુ ધ્યાનમાં રાખજો કે એ એક મસ્તક કાપવાથી તેની જગ્યાએ બીજા હાથેરો ઉત્પન્ન થશે.”

વર્તમાન તથા ભાવી માનવજાતિનાં વિશ્વ સંવેદનોમાં લીન થઇ જવાની એ મહાત્માની ઉચ્છેદ ઇચ્છા હતી. તેમણે કરેલી કેટલીક અંગ્રેજ કવિતાઓમાં તેમનો એ પ્રયત્ન દેખાઇ આવે છે. સ્વામીજીના અભ્યાયુષી જીવનનું એ સૌથી મહાન કાર્ય ગણાય. પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવાને તેમનો પ્રયત્ન અહોરાત્રિ ચાલુ રહેતો. જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડતી ત્યાં ત્યાં તેમને ઈશ્વરનું દર્શન થતું. તેઓ ઉત્તમ જ્ઞાની અને ભક્ત હતા. તેમનું મન અને યુદ્ધિ સુસંસ્કૃત તથા તેમની મનોવૃત્તિઓ પૂર્ણ વિકાસ પામેલી હતી. રાવી નદીને તીરે ચિત્તની એકાગ્રતા, ધ્યાન કિંવા યોગની સાધના કરવામાં તેમણે ઘણી રાત્રિઓ ગાળી હતી. ઘણી વાર પ્રેમાશ્રુથી તેમની પથારીની ચાદર તદ્દન ભીની થઈ જતી. સનાતન ધર્મસભામાં “કૃષ્ણ” અથવા “ભક્તિ” ના વિષય ઉપર પૂર્વ વયમાં વ્યાખ્યાન આપતાં તેમનું હૃદય એટલું ભરાઇ આવતું કે તેમના હૃદયમાંથી નીકળતા શબ્દો જાણે પ્રેમાશ્રુથી ભીંજાઇ જઇ નીકળતા હોય એમ લાગતું. આધ્યાત્મિક પરાક્રાંધની એ અવસ્થામાં પોતાની આંખો તદ્દન ઉઘાડી હોવા છતાં અને બાકીની સર્વ ઇન્દ્રિયો બરાબર વ્યવસ્થિત હોવા છતાં, પોતાને ધનશ્યામ શ્રીકૃષ્ણ, કાલી નાગની કલ્યા ઉપર નાયતા દેખાતા, એમ તેઓ કહેતા. ચિત્તની એકાગ્રતાની એ એક વિશેષ અવસ્થા છે; અને તેમાં માનસિક વિચારો અથવા ભાવનાઓના મૂર્ત સ્વરૂપ સિવાય ખીજું કંઈ હોતું નથી, એવો સ્વામીજીએ એક વખત આ વિષયનો ખુલાસો પણ કર્યો હતો.

સ્વામીજી જન્મથી જ વિરક્ત હતા. ગરીબાઇને લીધે સ્વામીજીની વિદ્યાર્થી અવસ્થા કઠિન તપશ્ચર્યા રૂપે જ વ્યતીત થઇ એમ કહેવામાં હરકત નથી. તેમને અત્યંત મહેનત કરવી પડી હતી અને ઘણાં દુઃખો વેડવાં પડ્યાં હતાં. કેટલીક વખત તો તેમને કેટલાક દિવસ ભૂખે જ કહાડવા પડ્યા હતા. પેટમાં પુરા અન્ન સિવાય અર્ધ રાત્રી સુધી તેઓ અભ્યાસ કરતા અને ઘણીવાર ગણિતના દાખલાઓ ગણવામાં એટલા બધા લીન થઈ જતા કે રાત્રિ વીતી જઇ પરોઢીઈ ઝારે થયું તેની પણ તેમને ખબર પડતી નહિ. આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીશાખાંજ ભવિષ્યના ત્યાગી જીવનની તેમણે અજાણતાં તૈયારી કરી મૂકી હતી. વિદ્યાર્થી મટીને પ્રૌફેસર થયા પહેલાં જ તેમની શ્રદ્ધા અને ઇચ્છાશક્તિ ઘણી ખીલી હતી અને સંશયો જતા રહી ધર્મ સંબંધી વિચારો દૃઢ થઇ પુષ્કળ આત્મવિશ્વાસ-જ્ઞેને તેઓ ‘સમતોલ નિરૂપ-હતા’ કહેતા એ સદૃશ્ય પ્રાપ્ત થયો હતો. ગણિતના વિષયથી તેમની યુદ્ધિ ઘણીજ તીક્ષ્ણ થએલી હતી, એટલે તેઓ ગમે તે આખતનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીને તથા તેમાંનો મર્મ સમજી લઇને તે વિષયનો ખરો, સર્વ વ્યાપી અને સામાન્ય સિદ્ધાંત તેઓ સમજાવતા.

ગણિત એ સ્વામીજીનો પ્રિય વિષય હતો. તે વિષયનું એક પણ પુસ્તક વાંચ્યા વિના તેઓ રહ્યા નહોતા. એમના એ ઉત્તમ અભ્યાસને લીધે ખીજા કોઇ પણ વિષયનો અભ્યાસ કરવો તેમને અધરો પડતો નહિ. શરૂઆતમાં તેમને સુદૃષ્ટાસ્ત્રનો શોખ હતો. તે વખતે તેમણે જાતે રસાયનશાસ્ત્ર અને પ્રકટીકરણનો જૂદો અભ્યાસ કર્યો હતો. પૂર્વના અને પશ્ચિમના તત્ત્વવેત્તાઓના ગ્રંથોનું પોતાની હસ્તેશની રીત પ્રમાણે તેમણે ઉત્તમ પરિશીલન કર્યું હતું. શ્રીશંકરાચાર્ય, કણ્વાદ, કપિલ, જૌતમ, પતંજલિ, જૈમીનિ, વ્યાસ, શ્રીકૃષ્ણ તેમજ કેન્ટ, હેગેલ, ગેટી, ફ્રિકથ, સ્પાયનોઝા, કોંટ, સ્પેન્સર, હાર્વિન, હેકેલ, ટિંડાલ, હક્સલી, સ્ટાર, જોર્જન અને પ્રૌફેસર જેમ્સના ગ્રંથો તેમણે વાંચ્યા હતા. ફારસી, અંગ્રેજી, હિંદી, ઉર્દૂ અને સંસ્કૃત એ ભાષાઓનું તેમને ઉત્તમ જ્ઞાન હતું. સન ૧૮૯૨ માં તેમણે ચાર વેદનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. વેદનો દરેક મંત્ર તેમને મહોડે હતો અને મંત્રના દરેક શબ્દનો અર્થ શાસ્ત્રવેત્તાની પેઠે ભૂલ વિના તેઓ કહેતા. તત્ત્વજ્ઞાન અને અંગ્રેજી, ફારસી તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમણે પૂર્ણતા મેળવી હતી. ચાર વેદ, છ શાસ્ત્રો અને સઘળાં ઉપનિષદો તેમને જિજ્ઞાસે હતાં. ભાષણ આપતી વખતે વચ્ચે કોઇ કોઇ વખત વેદસિંહતાઓના મંત્ર, કોઇ વખત મીરાંબાઈનાં ભજન, કોઇ વાર તુલસીદાસના દોહરાઓ, કોઇ વાર સૂરદાસનાં વચનો, કોઇ વાર ગુરૂ નાનક અથવા ગુરૂ ગોવિંદસિંહનાં વૈરાગ્યપૂર્ણ ભજનો, કોઇ વાર શમ્ભુ તપ્તેજ, ઝાલાનારમ, હરિજન, શેખ સાદી વગેરેના ગ્રંથોમાંનાં ઉતારા વગેરે તેમના મુખમાંથી વારંવાર નીકળતા. કુરાન અને યુદ્ધના ગ્રંથો સમજવાને માટે પાલી ભાષાનો અભ્યાસ પણ તેમણે કર્યો હતો. જર્મન ભાષામાં તેઓ વાતચીત કરી શકતા, ભાષણ કરી શકતા નહિ. અમેરિકામાં

ફક્ત એ વર્ષના દુક સમયમાં-ખીજા સાવજનિક કામો હોવા છતાં-ધણું ખર્ચ અમેરિકન સાહિત્ય તેમજે વાંચી નાખ્યું હતું. તેમને વિદ્યાનો બહુજ શોખ હતો. છેક અંતકાળના દિવસો સુધી તેમનો અભ્યાસ ચાલુ જ હતો. એ પ્રમાણે તેમની વર્ષની દુક અવધિમાં સ્વામીજી અગાધ જ્ઞાનો બંધાર થઇ ગયા. તેમની શુદ્ધિ વિશાળ હતી અને પોતાના આયુષ્યની એક પણ ક્ષણ તેમજે નકામી ચુભાવી નહોતી, તેથી જ કેવળ તેમની વર્ષની ઉંમરમાં તેમજે એટલું બધું જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમના અકાળ વિયોગથી ભારતને તેમના એ જ્ઞાનો પૂરેપૂરો લાભ મળી શક્યો નહિ એ બોધ અત્યંત ખેદ થાય છે.

સ્વામીજીએ જે કે ભરતખંડમાં જન્મ લીધો હતો, તોપણ સર્વ દેશ, સર્વ જાતિ અને બધા ધર્મના માણસો, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ જીવ જંતુઓ અને જીવ માત્ર ઉપર તે પ્રેમ રાખતા. તેમના દારા સૌના ઉપર સુખ અને ઉપકારની વૃદ્ધિ થતી. ખીજા કોઇને કોઇ પણ જાતનું, યત્કિચિત્ પણ દુઃખ દેવું તેમને ગમતું નહિ. તેમનો કોઈ શત્રુ નહોતો, તે સૌના મિત્ર હતા. તે અજાતશત્રુ ધર્મરાજ-શુદ્ધિરજ હતા. અત્યંત પાપી, દુઃખદાયક અને કઠોર પ્રાણીઓ ઉપર પણ તેઓ પ્રેમ રાખતા, દયા કરતા અને પ્રેમભાવથી તે સૌને વશ કરી લેતા. તે આનંદ અને શાંતિની કેવળ સ્ત્રી હતા. અત્યંત દુઃખી અને ઉદાસ લોકોને ક્ષણવારમાં તે શાંત કરી દેતા. મેળાપ થતાંજ ગમે તે માણસને પોતાનાં ગુપ્ત રહસ્યો કહી દેવાની તેમને ઇચ્છા થતી. તેમને જોતાંજ દરેક મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તેમના તરફથી પોતાને સહાય અથવા સુખ-સમાધાન-મળશે એવી આશા ઉત્પન્ન થતી, અને તેમના થોડા સહવાસથીજ તે આશા તૃપ્ત થઇને દરેકને અત્યંત આનંદ થતો. તેમની દૃષ્ટિમાં એક પ્રકારનું અદ્ભુત અમૃત હતું. નિર્જીવ અને રૂક્ષ અંતઃકરણોમાં પણ તે નવું જીવન અને નવો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરતા. એકવાર સ્વામીજીને મળેલા મનુષ્યને તેમને છોડીને જવું ગમતું નહિ. ઉપદેશ કરતાં કરતાં તે પ્રેમમાં લીન થઇ જતા. અને તેમના મુખમાંથી ઉત્તમોત્તમ કવિતાઓ અને ભજનો જળપ્રવાહની પેઠે એની મેળે નીકળ્યાં જતાં. સ્વામીજીની સાદી પરંતુ તેજસ્વી સ્ત્રીત્વ દર્શન કરવાનો અને તેમના મુખનાં પ્રેમભર્યા વચનો સાંભળવાનો જેમને લાભ મળ્યો છે તે સૌને ઉપર પ્રમાણે અનુભવ થયો હતો.

તેમનો પ્રેમ તેમની શાંતિના જેટલોજ સ્વર્ગીય હતો. અત્યંત નીચ લોકોને માટે પણ તેમને ધણુંજ માન હતું. પુસ્તક, કલમ, પેન્સિલ, ચપ્પુ, કરવત વગેરે વસ્તુઓની સાથે પણ તેઓ જીવતાં પ્રાણી પેઠે વાતો કરતા. એવી વસ્તુઓ ઉપર પ્રીતિ કરતા અને પ્રેમથી વાતો કરતા તેમને ધણાઓએ જોયા હશે. તેમનાં બાપણે અને વિચારોથી સૌની ઉન્નતિજ થતી. તેમની પાસે ઉચ્ચ-નીચ, સજીવ-નિર્જીવ, એવો ભેદ નહોતો. જે કંઈ ઉત્પન્ન થયું છે, તે દેખાય છે તેવું નહિ પણ ધ્વિરરૂપજ છે, એમ તે માનતા. પોતાને ગમે તે મળે તોપણ પ્રથમ તેની અંદરની-અંતઃકરણ-ભૂમિકા ઉપર પોતાનું અંતઃકરણ લઇ જઇ તેની સાથે પોતાનું પૂર્ણ તાદાત્મ્ય કરતા અને એવી રીતે પ્રથમ તેનું હૃદય કબજે કરી લઇને કેટલીક પરાક્ષ સૂચનાઓદારા તેનું મન મનાવી તેની પ્રવૃત્તિને સત્ય તરફ દોરતા. પોતાને અત્યંત પ્રિય એવી કેટલીક ઉર્દુ કવિતાઓ પોતાના ઉચ્ચ મધુર સ્વરે ગાવા માંડતાં તેમનું હૃદય આનંદથી ભરાઇ આવતું અને તેમના ગાલ ઉપરથી સતત અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગતી. તે કવિતાઓ તે એટલા બધા પ્રેમ અને લાગણીથી ગાતા કે એ કવિતામાં 'રામ' તદન લીન બની ગયા છે એમ હરકોઇ સમજી શકતું. કોઇ કોઇવાર વ્યાખ્યાન આપતાંજ આપતાંજ વચ્ચે જોરથી 'હૈં હૈં' કહીને ડોલવા લાગે અને વ્યાખ્યાન વગેરે સર્વ કંઈ વિસરી જાય. આ પ્રમાણે એટલી બધીવાર બનતું કે 'રામ' ક્વચિત્જ શુદ્ધિમાં હોય છે એમ તેમના કેટલાક અમેરિકન મિત્રો કહેતા.

સ્વામીજી સદા બ્રહ્માનંદમાં લીન રહેતા. જેના આધ્યાત્મિક વિચારો આટલા ઉચ્ચ છે અને એજ વિચારમાં જે રાત્રિ દિવસ લીન રહે છે, અને જેને દેહભાન રહ્યું નથી, એવો પુરૂષ નથર દેહ બંધનમાં આજી દિવસ રહેતો નથી અને તે આપણે સ્વામીજી રામતીર્થના જીવનમાં જોયું છે. છેવટે ધ્વિર પ્રાપ્તે અમારી એ પ્રાર્થના છે કે સ્વામીજી રામતીર્થજીના જીવનપરથી વાંચકોને અમણિત લાભ મળે અને હિંદની ઉન્નતિ થાઓ. અસ્તુ !

પ્રસ્તાવના.

(સ્વામીજીનાં વ્યાખ્યાનો વગેરેની ગ્રંથમાળા અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે તેમાં સ્વામીજીના શિષ્ય પુરનસિંહે આ પ્રસ્તાવના અંગ્રેજીમાં લખેલી છે.)

આ ગ્રંથમાળામાં સ્વામી રામતીર્થનાં ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો છે. સ્વામીજીના જીવનકાળમાં જે થોડા લેખો અને નિબંધોનો સંગ્રહ બહાર પડેલો હતો તેનો સંગ્રહ મદ્રાસની મેસર્સ ગણેશ અને કંપની તરફથી (અંગ્રેજી ભાષામાં) સુંદર આકારમાં ક્યારેનોએ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ તે ઉપરાંત તેમણે અમેરિકામાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તથા કેટલાંક ભાષણોની નોંધ તેમના મિત્રોએ કરી હતી, તેમજ ખીજી કેટલાંક લખાણો તેમના મૃત્યુ પછી તેમની પેટીમાંથી મળી આવ્યાં હતાં તે સર્વ હજી અપ્રસિદ્ધ છે. સ્વામીજીની હયાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોની પેઠે આ પાછળનાં લખાણોને સ્વામીજીના પુનરાવલોકનનો લાભ મળ્યો નથી, તેથી કરીને તેઓ તેમાંથી જે કેટલોક ભાગ કાઢી નાખત તે તેમાં કાયમ રહેલો છે, અને તેઓ જે ભાગ તેમાં ઉમેરત તે ભાગનો અભાવ રહી ગયો છે. તેઓ આ લખાણોના મુદ્દાઓનો સમગ્રો કીમતી ભાગ, ખીજું કેટલુંક ઉમેરીને તદ્દન ફરીથી લખવાનો ઇરાદો રાખતા હતા—તેને તદ્દન નવું સ્વરૂપ આપવાની તેમની ઇચ્છા હતી. જે તેમની આ ઇચ્છા ફળીભૂત થઇ હોત, તો તેમનો ગ્રંથ વેદાન્તના વિષયો ઉપર એક નવીનજ પ્રકારનું પુસ્તક થઇ પડત; અને ભાવી પ્રજા વેદાન્તને વ્યક્તિના તેમજ સમાજના ધર્મ તરીકે સ્વીકારત; પણ તેમની ઇચ્છા ઘણે ભાગે બે કારણોને લીધે ફળીભૂત થઇ નહિ. તેમાંનું પ્રથમ કારણ એ છે કે તેમના જીવનકાળમાં છેલ્લાં બે વર્ષોમાં તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં મૂળ વેદનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાનું કાર્ય અંતરની ખરી આતુરતાથી હાથ ધર્યું હતું; આ અભ્યાસ કરવામાં તેમનો ઉદ્દેશ એ હતો કે પોતાનું અન્તિમ કાર્ય દરેક રીતે ઉત્તમ અને ચિરસ્થાયી થાય; આથી તેઓ પોતાના લેખો પદ્ધતિસર લખવામાં જે કાળ ગાળી શકત તે કાળ વેદના અભ્યાસમાં ગળાયો. ખીજું કારણ એ છે કે જીવનકાળના અન્તિમ ભાગમાં તેઓ જનસમાજના સંસર્ગમાં ન રહેતાં પોતાના પ્રિય હિમાલયમાં એકાંત વાસ કરીને રહેતા હતા અને દિન પ્રતિદિન અનાદ્યનંત બ્રહ્માંજ તેમનું ચિત્ત વધારે ને વધારે લીન થતું હતું. જે તેઓ જનસમૂહનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્માંજ સર્વાંશે ભક્ત થઇ ગયા ન હોત, તો જનસમાજની ઇચ્છાઓ અને આશાઓ તેમને તેમનો ગ્રંથ સંપૂર્ણ કરવા માટે ઉત્તેજિત કરી શકત. જ્યારે છેલ્લા વખતમાં હું તેમની સાથે હતો ત્યારે તેઓ લગભગ બેઠો વખત શાંતજ રહેતા. તેમને વાંચવામાં કે લખવામાં રસ પડતો નહિ. તે વખતે જ્યારે તેમને પ્રશ્ન કરવામાં આવતો ત્યારે તેઓ આંતરજ્ઞાનની સ્થિતિનાં રહસ્યો અમને સમજાવતા, કે જે સ્થિતિને તેઓ તે સમયે જીવિત-મૃત્યુ કહેતા હતા. તેઓ અમને કહેતા કે:—“એક માણસ જીવિતદશામાં મૃત્યુદશા જેમ જેમ વધારે ને વધારે અનુભવે છે, તેમ તેમ તે માણસ નૈસર્ગિક અને સ્વાભાવિક રીતે જનસમાજનું કલ્યાણ વધારે ને વધારે કરી શકે છે. કદાચ હું માથે ઉપાડેલું કામ પૂરું નથી કરી શકતો એમ જણાય, તોપણ મને દૃઢ પ્રતીતિ છે કે મહારા મૃત્યુ પછી તે કાર્ય વધારે સારી રીતે સિદ્ધ થશે. મહારા મનમાં જે વિચારો રમી રહ્યા છે, અને જે વિચારોએ મહારી જીવન નોકાના મુકાન તરીકે કામ કર્યું છે, તે ધીમે ધીમે યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થતાં જનસમાજમાં સર્વત્ર પ્રવર્તશે, અને જ્યારે હું બધી યોજનાઓ, અભિલાષાઓ તથા ઇરાદાઓને વીસરી જઇ દિવ્યતામાંના લીન થઇ જઇશ, ત્યારેજ તે વિચારો જનસમાજનું વાસ્તવિક કલ્યાણ કરી શકશે.” આ સિદ્ધાંત એમના મનમાં એટલો તો દૃઢ થઇ ગયો હતો કે પુસ્તકો લખવાની એમને ગમે તેટલી આજીજી કરવામાં આવે તોપણ તેમનાપર કાંઇ અસર થતી નહિ.

આવી રીતે જોકે તેઓ પોતાના ઉપદેશનો સંગ્રહ પુસ્તકના આકારમાં ખરાબર વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી શક્યા નથી, તોપણ આપણને એટલો તો સંતોષ છે કે તેમના જ્ઞાન છવાયા વિચારો ધણું

આપણને પ્રાપ્ત થયા છે. એવું નહીં કરવામાં આવ્યું છે કે તેમનાં તાત્કાલિક કરવામાં આવેલાં ભાષણોમાં જે આત્મવિકાસના અનુભવ અને વિચારો છે તે, તેમજ તેમના નિર્ણયો અને નોટબુકો છે તે, જનસમાજ આગળ મૂળ જેવા સ્વરૂપમાં છે, તેવા સ્વરૂપમાં છાપીને રજૂ કરવાં. જેમને 'રામ'ના અંગત અનુભવ છે, તેમને આ વ્યાખ્યાનો વાંચતાં એવીજ પ્રતીતિ થશે કે જાણે કે તેઓ તેમનાં સચોટ અને આકર્ષક વ્યાખ્યાનો હજી શ્રવણ કરી રહ્યા છે. વ્યાખ્યાનોના છાપાયલા સ્વરૂપમાં જે ન્યૂનતા છે તે તેમના હૃદયમાં ઉપસ્થિત થએલી 'રામ'ની પ્રિય અને પૂજ્ય મૂર્તિદારા પુરાણ જશે. જેઓને સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું નથી તેઓ જે ધૈર્યથી અને ધરાયર વિચારપૂર્વક આ વ્યાખ્યાનો વાંચી જશે તો તે વ્યાખ્યાનોની અંદર જે આત્મઉલ્લાસવાળી અને પરમ આનંદકારક સ્થિતિ છે તે અનુભવવાને ભાગ્યશાળી થશે. કદાચ વાંચકોને કોઈ ઠેકાણે સ્વામીજીના વિચારો શું છે તે ધરાયર નહિ સમજાય, તો પણ બીજે ઠેકાણે તેઓને વધારે સ્પષ્ટપણે અને વધારે ગેરથી તેના તેજ વિચારો પ્રદર્શિત થએલા જણાશે. ભિન્ન ભિન્ન વિચારના અને પ્રકૃતિના માણસોને આ વ્યાખ્યાનો વાંચતાં તેમના વિચાર અને પ્રકૃતિને અનુકૂળ થાય એવો ખોરાક મળશે અને કેટલાક વિચારો જાણે તેમના પોતાનાજ હોય તેમ તેમને લાગશે.

આ અંશમાળામાં સ્વામીજી કોઈ પણ પ્રકારે આપણી સમક્ષ સાહિત્યના ઉપાસક વિદ્વાન તરીકે ઉપસ્થિત થતા નથી, તેમજ તેમને વિદ્વાન અંશકાર તરીકે ગણાવાની ઇચ્છા પણ નહોતી. તેઓ આપણી સમક્ષ જીવનના આધ્યાત્મિક નિયમોના મહાન શિક્ષક તરીકેજ ઉપસ્થિત થાય છે. તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં એક વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે તેઓ આપણને પોતાના અંતઃકરણથીજ સીધા ઉપદેશ કરે છે. તેઓ વેદાંત મતનું પ્રતિપાદન કરતી વખતે ભાષણકર્તાના શાસ્ત્રીય નિયમો અને પંડિતાઈની પદ્ધતિને અનુસરતા નથી; તેનું કારણ કાંઈ એવું નથી કે તેઓ તેમ કરવાને અસમર્થ હતા. જેઓને તેમનો જાતિ અનુભવ છે, તેઓ સારી પેઠે જાણે છે કે સ્વામીજી જે જે વિષય હાથ ધરતા તેમાં તેઓ નિપૂણતાની પરમાવધિ બતાવતા હતા. છતાં તેઓ ભાષણ કરવામાં શાસ્ત્રીય નિયમોને તેમજ પંડિતાઈની પદ્ધતિને વળગી રહેતા નહિ, તેનું કારણ એજ હતું કે જે વિચારો તેમણે પોતાના જીવનમાં ઉતાયાં છે, તેમજ જે વિચારો પોતાની માફક બીજાઓને પણ માહાત્મ્ય, સુખ અને વિજયના શિખરે લઈ જઈ શકે એમ તેમને જણાયું હતું, તેવા વિચારોજ જનસમૂહ આગળ રજૂ કરવા એવો તેમનો સિદ્ધાંત હતો. આ હેતુથી તેઓ આપણી સમક્ષ પોતાની યુક્તિની બાજુ રજૂ કરતા નથી; પરંતુ પોતાના અનુભવોજ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને અમુક વિચારો જ્યારે કૃતિમાં મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તે કેવી અસર કરે છે તે વિષે તેઓ દૈવીબળથી સ્પષ્ટ રીતે બોલે છે. આ રીતે એમના વ્યાખ્યાનોમાં સત્યને શાબ્દિક વિકૃતિ અને સૂક્ષ્મ તર્કોથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યું નથી; પરંતુ જે સત્યપર તેમને અચળ શ્રદ્ધા હતી તેનો અનુભવ કરાવવા માટે આપણને સૂચના અને સહાયતા આપવામાં આવી છે. ભારોભાર શુદ્ધ પાંડિત્યના ભરપૂર અંશથી શું આપણે ક્યારનાએ કંટાળી નથી ગયા? ખરેખર દરરોજ વ્યવહારમાં આવતી સાદી, સ્પષ્ટ અને સામાન્ય ભાષામાં પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરનાર અમારા પૂર્ણ તત્વજ્ઞાની મહાત્મા આપણને પ્રાપ્ત થયા છે એ આપણે માટે પરમ આનંદજનક વાત છે. સ્વામીજી દલીલો રજૂ કરવાને બદલે આપણી સમક્ષ દ્રષ્ટાંતની કથાઓ રજૂ કરે છે, કારણ કે તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક એવું માનતા હતા કે વાદવિવાદથી ઉભી કરેલી લૂખી ચર્ચાશી સૈદ્ધાંતિક ઈમારત કરતાં એક માણસની પોતાના વિચારો પ્રમાણે વર્તનમાં મુકાયલી ખરી જીંદગી બીજા મનુષ્યની જીંદગીને વધારે બધાંબેસતી આવે છે. સ્વતંત્રતા અને ઉલ્લાસ કે જે માત્ર કવિઓનીજ વાણીમાં દીઠામાં આવે છે, તે સ્વતંત્રતાનો ઉલ્લાસ સ્વામીજીના દરેકે દરેક શબ્દમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેઓ પોતે કવિ તેમજ તત્વજ્ઞાની એ ઉભયના ગુણો ધરાવતા હોવાથી તેમની વાણીમાં અને વિચારમાં જે અદ્ભૂત કળા છે તે આપણને અનંતતા તરફ વાળે છે. તેઓ જીવનના ઉંડા સંગીતતત્ત્વના ગાતા હતા, કે જે સંગીતતત્ત્વમાં જેઓ સંપૂર્ણ રીતે ઉડાણમાં ઉતરે છે, તેઓજ તેને શ્રવણ કરી શકે છે.

'રામ' પોતાની પ્રત્યે તેમજ આપણી પ્રત્યે કેવા હતા, તેના કંઈક ખ્યાલ આપવાને અત્રે થોડું વિવેચન કરવું અયોગ્ય નહિ જણાય. સ્વામી રામનીચીજીએ પંચઅંગમાં એક ગરીબબ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મીને

પોતાની આસ્વાવસ્થાથી માંડીને પૂર્ણ મનુષ્યત્વની ઇમારત બાંધવાનો હૈયથી પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમણે પોતાની જીવન ઇમારત કકડે કકડે, ક્ષણે ક્ષણે અને દિવસે દિવસે કરીને ચણી હતી. કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે પોતાના ભવિષ્યના જીવનના વર્તનની રૂપરેખા તેમણે ક્યારનીએ પોતાના મનમાં ગોઠવી રાખી હતી. આસ્વાવસ્થામાંથીજ તેઓ ઘણા ગંભીરપણે, શાંતપણે અને સમજણપૂર્વક એક યોગ્ય કાર્યને માટે પ્રયાસ કરતા જણાતા હતા. આ રંક બ્રહ્મબાળક કે જે કોઇ પણ આપત્તિમાં ચળ્યો નથી, તેમજ કોઇ પણ વિઘ્નથી ડગ્યો નથી, તેના વર્તનના પગલામાં પરિપક્વ મનનો નિશ્ચય જણાતો હતો. આ બ્રહ્મ-બાળકના સુકુમાર હાડપિંજરમાં, નમ્ર, આનંદી, શરમાળ અને મર્યાદાશીલ કુમારિકાની માફક લજ્જા તથા પવિત્રતાની નીચે કોઇ પણ વસ્તુથી ડગે નહિ એવી વજ્રમય ઈચ્છા શક્તિ છુપાઇ રહી હતી. એ એક એવો વિલક્ષણ વિદ્યાર્થી હતો કે જે આ ભૌતિક પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી અભ્યાસ કરતો નહિ; પરંતુ દરરોજ જેમ નવો નવો સૂર્ય ઉગે તેમ નવી નવી પોતાની આત્મજગૃતિના જ્ઞાન અર્થજ-દરરોજ વધતી જતી તૃપ્તિ તૃપ્ત કરવા અર્થજ-તે અભ્યાસ કરતો હતો. તેનો દરરોજનો અભ્યાસ એ આવા હવનકુંડની અંદર હોમાતી પવિત્ર આહુતિઓના જેવો હતો. રાત્રિની વખતે પુસ્તકો વાંચવા માટે જે તેલ જેઇએ તેને માટે તેઓ એક બે કપડાં ઓછાં વાપરતા, અથવા એક બે વખત ભોજન નહિ લેતા, અને તે રીતે ખોલેલા પૈસા તેઓ તેલ ખરીદવામાં ખર્ચતા. તેઓ પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હરમેશાં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી પોતાના અભ્યાસમાંજ મગ્ન રહેતા. તેમના હૃદયમાં તેમને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે એટલો બધો પ્રેમ હતો કે વિદ્યાર્થીજીવનમાં જોઇતી સાધારણ સગવડો અને સ્થૂંકદોષ માટેની જરૂરી વસ્તુઓને તેઓ તદ્દન વિસરી જતા. તેમને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની એટલી તો પિપાસા હતી કે ક્ષુધા અને તૃષ્ણા તથા ઉષ્ણતા અને શીતગતાની તેમને લેશ પણ અસર થતી નહિ. ગુજરાનવાલા અને લાહોરમાં તેમની વિદ્યાર્થી અવસ્થાની હકીકત જાણનારા કેટલાક ગૃહસ્થો હજી વિદ્યમાન છે, તેઓ કહે છે કે પવિત્ર હૃદયના આ સાધન રહિત ગોસ્વામીને રાત્રિ દિવસ અનિવાર્ય પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડતો. તેઓને શબ્દો સિવાયજ જીવનનું યુદ્ધ કરવું પડતું, અને તેઓને કેટલાક એવા પ્રસંગો યાદ છે કે-જ્યારે આ રંક બ્રાહ્મણ પુત્રે દયા અને દાન માટે ગર્વ ધરનારા આ દેશમાં ઘણા દિવસ સુધી નહિ જેવાં ખાવાનાં સાધનથી જેમ તેમ પોતાનો નિર્વાહ કર્યો છે, તેમજ કેટલીક વખતે તો તેમને અજ વગર સમૃગ્ધગા કડાકા પણ કરવા પડ્યા છે; આવી સ્થિતિ છતાં પણ તેમની મુખમુદ્રા સદા અચળ, આનંદી અને સંતોષી રહેતી હતી.

આ પરથી સાબીત થાય છે કે સ્વામીજીની પાછળની જીંદગીના ઉપદેશમાં જે જ્ઞાનમંડાર જણાય છે, તે મહાકૃષ્ટ અને તપશ્ચર્યાદારા કણુ કણુ કરીને એકઠો કરેલો સંગ્રહ છે. સ્વામીજી અત્યંત સંકટ-મય અને વિઘ્નમય જીંદગીમાંથી એક કવિ, તત્ત્વજ્ઞાની, મહાન અભ્યાસી અને ગણિતવેત્તા તરીકે ખીલી નિકળવાને શક્તિમાન થયા હતા. આ પ્રસંગ જ્યારે આપણે સંભારીએ છીએ ત્યારે આપણું હૈયું કં-ણુથી ભરાઇ આવે છે. લાહોરની ગવર્નમેન્ટ કોલેજના પ્રિન્સિપાલે જ્યારે પ્રાંતિક સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા માટે તેમનું નામ મોકલી આપવાની ઇચ્છા બતાવી, ત્યારે સ્વામીજીએ પોતાનું મસ્તક નમાવી અશ્રુભર્યા નેત્રે કહ્યું હતું કે; “મહે” મહારો પાક વેચી દેવા માટે મહેનત કરી નથી, પણ તે વહેંચી દેવાને માટે મહેનત કરી છે. એક કારોબારી અમલદાર થવા કરતાં હું એક શિક્ષક થવાનું વધારે પસંદ કરું છું.” આટલો બધો એકાગ્ર ચિત્તવાળો અને જ્ઞાનના આટલા બધા શોખવાળો વિદ્યાર્થી, સ્વાભાવિક રીતેજ એક પવિત્ર અને નિખાલસ પુરુષ થાય એમાં કોઈ નવાઈ નથી.

‘શમ’ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથીજ પોતાની આસપાસની ઉપાધિ અને સંસર્ગથી માનસિક રીતે અલગ રહી પુસ્તકોના વાંચનદ્વારા મહાન પુરોષોનો સત્સંગ કરી જીવન ગાળતા હતા. તેઓ પોતાની કામી કે જમણી બાજુ તરફ જોયા વગર સદા પોતાના ઉચ્ચ આશયમાંજ સંપૂર્ણપણે નિમગ્ન રહેતા હતા. નાની વયથીજ તેમણે પોતાના જીવનની અને ઉદ્દેશની એકતા સાધી હતી. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જેઓ તેમને ઓળખતા હતા તેઓ બધા તેમનાં ચારિત્ર્યની પવિત્રતા અને ઉચ્ચ નૈતિક આશયનો પૂજ્યભાવે સ્વીકાર કરતા હતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજ ‘શમ’ની આંતર વિકાસ થતો હતો. નેઓ વારંવાર પોતાના

જીવનને ગાળી ગાળીને સંપૂર્ણતાના બીજામાં ઢાળતા હતા. પોતાના આદર્શમાં પ્રતિત થતી ન્યૂનતાઓને કાઢી નાંખવા માટે અને તેને સંપૂર્ણ સૌંદર્યવાન બનાવવાને માટે તેમાં કાષ્ટકૃપ કરી ધડવાનું કામ તેઓ રાત્રિ દિવસ કર્યાજ કરતા હતા. તેઓ દિન પ્રતિદિન ઉચ્ચને ઉચ્ચ થતા જતા હતા. બ્યારે તેઓ ગણિત શાસ્ત્રના પ્રોફેસર થયા ત્યારે તેમણે પ્રથમ જે ચોપાનિયું કાઢ્યું તે ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કેમ કરવો, તે સંબંધી હતું. એ ચોપાનિયામાં તેમણે એવી સૂચના આપી છે કે, જઠરમાં ચરબીવાળા અને ભારે ખોરાક ભરવાથી ઘણા હુશિયાર વિદ્યાર્થી પણ નાલાયક અને આળસુ બની જાય છે, અને હલકા તેમજ પાચન થાય એવા ખોરાકથી મગજ હમ્મેશાં હલકું અને વિકાસ પામતું રહે છે. વિદ્યાર્થીએ પોતાની જાંઘળી કેવી રીતે વિજયવાન બનાવવી તેનું આ રહસ્ય અને કુચ્ચી છે. વર્ષા તેમનું એવું કહેવું છે કે, પોતાના કાર્યમાં સંપૂર્ણપણે પોતાનું લક્ષ રહેવા માટે પોતાના મનની પવિત્રતા આવશ્યક છે. આ આવશ્યક તત્ત્વ વિના બીજી કોઈપણ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીના મનને યોગ્ય સ્થિતિમાં રાખી શકે તેમ નથી, આવી રીતે તેઓએ ઉપર જણાવેલા ચોપાન્યાનાં વિદ્યાર્થી અવસ્થાના પોતાના જાતિ અનુભવો આવા સાદા ઉપદેશમાં સંક્ષિપ્ત રીતે જણાવ્યા હતા. તેઓ લખવાને ખાતર લખતા અને બોલવાને ખાતર બોલતા એમ નહિ; પરંતુ બ્યારે તેમને લાગતું કે અસુક વિચારો લોકોને આપવા યોગ્ય છે, ત્યારેજ તે પોતાની કલમ પોતાના હાથમાં ઝાલતા અને પોતાનું ગુપ્ત ઉઘાડતા. તેઓ કહેતા કે:-“વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ શું છે, તે જાણવાને માટે હું પ્રથમ પુરતો પરિશ્રમ કરું છું; અને બ્યારે વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ મને સમજાય છે તથા બ્યારે તે સત્ય સ્વરૂપ મહાઈ થાય છે, ત્યાર પછીજ હું એકાંતમાં બેસી ઉપર ઉભો રહી મહારા સત્યનો સંદેશો સઘળી આલમને જાહેર કરું છું.” પ્રથમ બોધ ગ્રહણ કરવાની અને પછીજ જનસમાજને બોધ આપવાની તેમની પદ્ધતિ હતી, તે જણાવવાને માટે ઉપરના શબ્દો અને ટાંકવામાં આવ્યા છે. તેઓ પ્રથમ વસ્તુ અને વિચારોની અસર પોતાના મનપર કેવી થાય છે, તેનું નિરીક્ષણ કરતા. ત્યાર પછીજ પોતાનો સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય બાંધતા. પોતાના અભિપ્રાયોને સત્ય અને અસત્ય માનવા અગાઉ વર્ષો સુધી તેઓ તેને પોતાની સખ્ત કસોટીપર ચઢાવતા હતા, અને જનસમાજના લાભને અર્થે જનસમાજ આગળ રજુ કરવા અગાઉ તેને બરાબર પરિપક્વ રીતે જાણવાને અર્થે એથી પણ વધારે વખત લેતા. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે બ્યાંસુધી તેઓ વિદ્યાર્થી તરીકે પરિપક્વ અભ્યાસ કરતા નહિ, ત્યાંસુધી તેઓ શિક્ષક તરીકે બહાર પડી બીજાઓને કદિપણ ઉપદેશ આપતા નહિ. સ્વામીજીના જીવનની આ એક ગુપ્ત કુચ્ચી છે. સંન્યાસી તરીકે તેઓ જગતમાં પોતાનું સત્ય જાહેર કરવાને બહાર પડ્યા, તે પૂરું, એટલે તેઓ વિદ્યાર્થીની અને શિક્ષાગુરૂની અવસ્થામાં હતા, ત્યારથીજ તેઓ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science) કરતાં કોઈ પરમ ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ગુપ્ત પ્રયત્ન કર્યા કરતા હતા; અને ડાવિનની માફક જીવનના ઉચ્ચ નિયમોના સંબંધમાં પોતાના વિચારો અને સિદ્ધાંતો બાંધતા હતા. આપણે હમ્મેશાં તેમને મનુષ્યજાતિ પ્રત્યે પોતાના જીવનની મહાન નૈતિક જવાબદારીના પવિત્ર ભાનપૂર્વક કામ કરતા નિહાળીએ છીએ. પોતાના જીવનના ઉદ્દેશની જવાબદારીનું તેઓએ પોતાના અંતઃકરણમાં પુરતી રીતે તોલન કર્યું હતું; અને તે ઉદ્દેશ સફળ કરવાને માટેજ તેમણે કૌશલ્યને પરિચાલન કર્યો હતો, તથા સમસ્ત દુનિયાની વિદ્યમાન તેમજ ભવિષ્યની પ્રજાને પોતાનો ઉપદેશ ઉપયોગી કરવાને માટેજ તેઓ પ્રવાસી બની વ્યાખ્યાતા થયા હતા. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાની પાંખો ધારણ કરીને તેઓ ધીમે ધીમે તેમજ દૃઢ નિશ્ચયથી ઉન્નતિના દિવ્ય ગગનચડાણમાં દિન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે ચડતા ગયા હતા. અતે બ્રહ્મ, ઈશ્વર અથવા જેને તેઓ આત્મદેવ કહેતા તેની અનંતતામાં મળી ગયા. તેમની આત્મપ્રાપ્તિની ઝંખના, આત્મિક પરિતાપ, માનસિક વિભ્રો અને દુઃખો, આ સઘળાનો ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિથી ગુપ્ત રહેશે. સંન્યાસી તરીકેના એમના ઉપદેશમાં આપણે એમની જાંઘળીના સંકટમય ભાગના સખ્ત અનુભવોનું ફળ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. ઘણી રાત્રીઓ એમણે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોએજ કાઢી છે. માત્ર તેમની દૈવી સંપત્તિવાળી પત્નીજ પ્રાતઃકાળમાં તેમના બીજાનાને આંસુથી ભીંજીએલું બેતી હતી. તેમને શું દુઃખ હતું અને શાથી તેઓ શોકમગ્ન થતા હતા તેનું ગમે તે કારણ હોય પણ એ પરમ પ્રેમ કે જેનાથી તેમના વિચારો આટલા બધા ફળદ્રુપ થયા છે તે પ્રેમની પ્રાપ્તિ

અર્થે તેમના આત્માની આંતરિક તાલાવેલીનાં આ અશ્રુ હતાં. નદીઓના તટ ઉપર અને નિર્જન જંગલના ઘોર એકાંતમાં કુદરતના ગતિમાન દેખાવો જોવામાં અને આત્માનું ધ્યાન કરવામાં તેમણે ઘણી રાત્રિઓ નિંદ્રા લીધા વિનાજ પસાર કરી હતી. તેઓ કેટલીકવાર પોતાના સાથીથી છુટા પડેલા પંખીની માફક શોકાતુર અવાજે પોતાનાં રચેલાં પદો ગાતા, તેમજ કેટલીકવાર ભક્તિમાં તદ્દપ યતી જઈ સમાધિસ્થ થઈ જતા અને જ્યારે જાગ્રત થતા ત્યારે અશ્રુરૂપી પવિત્ર ગંગાના જગમાં પોતાના શરીરને સ્નાન કરેલું નિહાળતા. તેમના પ્રેમના પ્રકાર તો સદા શુભજ રહેશે; કારણકે તેમણે પોતાનું અંગત જીવન આપણાથી ગુપ્ત રાખવાનુંજ પસંદ કર્યું છે. તેમના આત્મજ્ઞાનનો વિદાસ કેવી રીતે થયો તેની સવિસ્તર હકિકત તેમના પોતાના સિવાય ખીજું કોઈ જાણતું નથી અને જાણી પણ શકશે નહિ; પરંતુ આ વાત તો નિઃશંક છે કે કવિ અને ધર્મોપદેશક તરીકે બહાર પડતા પડેલાં તેઓ સાધુ-પુરોહિ, મહાત્માઓ અને કવિઓના મંડળમાં સત્સંગ કરતા હતા. તેઓ ધરાનના સુરીઓના અને તેનાં ખાસ દરીને હાકીઝ, અતાર, મૌલાનારૂમ અને સમસ્તશ્ચેઝના તો નિરંતરના સાથી હતા. કંઈક સદીઓના ધાર્મિક વિકાસવાળા સંતપુરોહિઓ તેમના આધ્યાત્મિક જીવનને જાગૃત કર્યું હતું. તુલસીદાસ અને સુરદાસ તો ખરેખર તેમના જીવનના પ્રેરક હતા. ચૈતન્યની પ્રેમ સમાધિ; તુકારામ અને નાનકી મધુરતા; કબિર, ફરીદ, હસન અને યુઅલીક્લાંદરની ધ્યાન નિમગ્નતા; દ્રવ અને પ્રદ્વાદની અયગ શ્રદ્ધા; મીરાંબાઈ, ગોપાળસિંહ અને યુલ્લાશાહની પરમ આધ્યાત્મિક શક્તિ; કૃષ્ણનું અકળીતપાતું; શિવ અને શંકરનું આત્મજ્ઞાન; ધમસૈન, કાન્ટ અને કાર્લાઇલના વિચારો; પૂર્વના કાલ્પનિક વેદાન્તનો ફરીથી પાઠ ભજવી જતાવનાર પશ્ચિમના વૉલ્ટીટમેન અને ચૌરોનું સ્વજંદ સંગીત અને માણસના હૃદયને વિસ્તૃત બનાવનારી તથા સેકંડો વર્ષના માનસિક દાસત્વમાંથી મનુષ્યના મનને મુક્ત કરાવનારી કલીફર્ડ, હક્લી, ટીન્ડોલ, મીલ, ડાર્વિન અને રોએન્સરની વૈજ્ઞાનિક સત્યતા અને સ્પષ્ટતા; આ બધી અને બીજી ઘણી અસરોએ છુટી રીતે તેમજ સામટી રીતે તેમના જીવનને વિચારખાળ આપ્યું હતું. જ્યારે આપણે સ્વામીજીની સંન્યસ્ત દશાનું સ્મરણ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે એમને હરમેશાં પરમાત્માનાંજ લીન થએલા જોઈએ છીએ; અને તે વખતે આપણે તેમનામાં એક નમ્ર અને શરમાળ વિદ્યાર્થીનું સ્વરૂપ જોઈ શકતા નથી. તેમનો અવાજ પૂર્ણ યુગ્લંદ, તેમનું ચારિત્ર્ય પ્રતિમા સંપન્ન, તેમની આત્માનુભૂતિ કિંતજક અને તેમનું સ્થૂંચ શરીર ત્રિપુતના જેવું આકર્ષક હતું. તેમના અસ્તિત્વથી તેમની આસપાસકું વાતાવરણ પણ આકર્ષક બની જતું. તેમના સંસર્ગમાં આવનાર મનુષ્યના મનમાં સર્વ ઋતુની સુંદરતા પ્રત્યક્ષ થતી. ઘડીમાં તેમનાં લાગણી ભર્યા વચનોથી શ્રીતાઓનાં હૃદયો દ્રવી જઈ તેમની આંખોમાંથી અવની ધારા ચાલતી, અને ઘડીકમાં સૌની મુખમુદ્રા ઉપર દૈવી આનંદ તરવરી રહેતો. કવિની માફક તેઓ આપણી નજરમાં એક સામાન્યમાં સામાન્ય પદાર્થને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દૈવી અવતારને દરજ્જે ચઢાવી દેતા. કેટલાક લોકો તેમના સંસર્ગથી કાવ્યના રસિક થતા અને કેટલાક ચિત્રકારનો, કેટલાક અગમ્ય મહાત્માનો તથા કેટલાક ચોક્કોને અનુભવ કરતા. તેમના સંસર્ગથી કેટલાક સાધારણ યુદ્ધિના મનુષ્યો પણ એટલે દરજ્જે ઉત્તેજિત થઈ જતા કે તેમની માનસિક શક્તિમાં પ્રત્યક્ષ વૃદ્ધિ થએલી પ્રતિત થતી.

આ લેખકને સ્વામીજીના એક અમેરિકન મિત્રે તેમના સ્થૂંચ શરીરના અવમાન પ્રાંચે એક પત્ર લખ્યો હતો. સ્વામીજી આપણાં સર્વની સાથે જે પ્રમાણે વર્તતા હતા, તેવીજ વર્તણૂક વર્ણન એ પત્રમાં હોવાથી તે અહીં ઉતારવો યોગ્ય ગણ્યો છે.

“જે વસ્તુ ભાષાના શુષ્ક સંકુચિત શબ્દોમાં પ્રદર્શિત કરી ઘણી કઠિન છે, તે પ્રદર્શિત કરાવે છે જ્યારે પ્રમત્તન કરે છે ત્યારે હું નિષ્ફળજ નિવડું છું.”

“શમ”ની ભાષા તે નિર્દોષ મધુર પક્ષી, પુષ્પ, વહેતાં ઝરણાં, હાલની વૃક્ષવતી, સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની ભાષા હતી; તેમની ભાષા તે સંસારના તેમજ સંસારી લોકોના આજ દેખાવોના આંતર પ્રદેશમાં વહન કરતી ભાષા હતી.”

“મહાસાગરો, પૃથ્વીના ખડો, ક્ષેત્રો અને ધાસ તથા વૃક્ષોનાં મૂળોની અંદર, કુદરતમાં હું ને હું તેમનું જીવન વહન કરતું હતું; એટલુંજ નહિપણ એમનું જીવન એ કુદરતનું જીવન હતું. મનુ-

બોના અદ્ય વિચારો અને તરંગોને ભેદીને અંતિમ ઉદ્ધણના પ્રદેશમાં તેમની ભાષા જતી હતી. એવા કેટલાક કાનો કે જેમણે એ અલૌકિક મધુર ગાનનું શ્રવણ કર્યું છે તેઓ ભાગ્યશાળીજ છે. “રામ” સ્વામીએ તે રમ્ય ગાનનું આંતરિક શ્રવણ કર્યું છે; તેમજ તે રમ્ય ગાનમય જીવન પણ ગાળ્યું છે. તે દિવ્ય ગાનમયજ હતા, તેમનો શ્વાસોશ્વાસ પણ દિવ્યગાનમયજ હતો. તેમણે જનસમાજને ઉપદેશ પણ તે રમ્યગાનનોજ કર્યો છે. તેમનો અખંડ આત્મા તે રમ્યગાનમાંજ નિમગ્ન રહેતો હતો. તેઓ એક આનંદ-પૂર્ણ દેવહૂતજ હતા.”

“હે વિમુક્તાત્મા ! જેણે પોતાના સ્થુત દેહ સાથેના સંબંધ પૂરો કર્યો છે એવા હે આત્મા ! હે દિવ્ય ગગનગામી આત્મા ! હે અનિર્વચનિય આનંદના ભંડાર ! હે હજારોના અંતરને ઉન્નતિના પથમાં પ્રેરી રહેલા મહાન આત્મા ! તને મારા નમસ્કાર હો.....તેઓ એવા તો નર, સરળ, બાળકના જેવા સ્વભાવવાળા, પવિત્ર, ઉદાર, નિષ્પાલસ, ઉત્સાહી અને આડંબર વગરના હતા કે જેઓ સત્યને જાણવા માટે આતુરતા પૂર્ણ હૃદયથી તેમના સંસર્ગમાં આવતા તેઓ અદ્યજ લાભ મેળવ્યા વિના રહેતા નહિ. ભાષણ કરી રહ્યા પછી અથવા શર કરેલા વર્ગમાં શિક્ષણ આપી રહ્યા પછી જો કોઇ એમને પ્રશ્ન પૂછતા તે, તેઓ તે પ્રશ્નનું સમાધાન બહુજ સ્પષ્ટ રીતે, સંક્ષિપ્ત રીતે, મધુરતાથી અને પ્રેમથી કરતા હતા. તેઓ સદા આનંદ અને શાંતિમાં મગ્ન રહેતા. જ્યારે તેઓ વાંચવા, લખવા કે વાતચીત કરવામાં રોકાએલા ન હોય ત્યારે તેઓ નિરંતર પ્રણવનો ઉચ્ચાર કર્યા કરતા. તેઓ અખિલ જ્ઞાનમાં સર્વત્ર દિવ્યતાનુંજ દર્શન કરતા; અને પ્રત્યેક જણને તેઓ સુખરૂપ દિવ્ય સ્વરૂપના પદથી સંબોધતા હતા.....“રામ” સદંતર સુખના ઉછળતા ઝરા સમાન હતા. તેઓ જ્ઞાનમાંજ રહેતા, તેઓ જ્ઞાનમાંજ વિચરતા અને જ્ઞાનમાંજ તેઓ પોતાનું જીવન ગાળતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ જ્ઞાન સ્વરૂપજ હતા. તેઓએ મને એક વખત લખ્યું હતું કે:—“જેઓને આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છા છે, તેઓ નક્કર ત્રાથી આચ્છાદિત થએલા ચળકતા આકાશમાંથી આનંદ ભોગવી શકે છે; તેઓ સ્મિત કરતાં અરણ્યો અને નૃત્ય કરતી નદીઓમાંથી પુષ્કળ આનંદ લઈ શકે છે; તેઓ પવનની ઠંડી હાથે, જીભ પ્રકાશ અને સુખદ ચંદ્રપ્રભામાંથી અખૂટ આનંદ મેળવી શકે છે; વળી આ બધી વસ્તુઓનું કંઈ મૂલ્ય પણ બેસતું નથી, એ વસ્તુઓ કુદરતે દરેકના ઉપભોગ માટે દરેકની સેવામાં હાજરજ કરેલી છે. ખાસ બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ ઉપરજ જમના સુખનો આધાર છે, તેમને તો પોતાના આનંદનો દિવસ હરમેશાં તેમની પાસેથી દૂરનો દૂરજ નાસતો ફરતો જણાશે. દુનિયાની કહેવાતી આરોગ્યતા તેમને માટે સુખના મૂળ સ્થાનરૂપ બનવાને બદલે ઉલટી કુદરતની અને સ્વર્ગની આડખીલીરૂપ થઇ પડે છે; એટલુંજ નહિ પણ જે જે દરેક દરેકને જોવાની છુટ છે, એવા સૃષ્ટિ સૌંદર્યની અને તેમની વચ્ચે પણ તે કૃત્રિમ પડદારૂપ બની રહે છે.”

“‘રામ’ (અમેરિકામાં) એક ટેકરીની બાજુમાં એક ઠોકેલા તંબુમાં રહેતા અને તેઓ “રાંચ હાઉસ”માં પોતાનું ભોજન લેતા. આ એક સુંદર રમણીય સ્થાન હતું, ચારે તરફ જંગલનો રમણીય દેખાવ આવી રહ્યો હતો, બે બાજુએ વૃક્ષોથી ભરપુર ઉંચા પર્વતો મનને આલ્હાદ આપી રહ્યા હતા. આ બીજી તીચે સેક્રેમેન્ટો નામની નદી ખળખળ અવાજ કરતી વહેતી હતી. આ સ્થળે ‘રામે’ ધણું ધણું પુરતકો વાંચ્યાં છે, ઉદાત્ત વિચારથી ભરપુર કાવ્યો લખ્યાં છે, અને કલાકોના કલાકો સુધી સતત ધ્યાન કર્યું છે, તેઓ દિવસોના દિવસો અને અઠવાડિયાનાં અઠવાડિયાં સુધી પુરજોસથી વહેતા નદીના પ્રવાહની વચમાં એક પ્રચંડપથ્થર ઉપર બેસી રહેતા; અને ફક્ત ભોજન કરતી વખતે ઘર તરફ આવતા કે જે વખતે તેઓ અમારી સાથે આનંદપ્રદ અને હૃદયગમ વાર્તાલાપ કરતા. શાસ્ત્રસ્પર્શિ નામના સ્થળથી ધણા મુસાફરો તેમનો મેળાપ કરવાને આવતા, અને તેઓ તેમનું અતિ આનંદથી સ્વાગત કરતા. તેમના ઉદાર વિચારોથી સધળાના મગજ ઉપર ધણી ઉડી અને સ્થાયી છાપ પડતી. જેઓ કેવળ જિજ્ઞાસાની દૃષ્ટિથીજ તેમની પાસે આવતા તેઓ પણ સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ થઇને જતા અને તેવે પ્રસંગે એક એવા સત્યનું બીજોરૂપજ તેમના હૃદયમાં અંતરૂપ કે જે બીજીથી તેઓ થોડો સમય અગાત્ રહે તો પણ તે

અવશ્ય એક વખત પ્રચંડ વૃક્ષના રૂપમાં ખીલી ઉઠતું અને સર્વ જગતમાં બધુભાવ રૂપે પોતાનાં કાળાંને પ્રસારીને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દૈવી પ્રેમની ધન છાયામાં એકત્ર કરતું. સત્યનાં બોજ ઉઘ્યા વિના રહેતાંજ નથી.”

“ ‘રામ’ ધણે દૂર સુધી પગે ચાલીને પ્રવા જતા; જ્યારે તેઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શાષ્ટાસ્ત્રીંગ નામના સ્થળમાં રહેતા, ત્યારે તેઓ સદા ‘કંઘાગી, સાડુ’, સ્વતંત્ર અને આનંદમય જીવન ગાળતા. તેઓ સદા સુખીજ રહેતા. ખડખડાટ કરતું હાસ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ તેમના મુખમાંથી નીકળતું, અને તેઓ નદી કીનારે હસતા હોય તો તેમનું હાસ્ય છેટે આવેલા ગુફામાં પણ સ્પષ્ટ રીતે સંભળાતું. તેઓ એક આળક અથવા પરમહંસની માફક સ્વતંત્ર અને વિમુક્ત જીવન ગાળતા હતા. તેઓ દિવસોના દિવસો સુધી સમાધિમાંજ રહેતા હતા. સ્પર્શ પ્રત્યે તેમની અચળ બક્તિ અને ધન અધિકારમાં અથડાતાં ભારત સંતાનેને ઉન્નતિએ લઇ જવાની તેમની અભિલાષા, એ ખરેખર તેમનો સંપૂર્ણ આત્મ સંયમ બતાવી આપે છે.....હું શાષ્ટાસ્ત્રીંગ છોડીને ગયો ત્યાર પછી મને સ્વામીજીનો એક પત્ર મળ્યો. મને પાછળથી મળેલી ખબર પ્રમાણે આ પત્ર સખ્ત ખીમારીના પ્રસંગે લખાયેલો હતો. તે પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—“એકાગ્રતા અને શુદ્ધ દૈવી લાગણી હમણાં હમણાંમાં આશ્ચર્યકારક રીતે આગળ વધી ગઇ છે; અને પ્રભુભાવ અદૌકિક રીતે સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો છે. આ સ્થૂલ શરીર ક્ષણિક તરંગો અને સતત પરિવર્તન-વાળું હોવાથી હું કદિ પણ આ મિથ્યા ધૂમાડાના બાચકા જેવી વસ્તુ તે હું છું, એમ માનીશ નહિ. માંદગીમાં એકાગ્રતા અને આંતર શાંતિ ધણીજ અધિક રહે છે. જે પુરૂષ અથવા સ્ત્રી દેહરૂપી નિવાસ-સ્થાનમાં દૈવયોગે આવી પડતા વ્યાધિરૂપ અતિથિઓનો ઘટતો આદર-સત્કાર કરતા નથી તેઓને ખરેખર કંગાલ અને કૃપણજ ગણવા જેઘએ.”

“સ્વામીજી હમ્મેશાં કહેતા હતા કે, “સૂર્ય અને નક્ષત્રોની અંદર જે પરમ પ્રકાશક અને આકર્ષક શક્તિ રહેલી છે તેમજ તે સર્વના આધાર રૂપ અને તે સર્વને નિયમમાં રાખનાર તથા સત્તાસ્પૃતિ આપનાર જે પરથી પણ પર મહાન શક્તિ છે તે શક્તિ હું છું”—અર્થાત્ તે શક્તિ તે તમેજ છો” એવી સર્વકાળ તમે આત્મ પ્રતીતિ કરો. આ તમારું સત્ય સ્વરૂપ છે, આવો અવર્ણનિય તમારો મહિમા છે, તેનો તમે સ્વીકાર કરો. “તમારા આ અમર અનંત શક્તિ મય, અપાર મહિમા પૂર્ણ સત્યજીવનમાં તમે એકાગ્રતા પામો. તમારા આ સત્ય સૌંદર્યનુંજ તમે ધ્યાન ધરો. આ ક્ષુદ્ર શરીર અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં બંધનો કે જેની સાથે મહારે કોઇ પણ દિવસ કોઇ પણ જાતનો સંબંધજ નથી અને જે અસત્ય છતાં સત્ય હોય એવાં બહારથી જણાય છે એવાં છાયા જેવાં સ્વરૂપોને તમે તદ્દન ભૂલી જાઓ. આ વિશ્વમાં મૃત્યુ, વ્યાધિ કે શોક જેવું કશુંજ નથી. તમે પોતે સંપૂર્ણ સુખી, સંપૂર્ણ આનંદમય અને સંપૂર્ણ શાંતિથી ભરપૂર છો, એ વાતને નિરંતર સ્મૃતિમાં રાખો અને ક્ષુદ્ર જીવન-પણાથી પર થાઓ.” આ પ્રમાણે તેઓ પ્રત્યેકને એાધ આપતા હતા.....જે મનુષ્ય પોતાના ગળવામાં એક પાઇ પણ લીધા વિના પોતાના દેશની ખાતર યૂરોપાદિ વિદેશોમાં પ્રવાસ કરવાની હિંમત કરે, તે મનુષ્ય કેવો બહાદુર, સત્યનિષ્ઠાધારી અને અચળ આત્મશ્રદ્ધાવાળો હોવો જેઘએ?.....‘રામ’ જેવા પવિત્ર મનુષ્યની સાથે મુલાકાત કરવાની, વાતચિત કરવાની, અને તેમને મદદ કરવાની તક મળે, એ વિચાર જ્યારે મહારા મનમાં આવે છે ત્યારે મને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહેતું નથી. તેઓ અશ્ણુ દેવતાના આળક હતા. તેઓ સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી પોતાનું સંગીત લલકારતા હતા. ધડીઆળ ઉપરથી અથવા માણસોની દોડધામ ઉપરથી કેટલા વાગ્યા તે જાણવાની તેઓ દરકાર રાખતા નહિ. તેઓના સ્થિતિસ્થાપક અને જીવસાદાર વિચારો સૂર્યનારાયણની સાથેજ રહેતા અને તેથી કરીને આખો દિવસ તેમને પ્રાતઃકાળરૂપેજ લાગતો હતો. ધોરો કહે છે કે, “શારીરિક મહેનત કરવાને માટે લાખો મનુષ્યો જામત થાય છે; પરંતુ કવિતામય અને દિવ્ય જીવન ગાળવાને માટે કરોડોમાંથી માત્ર એકાદજ મનુષ્ય જામત થાય છે.” પ્રસંગોપાતજ આ દુનિયામાં વિચરનારા એવા જે કોઈ કોઈ વિરલ મહાત્માઓ પૃથ્વીપર ઘડ ગયા છે તેઓ પૈકી ‘રામ’ પણ એક વિરલજ મહાત્મા હતા.”

કંઈક કહે છે સૂર્ય તે છે બ્રહ્મની છબિ અવનવી,
 કંઈક કહે છે વિશ્વમાં આ મૂર્તિ તેની માનવી;
 કંઈક કહે છે તારલામાં તેજ આ ચમકી રહ્યો,
 કંઈક કહે છે મધુર પુષ્પે તેજ રિમત કરી રહ્યો.
 કંઈક કહે છે તેજ આ યુગયુગ બની ગામ રહ્યો,
 કંઈક કહે છે તેજ આ વાયુ બની દમ લાઈ રહ્યો;
 કંઈક કહે છે મેઘ થઈ જળ અશ્રુઓ પાડી રહ્યો,
 કંઈક કહે છે તેજ શીતળ રાત્રિએ ઉંઘી રહ્યો.
 કંઈક કહે છે વહી રહ્યો છે તેજ ખળખળ ઝરણમાં,
 કંઈક કહે ઝૂલી રહ્યો છે તેજ મેઘ ધનુષ્યમાં;
 કંઈક કહે છે જ્યોતિના ધન પુંજમાં તે ગતિ કરે,
 પણ 'રામ' કહે એ સર્વમાં ને સર્વ રૂપે એક છે.

આધ્યાત્મિક રીતે કહીએ તો સ્વામીજી ફક્ત એકજ વિચારના પુરૂષ હતા; તેમના સઘળા વ્યાખ્યાનોમાં જે મહાન વિચાર રમી રહ્યો છે તે એ છે કે હૃદયધ્યાસ (અહંકાર)નો ત્યાગ કરવો અને વિદ્યાત્મા એજ સ્વાત્મા છે એવો સ્વાતુભવ કરવો. આ હૃદય જીવનનો સાક્ષાત્કાર થતાં સ્થૂલ અહંકારનો નાશ થઈ સમસ્ત વિશ્વ તે હું સ્વરૂપેજ બાંધે છે. “તું જે જીવે છે તે સર્વ તે તું જ છે.” મનુષ્યનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે. બધા ભેદભાવ અને બંધનોનું મૂળ કારણ તે મિથ્યા અહંકાર છે. તે મિથ્યા અહંકારનો નાશ કરો એટલે મનુષ્યનો આત્મા સર્વત્ર અને સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપી રહેલા વિદ્યાત્મારૂપેજ પ્રત્યક્ષ થશે. આ હૃદયજીવનનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવોજ જોઈએ, અને આવો સાક્ષાત્કાર કરવાનાં જે સાધનો છે તેનો ઉપયોગ કરવાની સર્વને સ્વતંત્રતા છે, એવું ‘રામ’ જણાવે છે. કંટકમય કે પુષ્પમય એ બે માર્ગમાંથી જે પણ માર્ગ આપણને આપણા આત્મસ્વરૂપની પ્રતિતિ કરાવે તે માર્ગ આપણે માટે આદરણીય અને સુખપ્રદ છે. સંપૂર્ણ આત્મસંયમ એ આ આત્મપ્રતિતિનું પ્રથમ આવશ્યક પગથીયું છે, અને તેની પ્રાપ્તિ બિન બિન વ્યક્તિઓ બિન બિન માર્ગે કરી શકે છે. અમુક પદ્ધતિ અને અમુક અંગત વિચાર અથવા માન્યતાઓ કે જે અમુક વ્યક્તિના જીવનવિકાસને માટે આવશ્યક સાધન હોઈ શકે તે સર્વને માટે આવશ્યક છે એવો આમહ ‘રામ’ બીલકુલ કરતો નથી; પરંતુ તેઓ પોતાના મુખ્ય સિદ્ધાંતોની સામાન્ય રૂપરેખાઓજ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે, અને જે પદ્ધતિઓ એમને પોતાને મદદ કરનારી નીવડી છે, તે આપણને તેઓ પ્રદર્શિત કરે છે. જ્યારે તેમના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરવામાં આવતો, ત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમના અદ્વૈતવાદના ધોરણપ્રકારેલા પોતાના અભ્યાસદારા તેઓ પુછનારની યુદ્ધિને સંતોષતા, અને પોતાના સત્ય આગળ તેની યુદ્ધિને નમાવતા, તેમની પાસે જેઓ ચર્ચા કરવા આવતા તેઓને તેઓ કહેતા કે, “તત્ત્વજ્ઞાનનો ધોરણપ્રકાર અભ્યાસ કરવાથીજ તેઓએ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વાદવિવાદથી સત્ય કદિ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, ખરા આતુર અને ગંભીર વિચારથીજ તે પ્રાપ્ત થાય છે.”

જ્યારે હૃદય તેમના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં શંકા ઉઠાવતું ત્યારે તેઓ બિન બિન લાગણીઓ-દારા હૃદયતમ કોટિના પ્રેમથી હૃદયને વ્યાપ્ત કરતા અને સર્વ વસ્તુ એકજ છે, પ્રેમને કદિ દ્વેષભાવ સંભવતોજ નથી, એવો તેને અનુભવ કરાવતા. તેઓ યુદ્ધિને હૃદયયુક્ત અને હૃદયને યુદ્ધિયુક્ત બનાવતા અને તે ક્રમાં તેઓ પોતાની આત્મ પ્રતિતિમાં તો યુદ્ધિ અને હૃદય, એ બન્નેથી પણ પરમસત્યનેજ એક સ્થાન આપતા. આ કોટિક્રમ તેમણે માત્ર પોતાનીજ યુદ્ધિ અને હૃદયની એકતા કરવાને અર્થે નહિ, પણ બીજાઓની યુદ્ધિ અને હૃદયની એકતા કરવાને અર્થેજ રીકાર્યો હતા. કોઈ પણ માણસ જ્યારે યુદ્ધિવાદમાં પોતાના મતથી પ્રતિકૂળ મત ધરાવતો ત્યારે તેઓ તેના ઉપરના પોતાના પ્રેમને ખાતર તે ચર્ચા કરવી બંધ કરતા; અને આવી રીતે તેઓ તેની સાથે એકમત થતા-અદ્વૈત સાધતા. આવો એકમત-અદ્વૈત એ સત્યનું સ્વરૂપ છે એવું તેઓ માનતા અને આ સત્યનો તેઓ બીજી કોઈ પણ

વસ્તુને ખાતર ભોગ આપતા નહિ. જ્યારે કોઇ પણ માણસ હૃદયથી તેમની સાથે એક મત થતો નહિ, ત્યારે તેઓ તેના હૃદય ધર્મને અલગ રહેવા દઇને તેની યુદ્ધિના ધર્મની સાથે એક મત થતા. તેઓ અદ્વૈત સ્વરૂપ હોવાથી કોઇ પણ માણસ તેમને માટે અયોગ્ય મત ધરાવી શકેજ નહિ. કદાચ તેમના વિચારો તમારા હૃદયમાં અસર ન કરે તો જૂદી વાત છે; પરંતુ તેમની પવિત્રતા અને તેમનો પ્રેમ તો તમારાપર અસર કર્યા વિના રહે તેમજ નથી. તેમની સાથે તમે વાત ન કરો, તોપણ તેમના પ્રત્યે તમારો પ્રેમ ખેંચાયા વગર રહેશેજ નહિ. આ પ્રમાણે તેમની સમીપમાં સધળા વાદવિવાદનો અંત આવી જતો. હું માનું છું કે આવા મનુષ્યના લેખો ઉપર હલકી જાતની ટીકા તો કોઇ પણ કરી શકેજ નહિ; કારણ કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં તમારા મતની સાથે એકમત થવાની અને તમારી સાથે એકતા સાધવાની તેમની ઇચ્છા છે. તમે ગમે તે હો, છતાં જે જાખતમાં સ્વામીજી તમને અનુકૂળ થાય એવું તમે વિચારતા હો, તે જાખતમાં તેઓ તમને અનુકૂળ થવાનાજ.

હવે ઉપસંહાર કરતી વખતે સ્વામીજીના લખાણમાં વારંવાર ‘વેદાંત’ એવો જે શબ્દ આવે છે તેનો શો અર્થ છે, તે સ્પષ્ટ કરવા હું ઇચ્છું છું. ‘વેદાંત’ શબ્દ કે જે સ્વામી રામતીર્થ અત્યંત પ્રેમથી વારંવાર વાપરે છે, તે બહુ વિસ્તૃત અર્થવાળો શબ્દ છે. તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા ધર્મની કોઈ પણ શાખા અથવા મતને અનુસરીને તેને સંકુચિત અર્થમાં વાપરતા નથી. બેશક આ શબ્દ તેમને ધણીજ પ્રિય હતો અને જો કે તેઓ હરબેશમાં પુણીથી તે શબ્દનું નામ બદલતા હતા, તોપણ તે શબ્દનો જે અર્થ પોતે કરતા તે અર્થને તેઓ કદી પણ બદલતા નહિ. આ સત્યદર્શી મહાત્માને ગુલામના નામ સાથે કાંઈ લેવા દેવા હતી નહિ, માત્ર તે ગુલામ હોવું જોઈએ અને તેની સાથે તેની સુવાસ હોવી જોઈએ; એજ તેમનું લક્ષ હતું. તેમના ઉપદેશો સમજવાને અને એની કિંમત જાણવાને માટે આપણને આધ્યાત્મિક ગહનતાના ગુચવાડાભર્યા માર્ગો ગ્રહણ કરવાની જરૂર પડે તેમ નથી; કારણ કે સ્વામી રામતીર્થ આપણી સાથે દિવસના શુભ પ્રકાશમાં ચાલે છે, અને આપણને અશ્લોઘ, ગુલામનું સૌંદર્ય તથા મોતી જેવા ઝાકળના ખિંડોપરથી વેદાંતનું શિક્ષણ આપીને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે છે. આપણે તેમની સાથે ચાલતા ચાલતા આનંદી પક્ષીઓના કલરવમાં, વરસાદનાં ઝાપટાંઓમાં અને મનુષ્ય તથા પશુ-પક્ષીઓના શ્વાસોર્ધ્વાસમાં તેમના ઉપદેશામૃતનો પ્રતિધ્વનિ સાંભળીએ છીએ. પ્રાતઃકાળના પુષ્પ વિકાસમાં તેઓ આઘમલને પુલ્કું થયેલું જુએ છે. સંધ્યાકાળે નક્ષત્રોના પ્રકાશમાં તેઓ વેદનો પ્રકાશ થયેલો નિહાળે છે. જીવનના વિવિધ રંગોથી રંગાયેલા સજીવન અક્ષરોમાં તેમનું કુરાન લખાયલું છે.

કાળ ને વિચાર તે મુજ હજુરના સર્વે અહો,
કે જેમણે નિજ કાર્ય કીધું યોગ્ય રીતે તે જુઓ;
ત્રેનાઇટ, માટી, શંખલાવતી પૃથ્વીનાં પડદા કર્યા,
પછી પાણી લઇ બધું ત્યાં બધું ને સાગરો ઉછળી રહ્યા.

મનુષ્યના હૃદયરૂપી કમળની પાંખડીઓમાં તેમના સત્યની પ્રતીતિ થતી. તેમની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક પુરૂષ અને સ્ત્રીના શરીરમાં વેદાંતના અર્થો સ્પષ્ટ રીતે જણાતા હતા. દરેક ઉન્નત થતી પ્રજામાં વેદાંતના સત્યનું વ્યાપકપણું તેઓ અનુભવતા, દરેક અધઃપતન પામતી પ્રજામાં વેદાંતનાં સત્યનો અભાવ તેઓ જોતા. પ્રત્યેક વીરપુરૂષ એ વેદાંતનો સાક્ષાત્ પ્રકાશ છે એમ તેઓ માનતા. દરેક સાધુ પુરૂષ એનું એજ વેદાંત વ્યક્ત કરે છે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી, દરેક કવિએ તેનાજ મહિમાનું આસ્વાદન કર્યું છે એવી એમની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. સુખી અને આનંદિત વહેરો જોઇને રામ તેને વેદાંતી વહેરો કહેતા અને એવા વહેરોમાં તેમને ભાવ ઉપજ્યા વિના રહેતો નહિ. કોઈ પણ વિજયી માણસને ‘રામ’ જોતા ત્યારે તેને તેઓ વ્યાવહારિક વેદાંતી કહેતા. જાપાનીઓની દિનચર્યાનું તેઓ અવલોકન કરતા અને તેઓ વેદાંતના અનુયાયી છે, એમ કહેતા. આદમ્સ અને બીજા મોટા પર્વતો ચડી જવામાં અને નાથગરાના ધોધના જોશથી વહેતા પ્રવાહને તરી જવામાં અમેરિકનો જે સાહસ અને પરાક્રમ બતાવતા તેઓમાં વેદાંતના સિદ્ધાંતનો આવિર્ભાવ છે, એમ રામ કહેતા. વૈજ્ઞાનિક શોધને માટે કેટલાક માણસો

પોતાના શરીરનું વિવિધેકસન (કોષક શારીરિક શોધને માટે પોતાના જીવન્ત શરીરને ચીરાવવું તે.) કરાવવા તૈયાર થયા છે એવી ખબર જ્યારે તેઓ વાંચતા ત્યારે તેઓ પોતાના વૃત્તચાનનો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયેલો ગણતા. આવે પ્રસંગે તેઓનું મુખ કમળ પ્રકુલિત થતું, તેમનાં નેત્રો અશ્રુથી પૂર્ણ થતાં, અને તેઓ કહેતા કે, “આ ખરેખર સત્યનીજ ઉપાસના છે.” વાસ્તવિક પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યના અને વાસ્તવિક સામાજિક તંત્રના આધુનિક સિદ્ધાંતોમાં રામ પૂર્વના વેદાંતનો અંતિમ વિજય અનુભવતા.

મનુષ્ય અને કુદરતના મૂળસ્વરૂપ આંતરઐક્યતાના સત્ય પડક ઉપર ઉભા રહીને તેઓ કહે છે કે, જેઓ પ્રેમની સર્વ વ્યાપક એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તેઓજ માત્ર જીવે છે. જેઓ કમળ પુષ્પોની નસોમાં વહેતા રસને પોતાના લોહી તરીકે ગણે છે તેઓજ માત્ર જીવનનો ખરો આનંદ અનુભવે છે. પોતાના આત્માની અંદર સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને જેવા અને સર્વ ભૂત પ્રાણીઓની અંદર પોતાના આત્માને જેવો, એનું નામજ ખરું જોવું છે; જેવાની આવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા વિના અતિ ઉન્નત પ્રેમ અથવા આકર્ષણનો આવિર્ભાવ અને આનંદપ્રદ સંદર્શનોની પ્રતીતિ થતી નથી. તેઓ પ્રશ્ન કરે છે કે એવા પ્રેમ અથવા આકર્ષણ વિના માનવજીવનની સાર્થકતાજ શું છે? આવી વાસ્તવિક દૃષ્ટિ ધરાવનાર કોષ પશુ મનુષ્યને આ સ્થૂળદેહ અને મનથી પર ભૂમિકામાં ઉચે ચઢતો જ્યારે તેઓ જીવે છે, ત્યારે તેઓ જાણે આકાશમાં મેઘધનુષ્ય જેતા હોય તેવી રીતે આનંદ અને ઉદ્ધાસમાં કુદે છે. તેમની દ્રષ્ટિએ વેદાન્ત એટલે માત્ર એક પ્રકારનો યુદ્ધિવાદ નથી; પરંતુ પ્રેમના પવિત્ર કુંડમાં અપાતું દેહનું અને મનનું ગંભીર તથા પુનિત બલિદાન છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્રના ગ્રંથો અને તેમના વચનો તથા નિહતા તેમજ અલંકારશાસ્ત્ર એ સર્વથી યુદ્ધિ પોષાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે; પરંતુ આ સાધનથી કોષને પશુ રામના વેદાંતનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એમ નથી. શરીર અને મનનો ખરેખરો અને વ્યવહારિક ત્યાગ જ્યારે થઈ શકે છે ત્યારેજ આત્મામાં પ્રેમનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે. શરીર અને તેના દરેક ભાગનો જ્યારે એ પ્રેમના યત્રમાં ખરા મનથી ભોગ આપવામાં આવે છે અને જ્યારે એ પ્રેમમય સેવાના કુંડમાં મનનો પશુ બલિ આપવામાં આવે છે, ત્યારેજ મનુષ્યના આત્મામાં રહેલાં સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલ્લાં થઈ જાય છે. એવી રીતે શરીર અને મનને ભેદી નાખનાર પ્રેમમયતા દ્વારા પ્રાપ્ત થતી લોકોત્તર આત્મ જ્ઞાનની રમ્યશાંતિ એજ રામનું વેદાંત છે. જ્યાં કોષ પશુ જતનો ધ્વનિ નથી, જ્યાં સૂર્ય અને ચંદ્ર વિશિષ્ટ થઈ જાય છે, જ્યાં સર્વ વિશ્વ સ્વપ્ન વિલાસ સમાનજ થઈ અનંત સ્વરૂપમાં મળી જાય છે, ત્યાંજ ‘રામ’ના વેદાંતજીવનનો નિવાસ છે. એ ઉચ્ચસ્થાને રહીને તેઓ આપણને પોતાની પાસે લેવાને માટેની નિઃસરણી નીચે ઉતારે છે અને નીચે રહેલા જગતના દેખાવોને પોતાની પ્રેમમય-દયામય દ્રષ્ટિથી નિહાળે છે. એ ઉચ્ચસ્થાનમાં અપ્પૂર શાંતી પ્રસરી રહેલી હોય છે. એ સ્થાનને પ્રાપ્ત થનાર મનુષ્ય બ્રહ્મમય-બ્રહ્મનાં લીન થઈ જાય છે. મનુષ્ય જ્યારે એ બ્રહ્મમયી અવસ્થામાંથી કંઈક ઉત્થાનની-કંઈક ઉતરતી દશામાં આવે છે ત્યારેજ માત્ર તે સઘળા વાદવિવાહોને પોતાની આસપાસ જુએ છે અને મંદ મંદ હસ્યા કરીને દશ્યમાન થતા પ્રાણી પદાર્થોને કહે છે કે:—‘તું રમ્ય છે.’ ‘તું પવિત્ર છે.’ ‘તત્ત્વમસિ.’ (તું તે છે.)

જ્યાં સૂર્ય શશિ નર્થો ભાસતા, જ્યાં નાદ પ્રાણુ સર્મો જતા,
ત્યાં સર્વનું જીવન રહ્યું છે, મિદ્ધ આત્મ સમાધિમાં;
ત્યાં ઇશ નહિ, નહિ માનવી, ત્યાં વિશ્વ કે દ્રષ્ટા નહિ,
ત્યાં દિવ્ય ધન શાંતિ અને જ્યોત્ત વિના બીજું નહિ.

સ્વામી રામતાર્થ

અમના સદુપદેશ.

ગ્રંથ ૧ લો.

૧-આત્મકૃપા.

શ્રેયસ્ અને પ્રેયસ્.

‘શ્રેયસ્ અને પ્રેયસ્ બુદ્ધાં બુદ્ધાં છે’ એવું શ્રુતિવાક્ય છે. ફરજ એક ઉપદેશ કરે છે પણ ગરજ અથવા લાલસા પ્રાણીને બીજી બાબતોએ ખેંચે છે. શ્રેયસ્-કર્તવ્ય કહે છે કે ‘આપી દે-ત્યાગ કર’ પણ પ્રેયસ્ (જરૂર-લાલસા) કહે છે કે ‘લે, લઈ શખ, એ તારો હક છે, ત્યાં તારો અધિકાર છે.’ જગત્માં પોતાનો હક બળવવો સહેલો છે; પરંતુ પોતાનો ધર્મ બળવવો મુશ્કેલ અને દુર્લભ છે. વસ્તુસ્થિતિનો બરાબર વિચાર કરીશું તો બીજનો વૃક્ષ સાથે જે સંબંધ છે, તે જ સંબંધ ધર્મ અને વાસના વચ્ચે છે. આશ્ચર્ય તો એ જ છે કે સૌ ફળ ખાવાની વાસના રાખે છે; પરંતુ બીજ રોપવાને અથવા તેને પાણી પાઈ પોષવાને-ધર્મ બળવવાને કોઈ તૈયાર હોતું નથી. ઈશ્વરી નિયમ એવો છે કે ‘આપણે જો આપણા કર્તવ્યને વળગી રહીશું તો આપણા હક અને આધિકાર એની મેળે આપણી પાસે આવશે;’ અને જો આપણે આપણા હકોને જ વળગી રહીએ તો બીજના મોં સામું જોઈ બેસી રહેવાનું દુર્ભાગ્ય જ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, અને આપણા હકો નાબુદ થાય છે.

ત્રણ પ્રકારની કૃપા.

કર્તવ્ય અથવા ધર્મ ચાર પ્રકારના છે. પ્રથમ કર્તવ્ય ઈશ્વરસંબંધી, બીજું પ્રાણિમાત્ર-સંબંધી, ત્રીજું દેશસંબંધી અને ચોથું પોતાની ભત્રસંબંધી. એ ચારે કર્તવ્યનો અતે એક કર્તવ્યમાં લય થાય છે. તે કર્તવ્ય પોતાનું, પોતાની ભત્ર પ્રત્યેનું જ છે. જેઓ પોતાની ભત્રનું ઋણ પૂરેપૂરું પતાવે છે, તેનાં બાકીનાં ત્રણે ઋણ એની મેળે જ અદા થઈ જાય છે,

એમ કહેવાય છે કે કૃપા ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ ઈશ્વરકૃપા, ૨ ગુરુકૃપા અને ૩ આત્મકૃપા. જેના ઉપર ગુરુકૃપા થાય છે, તેના જ ઉપર ઈશ્વરકૃપા થાય છે; અને જેના ઉપર આત્મકૃપા થાય છે, તેને જ ગુરુકૃપાનો લાલ મળી શકે છે. દાખલા તરીકે, એક વિદ્યાર્થી નિશાળે જાય છે, પરંતુ તે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવતો નથી, તો તેના ઉપર ગુરુકૃપા કદી થતી નથી; પરંતુ જો તેજ છોકરો પોતાના પાઠ બરાબર તૈયાર કરે, તો ગુરુકૃપા એની મેળે જ એના ઉપર થશે; અને ગુરુકૃપા થતાં ઈશ્વરકૃપા પણ એની મેળે જ થશે.

આત્મસેવા અને લોકસેવા.

જેણે પ્રથમ આત્મસેવા કરી નથી તેનાથી દેશસેવા થઈ શકતી નથી. જે પોતાની જાતના હક પણ મેળવી શકતો નથી તે દેશસેવામાં શું ઉકાળવાનો હતો ? જેણે એકાદ શાસ્ત્રનું પણ અધ્યયન કર્યું નથી, એકાદ કળાનું જેને ઉત્તમ જ્ઞાન નથી, જેણે કોઈપણ બાબતમાં પ્રવીણતા સંપાદન કરી નથી, કોઈ પણ હુન્નર ઉદ્યોગમાં જેણે નિપુણતા મેળવી નથી અને આખા દેશનો આગેવાન થવાની બડાઈ માત્ર મારે છે, તેનાથી દેશનું શું કલ્યાણ થઈ શકશે ? જેનામાં સત્ય ભરેલું છે તેણે કોઈ પણ બાબતમાં પ્રવીણતા મેળવી ન હોય તોપણ તે કંઈક ને કંઈક પણ દેશસેવા કરી શકશે એ વાત ખરી છે. કોલસા બળીને, લાકડાં કપાઈને અને વહાણો માણસોને પોતાના હૃદયપર ઉચકી લઈ જઈને પણ દેશસેવા કરી શકે છે, તો શાસ્ત્રો ન ભણેલો અથવા હુન્નર કળા ન શીખેલો મનુષ્ય પોતાની સત્ય લાગણીના બળથી કેમ દેશસેવા ન કરી શકે ? પરંતુ ફરક માત્ર એટલો જ છે કે તેની સેવાની તુલના કોલસા અથવા લાકડાંની સેવા સાથે જ કરી શકાશે. વળી પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે પ્રમાણિક માણસને તદ્દન કળાહીન પણ શી રીતે કહી શકાય ? પ્રમાણિકપણું એ પણ એક પ્રકારની પ્રવીણતા જ છે. એકાદ મનુષ્ય જેટલા પ્રમાણમાં પોતાનું, પોતાની જાત પ્રત્યેનું કર્તવ્ય બજાવેલું હશે અને જેટલા પ્રમાણમાં આધ્યાત્મિક અથવા માનસિક (Intellectual) યોગ્યતા વધારી હશે, (દાખલા તરીકે એમ. એ. ની અથવા શાસ્ત્રોના દરજ્જાની યોગ્યતા મેળવી હશે) તેટલા પ્રમાણમાં જ તે સમાજનું ગાડું ઉન્નતિને માર્ગે ધસડી શકશે. એવો મનુષ્ય પોતાના સુધારાની બડાઈઓ ન હાંકે અથવા પોતાની દેશસેવાનું ઢોલ ન પીટાવે; તોપણ ફક્ત તેને જોઈને અથવા તેનું સ્મરણ કરીને જ લોકો ઉત્સાહિત બને છે, અને ‘આપણે પણ એમ. એ. થઈએ’ ‘આપણે પણ એવી યોગ્યતા મેળવીએ’ એવી લાગણી તેમને ત્રણ થઈ આવે છે. મનુષ્ય પોતાના આચરણથી જ લોકોને ઉપદેશ કરે છે અને દેશનું સામર્થ્ય વધારે છે.

દુષ્કર્મના કરનાર બુદ્ધિવાનવત વાતો કરે,

તોપણ કદી તે લોકનાં ઉંડાં હૃદયમાં ના ઠરે;

જન શુદ્ધ જો આચાર રાખી મોનને ધારણ કરે,

તોપણ સરવ જન બોધ લેવા તીવ્ર આતુરતા ધરે.

સર ઐઝાક્યૂટનનું અને ગંગોત્રી પહાડના બનાવનું દષ્ટાંત.

જગત ઉપર ઉપકાર કરવાનો સર ઐઝાક્યૂટનના મનમાં ખ્યાલ પણ નહોતો; પરંતુ જેમ પતંગીયું દીવા તરફ ખેંચાઈ, દોડી જાય છે તેમ તે જ્ઞાનની પછવાડે પડ્યો હતો. તેણે પોતાને જ ખાતર પોતાનું કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે બજાવ્યું; આત્મકૃપા મેળવી અને એ જ રીતે તે જગતનો કલ્યાણકર્તા થયો. સપાટ ભૂમિ ઉપર ઉભેલો મનુષ્ય થોડે દૂર સુધી જ જઈ શકે છે અને તેનો અવાજ થોડા લોકો જ સાંભળી શકે છે; પરંતુ તે એકાદ ઉંચા મિનારા ઉપર

અથવા પહોડના શિખર ઉપર ઉભો રહે તો તેનો અવાજ ચોમેર ઘણે દૂર સુધી સંભળાય છે. એક વખત ‘રામ’ ની સાથે કેટલાક લોકો ગંગોત્રીના પર્વત ઉપર આવ્યા હતા. રસ્તા ભૂલી જવાથી આઠ માર્ગે જતાં કાંટાવાળાં ઝાંખરાંથી તેમનાં શરીર સોરાયાં હતાં. એક જણ બીજાને બોલાવે તો સંભળાય તેમ નહોતું. છેવટે ઘણી મહેનતે ‘રામ’ શિખર ઉપર પહોંચ્યો અને સર્વને ખૂમ પાડી બોલાવ્યા ત્યારે સૌ આવ્યા. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આપણે નીચે પડ્યા છીએ ત્યાં સુધી આપણી ખૂમ કોઈ સાંભળી શકશે નહિ; પરંતુ ઉચ્ચ સ્થાને જઈ પહોંચીને આપણે બીજાઓને બોલાવીશું તો સર્વને-એકે એક જણને તે સંભળાશે. આ સામેનું મેજ ખસેડવું હોય તો પેલી બાબુએથી કિંવા વચ્ચેથી હાથ ધાલી ભેર કરવાથી તે હાલશે નહિ; પરંતુ નજીકમાં નજીક બાબુએથી પકડીને તે સહેલાઈથી ખસેડી શકાશે. મનુષ્યનો જગતની સાથે એવો જ સંબંધ છે.

ખની આદમ આબય ચક દિગરન્દ

કિદર આ ફરિનિશ છયક જૈહરન્દ

‘આદમના વંશજો (મનુષ્યો) એક બીજાના અવયવ છે; કારણ કે સર્વની ઉત્પત્તિનું મૂળ એક જ છે.’

જગતને સુધારવાનો અને ચકિત કરી નાખવાનો ઉપાય.

આખા જગતને ચકિત કરી નાખી તેને દોરવાની જો તમારી ઈચ્છા હોય તો જગતના સૌથી મોટા અને પાસેના ભાગ રૂપ આપણા આત્માને પ્રથમ ઢંઢોળીને ભગત કરો. તમે તમારા આત્માને ઢંઢોળશો તો આખી દુનિયા ઢંઢોળાશે, ન ઢંઢોળાય તો હું જવાબદાર છું! જેટલે અંશે આપણે આપણી ભતને હલાવીએ એટલે અંશે આપણે જગતને ખળભળાવી શકીએ. કેટલાક લોકો સુધારો કરવાને માટે રાત દિવસ હજારો યત્ન કર્યા કરે છે; પરંતુ તેમનાથી કંઈ જ થઈ શકતું નથી. બીજા કેટલાક એવા લોકો હોય છે કે તેઓના જીવતાં કે મૂઆ પછી તેમના સ્મરણાર્થે તેમના નામની લોકો પાઠશાળાઓ કહાડે છે, સંસ્થાઓ સ્થાપે છે અને હજારો સુધારાઓ અમલમાં મૂકે છે. દાખલા તરીકે બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, નાનક, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી વગેરે. એનું કારણ શું? કારણ એ જ કે એ મહાત્માઓએ પોતાની ભતનો જ સુધારો કર્યો હતો.

ગ્રીસ દેશમાં આર્કિમીડીઝ કરીને એક મોટો ગણિતવેત્તા થઈ ગયો છે. તે એમ કહેતો કે, “થોડી શક્તિથી આખી પૃથ્વીને હું હલાવી શકીશ; પરંતુ ફક્ત પૃથ્વી બહાર ઉભા રહેવાને થોડીક સ્થિર જગ્યા અને મદદને માટે લાંબો સરખો એક દાંડો (lever) અને મળવાં જોઈએ.” તે બિચારાને તો એવી સ્થિર જગ્યા મળી નહિ; પરંતુ રામ કહે છે કે જતા ઉપર ઉભા રહીને આખી પૃથ્વીને હલાવી શકાય એવું સ્થાન તમારો આત્મા જ છે! ત્યાં જઈને-પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને-જે હીલચાલ આપણે કરીશું તે આખા જગતને હચમચાવી મૂકશે.

જ્યારે એકાદ જગ્યાની હવા સૂર્યના તાપથી પાતળી થઈને ઉંચે ચઢે છે, ત્યારે તે ખાલી જગ્યા ભરી દેવાને માટે ચારે બાજુની હવા એની મેળેજ દોડી આવે છે અને એથી કોઈ કોઈ વખતે વાવાઝોડું પણ થાય છે. એવીજ રીતે જ્યારે એક મનુષ્ય ઈશ્વરી પ્રકાશરૂપ ઉજાણાથી તમ થઈને ઉજાત થાય છે ત્યારે તેની ઇચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ તે જગતના લોકોની ઉજાતનું કારણ થઈ પડે છે.

એક સુસલમાન જિજ્ઞાસુનું દ્રષાન્ત.

આપણે આપણી જાત પ્રત્યેનું કર્તવ્ય બજાવીએ છીએ એમાંજ ઈશ્વર પ્રત્યેનું કર્તવ્ય આવી જાય છે. સુસલમાનોમાં એક દંતકથા છે કે એક મનુષ્ય ઈશ્વરની શોધ કરતો હતો; પરંતુ ઈશ્વરને ખોળવાને તે અત્યંત પ્રેમથી ચોતરફ દોડતો હતો. આમ દોડવામાં તેના ઉદ્દેશ એ હતો કે ઈશ્વરકૃપાથી પોતાને કોઈ પૂર્ણ જ્ઞાની મળે અને તેના દર્શનથી અંતઃકરણની અંખના શાંત થઈ ચિત્ત સ્વસ્થ થાય, આમ શોધ કરતાં કરતાં આખરે નિરાશ થઈને તે એક જંગલમાં જઈને પડ્યો અને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે હવે કાંઈ ખાવું પીવું નહિ અને મરી જવું.

ઐઠ હૈં તેરે 'દરપે તો કુછ કરે ઉઠેગુ;

યા સ્વસ્થ લી હો જાયગા યા મરકે ઉઠેગે.

ઉપલેજ પ્રસંગે જીનૈદ નામનો, તે સમયનો એક પ્રખ્યાત પૂર્ણ જ્ઞાની મહાત્મા પોતાના ઘોડાને પાણી પાવાને જતો હતો. ઘોડાએ હાં કરવા માંડી અને તે કેમ કયો આગળ વધતો ન હતો. ઘોડાને આમ અટકતો અને પાછો ફરતો જોઈને જીનૈદ ધાર્યું કે આમાં પણ કંઈક હેતુ હોવો જોઈએ. જેથી છેવટે ઘોડાને જલાશય તરફ હાંકવાનો પ્રયત્ન છોડી દઈને તે બોલ્યો; “ જ્યાં જવું હોય ત્યાં ચાલ. ચોતરફ મારાજ ઈશ્વરનો પ્રદેશ છે. મારો જ સર્વ દેશ છે. ” ઘોડા એ પછી દોડતો દોડતો પેલા જંગલમાં જ્યાં પેલા બિચારો, ઈશ્વરને શોધનારો મનુષ્ય ઈશ્વરના ચિંતનમાં લીન થઈ પડ્યો હતો ત્યાં જઈ ચઢ્યો. જીનૈદે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી તે માણસ પાસે જઈ તેના વૃત્તાન્ત પૂછ્યો અને આ અદ્ય સમયના સમાગમથી જ પેલા મુમુક્ષુ આનંદ પામ્યો. જ્યારે જીનૈદ ઉઠ્યો અને પાછો જવા લાગ્યો ત્યારે પેલા મુમુક્ષુને એણે કહ્યું કે, “જો હજી પણ કોઈ સમયે તને અડચણ આવે અને સફળતાની જરૂર પડે તો બગદાદ શહેરમાં આવજો. માફ નામ જીનૈદ છે. ગમે તેને પૂછજો એટલે માફ ઘર બતાવશે. ”

ઈશ્વરલક્ષિતથી મસ્ત થયેલો પેલો મુમુક્ષુ બોલ્યો, “ શું હું તને પૂછતો પૂછતો મળવા આવ્યો હતો ? હવે મને સર્વ ભેદ બરાબર સમજાયો છે, હવે તારી પાસે આવવાની મને કંઈ જરૂર રહી નથી; છતાં જો ભવિષ્યમાં જરૂર પડશે તો આજનીજ પેઠે તું અથવા બીજો ગમે તે, ઈશ્વરેચ્છાથી અહીંયાં ખેંચાઈ આવીને હાજર થશે. ”

અસર જળ ઉલ્કૃતમે હૈ તો, ખીચકર આહી જાયેગ;

હમે પરવા નહીં ઉસસેં, અગર વહ રૂસ ઐઠે હૈં.

(પ્રેમમાં જો આકર્ષણશક્તિ હશે તો (ગુરુ) એની મેળેજ ખેંચાઈ આવશે. મારાથી તે રીસાઈને બેસશે તોપણ મને દરકાર નથી.)

આધ્યાત્મિક પ્રેમના જાદુ ! ધન્ય છે તને !

બેહુદહ ચરા દરપયે ઉમ્રા ગરદી;

બિનશીં અગરઉ ખુદાસ્ત ખુદ મીઆયદ.

(તું ફેકટ એની પાછળ શા માટે ફરે છે ? શાંત બેસી રહે. જો એ ઈશ્વર હશે તો એની મેળેજ આવશે.)

ઇરક અબ્વલ દર દિલેં મારૂક પેલા મીરાવદ;

તાન સોજદ શમઅ કે પવાન: શેદા મીશવદ.

(પ્રેમ પ્રથમ માણુકના અંતરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. દીવો સળગ્યા સિવાય પતંગ શી રીતે તેના ઉપર મોહિત થાય ?)

ગિર્દ યુદ્ધગર્દ ગની ચન્દ્ર કુની તીરે હરમ;
રાહબરે નેસ્ત દરી રહની અલ્લ કિમલાનુમા.

(હે ગની ! તું કેટલાં તીર્થ ફરીશ ? તારી પોતાની આસપાસ ફર; કારણ કે તારા પોતાના આત્મા કરતાં માર્ગનો વધારે હુશીઆર બીજો કોઈ ભોમીઓ નથી.)

આત્મકૃપાનું સામર્થ્ય એવું છે; છતાં ‘એ મારા નસીબમાંજ નથી,’ ‘ઈશ્વરની મરજી,’ ‘આજકાલ ગુરૂ જ મળતા નથી,’ ‘સુસંગત મળતી નથી,’ ‘દુનિયા બડી ખરાબ છે,’ ઇત્યાદિ ઉદ્ગારો આપણોજ પ્રમાદ દર્શાવે છે.

કૈસે ગિલે રકીબકે કયા તઅન અકરૂબા;
તેરાહી દિલ ન ચાહે તો ખાતે હબર હૈ.

(પ્રતિસ્પર્ધા અથવા પાડોશી નિંદા કરે છે એવું શામાટે કહે છે ? તારાજ હૃદયમાં મારે માટે પ્રીતિ નથી તો બહાનાં હબરો છે.)

નામદેવનું દ્રષ્ટાન્ત.

ક્રુષ્ણ, પ્રહ્લાદ, અભિમન્યુ, ઇત્યાદિ નાના નાના છોકરાઓએ પણ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરીને ભગવદર્શન કર્યું તે તમે સાંભળ્યું જ હશે. નામદેવ નામના એક નાના છોકરાએ પોતાના બાપને વિર્ફલની પૂજા કરતાં જોયો અને તેને પણ પૂજા કરવાનું મન થયું. તે ધીમે ધીમે ‘વિર્ફલ, વિર્ફલ’ એવો જપ કરવા લાગ્યો. તેના મનમાં તો શાલીગ્રામની પ્રતિમા એ ખરોજ વિર્ફલ (ઈશ્વર) હતો. જ્યારે જ્યારે તેને લાગ મળે ત્યારે ત્યારે તે પૂજાની ઓરડીમાં પેસે અને શાલીગ્રામની મૂર્તિ પાસે જઈને પ્રેમથી અને આનંદથી કહે કે, “હું ! આજ ઠીક લાગમાં આવ્યા છો, વિઠોબા !” પરંતુ તેના બાપ વિર્ફલની મૂર્તિને નવરાવીને તેની પૂજા કરવા દેતો નહોતો. એક દિવસ તેના બાપને પરગામ જવું પડ્યું અને આ તરફ આ ભાઈ હર્ષધેલા થઈ ગયા. છોકરે બાપને કહ્યું, “તમે તો ગામ જાઓ છો. તમારી પાછળ વિઠોબાની પૂજા હું કરીશ.”

બાપ બોલ્યો, “ઠીક, પણ સવારમાં દાતણ પણ કર્યો પહેલાં તું ખાવા માગે છે. તારા જેવો નાદાન છોકરો તે દેવની પૂજા શું કરવાનો હતો ? પૂજા કરવાની હોંશ હોય તો દેવને જમાડીને પછી પોતે જમવું જોઈએ,” એમ કહી બાપ ગામ ગયો.

આ હર્ષધેલા છોકરાને રાત્રે ઉંઘ પણ ન આવી. તે રાતમાં જ ઉઠી ઉઠીને પોતાની માને પૂછવા લાગ્યો કે, ‘પરોઢીયું થયું ? સવાર ક્યારે પડશે મા ? હું વિઠોબાની પૂજા ક્યારે કરું ?’ વહાણું વાતાંજ છોકરો નદીએ જઈ સ્નાન કરી આવ્યો; એટલે તેની માએ દેવને નીચે ઉતારી આપ્યા. છોકરે દેવની મૂર્તિ કહાડીને તરલાણાના પાણીમાં ડૂબાડી એકદમ બહાર કહાડી અને તુરત આસનપર બેસાડી પોતાની માને કહેવા લાગ્યો કે, “મા ! જલદી રૂઢ લાવ. વિઠોબા નહાઈને બેઠા છે. તેમને બહુ ભૂખ લાગી છે.”

તેની માએ આણી આપેલા રૂઢનો ખાલો દેવસામે મૂકીને તે કહેવા લાગ્યો કે, “મહારાજ રૂઢ પીઓ.” દેવે રૂઢ પીધું નહિ. છોકરે આંખો મીંચી ધીમે ધીમે ગણગણવું શરૂ કર્યું અને ‘રામ રામ, વિર્ફલ વિર્ફલ’ એમ બોલવા લાગ્યો. તેના મનમાં ખાતરી હતી કે મારી આ

ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને દેવ જરૂર હ્રદ પીશે. વચ્ચે વચ્ચે તે ધીમે રહીને આંખો ઉઘાડે, અને ગુપ્તગુપ્ત દેવ હ્રદ પીએ છે કે નહિ તે જુએ. ઘણી વાર સુધી ‘રામ રામ, વિદુલ વિદુલ’ના જપ કર્યા પછી દેવે તો હ્રદખૂંધ કાંઈ પીધું નહિ, તેથી છેવટે કંટાળી જઈને તથા ભૂખ તરસ અને રાતના થાકથી વ્યથિત થઈને બિચારો નામદેવ રડવા લાગ્યો; દીર્ઘ શ્વાસ લેવા લાગ્યો; તેનાં રુંવાં ખડાં થયાં; કંઠ રૂંધાઈ ગયો; કુસકાં ઉપર કુસકાં ભરવા લાગ્યો; હોઠ સૂકાઈ ગયા અને “હાય ! અરે વિઠોળા ! આજ તારૂં હૃદય આતું પથ્થર જેવું કેમ થઈ ગયું છે ? હું છોકરું છું તેટલા માટે શું તું હ્રદ પીતો નથી ? મારા જેવા ગરીબ ભોળા છોકરાથી પણ રીસાય છે કે ?” આમ બોલવા લાગ્યો.

સીમીબરી તો બના લોકન દિલે તો સંગસ્ત;

દરસીમ સંગ પિનહા દીદમ ન દીદા બુદમ.

(અય માશૂક ! તારૂં શરીર ચાંદીનું છે, પરંતુ હૃદય તો પથ્થરનું છે. ચાંદીના શરીરમાં પથ્થરનું હૃદય મેં આજ સુધી નહોતું જોયું. આ તારા ચાંદીના શરીરમાં પથ્થરનું અંતઃકરણ ક્યાંથી આવ્યું ?)

બિચારો છોકરો રડી રડીને છેવટે ચુપ રહ્યો. આંખોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ ચાલ્યા કર્યો અને છેવટે તેને મૂર્છા આવી. આડોશી પાડોશી એકઠાં થયાં અને તેમણે તેના મોંપર પાણી છાંટ્યું. તેને શુદ્ધિ આવી ત્યારે સૌએ તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે ‘તું હ્રદ પી, દેવ હ્રદ પીતા નથી; તેતો ફક્ત વાસનાનાજ ભૂખ્યા છે.’

ઈશ્વરને પણ છેતરવાની અક્ષલ એ છોકરામાં હજી આવી નહોતી. તે સત્યનું, પ્રમાણિકપણનું પૂતળું હતો. છેવટે હઠ લઈને તે રડવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “જે વિઠોળા હ્રદ પીતો નથી તો મારે પણ ખાવા પીવાની કે જીવવાની દરકાર નથી.” નાયમાત્મા બલ-હોનેન લઙ્કયઃ દુર્બળ મનને આત્મલાભ કદી થતો નથી. નાના સરખા નામદેવ ! તારામાં કેટલું જોર, કેટલું આત્મબળ છે ! એ નાના છોકરાએ ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તુર્તજ એક લાંબી છરી હાથમાં લીધી અને પોતાના ગળા ઉપર મૂકી બોલ્યો, “વિઠોળા ! પી, નહિતર હું મરું છું !”

છરી ગળા નજીક જતાં જ એકાએક એ શું થયું ! વિઠોળા એકદમ મૂર્તિમાન પ્રકટ થયા અને હ્રદ પીવા લાગ્યા !

તમે કહેશો કે એ ગપ છે. ‘રામ’ પૂછે છે કે, તમારામાં વિશ્વાસ ક્યાં છે ! અમેરિકામાં ‘રામે’ પાઠશાળા અને દવાખાનાંઓમાં એવા ચમત્કારો નજરે જોયા છે કે વિશ્વાસને બળે-ભાવનાને બળે સામેતું મેજ ઘોડો છે, એમ ખતાવી શકાય છે. માનસ શાસ્ત્રના પ્રયોગથી એવા ચમત્કારો પૂર્ણ સિદ્ધ થયા છે. તો નિષ્પાપ અને પૂર્ણ ભક્ત નામદેવ પોતાની ભાવનાને બળે પરમેશ્વરને મૂર્તિમંત કેમ ન કરી શકે ? પરમેશ્વર તો સર્વવ્યાપી છે; પરંતુ આત્મકૃપા, આત્મશ્રદ્ધા, પૂર્ણ ભાવના એવી વસ્તુ છે કે તેના બળથી ઈશ્વર સાતમા તો શું પણ ચાંદમા આસમાનમાં હોય, નંદન વનમાં, વૈકુંઠમાં, કૈલાસમાં કે તેની પણ પેલીમેર ગમે ત્યાં હોય તોપણ ત્યાંથી ખેંચી લાવી શકાય છે.

થામે હુએ કલેજેકા આઓગે આપસે;

માનોગે તથકિ દિલમે ભલા ક્યોં અસર નહીં ?

(અંતઃકરણને હાથમાં લઈને-સ્થિર કરીને તમે આવશો, એટલે પોતાની મેળેજ માનશો કે તેનામાં કેવો પ્રભાવ છે !)

યહ કૌનસા ઉકદા હૈ જો વા હો નહિ સકતા,
હિમ્મત કરે ઇન્સાન તો કયા હો નહિ સકતા ?
કીડા જરા સા ઝૌર વહ પથ્થરમેં ધર કરે,
ઇન્સાન ક્યાં ન વહ દિલે દિલબરમેં ધર કરે ?

(એવી કયી ગાંઠ છે કે જે છુટી ન શકે ? મનુષ્ય હિમ્મતથી ઉદ્યોગ કરે તો શું થઈ નથી શકતું ? નાનો સરખો કીડો પણ પથ્થરમાં ધર કરે છે તો પ્રેમસ્વરૂપ ઈશ્વરના મનમાં મનુષ્ય કેમ વાસ ન કરી શકે ?)

હે મનુષ્ય તારામાં કંઈક એવું ઐશ્વર્ય અને અપરંપાર સામર્થ્ય છુપાયેલું છે કે તે યોગ્ય રીતે પ્રકટ કરવાથી દેશ, વિશ્વ અને વિશ્વનાથને પણ પ્રસન્ન કરી શકાય છે. હે શરૂ થતી વસંતના રમણીય પુષ્પ ! તું પ્રથમ વિકાસને તો પામ ! તારી તારા પ્રત્યેની આ ફર્જ અદા કરવાથી બીજી સર્વ ફર્જ એની મેળેજ અદા થઈ જશે અને કુદ્ર જતુથી લઈને આકાશનાં ઉડતાં પ્રાણીઓ સુધી સર્વ ખુશી થઈ જશે ! !

તુ ખુશી તુ ખૂબિયા કાને ખુશી;

તુ ચીરા ખુદ મિત્રતે બાદકશી.

(તું આનંદ છે, તું પૂર્ણ છે, તું સુખની ખાણ છે, તો પછી સુખી થવાને માટે તું વિપયોનો બોળે ફેકટ શા માટે તારી જાત ઉપર લાદે છે ?)

સ્કૉટલાંડનો એક તોફાની છોકરો.

એક છોકરો સ્કૉટલાંડના અનાથાલયમાં હતો. બીજા છોકરાઓની પેઠે તે પણ તોફાની, હડીલો અને મસ્તીખોર હતો. એક દિવસ તે અનાથાલયમાંથી નાશી ગયો અને રસ્તાનાં ગામડાંઓમાં ભીખ માગતો માગતો લાંડન શહેરમાં આવી પહોંચ્યો, અને ત્યાંના એક મોટા પૈસાદાર લૉર્ડ મેયરના બગીચામાં ફરવા લાગ્યો. (લૉર્ડ મેયર બહુધા એટલો તો શ્રીમંત હોય છે કે તે સરદારો અને રાજાઓને પણ જરૂરને વખતે પૈસા ધીરે છે) આ છોકરો બગીચામાં ફરતો હતો એટલામાં એક બિલાડી તેની નજરે પડી. તેને પકડી તેની સાથે તે રમવા લાગ્યો અને મોંએથી તેની સાથે ગમે તે વાતો કરવા લાગ્યો. તેને થાબડવા અને પૂંછડી પકડી ખેંચવા લાગ્યો; અને છોકરાંઓના સ્વભાવ પ્રમાણે અટકચાળાં કરી બિચારી બિલાડીને સતાવવા લાગ્યો. પાસેજ એક દેવળતું ઘડીઆળ વાગતું હતું. છોકરો પેલી બિલાડીને પૂછવા લાગ્યો કે, “આ ઘેલું ઘડીઆળ શું બકે છે ?” (ઘેલું એટલા માટે કે ઘડીઆળો ચાર આઠ અથવા બહુ તો બાર વાગીને અટકે છે; પરંતુ આ ઘડીઆળ (ઘંટ) તો ગાંડાની પેઠે વાગ્યા જ કરતું હતું.)

બિચારી બિલાડી ઘડીઆળના અવાજમાં શું સમજે ? છોકરે બિલાડીની વતી પોતેજ જવાબ આપ્યો કે; “ટન્ટન્ટન વિટંગટન, વિટંગટન (તે છોકરાનું નામ વિટંગટન હતું) ટન ટન ટન વિટંગટન વિટંગટન લૉર્ડ મેયર ઓફ લાંડન. ”

અનાથાલયમાંથી નાશી આવેલા આ નાના સરખા છોકરાએ પોતાની ઇચ્છા ક્યાં સુધી પહોંચાડી, એનો જરા વિચાર કરો ! ઘડીઆળના અવાજમાં પણ પોતે લૉર્ડ મેયર થશે એવું ગીત તેને સંભળાતું હતું ! વાહ ! “ટન્ટન્ટન વિટંગટન વિટંગટન લૉર્ડ મેયર ઓફ લાંડન !”

એટલામાં લૉર્ડ મેયર ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે આ છોકરાને પૂછ્યું
“અરે ! તું કોણ છે અને શું બકે છે ?”

છોકરે આનંદથી પણ ઉચ્છ્વલતાથી જવાબ આપ્યો; “લૉર્ડ મેયર ઑફ લંડન, લૉર્ડ મેયર ઑફ લંડન.”

એટલા છોકરા ઉપર કોણ ગુસ્સે થાય ? ઉલટું તેનું સ્વચ્છંદી અને તોફાની વર્તન જોઈ લૉર્ડ મેયર ખુશ થયો. લૉર્ડ મેયરે પૂછ્યું; “અહ્યા તું નિશાળે જશે કે ?”

છોકરે ઉત્તર આપ્યો; “માસ્તર ન મારે તોજ જાઉં તો !”

તે છોકરાને નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો. નિશાળમાં ભણતાં ભણતાં આગળ જઈને કૉલેજની પણ પરીક્ષાઓ પાસ કરીને આખરે તે ગ્રેજ્યુએટ થયો. એટલામાં લૉર્ડ મેયરનો મરણકાળ સમીપમાં આવ્યો. તેને કંઈ ફરજ નહોતું, તેથી પોતાની અપાર સંપત્તિનો મોટો ભાગ તે છોકરાને આપીને લૉર્ડ મેયર મરણ પામ્યો. આ છોકરો તે પછી પોતાની સંપત્તિ વધારતાં વધારતાં એક દિવસ પોતે ‘લૉર્ડ મેયર ઑફ લંડન’ બન્યો હતો. લૉર્ડમેયરની યાદીમાં તેનું નામ મળી આવશે.

આ જગત અને તેની સાથેનો આપણો સંબંધ, આપણી હિમ્મત અને મનોભાવના પ્રત્યુત્તર જેવો છે. વિંટગટની હિમ્મત નાનપણથી મોટી હતી અને તેના મનના ભાવો ઉચ્ચ હતા તે પ્રમાણે તેને ફળ પણ મળ્યું ! ઇચ્છા પ્રમાણેજ ફળ મળે છે. જેવું મનમાં હોય તેવું મળે. જેવું વાવે તેવું લાણે.

વજીર થએલો ચીનનો એક ગરીબ વિદ્યાર્થી.

ચીનમાં એક અતિશય ગરીબ વિદ્યાર્થી હતો. રાત્રે વાંચવાને હીવો કરવા તેણે પણ તેને મળતું નહિ. તેથી પુષ્કળ પતંગીયાં એકઠાં કરી એક પાતળા મલમલના કટકા સાથે બાંધી ચોપડી પર મૂકી તેના પ્રકાશથી તે વાંચતો. કોઈએ તેને પૂછ્યું કે; “એટલી બધી મહેનત શા માટે કરે છે ! ચીન દેશનો વજીર થવાનો છે કે શું ?”

છોકરે જવાબ આપ્યો; “સામર્થ્ય અને જ્ઞાનનો સ્વામી ઇશ્વર છે. તેનો કાયદો ખરો હશે તો ખરેખાત એક દિવસ હું ચીનનો વજીર પણ બનીશ ?”

ચીનનો ઇતિહાસ વાંચો ! એક દિવસ એવો આવ્યો કે એ જ છોકરો ચીનનો મુખ્ય પ્રધાન બન્યો.

એક દુષ્ટ ખારોટની ખોટી ભાવનાનું ખોટું ફળ.

‘તજકીરા આળ હયાત’ નામના અંધમાં પ્રોફેસર આબ્દે એક વિચિત્ર વાત લખી છે. એક દિવસ એક ભાટે લખનાના નવાળ અને તેના સરદારોને પોતાનાં કવિતાથી ખુશ કર્યા તેથી નવાળ પોતાના મહેલમાં મોટો જઈ શક્યો. બેગમે મોડું થવાનું કારણ પૂછતાં નવાળે કહ્યું કે; “ઘણાં જ સરસ અને અદ્ભૂત કવિતા અને રણગીતો સાંભળતા અમે બેઠા હતા.” એ સાંભળી એ કવિતા પોતે પણ સાંભળવાની બેગમે ઇચ્છા બતાવી.

બીજે દિવસે બેગમ ચક્ર નખાવી બેઠી અને ભાટને બોલાવ્યો. ભાટના ગાયનથી બેગમ ઘણીજ ખુશી થઈ અને તેણે નવાળને અરજ કરી કે; “એ ભાટને એક ચોરડી આપી મારા જ મહેલમાં રહેવા દો.” ભાટે વિચાર કર્યો કે, “મહેલમાં રહેવાથી ફરજેજ બેગમનું સુખદર્શન થઈ શકશે; પરંતુ નવાળને કહાચિત્ત આ વાત ગમશે નહિ, તેથી કંઈક યુક્તિ કરવી કે જેથી

નવાળા આ બાબતમાં ના પસંદગી ન બતાવે,' એમ ધારી અને નવાબને વિચારમાં પડેલો જોઈ તે બોલ્યો; “હું બધી બાબતમાં હોશિયાર છું; પરંતુ માત્ર એકજ મોટી ખોટ છે અને તે એ જ કે મને બિલકુલ દેખાતું નથી. હું આંખે છેક આંધળો છું”

ભાટની યુક્તિ બરોબર પાર ઉતરી. નવાબનો અદેશો દ્વર થયો અને મહેલમાં એક ચોરડી આપવાનો હુકમ કર્યો. એ લુચ્ચા ભાટે એવી દુષ્ટ બુદ્ધિથી એ ગપ મારી હતી કે એથી મહેલમાં રહીને દરરોજ બેગમનું મોઢું જોઈ શકાશે; પરંતુ લુચ્ચાઈ આખરે લુચ્ચા સિવાય બીજા કોઈને ફસાવતી નથી. ‘ખાટો ખોદે તેજ પડે’ નીચ કામમાં વિજય મળવો એ ઝેરી મદિરાનું પાન કરવા તુલ્ય છે.

એક દહાડે તે ભાટને શૈય જવું હતું. એક દાસી પાસે તેણે પાણીનો લોટો માગ્યો. દાસી બોલી; “ચોરડીમાં લોટો નથી તે ક્યાંથી લાવું?” (આવા મેમાનોથી નોકરોને ઘણી તકલીફ પડતી હોવાથી તેઓ સદા કંટાળેલા હોય છે, એ સૌ જાણે છે.)

ભાટને બહુજ ઉતાવળ હતી. તેનાથી રહેવાયું નહિ; તેથી તે અસાવધપણે એકદમ બોલ્યો; “ઓ પેલો લોટો પડ્યો ! દેખતી નથી?”

ઢાંગ ક્યાં સુધી ચાલે? ભાટનું કહેવું સાંભળતાંજ દાસી બેગમ પાસે દોડી ગઈ અને બોલી; “આ ભાટ મૂઝો આંધળો નથી. એતો દેખતો છે ! એ તો રડ્યો જાણી જોઈને આંધળો હોવાનો ઢાંગ કરે છે.”

તે જ દહાડે મહેલમાંથી તેને હાંકી કહાડવામાં આવ્યો અને બીજે દિવસે તે ખરેખરો જ આંધળો થયો ! કેવું રોકડું ઇનામ મળ્યું ! જેવું બોલશેો અથવા મનમાં લાવશેો તેવું જ તમારે થવું પડશે.

ગર દર દિલે તો ગુલ ગુજરઃ ગુલબાશી,
દર બુલબુલે બેકરાર બુલબુલ બાશી;
સૌદાય બલા રંજ બલા મી આરદ,
અન્દેશ ચેકુલ પેશાકુની કુલ બાશી.

(જે તારા મનમાં ગુલાબ આવશે તો તારું મન પ્રસન્ન થશે અને જે તારા મનમાં ફડફડતું બુલબુલ આવશે તો તારું મન અસ્વસ્થ થશે. જે સંકટથી બહીશો તો જરૂર તમારા ઉપર સંકટો આવશે અને જે સર્વની સંભાળ લેવાનું તમે માથે લેશો તો તમે સર્વરૂપ બનશો.)

ઘણાઓએ જોયું હશે કે કેટલાંક છોકરાંઓ આંખો મીંચી આંધળાનો ઢાંગ કરી ચાલે છે. એ જોઈને તેમની માતાઓ તેમને મારે છે અને ગુસ્સે થઈ કહે છે કે મનમાં શુભેચ્છા રાખો. આંધળાનો વેશ લેશો તો આંધળા બનશો ?

“કૃષ્ણ કૃષ્ણ મેં કરતીથી તો મેં હી કૃષ્ણ હો ગઈ?” એમ જે કહ્યું છે તે તદ્દન ખરું છે.

દ્રઢ આત્મશ્રદ્ધા.

આપણે જોયું કે આંધળાના ઢાંગથી આંધળો, પ્રધાનપદની ઇચ્છાથી પ્રધાન અને લોર્ડ મેયર થવાની અભિલાષા રાખવાથી મનુષ્ય લોર્ડ મેયર બની જાય છે; પરંતુ આપણું કર્તવ્ય બજાવવાને અને ઉન્નત થવાને આપણામાં વિચારની પવિત્રતા, અદ્ભુત હિમ્મત, શુભ સંસ્કાર,

પવિત્ર ભાવ, ‘હું બધું કરી શકું એવો છું’ એવો આત્મવિશ્વાસ, અમર્યાદ મહત્વાકાંક્ષા અને ધૈર્ય, એ ગુણો હોવા જોઈએ.

ગર બફરેં મિનિહદ સદકોહો મેહનત રોજગાર,
ચીને પેશાની નળીનદ ગોશયે અધ્યુય મા;
અગરચે કુલ્પ જગહસે રહે તો રલ જાયે,
હિમાલા બાદ કી ઠાકરસે ગો ફીસલ જાયે.
અગરચે બહરલી બુચુત કી દુમસે જલ જાયે,
ઔર આફતાબ લી કબલે ઉરજ હલ જાયે;
કલી ન સાહયે હિમ્મતકા હોસલા ટુરે,
કલી ન ભૂલે સે અપની જવીં પ બલ આયે.

(મારા ઉપર દુઃખના ડુંગરો પડે છતાં મારાં નયનના ખૂણાને પણ મારા કપાળ-ઉપર ત્રાસની કરચલી દેખાશે નહિ ! ધ્રુવ ચળે, પવનના આઘાતથી હિમાલય પણ ઢળી પડે, પતંગીઆની પૂછડીથી આખો સમુદ્ર શોષાઈ જાય અને સૂર્ય ક્ષિતિજ ઉપર આવતાં આવતાં તૂટી પડે; પરંતુ તેજસ્વી મનુષ્યતું સામર્થ્ય ઓછું થતું નથી અને બુલે ચૂકે પણ તેના ચહેરા ઉપર ચિંતાની છાયા પડતી નથી.)

દોષદ્રષ્ટિવાળાઓ માટે ભગવાન બુદ્ધને કેંસલો.

અદ્ભુત હિમ્મત અને ઉદાત્ત વિચારોનો અર્થ એવો નથી કે આપણેજ મોટા તિસ્મારખાં છીએ અને બીજાં કંઈ ગણત્રીમાં નથી ! સદ્ગુણી અને શ્રેષ્ઠ થવું હોય તો બીજાના સદ્ગુણ અને શ્રેષ્ઠતાને માન આપવું જોઈએ. ભગવાન બુદ્ધ કહેતા હતા કે, “જે જેવી ભાવના રાખશે તે તેવો થશે.” તેમની પાસે બે માણસો આવ્યા. એકે પૂછ્યું કે, “મહારાજ ! મારા આ સોબતીની આવતે જન્મે શી ગતિ થશે ? એ સદા કૂતરાના જેવા વિચારો કર્યા કરે છે અને કૂતરાના જેવાં કર્મ કરે છે; એ આવતે જન્મે કૂતરો નહિ થાય ?”

બીજો બોલ્યો; “આ મારો મિત્ર તદ્દન બિલાડા જેવો છે. તે આવતે જન્મે બિલાડો નહિ થાય ?”

મહાત્મા બુદ્ધ બોલ્યા:—“ભાઈઓ ! જેવા તમારા સંસ્કાર હશે તેવું તમને કૃળ મળશે. માત્ર તમે આ સિદ્ધાંત ઉઘો લાગુ પાડો છો. આ તને બિલાડો કહે છે, તું એને કૂતરો કહે છે; પરંતુ તું તારા સોબતીને કૂતરો ગણે છે તેથી તું પોતેજ કૂતરાના સંસ્કાર ધારણ કરવા લાગ્યો છે, અને જ્યારે તું મરશે ત્યારે તારા મનમાં કૂતરો ભરાઈ રહેલો હોવાથી જરૂર તું કૂતરો થશે. તેવીજ રીતે આ ભાઈ તને બિલાડો સમજે છે તો એ પોતેજ બિલાડો થશે.”

આ સિદ્ધાંત ઉપર બરાબર વિચાર કરો. જે દોષ આપણે બીજાનામાં શોધીએ છીએ તે આપણા પોતાનામાં લાવીએ છીએ. ‘રામ’ કહે છે કે જો તમારે તમારું હિંત સાધવું હોય તો બીજાના દોષ શોધવા છોડી દઈને, પોતાની મનોભૂમિમાં પ્રમાણિકપણ અને સદ્ગુણ સિવાય બીજા કોઈજ વિચાર પેસવા દેવા નહિ.

આપણા વિચારો એજ ‘આપણું’ નરીબ.

એકાદ દેવળના ધુમ્મટમાં જેમ આપણોજ અવાજ ધુમીને પાછો આવે છે, તેવી રીતે

આ આકાશરૂપી ધુમ્મટ નીચે આપણા વિચારો પાછા આવીને આપણા ઉપર અસર કરે છે, અને તેનેજ આપણે ‘નશીબ’ કહીએ છીએ.

ખદ ન સોચે જેમ ગરૂ ગર કોઈ મેરી સુને;
હૈ થેહ ગુમખ ફી સદા જૈસી કહે વૈસી સુને.

(જો કોઈ મારી શિખામણ સાંભળતા હો તો આ આકાશ નીચે (આ જગતમાં) ખરાબ વિચાર કહી પણ મનમાં લાવતા નહિ, કારણ કે આ આકાશરૂપી ધુમ્મટમાં બોલ્યા પ્રમાણે જ પડશે પડે છે.)

તમારા વિચારો શુદ્ધ રાખો. જગતને ખરાબ અને દુષ્ટ વગેરે કહેવું, એ નાના બાળકની પેઠે ધુમ્મટને દોષ દેવા જેવું છે.

પુરૂષાર્થ અને પ્રારબ્ધ.

તમારા કાળમાં ન હોય એવા પ્રારબ્ધથી જ બધું થતું હોય તો શાસ્ત્રોએ વિધિ-નિષેધક વાક્યોને જગ્યા જ આપી ન હોત. જો એમજ હોત કે બધું પ્રારબ્ધના જ હાથમાં છે, તમારા હાથમાં કંઈ નથી, તો ‘આ કર અને પેલું કરતો નહિ’ એમ શાસ્ત્રો શા માટે કહેત ? અને એ જવાબદારી કયા ન્યાયે તમારા ઉપર નાખત ? નીચલી ઉક્તિના જેવીજ તે જવાબદારી જૂઠી કહેવાય.

દરમ્યાને કારે દર્યા તપ્તઃ બન્દમ કરદધ;
બાજમી ગોષ્ઠ કી દામન તર મકુન હુશિયાર બારા.

(વહેતી નદીમાં એક પાટીઆ સાથે તે’ મને બાંધી રાખ્યો છે, અને પછી કહે છે કે બખરદાર બાંધ પલળવા દીધી તો !)

તમારામાં એટલી શક્તિ છે કે જે ચાહો તે કરી શકો. ખરું કહું તો:—

મૈને માના દહરકો હક ને ક્રિયા પૈદા વલે;
મૈં વર ખાલિક હું મેરે ‘કુન’ સે ખુદ પૈદા હુઆ.

(ઈશ્વરે આ જગત નિર્માણ કર્યું છે, એમ હું માનું છું; પરંતુ ખરું જોતાં હું’ સર્વનો ઉત્પાદક છું. મારા ‘કુન’ (થઈ જા) શબ્દથી ઈશ્વર પેદા થયો.)

बौद्धादाप्यते सिद्धिः पौरुषाद्धीमतां क्रमः ॥
दैवमाश्वासनामात्रं दुःखपेलवबुद्धिषु ॥

અર્થાત:—પૌરૂષથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરાક્રમથી જ બુદ્ધિવાન લોકોનો વ્યવહાર ચાલે છે. દૈવ તો કેવળ દુ:ખથી મુદ્દ થયેલા અંત:કરણને આશ્વાસન આપવા માટે જ છે.

યોગ્યતા અને ઇચ્છા.

જો પોતાને મદદ કરવાને તૈયાર છે તેને મદદ કરવાને ઈશ્વર સદા તૈયાર છે, એ એક ઈશ્વરી નિયમ છે. જ્યારે મનુષ્ય પૂર્ણ અધિકારી બને છે ત્યારે તેના હક પોતાની શ્રેણે જ તેને શોધતા આવે છે, એ એક અચૂક ઈશ્વરી નિયમ છે. જો અહીંયાં અગ્નિ સળગતો હોય તો આંકસીજન વાયુ ત્યાં ખેંચાઈ આવવો જ બેઠબે. ઇંગ્લેન્ડમાં એક કહેવત છે કે, “પ્રથમ લાયક થાઓ અને પછી ઇચ્છા કરો.” (First deserve and then desire) પરંતુ ‘રામ’ કહે છે કે, “તમે ફક્ત લાયક જ બનો, એટલે ઇચ્છા નહિ કરો તો પણ તમારે યોગ્ય બધું જ તમને પ્રાપ્ત થશે.

બાંધે હુવે હાથોંકો બ ઉમ્મદ ધમખત;
રહતે હું ખડે સૈંકડો મજમૂં મેરે આગે.

(પોતાનો સ્વીકાર થશે એવી ઉમેદથી સૈંકડો સ્વાર્થી ધમ્મ્યાઓ મારી સામે હાથ બેડીને ઉભી રહી છે.)

ભીંતમાં ચણુવા ચોગ્ય પત્થર રસ્તામાં શી રીતે પડી રહી શકે? જો તમે અધિકારી થાઓ તો તમારી કદર જરૂર જ થાય. જગ્યા શોધવામાં શેકટ વખત ન ગુમાવતાં તે જગ્યાને લાયક થવાની જ ચિંતા રાખો.

નાખુને ખાર આકે ખુદ ઉદકા તેરા કરેગા વા;
પહિલે પાયે શૌકમે પૈદા કોઇ છાલા તો હો.

(પ્રથમ પગમાં ફેલ્લો તો થવા દો, કાંટો એની મેળે આવીને તેને ફેડી નાખશે.)

સૂર્ય તરફ બેઠને ચાલીએ તો છાયા આપણી પાછળ પાછળ ચાલી આવે છે, પણ મેં ફેરવી છાયાને આપણે પકડવાને દોડવા મંડીશું તો છાયા આગળ આગળ દોડશે.

ભાગતી શીરતીથી દુનિયાં જમ તલખ કરતેથે હમ,
અખ જો નફરત હમને કી વહ બેકરા અને કોહ;
ગુજરતમ્ અજસરે મતલખ તમામ શુદ્ધ મતલખ,
નકાખ ચિહરયે મકસૂદ ખૂદ મતલખ હો.

(જ્યારે હું ધમ્મ્યા કરતો હતો ત્યારે આખું જગત મારાથી દૂર નાસતું હતું. અત્યારે મને સર્વનો કંટાળો આવ્યો છે ત્યારે તે એની મેળે જ મારી પાછળ દોડતું આવે છે. સર્વ આશાઓ ઓળંગી ગયો ત્યારે માફ મને મળ્યું. આ વાસનાઓનો જ વચ્ચે પડદો હતો.)

ભિખારીને સૌ દૂર હાંકી કહાડે છે, પણ મોટા માણસ તરફ સર્વ વસ્તુઓ જાતેજ નમતી આવે છે.

સૌખ્યાર ગરજ હોવૈ તો ધોધો પીયે કદમ;
ક્યોં ચર્ખોં મેહેરો માહ પેં માયલ હુવા હૈ તૂ.

(આકાશ, સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉપર તું આટલો બધો મોહી પડ્યો છે? તેમને સૌ વખત ગરજ હશે તો તારા હાથ ધોઇ ધોઇને પીશે.)

જાપાનમાં ત્રણસેં ચારસેં વરસનાં દેવદારનાં વૃક્ષો મેં ફક્ત એક વેંત કે તેથી થોડી વધુ ઉંચાઈનાં બોયાં છે. દેવદારનાં ઝાડ કેટલાં ઉંચાં વધે છે તેનો તમે વિચાર કરો. આ ઝાડોની આકાશ લેદનારી ઉંચાઈને જાપાનના લોકો શી રીતે અટકાવે છે, તેની મેં તપાસ કરી; ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે, “અમે એ ઝાડનાં પાંદડાંઓ અથવા ડાળીઓને બિલકુલ તોડતા નથી તેનાં મૂળ જ કાપ્યા કરીએ છીએ અને તેને ઉંડે જવા જ દેતા નથી.” પ્રકૃતિનો નિયમ એવો છે કે મૂળ ઉંડાં ન ઉતરે તો ઝાડ વધે જ નહિ. ઉપર અથવા નીચે (ઐટલે બહાર કે અંદર) એવો સંબંધ છે કે જેને ઉંચું વધવાની ધમ્મ્યા છે, (ઉન્નત થવું છે) જમતમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવો છે; તેમણે અંદર ઐટલે જમીનમાં, પોતાના આત્મામાં પોતાનાં મૂળ ઉંડાં ઉતારવાં બેઠાં. અંદર મૂળીયાં જો બરાબર ન ઉતરે તો ઝાડને બરાબર ફળ આપતાં નથી. વીણામાં જેટલો ઉંચો પવન જાય તેટલો તેનો તીણો સૂર નીકળે છે.

મનસૂરસે પૂછી કીસીને કૂચ ચે દિલખરકી રાહ,
ચુભ સાફ દિલમે રાલ ખતલાતી જખાનેદાર હૈ;
સરહમ ચુ તાર સખહબસક દુર કરીદા એમ,
આખીર રશીદા એમ બખુદ આરમીદાએમ.

(મનસૂરને કોઈએ પૂછ્યું કે, “માથુકના ઘરનો રસ્તો કયો?” તેણે શૂળી તરફ આંગળી કરી કહ્યું કે, “આ!” માળામાંના દોરાની પેઠે મેં માફ માથું અનેક મણકાઓ- (સંકટ) માંથી કહાડ્યું છે ત્યારે જ મેરૂપી હું મને-આત્માને મળી શક્યો, અને ત્યાં જ શાંત થઈ બેઠો.)

આત્મકૃપાનો અર્થ.

‘આત્મકૃપા’ ‘રામ’ જેને કહે છે તેનો અર્થ કોઈ પણ જાતનો અહંકાર, આત્મવિલાસ અથવા સ્વાર્થ નહિ; પણ આધ્યાત્મિક શિક્ષણ અને અંતઃકરણની ઉદ્ધારતા છે. તે ઉદ્ધારતા એટલી બહોળી હોવી જોઈએ કે પોતાનો આત્મા સર્વનો આત્મા જ બની જવો જોઈએ. આપું જગત પોતાનામાં જ પ્રતિબિંબિત થવું જોઈએ અને જ્યારે લોકોની દૃષ્ટિએ આપણે આખા હિંદુ-સ્તાનનું અથવા સકળ વિશ્વનું કામ કરતા હોઈએ ત્યારે આપણી પોતાની દૃષ્ટિએ આપણે ફક્ત આપણું પોતાનું જ કામ કરીએ છીએ, એમ લાગવું જોઈએ. સઘળી વસ્તુઓ પ્રત્યે એવો પ્રેમ વધવો જોઈએ કે—

પત્નીકો દુલકી લગા સદમા નસીમકા,
શખનમકે કતરે આંખમેં તેરે નજર પડે.

(ફૂલની પાંખડીને ઠંડી લાગતાં તારી આંખમાં અશ્રુ દેખાવા લાગે.)

‘રામ’ જેને ‘આત્મબળ’ કહે છે તે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ઈશ્વરી બળ’ જ છે. આપણું ખરૂં સ્વરૂપ છે તે સૌનું સ્વરૂપ છે, અને વસ્તુતઃ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ પણ તે જ છે.

માનૂર ખુદાયેમ દરીં દૈર ફિતાદા,
યા આમે હયાતેમ દરીંબૂય રખાનેમ.

(આપણે ‘આ સંસારમાં પડેલું ઈશ્વરી તેજ’ છીએ, અથવા ‘આ સંસાર રૂપી-ઝરામાં બેસેલું અમૃત’ છીએ.)

નામ રૂપ મિથ્યા છે.

નામ રૂપ ખરૂં જોતાં ક્ષણિક છાયા જેવાં છે. આપણે નામ રૂપ છીએ, એમ સમજીને કરવામાં આવતું કાર્ય અહંકાર અને સ્વાર્થથી પ્રેરિત હોય છે, અને તેનો અંત દુઃખ અને નિરાશામાં આવે છે; પરંતુ જે કામ ખરા આત્મજ્ઞાનથી અથવા વિશ્વાસથી કરવામાં આવે છે તે અહંકારપ્રેરિત નહિ પણ ઈશ્વરપ્રેરિત હોવાથી તેનો અંત ચિરકાલ આનંદ અને વિજયમાં આવે છે. સર્વ બ્યાખ્યાનનો સાર એ છે કે અહંકારને બદલે ઈશ્વરી દૃષ્ટિથી સઘળા સંબંધ તમે જુઓ અને નામ રૂપને બળગી રહેવા કરતાં ઈશ્વરી સ્વરૂપમાં લીન થાઓ.

બહુત મજબૂત ઘર, હે આકબત કાદનાર દુનિયાંસે;
ઉઠા લેના બહાંસે અપની દૈલત ઔર બહાં રખના.

(આ પૃથ્વી ઉપરના ઘર કરતાં આગળનું (ઈશ્વરનું) ઘર વધારે મજબૂત છે, માટે તારી દૈલત અહીંથી ઉઘડીને ત્યાં મૂક.)

જે મનુષ્ય નામરૂપના પાયા ઉપર પોતાનાં સર્વ કામ કરે છે, તે હવામાંજ કિટ્ટા બાંધે છે. જીવતો મનુષ્ય એજ કે જે જગતની બહોજલાલી, ઐશ્વર્ય, દારિદ્ર, અવનતિ વગેરેને સમુદ્રના કીણુ જેવાં કાલ્પનિક માને છે, અને તેનાપર વિશ્વાસ રાખતો નથી.

‘સાયગર સાયે કોહસ્ત મુશુક મીમાશદ.’

(જાયા ભલે પર્વતની હોય તોપણ તે તુચ્છ દેખવા માત્ર જ છે.)

દેખતો મનુષ્ય એજ કે જેની દૃષ્ટિ દૃશ્ય જગતને લેલીને, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓનો વિવેક સમજીને, લોકોની નિંદા કે સ્તુતિની દરકાર ન કરતાં ફક્ત તત્ત્વનેજ વળગી રહે છે. ઈશ્વર સિવાય કંઈ નથી, બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે. ચતુર તેજ છે કે જે હર ઘડીએ પૂર્ણ સૌંદર્ય અને પૂર્ણ ઐશ્વર્ય એટલે ઈશ્વરી તત્ત્વ અવલોકીને આશ્ચર્યમાં જ લીન થઈ જાય છે.

ઉંઘમાં, સ્વપ્નામાં ખબરો મળવાથી તેને ભરોસે જે અમીર થવા જાય છે તે જેમ મૂર્ખ છે; તેવી જ રીતે આ માયિક જગતમાંની વસ્તુઓને ભરોસે જે જીવે છે તે જીવતાં છતાં મૂએલો સમજવો !

હુદ્ર અહંભાવ દૂર કરો.

શ્રેષ્ઠ કર્ત્તવ્ય, ધર્મ તથા આત્મકૃપાનો સાર એટલો જ છે કે, ‘તુંકો ઇતના મિટા કિ તૂ ન રહે, ઔર તુઝમેં દુધકી ખૂ ન રહે.’ (તું ‘તારાપણું’ એટલે સૂધી કહાડી નાખ કે તું ‘તું’ ન રહે અને તારામાં દ્વૈતની ગંધ પણ ન રહે.)

હુદ્ર અહંભાવ એટલે સુધી નષ્ટ થવો જોઈએ કે તેનું નામ નિશાન પણ રહે નહિ. ‘તું પાણું’ ન રહે એજ પૂર્ણત્વ છે.

તો મયાશ અસલા કમાલી નસ્તો ખસ,
તું ખુદ હિજાબ ખુદી અયદિલ અજમિયાં ખરખેજ;
ન દારે આખરત નૈદારે દુનિયાં કર નજર દારમ,
છ ઇશકતકાર ચું મન્સૂર વાદાર દિગર દારમ.

(હે મન ! તું પોતે જ તારો પડદો છે. તું વચ્ચેથી ખસી જા. આ લોક પરલોકની મને પરવા નથી. તારા પ્રેમને માટે મનસૂરની પેડે શૂળીનું જ મારે કામ છે.)

અહંકાર કાયમ રાખીને જેઓ મોટા થાય છે તેઓ ? ફરઉન અને નમરૂદ બાદશાહો જેવા છે.

અહંકારને નષ્ટ કરનાર મનુષ્ય ‘ઈશ્વર’ રૂપજ છે.

એક જણને દોરડી બેવાથી સાપનો ભાસ થયો. જે તે માણસના મનમાં સાપ હોય તો દોરડી નથી અને દોરડી હોય તો સાપ નથી. એમાંથી એક જ હોવું જોઈએ. અહંકાર હોય તો ઈશ્વર નહિ અને ઈશ્વર હોય તો અહંકાર નહિ.

તીર નિગાહે નશસ્ત મસકતે ખુદ જાં ગુબસ્ત,
તાકત મેહેમા ન દાસ્ત ખાના ખ મેહમા ગુબસ્ત.

૧ આ બે બાદશાહોમાં પહેલાએ સ્વર્ગે પહોંચવાને માટે એક ઉંચો મહેલ બાંધ્યો હતો અને બીજાએ મરણ ન આવવા દેવાને એક કાયનો મહેલ બાંધ્યો હતો; પરંતુ એક માખી તેના નાકમાં ઘઈ અને છોક આવવાથી તે મરી ગયો.

(ધંધિરી કૃપાનું તીર લાગતાં જ જીવાત્માએ પોતાનું ઘર (અહંકાર) છોડ્યું. પરો-
ણાની આગતા સ્વાગતા કરતાં ન આવડતી હોવાથી મેમાનને માટે ઘર જ છોડી દીધું.)

તા શાના સિદ્ધતસર ન નિહી દર તહે અરો,
હરગીઝ બ સરે જુદ્દ નિગારે ન રસી.

(જ્યાં સુધી માથું કાંસકીની પેઠે કરવત નીચે મૂકાવ્યું નથી ત્યાં સુધી પ્રિયાના કેશ-
કલાપ આગળ પહોંચી શકાતું નથી.)

તા સુર્મા સિદ્ધત સૂદહ ન ગર્હી તહે સંગ,
હરગીઝ બ સદા અશમ નિગારે ન રસી.

(જ્યાં સુધી સુરમાની પેઠે પત્થરની નીચે આપણા અહંભાવનું ચૂર્ણ થયું નથી ત્યાં
સુધી પ્રિયા(ધંધિર)ના નેત્ર સુધી પહોંચી શકાતું નથી.)

તમે કહેશો કે આંખો સુધી નહિ તો કાન સુધી તો કોઈ પણ રીતે પહોંચી શકાશે ?
પરંતુ જ્યાં સુધી સ્વાર્થ દૂર થશે નહિ, અહંકાર મટશે નહિ, ‘હું’પણું નષ્ટ થશે નહિ,
ત્યાં સુધી પ્રિયાના કાન સુધી પણ પહોંચી શકાશે નહિ.

તાહમ ચો દુરે સુદ્ધતા ન ગરદી ખાતાર;
હરગીઝ બ ખીના ગોશે નિગારે ન રસી.

(જ્યાં સુધી મોતીની પેઠે તારથી વિધાશે નહિ ત્યાં સુધી પ્રિયાના કાન સુધી પણ
પહોંચી શકાશે નહિ.)

તાખાકે તુગ કુજઃ ન સાજન્દ કલાલ;
હરગીઝ બલખે લાલે નિગારે ન રસી.

(જ્યાં સુધી તારી માટીનું કુંભાર ખ્યાલું બનાવશે નહિ ત્યાં સુધી પ્રિયાના લાલ હોઠ
સુધી જઈ શકાશે નહિ.)

પસઅજ મુર્દન બનાયે બયગે સાગર મેરી ઝિલકે;
લખે બનાકે બોસે ખૂબ લેગે ખાકમે મિલકે.

(સુઆ પછી મારી માટીનો ખ્યાલો થશે; ત્યારે તે ખ્યાલાની માટીમાં મળીને, હું
પ્રિયાના અધરનું ચુંબન લઈશ.)

ઉપરનાં વાક્યોમાં આંખો, કાન, હોઠ વગેરે આવે છે તે ઉપરથી એમ સમજતા નહિ કે
ધંધિરને આંખ, કાન, નાક વગેરે અવયવો છે; પરંતુ એનો સારાંશ એવો છે કે પ્રિયાને ખુશ કરવાને-
માટે કોઈ મધુર ગાયન અથવા રાગ સંભળાવે છે, કોઈ તેનાં નેત્રોને સુંદર રૂપો બતાવે છે,
કોઈ તેના નાકને સુગંધી કુલો સુંઘાડે છે. આ પ્રમાણે કોઈ અમુક ઉપાયોથી પ્રિયાને ખુશ કરી
શકે છે, તો કોઈ બીજા અન્ય ઉપાયોથી ખુશ કરી શકે છે; પરંતુ ધંધિર પ્રિયા માટે તો એવો
કોઈ ઉપાય જ નથી કે જેથી આ બાહ્ય અહંકારનો નાશ કર્યો સિવાય કામ પાર પડતું હોય.
કોઈ વૈષ્ણવ થઈને ધંધિરને પૂજે છે, કોઈ શૈવ બનીને લજે છે, કોઈ મુસલમાન થઈને તેને
પૂજે છે, તો કોઈ ખ્રિસ્તી તરીકે તેને ઉપાસે છે; પરંતુ વૈષ્ણવ, શૈવ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી કે
ગમે તે હો, પણ જ્યારે સર્વ સ્વાર્થી સંપત્તિનો નાશ થશે, ત્યારે જ ‘પરમેશ્વરનું’ દર્શન થશે.

જો તમે કહેશો કે આંખ, કાન, નાક, હોઠ વગેરે સુધી નહિ પણ ‘પરમેશ્વરના હાથ
સુધી’ અમે પહોંચીશું ? પરંતુ:-

તા હમચો કલમ સર ન નિહી દરતહે કારદ;
હરગીઝ બ સર અંગુશી નિગારે ન રસી.

(જ્યાં સુધી કલમની પેઠે છરી નીચે પોતાનું માથું કલમ કરાવી નાખ્યું નથી ત્યાં સુધી પ્રિયાની આંગળીના અગ્ર સુધી પણ પહોંચી શકાતું નથી.)

અને જો કહેશો કે સર્વથી નીચી જગ્યાએ રહેવું આપણને પસંદ છે. પ્રિયાના પગ આગળ તો રહી શકીશું ને? પણ ત્યાં સુધી શી રીતે પહોંચશો ?

તા હમ ચોહિના સૂદહ ન ગરદી તહે સંગ,
હરગીઝ બકરે પાયે નિગારે ન રસી;
તાગુલ શુદા બેગુરીદા ન ગરદી અજ શાખ,
હરગીઝ બગુલે હુસ્ન નિગારે ન રસી.

(જ્યાં સુધી મેંદીની પેઠે પથર નીચે વટાશો નહિ ત્યાં સુધી પ્રિયાના પગ સુધી પણ પહોંચી શકશો નહિ. જો કૂલની પેઠે ઝાડની ડાળીએથી આપણે તોડાઈશું નહિ તો પ્રિયા સુધી કોઈ પણ ઉપાયે પહોંચી શકીશું નહિ.)

ગોપીઓ બંસરીને કહેતી હતી કે, “ હે બંસરી ! જેની બ્રહ્મીથી મોટા મોટા રાજાઓ ભયભીત થાય છે, ભીખ, અર્જુન, દુર્યોધન ઇત્યાદિ મહારાજાઓના જેના ચરણસ્પર્શની ઇચ્છા રાખે છે, જેની ચરણરજ હજુ રાજામહારાજાઓ મસ્તક ઉપર ચડાવે છે, અને ચંદ્ર-સુખી ગૌરાંગ લલનાઓ જેનું સ્મિતચુક્ર વદન જોવા ઉત્સુક રહે છે, એવો તે મનોહર કૃષ્ણ અત્યંત પ્રેમથી અને મધુરતાથી વારંવાર તને ચુંબન કરે છે, એ કેટલા આશ્ચર્યની વાત છે ! વેતેકની ટીચુકડી વાંસની ભુંગળી ! તેં પણ કૃષ્ણ ભગવાન ઉપર શું મોહની નાખી છે ! તારામાં આવી અફલુત કરામત ક્યાંથી આવી ? ”

વાંસળીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ સ્વાર્થ, અહંકાર વગેરેને નાખથી તે શિખા સુધી દૂર કરીને હું અંદરથી ખુલ્લી-બની છું; તેથીજ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ મને ચુંબન આપે છે. જેના ચરણનું ચુંબન કરવાની લોકો ઇચ્છા રાખે છે તે અત્યંત પ્રેમથી મને ચુંબન કરે છે. મારામાંથી મનોહર સંગીત કેમ ન નીકળે ? મારામાં ‘કૃષ્ણ’ નો દમ (શ્વાસ) છે અને મારા મધુર અવાજમાં તેનો (કૃષ્ણનો) સ્વર છે. ”

વાંસળી પેઠે નાખથી તે શિખા સુધી પોકળ થાઓ. તેમ થયા વિના પ્રિયકરના આરક્ત અધરોનું ચુંબન લેવું સુલભ નથી.

મહાત્માઓ મોહ અને અહંભાવ ત્યજીને જ અમરત્વ મેળવે છે.

‘ધીરાઃ પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા મવન્તિ’

૨-બ્રહ્મચર્ય.*

બે નર રામ નામ લિધે નાહી;
સો નર ખર કૂંર સૂકર સમ વૃથા જીવે જગ માંહી.

ૐ

ૐ

ૐ

તુઝે જીવે' તો ફિર આરોંકો કિન આંખોસે' હમ જીવે';
યહ આંખો પુર જાએ' ગર્ય ધન આંખોસે' હમ જીવે'.

ૐ

ૐ

ૐ

જન હસ્તી હોતે ચાહ રહી ખર કૂંકની ધિકાર ઉસે;
જન પાયકે અમૃત વાંછા રહી લીલ પશુઓં કી ધિકાર ઉસે.
જન પાયકે રાજકો આશ રહી ચક્કી ચાટનકી ધિકાર ઉસે;
જન પાયકે જ્ઞાનકો આશ રહી જગ વિષયનકી ધિકાર ઉસે.

ઓહોહોહોહો !

જ્યાં પ્રભુ છે ત્યાં દુઃખ, શોક રહી શકતાં નથી.

જીવતો નર તો તેજ છે કે જે વાસ્તવમાં રામમાં, નારાયણમાં રહે છે, હરે છે, ફરે છે, અને શ્વાસ લે છે. આપ કહેશો કે 'તમે તો હરમેશાં ખસ આનંદ આનંદ ને આનંદની જ વાતો ઉઠાવ્યા કરો છો; પરંતુ એમ કરવાથી દુનિયાનાં કામકાજ કેવી રીતે થશે ? અને લોકોનાં દુઃખ દર્દ કેવી રીતે દૂર થશે ?' પરંતુ:-

હરજા કિ સુલતાં ખીમ, જદ ગૌગા નમાનદ આમરા.

(જે જગાએ સુલતાને-ખાદશાહે ડેરો નાખ્યો કે ત્યાં ખીમ લોકોનો શોર બંધ જ થયો સમજવો.)

જ્યાં સત, પ્રેમ, નારાયણનો નિવાસ છે, જે હૃદયમાં હરિ અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણનો વાસો છે, ત્યાં શોક, મોહ, દુઃખ, દર્દ વગેરેનું શું કામ છે ? શું ખાદશાહના ડેરાની આગળ કોઈ લુંડી કે ખવાસણ ફરકી શકે છે ? જે વખતે સૂર્યનો ઉદય થાય છે તે વખતે કોઈ પથારીમાં સૂઈ રહેતું નથી; પશુઓની આંખો પણ ખુલી જાય છે; દરિયામાં પથરાએલી ખરકની ચાદરો પણ સૂર્યનો ઉદય થતાં નાશ પામે છે અને દરિયો ઘુઘુ કરતો પોતાની લહેરો ઉછાળવા માંડે છે; તો સૂર્યનો પણ સૂર્ય જે આત્મદેવ તે જ્યારે આપણા હૃદયમાં નિવાસ કરે ત્યારે ત્યાં શોક, મોહ અને દુઃખ કેવી રીતે થાલી શકે ? કદી નહિ, કદી નહિ. દીપકજ્યોત પ્રકટતાં જ તેની આસપાસ પતંગીઆંતું જૂથ ફરી વળે છે, જ્યાં પાણીનું ઝરણુ વહે છે ત્યાં મનુષ્ય સ્વયં પોતાની તૃષા છીપાવવાને દોડી જાય છે, જ્યાં પુષ્પો ખીલી નીકળે છે

* આ બાષણ સ્વામી રામતીર્થજીએ ફૈઝાબાદમાં તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૧ ને દિવસે આપ્યું હતું.

ત્યાં ભમરાઓ પોતાની મેળે ખેંચાઈને જાય છે; તેજ પ્રમાણે જે દેશમાં ધર્મ અને ઈશ્વરનું નામ પ્રકાશિત થાય છે ત્યાં સૃષ્ટિના ઉત્તમ પદાર્થો અને ઋદ્ધિસિદ્ધિ આપોઆપ ઘસડાઈને આજ્યાં જાય છે. કુદરતનો એ જ કાનૂન છે, પ્રકૃતિનો એ જ નિયમ છે. ઝં ! ઝં ! ઝં ! બેશક ‘રામ’ ના હૃદયમાં આનંદ સિવાય બીજી વસ્તુનો નિવાસ નથી. બાદશાહના મુકામપર ચોરચકાર આવી શકતા નથી, તેવીજ રીતે આનંદના નિવાસસ્થાન આગળ શોક અને દુઃખ થોભી શકતાં જ નથી.

હૃદયની શુદ્ધિની જરૂર.

આનંદ સિવાય ‘રામ’ ની પાસેથી બીજું શું નીકળી શકે ? ઝં ! આનંદ ! આનંદ ! આનંદ ! ! ! પરંતુ તંબુ નાખવા અગાઉ જમીનને સાફ સુક કરવાની પણ જરૂર છે. એટલા-માટે ‘રામ’ કે જેની પાસે આનંદ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી તે આજે ઝાડુ લઈને બાળવા ઝુંડવાનું કામ કરી રહ્યા છે. જેવી રીતે દૂધ અથવા કોઈ બીજી ચીજ રાખવાને માટે વાસણને સાફ કરવાની જરૂર છે; તેવી જ રીતે હૃદયમાં આનંદને રાખવાને માટે હૃદયને પણ સાફ કરવાની જરૂર છે, તેથી ‘રામ’ આજે તમને હૃદયને સાફ કરવાની કળા શીખવશે. લોકો કહે છે કે ઘી ખાવાથી તાકાત આવે છે, પણ જ્યાં સુધી તેમાંથી મેલ નીકળી જતો નથી ત્યાં સુધી ઘી નુકશાન કરે છે. જ્યાં સુધી કવીનાઈન અથવા કરીઆતું અથવા એવી જ કોઈ કઠોરી દવા ખાવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તાવ દૂર થતો નથી; તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી મન પવિત્ર અને શુદ્ધ થશે નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો રંગ કદી ચઢવાનો નથી.

ઓરા ખચસ્મ પાક તવાંદીદ ચું હીલાલ;

હરદીદા જદવગાહે આં માહ પોરા નેસ્ત.

વિષયોમાં રહેલું ઝેર.

જ્યારે ‘રામ’ પર્વતોપર હતો ત્યારે તેણે એક માણસને જોયો કે જે એક કૂલને નાકની ડાંડી સુધી લઈ ગયો અને પછી એકાએક ખૂમ પાડી ઉઠ્યો. તે પુષ્પમાં એક મધમાખ બેઠી હતી, તેણે તેના નાકની ડાંડીપર ડાંખ ભર્યો તેથી તે દુઃખનો માર્યો ખૂમ પાડી ઉઠ્યો અને તેના હાથમાંથી કૂલ સરી પડ્યું. આ જ પ્રમાણે સઘળી વિષયવાસનાઓ જોવામાં ખૂબસુરત અને લોભાવી નાખે એવી આકર્ષક હોય છે; પરંતુ તેની અંદર એક ઝેરી કીડા બેઠો હોય છે, કે જે ડાંખ માર્યો સિવાય કદી પણ રહેતો નથી. તમે એમ સમજો છો કે ‘અમે સુંદર-સુંદર કૂલો અને એશઆરામો ભોગવી રહ્યા છીએ’ પરંતુ વાસ્તવમાં તો તેની અંદર રહેલો કીડો તમારો જ ભોગ લે છે ! ભલા, દુનિયા જેને મઝા અથવા સ્વાદ કહે છે, તે પોતાની ઝેરી અસર પેદા કર્યા-બિના ક્યારે રહે છે ?

બ્રહ્મચર્યનો મહિમા દર્શાવનારાં દ્રષ્ટાન્તો.

હાય ! આજે ખુદ ભીષ્મના દેશમાં બ્રહ્મચર્યના વિષયપર બોલવું પડે છે ! ભીષ્મે જીવન-પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પ્રતિજ્ઞા તોડી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાને માટે ઋષિ, મુનિ, અશ્વીર, ઉમરાવો તેને સમભવતા હતા. તે વખતે ભીષ્મના યૌવનનો પ્રારંભકાળ હતો કે જે અરસામાં એવો કોઈક જ ભાગ્યશાળી પુરુષ હશે કે જે લોભાવનારી, ખુબસુરતી અને લાલચની મોહનળમાં ફસ્યો ન હોય. શૂરવીર ભીષ્મે એ સર્વને શું જવાબ દીધો ? તે બોલ્યો:-“ ત્રિલોકના સામ્રાજ્યનો ત્યાગ કરવો. સ્વર્ગનો અધિકાર છોડી દેવો, કિંબહુના એથી કોઈ ઉત્તમ ચીજ હોય તો તેનો પણ પરિત્યાગ કરવો; પરંતુ બ્રહ્મચર્ય વ્રત મારે

કદી પણ છોકરું યોગ્ય નથી. યદિ જમીન, પાણી, પવન, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, આકાશ વગેરે પોતાનો સ્વભાવ છોડી દે, યદિ ઈર્દ્ર પોતાનો વેભવ અને યમરાજ પોતાનો ન્યાય છોડી દે; તોપણ હું અદ્વૈત્ય તત્ત્વને કદી પણ છોડીશ નહિ. ત્રિલોકનું રાજ્ય અને વૈકુંઠનો અધિકાર ખુશીથી છોડી દઉં પણ સત્યનો પંથ હું કદી પણ છોડીશ નહિ.”

મહાવીર હનુમાનનું નામ લેવાથી અને ધ્યાન ધરવાથી લોકોમાં વીરતા અને હિમ્મત આવે છે. હનુમાનને મહાવીર કોણે બૂનાવ્યો? આ અદ્વૈત્ય જ. મેઘનાદને મારવાની કોઈ નામાં તાકાત નહોતી. રામચંદ્રજીએ પણ પોતાની લીલાદ્વારા બતાવ્યું કે, ‘હું પોતે પણ મેઘનાદને મારવાને શક્તિવાન નથી! જેણે ૧૨ વર્ષ સુધી અપવિત્ર વિચાર પણ કીધો ન હશે તે જ તેને મારી શકશે.’ આવો પુરૂષ કોણ હતો? લક્ષ્મણજી! બીજા હાથ પર જેણે જેણે પવિત્રતા અર્થાત્ અદ્વૈત્યનો ત્યાગ કીધો છે તેની હાલત અધિક અવનત થઈ છે. જેનું અંતઃકરણ પવિત્ર નથી તેને કદી પણ જય મળ્યો નથી. પૃથ્વીરાજના પરાજય પછી હિંદદેશ ગુલામગીરીમાં જકડાયો, એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે. તે પૃથ્વીરાજ લખી ગયો છે કે, ‘હું જ્યારે રણસંગ્રામમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે મારી કમર રાણીએ કસીને બાંધી હતી.’ નેપોલિયન જેવો મહાન રણવીર પણ પોતાના સર્વોત્તમ-સર્વોચ્ચ સ્થાનેથી કરર ભૂસ કરતો ગળડી પડ્યો તેનું શું કારણ? ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, રણમાં જવા અગાઉ તે પોતાનું ખુન પોતાને હાથે જ કરી ચૂક્યો હતો-સંગ્રામમાં જવાની આગલી રાત્રે તેણે સ્ત્રીસેવન કર્યું હતું. ચંદ્રપ્રભા જેવો કાંતિવાન અને સૂર્યપ્રભા જેવો તેજસ્વી વીર યુવક અભિમન્યુ કુરુક્ષેત્રની તે રણભૂમિમાં કે જ્યાં ભારતવર્ષના ક્ષત્રિય વીર પુરુષોનો સર્વથા નાશ થયો હતો ત્યાં રહેંસાઈ ગયો તેનું કારણ શું? રણમાં જવા અગાઉ તેણે પોતાનું અદ્વૈત્ય ખંડિત કીધું હતું. ‘રામ’ જ્યારે પ્રોફેસર હતો ત્યારે તેણે ‘પાસ’ અને ‘નાપાસ’ છોકરાઓનું એક લીસ્ટ બનાવ્યું હતું અને તેમાં છોકરાઓની ચાલચલણ વિષે ‘રિમાર્ક’ કીધી હતી. આ લીસ્ટ પરથી તારતમ્ય ખેંચતાં જણાયું કે, જે છોકરાઓ પરીક્ષાના દિવસોમાં અથવા તેથી થોડા દિવસ અગાઉ વિષયવાસનામાં ફસી પડતા હતા તેઓ આખું વરસ સારો અભ્યાસ કર્યા છતાં પરીક્ષામાં પાસ કરીને નાપાસ થતા હતા અને જે છોકરાઓનાં મન પરીક્ષાના દિવસોમાં એકાગ્ર અને પવિત્ર રહેતાં હતાં તેઓ પાસ થતા હતા. બાઈબલ વાંચતાં જણાય છે કે બહાદુરી અને હિમ્મતના વિષયમાં સામ્સનનું નામ કહેવતરૂપ થઈ પડ્યું હતું; પરંતુ જ્યારે તેણે સ્ત્રીના કટાક્ષનો શરાબ પીધો ત્યારે તેની સર્વ બહાદુરી અને હિમ્મત કોણ જાણે ક્યાં જતી રહી! એક વિદ્વાન લખે છે કે:—

“My strength is the strength of ten because my heart is pure. I never felt the kiss of love nor maiden's hand in mine.”

(મારામાં દશ માણસનું જોર છે, કારણ કે મારું હૃદય શુદ્ધ અને પવિત્ર છે. મને કદી પ્યારનું ચુંબન થયું નથી અને મારા હાથને યુવતીના હસ્તનો સ્પર્શ થયો નથી.)

જેવી રીતે તેલ બત્તીની ઉપર ચઢવાથી તેનો પ્રકાશ બને છે તેવી રીતે જે શક્તિનો વ્યય નીચલા ભાગમાં થાય છે તે શક્તિ જો ઉપરના ભાગમાં ચઢે તો આકર્ષણશક્તિ અને તેજની વૃદ્ધિ થઈ પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રભ બહુ વધવામાં નુકશાન.

પદાર્થવિજ્ઞાન (Natural philosophy) ના અભ્યાસપરથી પણ માણસ પડે છે કે, એક જ વખતે કોઈ પણ દેશમાં પ્રભની સંખ્યા વધી જવી અને તેની શક્તિ કાયમ રહેવી, એ

બન્ને વાત એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે. જો બાગને નિંદવા-ગોડવામાં ન આવે અને વૃક્ષો થોડાં ઘણાં કાપવામાં ન આવે તો થોડા દિવસમાં બાગનું જંગલ બની જશે અને બધા રસ્તા બંધ થઈ જશે. આ જ પ્રમાણે ભૂતીય સુંદરતા અને તેજ કાયમ રાખવાને માટે નૈતિક ક્રિયા- (Ethical process) કે જેને હૃદયીય (Horticultural process) ઉદ્યાન સુધારવાની ક્રિયા સાથે સરખાવી છે, તે અમલમાં લાવવાની જરૂર છે; અર્થાત્ પ્રજ્ઞેત્પત્તિ અમુક પ્રમાણ કરતાં વધવા નહિ દેવાની જરૂર છે. આ ઉદ્દેશ કાંતો પરદેશ પલાયન (Emigration) કે કાંતો ઓછી પ્રજ્ઞેત્પત્તિથી પાર પડે છે. જો કોઈ વાત સારી રીતે સમજમાં ન ઉતરે તો પછી ડંડના, ભેરથી શીખવવામાં આવે છે. જંગલી મનુષ્યોમાં પ્રથમ પશુઓની પેઠે મા બેનનો ફરક રાખવામાં આવતો નહોતો; પરંતુ ધીમે ધીમે આ કાયદો તેમના લક્ષમાં આવ્યો અને તેમણે નજીકનાં સગાંઓમાં વિવાહ કરવાનો રિવાજ બંધ પાડ્યો. આજે નજીકનાં સગાંઓ વચ્ચેના સંબંધને પશુવત્ તુચ્છ સંબંધ ગણવામાં આવે છે, પણ ન્યાયની રીતે જો જોવા જઈશું તો મનુષ્ય કરતાં પશુ વધારે શુદ્ધ અને પવિત્ર છે; પરંતુ આ ચાલથી પશુઓને અપકીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. મુદ્દો એ છે કે મનુષ્ય સગપણમાં અને પશુ બ્રહ્મચર્યમાં ઉત્તમ વર્તન રાખે છે, પણ બન્ને ભાતનાં પ્રાણીઓ સંતાનોત્પત્તિ કરવામાં શૂરાં છે; પ્રભની વૃદ્ધિ કરવામાં તેઓ પાછું વાળીને જોતાં નથી. જેનું પરિણામ એ આવે છે કે હાંથી ટકાવી રાખવાને માટે જીવન-કલહ (Struggle for life)માં ઉતરવું પડે છે, અને લડાઈ ટંટાને ઉત્તેજન મળે છે. પશુઓમાં જે લડાઈ ચાલે છે તેમાં કમભરેનો નાશ થાય છે અને બળબાન બચે છે. આવી રીતે તેમની ચોલાહ કાયમ રહે છે. જે મનુષ્યો પશુઓની માફક બેપર-વાથી પ્રભની વૃદ્ધિ કરે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તેનાથી પણ બે ડગલાં અસંગ વધીને વખત બેવખત મોજને માટે પોતાના વીર્યનો નાશ કરે છે તેમને ધિક્કાર છે !

જે વખતે આપણા આર્યલોક આ દેશમાં પ્રથમ આવ્યા ત્યારે પ્રજ્ઞેત્પત્તિનો વધારો કરવાની આવશ્યકતા હતી. એટલા માટે લગ્નસમયે એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી કે ‘ આ બાળકીને દશ પુત્ર થાઓ ! ’ પણ આધુનિક કાળમાં એક સ્ત્રીને દશ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની કાંઈ જરૂર રહી નથી. તમે કહો છો કે ‘ મરણ પછી પુત્ર અમને સ્વર્ગમાં પહોંચાડશે, ’ પરંતુ હાલ તો પુત્રોને પેટભર ખોરાક પૂરા ન પાડી શકવાને લીધે જીવતાં જીવત તમારો વાસ નરકમાં થઈ રહ્યો છે. યારો ! ઉધારની આશાએ નગદને શા માટે છોડો છો ? અર્જુને શ્રી કૃષ્ણને ગીતામાં એવો સલાહ પૂછ્યો છે કે, “ પિંડ કોણ આપશે અને પિતૃઓ સ્વર્ગમાં શી રીતે પહોંચશે ? ” શ્રી કૃષ્ણે જે જવાબ આપ્યો છે તે ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં ૪૨ થી ૪૬ મા શ્લોક સુધી ઘેર જઈને જોઈ લેજો. સ્વર્ગનો અર્થ કાંઈ મુક્તિ તો થતો જ નથી. સ્વર્ગમાં ગયા પછી તો પુનઃ આ લોકમાં આવવું પડે છે. સ્વર્ગના સંબંધમાં આહા ! નીચલી કડીઓ કેવી સરસ લાગુ પડે છે !:—

જનહ પરસ્ત જહિહ કળ હક પરસ્ત હૈ ?

હુરો પે મર રહો હૈ યહ શહબત પરસ્ત હૈ.

(જે સ્વર્ગનો ઉપાસક છે તે બ્રહ્મનો ઉપાસક શી રીતે બની શકે છે ? તે તો પરીઓને મેળવવાને કાંકાં મારી રહ્યો છે, તેતો કામાતુર છે.)

ખ્યાસ મિત્રો ! જો તમે પ્રભની વૃદ્ધિ કરવાની ક્રિયા હંધાપણથી શિથિલ નહિ કરશો તો કુદરત

પાતાનો જંગલી કાર્યક્રમ (Wild process) કામે લગાડશે અર્થાત્ મારફાડ કરી છિન્નભિન્ન કરવાનું કામ શરૂ કરી દેશે. મહર્ષિ વસિષ્ઠજીએ કુદરતના જંગલી કાર્યક્રમની નીચલી રીતિઓ લખી છે:-

(૧) મરકી (૨) દુષ્કાળ (૩) ધરતીકંપ અને (૪) લગ્ન, આ ચાર વસ્તુઓથી કુદરત મનુષ્યની અયોગ્ય વૃદ્ધિને અટકાવે છે. જો મરકી, દુષ્કાળ, ધરતીકંપ અને સુદોનો નાશ કરવો હોય તો પવિત્રતા, અહ્યચર્ય વગેરેનો આશ્રય લો. જ્યાં સુધી પ્રજોત્પત્તિ અને જમીનની પેદાશમાં યોગ્ય પ્રમાણ રાખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જુદી જુદી જાતોમાં સંપ અને ઐક્ય કદી પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકશે નહિ. દુનિયામાં એવો કોઈ દેશ નથી કે જે દ્રવ્યોત્પત્તિમાં હિંદુસ્તાન જેટલો પાછળ અને પ્રજોત્પત્તિમાં હિંદ જેટલો આગળ હોય. આવા સંજોગોમાં હિંદમાંથી વૈરભાવ અને સ્વાર્થપરાયણતાનો કેવી રીતે નાશ થઈ શકે? અને સંપ તથા ઐક્ય કેવી રીતે જળવાઈ શકે? બે કૃતરા વચ્ચે એક રોટલીનો ટુકડો નાખીને કહો છો કે 'લડશે નહિ.' ભલા, આ વાત કેવી રીતે બની શકે? આવા સંયોગમાં સંપ અને ઐક્ય રાખવાનો ઉપદેશ કરવો એ વકતૃત્વની મશ્કરી અને ઉપદેશની મજાક કરવા બરોબર છે. એક ગોશાળામાં દશ ગાયો હોય અને ઘાસ ફક્ત એક ગાયને વાસ્તે હોય તો ગાય જેવાં નમ્ર, ગરીબ, મુંગાં પ્રાણી પણ લડ્યા વગર ન રહે. ભલા ભૂખે મરતા હિંદીઓ સુલેહ-સંપ અને શાંતિ કેવી રીતે જાળવી શકે? વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ લખાણ છે કે દરેક વસ્તુનું સમતોલપણું (Equilibrium) જાળવી રાખવાને માટે દરેક પરમાણુ અને અંશને રહેવાને તથા હરવા ફરવાને ફક્ત એટલી જ જગ્યા હોવી જોઈએ કે જેથી બીજા પરમાણુ અને અંશો માટેની આવશ્યક જગ્યામાં કશો પણ ફેર પડે નહિ. હવે જે દેશમાં એક જાણના પેટ ભરીને ખાવાથી બીજા દશ માણસો ભૂખ્યાં અથવા અર્ધભૂખ્યાં રહી જાય તે દેશમાં સુલેહ સંપ કેમ જાળવાઈ રહે? અને એ દેશનું સમતોલપણું શી રીતે જાળવાઈ રહે? શું તમે હિંદુસ્તાનને કેલકેન્નાનું કારાગૃહ (Black Hall) બનાવ્યા વિના પાછા નહિ જ હડશો? જે ચીજ નકામી થઈ જાય છે તેને આ લેમ્પની ચીમનીની પેઠે નીચે ઉતારી નાખવામાં આવે છે. (આ વખતે લેમ્પની ચીમની કાળી થઈ જવાથી તેને નીચે ઉતારી મૂકવામાં આવી હતી.) હવે ક્યારે સમજશે? પુરુષાર્થની શક્તિનો એવી રીતે નાશ ન કરો કે જેથી તમને પણ નુકશાન થાય અને દેશની પણ ખરબાદી થાય. એ શક્તિને અહ્યાનંદ અને આત્મિક બળમાં ફેરવી નાખો.

અહ્યચર્ય વિષે બીજાં કેટલાંક દષ્ટાંતો અને ખુલાસા.

દુનિયાનો સૌથી મહાન ગણિતવેત્તા સર આઈઝાક ન્યુટન ૮૦ કરતાં વધુ વર્ષ જીવ્યો હતો. એને આટલી મોટી ઉંમરે પહોંચવાનું કારણ અહ્યચર્ય જ હતું. મહાન તત્ત્વજ્ઞાની કેન્ટ પણ અહ્યચર્યના પ્રતાપે જ લાંબી જીવંતી ભોગવવાને શક્તિવાન થયો હતો. હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને સ્વિડનબર્ગ જેવા દુનિયાના વિચારોને ફેરવી નાખનાર મહા સમર્થ વિદ્વાનો પણ અહ્યચારી હતા. કેટલાંક અંગ્રેજ પત્રોએ એવો ગપાટો ઉઠાડ્યો છે કે અહ્યચર્યના પાલનથી જીવંતી ઘટે છે. તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે પેરિસ અને એડીનબરોના કેટલાક વર્ષોના જન્મ-મરણના રિપોર્ટો ઉપરથી ખાસ આ પરિણામ તારવી કાઢવામાં આવ્યું હતું. હવે જેનામાં જરાપણ અચ્છલનો અંશ હશે તેને વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે ઉપલાં શહેરોમાં ફક્ત એવા લોકોના જ લગ્ન કરવામાં આવતાં નથી કે જેઓ કાંતો ખિમાર હોય કે કાંતો નાદાર અથવા બેકાર હોય, કિંવા બીજી કોઈ રીતની મુશ્કેલીથી વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ ગયા હોય. જેથી

એવા હલકા જીવનમાં અલ્પ આયુષ્ય ઇત્યાદિ પરિણામોને પ્રહાર્યના પરિણામરૂપે ગણાય જ નહિ. વળી તે દેશનાં કુંવારાં માણસો આત્મજ્ઞાન ધરાવતાં નથી, તેથી તે પ્રહાર્યારી પણ રહી શકતાં નથી. જેથી જન્મ મરણના પત્રકપરથી પ્રહાર્યર્યનું ખંડન કરવું તદ્દન અશક્ય છે. હવે અમે-રિકાના લોકો પ્રહાર્યર્ય કેવી રીતે પાળે છે, તે સંબંધે એક બે વાત કહીને હું મારું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ.

ઉપદેશના પાલનથી જ દુઃખો મટે છે.

આપણા દેશની વિદ્યા ગ્રહણ કરીને વિદેશીઓ તેનો લાભ લે છે, અને આપણે જેવા ને. તેવા રહી જઈએ છીએ, એ કેવી અફસોસની વાત છે? ‘અમારા બાપે કૂવો ખોદાવ્યો છે’ એમ કહેવાથી આપણી તૃષ્ણા છીપવાની નથી. તૃષ્ણા તો પાણી પીવાથી જ શાંત થશે. એવીજ રીતે શાસ્ત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે અમલ કરવાથી જ આપણાં દુઃખો નષ્ટ થશે.

ભગવદ્ ગીતાવિષે મહાત્મા થોરોનો મત.

અમેરિકાના મહાન ગ્રંથકાર એમર્સન (Emerson) ના ગુરૂ પ્રહાર્યારી થોરો આપણી ભગવદ્ ગીતાના સંબંધમાં લખે છે કે, “હું દરરોજ ગીતાના પવિત્ર જલમાં સ્નાન કરૂં છું. જો કે એ પુસ્તક લખાયાને હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છે, તોપણ હજી સુધી એની કક્ષામાં મૂકી શકાય એવું બીજું કોઈ પણ પુસ્તક લખાયું નથી. એ પુસ્તકની ખુબી અને એતું મહત્વ આજકાલ રચાતાં પુસ્તકો કરતાં એટલું બધું ઉત્તમ છે કે ‘કદાચ એ પુસ્તક લખાયું’ ત્યારનો જમાનો આજના જમાનાથી બિલકુલ જુદો હશે’ એવો ખ્યાલ મને વારંવાર આવે છે.” પાતાળના લોકો અર્થાત્ અમેરિકન લોકોમાં, ઉપનિષદ્, ભગવદ્ગીતા અને વિષ્ણુપુરાણને સૌથી પહેલાં મહાત્મા થોરોએ જ દાખલ કીધાં હતાં. સર ટોમસ આદિ જે યુરોપીઅન પ્રવાસી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા, તેઓ આ ગ્રંથોનો લૅટિન તર-જુઓ યુરોપ ખંડમાં લઈ ગયા હતા; અને થોરો આ લૅટિન ભાષાંતરને ફ્રાન્સથી અમે-રિકા લઈ ગયો. સર ટોમસ આદિ યુરોપીઅન પ્રવાસીઓએ આ ગ્રંથોનો તરજુઓ-સંસ્કૃત ભાષામાંથી નહિ પણ-ફારસીભાષામાંથી લૅટીન ભાષામાં કીધો હતો; કારણ કે તે વખતે યુરોપની સુધરેલી ભાષા લૅટીન હતી અને ઉત્તમ ગ્રંથો ખાસ કરીને એ જ ભાષામાં લખાતા હતા. સાચું કહીએ તો અમેરિકામાં વેદાંતનો જુઠો સૌથી પહેલાં થોરોએજ ઉઠાવ્યો હતો.

મહાત્મા થોરો અને વૉલ્ટ વિહ્ટમેનની મહત્તા.

એક દિવસ જંગલમાં સહેલ કરતાં એમર્સને થોરોને પૂછ્યું કે, “ઈડીઅન લોકોનાં તીર ક્યાં મળે છે?” તેણે પોતાની હંમેશની રીત પ્રમાણે જવાબ આપ્યો, “જ્યાં જોઈએ ત્યાં”. આટલું કહી તે જરા નીચો નમ્યો અને રસ્તાપરથી એક તીર ઉચકી તરત એમર્સનને આપ્યું. એમર્સને પૂછ્યું: “કયો દેશ ઉત્તમ છે?” થોરોએ જવાબ આપ્યો “જો પગ નીચેની જમીન તમને સ્વર્ગ કરતાં પણ ઉત્તમ ન લાગતી હોય તો તમે આ જમીન પર રહેવાને લાયક નથી.” થોરોના મકાનના દરવાજા હંમેશાં ખુલ્લા રહેતા હતા અને હવા તથા પ્રકાશ આવવાના માર્ગમાં જરા પણ રોકાણ નહોતી. એમર્સન કહે છે કે, “થોરોના મકાનની છતપર હંમેશાં જીવડાંનાં બૂથનાં બૂથ બાજી રહેતાં હતાં, મધમાખીને તેના ખાટલાપર બેસતાં મેં નજરે જોઈ છે, પણ તે સમદર્શી થોરોને જરા પણ ડંખતી નહોતી. સાપ તેના પગ સાથે વીંટાઈ જતા હતા પણ તે તેની જરા પણ બ્હીક

ધરતો નહોતો. તેને સાપ કરડે તે શા માટે ? થોરોના હૃદયમાંથી પ્રેમનાં કિરણો છૂટી રહ્યાં હતાં. જે માણસને દુનિયાનાં નખરાં અને કટાક્ષ હલાવી શકતાં નથી તે દુનિયાને જરૂર હલાવી શકશે. અમેરિકાનો એક બીજો મહા પુરૂષ વોલ્ટ વિલ્ટમેન થોડા વખત પર ગુજરી ગયો છે. તે માલાલ તો સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ (War of independence) માં ગીત ગાતા અહીં તહીં ફરતા હતા, તેના ચહેરાપર પ્રસન્નતા અને હાથપર મહેનતનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. તે લડાઈમાં ઘાયલ થયેલાં માણસોને મલમપટ્ટા કરતો, ભૂખ્યા માણસોને રોટલી આપતો અને તરફ્યાને પાણી પાતો. તે બીજા માણસોના દીલમાં સાહસ અને હિંમત પેદા કરતો અને પોતે ગાયન ગાવામાં તદ્દીન થઈ રહેતો. તેની આંખમાંથી આનંદ ઝરતો અને તેના અવાજમાંથી સંતુષ્ટતાનો વર્ષોદ વરસતો હતો. જેવી રીતે કુરૂક્ષેત્રમાં કૃષ્ણ ભગવાન અને ભૂતપિશાચોની વચ્ચે શિવજી વિચરતા હોય તેમ આ મહાપુરૂષ દારૂણ યુદ્ધમાં બેઘડક ધૂમતો ફરતો હતો. આ મહાત્માએ (Leaves of the grass) 'લીઝ એન્ડ ધી ગ્રાસ' (તૃણપર્ણ) નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ગ્રંથ વાંચતાં વાંચતાં માણસ આનંદમાં ગરક થઈ જાય છે.

ૐ ! આનંદ ! આનંદ ! આનંદ !

હટ કર ખડા હુંકસે ખાલી જહાનમેં;

તસકીને દિલ ભરી હે મેરે દિલમેં જાનમે,

સૂઘેં જમાં મકાં હે મેરે પૈર મીસ્લ સગ !

મેં કેસે આ સકું હું કેહે બયાનમેં,

ગાહ બ ગાહ ખુશ ખડા દુનિયાંકી છતપર હું તમાશા દેખતા;

ગાહ બ ગાહ હતા લગા હું વહિશિયોં કીસી સદા,

ખાદશાહ દુનિયાં કે હે મુહરે મેરી શતરંજકે;

દીલ લગીકી ચાલ હેં સખરંગ મુલહ વ જંગકે,

રક્ષ શાદીસે મેરે જબ કાંપ ઉઠતી હે જર્મી;

દેખકર મેં ખિલ ખિલાતા હું વહીં.

ૐ

ૐ

ૐ

૩-નગદ ધર્મ.*

ઐશ્વર્ય અને જયનો આધાર ભૂમિપર નથી, પણ સત્ય અને ધર્મપર જ છે.

‘સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્’

વેદમાં લખ્યું છે કે, ‘જય સત્યનો જ થાય છે અસત્યનો નહિ.’ સાચને સાચ નથી. જગતમાં જ્યાં જ્યાં સંપત્તિ અને ઐશ્વર્ય છે ત્યાં ત્યાં તેનું ખર્ચ કારણ ધર્મ જ છે. આપણે હિંદુઓ કહીએ છીએ કે લક્ષ્મી વિષ્ણુની પત્ની છે અને તે પતિવ્રતા છે; જ્યાં વિષ્ણુ (સત્ય) છે ત્યાં લક્ષ્મી હોવી જ જોઈએ; તે બીજા કોઈ પણ પુરૂષનો પડછાયો લેતી નથી. ઉન્નતિ એ એક જ દેશની મિલકત નથી અથવા તે એક જ જગ્યાએ ચોંટી રહેતી નથી. જે લોકો યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોની ઉન્નતિનું કારણ ત્યાંની ઠંડી અને શક્તિદાયક હવા છે, એમ સમજે છે; અને બીજા દેશોની અવનતિનું કારણ ત્યાંની ભૂમિને ગણે છે, તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે. બે હજારથી પણ વધારા વર્ષપર ઇંગ્લાંડના રહેવાશીઓ રોમ વગેરે શહેરોમાં કેદી અને ગુલામ તરીકે વેચાતા હતા; આજે ઇંગ્લાંડ આવા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે, તેથી આજે શું તે ભૂમિ બદલાઈ ગઈ છે? પાંચસે વર્ષ પહેલાં પણ અત્યારે છે ત્યાં જ અમેરિકા ખંડ હતો; પરંતુ એ અરસામાં ત્યાંના રહેવાશીમાં કેટલો ફેર પડ્યો છે, તેનો વિચાર કરો. રોમ, ગ્રીસ, ભિસર અને આપણું હિંદુસ્તાન પ્રાચીન કાળમાં જ્યાં હતાં ત્યાંનાં ત્યાંજ અત્યારે પણ છે તે વખતે આખી દુનિયામાં તેમની કીર્તિ પ્રસરી રહી હતી. ઐશ્વર્ય દેશ કિંવા મનુષ્યપર આધાર રાખતું નથી. જેઓ સન્માર્ગે ચાલે છે તેમનો જ જય થાય છે; અને જ્યાં સુધી તેઓ સત્યથી ચાલે છે ત્યાં સુધી જ તેમનું ઐશ્વર્ય નહીં રહે છે. ભાઈઓ! ‘રામ’ તમારો છે અને તમે ‘રામ’ના છો. પૂર્ણ પ્રેમથી મારી પાસે આવો! હું જે કંઈ કહેવાનો છું તે પ્રેમથી જ કહેવાનો છું; પરંતુ માફ કરજો! હું તમારી ખુશામત નહિ કરું. પ્રેમને ખુશામત ગમતી નથી. ‘રામ’ જાપાન ગયો હતો, અમેરિકામાં હતો, યુરોપના કેટલાક દેશો ‘રામે’ જોયા છે; પરંતુ જ્યાં જ્યાં ઉન્નતિ જણાઈ ત્યાં ત્યાં ‘સત્ય’નું અસ્તિત્વ હતું. અમેરિકાએ જે ઉન્નતિ કરી છે, તે ધર્મ પ્રમાણે ચાલવાથી જ. ધર્મને કોઈએ ઈજારે રાખી લીધો નથી. ગમે તે માણસ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરી શકે છે.

નગદ ધર્મ અને ઉધાર ધર્મ.

ધર્મ બે પ્રકારના છે; એક નગદ અને બીજો ઉધાર. દાખલા તરીકે એક માણસે કેટલુંક ધન જમીનમાં દાટી રાખ્યું હતું તે તેના છોકરાએ જાણ્યું. તેણે તે ગુપ્તગુપ્ત કહાડી લઈ વાપરી નાખ્યું અને તેટલા જ વજનના પથરાઓ એ ખાડામાં ભરી દીધા. કેટલાક દિવસ પછી તેના આપે જમીન ખોદી જોઈ તો રૂપિયા મળે નહિ, તેથી તે રડવા લાગ્યો કે, “હાય!

* સ્વામીજીએ આ વ્યાખ્યાન ગાંધીપુરમાં આપ્યું હતું.

હાયરે ! મારું ધન ક્યાં ગયું ? ” છોકરો બોલ્યો:—“ બાપા ! તમે શા માટે રડો છો ? તમારે તે વાપરવા તો હતા જ નહિ, રાખી મૂકવા હતા; તો આ પથરાઓ પણ તેટલા જ વજનના છે.”

બરાધે નિહાદન ચ સંગે ચ જર.

અર્થાત્—રાખી મૂકવાં જ હોય તો પત્થર અને સુવર્ણ સરખાં જ છે.

જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે જે ઝગડા થાય છે, તે સર્વ નગદ ધર્મને લીધે નહિ; પણ ઉધાર ધર્મને લીધે થાય છે. નગદ અથવા રોકડો ધર્મ તો એ જ છે કે જે મરણ પછીની નહિ પણ જન્મની જ ચિંતા રાખે છે. ઉધાર ધર્મ અધશ્રદ્ધાનો છે, અને નગદ ધર્મ દૃઢ વિશ્વાસનો છે. ઉધાર ધર્મ માત્ર લોકોને કહેવાનો અને ઉપર ઉપરથી માની લેવાનો હોય છે, જ્યારે નગદ ધર્મ આચરવાનો—અમલમાં મૂકવાનો હોય છે. ધર્મમાં જેટલો રોકડ ભાગ છે તેને માટે સર્વ ધર્મોનો એક જ મત છે. ખરું બોલવું, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું અને તે પ્રમાણે ચાલવું, અહંકાર અને સ્વાર્થી વૃત્તિથી દૂર રહેવું, પરધન અને પરદારા બેઠીને સનમાં મલ્લિન વાસના ઉત્પન્ન થવા ન દેવી, જગતની લાલચો અને ધમકીઓના બદુમાં ફસાઈને આપણા મૂળ સત્યસ્વરૂપને વિસરી ન જવું, મન દૃઢ અને વૃત્તિ સ્વતંત્ર રાખવી, એ ધર્મના નગદ ભાગો વિષે કોઈ ભિન્ન મત ધરાવતું નથી.

ધર્મના ઉધાર ભાગની બાબતો કલહપ્રિય લોકોને સોંપી દઈ જેઓ નગદ ધર્મથી ચાલે છે તેમની જ ઉન્નતિ અને ઉત્કર્ષ થાય છે, એ વ્યવહારિક સત્યનો પરદેશમાં પણ પછી ‘રામ’ ને ઘણો અનુભવ થયો.

હિંદ અને અમેરિકાની તુલના.

હિંદુસ્તાન અને અમેરિકા વચ્ચે શું ફેર છે ? અહીંયાં દિવસ હોય છે ત્યારે ત્યાં રાત હોય છે, અને ત્યાં દિવસ હોય છે ત્યારે અહીં રાત હોય છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનના સિતારા પાધરા હતા ત્યારે અમેરિકાને કોઈ ઓળખતું પણ નહોતું; આજે અમેરિકા વૈભવને શિખરે પહોંચ્યું છે અને હિંદુસ્તાનનો કોઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી. પૂજા અથવા સત્કારની વખતે અહીંયાં બેઠા કહાડવામાં આવે છે, ત્યાંના લોક ટોપી કહાડે છે.

અહીંયાં ‘પુસ્તક મેજ પર છે, એમ કહેવાય છે;’ ‘ત્યાં ચોપડી પર ટેબલ છે,’ એમ કહેવાય છે (The book on the table.) અહીંયાં ઘરમાં પુરૂષોની સત્તા ચાલે છે, તેમના ઘરમાં સ્ત્રીનું રાજ્ય હોય છે. અહીંયાં વિધવાઓની સંખ્યા મોટી હોવાના વિલાપ કરવામાં આવે છે, ત્યાં કુમારિકાઓની સંખ્યા વધી જવાની ખૂસી પાડવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ગંધેડું અને ઘુવડ ભૂખીતાભરેલાં અને અપશુકનીયાં ગણાય છે, ત્યાં તેમને વિશ્વાસપાત્ર અને હોશિયારીનાં આદર્શ ગણવામાં આવે છે. આ દેશમાં લાખાતા ગ્રંથોમાં બે તેનો અર્થો ભાગ ગ્રામીન વૈભવોની વાતોથી ભર્યો ન હોય તો તેનો કોઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી, તો પછી વાંચવાની તો વાત ક્યાં રહી ! ત્યાં છપાતાં પુસ્તકોમાં બધી નવી નવી બાબતો ન હોય તો તેને કોઈ લેતું નથી.

અહીંયાં જેની પાસે હુન્નર કળાનું ઉપયોગી જ્ઞાન હોય છે, તે તેને છુપાવી રાખે છે; ત્યાં તેને છાપીને બહાર પાડે છે. અહીંયાં ઉધાર ધર્મ—ઉપર ઉપરથી માનવાનો ધર્મ બેઠક છે; ત્યાં નગદધર્મ (પાલન કરવાનો ધર્મ) પુષ્કળ છે. અહીંયાં બીજાની સાથે હળી મળીને ન ચાલવામાં, બીજાના હાથનું ન ખાવામાં અને ‘સાથી અળગું’ રહેવામાં મોટાઈ મનાય છે;

ત્યાં લોકોની સાથે જેટલા પણ વધારે મળીને આવો તેટલું વધારે માન. અહીંયાં પરભાષા ભણવી એ હલકું ગણાય છે (ન-પટેલ યાવર્તો માયામ); ત્યાં પરભાષાઓ જેટલી વધારે આવડતી હશે તેટલું વધારે માન મળશે.

નગદ ધર્મ વિષે એક વૃદ્ધ અમેરિકન પ્રોફેસરનું દૃષ્ટાન્ત.

‘રામ’ ન્યારે જાપાન જતો હતો ત્યારે સ્ટીમરમાં અમેરિકાના એક વૃદ્ધ પ્રોફેસર સાથે તેને યોગબાણ થઈ. તે વૃદ્ધ પ્રોફેસર રશિયન ભાષા શીખતો હતો. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તેને અગીઆર ભાષાઓ તો આવડતી હતી. તેને “આટલા ઘડપણમાં નવી ભાષા શીખવાની શી જરૂર છે?” એમ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે, “હું ભૂસ્તરવિદ્યાનો પ્રોફેસર છું, રશિયન ભાષામાં ભૂસ્તર વિદ્યાનો એક અદ્ભુત ગ્રંથ લખાયો છે, તેનું ભાષાંતર હું કરી શકું તો મારા દેશબાંધવોને અત્યંત લાભ મળે, માટે હું રશિયન ભાષા શીખું છું.”

‘રામે’ કહ્યું:—“હવે તો તમે મૃત્યુને ખારણે આવી પહોંચ્યા છો હવે શીખીને શું કરશો? ઈશ્વરનું ભજન કરો.”

તેણે જવાબ આપ્યો:—“લોકસેવા એજ ઈશ્વરસેવા છે. * આ મુશ્કેલ કર્તવ્ય બળવતાં હું નરકે જઈ તોપણ લલે મને તેની દરકાર નથી. મારા દેશબાંધવોને જે સુખ થતું હોય અને મારે હજાર વખત નરકવાસ ભોગવવો પડે તો પણ મને હરકત નથી. આ જન્મમાં લોકસેવાનો લાભ લેવાનો હક મૃત્યુ પછીની અદૃશ્ય સૃષ્ટિના ડરથી હું છોડનાર નથી.”

ગુજસ્તા ખ્યાઓ આયન્દા ખ્યાલસ્ત;

ગનીમત હાં હમીં હમ રાકી હાલસ્ત. x

‘નગદ ધર્મ’ એજ કહેવાય. ભગવદ્ગીતામાં એવી ઉત્કૃષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે:—

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

કર્મ જ કરતો રહે કૃણ ઉપર દષ્ટિ રાખીશ નહિ.

લૉડ મૅકોલેની એવી પ્રાર્થના હતી કે ‘મરું તો મારી લાયબ્રેરીમાંજ મરું.’

દફન કરના મુઝકો કુએ યારમે;

કથ્થ બુલબુલકી બને ગુલબરમે.

પ્રિયાની ગણીમાં જ મને દાટજો. બુલબુલની કબર બગીચામાં જ હોય છે.

મરવું તો કર્તવ્ય બળવતાં જ મરવું જોઈએ. ઘોર રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતાં જ મરવું જોઈએ. આનંદ અને ઉત્સાહ સાથે કેસરીયાં કરવાં જોઈએ.

એક ડોસો ઝાડ રોપતો હતો તેને કોઈએ પૂછ્યું કે, “ખાખા! આ શું કરો છો? તમારે થોડાં આનાં કૃણ ખાવાં છે? તમારાં લાકડાં તો સ્મશાને પડ્યાં છે. પેલા ફકિરનું વચન યાદ નથી?

ધર બનાઉં ખાક ઇસ વહશત કહામે નાસિહ !

આથે જખ મજદૂર મુઝકો ગૌર કન યાદ આ ગાય.

* બન્દ: હું એ ખુદા મૈં બન્દે મેરે ખુદા હૈ.

x ભૂતકાળ સ્વપ્રવત્ત છે, અને ભવિષ્યકાળ તો કેવળ અનુમાન છે; વર્તમાનકાળ જ આપણી પાસેનું અરૂં ધન છે, એમ સમજ.

હે ઉપદેશક ! આ જગતમાં હું ઘર ખાંધીને શું કરીશ ? જ્યારે મનુરોને હું જોઉં છું ત્યારે મારી કબર ખોદનાર મનુરોનું મને સ્મરણ થાય છે. ”

ડાસાએ ઉત્તર આપ્યો:-“ ખીજાએ વાળ્યાં હતાં તે મેં ખાધાં. હું વાવતો જાઉં છું તે ખીજા ખાશે. ”

એવી જ રીતે જગતનો વ્યવહાર ચાલે છે. ઈસુ, મહમદ વગેરે જે મહાત્માઓ થઈ ગયા તેમણે વાવેલાં ઝાડોનાં ફળ શું તેમણે પોતે જ ખાધાં ? કદી નહિ. એ મહાત્માઓએ પોતાના દેહ જ એ ઝાડના ખાતર તરીકે અપ્યાં, તો પછી ફળ ક્યાંથી ખાય ? આજે હજારો વર્ષથી જે વૃક્ષોનાં ફળ લોકો ખાય છે તે વૃક્ષ પ્રાચીન ઋષિઓની રક્ષાથી ઉગ્યાં છે. આ સિદ્ધાંત ધર્મનો પ્રાણ છે; અને એ જ સિદ્ધાંતાનુસાર તે રશિયન ભાષા શીખનાર પ્રોફેસરનું વર્તન હતું.

મનુરી કરી વિદ્યાભ્યાસ કરતા જાપાની વિદ્યાર્થીઓ.

જે સ્ટીમરમાં ‘ રામ ’ જાપાનથી અમેરિકા જતો હતો તે સ્ટીમરમાં લગભગ દોઢસો જાપાની તરૂણો હતા. તેમાંના કેટલાક ખાનદાન કુટુંબોના છોકરા હતા; પરંતુ તે સૌમાં પોતાને ઘેરથી પૈસા લઈ આવેલો કોઈક જ હતો. કેટલાક તો એવા હતા કે સ્ટીમરનું ભાડું પણ ઘેરથી લાવ્યા નહોતા. તેમાંના કેટલાક શ્રીમંત ઉતાડૂઓના બુટ સાફ કરવા રહ્યા હતા, કેટલાક સ્ટીમરને ધોવા સાફ કરવાના કામપર રહ્યા હતા, અને કેટલાક એવાં જ ખીજાં કામપર રહીને સ્ટીમરનું ભાડું ચૂકવતા હતા. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે, ‘ આપણા દેશના પૈસા પરદેશમાં જઈને શા માટે ખરચવા ? સ્ટીમરનું ભાડું પણ કામ કરીને ચૂકવવું ’ એવો તેમનો વિચાર હતો. અમેરિકામાં ગયા પછી તેમાંના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આખો દિવસ શ્રીમંત લોકોને ત્યાં મનુરી કરતા અને રાત્રે રાતની શાળાઓમાં જઈ લખતા. કેટલાક રેલ્વેનાં કામ ઉપર અને કેટલાક એવાં જ ખીજાં કામોમાં જોડાયા હતા. એ લોકો ઉનાળામાં મનુરી કરતા અને શિયાળામાં કાંલેજમાં લખતા.

પય ઈદમ ધૂ શમઅ ખાયદ ગુદામ.

“ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે મીણખત્તીની પેઠે યોગળવું જોઈએ. ”

એવી રીતે સાત આઠ વર્ષ સુધી પોતાનો નિર્વાહ કરીને પોતાનાં મગજ અમેરિકાના જ્ઞાન અને કળાથી તથા પોતાનાં ખીરસાં અમેરિકાના પૈસાથી ભરીને એ જાપાની લોકો પાછા સ્વદેશ આવે છે. દરેક સ્ટીમરમાં વીસ પચ્ચીસ અને કોઈ કોઈ વાર સેંકડો જાપાની લોકો અમેરિકા વગેરે દેશોમાં જાય છે. હજારો કિંવા લાખો જાપાનીઓ દરેક વર્ષે અમેરિકા, જર્મની વગેરે દેશોમાં જઈ ત્યાંનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાના દેશમાં પાછા આવે છે. એનું પરિણામ તમે જુઓ છો જ. પચાસ વર્ષ પહેલાં જે જાપાન હિંદુસ્તાનના કરતાં પણ અવનત દશામાં હતું તે આજે યૂરોપથી પણ ચડી ગયું છે.

અભિમાન રાખી અલગ રહેનાર પોતે જ સૂકાઈ જાય છે.

તમારો હાથ ગોરો છે, તેમાંનું લોહી તદ્દન શુદ્ધ છે; પરંતુ જો કાંડાપર તાણીને ખાટો ખાંધો તો હાથનું લોહી હાથમાં જ રહેશે, શરીરના ખીજા ભાગોમાં તે ફરી શકશે નહિ અને તેથી તે જલદી ખગડી જઈને તમારો હાથ સૂકાઈ જશે. તેવી જ રીતે જે દેશના લોકો “અમે જ મોટા છીએ, અમે જ સારા છીએ, અમે જ કુલીન છીએ, અમારે મ્હેંચ અને કાફરોની સાથે સંબંધ રાખવાની શી જરૂર છે ? ” એમ કહીને ખીજાઓ અને પોતાની વચ્ચે ભુદાઈનો

પાટો બાંધી લે છે, તેઓ પોતે અને તેવાઓનો દેશ પોતે જ એથી સૂકાઈ જાય છે. ‘વહેતાં પાણી નિર્મલાં’ એ કહેવત મથાહૂર છે.

આખ દરિયા બહે તો બિહેતર;

ધન્સાન રવાં રહે તો બિહેતર.

વિદેશગમનના લાભ-અમેરિકનો અને જર્મનોનું દ્રષ્ટાન્ત.

વિચાર કરી જોતાં માલમ પડશે કે હરકોઈ દેશે પ્રવાસથી જ પોતાની ઉન્નતિ કરી છે. એ વિષે અમેરિકન લોકો તરફ જુઓ. સાધારણ રીતે પીસ્તાળીસ હજાર અમેરિકનો દરરોજ પરીસમાં હોય છે, તેમનાં ટોળાંનાં ટોળાં જતાં આવતાં નજરે પડે છે, અને ડ્રાન્સમાં કંઈ જરા નવી શોધ થાય અથવા કળા નીકળે કે તુરત તેઓ તે પોતાના દેશમાં પહોંચાડે છે. જુની કળાઓ પણ તેઓ કાંઈ એાછી શીખતા નથી. દરેક મોસમમાં લગભગ એંશી હજાર અમેરિકનો મિસરમાં જાય છે, અને ત્યાંના પીરામડ જોઈ આવે છે. લાખો અમેરિકનો આખી પૃથ્વીનું પર્યટન કરી આવ્યા છે. એવી રીતે એ લોકો જ્યાંથી જ્ઞાન મળે ત્યાંથી લઈને પોતાના દેશમાં પહોંચાડે છે. જર્મન લોકો પણ એવા જ છે. અમેરિકાથી આવતાં ‘રામ’ જર્મન સ્ટીમરમાં બેઠો હતો. પહેલા વર્ગના ઉતાડૂ લગભગ ત્રણસેં હતા. તેમાં પ્રોફેસર, ડૉક્ટર, બેરન તથા વેપારી વગરે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના માણસો હતાં. દિવસે ‘રામ’ સ્ટીમરને સૌથી ઉપલે માળે બેસતો અને ત્યાં એકાંતમાં લખતો, વાંચતો અથવા ધ્યાનમાં મગ્ન રહેતો; પરંતુ જર્મન લોકો ઉપલે માળે આવીને ‘રામ’ ને નીચે લઈ જતા અને વ્યાખ્યાન અપાવતા. ‘રામ’ ને તેઓ પરદેશી ધારીને શ્લેષ્ઠ અથવા કાફર ગણતા નહિ. તેમનો વિચારજ એવો હતો કે આ ‘પરદેશી પાસેથી જેટલું જ્ઞાન મળે તેટલું કાઠી લેવું.’ અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ‘રામે’ સૌથી પહેલું વૉર્શીંગટન શહેર જોયું. ત્યાંથી વૉર્શીંગટન યુનિવર્સિટીએ ‘રામ’ ને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વ્યાખ્યાન આપવાને આમંત્રણ કર્યું. વ્યાખ્યાન પૂરું થયા પછી એક તરૂણ પ્રોફેસરની સુલાકાત થઈ. આ પ્રોફેસર થોડા વખતપરજ જર્મની જઈ આવ્યો હતો. “જર્મની શા માટે ગયા હતા ?” એમ ‘રામે’ જ્યારે તેને પૂછ્યું ત્યારે તે બોલ્યો:—“વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્રના વિષયોમાં અમારી યુનિવર્સિટી અને જર્મન યુનિવર્સિટીઓનો મુકાબલો કરવા ગયો હતો.” તેણે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવતાં જણાવ્યું કે; “દશ વર્ષ પહેલાં જર્મની અમારા કરતાં આગળ હતું, આજે અમે તેનાથી બિલકુલ ઉતરતા નથી.”

વિદેશની વિદ્યા ભણ્યાથી વટલાઈ જવાતું નથી.

હું કહું છું કે મરણ પર્યંત ભણો. અમેરિકનોએ ઘણી મહેનતે બીજાઓ પાસેથી શીખી શીખીને વિદ્યા સંપાદન કરી છે, અને તેને ખીલવી છે. અમેરિકન લોકો ‘ઝાલરના દાસ’ કહેવાય છે, તે ખરું નથી; ઉલટા ઝાલર તેમના દાસ છે. કારણ કે ઝાલર તો વિદ્યાની પાછળ આપોઆપ જ ઘસડાઈ આવે છે. જે લોકો અમેરિકન લોકોપર એ આરોપ મૂકે છે તેઓ નગદ ધર્મના અનુયાયી નથી, પણ નગદ નાણાંના જ અનુયાયી છે; અથવા તો અમેરિકન વસ્તુસ્થિતિથી તેઓ તદ્દન અજ્ઞાન છે. નિષ્કૃષ્ણ થનાર શિયાળની પેઠે ‘દ્રાક્ષ ખાટી છે’ એ પ્રકારનો એ આરોપ છે. કેલીફોર્નિયાની એક સ્ત્રીએ અદાર કરોડ રૂપિયા આપીને એક વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી) સ્થાપ્યું છે. એવી રીતે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને પ્રસાર કરવાને માટે તે દેશમાં દર વર્ષે કરોડો રૂપિયાનું દાન કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનની અદ્યવિદ્યાને તેઓ એટલા માને છે કે બ્યબહારિક વેદાંત ત્યાં અત્યારે જેવું છે તેવું અહીંયાં નથી. તે

લોકોએ વેદાંતનું અધ્યયન કરીને તેને પોતાનું કરી નાખ્યું છે; અને તોપણ તેઓ કંઈ હિંદુ થયા નથી. તેવી જ રીતે આપણે પણ તેમની વિદ્યા અને હુન્નર કળા પ્રાપ્ત કરવા છતાંએ આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ બાળવી રાખી શકીશું. આઠ બહારથી પોતાનો ખોરાક લે છે; પરંતુ તેથી તે ભાતે જ ખોરાક ખનતું નથી. બહારથી મીઠું પાણી, પ્રકાશ અને હવા તે લે છે, અને પચાવે છે; પરંતુ તેથી તે ભાતે જ પાણી કે હવારૂપ બની જતું નથી. જાપાની લોકોએ યૂરોપ અને અમેરિકાની હુન્નરકળા પ્રાપ્ત કરી; પરંતુ તેઓ ભાતે જાપાનીજ રહ્યા છે. દેવોએ કૃત્ય (બૃહસ્પતિના પુત્ર) ને રાક્ષસો પાસે મોકલીને તેમની સંજીવની વિદ્યા શીખી લીધી, પણ તેથી તે પોતે રાક્ષસ બન્યા નહિ; તેવી જ રીતે યૂરોપ અને અમેરિકા જઈને તેમનું જ્ઞાન તથા કળા શીખી આવવાથી તમારું હિંદુત્વ જતું રહેવાનું નથી.

જ્ઞાનની આપ લે ન કરવાથી પોતાનેજ નુકશાન છે.

જે લોકો જ્ઞાનને અમુક દેશમાં પૂરી રાખવા ઇચ્છે છે, અને આ જ્ઞાન અમારું ને આ જ્ઞાન બીજા દેશનું છે, બીજાનું જ્ઞાન અહીંઆ આવશે તો ખોટું થશે અને અમારા જ્ઞાનને લઈ જવાનો પણ કોઈને અધિકાર નથી, એમ જેઓ કહે છે તેઓ પોતાના જ્ઞાનને અજ્ઞાનતાના રૂપમાં જ ફેરવી નાંખે છે. આ ઓરડીમાં અજવાળું છે, આ પ્રકાશ અત્યંત મનોહર અને સુખદાયક છે; પરંતુ “આ અમારું અજવાળું છે, અરરર ! બહારના અજવાળા સાથે તે ભણે તો અલડાઈ જાય—અપવિત્ર થઈ જાય !” એમ જે આપણે કહીએ તો આપણને ‘મૂખાં’ સિવાય બીજી શી ઉપમા મળે ? છતાં તેવા બનીને આ અજવાળું છે, તે ન અલડાય તે માટે જે આ ઓરડીનાં બારી બારણાં બંધ કરી દઈએ તો શું થશે ? તે અજવાળુંજ એકદમ જતું રહેશે અને તેની જગ્યાએ ઘોર અંધકાર જ પ્રસરી રહેશે ! અફસોસ ! આપણે હિંદુઓ એવી ભૂલભરેલી નીતિ ચલાવતા આવ્યા છીએ !

હુદયુદ્ધવતન અજ મુદક મુલેમાં ખુશતર;
ખારે વતન અજ સંખુલ રૈહાં ખુશતર.

વિદેશ ગમનથી દેશોન્નતિ.

“મુલેમાનના દેશ કરતાં મહારે દેશ મને વધારે પ્રિય છે, ચંદનના વૃક્ષ કરતાં મહારા દેશનો કાંટો પણ મહારે મનથી વધારે સારો છે” એમ કહીને પોતે હેરાનગતિ ભોગવવી અને પોતાના દેશને કંટકવન સમાન બનાવી દેવો, એ શું ખરી દેશપ્રીતિ છે ? એકેજ ભાતનાં આડો એક જ જગ્યાએ નજીક નજીક વાવવાથી તે છેક કમબેર બને છે; પરંતુ તેમને દૂર દૂર વાવવાથી તે પ્રયંત અને મજબૂત બને છે. જૂદા જૂદા દેશોને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. કાશ્મીર વિષે કહેવાય છે કે:—

અગર ફીરદોસ ખરૂંચે જમીનસ્ત;
હમીનસ્તો હમીનસ્તો હમીનસ્ત.

“જો પૃથ્વી પર કોઈ પણ સ્વર્ગ હોય તો તે આજ છે, આજ છે, આજ છે.”

કાશ્મીરી લોક પોતાનું આનંદવન છોડીને બહાર જવામાં ગુન્હો ગણતા હોવાથી તેઓ નિર્મળ, હરિદ્રી અને નાદાન રહ્યા છે; પરંતુ તેમનો જે કાશ્મીરી પંડિત પોતાનું પર્વતના શિખર ઉપરનું માની લીધેલું સ્વર્ગ છોડીને બહાર નીકળ્યો તેને ખરેખરું સ્વર્ગ જ મળ્યું.

તે જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપર તેણે છાપ પાડી અને તેમની ઓટી ઓટી પહવીઓ તેણે શોભાવી. જ્યાં સુધી જાપાનીઓ જાપાન છોડીને બહાર નીકળતા નહોતા ત્યાં સુધી તેઓ પણ દુર્બળ અને સૈની પાછળજ હતા; પરંતુ બહાર જવા માંડતાં જ-બહારની હવા ખાતાંજ-તેઓ જોશવર બન્યા. યુરોપના ગરીબ, દરિદ્રી સાધારણ લોકો વહાણમાં બેસી અમેરિકા જઈ રહ્યા હતા; પણ જુઓ ! આજે તેઓ જ આખી દુનિયામાં સૈથી વધુ શક્તિવાન થઈ બેઠા છે ! તેવી જ રીતે જેમનો પોતાના દેશમાં કોઈ ભાવ પૂછતું નહોતું એવા કેટલાક હિંદીઓ પણ પરદેશ જતાંજ ત્યાંના ઉંચા દરજ્જાના સુધરેલા લોકોમાં ગણાવવા લાગ્યા, અને તેમણે કીર્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી.

પાની ન બહોતો ઉસ્મે ખૂ આયે,
ખંજર ન ચલે તો મારયા ખાયે;
ગદ્દિશ સે બહા મિહર વ મઃ કા પાયા,
ગદ્દિશ સે ફલકને ઓજ પાયા.

“ પાણી વહેતું ન રહે તો ગંધાય છે, ખંજર વપરાય નહિ તો તેને કાટ ખાય છે, ફરવાથી જ સૂર્યને તથા ચંદ્રને મહત્વ પ્રાપ્ત થયું છે અને નભોમંડળ પણ ફરવાથી જ ઉચ્ચ સ્થિતિ પામ્યું છે. ”

જેમ વૃક્ષ સર્વ પ્રકારની હરકતોને ન ગણકારતાં જ્યાં પાણી હોય ત્યાં પોતાના મૂળને, લઈ બાય છે; તેમ અમેરિકા, જાપાન, જર્મની, ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશોના લોકો સમુદ્રો તરીને, પર્વતો ઓળંગીને, પૈસા ખર્ચીને અને અનેક પ્રકારનાં સંકટો વેડીને જ્યાં કંઈ પણ જ્ઞાન મળવાનો સંભવ હોય ત્યાં પહોંચી ગયા છે. તે દેશોની ઉન્નતિનું એ એક કારણ છે. હવે બીજાં કારણ વિષે સાંભળો:—

નગદ ધર્મ-વ્યવહારિક વેદાન્તનાં કેટલાંક દ્રષ્ટાન્ત.

કેટલાક હિંદુસ્તાની તરૂણો એક જાપાની સ્ટીમરમાં બેસીને જતા હતા. તેમના વર્ગના ઉતાડૂઓને જે લોજન મળતું તે તેમણે કંઈ કારણસર સ્વીકાર્યું નહિ. એક ગરીબ જાપાની તરૂણે જોયું કે એ હિંદી તરૂણો ભૂખ્યા છે, તેથી તેણે તેમને માટે દૂધ, ફળ વગેરે લાવીને તેમની સામે મૂક્યાં. તેમણે પ્રથમ તો રિવાજ પ્રમાણે તે લેવાની ના પાડી, પણ પછી તે સ્વીકારીને ખાધાં. સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરતી વખતે તેઓએ પેલા જાપાની છોકરાનો આભાર માનીને તેણે આપેલી વસ્તુઓની કિંમત તેને આપવા માંડી, પણ તે જાપાનીએ સ્વીકારી નહિ; અને તે ઉલ્ટો હાથ બેડીને વિનંતિ કરવા લાગ્યો કે, “ જ્યારે તમે હિંદુસ્તાનમાં જાઓ ત્યારે ત્યાંના લોકોને એમ કહેશે નહિ કે, જાપાની લોક એટલા બધા નાલાયક છે કે તેમની સ્ટીમરોમાં ત્રીજા વર્ગના ઉતાડૂઓ માટે ખાવા પીવાની યોગ્ય સગવડ પણ હોતી નથી. ”

જરા વિચાર કરો કે એક ગરીબ તરૂણ જાપાની પ્રવાસી સ્ટીમર સાથે પોતાનો કંઈ સંબંધ નહોવા છતાં આ પ્રમાણે પોતાના પૈસા શામાટે ખર્ચે છે ? પોતાના દેશની સ્ટીમરોની કોઈ નિંદા ન કરે તેટલા માટે એ તરૂણ પોતે સ્વદેશથી જુદો છે એમ માનતો નહોતો. ‘ આખા દેશનું જીવન એ જ પોતાનું જીવન ’ એ જ એની પૂર્ણ ભાવના હતી. કેવો પ્રેમ !! કેટલો સ્વાર્થત્યાગ ! એનું જ નામ શુદ્ધ ઐક્ય ! એનું જ નામ નગદ ધર્મ ! આ

વ્યાવહારિક વેદાંત સિવાય જગત્તુ' કે મોક્ષતુ' મુખ મળવું અશક્યજ છે.

મરના ભલા હૈ ઉસ્કા જો અપને લીધે જીયે;

જીતા હૈ વહ જો મરચુકા ઇન્સાન કે લીધે.

તમને યાદ હશે કે જ્યારે રશિયન લોકોના હૃદયને રોકવાની જાપાનને જરૂર પડી અને તેને માટે કેટલીક આગળોટો સમુદ્રમાં ડુબાવવાની જરૂર હતી ત્યારે મીકાડોએ બહેરનામું બહાર પાડ્યું કે, “ મ્હારી પ્રજામાંના કોઈને હું આ કામને માટે ફરજ પાડતો નથી; પરંતુ જેઓએ સ્ટીમરો સાથે ડુબવાને ખુશી હોય તેમણે સ્વયંસેવક તરીકે અરજી મોકલવી. ” આ બહેરનામાથી જરૂર કરતાં હજારો અરજીઓ વધારે આવી પડી હતી, અને તેમાંથી ચુંટણી કરવામાં મુશ્કેલી પડી હતી. તે વખતે કેટલાક જાપાની તરફેણે પોતાના શરીરમાંથી લોહી કાઢીને તે લોહીથી લપેલી અરજીઓ રજુ કરી હતી. આમ કરવામાં તેમનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે પોતાની અરજીઓ જલદી મંજૂર થાય. છેવટે લોહીથી લપેલી અરજીઓને વધારે માન મળ્યું. જ્યારે એ લોકો આગળોટો સહિત ડુબવા લાગ્યા ત્યારે તેમાંનાં એક બે કમાનો પ્રયત્ન કરવાથી પોતાનો જીવ બચાવી શકે એવો સંભવ હતો. કોઈએ તેમાંના એકને કહ્યું કે, “કમાન સાહેબ ! તમે કામ તો પાર પાડ્યું છે, હવે પ્રાણ બચાવી શું કાશ્યદો ! જીવતા ઘેર જાઓ તો કેમ ? ” મૃત્યુની પરવા ન કરનાર પેલા કમાને તિરસ્કાર પૂર્વક જવાબ આપ્યો કે, “શું પાછા જવાને માટે મહેં અહીં આવવાની અરજી કરી હતી ? ”

‘યદ્વત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ’

પાછા જવું એ કંઈ પુરુષાર્થતું લક્ષણ નથી.

‘ધ્રુવ જીજ્ઞાં કિ જાં વિસુપારન્દ આરાનેસ્ત;

શેર સીધા તૈરતા હો, વક્ત રહેતન આખરે.

નગદ ધર્મ અને શુદ્ધ વેદાંત તે આ જ છે !

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः

न चैनं कलेदयंत्यापां न शोषयति मारुतः

મુઝકો કાટે કહાં હય વો તલવાર ?

દાગદે મુઝકો કહાં હય વો નાર ?

ગર્ક મુઝકો કરે કહાં વહ પાની ?

બાદમે લાખ કબ મુખાનેકી ?

મોતકો મોત આ ન જાયગી,

કન્દ મેરા જો કરેકે આયેગી.

અમેરિકામાં શાસ્ત્રીય પ્રયોગ કરી જોવાને માટે એક વખત જીવતા મનુષ્યનું શરીર કાપવાની જરૂર જણાઈ. કેટલાક અમેરિકન તરફેણ તુરત જ પોતાની છાતી ઉઘાડી કરી ઉભા રહ્યા, અને બોલ્યા:—“અમને ચીરો, અમને કાઢો; તમુ તમુ કપાઈને અમારો પ્રાણ ભલે જાય. જો તેમ થવાથી શાસ્ત્રની ઉન્નતિ થતી હોય અને બીજાનું કલ્યાણ થતું હોય તો અમારું વિવિસેકશન (જીવતો દેહ શાસ્ત્રીય પ્રયોગને માટે કાપવો તે) હજાર દરજ્જે ધિ છે. ” આને પ્રેમ કહેવો કે શૌર્ય ? આજ નગદ ધર્મ છે ! આજ વ્યાવહારિક વેદાંત છે !

૧ અહીંયાં પ્રાણ અર્પણ કરી સિવાય બીજો ઉપાય નથી; વાત નહીં કિતરતી વખતે તદ્દન સીધો જ તરે છે. ૨. અગ્નિ.

અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટસના પ્રેસીડેન્ટ આબ્રાહમ લિંકન વિષે એમ કહેવાય છે કે, એક દિવસ તે ઘેરથી નીકળીને ઓફીસમાં જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં તેણે કાદવમાં ખુંચી ગયેલું અને અધમૂવું થઈ ગયેલું એક ડુક્કર જોયું. તે ઘણું જોર કરતું હતું; પરંતુ બહાર નીકળી શકતું નહોતું, તેથી તે દુઃખથી તરફડતું હતું. તેને જોતાં જ પ્રેસીડેન્ટ નીચે ઉતર્યો અને તેની પાસે જઈ બહાર કઢાવી તેના જીવ બચાવ્યો. આથી તેના શરીર ઉપરનાં બધાં કપડાંને કાદવ ચોંટ્યો અને ડાઘ પડ્યા; પરંતુ તેની કંઈ દરકાર ન કરતાં તે ઓફીસમાં આવ્યો. લોકોએ જ્યારે એ વાત જાણી ત્યારે તેની ઘણીજ પ્રશંસા કરીને તેને કહ્યું કે, “ આપ ઘણા દયાળુ છો. ” પ્રેસીડેન્ટ બોલ્યો:—“ બસ ! વ્યર્થ સ્તુતિ કરશો નહિ ! મહેં દયા બધા કંઈ કરી નથી. તે ડુક્કરના દુઃખથી મહારા હૃદયપર દુઃખની અસર થઈ અને તે દૂર કરવાને માટે મહેં તે ડુક્કરને બહાર કઢાડયું ! ”

વાહ કેવો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ ? વિશ્વાત્મા સાથે કેવું એક્ય ?

* ખૂંચે મજનુસે નિકલા ફરદ લૈલીકી જો લો,

પ્રેમનો કેવો સાક્ષાત્કાર !

× પતીજે ફુલકી લગા સદમા નસીમકા,

શબનમ કે કતરે આંખસે ઉનકે ટપક પડે.

નગદ ધર્મનું આ રહસ્ય એ જ છે કે આખા જગતનો આત્મા એ આપણો જ આત્મા છે, એમ માનવું જોઈએ. ધર્મનું આ રહસ્ય જાણીને જે મનુષ્યોએ તેને અમલમાં મૂક્યું છે, તેમની ઉન્નતિ થઈ છે. જે મનુષ્યો આ રહસ્ય નથી સમજ્યા તે અવનતિના ખાડામાં પડ્યા છે.

હિંદીઓની હલકાઈના થોડાક દાખલા.

આપણા દેશ સંખ્યાબંધ બહુ જ દિલગીરી સાથે મારે એક વાત કહેવી પડે છે. હાલમાં હાંગકાંગમાં શીખ લોકોની એક પલટણ છે. ત્યાર પહેલાં ત્યાં પઠાણ લોકોની પલટણ હતી. હાંગકાંગમાં પઠાણોને યુરોપીઓના જેટલો જ એટલે લગભગ બે ત્રણ પૌંડ જેટલો પગાર મળતો હતો. ચીનની લડાઈ વખતે શીખ લોકો ત્યાં ગયા ત્યારે તેઓ પઠાણોને પોતાનાં કરતાં બમણો ત્રમણો પગાર મળતો સાંખી શક્યા નહિ, અને તેમણે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને અરજી કરી કે, “ પઠાણોને બમ્બે ત્રણ ત્રણ પૌંડ પગાર આપવા કરતાં અમારા ૧૦) રૂપીઆના પગારમાં પાંચનો વધારો કરીને અમારા જ લોકોની ભરતી કેમ કરતા નથી ? ” એ અરજી વિષે સરકારનાં સ્વદેશ અને વિદેશ ખાતાના અમલદારો વિચાર કરતા હતા, ત્યારે પઠાણોને પૂછવામાં આવ્યું કે, “ ત્રણ પૌંડને બદલે એક પૌંડના પગારથી રહેવાને તમે ખુશી છો ? ” આ માગણી એકે પઠાણે કયુલ કરી નહિ. એમ થવાથી પઠાણોની આખી પલટણની પલટણ કમી કરવામાં આવી, અને સર્વ પઠાણો ખરતરફ થયા. ભોળા શીખોએ એટલો પણ વિચાર ન કર્યો કે ગમે તેમ પણ પઠાણો આપણા જ દેશખંડુઓ છે ! તેમના પેટપર પગ મૂકતાં એ શીખોને લાજ ન આવી ! પોતાના ભાઈઓનાં ગળાં કાપતાં તેમને કંઈ જ દયા ન આવી ! અરેરે ! આપણા દેશમાં કેવી પુટ ? પેલા ભૂખે મરતા પઠાણો રોજગાર શોધતા શોધતા આફ્રિકામાં ગયા અને સોમાલીલેન્ડના મુલ્લાંની નોકરીમાં રહી એ જ શીખોની સાથે લડ્યા. પાછળથી

* લૈલીતી નસ ફેડતાં મજનુતી નસમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું.

× ફુલની કલીને ઠંડી હવા લાગતાં ત્હારી આંખમાં હિમબિન્દુ દેખાવા લાગ્યું.

હવા પાણીના ત્રાસ વગેરેથી એ શીખ લોકો એટલા બધા હેરાન થયા હતા કે પ્રભુ ! પ્રભુ ! તેમની ગરદનો તૂટી, શરીર સૂકાઈ ગયાં અને તાવ વગેરેથી અધમૂઆ થઈ ગયા.

કદરની રબબસે આમદની પેશ;

ચાહું કનરા ચાહું દરપેશ.

“ ખાડો ખોદે તે પડે ” એ કહેવત તદ્દન ખરી છે.

એક હિંદુસ્તાની તરૂણ જાપાનમાં લાજતો હતો ત્યારે તે ત્યાંની લાયબ્રેરીમાંથી ‘ મેકેનિક્સ ’ (Mechanics) એક પુસ્તક માગી લાવ્યો. તેમાંની હકીકત તથા તેનો સારાંશ તેણે ઉતારી લીધો; પરંતુ તેમાંનાં યંત્રોની નકલ કરી ન શકવાથી ‘ એ પુસ્તક બીજા ઘણા વિદ્યાર્થીઓના લાભને માટે રાખવામાં આવ્યું ’ છે ’ એ વાતનો વિચાર ન કરતાં તેણે તે યંત્રોનાં પાનાં ફાડી લઈ પુસ્તક પાછું આપ્યું. તેણે વિચાર ન કર્યો કે મહારા આ કામથી મહારા આખા દેશના નામને કલંક લાગશે ! તે પુસ્તક મોટું હોવાથી તેની લુચ્ચાઈ જો કે જલદી માલુમ પડી નહિ; પરંતુ તે કેટલા દિવસ છાની રહે ?

સત્ય કોઈ દિવસ છાનું રહે ? એક દિવસ તેની ચોરડીમાં એક જાપાની વિદ્યાર્થી આવ્યો અને તેના ટેબલ ઉપર પેલાં ફાડેલાં પાનાં જોયાં. આ વાતની તેણે લાયબ્રેરીના સેક્રેટરીને તુરત જ ખબર આપી; અને ત્યારથી “ આ પછી કોઈ પણ હિંદુ વિદ્યાર્થીને લાયબ્રેરીનું કોઈ પણ પુસ્તક આપવું નહિ, ” એવો ધારો પસાર કરવામાં આવ્યો ! ‘ વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ ’ તે આનું નામ ! સ્ટીમર ઉપર હિંદી લોકોને ખાવાનું આપનાર જાપાની તરૂણની વાત પણ તમે સાંભળી અને આ હિંદી તરૂણની વાત પણ તમે સાંભળી; જાપાની તરૂણ પોતાના દેશની નિંદા ન થવા દેવાને માટે પોતાનું સર્વસ્વ દેવા તૈયાર થાય છે, અને હિંદી તરૂણ પોતાના આખા દેશની બહનામી થવાની પણ કંઈ દરકાર ન કરતાં માત્ર પોતાનું જ હિત સાધે છે !

જુદાઈના નુકશાન પર દૃષ્ટાંત-દેશનો આત્મા એજ પોતાનો આત્મા.

હાથ એમ કહી શકતો નથી કે ‘ હું ’ એકલો જુદો છું; મહારૂં લોહી આખા શરીરના લોહીથી જુદું છે ! ’ આ અયોગ્ય લેહલાવથી જો તે એમ ધારે કે ‘ મેળવું છું ’ હું અને ખાય છે આખો દેહ ’ તો કેવું અનિષ્ઠ થાય ? એવી સ્વાર્થી વૃત્તિથી વર્તવા હાથને માટે એક જ માર્ગ છે, અને તે એ જ કે પોતે મેળવેલો રાટલો આખા દેહના પોષણને માટે મહોદ્દમાં નાખવાને બદલે હાથે ખાંધવો ! અથવા નખમાં ભરવો !! પરંતુ આ સ્વાર્થી પદ્ધતિ લાલકારક નિવડશે કે ? વળી એક બીજો પણ માર્ગ છે ખરો; તે એ કે ‘ મધમાખી-એને હાથની આંગળીઓએ લગાડવી ’ એટલે સોજો ચઢશે અને આખા શરીરના કરતાં હાથ ખૂબ જડો થશે !! પરંતુ એ જડાઈ શું સુખરૂપ છે ? એ જડાઈ-એ-સોજો-તો રાગજ છે ! એવી જ રીતે જે લોકો પોતાના દેશનું હિત તે જ પોતાનું હિત છે એમ માનતા નથી, પોતાનો આત્મા દેશના આત્માથી ભિન્ન છે એમ સમજે છે, તે સ્વાર્થી લોકોના હાથમાં રાગ અથવા સોજા સિવાય બીજું કંઈજ આવતું નથી. હાથ જ્યારે કાન, નાક, આંખો વગેરે આખા શરીરના આત્માને પોતાનો આત્મા ગણી વર્તે છે, ત્યારે જ તે બળવાન અને મજબુત થાય છે, અને જે મનુષ્ય પોતાના દેશનો આત્મા એજ પોતાનો આત્મા છે એમ માને છે, તેને જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

અમેરિકાની ઉન્નતિની જાણવા યોગ્ય હકીકત અને કારણો.

મહેં અમેરિકામાં પહેલી આશ્ચર્યની બાબત એ જોઈ કે એકઠેકાણે ઘરનો માલિક પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મનો હતો, અને તેની સ્ત્રી રોમન કથોલિક પંથની હતી. એ જોઈને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા. મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આપણા હિંદુસ્તાનમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના લોકો (દાખલા તરીકે આર્યસમાજ અને સનાતન ધર્મ) એક મહોદ્દામાં પણ ભાગ્યે જ રહી શકે છે, તો આ જોડું સાથે તે શી રીતે રહેતું હશે ? તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તે જોડું બહુ જ આનંદથી રહેતું હતું. દર રવિવારે પતિ પ્રથમ પોતાની પત્નીને તેના રોમન કથોલિક દેવળ સુધી મૂકી આવે, અને પછી પોતે પોતાના બુદ્ધ દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા જાય. તે ગૃહસ્થની સાથે ‘રામ’ ને વાતચીત થઈ ત્યારે તે બોલ્યો કે; “મ્હારી સ્ત્રીના ધર્મ સંબંધી સવાલ તેની અને ઈશ્વરની વચ્ચે છે; તેમાં વચ્ચે પડનારો હું કોણ ? મ્હારી સાથે તેનું શુદ્ધ વર્તન છે. ઈશ્વર સાથેનો તેનો વ્યવહાર તે જાણે અને ઈશ્વર જાણે.” અહાહા ! કેવો ઉદાર વિચાર !

અમેરિકામાં પ્રજાની ઐક્યતા આગળ ધર્મભેદનું વિશેષ મહત્વ નથી. હિંદુસ્તાનના આર્ય-સમાજ, શીખ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સૌ ત્યાં હિંદુ તરીકે જ ઓળખાય છે. તેમનામાં પ્રજાની ઐક્યતા એટલી બધી છે કે આપણા અહીંના ધર્મભેદો કરતાં મોટા ધર્મભેદો તરફ પણ દુર્લભ કરવામાં તેમને બિલકુલ સંકોચ થતો નથી. હિંદુસ્તાનની કેટલીક જગતો જો એમ જાણે કે સુધરેલા દેશોમાં આપણને હિંદુ જ કહે છે તો ‘હિંદુ’ શબ્દને માટે આટલા બધા બખેડા ન થાય અને ‘હિંદુ’ નામથી તેઓ એટલા બધા શરમાય પણ નહિ.

અમેરિકા બળવાન હોવાનું એક કારણ એ છે કે ત્યાં બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે છે. ત્યાં શારીરિક શક્તિ કમી થવા દેતા નથી. સાધારણ રીતે વીસ વરસ બ્રહ્મચર્ય. સુધી તો લગ્ન શી વસ્તુ છે, એનો ખ્યાલ પણ ત્યાંના છોકરા છોકરીઓને આવતો નથી. બારિક વિચાર કરતાં એનું એક કારણ એવું જણાઈ આવ્યું કે, ત્યાંના છોકરા છોકરીઓ નાનપણથી એક જ જગ્યાએ ખેલે છે, ફૂદે છે, રમે છે, લખે વાંચે છે, સાથે રહે છે, ફરે છે અને આગળ જતાં કોલેજમાં પણ સાથે બેસી જાય છે; તેથી તેમનામાં ભાઈ ખેનનો સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તેમનાં મન શુદ્ધ અને પવિત્ર રહે છે. ત્યાંના છોકરા અને છોકરીઓ બળવાન હોય છે, તેથી મોટપણે તેમની પ્રજા પણ બળવાન થાય છે. જો પતિ બળવાન હોય; પરંતુ પત્ની દુર્બળ હોય તો તેમની સંતતિ મધ્યમ બળવાળી જ થાય છે. એક વખતે ‘રામ’ જીનીવા સરોવરને કાંઠે રહેતો હતો. ત્યાં એક તેર વર્ષની છોકરી ત્રણ માઈલ તરીને ગઈ. તે કદાચિત્ થાકીને ખૂંચવા માંડે તો મદદ કરવાને એક હોડી તેની પાછળ રાખી હતી; પરંતુ તેને મદદની કંઈ જરૂર જ ન પડી. જે છોકરીઓની શારીરિક શક્તિ આટલી ઉત્તમ હોય તેની પ્રજા શા માટે બળવાન ન થાય ? જેનું શરીર નિરોગી હોય તેનું મન પણ નિરોગી કેમ ન થાય ? અશક્તિથી પાપ ઉત્પન્ન થાય છે. અપચાથી અશક્તિ અને અશુદ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે. જરૂર સારી સ્થિતિમાં ન હોય તો ચિંતા અને ઉચાટ આવી નિઃસંશય તેમને ઘેરશે. તળીઅત સારી ન હોય ત્યારે વારંવાર ગુસ્સો ચઢે છે. વેદમાં લખ્યું છે કે દુર્બળ જીવ આત્માને ઓળખી શકતો નથી. નાયમાત્મા બલહાનિન લભ્યઃ ઈશ્વર પાસે પણ દુર્બળ લોકોનું કાંઈ વળતું નથી. જેનામાં આત્મિક અને શારીરિક બળ નથી તે બ્રહ્મચર્ય શી રીતે પાળી

શકે? અને એ પણ ખુલ્લું છે કે બ્રહ્મચર્યને અભાવે આત્મિક અને શારીરિક શક્તિનો પણ અભાવ થાય છે.

ત્યાંની કોલેજોની સ્થિતિ કેવી હોય છે, તે સાંભળો. બી. એ., એમ. એ., ડોક્ટર એન્ડ ફીલોસોફી ઇત્યાદિ ડિગ્રીઓ સુધી બીજા અભ્યાસની સાથે શારીરિક વ્યવહારિક અને શારીરિક શિક્ષણ પણ આપવાનું જારી રાખવામાં આવે છે. ઉત્તમ શિક્ષણની રિક કેળવણી. સાથે ખેડૂત, લુહાર, સુતાર અને કડીઆનાં કામ પણ શીખવવામાં આવે છે. મનુષ્ય પ્રાણીમાં મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે. કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અંતઃકરણ. એને ઇંચિજીમાં હૃન્ડ, હેડ અને હાર્ટ (Hand, Head and Heart) કહે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા બહારનું દ્રવ્ય અંદર જાય છે અને બાહ્ય વસ્તુઓની મન ઉપર અસર થાય છે. હાથ, પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોવડે અંતઃશક્તિની બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર અસર થાય છે. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની યોગ્ય વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ થાય તો જ સાડું પરિણામ આવે; પરંતુ જો આપણે બહારનું જ્ઞાન આપણે અંદર ઘુસાડ્યા કરી અંદરનું જ્ઞાન અને શક્તિ બહાર જવા ન દઇએ તો, વારંવાર ખાયા કરનાર પાચન શક્તિ વિનાના મનુષ્યના જેવી જ આપણી સ્થિતિ થાય છે, અને તેને પરિણામે માનસિક બંધકોશ અને આધ્યાત્મિક મંદતા પ્રાપ્ત થાય છે. ખરી રીતે તો એવું શિક્ષણ તે શિક્ષણ જ નથી પણ ઉલટો રોગ છે. અમેરિકાના સર્વ સાધારણ વિશ્વવિદ્યાલયોના શિક્ષણક્રમનું અવલોકન કરવાથી તેનો એ ઉદ્દેશ સમજાય છે કે, દેશની જમીન, ખનિજ પદાર્થ, વનસ્પતિ વગેરે વસ્તુઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું અને તેમની કિંમત વધારવાનું જ્ઞાન આપવું. જેટલી હુન્નર કળાઓ શીખવવામાં આવે છે તેનું મૂળ ઉપયોગીપણામાં જ રહેલું હોય છે. રસાયણશાસ્ત્રને વ્યવહારમાં લાવવાની કેમિકલ એનલિનિયરીંગ કળા ન શીખતાં ફક્ત રસાયણશાસ્ત્રને જ ત્યાંનો કોઇ વિદ્યાર્થી વ્યર્થ શીખતો નથી.

એક ધાર્મિક કોલેજમાં ‘ રામે ’ વ્યાખ્યાન આપ્યું. વ્યાખ્યાનને અંતે કોલેજનાં માણસોએ પોતાની જગી કવાયત કરી બતાવી અને જયઘોષ કરી વ્યાખ્યાતાને સલામી આપી. ‘ રામે ’ પૂછ્યું કે, “ ધાર્મિક કોલેજમાં આવી જગી કવાયત ! આ શું ? ” પ્રોન્સીપાલે જવાબ આપ્યો કે, “ ધર્મનો એવો અર્થ છે કે સ્વાર્થ અને દેહભાવનો અહંકાર નષ્ટ કરવો જોઇએ. એ સ્વાર્થત્યાગ તથા ખરૂં સૌર્ય ઉત્તમ કવાયતથીજ શીખાય છે.

હવે અંતકરણની કોમળતા અને શુદ્ધતાનું શિક્ષણ કેવી રીતે અપાય છે તે સાંભળો:-

વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકની કમાણીથી જ ચાલતા એક વિશ્વવિદ્યાલયમાં ‘ રામ ’ ગયો હતો; ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની ફી વગેરે કાંઇ લેવામાં આવતું નથી. શિક્ષકોની દેખસંગીત વડે કલ્યાણના રેખ નીચે વિદ્યાર્થીઓ કોલેજની જમીન ઉપર ચંત્રો આગળ કામ નિકાલ કરે છે, પ્રોફેસરો નવી નવી શોધો કરે છે, અને વિદ્યાર્થીઓને શોધો કરતાં શીખવે છે. ખેતીની નવી નવી રીતો, બુદ્ધા બુદ્ધા પાક અને નવી નવી હુન્નર કળામાંથી જે ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી સઘળો ખર્ચ ચલાવવામાં આવે છે. તે વખતે એક ઓરડીમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ‘ રામ ’ ના દેખતાં કલ્પો થયો. એ તકરાર છેક પ્રેસીડેન્ટ સુધી ગઇ, પ્રેસીડેન્ટે એ ઓરડીમાં ચાલતું કામ બંધ કરાવ્યું, અને હારમોનીઅમ વગાડવું શરૂ કર્યું. પંદર મિનિટમાંજ સૌ પોતપોતાની મેળે

શાંત પડવા અને કળ્પો મટયો. આહા ! જેમના હૃદયમાં એટલો શાંતિરસ ભર્યો છે કે જેને ભગ્ન કરવાને ગાયન જેવું નહાતું સરખું બાજી સાધન જ બસ છે, તેમને ધન્ય છે ! કેવી સરસ યુક્તિ ! હવામાં સત્વશુભ્ર ભરી દેતાં જ મનનો ખગભગાટ એની મેળે શાંત થઈ ગયો.

ચીકાગો યુનિવર્સીટીના એક અંડર ગ્રેજ્યુએટે ‘રામ’ ના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરનાં કેટલાંક લાખણોનું ટાંચણ કરી લીધું, અને તેમાં પોતાનું કેટલુંક લખાણ કસોટીની ખરી રીત. ઉમેરીને તેણે થોડા જ દિવસમાં એક પુસ્તક બનાવીને વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્પણ કર્યું. તુરત જ તે વિદ્યાર્થીને ઉપલા વર્ગમાં ચડાવવામાં આવ્યો. તેણે મિલ અને મિલ્ટનનાં પુસ્તકો પોતાના મગજમાં ભર્યા હતાં કે નહિ, તે કંઈ જોવામાં આવ્યું નહિ. ખરા જ્ઞાનની કસોટી, જેવા પ્રકારનું જ્ઞાન અંદરથી બહાર કહાડી શકાય તે ઉપરથી થાય છે; કેવું જ્ઞાન મગજમાં ઘુસાડયું છે તે પરથી થતી નથી.

એક વખતે ‘રામ’ શાર્ટા નામના જંગલમાં પર્વત ઉપર રહેતો હતો. ત્યાં કેટલાક લોકો મળવા આવ્યા, તેમની સાથે એક બાર વર્ષની છોકરી હતી. બાળકો સાથે ઉત્તમ બધા ‘રામ’ નો ઉપદેશ ધ્યાન દઈને સાંભળતા હતા; પરંતુ થોડી વર્તન. વારે પેલી છોકરી ઉઠીને દૂર જઈ બેઠી, અને જ્યારે તે પાછી આવી ત્યારે તેણે એક કાગળ રજુ કર્યો. તેમાં શું લખ્યું હતું ? ‘રામ’ નો અર્થ

ઉપદેશ કવિતારૂપે તેમાં લખેલો હતો. પછી તે કવિતા વર્તમાન પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ. છોકરાંઓની એ હુશિયારી અને તીવ્ર બુદ્ધિ તેમને સ્વાતંત્ર્ય આપવાનું જ પરિણામ છે. મનુષ્ય બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય ‘તે વાતચીત કરનારું જનનવર’ જ છે. બુદ્ધિ એ સ્વાર અને પશુવૃત્તિ એ ઘોડો છે. જ્યારે આપણે છોકરાંઓને સમજાવીને કામ કરાવવાને બદલે, ગુસ્સે થઈને અથવા ધમકી દઈને કામ કરાવીએ છીએ; ત્યારે આપણે પશુવૃત્તિરૂપી ઘોડાને સોટીના ફટકાથી બુદ્ધિરૂપી સ્વારના પગ નીચેથી કહાડી મૂકીએ છીએ. એમ થવાથી છોકરાંઓનો અંતરાત્મા ગુસ્સે કેમ ન થાય ? છોકરાંઓને ધમકાવવાં, એ પશુવૃત્તિથી કામ કરાવ્યા બરાબર છે, અને તેથી જે તત્ત્વથી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તે તત્ત્વનો-બુદ્ધિનો-અનાદર થાય છે. સજાતાઈ કરવી, ગુસ્સે થવું, એ છોકરાંઓના અંતરાત્માનો અનાદર કર્યો બરાબર છે. સમજાવીને કહ્યા સિવાય અથવા કારણ બતાવ્યા સિવાય ‘ફલાણું કરીશ નહિ, અમુક જગાએ જઈશ નહિ’ એવી નિષેધક આજ્ઞાઓ કરવી, એ ઉલટું પરાક્ષ રીતે તે કામ કરવાની સૂચના આપ્યા બરાબર છે. ઇશ્વરે જ્યારે બાવા આદમને હુકમ કર્યો કે, ‘ફલાણા જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ ખાઈશ નહિ’ ત્યારે એ નિષેધને લીધે જ તે ફળ ખાવાનો કુવિચાર તેના મનમાં આવ્યો. તે નંદનવનમાં હજારો વૃક્ષ હતાં; પરંતુ જ્યારે ‘આ ખાઈશ નહિ’ એવો ખાસ નિષેધ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે ખામોખા તેને જ ખાવાનો તેને મોહ થયો. વર્તમાનપત્રોમાં અત્યંત મહત્ત્વની જાહેર ખબરોને મથાળે ‘આ વાંચશો નહિ’ એમ લખેલું હોય છે; તેમાં પણ આજ રહસ્ય રહેલું હોય છે. કોઈએ એક ફકિર પાસે મંત્ર માગ્યો, તે મહાત્માએ મંત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે, “ત્રણ વખત માળા જપવાથી મંત્ર સિદ્ધ થશે; પરંતુ માળા જપતી વખતે ફક્ત વાંદરાનો વિચાર મનમાં આવવો ન જોઈએ.” થોડોક પ્રયત્ન કર્યો પછી તે બિચારો પાછો ફકિર પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, “ગુરૂ મહારાજ ! વાંદરો મહારા સ્વપ્નમાં પણ નહોતો, પરંતુ આપે ના પાડી ત્યારથી તે વાંદરાનો વિચાર ક્ષણ વાર પણ મહારા મગજમાંથી ખસતો નથી.” કેળવણીની આવી ઉલટી રીત અમેરિકામાં છે.

છોકરાંઓને ત્યાં કિન્ડરગાર્ટનની પદ્ધતિથી ભણાવવામાં આવે છે. શિક્ષકો છોકરાંઓ સાથે રમતા, કૂદતા, ગાતા, નાચતા, શિક્ષણ આપતા આદ્યા ભય છે, અને કિન્ડરગાર્ટનની રીતે છોકરાંઓ મોજમઝાની સાથે શિક્ષણ ગ્રહણ કરે છે. ધારે કે છોકરાં-શિક્ષણ. ઓને વહાણનો પાઠ શીખવે છે. લાકડાનું એક વહાણ દરેક છોકરા આગળ મૂક્યું છે, અને વહાણ બાંધવાના ઉપયોગમાં આવતી લાકડાની ચીપો વગેરે પણ તેમની પાસે મૂક્યાં છે. પુરૂષ શિક્ષક અથવા સ્ત્રી શિક્ષક છોકરાંઓ સાથે મળી બંધને કહે છે કે, “અમે તો હવે વહાણ બાંધીશું, અમે તો હવે વહાણ બાંધીશું.” છોકરાંઓ પણ એકદમ કહેવા લાગે છે કે, “અમે પણ બાંધીશું.” એ દયો! સર્વ છોકરાંઓ નીચે બેસી ગયાં, એકે વહાણ તૈયાર કર્યું, બીજાએ પણ કર્યું, ત્રીજાને જરા વાર લાગતાં શિક્ષક અને બીજાં છોકરાંઓએ તેને મદદ કરી અને તેનું વહાણ પણ તૈયાર થયું. છોકરાં પોતે જ હેંશથી શિક્ષકને પૂછવા લાગ્યાં કે, “આ ભાગનું નામ શું? આ ભાગ શું કહેવાય? આ શું? પેલું શું?” શિક્ષક વહાણના ભાગનાં નામ કહેતો ગયો, અને છોકરાંઓને વહાણ વિષે બધી માહિતી સહજ મળી ગઈ!

આપણા દેશનાં છોકરાંઓ ગોખે છે કે, “Keel (કીલ) એટલે વહાણનું તળિયું, કીલ એટલે વહાણનું તળિયું” એમ કરતાં કરતાં મગજમાં ‘કીલ’ શબ્દ ઘુસી ગયો; પરંતુ ‘કીલ’ શી વસ્તુ છે, અને વહાણ કેવું થાય, તે એવી ગોખણપટ્ટીથી છોકરાં જરાએ સમજી શકતાં નથી. ત્યાં પ્રથમ પદાર્થ યોગબતાં શીખવે છે, અને પછી નામ કહેવામાં આવે છે. અહીંયાં તો નામ જ ગોખાવવામાં આવે છે, અને પદાર્થના આકારનો આખી ઉમ્મરમાંએ અનુભવ મળતો નથી. ત્યાં છોકરાંઓ પોતાના ચંચળ સ્વભાવ પ્રમાણે સવાલો પૂછતાં રહે છે, અને શિક્ષકોનું કામ તો એટલું જ હોય છે કે તેમને સવિસ્તર જવાબ આપવા. અહીંયાંના મોટા મોટા શિક્ષકો, ન્હાના ન્હાના છોકરાઓને સવાલો પૂછી પૂછીને ગુંગળાવી નાંખતાં બિલકુલ શરમાતા નથી! જેનાથી જ્ઞાનની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન ન થાય તે શિક્ષણ શાનું? અહીંયાં માસ્તરને દેખીને જ છોકરાંઓ બહી મરે છે, જ્યારે ત્યાં છોકરાંઓનો શિક્ષકપર જેટલો પ્રેમ હોય છે, તેટલો માખાપ ઉપર પણ હોતો નથી; અને શાળામાં તેમને જેટલો આનંદ થાય છે, તેટલો ઘેર પણ થતો નથી. ત્યાંની શાળાઓમાં પ્રી લેવાતી નથી, અને પુસ્તકો મફત આપવામાં આવે છે.

દુકાનોનું ઉત્તમ ધોરણ.

ત્યાંની દુકાનોની સ્થિતિ જુઓ. ચિકાગોમાં એક દુકાન તરફથી ‘રામને’ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. એ દુકાનની ફરસબંધીનું ક્ષેત્રફળ ગાઝીપુરના ત્રીજા ભાગથી ન્હાનું નહોતું. તે દુકાનને કુલ્લે પચીસ માળ હતા. જે માળે જવું હોય તે માળે યંત્ર (lift) લઈ જતું. દરેક માળે નવો નવો માલ હતો. લાખો ધરાકો દરરોજ આવતાં; પરંતુ દુકાનદારનું વર્તન સર્વ સાથે સરખું જ! પછી તે લાખો રૂપિયાનો માલ ખરીદનાર હોય કે પાંચ પૈસાનો! દરેક વસ્તુની કિંમત તેના ઉપર લખેલી હતી; કિંમત એક જ રાખવામાં આવી હતી. એક પાઈ પણ વધારે ઓછી લેવાતી નહિ. મેનેજર સૌ સાથે હસીને વાત કરતો, તથા જે ગ્રાહક દસ વીસ વસ્તુઓની કિંમત પૂછ્યા છતાં પણ કશું જ ખરીદ કર્યાં સિવાય ચાલવા માંડે તેને પણ ખારણા સુધી વળાવા જતો; અને રીત પ્રમાણે નમીને સલામ કરતો. આ રીત ત્યાંની મોટી દુકાનોમાં છે, એમ જ નહિ; પણ સાધારણ દુકાનોમાં પણ નજરે પડે છે.

નગદ ધર્મ પ્રમાણે નહિ ચાલેો તો નાબૂદ થશેા.

અમેરિકા, જાપાન, ઈંગ્લાંડ વગેરે દેશોની પોલીસ અત્યંત સખ્ય અને પ્રબલ છે. અહીંયાં એકલા થયેલા કેટલાક ગૃહસ્થો મનમાં કહેતા હશે કે, “બસ, બસ કરો. અમેરિકન લોકોની પ્રશંસા તે હજી ક્યાં સુધી ગાયા કરશે? તમે શું અમને અમેરિકન બનાવવા માગેો છો?” આવી કલ્પના લાવનારને ‘રામ’ કહે છે કે શું! હિંદી લોકોએ અમેરિકન થવું? હર! હર! કોઈના મનમાં એવો ખ્યાલ પણ આવ્યો હોય તો તે નાશ પામે! જે કોઈ માણસ એવી ઉમેદ રાખતો હોય તો તે ઉમેદ દટાઈ જાયો. ‘રામ’ના મનમાં એવો વિચાર કદી આવ્યો નથી, અને આવશે પણ નહિ. એટલું ખરું કે કેટલીક બાબતો તેમની પાસેથી શીખવાની આપણે અત્યંત જરૂર છે. જે આપણે જાતીય ક્ષીણતાના પંજામાંથી છુટવું હોય અને હિંદુ રહેવું હોય, તો તેમની વિદ્યાઓ અને કળાઓ શીખવી જ જોઈએ. પછી ભલે તેની ગમે તે કિંમત આપવી પડે. ‘રામ’ અમેરિકામાં હતો, ત્યારે તેને માથે ફેરો હિંદુસ્તાનનો જ હતો; પરંતુ રસ્તા ઉપર બરફ પડતો હોવાથી પગમાં જોડા તે દેશના હતા. લોકોએ પૂછ્યું કે, “જોડા પણ હિંદુસ્તાની કેમ વાપરતા નથી?” ‘રામે’ જવાબ આપ્યો કે, “માથું હિંદુસ્તાની જ રાખીશું, પરંતુ પગ તમારા લઇશું.” ‘રામ’ની એવી ઇચ્છા છે કે આપણે હિંદી રહીને જ અમેરિકન વગેરે લોકોના કરતાં મોટા થઈએ. તે દેશથી દૂર ન્હાસવાથી આપણે કદી મોટાઈ મેળવી શકીશું નહિ. આજકાલ વિદ્યત, ગૅસ, રેલ્વે, તાર વગેરેથી ઘણી સગવડ થઈ છે. પૃથ્વી એક નાના સરખા બેટ જેવી બની ગઈ છે. સમુદ્ર રોકાણ કરવાને બદલે રાજમાર્ગ થઈ પડ્યો છે. પહેલાં જે જુદા દેશો કહેવાતા હતા તે આજે જુદાં શહેરો જેવા થઈ પડ્યા છે, અને પહેલાંનાં શહેરો આજે મોહલ્લાઓ થઈ પડ્યા છે. આજે જે આપણે સાથી અલગ રહેવા ઇચ્છીએ અને ખીજા સપ્ટોને પરદેશો સમજીને આપણા જૂના રિવાજોને વળગી રહીએ, આ વીસમી સદીમાં જે આપણે ઇ. સ. પહેલાંના વીસમા સેકાના રીત રિવાજો પ્રમાણે ચાલ્યા કરીએ, પાશ્ચાત્ય કળાઓનો ઉપયોગ કરતાં ન શીખીએ, ‘ઉદાર ધર્મ’નો ઝગડો ન છોડીએ અને ‘નગદ ધર્મ’ પ્રમાણે ન ચાલીએ તો આપણે સર્વથા નાબૂદ થયા વિના રહેનાર નથી. આપણી આ સ્થિતિને બરાબર ઝાળખો અને તે વિષે ખૂબ વિચાર કરો.

કંચન હોયે કીચમે; વિષમેં અમૃત હોય;
વિદ્યા નારી નીચમે; તીનોં લીજે સોય.

હિંદુસ્તાને જીવવું હોય તો ખીજા દેશોથી અલગ ન રહેવું.

હિંદુસ્તાન જ્યારે સમૃદ્ધિવાન હતું ત્યારે તે કૂવાના દેડકાની પેઠે રહ્યું નહોતું.

જ્યારે પુષ્કર તીર્થમાં યજ્ઞ થયો હતો ત્યારે હબશી, ચીના અને ઈરાની લોકોને આ-મંત્રણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. રાજસૂયયજ્ઞના પહેલાં લીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ, એ પાંડવો દૂર દૂરના પરદેશોમાં જઈ આવ્યા હતા. ખુદ શ્રી રામચંદ્રજી સરખા ઈશ્વરી અવતારે સમુદ્ર ઝાળગીને આપણે માટે પરદેશગમનનો માર્ગ ખૂલ્લો કરી આપ્યો છે.

* હાશ અજ મસજદ સૂએ મૈખાના આમદ પીરમા,
ચીસ્ત યારાને તરીકત બાદ અજ તદખીરમા.

* કહે રાત્રે મહારા ગુર મસજદમાંથી દારૂના પીઠામાં આવ્યા. હે ધર્માભિમાનીઓ! હવે એનો શો ઉપાય ?

તે વખતે હિંદુસ્તાનને બીજા દેશોમાંથી કાંઈ મેળવવાનું નહોતું; પરંતુ આજે પરદેશની હુન્નર કળાઓ શીખવાની તેને એટલી બધી જરૂર છે કે તે વગર પ્રાણ જવાનો વખત આવ્યો છે. જો આજે હિંદુસ્તાનને જીવનું હોય તો અમેરિકા, યુરોપ, જાપાન વગેરે બહારના દેશોથી તેણે આજીવું રહેવું ન જોઈએ. બહારની હવા લાગતાં જ જીવમાં જીવ આવશે. હિંદુઓ બહાર જશે તો જ ખરા હિંદુ બનશે. બહાર જવાથી પોતાના શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ સમજશે અને શાસ્ત્ર વ્યવહારમાં મૂકશે. તમે પોતાને જગત્થી દૂર રાખી શકશો નહિ. યવનોથી જેટલા દૂર નહામશે તેટલા તમારે તેમના ગુલામ થઈને રહેવું પડશે.

ધૃષ્ટિ શક્તિ.

પુરાણમાં આપણે એવું વાંચીએ અને સાંભળીએ છીએ કે, અમુક ઋષિઓના વર અથવા શાપથી કેટલાક લોકોની સ્થિતિ બદલાઈ જતી હતી. યોગવાસિષ્ઠમાં શીલામાં સૃષ્ટિ દેખાવાનો ઉલ્લેખ છે; પરંતુ અમેરિકામાં એવી બાબતો પ્રત્યક્ષ નજરે દેખાય છે. કાલેજો અથવા દવાખાનાંઓમાં હજારે દર્દીઓને ફક્ત ધૃષ્ટિશક્તિના બળથી જ સાજા કરવામાં આવે છે. પ્રોફેસરની ધૃષ્ટિ પ્રમાણે મેજને બદલે ઘોડો દેખાય, અને જેમ્સ સાહેબના ડોક્ટર પોલ બની જાય છે.

વેદાંતના ઉત્તમ ગ્રંથો.

સંસ્કૃતમાં વેદાંતના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો અસંખ્ય છે. દાખલા તરીકે દત્તાત્રયની અવધૂતગીતા, અષ્ટાવક્રગીતા, શંકરાચાર્યનું સ્તોત્ર વગેરે. ફારસી ભાષામાં વેદાંતનો સૌથી ઉત્તમ ગ્રંથ શમ્સ-તહેજનો છે. તેના પછી મનસ્વી, શરીફ, શેખ, અતાર, મગરબી વગેરેના ગ્રંથો છે. અમેરિકાના વૉલ્ટ વિટમેનનો ‘તૃણપર્ણ’ (Leaves of the grass) નામનો ગ્રંથ ઉપરોક્ત સઘળા ગ્રંથ કત્તોઓનાં પુસ્તકો જેટલી જ યોગ્યતા ધરાવે છે.

ડક્ટર ખડાહું ખૌફસે ખાલી જહાનમે,
તસકીન દીલ ભરી હૈ મેરે દિલમે જાનમે;
ઉંઘે જમાં મકાં હૈ મેરે પૈર મિસ્લ સગ,
આસકતા મૈ નાહ હું નામો નિશાનમે.

સીદી ગુલામોને સ્વતંત્ર કરવાને અમેરિકામાં જે મોટી લડાઈ થઈ હતી તે વખતે લડાઈમાં આ વીટમેન સૌની આગળ હાજર રહેતો. બંને તરફના ઘાયલ થયેલા માણસોને મલામપદ્ધા કરતો, તરસ્યાને પાણી પાતો, મરતા માણસોને હસતે મુખે ધીરજ આપતો; અને પોતાના અમૂલ્ય ‘તૃણપર્ણ’ ગ્રંથમાંથી એ પ્રસંગને અનુસરતાં ગીતો ગાતો ફરતો રહેતો હતો. ગર્દી અને ખૂમાખૂમ વચ્ચે રણભૂમિ ઉપરના તુમલ યુદ્ધમાં લડાઈની તદ્દન જોખમ ભરેલી જગ્યાએ પણ તે એટલી પ્રસન્ન મુદ્રાથી અને નિર્ભય મનથી ફરતો કે બાણે ભૂતપ્રેતોના સમૂહ વચ્ચે મહાદેવ અથવા કુરૂક્ષેત્રની રણભૂમિ ઉપર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ સંચાર કરતા ન હોય! એ ખૂનખાર લડાઈમાં અધમૂઆ લોકોએ એ મહાત્માનાં દર્શન કરીને આનંદથી પ્રાણ છોડ્યા હતા.

* શખ હો હવા હો ધૂપ હો તુફાં હો છેડછાડ,
જંગલ કે પેડ કમ ધનહે લાતે હૈ ધ્યાનમે;

* રાત હો, દિવસ હો, પવન હો, તોફાન હો, પણ અરણ્યનાં વૃક્ષો તેને ક્યાં ગળુકારે છે? મુસ્કેલી ભરેલાં કાર્યથી જે મનુષ્યનું મન છગી જાય છે તે મનુષ્ય છતાં ઝાડથી પણ હલકો છે.

ગર્દિ શસે રોજગાર કે હિલ ભય છસકા દિલ,
ધન્સાન હો કે કમહૈ દરખતો સો શાનમેં.

અમેરિકામાં હેનરિ થોરો નામનો એવો જ એક બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈ ગયો છે. તે નિર્જન વનમાં પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય સહિત સન્યસ્ત વૃત્તિથી પોતાનું જીવન ગાળતો હતો. અલબત્ત તે આજસુ સાધુ નહોતો. અમેરિકાનો સૌથી મહાન તત્ત્વજ્ઞાની એમર્સન એ થોરોના સંબંધમાં એમ લખે છે કે, મધ્ય-માખીઓ તેની સાથે તેના ખાટલા ઉપર બેસતી; પરંતુ તે નિહર પ્રેમમુર્તિને તે કદી ડંખતી નહોતી. જંગલમાંનાં સાપ તેને હાથે પગે વિંટાતા; પરંતુ હાથનાં કડાં અથવા પગનાં સાંકળાંની પેઠે તે તેમની કંઈ પણ દરકાર કરતો નહિ. કેવો પ્રેમી મનુષ્ય? રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં એમર્સને તેમને પૂછ્યું કે, “અહીંનાં સુગંધ રહેવાશીઓનાં તીર કયાં મળે છે?” થોરોએ હમેશની રીત પ્રમાણે જવાબ આપ્યો કે, “જ્યાં જોઈએ ત્યાં” અને તુરત જ જરાક પાછું ફરીને તેણે માગેલું તીર કહાડી આપ્યું. દૃશ્ય સૃષ્ટિ ઉપર આ કેટલો અધિકાર!

ગીતા મહાત્મ્ય.

જે ગ્રંથોએ નવા ખંડમાં (અમેરિકામાં) નવું ચૈતન્ય ઉત્પન્ન કર્યું તેના લખનાર એમર્સને પોતે જ ભગવદ્ગીતા અને ઉપનિષદોનું અધ્યયન કર્યું હતું; એટલું જ નહિ પણ ઘણું અંશે તેને આચરણમાં પણ મૂક્યું હતું. પોતાના ગ્રંથોમાં ઘણી જગ્યાએ તેણે ભગવદ્ગીતા અને ઉપનિષદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને તેના જાની દોસ્તોના કહેવાથી એમ જણાય છે કે, તેમના મન ઉપર ગીતા અને ઉપનિષદોની પુષ્કળ અસર થઈ હતી. મહાત્મા થોરો પોતાના ‘વાલ્ડન’ માં લખે છે કે, “હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારી પુદ્ધિ અને અંતઃકરણને ભગવદ્ગીતાના પવિત્ર ગંગાજળમાં સ્નાન કરાવું છું. ભગવદ્ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે એ ગ્રંથ લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષો થઈ ગયા છતાં તેના જેવો બીજો ગ્રંથ હજી લખાયો નથી. ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું આધુનિક સર્વ જ્ઞાન તુલ્ય જણાય છે. વિચાર કરતાં કરતાં એ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે કોઈ કોઈ વખતે આ તત્ત્વજ્ઞાન ઘણું ખર્ચ કોઈ જુદા જ યુગમાં લખાયું હોવું જોઈએ એવો વિચાર મ્હારા મનમાં આવે છે.” બીજે એક પ્રસંગે મિસર દેશની લબ્ય પીરામિડો વિષે ઉલ્લેખ કરતાં થોરો લખે છે કે, “પ્રાચીન યુગની સર્વ સ્મરણીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્ગીતાથી શ્રેષ્ઠ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી.” ગીતા અને ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન અમલમાં મૂકવું એજ વ્યાવહારિક વેદાંત અથવા નગદ ધર્મ છે.

વેદાન્તના નગદ ધર્મરૂપી ‘સીતા’ અહીંથી જવાથી જ દુઃખી છીએ, તેને પાછી લાવવા કમર કસો એટલે સર્વ વસ્તુઓ અનુકુળ થશે.

એ તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યવહારમાં મૂક્યું છે તેમણે પોતાની ઉન્નતિ કરી છે. આપણે ત્યાં હુંડી છે ખરી; પરંતુ કાગદી હુંડીથી-પછી તે ગમે તે કિંમતની હોય તોપણ કંઈ ભૂખ મટતી નથી, તરશ છીપતી નથી, ટાઢ ખંધ થતી નથી. એ હુંડી વટાવીને રોકડ ઉત્પન્ન કરવું આવશ્યકીય છે. આજે તે લોકો એ હુંડીની કિંમત આપી શકે તેમ છે, ત્યાં એ હુંડી સ્વીકારશે માટે ત્યાં જઈને વટાવો.

ન્યારે સીતામાતા અયોધ્યાથી વનવાસ ગયાં ત્યારે તેની પાછળ વૈભવ નષ્ટ થયો, અને તેની જગ્યાએ દુઃખ તથા સંકટો આવ્યાં, પ્રભુ દુઃખી થઈ, દશરથ રાજાનું મૃત્યુ થયું,

રાણીઓને કદપાંત કરવું પડ્યું, અને સિંહાસન ચૌદ વર્ષ સુધી ખાલી રહ્યું; પરંતુ જ્યારે સમુદ્ર-પારથી સીતાદેવીને પાછાં લાવવા શ્રી રામચંદ્રજી તૈયાર થયા ત્યારે વાનર અને રીંછ જેવાં જંગલી પ્રાણીઓ પણ લડવા તૈયાર થયાં, અને એમ કહેવાય છે કે ખીસકોલીઓ પણ પોતાની અદ્ય શક્તિ પ્રમાણે મોંમાં રેતીના કણ ભરીને સમુદ્રમાં નાખી પૂલ બાંધવામાં મદદ કરવા લાગી. હવા પાણી પણ અનુકૂળ થઈ ગયાં અને પથ્થર પણ સમુદ્રમાં નાખતાં પોતાનો સ્વભાવ વિસરી જઈને સીતાદેવીને માટે ડૂબી જવાને બદલે તરવા લાગ્યા.

કુનમ સદ સર કિંદાએ પાય સીતા
ચિયકતા સરચિ દહના સરચિ સીતા

સીતાના ચરણમાં હું સો મસ્તક અર્પણ કરીશ. પછી ભલે મારું મસ્તક એક, દશ કે ત્રીસ માથાનું હોય !

અધ્યાત્મ રામાયણમાં ‘સીતા’ નો અર્થ ‘અહ્મવિદ્યા’ છે. હું કહું છું કે વ્યાવહારિક વેદાંત અથવા નગદ્ધર્મને છોડવાથીજ હિંદુસ્તાન ઉપર સર્વ પ્રકારનાં સંકટો આવી પડ્યાં છે. આપણા ઉપર કયાં સંકટો આવ્યાં નથી ? કયાં દુઃખ અને રોગના પંજમાંથી આપણે બચ્યા છીએ ? હાય, હાય ! સીતા સમુદ્ર યોગાંગીને પેલે પાર ચાલી ગઈ ! એ વ્યાવહારિક અહ્મ-વિદ્યાને સમુદ્રને પેલે પારથી પાછી લાવવાને કમ્મર કસો, અને પછી જુઓ કે જંગતની સર્વ શક્તિ, હરીફાઈ કરીને તમારી સેવા કરવાને તમારી સામે હાથ જોડીને કેવી ઉભી રહે છે ! એકે એક દેવ-દેવતા મસ્તક નમાવીને પોતાનો સ્વીકાર કરાવવાની કેવી વિનંતિઓ કરે છે, અને ઈશ્વરી કાયદાઓ પ્રતિજ્ઞા લઈને તમારી સેવામાં કમ્મર કસીને કેવા તૈયાર રહે છે ! તમારામાંનું ચૈતન્ય બચત કરો અને પછી જુઓ કે આગળ કદા પ્રમાણે થાય છે કે નહિ !

સારે જહાંસે અચ્છા હિંદોસ્તાં હમારા,
હમ બુદ્ધિમેં હે કિસકી વહ બોસ્તાં હમારા.

૪-ધર્મ.*

અંગ્રેજીમાં ‘ધર્મ’ શબ્દનો મૂળ અર્થ (Religion, Re, back and ligare to bind) પાછું બાંધવું એવો થાય છે; અર્થાત્ ધર્મ એટલે જે આપણને આપણા મૂળ સ્થાને પાછા લઈ જઈને પહોંચાડે છે તે.

પ્રશ્ન—એ મૂળ સ્થાન કયું છે? એવી ક્ષી વસ્તુ છે કે જેની આસાથી મન વિચાર કરે છે, આંખો જુએ છે અને કુદરત ભૂલે છે?

ઉત્તર—જે મનથી, આંખોથી અથવા બીજી ઈન્દ્રિયોથી બાહ્ય શકાતું નથી; પરંતુ જે મન, નેત્રો ઇત્યાદિ પાસે કામ કરાવે છે તે બ્રહ્મ. બ્રહ્મ એ બુદ્ધિ અથવા મનનો વિષય થઈ શકતું નથી. મન અને વાચા ત્યાંથી નિરાશ થઈને પાછાં વળે છે. ચતો લાગે નિવર્તેતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

ચીપીઓ પોતાની ચીપટીમાં ગમે તે વસ્તુ પકડી શકે છે; પરંતુ તે પાછો વળીને પોતાને પકડનાર આંગળાને શી રીતે પકડી શકે? તેવીજ રીતે મન અથવા બુદ્ધિ; પોતાનું મૂળ સ્થાન જે અજ્ઞેય (ન બાહ્ય શકાય એવું) બ્રહ્મ છે તેને બાહ્ય શકતાં નથી.

ધાર્મિક કલ્પનાઓ તેમજ હક અને દુરાગ્રહ બાદ કરીએ તો ધર્મ એટલે જે વસ્તુવડે મન અને બુદ્ધિ પોતાના અનિર્વચનીય મૂળ સ્થાન તરફ-પરબ્રહ્મ તરફ-વળીને તેમાં મળી જાય છે, એવો એક ગહન વ્યાપાર છે.

ભાવિક ખ્રિસ્તી અથવા ધાર્મિક મુસલમાન બ્યારે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરે છે; ત્યારે તે પોતાના હાથ આકાશ તરફ ઉઠા કરે છે. પરોક્ષ રીતે તે એમ બતાવે છે કે પોતે જે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પર અને અચિંત્ય છે; અને હિંદુ બ્યારે ભક્તિમાં લીન થઈ જાય છે અથવા સમાધિમાં તદ્રૂપ બની જાય છે; ત્યારે તેની આંખો એની મેળે જ બંધ થઈ જાય છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તેનું મન અને તેની બુદ્ધિ જેમાં લીન થઈ ગયાં હોય છે તે વસ્તુ ગુહ્ય, અદૃશ્ય અને પર છે.

ખરે ધર્મ કે જે ઈસ્લામી, હિંદુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના કેવળ આત્મારૂપ જ છે. ભક્તિ, વર્ણ, પંથ વગેરેના ભેદ, સર્વ દુરાગ્રહી મતમતાંતરો અને ઝગડાઓ, દેહ અને મન, દેશ કાળ અને કાર્યકારણભાવ અને તેમાં વ્યાપી રહેલું સર્વ વિશ્વ, એ સર્વે ભુત્સાધ જઈને જ્યાં શબ્દ પણ પહોંચી શકતો નથી એવા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવો એ જ ખરો ધર્મ છે. એમાં શુદ્ધ શું છે? કંઈજ નથી.

* મથુરામાં થયેલા પંદરમા ધર્મમહોત્સવ પ્રસંગે શાંતિ-આશ્રમમાં અધ્યક્ષ તરીકે સ્વામીજીએ આપેલું ભાષણ.

જેને થોડો ઘણો આધ્યાત્મિક અનુભવ થયો છે, તેને સમાધિવાળી સ્થિતિમાં પોતાનો કિંવા જગતનો ખ્યાલ રહેવો તો દૂર રહ્યા; પરંતુ ઇશ્વરનો પણ ખ્યાલ હોય છે કે? એ જરા પૂછો. ખરા સાક્ષાત્કારમાં હું તું એ ભેદ રહેતો જ નથી, અને દૃષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન એ ત્રિપુટીનો લય થાય છે. ઉપર બતાવેલા લલ્ય તરફ દોરનાર કોઈ પણ વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન 'ધાર્મિક' ગણાય છે. કદાચ એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવશે કે એવું ગુપ્ત કૃળ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાની શી જરૂર છે? એ સવાલનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં જ્ઞાન, શૌર્ય, પ્રેમ અને સુખ આદિ મનુષ્યનું આકર્ષણ કરનાર વિષયો કેવી રીતે મેળવવામાં આવે છે, તે ભેંધશું.

(૧) સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે, 'જ્ઞાન એટલે પુસ્તકો, શિક્ષક વગેરે બાહ્ય સાધનોથી મેળવેલી માહિતીનો સંગ્રહ.' જે મનુષ્ય એક કાળે ઉત્તમ મનાતા ગ્રંથો (Classics) પોતાના મગજમાં ભરે છે તે મોટો વિદ્વાન ગણાય છે. એ વાત ખરી છે કે પૂર્વજોએ મેળવેલું જ્ઞાન ફેંકી દેવાનું નથી. તેનો સંભાળ પૂર્વક ઉત્તમ અભ્યાસ કરવો ભેંધએ; પરંતુ જ્યારે કોઈ મનુષ્ય બાહ્ય સાધનોનો ત્યાગ કરીને અંદરના અનંતતત્ત્વ તરફ વળે છે, અને જ્યારે બંને જ ખરા જ્ઞાનનું મૂળ અને નવા પ્રયંત્ર વિચારોનો ઝરો બને છે; ત્યારે જ ખરું શિક્ષણ (Education L. E. out and duco I draw) તો શરૂ થયું સમજવું. ન્યૂટન અને બીજા સત્યશોધક મહાત્માઓ ઉપયોગી શોધો કરી ગયા છે, અને હજી પણ કેટલાક મહાત્માઓ શોધો કરે છે, તેમને કોણે શિક્ષણ આપ્યું હતું? આગળ થઈ ગયેલી બધી શોધોને ખોટી પાડનાર સત્યજ્ઞાન તેમણે ક્યાં પુસ્તકોમાંથી મેળવ્યું? જ્યાં અશ્રુત વાતો સાંભળી શકાય છે; અજ્ઞાત બાબતો જાણી શકાય છે, અને અકલ્પિત બાબતોની કલ્પના થાય છે, એવા આત્માસમીપ અજ્ઞાતપણે જઈ પહોંચવું, એ જ જગતના ખરા કલ્યાણને માટે અવતરેલા વિભૂતિઓનું શિક્ષણ છે. જ્યારે મનુષ્ય અહંકાર વિસરી જાય છે, અને જ્યારે દેહ, મન તથા સમસ્ત વિશ્વ પરમાત્મામાં મળી ગયેલું માલમ પડે છે, અર્થાત્ એકાગ્રતાને લીધે મનને જ્યારે સમાધિ ચઢી જાય છે ત્યારે તેનામાં પ્રકાશ પડે છે; અને એવી સમાધિ ચઢતાં જ સત્યનો વરસાદ વરસે છે, શોધો ઉભરાવા લાગે છે, જ્ઞાનનો પ્રવાહ ચાલવા માંડે છે, અને વિશ્વમાંનાં સર્વ ગુપ્ત તત્ત્વો સમજાય છે. ટુંકામાં સત્યો, શોધો, યુક્તિઓ અને વિચારો ઇત્યાદિ ઉપર કહેલી સર્વ વસ્તુઓ એક ઇંદ્રિયાતીત (ઇંદ્રિયોથી ન અનુભવી શકાય એવા) પ્રકારના યોગ અથવા ધર્મનાં સ્વાભાવિક કૃળ છે. કવિ એક વખત તે અતીંદ્રિય ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચે કે પછી તેનામાંથી દિવ્ય કલ્પનાઓ અને ઉદ્ધત વિચારો બહાર આવવા જ ભેંધએ. ગણિતવેત્તા અથવા તત્ત્વવેત્તા ફક્ત પોતાનો અહંકાર કાઢી નાખે કે ગમે તેવા કઠિન વિષયોનું રહસ્ય પણ તે ભેત-ભેતામાં સમજી જશે. રહસ્ય સમજાય અથવા નવીન શોધ લાગે કે તરત તેના મનમાં 'મેં કર્યું' એવો અહંભાવ જાગ્રત થાય છે; પરંતુ ખરેખરી રીતે જ્યાં સુધી એ 'હું પણ' હોય છે ત્યાં સુધી કોઈ પણ શોધ થઈ શકતી નથી. જ્યારે 'અહંભાવ' નો ત્યાગ થાય અને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે જ જ્ઞાન અને યશની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૨) રણભૂમિ ઉપરના એકાદ વીરની વૃત્તિ આપણે તપાસીશું. શક્તિના અતિરેકથી તે થેલો બની ગયેલો હોય છે, હજારો લોકોને તે 'કુચ્છ બિસાદ' માં ગણતો નથી, પોતાના દેહનું પણ તેને ભાન હોતું નથી, તેને જગતના અસ્તિત્વનું પણ ભાન હોતું નથી, તેનું સર્વ ચેતન્ય જાગ્રત થયેલું હોય છે, અને તેનો દેહ, મન વગેરે વિશ્વમાં બ્યાપી રહેલ પરબ્રહ્મમાં

લીન થયેલ હોય છે, એમ તેના શરીર ઉપરનાં રોમે રોમપરથી જણાઈ આવે છે. પ્રેક્ષકને આ અલૌકિક શૈશ્ય અને અનિર્વચનીય વીરતા આ દૃશ્ય સૃષ્ટિમાં પરમાત્મશક્તિના પ્રકાશિત તણુઆરૂપ જ લાગે છે; પરંતુ તે મનુષ્યને પોતાને તો એ શૈશ્ય અને એ વીરતા પોતાના ધર્મરૂપ જ લાગે છે. દૃશ્ય સૃષ્ટિની આંતરિક શક્તિમાં લીન થવું એનું નામ જ ધર્મ છે.

(૩) 'પ્રેમ' એ કેટલો બધો મધુર શબ્દ છે! 'દરેક માણસને કોઈને કોઈ ચાહે છે જ' એવી એક કહેવત છે. શુદ્ધ અંતઃકરણના હિંદુને બહુધા ભક્તિનીજ ઇચ્છા હોય છે. કેટલાક મહાત્માઓ એવા હોય છે કે ઈશ્વરી પ્રેમનેમાટે (ભક્તિને માટે) ગમે તે વસ્તુનો ત્યાગ કરવા તેઓ તૈયાર હોય છે; માટે પ્રેમનું મૂળક્યાં છે, તે શોધી કાઢવાને આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અથવા બનિયન (એક ખ્રીસ્તી સાધુ)ના જેવા પરમ ભક્તો તેમના અપૂર્વ સમાધિ સુખથી અને ભજનનંદથી જ ઝોળાખાયા છે. ઈશ્વરી પ્રેમ (ભક્તિને) એટલે દરબજે પહોંચાડવાને માટે તેમની પેઠે લોકલજ્ઞ, શિષ્યાચાર અને અહંભાવને તિલાંજલિ આપવી બેઠબે.

જેઓને ઐહિક વસ્તુઓ ઉપરના પ્રેમનો જરા પણ અનુભવ થયો હશે તેઓ પણ કબુલ કરશે કે ઉચ્ચ પ્રેમમાં 'પ્રેમી અને પ્રેમનો વિષય' એ ઉભયમાં કરો પાણુ ભેદ રહેતો નથી. પ્રેમી અને પ્રેમનો વિષય એ માત્ર બહારથી દેખાતી જ જુદાઈ છે. વસ્તુતઃ ઉભય અદ્વૈતજ છે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે 'પ્રેમ' અને 'ધર્મ' એકજ વસ્તુ છે, એ નિર્વિવાદ છે.

અંગ્રેજીમાં જેને 'Ecstasy' (L. E. out and sto I stand) અર્થાત્ 'આનંદ' કહે છે તે શબ્દનો મૂળ અર્થ 'કોઈ પણ સ્થિતિમાં અનુભવેલો આનંદ' એવો થાય છે. આ જાતનો આનંદ તે જ ખરો આનંદ છે. પોતાનાં દેહ, મન અને વિશ્વથી અલિપ્ત (અહંતા મમતા રહિત) રહેવું એજ એનું તાત્પર્ય છે. પોતાનો અનુભવ યાદ કરતાં હરકોઈની ખાતરી થશે કે દ્વૈતભાવથી એક ક્ષણ માત્ર પણ મુક્ત થવું એનું નામજ ખરો આનંદ છે; અને ઇચ્છિત વસ્તુ અને ઇચ્છનાર એ ઉભય એકત્ર થવાથી એ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જોતાં તે આનંદનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવું એજ ધર્મ છે એમ જણાય છે. આ સર્વ વિવેચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે બુદ્ધિ અને તેની સાથે સઘળું દૃશ્ય જગત્ પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે ત્યારેજ જીવં-ગીના ઉચ્ચ અને ઇષ્ટ ઉદ્દેશો સફળ થાય છે; પરંતુ એમ કરવું એ, જેમ એકાદ મનુષ્ય શબ્દકોષમાં બેઠેને એકાદ શબ્દ શોધી કાઢે છે, અથવા એકાદ મનુષ્ય સમુદ્રમાં ડૂબકી મારીને તળીએથી મોતી લઈ તુરતજ બહાર આવે છે, તેમ વિશ્વતત્ત્વમાં ફક્ત ડૂબકી માર્યા ખરોખર જ છે.

ઇંદ્રિયોદ્ધાર પણ સુખો મળે છે ખરાં; પરંતુ ઇંદ્રિયોદ્ધાર સુખનો અનુભવ લેવો એ ખરાખર માર્ગે થઈને ભવ્ય દરબારમાં પ્રવેશ કરવા બરાબર છે. વળી ઇંદ્રિયસુખો સ્થાયી નહિ પણ માત્ર વિજળીના ચમકારા જેવાં છે; અને તે વિજળી વસ્તુતઃ દિવસના પ્રકાશથી ભિન્ન નથી તોપણ તે લાલ કરતાં હાનિ વધારે કરે છે.

આ આનંદના દરબારમાં યોગ્ય માર્ગે પ્રવેશ કરવો એ શું અશક્ય છે? મધ્ય રાત્રિની ચમકતી વિજળીનો પ્રકાશ સતત રાખીને કાયમનો દિવસ કરવો શું અશક્ય છે? આવી જાતની મનુષ્યની સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે તેથીજ સર્વ સાધારણ ધર્મની આવશ્યકતા જણાઈ આવે છે. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે અવિશ્રાંત (થાક્યા વગર) પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. જેઓ

ધર્મની મહત્તાને ઠંઠાખાણમાં ઉઠાવી દે છે, તેઓ પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ આત્મઘાત કરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે.

આ અનિર્વચનીય પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ઓળખવાને ચાલતા વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સઘળા પ્રયત્નો વ્યર્થ છે. વિશ્વની કિંવા આત્માની દૃષ્ટિએ જોતાં દેશ, કાળ, કાર્યકારણભાવના, ગુણ અને ધર્મો શોધી કાઢવાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થશે. શોધક બુદ્ધિ (મન) ને જડ દ્રવ્યો, ગતિ અને શક્તિનું સત્ય સ્વરૂપ સમજવામાં બહુ મહેનત પડે છે. પાશ્ચાત્ય પરમાણુવાદ પરસ્પર વિરોધી મતોથી ભરપૂર છે. બોરોવિચ (Borrovich) ના ‘શક્તિના મધ્યબિંદુ’ નામના સિદ્ધાંતની પણ આ જ ગતિ છે. જગતના સર્વ ધર્મમતોમાં થોડે ઘણે અંશે વહેમ અથવા અધર્મશ્રદ્ધાની છાપ તો અવશ્ય પડેલી જ હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો એક વાદ બીજા વાદને હરાવે છે, અને બીજો વાદ પહેલાના પર ચઢાઈ કરે છે. આપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રકૃતિનું અંતસ્તત્ત્વ ગુપ્ત રહસ્ય તરીકે જ રહેશે, અને મનુષ્ય પ્રાણીને આ ગુપ્ત રહસ્ય સમજવાની શક્તિ આપી જ નથી.

ત્યારે શું આપણે નિરાશ થઈને આ વિશ્વના મૂળ તત્ત્વની શોધ પડતી મૂકવી? આગ-ગાડી, તાર અને વિજળી વગેરે વ્યાવહારિક વસ્તુઓ શોધી કાઢવામાં શું આપણે આપણી સર્વ શક્તિઓનો વ્યય કરીશું? આવાં રમકડાં આપણને સ્થિર શાંતિ આપી શકનાર નથી જ. કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં જ તે વધારે ને વધારે મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. એ ઉપરથી ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, ઐહિક વસ્તુઓની વાસનાઓ વ્યર્થ અથવા પોતી છે.

આ વિચારો આપણને નિરાશાવાદી બનાવી મૂકે છે; પરંતુ ઉપનિષદ કહે છે કે ‘નામયંત્’ (નિરાશ અને ભયભીત થઈશ નહિ) શાંતિની તીવ્ર આકાંક્ષા નિષ્ફળ થશે નહિ.

સત્ય તત્ત્વ તરફ ગમે તેવા દુરાગ્રહથી આંખો મીંચીને બેસવા છતાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે એવું બને છે કે મન જગતથી નિવૃત્ત થાય છે, અને ‘આ દૃશ્ય જગત્ શામાંથી ઉદ્ભવ્યું? હું શા માટે ઉદ્ભવ્યો? પૃથ્વી અને આકાશ શું છે?’ એવા પ્રશ્નો અંતરમાં ઉદ્ભવે છે.

વેદમાં કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન, શાસ્ત્ર અથવા ઐહિક પ્રેમ ભલે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ન આપી શકે; પણ એ પરિચિત પ્રશ્નોનો ઉત્તર અમને મળવો જ જોઈએ. એ પ્રશ્નોનો સમાવેશ અનિર્વચનીય માયામાં થતો હોવાથી તે આપણે સિદ્ધ કરવાના ગુપ્ત તત્ત્વનો એક ભાગ છે. જેમ ગરૂડ પક્ષી પોતાને જોઈએ તેટલી ઘાડી હવા કરતાં વધારે ઉંચે ઉડી શકતું નથી, તેમ વિચારો ત્રણ ઉપાધિની મર્યાદા ઓળંગી આગળ વધી શકતા નથી. જ્યાં સુધી પ્રશ્ન કરનાર અને પ્રશ્નનો વિષય એ ઉભય ભિન્ન રહેશે, ત્યાં સુધી માયાનું બંધન અવશ્ય રહેશે જ; અને દૃશ્યથી આગળ જવું અશક્ય જ થઈ પડશે. ખાસ અભ્યાસ કરવાથી જ આ ઉદ્દેશ પાર પડે તેમ છે, અને એક વખત આ ઉદ્દેશ પાર પડ્યો એટલે પછી પ્રશ્ન અને ઉત્તરનું અસ્તિત્વ રહેતું જ નથી. ઐહિક સુખ, આનંદ, પ્રેમ ઇત્યાદિ બંધનોથી અલિપ્ત (ભુદ્ધ) રહીને આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો વેદાંત પ્રયત્ન કરે છે. સમાધિમાં લીન થયા પછી મન અને બુદ્ધિને અગોચર-અજ્ઞેય-એવા બ્રહ્મ સાથે આપણે એકરૂપ થઈએ છીએ. આ સાક્ષાત્કારનો કિંચિત્ લાભ મળે તોપણ મનુષ્ય ચિંતા અને તાપથી મુક્ત થાય છે, અને ધર્મના આ સાક્ષાત્કારવડે અચળ મનોનિગ્રહ અને દૃઢતાની વૃદ્ધિ થઈ તેના સ્વભાવમાં તેજસ્વિતા આવે છે.

આપરથી ધર્મની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે.

૫-ભારતવર્ષનો મવિષ્ય કાલ.*

આ જગતમાં દરેક વસ્તુની ગતિ નિયમસર હોય છે, અને સર્વ બાબતોમાં નિયમ પ્રમાણે પરિવર્તન થયા કરે છે. વૈભવરૂપી સૂર્ય પણ જગતમાં એજ નિયમાનુસાર ફર્યા કરે છે. એક સમયે જ્ઞાન અને સંપત્તિનો સૂર્ય હિંદુસ્તાનના આકાશના મધ્યભાગમાં પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશતો હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભેતાં અંતરિક્ષના બીજા તારાઓની પેઠે એ સૂર્ય પણ ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ ચાલવા લાગેલો જણાય છે. તે ઇરાન, આસિરીયા વગેરે દેશો ઉપર થઈને આગળ પાશ્ચિમ તરફ ગયો. મિસર દેશને તેનાં મધ્યાહ્ન કિરણો મળ્યાં. પછી ગ્રીસનો વારો આવ્યો, ત્યાર પછી તેનું મધ્યાહ્નકાળનું તેજ રોમે અનુભવ્યું. આગળ જતાં તે પ્રકાશે યોગ્ય વખતે જર્મની, ફ્રાન્સ અને રુષિયને પ્રકાશિત કીધાં.

છેવટે એ વૈભવસૂર્યનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ ઇંગ્લંડને મળ્યો. વળી સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ આગળ ચાલ્યો, અને અમેરિકાને વૈભવને શિખરે પહોંચાડ્યું. અમેરિકામાં પણ આ સૂર્ય (પ્રકાશ) પોતાના નિયમ પ્રમાણે પૂર્વ કિનારાના ન્યૂયોર્કથી પશ્ચિમ તરફ જતાં જતાં કેલીફોર્નિયામાં જઈ પહોંચ્યો. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં દિવસ હતો, ત્યારે અમેરિકાને કોઈ ઓળખતું પણ નહોતું. અત્યારે અમેરિકામાં દિવસ અને બિચારા હિંદુસ્તાનમાં દુઃખ અને દારિદ્ર્યની રાત્રિ પથરાયેલી છે; પણ થોભો, વૈભવસૂર્ય હવે પાસિફિક મહાસાગર પણ ઓળંગવા લાગ્યો છે, અને જાપાન થોડા વખતમાંજ જગતનો એક બળવાન દેશ બનવાનાં ચિહ્નો જણાય છે-ન કુદરતના નિયમો બે ખરા હોય તો આ જ્ઞાનસંપત્તિનો સૂર્ય એક પ્રદક્ષિણા પૂર્ણ કરીને પુનઃ હિંદુસ્તાન ઉપર બમણા તેજથી પ્રકાશવો બેઈએ ! તથાસ્તુ !!

હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભેતાં હિંદુસ્તાનમાં રાત્રિ પડવાનું ખડું અંતર્ગત કારણ, બીજા દેશો પ્રમાણે અહીંયાં પણ એકલશૂરાપણું (Exclusivism) પથરાયું, એ છે. આ ઓરડી(હિંદુસ્તાન)માંનો સ્વચ્છ, શુભ પ્રકાશ કેટલો બધો ઉત્તમ છે? તે મારો છે! તે મારો છે! તે મને જ-મને એકલાનેજ-મળવો બેઈએ! હું બીજા કોઈને નહિ આપું! એમ કહીને આપણે જ તે પ્રકાશ કોઈ ન લઈ જાય તે માટે તે ઓરડીનાં બારી બારણાંઓ બંધ કર્યાં; અને એ જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપણા એકલાના જ હાથમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં ઉલટો અધિકાર ઉત્પન્ન કર્યો-મેળવ્યો. ઈશ્વરને ઘેર કોઈની વગ ચાલતી નથી, અને વૈભવ, લક્ષ્મી એક જગાએ કદિ બેસી રહેતાં નથી. ‘તત્ત્વમસિ’ નું એકચરૂપી ઈશ્વરીતત્ત્વ આચારમાં મૂકવાનું આપણે તજ્યું. આપણામાં દ્વૈત આવ્યું અને ફાટ પડી, તેથી આપણે

* આ ભાગ રાવબહાદુર લાલા વૈજનાયના “Hinduism Ancient and Modern” નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના તરીકે રચાઈએ લખ્યો છે.

શક્તિહીન અને દુર્બળ બન્યા. દેશના શિક્ષાગુરુઓએ એ મોટું પાપ કર્યું કે અપત્યસમાન નીચલા વર્ણના લોકો સાથેનું 'પોતાનું' (સ્વાર્થત્યાગનું) કર્તવ્ય વિસરી જઈ પોતાના સ્વાર્થી હકો ઉપર તેમણે અધિક ધ્યાન આપ્યું. ગમે તે હો ! હવે સમયના બળથીજ આ સ્થિતિ સુધરતી બળ છે. જેઓ ગાઢ નિદ્રામાં પડે છે તેઓ બગે છે ત્યારે ઉત્સાહથી પૂર્ણ ભરેલા હોય છે. હિંદુસ્તાન ઘણો વખત નિદ્રામાં હતું, અને હવે ધીમે ધીમે તો પણ નિશ્ચયપૂર્વક તે આગસ જવા લાગ્યું છે. હવે પુરાણપ્રિયતા (Conservatism) બદલાયેલા સંયોગો સાથે જોડાઈ જવાને માટે ઉદારમતવાદી બનવા લાગી છે.

ઉત્તતિનો એ એક નિયમ છે કે તેના સ્વરૂપ અને કાર્યમાં ભિન્નતા હોય; પરંતુ તત્ત્વ અને હેતુની તો એકતા જ હોવી જોઈએ. દેશની ઉત્તતિને ખાતર હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થા, મનુષ્યોનાં કામ અને ધંધાની નિયમિત વિભાગણી રહે અને અંતઃકરણની એકતા રહે, એવા ધોરણુપર રચવામાં આવી હતી; પરંતુ કાળે કરીને અંદરના એકતારૂપી તત્ત્વ કરતાં બહારની બુદ્ધાઈનું બળ વધી જવાથી એ સ્વાભાવિક ક્રમ ફરી ગયો, અને તેથી ઉત્તતિને બદલે દેશની પડતી દશા આવી. પરિણામે અંતરના પ્રેમ-તત્ત્વનો નાશ થયો અને સ્વાર્થ તથા ધંધા રોજગારનું મિશ્રણ થયું. એક વર્ણના લોકો ઘણી-વાર બીજા વર્ણના લોકોનો ધંધો કરવા લાગ્યા; જુના બતિલેદને લીધે લોકોનાં અંતઃકરણ વધારે ખાટાં થયાં; દેહાભિમાન (બતિલેદ) વધવાથી ઈશ્વર-આત્મા-બુદ્ધા બુદ્ધા ક્ષણભંગુર નામરૂપોની ઉપાધિઓમાં દટાઈ ગયો; શ્રુતિ (વેદ) માંનું આત્મજ્ઞાન લગભગ રદ થયું; સ્મૃતિ (પ્રાચીન આચરણ, રૂઢિ વિષેના નિયમો) બુલમી લોકોના હાથમાં એક હથિયાર રૂપ જ થઈ પડી; અને ભાવાર્થની જગા શબ્દાર્થે લીધી. કોઈએ કહ્યું છે કે વ્યાકરણ એ ભાષાની કબર (મરણ) જ છે. (Grammar is the grave of language) વ્યાકરણ બરાબર સાચવવાનો પ્રયત્ન કરો કે ભાષા મૂંઝવે સમજાવી. તેવીજ રીતે નિયમો, રૂઢિ અને કર્મકાંડની સખતાઈથી રાષ્ટ્રનું સત્ત્વ નષ્ટ થાય છે. થોડા કાળ-સુધી દાણાના રક્ષણને માટે ઉપરનું કૌતર આવશ્યક હોય છે, તેમ નિયમ પણ અમુક વખત સુધી ઉપયોગી હોય છે; પરંતુ ત્યાર પછી જો તે બદલાવામાં ન આવે તો તે ઉલટા વૃદ્ધિને અટકાવનારા કેદખાનારૂપ જ થઈ પડે છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે સ્મૃતિ અને કાયદાઓ તમારે માટે છે, તમે તેમને માટે નથી જ ! સનાતન શ્રુતિમાંના સનાતન તત્ત્વોનો સર્વત્ર પ્રસાર કરો; પરંતુ આજના સંયોગો પ્રમાણે સ્મૃતિમાં (ધાર્મિક રૂઢિ-નિયમોમાં) ફેરફાર કરો. સ્મૃતિના ઉપર તમારો વારસાનો હક રહેવા દો, પણ તમારા ઉપર તેનો હક ન જોઈએ ! હિંદુસ્તાનની નદીઓના પટ આજે બદલાઈ ગયા છે, બરફ પડવાની જગા-ઓ બદલાઈ ગઈ, જંગલ હતાં ત્યાં ખેતરો થયાં, દેશનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું, રાજ્યપદ્ધતિ બદલાઈ અને અહીંના રહેવાસીઓનો વર્ણ પણ બદલાઈ ગયો; અને તો પણ આ અસ્થિર બળતમાંથી જતા રહેલા ભૂતકાળના આચાર અને નિયમ કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન તમે કરો છો ! સહ પાછળ જોતા જોતા આગળ ચાલવાની આ સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે ! એવો મનુષ્ય પગલે પગલે ડેસજ ખાય છે !

વંશપરંપરા (Heredity) ને બળગી રહેવું અને દેશકાળને અનુસરતા ફેરફાર કરવા, આ એ નિયમોથી ભૂલિતની ઉત્તતિ અથવા વૃદ્ધિ થાય છે. પશુચોનિમાં વંશપરંપરાને અનુસરવાનો નિયમ સર્વત્ર લાગુ પડે છે. દેશકાળને યોગ્ય ફેરફારો કરવાના ધોરણુથી

અથવા કેળવણીને લીધે જ મનુષ્ય બીજાં પ્રાણી અને વનસ્પતિથી ભુદો પડેછે. એકાદ નાનું બાળક કુતરાનાં કુરકુરીઆં જેટલુંજ અજ્ઞાન હોય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલીક વાર એવા એકાદ બચ્ચાના કરતાં કુતરાનું કે પોપટનું બચ્ચું વધારે ડાહ્યું અથવા હોશિયાર હોય છે; પરંતુ એ બંનેમાં ફેર એટલો જ છે કે કુતરા અથવા પોપટને જરૂરનું સર્વ જ્ઞાન તેના વંશપરંપરાના સંસ્કારોથી-જન્મથી જ મળે છે; પરંતુ પેલું બચ્ચું તો મોટું થાય છે તેમ તેમ શિક્ષણ પામતું જાય છે, અને તે શિક્ષણદારા પરિણામે આખા જગતને પણ વશ કરવાનું સામર્થ્ય મેળવી શકે છે.

મારા હિંદુ બાંધવો ! યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું રહેવા દઇ ભુના રીત રિવાજો અને વંશપરંપરાના સંસ્કારોને જ અયોગ્ય મહત્ત્વ આપી મનુષ્ય જાતિથી હીન બનતા નહિ ! શું તમે દેશની પેઢે કાળથી પણ મર્યાદિત છો ? તમે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઋષિઓના વંશજ છો ખરા; પરંતુ તેમના કાળમાં તમે અત્યારે વસતા નથી ! વરાળયંત્રો, આગબોટો, તાર વગેરેના જમાના વચ્ચે જ હવે તો તમે છો ! તમે અત્યારના જગતથી અલગ રહી શકો તેમ નથી જ. તમારો આ ઝગડો યુરોપ અને અમેરિકાના વીસમી સદીના શાસ્ત્રજ્ઞ, શિલ્પજ્ઞ તથા ઉદ્યોગી લોકો સાથે છે. તમે આ ઝગડો મટાડી શકો તેમ છેજ નહિ ! જરા સૂક્ષ્મ અવલોકન કરશો તો તમને જણાઇ આવશે કે અત્યારની સ્થિતિમાં રહેવા લાયક જો તમારી જાતને તમે નહિ બનાવો તો જરૂર તમે નામશેષ થશો ! આ નવું જ્ઞાન (અને તે તમારા પૂર્વજોના ભુનાં જ્ઞાનથી સિત્ત નથી) મેળવીને તેને જો તમારું પોતાનું કરવું ન હોય તો તમારા બાપ-દાદાઓની પાસે પિતૃલોકમાં જઈને રહો ! ફેકટ અહીંઆં રહીને સમય શા માટે ખુચ્ચો છો ? આવજો-નમસ્કાર.

તમારું રાષ્ટ્રિયત્વ નષ્ટ થાય એમ ‘રામ કહેતો નથી. ઝાડનો એકાદ શેપો બહારની હવા, પાણી, ખાતર અને માટી સર્વ શોષી લે છે; માટે તે કદિ હવા, પાણી, અથવા જમીન બની જાય છે ? કદિ નહિ. એવી જ રીતે તમારે પણ બહારની વસ્તુઓ ગ્રહણ કરીને તેમને પચાવીને પોતાની ઉત્પત્તિ કરવી જોઈએ, અને માત્ર શ્રુતિ (જ્ઞાન) રૂપી તમારો વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલો પ્રાણ તમારા હૃદયમાં તમારે સદા જાગ્રત રાખવો જોઈએ.

સર્વ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ એ હોવો જોઈએ કે દેશનાં સર્વ સાધનો (Resources) નો આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ. ખરા શિક્ષણથી લોકોને પોતાની ભૂમિ વધારે રસાળ બનાવતાં આવડતું જોઈએ, પોતાની ખાણો અધિક ધનને ઉપજાવનારી કરતાં આવડતું જોઈએ, વેપાર વધારે બહોળો અને ક્ષયદાકારક કરતાં આવડતું જોઈએ, મન (બુદ્ધિ) વધારે વિચારવંત, દેહ અધિક કાર્યક્ષમ (કાર્ય કરવાને સમર્થ) અને બળવાન થવો જોઈએ, અંતઃકરણો વધારે વિશુદ્ધ થવાં જોઈએ, કારખાનાંઓ વધારે વિસ્તૃત અને દેશ અધિક સંઘટિત થવો જોઈએ. પોતાનું પાંડિત્ય બતાવવાને મોટાં મોટાં શાસ્ત્રવચનો મોંએ કરવાં, ધર્મ-ગ્રંથોનાં વચનોના ગમે તેવા અર્થ કરવામાટે શુષ્ક શબ્દચ્છલ કરવો, અને આખા જન્મમાં કદિ પણ ઉપયોગમાં ન આવે એવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવો, એ શિક્ષણ જ નથી ! જે જ્ઞાન વ્યવહારમાં આણી ન શકાય તે મગજમાં ભરવું એ આધ્યાત્મિક બંધકોશ અથવા માનસિક અગ્નિમંદતા બાણી જોઈને ગ્રહણ કરવા જેવું છે.

ઉપર ઉપરથી જરા નિરાશા ભરેલો અને અત્યંત કડવો પણ નિર્ણય પ્રતીકાર થતો હોવા છતાં હિંદુ લોક ધીમે ધીમે અને નિશ્ચયથી ચોગ્ય શિક્ષણ મેળવે છે, અને તેમનામાં આવશ્યક ફેરફાર પણ આજકાલ થતા જણાય છે. પાછલા યુગનાં સામાજિક ગંધનો દૂટતાં જાય છે, અને વર્ણવ્યવસ્થા પોતાની મૂળસ્થિતિ તરફ આવતી જાય છે, એ સંતોષકારક છે. પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રોથી અંગ્રહ ન જતાં હિંદુ લોકો પોતાની બ્રહ્મવિદ્યાને અને એ પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રોને એક મદદગાર તરીકે આનંદથી સ્વીકારે છે.

હિંદુઓમાં લગ્નસંબંધે પણ જુદી જુદી ભતિઓમાં કર્મક અને વિદ્વાન પંડિતોએ આગેવાન બનીને લગ્નની ઉમર વધારવાના ભતિ નિયમો કરવા માંડ્યા છે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે જુદી જુદી ભતો વચ્ચે થતા અનુરૂપ વિવાહોને પણ કોઈ બહુ અડચણ કરતું નથી.

હિંદુ લોકોમાં ભાણુવ્યવહારને એટલું બધું વધારે પડતું અને અયોગ્ય મહત્ત્વ આપી દેવામાં આવ્યું છે કે લોકોએ આપણા ધર્મને ‘ યુક્તિકા ધર્મ ’ (ચૌકાધર્મ) એવું ઉપનામ આપ્યું છે, અને આટલી મહેનત કર્યા છતાં તે સંબંધી થતા આપણા પ્રયત્નો ઉલટીજ દિશાએ વળી જઈ સર્વ શ્રમ વૃથા થાય છે. શું ખાતું અને કેમ ખાતું, એની શાસ્ત્રીય રીતે આપણે કદિ ચર્ચા જ કરી નથી. જેવી ભતનું અન્ન તમે ખાશો તેવા તમારા આચાર વિચાર થશે. ગમે તે યંત્રમાંથી પણ જે નાખ્યુંજ ન હોય તે બહાર શી રીતે નીકળે ? મગજ અને સ્નાયુઓને જરૂરનું અન્ન જે ન ખાય તેના મગજ અને સ્નાયુ પાસે કામ કરાવવાની આશા કરવી એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે. માનસિક અને શારીરિક કામો ઉત્તમ રીતે ચાલવાને માટે જોઈએ તેટલાં નાયટ્રોજન અને ફોસ્ફોરસ જેમાંથી મળી શકે એવાં ઘણાં ધાન્ય, ફળ અને વનસ્પતિ પસંદ કરી શકાશે. મગજ અને સ્નાયુને પોષક એક પણ અંશ વગરના ધીને આપણે બહુજ ઉત્તમ ગણીએ છીએ, અને વિદ્યાર્થીઓને માટે સૌથી ઉત્તમ અન્ન જે જવ એને આપણે છેક અધમ લેખીએ છીએ, એ શું શોચનીય નથી ? તીખા ખારા પદાર્થો અને દવાઓ શરીરચંત્રને બગાડી નાખે છે, આપણી સ્વાભાવિક રૂચિનો નાશ કરે છે, અને સર્વ પ્રકારની દુર્બળતા, વ્યાધિ તથા મૃત્યુને બોલાવી લાવે છે. માખણ, સાકર અને દળેલા પદાર્થો જેવા કાર્બોનેટ્સ એટલે ફેફસાંને બાળી નાખનારા બીજા કોઈ પદાર્થો નથી, સ્નાયુ અથવા મગજનું તેનાથી કંઈ પોષણ થતું નથી, તોપણ તેમને અત્યંત મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. એના પરિણામ તરીકે આળસ, ઉદ્વેગ અને થાક વધે છે. જ્ઞાનને (જીવનશાસ્ત્રને) અનુસરીને તમારું લોજન નહીં કરો.

હિંદુસ્તાનના ‘સાધુ’ જેવા ‘સાધુ’ તો હિંદુસ્તાનમાં જ છે ! જેમ ખાખોચીઆના પાણી ઉપર લીલી શેવાળ વળી જાય છે, તેમ આખા હિંદુસ્તાનમાં ‘સાધુ’ઓજ પથરાઈ રહ્યા છે. આજકાલ તેમની સંખ્યા ખાવન લાખની થઈ છે ! થોડાક ‘સાધુ’ માત્ર સરોવરને શોભા આપનાર શેવાળ ઉપરનાં કમળ જેવા છે, અને ઘણા ખરા તો રોગોત્પાદક લીલરૂપજ હોય છે. પાણી વહેવા દો અને દેશમાં ઉત્તતિ ચાલુ થવા દો, એટલે એ શેવાળ આપો આપજ ચડી જશે. એ સાધુઓ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં હર્દશાના સમયનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, પરંતુ આજકાલ સર્વ સાધારણ સુધારાનો નિયમ સર્વ ગૃહસ્થાશ્રમીઓને લાગુ પડીને જેમ તેમની રૂચિઓ અને મનને બદલવા લાગ્યો છે, તેમ સાધુઓપર પણ તેની અસર થતી જાય છેજ. અત્યારે એવા પણ કેટલાક સાધુ બહાર આવે છે કે જેઓ આ દેશરૂપી

વૃક્ષ ઉપર પારકે આધારે જીવનારા વેદારૂપ બનવાને બદલે વધારે ન થઈ શકે તો પોતાની કાયા, વાચા અને મનથી દેશરૂપી વૃક્ષના મૂળમાં માત્ર ખાતર પૂરવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. ઉદ્યોગનું ગૌરવ અને નિષ્કામકર્મનો ધર્મ જે આજ સુધી ગીતાના લાખો ભક્તો કેવળ મોંએ જ પઢી જતા, તેઓ આખરે થોડે ઘણે અંશે પણ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની જન્મ-ભૂમિમાં આજે આચરણમાં સૂક્તા નજરે પડે છે.

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંજ્ઞં ત્યક્ત્વા ધનંજય ॥

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ મ. ગી. અ. ૨. ૪૮.

ઉત્કટ ભક્તિ અને તીવ્ર વિવેક સાધુ અને ગૃહસ્થાશ્રમી બન્નેમાં દેખાય છે, અને જેને જેને હિંદુસ્તાનની અંદરની અને બહારની, પ્રાચીન અને અર્વાચીન બન્ને સ્થિતિઓનું ખરાબર જ્ઞાન છે, તેઓને સહજ જણાઈ આવશે કે સુશિક્ષિત હિંદુસ્તાનનો ભવિષ્યનો ધર્મ બ્યાબહારિક વેદાંત અથવા ભક્તિ સાથે કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ છે.

ખરાં કર્મને ખરી ભક્તિ અને ખરા જ્ઞાનથી જુદું પાડી શકાતું નથી. શ્રુતિ ધર્મ (બ્યાબહારિક વેદાંત) ના સંયોગથી અમારી દરેક વાસના, વિચાર અને ક્રિયા એ સર્વ ઈશ્વરપ્રીત્યથ કરેલો યજ્ઞજ બની રહે છે.

‘દેવ’ નો વેદાંતિક લાષામાં દીપ્તિ અને આયુષ્ય દેનારી શક્તિ એવો અર્થ થાય છે; તેમજ દેવતાનો અર્થ તે ઈશ્વરશક્તિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ-પદ્ધતિ તે બાહ્યશક્તિ હોય કે અંતર્ગત ઈદ્રિયશક્તિ હોય-એવો થાય છે. અધિદેવ શબ્દની સાથે આધ્યાત્મિક શબ્દની તુલના કરી જોતાં દેવતા એ શબ્દ સમષ્ટિરૂપ શક્તિવાચક છે, એમ જણાઈ આવે છે. ચક્ષુર્દેવતા એટલે સર્વ પ્રાણીઓમાંની જોવાની આદિત્ય નામની શક્તિ; અને આ વિશ્વનું નેત્ર જે સૂર્ય તે એ શક્તિનું ચિહ્ન (Symbol) છે. હસ્તેન્દ્રિયનો દેવતા એટલે સર્વ હાથની શક્તિ અને એ દેવતા ‘દંદ્ર’ કહેવાય છે. પદ દેવતા એટલે સર્વ પગમાંની શક્તિ, એ દેવતાને ‘વિષ્ણુ’ કહે છે. તેજ પ્રમાણે બીજા દેવતાઓનું પણ સમજવું. હવે દેવપ્રીત્યર્થ ખરો યજ્ઞ કરવો, એટલે આપણી દરેક મનુષ્યની ઈદ્રિયશક્તિઓ તે તે સમષ્ટિરૂપ ઈદ્રિયદેવતાઓને અર્પણ કરવી એ છે. દેશમાંના સર્વ હાથના હિતને માટે કામ કરવું એજ ઇંદ્રને બલિદાન આપ્યા ખરોબર છે. આદિત્યને બલિદાન આપવું, એટલે સર્વ નેત્રોમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જાણવું-સર્વ નેત્રને માન આપવું, આપણા ગેરવર્તનથી કોઈની દૃષ્ટિને કષ્ટ થવા ન દેવું, આપણી તરફ જોનારા સર્વને પ્રેમયુક્ત સ્મિતપૂર્વક આશીર્વાદ આપવો, અને આપણાં નેત્ર વિશ્વનાં ચક્ષુને એટલી અનન્ય ભક્તિથી અર્પણ કરવાં કે આપણો સર્વ અહંકાર નાશ થવાથી વિશ્વના ચક્ષુરૂપ પરમાત્મા આપણા નેત્રોમાં સદા પ્રકાશતો રહે. બૃહસ્પતિને બલિદાન આપવું, એટલે દેશનાં સર્વ મગજોને આપણું મગજ એટલે બુદ્ધિ-વિચાર અર્પણ કરવા, અથવા આપણા દેશબાંધવોના હિત સંબંધને ખાતર પોતાના હિતસંબંધને લીન કરી-મેળવીને, તેમના ઉદયથી આનંદ પામીને, તેઓ અને આપણે ભિન્ન નથી એવા વિચારોથી દેશહિત સાધવું.

સારાંશ કે યજ્ઞ એટલે સર્વ દેશબાંધવો એકજ છે એમ માનીને, ક્ષુદ્ર ‘હું’ પાણું નષ્ટ કરીને, સૌનો આત્માજ બનીને, મારા આંટોશી પાંટોશી કે બાંધવો તે હુંજ છું, એ તત્ત્વ તેવા આચરણદ્વારા અનુભવવું. આ યજ્ઞનો અર્થ-જેમ કોસ ઉપર ચઢાવ્યા પછી ખ્રિસ્તનું

દિવ્યસ્વરૂપમાં પુનરૂત્થાન થયું, તેમ-દેહાત્મભાવનો-‘ હું ’ પણાનો વધ કર્યા પછી આપણું પણુ વિશ્વસ્વરૂપમાં પુનરૂત્થાન થવું એ છે. આ યજ્ઞનીજ એક બાબુને લક્ષિત અને બીજી બાબુને જ્ઞાન, એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રેમાર્પણ-સર્વાર્પણ.

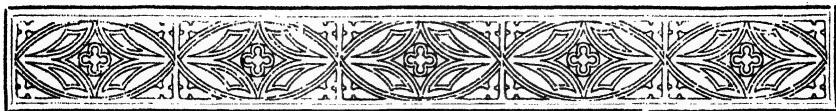
(અહીં ઇંગ્રેજીમાં કવિતા છે જેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે.)

મારું સર્વસ્વ સ્વીકારો, હું તમને અર્પણ કરું છું;
મારા હાથ સ્વીકારો, તેને તમારી સેવા કરવાની શક્તિ મળો;
મારું હૃદય સ્વીકારો, તેમાં તમારી પ્રતિમા વિદ્યમાન રહો;
મારું મમત્વ નષ્ટ થાઓ, મારું સર્વસ્વ વિશ્વાત્મારૂપે સ્ફુરો.

એ પ્રેમાર્પણ પૂર્ણ સાધ્ય થાય એટલે ‘તત્ત્વમાસિ’ (તે તું છે) એ તત્ત્વનો આનંદદાયક અનુભવ થાય છે.

દેશાભિમાની, દેશલક્ષ્ય થવાની તમારી ઇચ્છા છે? હોય તો તમારા દેશ ઉપર, તમારા દેશબાંધવો ઉપર પ્રેમ કરો. તેમનો અને તમારો આત્મા એક થવા ધો. તમારી અને તેમની વચ્ચે તમારો પોતાનો-‘ હું ’ પણાનો-છેક પાતળો પડદો પણ આવવા દેશો નહિ. દેશહિતના કામમાં પોતાના પ્રાણ અર્પવાને પણ સજ્જ એવા પારમાર્થિક વીર બનો. કુદ્ર અહંપણું ફેંકી દઇને દેશ સાથે તાદાત્મ્ય પામ્યા પછી તમારા મનમાં ગમે તે વિચાર આવશે, તે સર્વ દેશનોજ બનશે. તમે આગળ ચાલો-આખો દેશ તમારી પછવાડે આવશે. આયુષ્ય-આરોગ્યનો-વિચાર તમારા મનમાં આવતાંજ તમારા સર્વ દેશબાંધવો સશક્ત અને નિરોગી બનશે. તમારી શક્તિ તેમની નસોમાં વહેવા લાગશે. ‘ હું હિંદુસ્તાન-સર્વ હિંદુસ્તાન છું ’ એમ લાગવા ધો. હિંદુસ્તાનની ભૂમિ એજ મારું શરીર છે, કેમોરીનની ભૂશિર મારા પગલા છે, હિમાલય મારું મસ્તક છે, મારા માથાના કેશમાંથી ગંગા વહે છે, મારા મસ્તકમાંથી સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા નીકળે છે, વિંધ્યાચલ મારી કેડે બાંધેલો કમ્બરપટો છે, કોરોમાંડલ જમણા અને મલખાર એ મારો ડાબો પગ છે, હું સર્વ હિંદુસ્તાન છું. હિંદુસ્તાનની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા એ મારા હાથ છે, અને એ મારા બાહુ અખિલ મનુષ્યજાતિને હૃદયસહ ચાંપવાને હું પહોળા કરું છું. મારો પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી છે. અહાહા ! મારા દેહનો બાંધોજ એવો છે ! ઉભો રહીને અનંતકાળ તરફ હું નજર કરું છું; મારો અંતરાત્મા એ સર્વનો-વિશ્વનો આત્મા છે. હું ચાલું છું ત્યારે હિંદુસ્તાનજ ચાલે છે, હું બોલું છું એ હિંદુસ્તાન જ બોલે છે, હું શ્વાસોશ્વાસ લઉં છું તે હિંદુસ્તાનજ શ્વાસોશ્વાસ લે છે, એમ હું અનુભવું છું. હું હિંદુસ્તાન છું ! હું શંકર છું ! હું શિવ છું ! એમ લાગે એજ સર્વથી ઉચ્ચ દેશાભિમાન છે, અને વ્યાવહારિક વેદાંત પણ એજ છે.

૬-હિંદુસ્તાનની હાલની જરૂરીઆતો.*

THE PRESENT NEEDS OF INDIA.

હુના ગોળા જેવા શુભ અરક્ષના કકડાઓ ભેરથી ‘રામ’ના આશ્રમની બારીઓની બહારની બાજુ સાથે અથડાય છે. આ કકડા ઘણા સુંદર દેખાય છે. આખો પર્વત ખરેખર ‘શાસ્ત્ર’ પવિત્ર છે.+

વિકાસક્રમ (Evolution) વિષે છેલ્લામાં છેલ્લું પ્રકટ થયેલું પુસ્તક હમણાંજ વાંચીને ‘રામે’ બાબુએ મૂક્યું છે.

એકાદ નવીન યુક્તિ શોધી કાઢવાને અને પ્રતિષ્ઠા કિંવા લોકપ્રિયતા મેળવવાને લોકો ઘણી વાર સત્ય માર્ગને છોડી દે છે. આ ઇચ્છા બાબુએ મૂકીને, હુઃખથી નિરાશ ન થતાં કિંવા આત્મશ્લાઘાથી ફૂલાઈ ન જતાં, શાંત રીતે હિંદુસ્તાનની હાલની આવશ્યકતાઓ વિષે વિચાર કરવામાં આવે તો એવી શોચનીય સ્થિતિ જણાઈ આવશે કે એકજ પવિત્ર દેશમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થતા સંબંધો અથવા બંધનો પ્રત્યે લોકો કેવળ બેપરવાઈ ધરાવે છે; અર્થાત્ લોકોમાં બંધુપ્રીતિનો સંપૂર્ણ અભાવ દૃષ્ટિએ પડે છે. ધાર્મિક ભેદોથી પ્રભાતું મનુષ્યત્વ નષ્ટ થવા લાગ્યું છે, અને રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના મંદ થતી જાય છે.

અમેરિકામાં પણ હિંદુસ્તાનના જેટલાજ બલકે તેથી પણ વધારે પંથ અથવા માર્ગો છે, પરંતુ ત્યાં પોતાના પંથ ઉપરજ આજીવિકા ચલાવનારા થોડાક ઉચ્છ્રંબલ લોકો સિવાય ‘આ કૅથોલિક છે’ ‘આ મૅથોડિસ્ટ છે’ ‘આ પ્રેસબ્ટેરિયન છે’ વગેરે ભેદભાવના નીચે રાષ્ટ્રીય બંધુત્વની લાગણી ઢંકાઈ જતી નથી. નિષ્પક્ષપાતપણે કહીએ તો હિંદુસ્તાનની પેટે અમેરિકામાં ધર્મભિમાનને લીધે નૈસર્ગિક મનુષ્યત્વ તથા ભૂતહયા નષ્ટ થતાં નથી અથવા ન્યૂનતા પામતાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં સુસલમાન લોકો વંશપરંપરાથી હિંદુઓની સાથે રહેતા આવ્યા છે, પરંતુ પોતાની નજીકના હિંદુ પાડોશી કરતાં દક્ષિણ યૂરોપમાં આવેલા તુર્કસ્તાનના સુસલમાનો માટે તેમના અંતઃકરણમાં વધારે લાગણી થાય છે. હિંદુ માબાપને પેટે જન્મેલો મનુષ્ય ખ્રિસ્તીધર્મ ગ્રહણ કરતાંજ તેનાં માબાપ તેને શેરીના કુતરા કરતાં વધારે હલકો ગણે છે. મથુરાનાં એક કર્મઠ દ્વૈતવાદી વૈષ્ણવ પોતાનાજ ગામના એકાદ અદ્વૈતવાદી વેદાંતીને હલકો પાડી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના એકાદ વૈષ્ણવના કાયદાને ખાતર શું શું નથી કરતો? આમાં દોષ કોનો છે? સર્વે પંથોનું ઉપરચોટીઉં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનતા ભરેલા વિચારોનુંજ એ પરિણામ છે.

એમને “સાથે વસતા શત્રુઓ (Enemies living to-gether)” એ નામ આપીએ તો

*સ્વામીજીએ શાસ્ત્રાસ્પ્રેંગ, કૅલીફોર્નિયા-અમેરિકાથી લખેલો પત્ર.

+ ફ્રેંચ ભાષામાં ‘Shasta’ નો અર્થ ‘પવિત્ર’ ‘શુદ્ધ’ ‘મનોહર’ થાય છે.

તે અયોગ્ય નથી. રાષ્ટ્રીયત્વનો વિચાર એક અર્થ વિનાનો તર્ક થઈ પડ્યો છે; અને તેનું કારણ શું છે? મૃત ભૂતકાળની નિર્જીવ વિધિઓ તથા ધર્મના નામે શીખવવામાં આવતા થેલા અને વિચિત્ર વહેમોપર અંધશ્રદ્ધા, અર્થાત્ ‘તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે’ એ સુંદર તત્ત્વના નામ નીચે ‘આધ્યાત્મિક આત્મઘાત’ કરવો એજ રાષ્ટ્રીયત્વના નાશનું કારણ છે.

મનુષ્યને શુદ્ધ કરનાર ઉદાર શિક્ષણ, યથાર્થ જ્ઞાન, સપ્રયોગ પરીક્ષા (Experimental investigation) અથવા શાસ્ત્રીય વિચારના પદ્ધતિસર અભ્યાસ વિના ઉપર્યુક્ત ખોટા વહેમો નાશ પામશે નહિ. આધુનિક શાસ્ત્રીય શોધોનાં ઉત્તમ અને લાભકારક પરિણામો જેની સમજમાં આવ્યાં નથી એવા કોઈ પણ ધર્મગુરૂને મૂર્ખ બકતો ઉપર આજીવિકા ચલાવવાનો હક નથી. ‘રામ’ ના મત પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના ધાર્મિક મતો અને વિધિઓ તે માત્ર તે કાળનાં જણાએલાં શાસ્ત્રોની આજ્ઞાએજ હતી, પરંતુ દુર્દેવે પ્રથમ એ તત્ત્વોનો સખ્ત તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો અને પાછળથી એમને એટલા બધા ગાંડા ઉત્સાહથી વધાવી લેવામાં આવ્યાં કે એ સિદ્ધાંતરૂપી બાળકને રમાડવા જતાં એમને જન્મ આપનાર માતા-સ્વતંત્ર વિચાર અને નિરિદ્વિધાસ (Independent thought and meditation) નું ખૂન કરવામાં આવ્યું. ધીમે ધીમે આ તત્ત્વોનો અંધ-શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર થતો ગયો. એક છોકરું પોતે મનુષ્ય છે એવું સમજ્યા પહેલાં, ખ્રિસ્તી, ખુસલમાન અથવા હિંદુ ગણાવા લાગ્યું. કહેવાતા ધર્મસંસ્થાપકોએ આધિભૌતિક અથવા આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ અને તેના નિયમોનો અભ્યાસ કરવામાં કેટલી નવી શોધ કરી હતી તેનો પ્રમાદને લીધે કિંચિત્ વિચાર કર્યા વગર, માત્ર લોકોના અભિપ્રાયો સાંભળીને અને તેમણે લખેલા ગ્રંથોની સંખ્યા અને વિસ્તાર જોઈને ધર્મના અનુયાયીઓ ધાર્મિકમતો અને વિધિઓનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યા. આનું કુદરતી પરિણામ એજ આવ્યું કે ધર્મની અવનતિ થવા માંડી. ધીમે ધીમે ‘ક્રાઈસ્ટનાં પર્વત ઉપરનાં કીર્તન’ (Christ's sermon on the mount) અથવા વૈદિક યજ્ઞના ઉદ્દેશ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું, અને તેની જગાએ ખાલી નામો ઉપર લોકોની હઠતર શ્રદ્ધા ચોંટી. ધાર્મિક વિધિઓના નિર્જીવ કલેવરની વધુ પૂબ કરવાને માટે અંદરના આત્માને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ક્રાઈસ્ટ, મહમ્મદ, વ્યાસ અથવા શંકરાચાર્ય જેવા સત્યનિષ્ઠ મહાત્માઓને પેગંબર અથવા ધર્મસંસ્થાપક નામ આપવામાં આવ્યું, અને તેમના ગ્રંથોને પ્રકૃતિરૂપ મૂળ પ્રકૃતિ ગ્રંથની સામે હરિક્ષાઈ કરવાને મૂક્યા. જો કે તેમના ગ્રંથો મૂળ પ્રકૃતિ ગ્રંથના અસ્પષ્ટ અને અપૂર્ણ વાંચનનાં ઉદાહરણજ હતાં.

એ વિધિઓ જનસમુદાયની રચના કરવામાં છેક નિરૂપયોગી હતી, એમ ‘રામ’ કહેવા માગતો નથી. તેનો પણ ઉપયોગ હતો. બીજની અમુક અંશે વૃદ્ધિ થતાં સુધી તે ઉપરનું ફેતરૂં જેમ અત્યંત આવશ્યક હોય છે તેમ તે વિધિઓ જરૂરની હતી; પરંતુ તેટલે અંશે વૃદ્ધિ થઈ ગયા પછી બીજના વિકાસથી જો તે ફેતરૂં નીકળી ન જાય તો પછી તે ફેતરૂં તે બીજને દાબી, મુંઝાવી મારી નાખનાર કેદખાનુંજ બની જાય છે. આ સ્થળે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે બીજ ફેતરા કરતાં વધુ કિંમતી હોવાથી ફેતરાને લોગે બીજનો વિકાસ થવો અત્યંત આવશ્યક છે, અને એથી ઉલટું થાય તે હાનિકારક છે.

બીજાઓએ ઠરાવેલી સૃષ્ટિનેજ માનવાની આવશ્યકતા દૂર કરવાને-મુંઝાવીને મારી નાખનાર ફેતરૂં ઉરાડી નાખવાને-દરેક માણસે પોતાના મનમાં એવી દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ

કે 'યોગ'બરના જેટલી શક્તિ મેળવવાનો મારો જન્મસિદ્ધ હક (Birth right) છે, અને એ શક્તિ કંઈ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવી નથી. '

કેટલાક લોકો બાંધેલું ઘર પોતાની નજરે જોયા સિવાય તેની રચના સમજી શકતા નથી, તેમજ બળી કેટલાક લોકો એવા છે કે તેમને ગત કિંવા સાંપ્રતકાળની સમાજ-વ્યવસ્થાની આગળ એક પગલું ભરવાની કલ્પના સુદ્ધાં આવતી નથી. એવા લોકોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઘટતી જવાનાં સુચિં છે. હિંદુસ્તાનમાં દેખાવા લાગ્યાં છે. લોકોના મનમાંના તર્કવિતર્કો દૂર કરીને તેમને સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો સાથેના તેમના ઐક્યનો અને નૈસર્ગિક મહત્ત્વનો અનુભવ લેતા કરવા અને સ્વાભાવિક ઇષ્ટ-વિવિધતાથી ચિરસ્થાયી સંઘટિત ઐક્ય સાધવું, એ 'રામ'ના સમજ્યા પ્રમાણેનો વેદાંતનો હેતુ છે. કયા દેશમાં આ વેદાંતની જરૂર નથી ? પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો તેની અત્યંત જરૂર જણાય છે.

પ્રેમ અને પ્રકાશ(જ્ઞાન)નો પ્રસાર કરી હિંદુસ્તાનની હાલની જરૂરીઆતો પુરી પાડવાને માટે એક 'જીવનસંસ્થા' કલ્પવાનો 'રામ' નો વિચાર છે.

સુખ્ય દિગ્દર્શન.

આ સંસ્થામાં તુલનાત્મક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (Comparative religions and philosophy) નો અભ્યાસ સમાવવામાં આવશે. આ સંસ્થા ઉમેદવારોને પરસ્પર વિરોધી પ્રાચીન અને અર્વાચીન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ એકાદ પ્રમાણિક (૧) ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન. શાંત ન્યાયાધીશ (સાક્ષી)ની પેઠે શાંતતાથી, નિષ્પક્ષપાતપણાથી, અને નિર્વિકાર મનથી કરવામાં મદદ કરશે. દરેક વિદ્યાર્થીને પોતા પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ધર્મના અને તત્ત્વજ્ઞાનના અંથો પોતાની જાતે વાંચવા પડશે; (અલ્પબત્ત જ્યાં જરૂર પડશે ત્યાં આચાર્યની મદદ મળશે) અને સાંજે સભાની સાર્વજનિક બેઠકમાં પોતે જે વાંચ્યું હોય અથવા દિવસે વાંચતી વખત જે વિચારો આવ્યા હોય, તેનો સંક્ષિપ્ત હેવાલ આપવો પડશે. એ હેવાલો સાંભળી સંસ્થાના જુદા જુદા સભાસદો તરફથી ચર્ચેલા વિષયોનું એકીકરણ કરવાને દરરોજ રાત્રે 'રામ'ના પ્રમુખપણા નીચે ચર્ચાત્મક, પરંતુ માનભરેલા સંવાદો ચાલશે; અને એ પ્રમાણે દરેક જણે પોતાના માનસિક ઉદ્યોગનો લાભ સૌને આપવાથી શુદ્ધભાવના, સંપ અને પ્રેમની વૃદ્ધિ થશે.

આધુનિક કાળને અનુસરતા બુદ્ધિવિષયક (Intellectual) અને સામાજિક સંપથી માનસિક કાર્યની દક્ષતા અને ખરા સંસ્કારને પુષ્ટિ મળશેજ.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા પરસ્પર સહાયક પદ્ધતિ (Co-operative method)ની નવા વિદ્યાર્થીઓમાં લાગણી ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેમના અભ્યાસક્રમમાં (૨) ભૌતિકશાસ્ત્ર. વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, વિદ્યુચ્છાસ્ત્ર, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, જ્યોતિઃશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રો શીખવવાનો પ્રારંભ કરવામાં આવશે; અને જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોના અધ્યયનની શરૂઆત થઈ કે પુસ્તકશાળા, પ્રયોગશાળા અને વેધશાળા વગેરે પણ સ્થપાશેજ.

લોકોની ભયંકર ધાર્મિક અજ્ઞાનતાને દૂર કરી તેમની શક્તિને વધારે સચુક્રિત અને વધારે ઉપયોગી વલણ આપવાને માટે આ સંસ્થાદ્વારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પ્રસાર કરવો જોઈએ.

વળી આ સંસ્થામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઉંડી ધાર્મિક લાગણી સાથે કરવાનો છે. વેદાંત તત્ત્વોને વ્યવહારમાં આચરતાં શીખવવા માટે અર્થાત્ વ્યાવહારિક વેદાંત શીખવવાને માટે વિજ્ઞાન, કળા અને બહારથી વ્યાવહારિક દેખાતા બીજા ઉદ્યોગો (Other work apparently secular) નો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. અગાઝીઝ નામના એક મોટા સુદ્ધિશાસ્ત્રવેત્તા (A naturalist) વિષે એમ કહેવાય છે કે તે પોતાની પ્રયોગશાળાને દેવાલયના જેટલીજ પવિત્ર માનતો, અને તેને દરેક ભૌતિક નિયમ નીતિતત્ત્વના જેટલોજ મહત્ત્વનો લાગતો. સુદ્ધિની જુદી જુદી ભતો વચ્ચે સામ્ય અને સાધર્મ્ય (Homologies) શોધી કાઢવું, એ “ ઇશ્વરની ઇચ્છાઓ પુનઃ યાદ આણવા જેવું છે ” એમ તે માનતો.

યોગ્ય વખતે સંસ્થાના ત્રીજા કામ તરીકે ઔદ્યોગિક કળાના અભ્યાસનું કામ શરૂ (૩) ઔદ્યોગિક કળા. કરવામાં આવશે. હિંદુસ્તાનમાં ઔદ્યોગિક કળાઓની કેટલી ખોટ છે તે કહેવાની કાંઈ ખાસ આવશ્યકતા નથી.

યૂરોપ અને અમેરિકાનાં કેટલાંક મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયો (દાખલા તરીકે ચેલ, હાર્વર્ડ, સ્ટેન્ફર્ડ, ચિકાગો) તદ્દન ખાનગી સંસ્થાઓ છે. હજી હિંદુસ્તાનના લોકો પોતાની આવશ્યકતાઓ તરફ ન જોતાં પોતાના શિક્ષણને માટે સરકારની પદ્ધતિનેજ વળગી રહ્યા છે, એ અતિ શોચનિય બીના છે.

‘ રામે ’ સૂચવેલા જીવનમંડમાં (Life Institute) કર્મક્રમતના ગ્રંથોને તેમજ પાખંડી મતના ગ્રંથોને શાસ્ત્રીય નિષ્પક્ષપાત ન્યાયે એક જ સ્થાન મળશે. ‘ સત્ય, પૂર્ણ સત્ય, અવ્યવચ્છિન્ન સત્ય ’ એ જ આ સંસ્થાનું ખીરદ (Watch word) રહેશે.

‘ નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મઃ ’

૭-યજ્ઞનું રહસ્ય.

‘રામ’ જ્યારે બ્રહ્મદેવની પવિત્ર ભૂમિ પુષ્કરજામાં વસતો હતો ત્યારે ‘રાષ્ટ્રકૃય (National Union) થવાને માટે આપણો પુરાણો યજ્ઞ યાગાદિનો વિધિ પુનઃ શરૂ કરવો ઇષ્ટ છે કે નહિ, એ વિષે આપનો મત શું છે તે જણાવશો. ’ એવો એક પત્ર ‘રામ’ ને મળ્યો હતો. આ પત્ર વાંચતાં જ નીચલી કડીઓ મુખમાંથી નીકળી પડી:—

The highest virtue has no name.
The greatest pureness seems but shame
True wisdom seems the least secure.
Inherent goodness seems most strange.
What most endures in changeless change.
The loudest voice was never heard
The biggest thing no form doth take.

(શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણને નામ હોતું નથી, ઉચ્ચ કોટિની પવિત્રતા લગભગરૂપ મનાય છે, સત્ય જ્ઞાન નિર્ભય નથી, સ્વયંભૂ સૌજન્ય (Inherent goodness) અતિ અપરિચિત દેખાય છે, અવિકૃત ફેરફાર (Changeless change) સૌથી લાંબો વખત અચળ અને અખંડ રહે છે, અતિ પ્રચંડ ધ્વનિ કદિ કાને પડતો નથી, સૌથી મોટી ચીજને કશો આકાર હોતો નથી.)

સૂર્ય જે સુખર્ષ ઇલાકાનાં આમ્રવૃક્ષોને કહે કે “ હિમાલય પર્વતપરનાં લોજપત્ર અને દેવદારનાં વૃક્ષોને મેં પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા આપી છે, તેથી હવે હું તમને એ વસ્તુ આપીશ નહિ, મારી કૃપા અને મારો પ્રભાવ મેં તે વૃક્ષોને દાખબ્યાં છે તેટલાથી સંતોષ પામીને તમારે વધવું જોઈએ; ” તો તે આમ્રવૃક્ષ થોડા વખતમાં જ મરી જશે. બાગમાંના વૃક્ષો પર સૂર્યપ્રકાશ પડવાથી ખેતરમાંના છોડવાઓ જીવશે નહિ; અને બુદ્ધ, ક્રાઈસ્ટ તથા મહામ્મદને થયેલા સાક્ષાત્કારથી રોકસ્પિયર, ન્યૂટન અથવા સ્પેન્સરને શાંતિ થશે નહિ. એટલા માટે આપણા પ્રશ્નોનો નિકાલ આપણે પોતે જ કરવો જોઈએ, અને ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા ઘણાજ માનવંત દુષ્ટાઓ તથા સંતોની આંખોદ્વારા જોવાને બદલે આપણી પોતાની આંખોથી જ જોતાં રીખવું જોઈએ.

દરેક સ્મૃતિ જણાવે છે કે કાલે આપણો મત આવો આવો હતો, પણ આજે તે સંખંધે તમારો મત કેવો છે? પ્રત્યેક સંસ્થા એવું ચલણી નાણું છે કે જેના પર આપણે આપણો પોતાનો જ સિક્કો મારી દઈએ છીએ. થોડા વખતમાં તે ઓળખી નહિ શકાય એવું નાણું થઈ જાય છે, અને કાળાંતરે તેને ટંકશાળમાં પુનઃ જવું પડે છે. કુદરત એક વસ્તુને બનાવે છે, તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે; અને પુનઃ તેનો આકાર ઘટે છે. પોતાની મૂળસ્થિતિ કાયમ રાખીને યોગ્ય ફેરફાર કરવો એજ જીવનો પરમ ઉદ્દેશ છે.

પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ ભવિષ્યમાં આજીવાની આકાંક્ષા રાખનાર અને ભૂતકાળને હંમેશાં

પોતાની નજર સામે રાખનારના જેવી દયાજનક સ્થિતિ બીજા કોઈ માણસની હોતી નથી. નીચે આવતા દરેક મુદ્દાના ટેકામાં ગીતા, મનુસ્મૃતિ અને શ્રુતિનાં વચનો ટાંકી શકાય એમ છે, પરંતુ બાણી બોધને તેમ કરવું છોડી દીધું છે; કારણ કે પ્રતિપક્ષીઓ પણ એ વચનોની વિરૂદ્ધ જતા આધારો એ પુસ્તકોમાંથી ટાંકી બતાવશે, અને એમ થતાં મુખ્ય મુદ્દા દૂર રહી જઈ લૂખો શબ્દવાદ વધી પડશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ વસ્તુસ્થિતિના અભ્યાસ કરતાં પુસ્તકોના અધ્યયનને વિશેષ મહત્ત્વ આપનારી જે ભૂલભરેલી શિક્ષણપદ્ધતિ છે તેને ઉત્તેજન આપ્યા જેવું થશે.

મહાત્મા શંકરની મોટામાં મોટી ભૂલ એ હતી કે તેમણે પોતાનો (અનુભવનો) ખરે પ્રકાશ ગુપ્ત રાખ્યો હતો. * સ્વાનુભવ કરતાં અધિક વિશ્વસનીય બીજું કયું પ્રમાણ છે ? છતાં સ્વાનુભવથી જે સત્યતત્ત્વ તેઓ સમજ્યા હતા તે તત્ત્વનો પ્રકાશ કરવાને માટે પુરાણ ગ્રંથોનાં પાનાં ઉથલાવવામાં અને શબ્દોનો વિપર્યાસ કરવામાં નકામો વખત ગાળવાની તેમણે શા માટે માથાફોડ કરી હશે ? ત્યાર પછી અન્ય મહાત્માઓ (રામાનુજ, મધ્વાચાર્ય વગેરે) થયા, અને તેમણે પણ આજ કંજાલ શબ્દો લીધા અને તે શબ્દોના પોતાને અનુકૂળ આવે એવા અર્થો કીધા. આ સદિવ્ધિ (શુભેચ્છા)થી કરેલા પ્રયત્નથી સત્યનો વેગ વધવાની વાત તો બાજુએ રહી, પણ તેથી ઉલટી તેની ગતિ મંદ પડી. સ્પષ્ટ કહીએ તો હિંદુસ્તાનની સાંપ્રત અવનતિનું કારણ એજ છે કે આપણે સ્પષ્ટિકૃત વિરૂદ્ધ આપણા ભવિત આત્મદેવને પુસ્તકરૂપી પિશાચનો શુભામ બનાવી દીધો છે ! શ્રુતિમાતાની એવી હુદ્દશા થઇ છે કે તેનો એક પુત્ર તેના સુંદર વાળ એક તરફ ખેંચે છે, તો બીજો બીજી તરફ ખેંચે છે, અને વળી ત્રીજો તેનો ચોટલો મજબૂત પકડી અન્ય બાજુ તરફ ખેંચે છે ! આવી રીતે પ્રત્યેક જણ શ્રુતિના નામ નીચે પોતાને ફાવે તેવો મત ઘુસાડી દે છે, અને આ સર્વેનું પરિણામ એ આવે છે કે તે સત્યશીલતાથી શ્રષ્ઠ થાય છે. હે આદ્યવર્તના પ્રાચીન ઋષિઓ અને આચાર્યો ! આપના વંશજોને પોતાની આધુનિક જરૂરીઆતો અને સાંપ્રત પરિસ્થિતિ સંબંધી મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો ફેંસલો મૃત-ભાષાના બ્યાકરણના નિયમોદ્ધાર કરવાનો વારો આવ્યો છે !

પ્રિય બંધુઓ ! નિયમો અને સંસ્થાઓ મનુષ્યોને માટે છે, મનુષ્યો નિયમ અથવા સંસ્થાને માટે જન્મ ધરાવતા નથી. કેટલાક લોકો કહે છે કે, “ભાષ્યદ્વારા ભવિષ્ય અને ભૂતકાળનું સંધાન મજબૂત રીતે થાય છે.” આ વિચાર કેવો સ્વાભાવિક અને સુંદર લાગે છે ? પણ શું હજીજે જૂની ગોઠડીને વધારે થીંગડાંની જરૂર છે ? સત્યને સમાધાનીના થીંગડાંની જરૂર નથી. આખી પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, સૂર્યને પૃથ્વીની આસપાસ ફરવાની જરૂર નથી. ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનું એક જ રીતે સંધાન કરવા માટે વિજ્ઞાનની આધુનિક સોપાનો બાઈબલ અથવા અન્ય ધર્મગ્રંથોનાં ભાષ્ય અથવા ટીકાપર લટકી રહી છે કે ? ઈશ્વરપ્રણીત શાસ્ત્રોને પોતાનેજ બેસવા દો. બહારથી નિષ્પક્ષપાતી ન્યાયાધીશ હોવાનો ઢાંગ કરનાર, પણ અંતરથી વકીલી દાવપેચ

* જેની સાચી બાજુએ ખાસ વિચારના ચોંચ અને વજનહાર પ્રતીકાર તથા ખુલાસા વિદ્વાનો સહ-જમાં આખી શકે એવો આ આક્ષેપ, તેમજ બીજા પણ એવા પ્રકારના વિચારો આ તેમજ અન્ય કોઈક સ્થળે નીકળશે, પરંતુ વિદ્વાનો માટે તેવી ચર્ચા કરવાના અન્ય અનેક રસ્તાઓ હોવાથી આ પુસ્તકમાં તો રામ-સ્વામીના ઉપદેશોના સીધેસીધા આપેલા છે.

મંત્રી. સ. સા.

જેલનાર કોઈ ભાષ્યકાર અથવા પોતાની બંતેજ પેગંબર કિંવા ધર્મોચાર્ય હોવાનો દાવો કરનાર કોઈ પુરૂષ ઈશ્વરના મનના અર્થ કહે, ત્યાં સુધી સંદિગ્ધ ભાષા વાપરી લોકોને હાનિ કરશે. સુધી અજ્ઞાનતાને આડે માર્ગે અહીં તહીં ભટકાવી-રખડાવી મારવાની અસંભવતા ઈશ્વરનામાં અવશ્ય નથીજ. શાસ્ત્રોના પ્રમાણથી સત્યતાની સ્થાપના થવાનો સંભવ છે કે? સૂર્યને જોવા માટે દીવાની જરૂર પડે છે કે? કાંઈસ્ટ, મહસ્મદ, બુદ્ધ, જરથોસ્ત, વેદ વગેરેનાં પ્રમાણ આપવાથી ગણિતશાસ્ત્રના એકાદ સિદ્ધાંતની કિસ્મત જરા પણ વધશે કે? રસાયનશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો આપણે પ્રયોગ કરવાથીજ સમજી શકીએ છીએ. મસ્તકમાં માત્ર માન્યતા (Belief)-શ્રદ્ધા-ભરવાથી બુદ્ધિનું ખૂન કરવાનું પાપ આપણને ચોંટશે. એકાદ ખાસ બનાવ અને ત્રિકાલાખાધિત સત્યમાં બહુ ફરક છે. એકાદ ખાસ બનાવ બીજાના મુખથી સાંભળતાં ખરો માની શકાય, પરંતુ સત્યની પરીક્ષા તો સ્વાનુભવથીજ કરવી જોઈએ. વાદ-વિવાદ કિંવા પ્રમાણ (સાબીતી)થી વેદાંતને સિદ્ધ કરવાની જરૂર છે? વેદાંતના સિદ્ધાંત યોગ્ય સ્વરૂપમાં રચી કરવા એજ તેનું ચોક્કસ પ્રમાણ છે. સૌંદર્યની આકર્ષણ શક્તિ સાબીત કરવાને માટે બહારની ભલામણની કશી જરૂર નથી.

મોહક ભાષણો કરીને, મોહક ગાયનો ગાઈને, પ્રમાદયુક્ત નિદ્રા વધારવાને માટે હાલરડાં ગાઈને, જનસમૂહની રૂચિને અનુકૂળ વચનો કહીને અને લોકોની અજ્ઞાનતાની પ્રશંસા કરીને મોટી સંખ્યામાં અનુયાયીઓ મેળવવાનું કાર્ય કાંઈ સુરકેલ નથી. સત્ય એજ શાશ્વત છે, અને આ સઘળાં ચરાચર દૃશ્ય મિથ્યા છે. જે માત્ર દૃશ્ય-માદ્ય સ્વરૂપોને માટે સત્યનો ભોગ આપે છે તેને ધિક્કાર હોજો! સત્યને તેની મરજી પ્રમાણે આગળ આવવા દો. સત્યરૂપી સૂર્ય પોતાનો ઉદય કેવી રીતે કરવો તે સારી પેઠે જાણે છે. નગારાંઓના અવાજથી સર્વ લોકોને દીર્ઘ નિદ્રામાંથી ઢંઢાળીને જાગ્રત કરવા માટે સત્યને પ્રયત્ન ગર્જના કરવા દો. હું સત્ય સ્વરૂપ છું. સ્થૂલ દેહની પ્રાતઃકા વધારવાને માટે આત્મઘાત કરવાને હું તૈયાર નથી.

હવે યજ્ઞનો પ્રશ્ન વિચારીએ. આપણે તેનો સ્વતંત્રતાથી, નિષ્પક્ષપાતથી અને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી વિચાર કરીશું.

સાધારણ રીતે હવનવિધિને યજ્ઞનો એક અતિ મહત્ત્વનો આવશ્યક ભાગ ગણવામાં આવે છે. હવનના આધુનિક પૂજારીઓ તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે “હવનથી હવા શુદ્ધ થાય છે, અને તેથી સુગંધ પ્રસરે છે.” આ તાણીતોડીને ખેંચી કાઢેલી કલ્પના છે. ઇંતર ઉત્તેજક પદાર્થોની માફક સુગંધ ક્ષણવાર મનને ઉત્સાહ આપે છે, પરંતુ તેની સાથેજ પ્રતિક્રિયા (Reaction) થઈને સ્વાભાવિક ભૂરસો મંદ પડી જાય છે. ઉત્તેજક પદાર્થો (Stimulants) શક્તિસંગ્રહમાંથી થોડીક શક્તિ બ્યાળે લે છે, પરંતુ આ કરજખર ચક્રવૃદ્ધિ બ્યાળ ચઢે છે, અને એ કરજ કદિ પણ વળી શકતું નથી.

ખરું જોતાં હવનદ્વારા સુગંધી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ઘણીજ થોડી થાય છે, અને ઘણા મોટા ભાગ કાર્બોનિક એસિડ ગેસોને નીકળે છે. આ પદાર્થ ઘણા હાનિકારક હોય છે.

એક વખત એવો હતો કે બ્યારે હિંદુસ્તાનમાં જંગલો ઘણાં હતાં, અને મનુષ્યોની વસ્તી થોડી હતી. તે વખતમાં ઘી અને એવા બીજા હાઇડ્રોકાર્બોનેટ્સ (hydrocarbonates)-પિષ્ટમયદ્રવ્યો ખાળવાથી કાર્બોનિક એસિડ ગેસ ઉત્પન્ન થઈ વનસ્પતિનું પોષણ થતું હતું;

પણ સાંપ્રતમાં તે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો આજે જંગલો રહ્યાંજ નથી, અને વસ્તીનું પ્રમાણ ઘણુંજ વધી ગયું છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે હવામાં કાર્બોનિક એસિડ ગેસ વિશેષ હોવાથી માણસો આગસુ બન્યાં છે. હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં આકિસનન (પ્રાણવાયુ) અને ઓઝોન (તીવ્રપ્રાણવાયુ)ની ઘણી જરૂર છે, કાર્બોનિક એસિડ ગેસની જરૂર નથી.

આ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે હવન કરવા અને લોકોને જમાડવા, એ બન્ને બાબતોથી હવામાં જે રાસાયનિક ક્રિયા થાય છે તે સરખીજ છે. છતાં કૃત્રિમ અગ્નિના મુખમાં અમૂલ્ય ધીનો અપવ્યય કરવાને બદલે ભૂખે મરતા પરંતુ નારાયણસ્વરૂપ લાગેો ગરીબ લોકોમાં અસ્થિ તથા માંસનો લક્ષ કરી જતા જંઠરાગ્નિના મુખમાં લુપ્તા સૂકા રોટલાના સાત દિવસના વાસી ટુકડા શા માટે નાખતા નથી ? આવા હવનની આજે હિંદુસ્તાનને વધારે આવશ્યકતા છે.

વળી હબ્બરે માણસોને એક દિવસમાં જમાડ્યાં તેમાં શું દહાડો વળ્યો ? આવા વિવેક-રહિત પદોપકારથી. માત્ર સંભાવિત લિખારીઓની સંખ્યા વધે છે. હિંદુસ્તાનમાં આ સર્વ દૈન્ય અને દારિદ્ર્ય શાથી વધ્યાં છે ? દેશ, કાગ અને સત્પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના આપેલા દાનથી. એક કેન્દ્ર ગ્રંથકારે લખ્યું છે કે, લોકોનાં દુઃખ નિવારણ કરવાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલા દાનથી ઉલટાં અર્થોઅર્થ દુઃખ નવાં પેદા થાય છે; પણ તે દાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખોમાંથી અર્ધો દુઃખોનું પણ નિવારણ તેનાથી થઈ શકતું નથી. (Charity causes half the suffering she relieves but she can not relieve half the suffering she has caused.) દાનની કિંમત હૃદયના હેતુથી ઠરાવવાની નથી, પણ તેના પરિણામથી ઠરાવવાની છે. એક ટકટકખોર આગસુ લિખારીને એક પૈસા આપીને કોઈ યાત્રાળુ એમ માને કે પરલોકમાં આપણને એનો બદલો મળશે તો ભલે તેને તેમ માનવા દો, તે ગમે તેમ હો, પણ આટલી વાત તો નિવિવાદ છે કે હાલ આ લોકમાં તો એવા લોકોએ દેશની થોડી ઘણી અધોગતિ કરી છેજ.

આપણી સમગ્ર મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે આપણે યોગ્ય પ્રકારનો યજ્ઞ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ દીન કિંવા અનાથ માણસોની સેવા તથા રક્ષણ કરવું જોઈએ; અને તે કાર્ય એવી રીતે કરવું જોઈએ કે તેનો મૂળ ઉદ્દેશ ઉઘો વળી ન જાય. સર્વ દાનોમાં વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ છે. કોઈ માણસને તમે એક દિવસ જમાડશો તો પણ બીજે દિવસે તો અવશ્ય તેને ભૂખ લાગશેજ; પરંતુ જો તમે તેને એકાદ હુન્નર શીખવશો તો તેની આખી જીંદગીનો ખોરાક પૂરો પાડવાનું પુણ્ય તમને પ્રાપ્ત થશે. તમે તેને જે જ્ઞાન આપો તે એવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ કે જેથી તેના જન્મનું સાર્થક થાય. સંભાવિત લિખારી રહેવા કરતાં જોડા સીવવા જેવો એકાદ ધંધો કરવો વધારે મહત્ત્વનો છે.

હિંદુસ્તાનના દરેક માણસના હૃદયમાં એવી લાવના ઉત્પન્ન થવી જોઈએ કે સંપત્તિ, જ્ઞાન, સત્તા અથવા યોગ્યતા ઇત્યાદિ બાબતોમાં આપણાથી જે લોકો ઉતરતી પંક્તિના હોય તેઓ આપણી મદદને યોગ્ય આપણાં બાળકોજ છે. બદલાની આશા રાખ્યા વગર તેમને આત્માનો ખોરાક-ઉત્તેજન, જ્ઞાન અને પ્રેમ-આપી તેમની સેવા કરવાનો માતા તરીકેનો હલ્લ લોગવવાનું પરમ સુખ દરેક જણે પ્રાપ્ત કરવુંજ જોઈએ. મહાન નિષ્કામ યજ્ઞ આજ છે.

લવિધ્યમાં કોઈ પ્રસંગે હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતા કર્મકાંડનો સવિસ્તર ઇતિહાસ આપવામાં આવશે. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં જનસમાજે કૃત્રિમતા ધારણ કરી નહોતી, જ્યારે હિંદવાસીઓને અન્ન, વસ્ત્ર, ઘરખાર ઇત્યાદિ ણાળતોના સંબંધમાં બહુ ચોક્કસ રહેવું પડતું નહોતું, જે વખતે-આજે કાશ્મીરમાં પુષ્કળ વૃક્ષોનો સમૂહ છે તેમ-સંખ્યાબંધ વૃક્ષો સમસ્ત દેશમાં વિદ્યમાન હતાં, અને જે વખતે અમેરિકાના મૂળવતનીઓની માફક હિંદુસ્તાનનાં માણસોને વિશેષ વસ્ત્રોની જરૂર નહોતી, તે વખતે લોકોની યુગગાંધ રહેલી શારીરિક અને માનસિક શક્તિને બહાર નીકળવાને ઈતર કોઈ પણ માર્ગ ખુલ્લો નહિ હોવાથી તે સર્વ શક્તિને દેવતાઓની સાથે વ્યવહાર કરવામાં-અર્થાત્ યજ્ઞયાગાદિ કર્મો કરવામાં વ્યય થવા લાગ્યો. પ્રથમ આ યજ્ઞોનો અર્થ એટલોજ હતો કે દેવોની સાથે યોજખો (શિકડો) વ્યવહાર કરવો. તેની અંદર ચાચના આદિ આત્મનિંદક બિક્ષાદેહિતું તત્ત્વ સમાએલું નહોતું. તે વખતના લોકોને પ્રકૃતિની જેટલી શક્તિઓ-દેવતાઓ-નું જ્ઞાન હતું તેમની સાથે સમાનતાના સંબંધથી કરેલો આ એક વ્યવહાર હતો-પંચમહાભૂતને દેવતા કલ્પીને તેમની સાથે માત્ર એક પ્રકારની દુકાનદારીનોજ વ્યવહાર રાજગ્રામાં આવ્યો હતો-એમ કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી. જો કે આ વ્યાપારમાં આધુનિક ભારવાડીપણું દાખલ થયું નહોતું, પરંતુ તેમાં લેણદેણ અને અરસપરસના ક્ષયદાની વણિગૃવૃત્તિ તો અવશ્ય હતીજ.

આ સર્વે યજ્ઞો માત્ર ‘જે’ પર અવલંબી રહ્યા હતા. જે વર્ષોદ્દે જોઈતો હોય તો આ યજ્ઞ કરો; જે પ્રજેત્પત્તિની ઇચ્છા હોય તો પેલો યજ્ઞ કરો; જે વિજયની લાલસા હોય તો અમુક યજ્ઞ કરો; જે દ્રવ્યની આવશ્યકતા હોય તો કોઈ ઇતર યજ્ઞ કરો; ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે આ સર્વે યજ્ઞો માણસની પોતાની કામના પર અવલંબી રહેલા હોવાથી તે પ્રથમ ફરજિયાત નહોતા, પણ ઐશ્વિક હતા; પરંતુ ધીમે ધીમે તે શિષ્ટાચાર અને રિવાજ તરીકે રૂપાંતર પામ્યા, અને આખરે તે મનુષ્યે પોતેજ પોતાની જાત પર લાદેલાં નિત્ય-કર્મ તરીકે સ્થિત થઈને રહ્યા.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં પાછળથી યજ્ઞની જગ્યા પૌરાણિક કર્મકાંડે લીધી છે. મહા-ભારતના કૌટુંબિક યુદ્ધથી મહત્ત્વનું પરિવર્તન થયેલું જણાય છે. તે ધાર્મિક અને રાજકીય ક્રાંતિથી રાષ્ટ્રની સર્વ ઘટના-સર્વ વ્યવસ્થા તદ્દન પલટાઈ ગઈ હતી. પૌરાણિક દેવોના સંબંધમાં લોકોની જે માન્યતા હતી તે બદલાઈ ગઈ; વ્યાવહારિક આવશ્યકતાઓ અત્યંત વધી પડી; માત્ર એક યજ્ઞને માટે માસના માસો અને વર્ષોનાં વર્ષો યુમાવવાનું લોકોને પરવડ્યું નહિ; આથીજ પ્રાચીન યજ્ઞોની જગ્યાએ પૌરાણિક કર્મકાંડની રૂઢિ કેમ ધુસી ગઈ તે સમજશે. ધર્મને યત્કિંચિત્ પણે હાનિ ન કરતાં આપણા કર્મકાંડમાં આવશ્યક ફેરફાર કરી શકાય છે, એ સુદાને મજબૂત કરવા માટે ઉપરની ખીના એક મજબૂત આધારરૂપ છે.

આગળ ‘રામ’ જણાવે છે કે સ્મૃતિ (કાયદા), રૂઢિ, આચાર, વિધિ, સંસ્કાર-કર્મ-કાંડ-બદલાતાં ગયાં છે; એટલું જ નહિ પણ એકજ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં તે ભિન્ન ભિન્ન છે. કોઈ પણ સમાજની લખિત દશાનો આધાર તે સમાજની ગતિ, વૃદ્ધિ અને ઉચિત ફેરફાર કરવા પર રહેલો છે. “પરિવર્તન (ફેરફાર) કરો, નહિ તો મરો,” એ સુષ્ટિનો ઉચ્ચ મંત્ર છે.

ઉત્ક્રાંતિવાદના એક આધુનિક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ગૃહસ્થ પ્રેસીડન્ટ ડૉક્ટર ડેવિડ સ્ટાર

બૉર્ડન જણાવે છે કે “ સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ વિષે બોલતાં આપણે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે સમાજની ગમે તેવી પૂર્ણવસ્થા હમેશાં મનુષ્યને અપૂર્ણજ લાગે છે; કારણ કે અધિક પૂર્ણદશાએ પહોંચેલો મનુષ્ય સમાજથી પણ આગળ વંધવાના સ્વભાવવાળો હોય છે. જેમનું તેમ ચલાવનાર સમાજની વૃદ્ધિ ધીમીજ થાય છે. વનસ્પતિ, પ્રાણી આદિ જે ઇન્દ્રિયોવાળા પદાર્થ પૂર્ણતાની દશાએ પહોંચેલા જણાય છે તેઓમાંજ મોટી અપૂર્ણતા જડી આવે છે.” પરિસ્થિતિને સંપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ થવાની પદ્ધતિ વારંવાર આવશ્યકતા ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે પરિસ્થિતિ હમેશાં બદલાયાજ કરે છે. મનુષ્ય, પ્રાણી અને વિશ્વ, એ સંબંધી આપણે જે જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ, તે દ્વારા બેતાં ‘કલહ અને રૂપાંતર નષ્ટ થઈ સર્વ જણ સુખી અને સુરક્ષિત રહી શકે એવી સ્થિરતાવાળાં સહસ્ર વર્ષો આવશે’ એવું સ્વપ્ન બેનારા આકાશકુસુમવત્ વ્યર્થ આશા રાખે છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

આટલા માટે આપણે આપણાં કર્મકાંડ બદલી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરવાં જોઈએ. આપણી આવશ્યકતાઓ વેદકાલીન ઋષિઓની આવશ્યકતાથી ભિન્ન છે. જે ‘જે’ ના ઉપર સર્વ કર્મકાંડ અવલંબી રહ્યા હતા તે ‘જે’ (કામના) હવે બદલાઈ ગયા છે. ‘જે તમારે ઘેર જોઈએ તો ઇંદ્રદેવને બલિદાન આપો,’ ‘જે તમારે સંતતિ જોઈએ તો પ્રજાપતિને સંતુષ્ટ કરો,’ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો આજે આપણી સમક્ષ નથી. આજનાં કર્મકાંડ આ પ્રમાણે પરિવર્તન પામેલા સ્વરૂપમાં હોવાં જોઈએ: દિવસે દિવસે વધતા જતા અને સુધરતા જતા ઉદ્યોગ-ધંધાના આ જમાનામાં જે તમારે જીવતા રહેવું હોય અને રાષ્ટ્રીય ક્ષયથી ધીમે ધીમે ક્ષીણ થઈને મરવું ન હોય તો વિદ્યુત્તરૂપી આતરિશ્વાને કબજે કરો, બાળ્ય (વરાળ) રૂપી વરુણને તાબે કરો, અને કૃષિશાસ્ત્રરૂપી કુબેરની સાથે મૈત્રી બાંધો. તમને આ જ્ઞાન આપનારો શિવપત્ન અથવા શાસ્ત્રજ્ઞ ગુરુ, આ નૂતન દેવની સાથે તમારો પરિચય કરાવનાર પુરોહિત છે.

‘રામ’ ની ઉપર પાખંડી ભાષા વાપરવાનો આરોપ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરશો નહિ. આ લોકમાં સર્વે વસ્તુ રૂપાંતર પામે છે. આપણા દેશનું સ્વરૂપ પ્રાયઃ સર્વથા બદલાઈ ગયું છે. સરકાર બદલાઈ ગઈ, ભાષા બદલાઈ ગઈ, લોકોના વર્ણ બદલાઈ ગયા; ત્યારે વૈદિક કાલના દેવો હજી શા માટે પારણામાં હીંચકા બાધા કરે છે? જેમ વર્ષ વધતાં બળ્ય છે તેમ તેઓ પારણામાંથી ઉતરીને આપણી સાથે છુટથી કેમ રમતા નથી? તેમજ મનુષ્યોની સાથે જોળખાણ કેમ વધારતા નથી?

પ્રિય દેશ બાંધવો! આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, પાણી, તેજ, સમીર, વિદ્યુત્, મેઘગર્જના આદિ સર્વની અંદર જે ‘एकं सत्’ ઈશ્વરનું દર્શન કર્યું હતું તે પ્રમાણે તમે ન કરો, એમ ‘રામ’ તમને કહેતો નથી, ઈશ્વરને સંધિમાં પ્રકૃતિરૂપે ભલે જુઓ, પણ એથીએ જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. પ્રયોગશાળા અને શાસ્ત્રાધ્યયનશાળામાં પણ ઈશ્વરને જોવો જોઈએ. રાસાયનિક પ્રયોગના મેજને યજ્ઞની વેદી જેટલીજ પવિત્ર માનવી જોઈએ. પુરાતન યજ્ઞયાગાદિના અગ્નિનો પુનરુદ્ધાર હવે તમે કરી શકશો નહિ, પરંતુ તે પ્રાચીન કાળના પ્રેમ, આદર, ભક્તિ આદિનો ઉદ્ધાર તમે કરી શકશો. તેમ કરીને જે વસ્તુઓ આજે તમારાં કર્તવ્ય કર્મો થઈને બેઠી છે, તેનાપર તેમનો પ્રકાશ પડવા દો. અગાગિહ કહે છે કે “સંધિનું નિરીક્ષણ કરવું તે શું ઈશ્વરના વિચારોનો પુનઃ વિચાર કરવા સમાન નથી? તમારાં સર્વે કર્મોમાં પવિત્રતા-પવિત્ર વર્તન પ્રવર્તેલું હોવું જોઈએ. હવે આરે યજ્ઞનો અગ્નિ સળગાવવાની જરૂર ન હોવાથી લુહારની ભઠ્ઠીમાંનો અગ્નિ મારે મન તેટલોજ

પવિત્ર છે. પ્રિય બંધુ! ખેડુતના ખરાસને ઇંદ્રનો રથ બનાવી દેવામાં માત્ર ‘રામ’ની દૃષ્ટિની જ જરૂર છે. આ ઈશ્વરી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવામાંજ યજ્ઞનું ખરૂં રહસ્ય સમાઈ જાય છે.

આપણી આધુનિક રાષ્ટ્રિય સ્થિતિ કેવી છે તે ન જાણવામાં તમે તમારી લવિષ્યની સ્થિતિનું જ્ઞાન પણ ભૂલી જાઓ છો. આવા લયંકર નાસ્તિક થશે નહિ. તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય તમારા લવિષ્યના જીવન સંબંધે છે. તમે એવી રીતે વર્તો કે જેથી તમારું આદર્શમય જીવન-લવિષ્યમાં તમે જેવું બનાવવા માગતા હો તેવું જીવન-શક્ય અને સુલભ થાય; એવી રીતે વર્તો કે જેથી આજથી પચાસ વર્ષે પણ તમારી આજની વર્તણૂક સંબંધે તમને લજ્જા ઉત્પન્ન થાય નહિ; એવી રીતે વર્તો કે જેથી તમારા વંશજોને તમારો સર્વથા નાશ થયેલો જણાય નહિ.

ધાર્મિક હિંદુઓ! તમારી સદ્વિવેકબુદ્ધિ જાગ્રત કરો. તમારે કર્મરૂપી બે ધણીઓની સેવા કરવાની જરૂર નથી. ગતકાળના સ્મારકચિહ્ન તરીકે કિંવા પૂર્વજોનાં સ્મારકચિહ્ન તરીકે મળેલાં જીર્ણ તથા નિરૂપયોગી વસ્ત્રોને હંમેશાં જોઈતાં આવશ્યક વસ્ત્રોની સાથે વાપરવાની જરૂર નથી. જે દોષથી માણસો અને દેશો દેવાળીયા બને છે, તે દોષ એજ છે કે માણસો પોતાનો મુખ્ય ઉદ્દિષ્ટ માર્ગ છાડીને આડમાર્ગનાં કુદ્ધક કાર્યો કરવા દોડે છે. નિશ્ચયી માણસ કુદ્ધક કાર્યો કરવામાં પોતાનો વખત ગાળતો નથી.

યજ્ઞનો અર્થ દેવોને બલિદાન આપવું એ છે. વેદાન્તમાં અને ઘણે ઠેકાણે વૈદિક સાહિત્યમાં ‘દેવ’નો અર્થ શો થાય છે? દેવ એટલે દીપ્તિ (પ્રકાશ) અને આયુષ્ય દેનારી શક્તિ; તેમજ દેવતા(અનેક વચન)નો અર્થ તે ઈશ્વરી શક્તિનાં જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપો, એવો થાય છે. પછી તે ઈશ્વરી શક્તિ બાહ્ય શક્તિ હો કિંવા અંતર્ગત શક્તિ હો. ‘અધિદેવતા’ શબ્દની ‘આધ્યાત્મિક’ શબ્દ સાથે તુલના કરી જોતાં ‘દેવતા’ શબ્દ સમપિરૂપ શક્તિવાચક છે, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ‘અશ્વ’ શબ્દ એકાદ વ્યક્તિની ‘દૃષ્ટિ’ સૂચવે છે, પરંતુ ‘અશ્વદેવતા’નો અર્થ ‘સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલી આદિત્ય નામની જોવાની શક્તિ’ એવો થાય છે; અને વિશ્વનું નેત્ર જે સૂર્ય તે આ શક્તિનું ચિહ્ન છે. હસ્તેન્દ્રિય એટલે એક મનુષ્યના હાથમાં રહેલી શક્તિ છે, પરંતુ હસ્તેન્દ્રિયનો દેવતા એટલે સર્વ હસ્તોને હતાવનારી શક્તિ. આ સમપિરૂપ શક્તિને ‘ઈંદ્ર’ કહેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે જ્યારે આપણે ઇંદ્ર ઇંદ્રિયોના દેવતા વિષે બોલીએ ત્યારે તેનો જો કાંઈ પણ અર્થ થતો હોય તો તે આ જ છે.

હવે યજ્ઞમાં દેવતાને બલિદાન આપવું એનો અર્થ શું થાય છે? તેનો અર્થ એ થાય છે કે ‘આપણી વ્યક્તિવિષયક ઇંદ્રિયશક્તિઓને તેમના પોતપોતાના સમપિરૂપ શક્તિદેવતાને અર્પણ કરવી, આપણા આડેશીપાડેશીઓને પણ આપણાં સ્વરૂપોજ ગણીને આપણા વ્યક્તિત્વનું સર્વોત્તમા સાથે ઐક્ય કરવું, અને આપણી ઇચ્છાને ઈશ્વરની ઇચ્છામાં લીન કરી દેવી.’ દાખલા તરીકે આદિત્યનું બલિદાન આપવું એટલે એવો નિશ્ચય કરવો કે કોઈની દૃષ્ટિને જ્ઞાન થાય એવી ખરાબ વર્તણૂક કદિ પણ ચલાવવી નહિ તથા આપણા તરફ દૃષ્ટિપાત કરનાર સઘળા લોકોને પ્રેમ, સ્મિત અને શુભાશિષનોજ અનુભવ કરાવવો. સર્વ નેત્રોમાં ઈશ્વરને જોવો એનું નામજ ‘આદિત્યનું બલિદાન’ છે.

ઈંદ્રને બલિદાન આપવું એટલે દેશના સર્વે હાથોના હિતને માટે શ્રમ કરવો. યોગ્ય ખોરાક યોગ્ય પ્રકારે આપવામાં આવતાં તે સર્વે જીવને પોષણ આપે છે. હાથના સ્નાયુઓને

તેનો ખોરાક-શ્રમ અને વ્યાયામ-આપવામાં આવતાં તે હૃદયપુષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્રને બલિ આપવાનો અર્થ એ થાય છે કે રોજગારની શોધમાં ફરતા લાખો રંક હાથોને ધર્મોરોજગાર શોધી આપવો. ઇંદ્રને યોગ્ય બલિ આપવામાં આવશે તો દેશમાં સમૃદ્ધિ અવશ્ય વધશે જ. સર્વે હાથોને રોજગાર મળશે એટલે દારિદ્ર્ય ક્યાં રહેતાર છે ? ઇંદ્રકાંડમાં ખેતી બિલકુલ કરવામાં આવતી નથી એમ કહીએ તો પણ આલે; તે છતાં પણ તે દેશ સમૃદ્ધ છે એનું કારણ શું ? કારણ એ છે કે ત્યાં હસ્તદેવતા-ઇંદ્રને અર્પણ થાય ત્યાં સુધી કળા-કૌશલ્ય તથા ઉદ્યોગધંધાનો ખોરાક આપવામાં આવે છે. સર્વેનું હિત સાધવા માટે સર્વે હાથોએ સાથે મળી કામ કરવું, એ ઇંદ્રને માટે કરેલો યજ્ઞ છે. વિશ્વહિત સાધવા માટે સર્વે મસ્તકે સાથે મળી કામ કરવું, એ બૃહસ્પતિનો યજ્ઞ છે. સર્વેના હિત માટે સર્વે અંતઃકરણોની એકતા થવી, એ હૃદયદેવતા ચંદ્રનો યજ્ઞ છે. આજ પ્રમાણે ઇંદ્ર દેવતાઓના સંબંધમાં પણ સમજવું.

સંક્ષિપ્તમાં દેવતાના યજ્ઞનો અર્થ એ છે કે આપણો હાથ સર્વ હાથોને-સમસ્ત દેશને-અર્પણ કરવો, આપણું મન સર્વ મનોને અર્પણ કરવું અને આપણું હિત દેશના હિતને અર્પણ કરવું. બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો તત્ત્વમસિ (તે તું છે,) એ મંત્રને વ્યવહારમાં આણવો એજ ખરો યજ્ઞ. કૌંસપર ચઢ્યા પછી જેવી રીતે કાંઈરતનું દિવ્ય સ્વરૂપમાં પુનરૂત્થાન થયું, તે જ પ્રમાણે દેહાત્મભાવનો વધ કર્યો પછી આપણું પણ વિશ્વાત્મામાં પુનરૂત્થાન થાય છે. આનેજ વેદાન્ત કહેવામાં આવે છે.

હે દેવ ! મારી જીંદગી લઈ લે; મારી જીંદગી તને અર્પણ થાઓ.

મારું હૃદય લેઈ લે; હે પ્રેમસ્વરૂપ ! તે તારી સાથે સંલગ્ન થાઓ.

મારી આંખો લઈ લે; હે પ્રભો ! તારો નિશો તેને ચઢો.

મારા હાથો લઈ લે; હે સત્યસ્વરૂપ ! તારે માટે તેને હંમેશાં શ્રમથી પ્રસ્વેદ છૂટો.

ઉપદ્રાં વાક્યોમાં જણાવેલો પ્રમુ કંડીથી ધ્રુજતો આકાશમાં ખેડેલો કોઈ અદ્રશ્ય બાઉ નથી, પણ તેનો અર્થ સર્વ મનુષ્યજાત થાય છે.

આ યજ્ઞ દરેક જણે કરવોજ જોઈએ, અને આ વિશ્વધર્મ થવોજ જોઈએ. હિંદબંધુ ! આ ધર્મ સ્વીકાર, નહિ તો મર. આ સવાય તારે માટે બીજો રસ્તોજ નથી.

‘રામ’ તમને એમ કહે છે કે યજ્ઞની વેળાએ દેવ આવે છે, એમ જે તમારાં શાસ્ત્રો જણાવે છે તે વાત અક્ષરશઃ સત્ય છે; એપરથી સામુદાયિક એકાગ્રતાનો પ્રભાવ સિદ્ધ થાય છે. માનસશાસ્ત્રની આધુનિક શોધદ્વારા એમ નક્કી થયું છે કે એક મનનાં માણસો જેમ વધારે એકત્રિત થાય છે તેમ એકાગ્રતાનો પ્રભાવ વધે છે. આ સત્સંગનો પ્રતાપ છે. જ્યારે એકલો ‘રામ’ ચાહે તે કલ્પનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપી શકે છે, ત્યારે એકજ મંત્રનું રટણ કરનારાં અને એકજ સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરનારાં લાખો માણસો પોતાની કલ્પનાને મૂર્તિ-મંત બનાવ્યા વિના કેવી રીતે રહી શકે ?

પણ આ પરથી શું જણાય છે ? આ પરથી માત્ર એટલુંજ જણાય છે કે સર્વાત્મારૂપી તમારો આત્મા-તમે પોતે જ-સર્વ દેવોના જનક અર્થાત્ પિતા છો, પરંતુ એજ દેવો-કેવળ તમારા મનનીજ કલ્પના, તમારા મિથ્યા, સંકુચિત, એકદેશીય, માયિક એવા અહંભાવ પર સત્તા ચલાવે છે. તમારા નસીબના સ્વામી તમે જ છો. તમારે જોઈએ તો

ભય અને નરકની અંદર અથડાતા તેમના નીચ ગુલામો રહો, અને જોઈએ તો જ-મસિદ્દ હકનો વૈભવશાળી સુકુટ ધારણ કરો. તમારે ક્ષેત્રે તે કરો. તમારી યોગ્યતા પ્રમાણે પસંદગી કરો.

માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ વિચાર અથવા કલ્પના મનમાં ઠસાવવાને માટે અનુકૂળ ચિહ્નની કેવી મોટી આવશ્યકતા છે, તે ‘રામ’ સારી પેઢે જાણે છે.

સ્વાત્માર્પણ કરવાના પૂર્ણ નિશ્ચયથી ઉભરાઈ ગયેલા હૃદયવાળો માણસ જાણે લગ્નસંબંધ કરવાને માટે પોતાનો હસ્ત વિશ્વહસ્ત-સમસ્ત વિશ્વના હસ્તોની-હાથેલીમાં મૂકવાને તૈયાર થયો ન હોય ! તેવી રીતે પોતાનો હસ્ત આગળ ધરે, જ્યારે તેનું અંતઃકરણ અનન્ય-લક્ષિતયુક્ત થઈ જાય તથા પવિત્ર ઠરાવથી તેનું સમસ્ત શરીર રોમાંચિત થઈ ઉઠે, જ્યારે તે પોતાના અદ્વાત્માને વિશ્વાત્મામાં લીન કરવાના નિર્દેશક (ચિહ્ન) તરીકે બલિને પ્રકટ રીતે અગ્નિમાં હોમે તથા પોતાના મનના નિશ્ચયને વ્યક્ત કરવાને મંત્રોચ્ચાર કરી સ્વાહા-કારથી તેની પરિસમાપ્તિ કરે, ત્યારે સ્વાત્માર્પણના આ પવિત્ર કૃત્યપર ઉપર્યુક્ત ચિહ્નનો વા સુદ્રાનો કેવો ગંભીર ઉદાત્ત શિક્ષો પડે ભલા ? પરંતુ અકસોસ ! જ્યાં માત્ર શિક્ષા (છાપ)નું જ અસ્તિત્વ હોય છે-અંતઃકરણનો ગિલકુલ ભાવ અથવા નિશ્ચય હોતો નથી, ત્યાં આવા ઢોંગમાંથી શું ફળની આશા રાખી શકાય ? અને જ્યાં કોઈ પણ ભાવના કિંવા કલ્પનાનો સંપર્ક સુદ્ધાં હોતો નથી-માત્ર બાહ્ય અર્થશૂન્ય વિધિ કિંવા ચિહ્નનો બોલેજી આપણપર લાદવામાં આવતો હોય-ત્યાં ગતપ્રાણ (પ્રાણ વગરનું) થએલું શરીરજ માત્ર શેષ રહે છે. આવા શબને તત્કાળ હઠન કરી દો. તેની શુશ્રૂષા કર્યો કરશો નહિ. હવે એ કાર્ય ભયંકર અને વિદ્યાતક નિવડશે. હવે તો સજીવ હોય તેવાં ચિહ્નો કિંવા વિધિઓનો સ્વીકાર કરો.

કેટલાક માણસો કહે છે કે નદીને જૂના માર્ગમાં (પટમાં) વહેવું વધારે સહેલું પડે છે, માટે જીર્ણ સંસ્થામાં નવીન ચૈતન્ય પૂરવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. ‘રામ’ કહે છે કે આ વાત પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ છે. એકવાર માર્ગ છોડ્યા પછી નદી પુનઃ તેજ માર્ગમાં વહેવા લાગી હોય એવું એક તો દૃષ્ટાંત મને આપો ? અથવા એકવાર પ્રાણ નીકળી ગયા પછી પુનઃ તેજ શરીરમાં પ્રાણ પ્રવેશ કર્યો હોય એવો એકાદ દાખલો તો મને બતાવો ? જૂના સીસામાં નવો દારૂ કેમ રહેશે ? (New wine in old bottles won't do.) શેરડીમાંથી એકવાર રસ નીકળી ગયા પછી તેજ સાંઠામાં પુનઃ તેવીજ રીતે રસ આવી શકશે નહિ. તે સાંઠાને તો ભસ્મીભૂતજ કરી નાખવો જોઈએ. “પદાર્થ અને તેનો રચના પોતાનાં સ્વરૂપ અને પરસ્પરના સંબંધ બદલે છે; અને એકવાર ફેંકી દીધેલાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો આશ્રય પુનઃ કદિ પણ લેતાં નથી.” આપણે આ સર્વ આહુતિઓની જ્ઞાનાગ્નિકુંડમાં આહુતિ આપવી જોઈએ. દેશકાળને અનુકૂળ હોય એવા રૂપમાં આપણે ખરા યજ્ઞના તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. કેટલાક લોકો એવા છે કે તેઓ પ્રાચીન ગત વૈભવનું સતત સ્મરણ કરી બેસી રહેવું એને મૂર્તિમંત સ્વદેશાભિમાન સમજે છે ! આ લોકોને નવીન પરિસ્થિતિમાં પોતાના જૂના ધરનો બોલે પોતાની પીઠપર લઈને ફરનારી ગોકળગાયત્રીજ ઉપમા આપવી જોઈએ; અથવા આ લોકોને જૂની અને નિરૂપયોગી થઈ ગયેલી બાતાવહીના પોથાનાં પાનાં ઉથલાવતા બેસી રહેનારા દેવાળીઆ પેલીદારજ કહેવા જોઈએ. હવે વિચાર કરવામાં વખત શુભાવશે નહિ. હિંદ દેશ એકવાર મહાન ગણાઈ ગયો છે. સર્વને એકત્ર કરો. તમારું બળ અમર્યાદ છે. ખરી લાગણી ઉત્પન્ન કરો, એટલે હિંદુસ્તાન પુનઃ મહાન થશે.

ઇતિહાસ અને રવાનુભવથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે લોકસમુદાય એકત્રિત થાય છે અને માણસોની દૃષ્ટિ તથા હરતો એક થાય છે, ત્યારે અંતઃકરણનું ઐક્ય સાધવાની અમૂલ્ય સંધિ વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. જાણતાં અજાણતાં એક ખીજની ભાવના તથા વિચારની અદ્ભુત-બદલી થાય છે; અને સર્વ લોકો મનોવૃત્તિ, વિચાર અને આત્મિક તેજની સામાન્ય ભૂમિપર આવી પડે છે. આ રીતે સર્વેના હૃદયમાં પરસ્પર પ્રેમ અને ઐક્યની લાગણીનો ઉદ્ભવ થાય છે. મૂર્ખ તથા લડાયક આરાધ્ય લોકોને એક દિવસમાં નિદાન પાંચવાર પણ નિમાજ પઢાવીને ઈશ્વરસન્નિધિ લાવવામાં હજારત મહમ્મદનું આતુર્ય દેખાઇ આવે છે. આ રીતેજ તેઓ વ્યવસ્થા-શૂન્ય પ્રદેશમાં એક સંઘટિત પ્રજા બનાવી શક્યા.

યજ્ઞ, તીર્થ, મેળા, દેવમંદિર, ન્યાયમંદિર, ભોજનગૃહ, વિવાહસમારંભ, સ્મશાનયાત્રા, સભા, સમાજ, વાર્ષિકોત્સવ, આધુનિક પરિષદો, રાષ્ટ્રીય મહાસભા (નેશનલ કોંગ્રેસ) ની બેઠકો, આ સર્વે હિંદુસ્તાનના લોકોને એકત્ર મળવાના પ્રસંગો છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ખ્રિસ્તી દેવાલયો, હોટેલો, પ્રદર્શનો, ફાંસીનાં સ્થાનો, વિશ્વવિદ્યાલયો, સાર્વજનિક વ્યાખ્યાનો, કલબો, અને રાજકીય સંમેલનો આદિના યોગથી લોકોનો શંભુમેળો જામે છે. જે સંસ્થામાં પ્રેમ-યુક્ત સાત્વિકભાવ વિદ્યમાન હોય છે, તે જ સંસ્થા વિશેષે કરીને ઐક્યવર્ધક (સંપમાં વધારો કરનારી) હોય છે; અને આવી સંસ્થામાંજ ઐક્યને પ્રેમરૂપી જળનું સિંચન થવાથી તે વૃદ્ધિગત થાય છે. જ્યાં અંતઃકરણની એકતા થાય છે ત્યાંજ ચિરસ્થાયી ઐક્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. માત્ર દેહનું સામીપ્ય (નજીક આવવું) થવાથી ઉત્સાહજનક ફળ મળતું નથી; તેથી તો ઉલટો મત્સર વધે છે. તાણીતોડીને બહારથી ઐક્ય સાધવાની ખટપટ કરવી વૃથા છે. જે મિત્રતામાં અંતઃકરણનું ઐક્ય થઇ શકતું નથી તે મૈત્રી સ્ટ્રાટક (કુટે એવા) પદ્ધતીના મિશ્રણ કરતાં પણ વધુ ખરાબ છે. પગની ગતિવડે દેહને નજીક આણવાથી હરમેશાં મન પણ નજીક આવે છે એમ સમજશો નહિ. આપણા મિત્રો અથવા આપણા અનુયાયીઓ હંમેશાં આપણી પાસેજ રહે એવી આપણી ઇચ્છા અથવા આવશ્યકતા હોય એમ બનતું નથી. સર્વ ચૈતન્યના ઉત્પત્તિસ્થાન શાશ્વત ઝરારૂપી આત્માની જેટલે નજીક આપણે હૃદયનું તેટલા અધિક મિત્રો આપણને મળશે. વીલો (Willow) નામનો છોડ પાણીની નજીકજ ઉગે છે, અને પાણીની તરફજ પોતાનાં મૂળીઆને ગતિ આપે છે, આથી તેની આસપાસ તે જાતના ઇંતર પુષ્કળ છોડવાઓ આપોઆપ ઉગી નીકળે છે. આ પ્રમાણે આપણે પણ શાશ્વત ઝરા(આત્મા)ની નજીકજ રહેવું જોઇએ, કે જેથી આપણી આસપાસ પણ સંમાનશીલ પુષ્કળ મનુષ્યો ઉપસ્થિત થશે. માત્ર પ્રથમ તમારેજ સત્યના ઝરાની સન્નિધિ ઉભું રહેવું જોઇએ.

દુર્બિનના કાચમાં કેન્દ્રિય (Focal-નાભિગત) અંતર યોગ્ય પ્રમાણમાં રાખવામાં આવે કે તરતજ સઘળા કાચો ખરાબર કામ કરવા લાગી જાય છે. સૂર્યની ગ્રહમાળા સુગમતાથી ચાલે છે તેનું કારણ એ છે કે જુદા જુદા ગ્રહોની કક્ષા વચ્ચેનું અંતર પ્રમાણબદ્ધ હોય છે. કેટલાક મિત્રોની સાથેના પરિચય આપણે જરા વધુ નિકટ કિંવા સહજ વધુ દૂર રાખીએ તો આપણે તેમની સાથે વ્યવહાર રાખી શકતા નથી. મિત્રતાની ગ્રહમાળામાં પ્રેમનું ચિરસ્થાયી ઐક્ય સાધવાને માટે પરસ્પર વચ્ચેનું આધ્યાત્મિક અંતર યોગ્ય પ્રમાણમાં રાખવું આવશ્યક છે. ઘણી વખત એવું બને છે કે અતિ પરિચય અથવા અતિ તટસ્થપણાથી લોકોને નુકસાન થએલું હોવાથી પાછળથી તેઓ ઠરેક માણસના સંબંધમાં શંકાશીલ થવા માંડે છે. લોકોમાં

રહેલું' યોગ્યતાના અંતરત્વ' વૈચિત્ર્ય (Diversity) યોગ્ય રીતે ઝોળખવાથીજ-અમુકની યોગ્યતા અને અમુકની યોગ્યતા વચ્ચે કેટલું અંતર છે તે જાણવાથીજ-પ્રેમ, સુસંગતા અને ઐક્ય સાધી તેમજ જાળવી શકાય છે.

રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો એવી રીતે સુધારવા જોઈએ કે જેથી સર્વ વર્ગના લોકોને એકત્ર થવાની સંધિ મળે અને ધાર્મિક સમભાવથી લોકો પોતાના સમાન ધર્મીઓને શોધી લે તથા અરસ-પરસ ઐક્ય સાધે એવી સુગમતા તેમને મળે, તેવુંજ સ્વાભાવિક સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે એક-બીજા વચ્ચે યોગ્ય અંતર રહેવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય હેમંતોત્સવ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના સુખદાયક પ્રદેશમાં ઉજવવો જોઈએ, રાષ્ટ્રીય ગ્રીષ્મોત્સવ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવેલા ભવ્ય પહાડી પ્રદેશમાં અને વસંતોત્સવ અંગદેશમાં કરવો જોઈએ. વર્ષાઋતુનું સમ્મેલન પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ભરવું જોઈએ. આ ઉત્સવો અમુક એકાદ ધર્મ કિંવા પંથના ન હોવા જોઈએ, પણ સર્વ વર્ગોના પ્રતિનિધિઓ તેમાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ. આવા ઉત્સવોમાં કળાકૌશલ્ય તથા ઉદ્યોગ-ધંધાનાં પ્રદર્શનો, સર્વ પ્રકારની દુકાનો, પદાર્થસંગ્રહાલયો, પ્રયોગશાળાઓ, કીડાભવનો, ખુદ્દાં મેદાનોમાં અપાતાં વ્યાખ્યાનો, સામાજિક સંસ્થાઓ, કેંગ્રેસાદિ પરિષદો, રાષ્ટ્રીય નાટકગૃહો, ઇત્યાદિના યોગથી જુદા જુદા પ્રાંતના, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના તથા પંથના લોકો એકત્ર થઈ શકે એવી સગવડ કરવી જોઈએ. આવા સ્થળે જીવનની યન્ત્રે બાબુઓ-ગંભીરતા અને વિનોદ-વ્યક્ત થવી જોઈએ. ત્યાં પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ચાલતા રિવાજ પ્રમાણે ભગિની બંધુ સાથે, પત્ની પતિ સાથે, અને સાંપ્રતમાં મુંબઈમાં ચાલતા રિવાજ પ્રમાણે છોકરાંઓ પોતાની આચા સાથે હરે ક્રેરે તો તે ઇષ્ટ છે. વળી સર્વ વર્ગના, સર્વ પંથના તથા સર્વ ધર્મના વક્તાઓને સારૂ પોતાનું પ્રેમભરિત વક્તૃત્વ વ્યક્ત કરવા માટે ત્યાં એક સાર્વજનિક વ્યાસપીઠ (Platform) હોય તો તેની શોભા અને ઉપયોગિતામાં પણ ઝોર વધારે થાય.

રાષ્ટ્રીય વાહમય (સાહિત્ય) ઉત્પન્ન કરવું, વધારવું અને તેનો પ્રચાર કરવો તથા સાંપ્રતમાં બોલાતી સર્વ દેશી ભાષાઓમાં એકતા લાવવી, એ રાષ્ટ્રકૃત્ય (દેશની પ્રજામાં સંપ) સાધવાનો બીજો ઉપાય છે. સર્વ ધર્મના લોકો આવીને વાંચન, ચિંતન તથા મૌનચુક્રા પ્રાર્થના કરે અને સહાનુભૂતિ, માયા તથા પ્રેમથી ભરેલી દૃષ્ટિનો સંયોગ કરે, એવાં પ્રીતિમંદિરો ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે સ્થપાવાં જોઈએ. પરંતુ આવાં મંદિરોમાં વાતચિત કરવાનો પ્રતિબંધ હોવો જોઈએ.

'રામ' ની પદ્ધતિ પ્રમાણે તરૂણ મનુષ્યોએ ખુદ્દી હવામાં શારીરિક વ્યાયામ કરવો જોઈએ. વ્યાયામ કરતી વખતનું દરેક શારીરિક હલનચલન એક આધ્યાત્મિક ભાવનાસૂચક ઉત્તમ ચિહ્ન (સુદ્રા) થવું જોઈએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આહુતિ આપતી વખતે મનોભાવના-પર જેમ છાપ (સુદ્રા) પડે છે, તેવીજ રીતે શારીરિક વ્યાયામ કરતી વખતે મનપર છાપ પાડી શકાય છે.

સ્નાન કરતી વખતે પણ પ્રસંગને અનુસરતાં સ્તોત્રો બોલવાં જોઈએ. પરંતુ આ સ્તોત્રો આપણે જે ભાષા સમજીએ નહિ તે ભાષામાં બોલાવાં જોઈએ નહિ.

તરૂણ મનુષ્યોએ હવામાનની અનુકૂળતા પ્રમાણે તરુ-છાયા નીચે કિંવા આકાશ-છત્ર નીચે, કિંવા નદીતટપર ઉગેલા લીલાછમ ઘાસ ઉપર ખેસી સહલોજન (સાથે ખેસી જમવું) કરવું જોઈએ.

દરેક આસની સાથે મન અને વાચાથી ઈ ઈ પ્રણવધોષ કરવો, લામણીથી સળગી ઉઠતા શબ્દો અને ચૈતન્યમય વિચારોથી સ્મૃતપ્રોત થયેલાં રાષ્ટ્રસંગીતો એકત્ર થઈ ગાવાં, એ પણ રાષ્ટ્રૈક્ય કરવાનું 'મોઢું' સાધન છે.

હવેનને માટે કૃત્રિમ અગ્નિ સળગાવવા કરતાં સાત્ત્વિક તરૂણોએ પોતાના અહંકાર- (અહંભાવ) ની આહુતિ આપવા માટે પ્રભાતનાં અથવા સાયંકાળનાં સૂર્યકિરણોના તેજનો હોમાગ્નિ તરીકે ઉપયોગ કરવો બેઈએ.

ઉઠો વેગે સુલકતો રે ધરો આગળ કદમ લાધ,
કરો શુદ્ધિ દૃઢ્યની રે રક્ત બાલાદિત્યમાં ન્હાધ.

તે તેજસાગરમાં ડૂબકી મારો, તેજોમય બની બહાર નીકળો અને સમસ્ત જગતને તમારા દિવ્ય પ્રકાશથી આરંભાદિત કરો. આનું નામજ હવન છે.

નગરકીર્તન કરવાં, ગાયન-નૃત્યાદિના વરઘોડા કાઢવા અથવા સત્યનો જયજયકાર કરતા કરતા ઉત્તમ તમાસા તથા દેખાવો દેખાડતા રસ્તામાં ચાલવું, એ સાધારણ જનસમાજમાં અને વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકોમાં (અર્થાત્ લવિષ્યની પ્રબંધમાં) પ્રેમ તથા ઐક્ય ઉત્પન્ન કરવાનો એક ઉત્તમ ઉપાય છે.

સ્ત્રીઓ, બાળકો અને મનુરવર્ગની કેળવણી પ્રત્યે બેદરકારી રાખવી એ, જે શાખાપર આપણો આધાર હોય તેજ શાખાને કાપી નાખવા સમાન છે; એટલુંજ નહિ પણ ખુદ પ્રબરૂપી વૃક્ષના મૂળમાં ઘા કરવા બરાબર છે.

વીશમા શતકના ઋષિકુમારો ! જે તમે શ્રુતિનો ઉપદેશ સમજશો તો તમને સંકુચિત કરી નાખનારાં જે સેંકડો પેટાવર્ણ તથા પંથરૂપી ભારે કવચ તમારાપર લાધ્યાં છે તે તમારે ફાડી તોડી નાખવાં પડશે. જે તમારા આત્માને ઓળખવાને તમે તૈયાર ન હો, જે તમને શ્રુતિનું અભિમાન ન હોય અને આ સખત તાપથી બળતા ખરા ઉનાળામાં પણ જે તમે શિયાળાને માટે કરાવેલાં કપડાં વાપરવાનો આગ્રહ ધરતા હો, તો તમને તમારા પૂર્વજોના કસમ છે કે તમારી સાંપ્રત સ્થિતિ કેવી છે, તે મહેરબાની કરીને લક્ષમાં આણો ! મનુષ્યદેહ કેવળ કાળનેજ આધીન નથી; પરંતુ દેશને પણ આધીન છે. કાળની દૃષ્ટિથી જોતાં તમે હિમાલયમાં રહેતા ઋષિઓના ખુદ વંશજ હશે, પરંતુ સ્થળની દૃષ્ટિથી જોતાં કળા-કૌશલ્ય અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પક્ષા જ્ઞાતા તથા વ્યવહારકુશળ યુરોપીઓ અને અમેરિકનોની સાથે જે સમકાલીન અસ્તિત્વનો સંબંધ તમે ધરાવો છો તેનો ઇનકાર તમે કરી શકશો નહિ. આનુવંશિક (વંશપરંપરાના) સંસ્કારથી તમારામાં ઉપનિષદનું જ્ઞાન ભલે આવે, તેને ભલે પ્રાપ્ત કરો, પરંતુ લૌકિક બાબતમાં તો બપોલ તથા અમેરિકાનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન સંપાદન કરી તેને પોતાના જીવનમાં સ્મૃતપ્રોત ગુથી દેવાથીજ તમે જગતના જીવનકલહમાં ટકી શકશો. એક વૃક્ષનો કોમળ છોડ જે આસપાસની જમીન, હવા, પાણી, પ્રકાશાદિમાંનાં પોષક તત્ત્વો લઈ તેને પચાવવાનો ઇનકાર કરે અને પોતાના બીજ વિષે બડાઈ માર્યા કરે, તો તે જલદીજ મરી જશે, એમ નક્કી સમજવું. પોતાના રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપવાની કલ્પના પણ 'રામ' ના મસ્તકમાં આવનાર નથી; પણ 'રામ' તમને ફરમાવે છે કે તમારે વધતું બેઈએ અને જે પ્રમાણે તેઓ (યુરોપીઓ તથા અમેરિકનો) તમારી અભિવિધાને

તેમની પોતાની કરી રહ્યા છે તે પ્રમાણે તમારે તેમના લૈંગિકશાસ્ત્રને તમારું પોતાનું કરવું જોઈએ.

ઇતિહાસ તથા અર્થશાસ્ત્રપરથી જણાય છે કે વૃક્ષોની વૃદ્ધિ અને પ્રજાની વૃદ્ધિમાં એકજ નિયમ પ્રવર્તે છે; અને તે નિયમ સમયાનુસાર કલમ (કાપકુપ) કરવાનો છે. જો આપણે બૂખે મરતા બેકાર હિંદી લોકોને જગતની ઓછી વસ્તીવાળા ભાગમાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને માટે મોકલી દઈએ તો તે લોકો ઉન્નત થશે; અરે આથી હિંદુસ્તાનના લોકો દરદરના દેશમાં પ્રસરી જશે, આથી હિંદુસ્તાનનું આલસ્ય નષ્ટ થશે, દેશને ઓછા બોલે ઘસડવો પડશે અને આલસ્ય ઉત્પન્ન કરનાર કાર્મોનિક એસિડ ગેસ પણ તે સાથે કમી થશે. જો આ પ્રમાણે તમે ખુશીથી કરશો તો વિજયરથના ચક્ર સાથે જાણે તમે દેવને બાંધી મૂક્યા હોય તેમ તમારો વિજયરથ જોરથી દોડશે. જો એમ નહિ કરો તો કુદરતનાં નિર્દય ચક્રો દેશમાં ફરવા માંડશે અને પોતાના માર્ગમાં જે આવે તેને જરા પણ અટક્યા વગર એકસરખી રીતે ચૂરેચૂરા કરી નાખશે. આ નાશમાંથી જો તમે તમારું રક્ષણ નહિ કરો તો ઠપકો તમારે શિરજ રહેશે. તમે ગમે તેમ માનો, પણ ઈશ્વરને તમારા પ્રત્યેની દયાને આતરજ ખેલો, દુષ્કાળાદિથી આ કાપકુપ કરવી પડે છે ! જો એક માણસ પોતાની ખુદ્દિનો ઉપયોગ સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર કરે તોજ તેમાંથી તે બચી શકે. આવા મનુષ્યનું નામ પોતાના કરેલા પ્રયત્નોથી સૃષ્ટિની ચુંટણી (Natural selection) ની યાદીમાં દાખલ થઈ જાય છે; અને જીવનકલહમાંથી તેને મુક્તિ મળે છે.

હવે કેટલાક લોકો કહે છે કે “ ગરીબ બેકાર લોકોનેજ શા માટે હદપાર કરવા જોઈએ ? ” આવા માણસોની કલ્પના એવી હોવી જોઈએ કે જે પ્રમાણે ગાંડા માણસને ઇસ્પતાલમાં તાંગ વસ્ત્રથી જકડી નાખવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે દરેક માણસને ઘરમાં ગાંધી રાખવા જોઈએ. જે ચોરડીમાં તમે જન્મ્યા હતા તે ચોરડીની બહાર શા માટે જાઓ છો ? ઘર મૂકીને રસ્તાપર પણ શા માટે આવો છો ? તમે જે પ્રમાણે ભૂલોકનાં બાળક છો તેજ પ્રમાણે સ્વર્ગલોકનાં પણ બાળક છો; બલકે તમે સ્વર્ગરૂપજ છો. તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારું ઘર છે, એક જગ્યાએ તમારે ગાંધાર્થ રહેવાની જરૂર નથી. હિંદુસ્તાન દેશ પણ આજે જગતને છોડી એકલો રહી શકશે નહિ. પૂર્વે એવો એક કાળ હતો કે જ્યારે હિંદુસ્તાન અલગ તથા ઈરાન અને મિસર અલગ થઈ રહ્યા હતા; પણ આજે વરાળ અને વિદ્યુતની મદદથી દેશકાળનાં બંધન મૃતપ્રાય થયાં છે. અગાઉની માફક સમુદ્ર પ્રતિબંધ તરીકે રહ્યો નથી પણ રાજમાર્ગ બની ગયો છે. પ્રાચીન કાળના દેશો તે આજે શહેરો બની ગયાં છે. અગાઉનાં શહેરોને લોકો આજે માત્ર રસ્તા ગણી કાઢે છે. માટે હવે સ્વગૃહ વિષેની કલ્પના વિસ્તૃત કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. સૃષ્ટિ અને ઈશ્વરનાં બાળકો ! સઘળા દેશોપર તમારો એકસરખોજ હક છે. સઘળી મનુષ્યજાત તમારાં ભાઈ-જેઠન છે. હિંદીપ્રજાને ગળે લાખો બિખારીઓનો જે બોલો લટકેલો છે તેમાં વધુ ભાર કરવાને બદલે સમાજના ઉપયુક્ત ઉલ્લેખી માણસ બનીને જ્યાં જીવનનો ઉત્તમ રીતે નિર્વાહ થઈ શકે ત્યાં ખુશીથી જાઓ. ઈશ્વર અને મનુષ્યજાતના તમને કસમ છે. જાઓ ! ચાલો, તૈયાર થાઓ !

હિંદુસ્તાનના સંકટનું નિવારણ કરવું એ બાબત કેટલાક માણસોને એક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન જેવી લાગતી હશે, પણ ‘રામ’ને તો આ બાબત આંતરરાષ્ટ્રીય (International-સર્વે દેશોના) પ્રશ્ન જેવી લાગે છે. કોઈના મનમાં આ પ્રશ્ન સ્વદેશાભિમાનનો લાગતો હશે, પણ

‘રામ’ને તો તે સમસ્ત મનુષ્યજાતિ સંબંધીનો લાગે છે. મારાં બાળકો મારી દૃષ્ટિ-સમીપ ભૂખથી ટળવળીને મરે, તેના કરતાં દૂર દેશમાં જીવતાં રહીને ઉન્નતિ પામે એ વધારે ઇષ્ટ છે. પ્રમાથુથી ભરેલી આંખો સહિત ‘રામ’ તમને રબ આપે છે. જાઓ !

પરદેશમાં પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરી થોડી વધુ કમાણી થાય તો પુનઃ સ્વદેશમાં આવજો. જે પ્રમાણે જાપાની તરૂણોએ પાશ્ચાત્ય પ્રબલું બ્યાવહારિક જ્ઞાન પોતાના દેશમાં આણ્યું તે પ્રમાણે તમે પરદેશમાં મેળવેલું જ્ઞાન તમારા દેશી બંધુઓને અર્પણ કરી તેમને સુખી કરજો. જે પરદેશમાં તમારો નિર્વાહ જેમ તેમ કરતાં ચાલે તો તો ત્યાં જઈ રહેજો. જે તમારે હિંદમાતાની દુઃખિત છાતીપર નિરૂઘોગી જળો થઈનેજ રહેવાનું હોય તો એકદમ અરબી સમુદ્રમાં ભૂસ્કો મારજો, અને સમુદ્રનું આતિથ્ય સ્વીકારજો, પરંતુ હિંદુસ્તાનના કિનારાપર પુનઃ પગ મૂકશો નહિ. સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશપ્રીતિ તમને આ પ્રમાણે વર્તવાનીજ આજ્ઞા કરે છે.

‘રામ’ જેટલો મનુષ્ય પ્રાણીને ચહાય છે તેટલો ઇતર પ્રાણી તથા પાષાણ સુદ્ધાને ચહાય છે. ‘રામ’ના મનમાં વાંદરા પણ દેવના જેટલા જ પ્રિય છે, પરંતુ જે સત્ય તે તો સત્ય તરીકેજ પ્રકાશશે. જે બુદ્ધિ ઓલે તે દેવની અકૃપાને પાત્ર થાય છે. જૈનબુદ્ધ (ઇંગ્લાંડ)ના પંજામાંથી છૂટવાનો આયલાંકને જે નાનો સરખો માર્ગ પ્રાપ્ત થયો હતો તે એ હતો કે ગરીબ બિચારા આઈરિશ લોકો દરવર્ષે હજારોની સંખ્યામાં પોતાની જન્મભૂમિ છોડી અમેરિકા જઈને રહ્યા. હિંદના આગસુ લોકોએ મારા પ્રિય અમેરિકા કિંવા ઇતર દેશોમાં જઈ ગરદી કરવી એવી ‘રામ’ની ઇચ્છા નથી. વસ્તુસ્થિતિજ એવી છે કે તમારા પરદેશ-ગમનમાં તેમનો પણ ફાયદો સમાએલો છે. જે વૃક્ષો એક ઠેકાણે ગરદી કરી મોટી સંખ્યામાં ઉગે છે તે ઘણાં ક્ષીણ અને કમજોર હોય છે. તેમાંના એકાદ વૃક્ષને પોતાની મૂળ જગ્યાએથી ઉખેડી બીજાં કોઈ દૂરનાં સ્થળે રોપો તો તે એક પ્રચંડ વૃક્ષ થઈ જશે. જે તમે પરદેશ-ગમન કરશો તો જે સ્થળે તમે જશો ત્યાં એક ભૂષણરૂપેજ વિરાજશે. અમેરિકાના ધનાઢય લોકોની પ્રથમ એવીજ સ્થિતિ હતી. ત્યાંના ઘણાખરા લોકો પ્રથમ ચૂરાપથી લિખારી હાલતેજ આવ્યા હતા. સર્વ રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લોકો જેમ પરદેશ-ગમન કરે છે તેમ સમાજસ્થિતિ સુધરતી જાય છે.

યજ્ઞ વિષે બીજા બે શબ્દો કહું છું: યજ્ઞનો અર્થ કદિ કદિ ‘ત્યાગ’ કરવામાં આવે છે. ‘ત્યાગ’ જેવા ઉદાત્ત શબ્દનો અર્થ ક્રિયાશૂન્ય અજગરવૃત્તિ (અજગરના જેવું આળસુપણું-એટીપણું) અથવા આત્મઘાતક દુર્ભગતા કરશે નહિ અથવા તેનો અર્થ નિષ્કુર તથા શરીરને કલેશ આપનાર વૈરાગ્ય વૃત્તિ પણ સમજશો નહિ. ઈશ્વરનું પવિત્ર દેવાલય-તમારો મનુષ્ય દેહ જરા પણ પ્રતીકાર કર્યા વગર માંસલક્ષક કૂર વડેને ખાવા દેવો એ કાંઈ ત્યાગ નથી. પોતાની જાતને અન્યાય તથા અઘોર પાતકને આધીન કરી દેવાનો તમને શું હક છે ? બરકર્મી મનુષ્યને પોતાનું પવિત્ર શરીર અર્પણ કરવું એ કાર્ય કાંઈ સ્ત્રીની ત્યાગવૃત્તિ પ્રદર્શિત કરતું નથી. ત્યાગ એટલે પોતાનું સર્વસ્વ સત્યને (સત્યસ્વરૂપને) અર્પણ કરવું તે. આ આપણો દેહ-આ આપણી સર્વ માલમલ્લકત ઈશ્વરની છે. તમે તમારો પહેરો નીમક-હાલથી ભરો. ઈશ્વરની સોંપેલી પવિત્ર મૂડીમાં અન્યાય તથા પાપને હાથ બાલવા દેશો

નહિ. પ્રથમ સત્યથી આપણે ભિન્ન છીએ એવું સમજીને તેથી અલગ રહેવું અને પછી ધર્મના નામ હેઠળ ત્યાગ કરવો, એ બીજાની વસ્તુનું અપહરણ કરવા જેવું છે. પારકી વસ્તુનું દાન કરવું એ પાપ નહિ તો બીજું શું? સત્યરૂપી ચળકતા રવિની પેઠે પ્રકાશો, સત્ય સ્વરૂપ બનો. આજ માત્ર વાસ્તવિક ત્યાગ છે. પણ જરા થોભો, એને આપણે ‘ત્યાગ’ નું નામ આપી શકીશું કે? શું એ દેવી ઐશ્વર્ય નથી કે? દેવીપણું અને ‘ત્યાગ’ નો અર્થ એકજ થાય છે. વિદ્યા અને વિનય તેનાં બાહ્ય ચિહ્નો છે.

વૈદિક કાળમાં પણ અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મકાંડથીજ સુક્તિ મળતી નહોતી. સુક્તિ હરમેશાં જ્ઞાનથી મળે છે. કર્તવ્યના ભારથી દબાઈ ગએલો અને દોડાદોડથી હાંફી ગએલો, સ્વાર્થીપણાનો સુધરેલો ગુલામ, આધુનિક ઉપલક્ષીયા કર્મકાંડદ્વારા પાપ અને દુઃખથી સુક્તિ થઈ શકશે નહિ. તે જગતની સર્વ સંપત્તિ તો મેળવશે; પરંતુ આપણો આત્મા તે સર્વનો આત્મા છે, એવું જ્ઞાન થયા વગર તેને શાંતિ મળનાર નથી. જગતનાં સઘળાં પરિવર્તનો અને સંયોગોમાં એક તત્ત્વ અતર્ભૂત થયેલું જણાય છે; અને તે ‘આત્મપ્રતીતિ’ છે. જ્યાં સુધી એક માણસનું જીવન કૃત્રિમતા, બાહ્યાચાર તથા દૃશ્યમાંજ ગુચ્ચવાઈ રહ્યું છે, ત્યાં સુધી દરેક ઉચ્ચલાયક તથા પરિવર્તનથી માત્ર સૂકા કચરાનો નવીન થરજ બહાર આવે છે, જમીન (ખરી વસ્તુ) તો બિઝકુલ દેખાતીજ નથી. જ્યાં-સુધી ‘સર્વ વસ્તુ આપણે પોતે જ છીએ’ એવા દૃઢ નિશ્ચયરૂપી આરોગ્ય તમારા શરીરને પ્રાપ્ત થયું નથી ત્યાં સુધી સુધારણાનો સર્વ ભપકો દેહભિમાનનું દુઃખકારક ત્રણ હાંકવાની મલમપટ્ટીજ કહી શકાશે. વેદાંતનો આ જ્ઞાનકાંડ તેજ ખરો વેદ છે; અને એનેજ પરદર્શન-કારોએ, જૈન તથા બુદ્ધ ગ્રંથકારોએ ‘શ્રુતિ’ નું નામ આપ્યું છે. હિંદુભાઈઓ! આજ ‘શ્રુતિ’ નો આશ્રય લો. સાંપ્રત કાળની આવશ્યકતા પ્રમાણે સ્મૃતિ તથા કર્મકાંડ બદલો. આ રીતે તમારું હિંદુ તરીકેનું બ્યક્તિત્વ બાળવી શકશો, એટલું જ નહિ પરંતુ તમારી ઉન્નતિ થઈ તમે સર્વ જગતના ગુરુ કિંવા માર્ગદર્શક બનશો. બીજાથી અલગ રહેવાને લીધે પ્રાપ્ત થએલી, ઘેરાયલાં પ્રાણીના જેવી શિથિલતા આ રીતે દૂર થશે; અને સર્વનો સમાવેશ કરનારી નવીનતા તમારા અંગમાં આવશે. આત્મજ્ઞાન વિના કાર્ય કરનાર મનુષ્યની સ્થિતિ અંધારી કોટડીમાંના મનુષ્ય જેવી થાય છે. તેનું મરતક ભીંત સાથે ભચકાય છે, ટેબલથી ઘુટણ ભાગે છે, ખુરસીપરથી ઉથલાઈ પડે છે અને સર્વ પ્રકારે તે હેરાન હેરાન થાય છે. પ્રકાશમાં કામ કરનાર મનુષ્યને આવો ત્રાસ વેઠવો પડતો નથી. જ્ઞાનહીન મનુષ્ય ઘોડાની પૂંછડી પકડીને આખે રસ્તે લાત ખાતો ખાતો જાય છે, અને જ્ઞાનવાન મનુષ્ય ઘોડાની પીઠપર સ્વાર થઈ જઈને આનંદ તથા સુખની સાથે મોજ કરતો માર્ગ કાપે છે. આત્મજ્ઞાની મનુષ્યને કોઈ પણ કર્મ, કર્મ તરીકે લાગતું નથી. વસંતઋતુનો વાયુ કુચુમગંધ જેટલી સહેલાઈથી લઈ શકે છે તેટલી સહેલાઈથી સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્ય એક પહાડ-જેવા પ્રચંદ કાર્યને કરે છે. શાંકરાચાર્ય કહે છે કે “આત્મજ્ઞાની મનુષ્ય કોઈજ કર્મ કરતો નથી.” તેમની દૃષ્ટિથી જોતાં આ વાત સાચી લાગે છે, કારણ કે એવું કોઈ પણ કાર્ય નથી કે જે તેને કષ્ટપ્રદ લાગ્યું હોય. સર્વ કામ તેમને રમત, ગમત, મોજ-આનંદરૂપ જ લાગે છે, તેમને કોઈ પણ કામ કર્તવ્યરૂપ (બંધનરૂપ) લાગતું નથી. તે પરિસ્થિતિનો રાજા બને છે, (He is the Master of the Situation) તે કદિ સંતપ્ત થતો નથી, તેને મનથી સર્વ વાત બની ગએલી હોય છે, તે કૃત્યકૃત્ય થયેલો હોય છે, તે ઉદ્વેગ

ધરતો નથી, તેને દુઃખ થતું નથી, તે સદા ધીર તથા ઉદ્વેગિત અને 'કર્મ કરવાની' દોડાદોડીમાંથી મુક્ત હોય છે.

શું એવા મનુષ્યને આળસુ એવી કહેવામાં આવશે કે ? શું તમે સૂષિને પણ આળસુ અને સૂર્યને પણ નિરૂપોગી કહેશો ! નિષ્કામતાના અપૂર્વ-અસામાન્ય ઉપદેશક શાંકરે તરફજ દષ્ટિ કરે. સમસ્ત મનુષ્યના ઇતિહાસમાં આટલા થોડા કાળમાં માત્ર એકજ વ્યક્તિને હાથે એટલું બધું કામ થયું હોય તેવું એક તો ઉદાહરણ આપો ? તેમણે સેંકડો ગ્રંથો રચ્યા, સંસ્થા (મઠ) સ્થાપી, રાજાઓને સ્વમતાનુયાયી (પોતાના મતના શિષ્ય) બનાવ્યા અને રામના સેતુથી હિમાલય પર્વત સુધીના સર્વ ભરતખંડમાં પ્રચંડ મહાસભાઓ ભરી હતી. જેવી રીતે નક્ષત્રોમાંથી પ્રકાશ અને પુષ્પમાંથી સુગંધ ચારે તરફ પ્રસરે છે, તે પ્રમાણે આ મહાકાર્યનો પ્રચંડ ઓઘ તેમનામાંથી સહજ નીકળ્યો હતો.

'રામ' અત્ર મનુના કહેવા પ્રમાણે આત્મચરીને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર બ્રહ્મ-યજ્ઞ સંબંધે ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી. તમારું સર્વ મમત્વ, આસક્તિ, 'મારું' તારું 'ની કલ્પના, કામના, રાગદ્વેષ, મનોવિકાર, મરજી, ઇતરાજી, શિષ્ટાચાર, દેહ, મન, હક, ન્યાયાન્યાય, નામરૂપ, મોહ, ઇત્યાદિ સર્વની જ્ઞાનાગ્નિમાં આહુતિ આપો, તેમનો ત્યાગ કરો, તેમને ફેંકી દો. આ સર્વનો ધૂપ કરો અને 'તત્ત્વમસિ' ના જ્વલંત કુંડમાં જ્યારે એ વસ્તુઓ બળતી હોય ત્યારે તેના સુગંધનો આસ્વાદ લો.

આપણું બ્રહ્માત્મત્વ સિદ્ધ કરી મોહ તથા દૌર્બલ્યનો ત્યાગ કરો. તેને જીતો, તેને વશ કરો. સ્વાત્મનિષ્ઠ મનુષ્યને આખા જગતે એક બાળુ થઈને માર્ગ આપવોજ જોઈએ. જગતના પ્રભુ તમે થાઓ, નહિ તો જગત તમારાપરજ પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી દેશે. સંશયીપણું કિંવા અંધશ્રદ્ધાના ગુલામને મોક્ષ પ્રાપ્ત થનાર નથી. આવાજ લોકો સોગન ખાય છે, કારણ કે તેઓના પોતાના અસ્તિત્વનું (અહમસ્મિ હું છું એ) વિધાન પોકળ-વ્યર્થ હોય છે. પોતાની બ્રહ્માત્મતા વિષે તમને શંકા છે કે ? આ વિષે હૃદયમાં સંશયને જગ્યા આપવા કરતાં તેમાં બંદુકની ગોળીને જગ્યા આપવી બહેતર ! તમારું અંતઃકરણ તમને ક્ષોભ છે કેમ ? તેને ખેંચી કાઢો અને ફેંકી દો ! ઉદ્વેગિત વૃત્તિથી સત્ય સાગરમાં પ્રવેશ કરો. ગભરાઓ છો શા માટે ?

કોનાથી ડરો છો ? ઇશ્વરથી ? એ તો તદ્દન મૂર્ખતા છે.

માણસથી ડરો છો ? એ તો ભીરૂતા છે.

પંચમહાભૂતથી ડરો છો ? તો તો હિમ્મત ધરો.

તમારી ભતથીજ ડરો છો ? ત્યારે તો આત્માને ઓળખો.

કહો કે " હું ઇશ્વર છું. " " રામ સત્ય સ્વરૂપ છે. "

૭-ટીકા અને વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ.

CRITICISM & UNIVERSAL LOVE.

જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં કોઈ નવી હીલચાલ શરૂ થાય છે ત્યારે પક્ષાભિમાનથી દોરાઈ જઈ લોકો તે હીલચાલના આગેવાનના સ્વભાવની કાળી બાજુજ આગળ આણે છે. આવી રીતે પુષ્પને ખીલતાં પહેલાંજ ચુટી નાખવામાં આવે છે. પરંતુ દોષ વગરનું કોણ છે? સ્વામી વિવેકાનંદ બાવાપીવાની બાબતમાં વિધિ-નિષેધ પાળતા નહોતા એ બાબતનું ઢાલ પીટીને કેટલાક લોકો તેમના ઉદાત્ત અને કલ્યાણકારક વિચાર અને સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. તેવીજ રીતે કાશીના કૃષ્ણાનંદ સ્વામી ઉપર હલકી વર્તણુકનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે, કે જે સાંભળીને આપણને ય્વાનિ ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ. જો કે તેવી હલકી વર્તણુક તેમનામાં જરા પણ નહોતી. સાધારણ ધર્મસલા અને ધર્મમહોત્સવની સલાઓ તોડી પાડવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે-કારણ એજ બતાવવામાં આવે છે કે એ કામોના આગેવાનોમાં ઘણા દોષો દેખાય છે. ઘોડા ઉપરથી પોતે પડી જવા છતાં ખીજા ઉપર ગુસ્સે થયું એ અરેખર વિચિત્ર ન્યાય છે. ઘોડા દિવસપર 'રામે' એક છોકરાને હાથમાં દૂધની કેટલીક શીશીઓ લઈને જતો જોયો. અકસ્માત્ તેના હાથમાંથી એક શીશી છટકી જઈ નીચે પડી ગઈ, તેથી એકદમ ગુસ્સે થઈ જઈને ભાઈ સાહેબે બાકીની પણ રસ્તામાં ફેંકી દીધી! પરસ્પરના બ્યવહારમાં પણ લોકો આ પ્રમાણેજ ચાલે છે. એકાદ બાબતમાં પોતાના મિત્રનો છુદ્દ દોષ દેખતાંજ તેના સર્વ ગુણોનો અનાદર કરવાને આપણે કેવા લલચ્યાઈ જઈએ છીએ!

ઉદકસ્થિતિશાસ્ત્રના (Hydro statics) આત્યંતિકદાબ અને પ્રકટદાબ (Total pressure and resultant pressure) વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એકાદ પદાર્થ ઉપર આત્યંતિકદાબ ગમે તેટલો હોય પરંતુ પ્રકટદાબ કંઈજ હોતો નથી. હિંદુસ્તાનમાંની અસંખ્ય શક્તિઓ પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમાંથી કંઈ પ્રકટદાબ ઉત્પન્ન થતો નથી. કેવી શોચનીય સ્થિતિ! દરેક જણ પોતાના દેશબંધુના દોષ તરફજ પોતાનું લક્ષ દોરે છે, તેથી એક્ય તો સંભવેજ શાનું? પરંતુ આ અવિશ્વાસુ દૃષ્ટિ સમાજમાં દુર્જનતાની વૃદ્ધિ કરવામાં મદદ કરે છે. એક માણસને 'ચોર' કહીને બોલાવો અને તે 'ચોરી' કરશે, આ એક નિર્વિવાદ સત્ય છે.

શું કાર્યને માટે સામાન્ય ક્ષેત્ર કોઈ છેજ નહિ? આપણા બંધુઓમાં એક્ય-વંબાણુવા યોગ્ય કંઈજ ગુણો-નથી? હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પંથોમાં એક્ય છેજ નહિ? પવિત્રતા અથવા અપવિત્રતાના નામ નીચે ઈશ્વરના છુપી પોલીસ ખાતાના સ્વયંસેવક-સલાસદ બની, દેશકાર્ય કરનાર સદ્ગુહસ્થના ખાનગી વર્તનપર તપાસ રાખવાનો આપણને શો હક છે? પોતાના ખાનગી વર્તનનો સવાલ તેની અને ઈશ્વરની વચ્ચેનો સવાલ છે, તેની વચ્ચે આપણે માથું મારવાની શી જરૂર છે? ખીજાના વર્તનમાંથી

દોષો કાઢવામાં આપણે આપણી શક્તિનો જેટલો વ્યર્થ વ્યય કરીએ છીએ, તેટલીજ શક્તિ આપણું વર્તન ઉચ્ચ બનાવવાને પુરતી થાય તેમ છે. ફરજ પાડવાથી મનુષ્યનું નીતિભજ લેશ પણ વધશે કે ? અથવા માન મેળવવાને માટે રાખેલું લોકોને રચતું વર્તન શુદ્ધ કહી શકાશે કે ? એ મનની પવિત્રતા છે એમ કદિ માનશો નહિ, એ તો દુર્ભજતાજ છે. કાંટા હોય છે તેથી ગુલામનું ફૂલ કોઈ ફેંકી દેતું નથી. કંદોઈ ભલે સૂકો રોટલો ખાઈને રહેતો હોય તેથી શું તેના હાથની મીઠાઈ ખાવી નહિ કે ? જે વસ્તુ આપણી અંદર ભય છે તેનાથી આપણે દૂષિત થતા નથી, પણ બહાર કહાડીએ છીએ તેનાથીજ ફક્ત દૂષિત થઈએ છીએ.

સ્વામી વિવેકાનંદ ગમે તે ખાતાપીતા તેમાં આપણું શું બગડ્યું ? જ્યાં સુધી તેમની પાસેથી ઉદાત્ત તત્ત્વો આપણને શીખવાનાં મળે છે ત્યાં સુધી તે શું ખાતાપીતા હતા તે જોવાની જરૂર નથી. વ્યક્તિ તરફ ન જોતાં ઉપદેશના ગુણગુણ ઉપરથીજ તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ભૂમિતિનાં મૂળતત્ત્વોનો ચુકલીડના શરીર-સાથે શો સંબંધ છે ? ચિતારો ભતે કદરૂપો હોય તેથી શું તેના સુંદર ચિત્રને પણ આપણે ન લેવું ? સર ફ્રાન્સીસ બેકન લાંચ લેતો તેથી શું તેણે લખેલું (Inductive Logic) આપણે ફેંકી દઈશું ? આ વીસમી સદીમાં તો આપણે વિવેકબુદ્ધિને ભગ્નત રાખીને ઉપદેશને ઉપદેશક વ્યક્તિ સાથે લેળી ન નાખવો જોઈએ. એક ગંદા તળાવમાં ઉગેલાં સુંદર કમળને શું આપણે ફેંકી દઈશું ?

હિંદુસ્તાનના દારિદ્ર્યનું મુખ્ય કારણ કયારે ફેંકી દેવો, મૃત પ્રાણીઓનાં હાડકાંને અડકતાં અચકાવું, દ્રાણેંદ્રિયે ઠરાવેલા આરોગ્યશાસ્ત્ર (Nose hygiene) ને વધારે માન આપવું, સંક્ષેપમાં પોતાના મન પ્રમાણે જે હલકી વસ્તુ ગણાય છે તેના તરફ દુર્લક્ષ કરવું એજ છે. એ ગંદી અને હલકી ગણાતી વસ્તુઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથીજ ચૂરોપ અને બીજા સુધરેલા દેશો અત્યારે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આવ્યા છે. ગંદા ખાતરમાંથી ઉત્તમ ફૂલવાળો બગીચો તૈયાર નથી થતો કે ? અમેરિકા અને ચૂરોપના લોકોનાં અને એવાંજ બીજાં કારખાનાંઓમાં ખરાબ કોલસા અને ધૂમાડાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને પ્રચંડ શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

ભૂદ્ર માંકડાઓની અજિત સેના તૈયાર કરવામાંજ રામનું ખડું કૌશલ્ય જણાઈ આવે છે. શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક માણસો સાથે શાંતિથી કોણ રહી ન શકે ? પરંતુ દીન અને પતિત લોકોને ખરી લાગણીથી અને માતાના જેવા પ્રેમથી જે જુઓ છે, તેજ ખરો ઉદાર મહાત્મા છે. કાયિક, માનસિક અને આત્મિક અવનતિ કરનાર ચોકાધર્મથી (Kitchen Religion) આત્મારૂપી સૂર્યને આવૃત્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આયુષ્યનો વ્યર્થ વ્યય કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે એથી આત્મિક અને શારીરિક અવનતિ થાય છે. જે ધર્મમાં અનંત અવિનાશી આત્મા યવનના હાથના અન્નથી ભ્રષ્ટ થાય છે-અભડાય છે તે ચોકાધર્મ ખરેખર દયાબનક છે ! જીર્ણ થયેલા જ્ઞાતિરૂપી વસ્ત્રની નીચે શું છે તે કૃપા કરીને ખરાબર જુઓ ! તમે કોણ છો ? અનંત, અવિનાશી અને અવ્યય એવો જે વિશ્વાત્મા એજ તમારો આત્મા છે. સર્વ આત્માઓનું ઐક્ય વિસરવાથીજ જગતમાં સર્વ અનર્થ થાય છે.

રસ્તો ચૂકેલો અને ઉતાવળો મનુષ્ય પોતાના આડેશીપાડેશી તથા બાંધવોના બાનગી વર્તન ઉપર તૂટી પડીને ફક્ત ઉપરઉપરનું શીણ કહાડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ એ શીણના ખરા કારણરૂપ તળીઆની અસમાનતા તરફ જરાએ લક્ષ દેતો નથી !

પતિતોનો ઉદ્ધાર કરનાર તમે કોણ ? તમારો ઉદ્ધારજ પ્રથમ તમે કર્યો છે કે ? જીવન-સાફલ્ય કરવાને માટે જીવનની તિલાંજલિ આપવાને તમે તૈયાર છો ? તેટલી શક્તિ અને હિમ્મત તમારામાં છે ? બોલો, તેટલી હિમ્મત હોય તો ઉઠો, અને ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો.

ભગવાન યુદ્ધ વારંવાર એક ગુણિકાના ઘરમાં જતા હતા. હલકો ધંધો કરનારી મેરી મેગડેલીનોના સહવાસ કરતાં ઈસુખ્રિસ્ત બિલકુલ અચકાયો નહોતો. અરેરે ! આ નીચ મોટાઈ ક્યારે નષ્ટ થશે ? જ્યાં સુધી આપણે એક બીજાના દોષજ શોધ્યા કરીશું, ત્યાં સુધી દેશમાં પ્રેમ અને એકબીની વૃદ્ધિ કદિ પણ થશે નહિ. નાનાં મોટાં સર્વ બાળકોપર સમાન પ્રેમ રાખનારી માતાના જેવું અંતઃકરણ બનાવવું એજ જીવનસાફલ્યનો સાર છે. ખરી કેળવણી તેજ છે કે જેથી અખિલ વિશ્વ પ્રત્યે ઈશ્વરની દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય.

ઉત્પત્તિ ક્રમે ક્રમે થાય છે. જેમ દરેક જણને બાલ્યાવસ્થા, યૌવનાવસ્થા વગેરે અવસ્થાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે, તેમ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ જુદી જુદી અવસ્થામાંથી પસાર થવું જરૂરનું છે. પતિત મનાતા લોકો નીતિક્ષેત્રમાંના બાળકો છે. શું દરેક બાળકમાં એક જુદા પ્રકારનું સૌંદર્ય માલુમ પડતું નથી ? તમે ભૂલથી જેને ‘પતિત’ માનો છો તેઓ હજી ‘ઉઠ્યાં નથી.’ જેમ તમે એક વખતે શીખાઉ હતા તેમ તે પણ હાલ વિશ્વવિદ્યાલયના નવા શીખાઉ વિદ્યાર્થી છે.

કેટલાક માણસો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ ધરાવવાનો ઘણો ઢોંગ કરે છે, અને તે છતાં પણ પોતાના આશ્રિતોના દોષ શોધવામાં મશગુલ રહે છે ! એ કૃત્યના બચાવમાં તેઓ કહે છે કે “દોષ જોવા એ સ્વાભાવિક છે, અને દોષ કરનાર તરફ તિરસ્કાર ધરાવવો એ પણ સ્વાભાવિક છે ! તમે પાપને ધિક્કારો અને પાપ કરનારને આહો એ બનેજ કેમ ” !

પરંતુ વહાલા મિત્રો ! જ્યાં સુધી તમને કોઈ વસ્તુમાં દોષ દેખાય છે ત્યાં સુધી તમે તેનાપર પ્રેમ કરી શકતા નથી. પ્રેમનો અર્થજ “સૌંદર્ય જોવું” એ છે.

અધારાની સાથે લડાઈ કરવાથી શું તે જતું રહેશે ? ઘોર અધારામાં ચોતરફ પથરા ફેંકવાથી, લાકડીઓના સપાટા મારવાથી, ખારી ખારણાં પછાડવાથી, ટેબલ ખુરસીના કચ્ચરઘાણુ વાળવાથી, ખડીઆ ઢાળી નાખવાથી અને ગુસ્સે થઈ ગાળો ભાંડવાથી અધારૂં જતું રહેશે કે ? આવીજ રીતે ઉત્સાહભંગ કરનારી અને નિરાશ કરનારી ટીકા કરવાથી માણસો સુધરી શકવાનાં નથી. ઉત્સાહ વધારનારા આશાજનક-સ્નેહભરેલા-ઉપદેશનીજ જરૂર છે, ઉત્સાહ ભંગ કરનાર ટીકાઓની જરૂર નથી. ગટરમાંનો સઘળો કાદવ રસ્તાઓ ઉપર પાથરવાથી કાંઈ હિતકારક પરિણામ આવી શકશે ? કદિ નહિ. તેવીજ રીતે બીજાના દોષો તરફ કરડી નજર રાખવાથી ઉત્તમ પરિણામ આવી શકશે નહિ. શાંતતા અને શુભેચ્છારૂપી પાણીનો નિર્મળ પ્રવાહ એ ગટરમાંથી વહેવરાવો કે જેથી સઘળો કાદવ આપો આપ ધોવાઈ ન્વય. એમ કહેવાય છે કે અકબર બાદશાહ એક વખત એક લીટી દોરી અને તેના શાણા પ્રધાન

ખીરખલને કહ્યું કે “આ લીટીને કોઈ પણ બાબુએથી ભૂંસી નાખ્યા વગર ટુંકી કરી આપો.” ખીરખલે તુરતજ પેલી લીટીની નીચે એક લાંબી લીટી દોરી અને ભૂંસી નાખ્યા વગર તે લીટીને ટુંકી કરી આપી ! ભાઈઓ ! મોટી લીટી દોરવામાંજ ખરી મહત્તા છે. જેવી રીતે ખીરખલે અકબરની ખાત્રી કરી આપી કે તેણે દોરેલી લીટી ટુંકી હતી, તેવીજ રીતે આપણે લોકોને અંતઃકરણપૂર્વક માનતા કરવા ભેઈએ કે તેઓ ખોટા રસ્તે જાય છે; અને અમે બતાવીએ છીએ તે રસ્તો ખરો છે. આપણા બહારના બડબડાટનો અર્થ એજ થાય છે કે “તુલસી વડ કેમ નથી ?” “તુલસી વડ કેમ નથી ?” પરંતુ એ સવાલ જેટલો મૂર્ખતાથી ભરેલો છે, તેટલોજ મૂર્ખતાભરેલો “આપણા આગેવાનો આવા કેમ નથી ? અને આપણા લોકો એવા કેમ નથી ?” એ પ્રકારનો બડબડાટ છે. આપણને દરેક વસ્તુમાં સૌંદર્ય જોવું ગમે છે. “ખરાબની નિંદા કરવી છોડી દઈ સારાની પ્રશંસા કરો.” જીંદગીની સઘળી દ્રાક્ષામાંથી હું મિષ્ટ દ્રાક્ષરસજ કાઢું છું.

ટીકાકાર મિત્ર ! હું તમને ચાહું છું, પણ જેનાપર તમે ટીકા કરો છો તેને પણ હું તેટલોજ ચાહું છું; અને તેને વિષે પણ મારા મનમાં તમારા જેટલુંજ માન છે.

કલહ.

જીવનકલહમાં કૃતેહ કોણ પામે છે ? પ્રેમ.

જે સમાજમાં માણસોનાં અંતઃકરણો એક થાય છે, વિચારો એક થાય છે અને સ્નેહમયી સેવા કરવામાં હાથ પણ એકડા થાય છે, તે સમાજમાં માણસોની સંખ્યા ઓછી હોય તો પણ તે, વિભાજિત શક્તિવાળા (Divided energies) કરોડો મનુષ્યોપર જીવન-કલહમાં વિજય મેળવે છે.

કલહ ત્રણ પ્રકારનો છે : (૧) વિષમ સાથે, (૨) સરખા સાથે, અને (૩) પ્રકૃતિવિરુદ્ધ.

મત્સર, ઈર્ષ્યા અને પક્ષાભિમાનથી ઉત્તેજિત થઈ સમાન લોકોની સાથે કલહ કરવામાં પોતાની શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરવા કરતાં, સમાન માણસોની સાથે ઐક્ય કરીને વિષમ લોકોની સાથે કલહ કરવાથી વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.

“દરેક જાતનો જીવમ દયામાંથીજ જન્મ પામે છે” એ વાક્ય અક્ષરશઃ ખરું છે.

વિષમ ઉપર જ્યારે પ્રેમ થવા માંડે છે ત્યારે પ્રકૃતિ વિરુદ્ધના કલહમાં આપણને જય મળે છે; અને પંચમહાભૂતો ઉપર પણ સત્તા મળે છે. “હું સર્વનો નિયામક પ્રભુ છું” એ સૂત્રને આ જડસૂત્રિમાં કૃતિમાં મૂકવું અને પ્રકૃતિવિરુદ્ધ કલહ કરવો એ બેમાં કાંઈજ ફરક નથી.

ટીકા કરવાનો સ્વભાવ આ જગતમાં આટલો બધો સાધારણ કેમ છે ?

ટીકા કરવાની પ્રવૃત્તિ ખીજા માણસને નુકસાન કરવા જેવી દેખાય છે, પરંતુ બહુધા તે પોતાના બચાવને અર્થે હોય છે. એક પ્રકારની ટેવ અથવા અવ્યાસ છોડી દેવાબધાને માટે તેનાં સઘળાં ખરાબ પરિણામોનું વર્ણન કરીને સખ્ત ટીકા કરવાની જરૂર પડે છે. જ્યારે આપણે તે દોષ ખીજા માણસમાં જોઈએ છીએ ત્યારે તેનો ચેપ રખેને આપણને ઉડી વળગે એવા ભયથી આપણે તેનો સંસર્ગ તજી દેવાને ઇચ્છીએ છીએ. નવી ટેવ પાડવી અથવા નવી દૃષ્ટિ બનાવવી એ જૂની ટેવ અને જૂની દૃષ્ટિનો નાશ કર્યા ખરાબરજ છે. જ્યાં સુધી

જગતમાં સુધારાને અવકાશ છે ત્યાં સુધી ટીકા અને તુલના પણ રહેવાનાંજ. તેનો ત્યાગ કરવો ઇષ્ટ નથી, તેમ શક્ય પણ નથી; પરંતુ ટીકામાં કેઈ વ્યક્તિ સંખ્યાએ બોલવું એ નુકસાનકારક છે, માટે એ ઝેરનેતો તજી દેવુંજ જોઈએ. ક્ષુદ્ર હું કે જે આપણમાં અને લોકોમાં પાપની ઉત્પત્તિ કરે છે તેને દૂર ફેંકી દેવું જોઈએ. આમ કરવાથી સઘળું દુઃખ જતું રહેશે અને જેવી રીતે એક રસાયણશાસ્ત્રી અથવા વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તા (Botanist), રસાયણિક દ્રવ્યો અથવા વનસ્પતિનું નિરીક્ષણ, તેમાં શુંચવાઈ પડવાની ધારતી વગર, ન્યાયી-પણે, ચોક્કસપણે અને સૂક્ષ્મતાથી કરી શકે છે, તેવીજ રીતે આપણે પણ આપણી આસપાસનાં સઘળાં કામો અને સઘળાં માણસોને નિસ્પૃહતા અને શાંતિથી જોઈ શકીશું; તથા જેવી રીતે સૂર્ય એક સાક્ષી તરીકે શુવર અથવા ચંદન વૃક્ષ, ઉકરડો કે ઉધાન, નર કે નારી, પશુ કે પક્ષી અથવા જીવજંતુ, કીડી, મંકોડી અને વાંદરાને સમાનતાથી જોઈ શકે છે તેવી રીતે આપણે પણ સઘળી વસ્તુઓને નિર્દોષ અને સમાન દૃષ્ટિથી જોઈ શકશું.

પહેલથી બચવાનો ઉપાય એજ છે કે આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે ચાલવું. તેમ પોતાના બંધુપર પ્રેમ રાખવો એ આધ્યાત્મિક આરોગ્યને ઉત્તમ સ્થિતિમાં રાખવાનો નિયમ છે.

ચોગ્ય ત્યાગ કરતાં આવડે તો સમૃદ્ધિવાન થવાનું કાર્ય કંગાલ થવા જેટલુંજ સહેલું છે. “યજ્ઞથી દુઃખનિવૃત્તિ થાય છે.” એ સૂત્ર પ્રાચીન કાળમાં જેટલું સત્ય હતું તેટલું આજે પણ સત્ય છે, પરંતુ નિરપરાધી પશુઓનું બલિદાન આપવાથી નહિ, પણ પ્રેમદેવીની આગળ પક્ષાભિમાન, જાતિઅભિમાન, મત્સર, ઈર્ષ્યા વગેરેનો ભોગ આપવાથીજ આ ભૂમિમાં સ્વર્ગ આવી રહેશે.

ટીકાના ભોગ થએલા માણસો પ્રત્યે ટીકા સમતોલપણું જાળવવાનું કાર્ય કરે છે. ટીકા એ કાપકુપ કરનારી દેવી કાતર છે; અને તેથી આપણે વધુ સુંદર બની શકીએ છીએ. જ્યારે ટીકારૂપી કાતર ચાલતી હોય ત્યારે આપણા અંતરમાં શું છે તે તપાસી જોવું. કદાચ ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિઓ તરફ ઘસડાઈ જવાની ઇચ્છા આપણા દિલમાં પેદા થઈ હશે; અને તેથીજ આ ચેતવણી મળી છે. ઠેકઠેકાણે ખડકોવાળી વાંકીચુકી ખાડીના પ્રવાહ સાથે નાની સરખી હોડીમાં બેસીને અજાણ્યા સમુદ્ર તરફ ઘસડાઈ જતા મનુષ્ય આવી ટીકાથીજ પોતાની ભયંકર સ્થિતિ-વિષે સાવધ રહે છે. તેની હોડી એકાદ ખડક સાથે અથડાતાંજ તે પોતાની જીંદગીનો અચાવ કરવાને માટે પ્રયાસ કરવા માંડે છે. જે ખડકનો આ ઘસેા ઉપયોગી ન હોત તો તે તેના તરફ ધ્યાન પણ ન આપત. આપણે જેને દુઃખ કહીએ છીએ તે વસ્તુતઃ આવશ્યક ભયસૂચક નિશાની (Danger signal) છે. સચેત પ્રાણીઓને સન્માર્ગે ચઢાવવાને આવી ચેતવણીઓની આવશ્યકતા છે.

મિત્રે અથવા શત્રુએ કરેલી ખરાબ ટીકાને આપણે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે જાગ્રત કરવા આવેલા ખરાબ સ્વપ્ન તરીકેજ ગણી કાઢવી. જ્યારે તમે જાગો છો ત્યારે સ્વપ્ન ક્યાં રહે છે? જ્યારે આપણે આપણા વર્તનને પ્રેમમય બનાવી દઈએ છીએ ત્યારે સઘળું નુકસાન ખરો નફો બની જાય છે. ગરીબ સિંદૂરેલાની મોજડી ખોવાઈ ગઈ, પરંતુ તેને મોજડી પણ મળી અને સાથેસાથે રાણીપદ પણ મળ્યું!

જ્યારે આપણે સમસ્ત વિશ્વ સાથે તાદાત્મ્ય સાધી લઈએ છીએ ત્યારે કોઈ પણ દુર્જન માણસ આપણી પાસે આવવાની હિમ્મત કરી શકતો નથી. ઘરમાં પ્રકાશ ન હોય ત્યારેજ

ચોરો તેમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. જે પુરૂષ લોકનાયક થવાને લાયક હોય છે તે કદિ પણ “ મારા સોબતીઓ મૂળ છે, મારા અનુયાયીઓ બેઠમાન છે, લોકો કૃતજ્ઞી છે, સમાજમાં કિંમત કરવાની શક્તિ નથી, ” એવા બડબડાટો કરતો નથી. આ બાબતો આયુષ્યના મહાન ખેલનો માત્ર એક દાવ છે; અને નિરાશાથી હારીને અટકી ન જતાં તેની સામે થવામાંજ ખરું સામર્થ્ય રહેલું છે. અનાવશ્યક ટાંટો અને બેદરકારી ભરેલો માનસિક ઘસારો આ બે બાબતોથી જો દૂર રહેવામાં આવે તો ઘણીજ સંતોષકારક રીતે પ્રાપ્ત ન થાય એવી વસ્તુ જગતમાં કયી છે ?

Oh Love, Sweet Love

For ages and ages

Thou gavest me the dor.

Now hiding behind the foes and friends

Now disappearing in the criticisms and praise.

Now lost in pleasures and pride

Concealed in troubles and pains

Then out of sight in life's trials

Forgotten in the midst of losses and gains.

O Love, Sweet Love

For ages and ages thou gavest me the dor.

Percussions, Concussions of trials and joys, hard blows knocks all smiles and sighs,

With a wonderous chemistry, with a strange electricity.

A purifying process, a disengaging analysis From loves and hatred, Concerns, attachment Clingsings, repulsions from the ore of passions.

Brought out of my heart, a Radium of glory

Oh ! what a strange story !

O Love, Sweet Love

For ages and ages thou gavest me the dor.

From my Radium of heart

X rays do start,

To the objects of all sorts

Transparency impart

On all sides and parts,

What a marvellous art !

O Love, Sweet Love

For ages and ages thou gavest me the dor !

Sarcasms so sharp,

All shakings and props ;

Foes, friends and shops

Your hiding walls-

No more opaque,

Reveal you all

O jewel of jewels !

Myself, Radium, pure

Thou burnest as fuel

All caskets and purses

Valise, trunks and curses,

Doors, locks and boxes -

All possessions obnoxious,

O Truth Radium, pure !

O Self, omnivorous sure !

O Love, sweet Love

For ages and ages

Thou gavest me the dor.

અર્થ:—

ઓ પ્રેમ ! મધુર પ્રેમ ! તેં મને યુગોના યુગો સુધી ઠગ્યો છે.

ઘડીમાં શત્રુઓ અને મિત્રોની પાછળ સંતાઈને,

ઘડીમાં નિંદા અને સ્તુતિમાં અદૃશ્ય થઈને,

ઘડીમાં આનંદ અને અહંકારમાં ખોવાઈ જઈને,

ઘડીમાં વિપત્તિ અને દુઃખોમાં દબાઈ જઈને,

ઘડીમાં સંસારનાં સંકરોમાં લપાઈ જઈને,

ઘડીમાં નક્ષ અને તોટાની વચ્ચે ભૂલાઈ જઈને,

ઓ પ્રેમ ! મધુર પ્રેમ ! યુગોના યુગો સુધી તેં મને ઠગ્યો છે.

સંકટ અને આનંદના ધક્કાઓ, સખત હાડમારીઓ, સખત હડસેલાઓ, સઘળાં હાસ્યો અને સઘળાં રોદનો કંઈ અજળ પ્રકારની રસાયનક્રિયા અને કંઈ અજળ પ્રકારની વિદ્યુચ્છ્વિત ધરાવે છે. એ ખરેખર એક પ્રકારનો શુદ્ધિકરણ પ્રયોગ છે; આસક્તિ તોડનારું પૃથક્કરણ છે.

આ ક્રિયાદ્વારા રાગ, દ્વેષ, સંબંધ, આસક્તિ, ભક્તિ અને ધિક્કાર વગેરે મનોવિકારરૂપી કાચી ધાતુમાંથી નિર્વાણ-પરમપદરૂપી શુદ્ધ રેડિયમ મળી આવે છે.

આહા ! કેવી વિચિત્ર ઘટના !

ઓ પ્રેમ ! મધુર પ્રેમ ! યુગોના યુગો સુધી તેં મને ઠગ્યો છે.

મારા અંતઃકરણના રેડિયમમાંથી એકસ રે કિરણો નીકળે છે; અને તે સઘળી જાતના પદાર્થોને, સઘળી બાબતોને અને સઘળા ભાગોમાં પારદર્શક બનાવી મૂકે છે.

કેવી અદ્ભૂત કળા !

ઓ પ્રેમ ! સ્વર્ગીય પ્રેમ ! યુગોના યુગો સુધી તેં મને ઠગ્યો છે.

ખરું રહસ્ય ગુપ્ત રાખવાને માટે તીક્ષ્ણ નિંદા, સર્વ કંપો, સર્વ આધારો, શત્રુઓ, મિત્રો અને સર્વ વ્યાપારો, આ સઘળી વસ્તુઓની તમે જે દિવાલો બાંધી છે તે હવે અપારદર્શક નહીં નથી. તમારાં સઘળાં રહસ્યો સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરો.

હે ઉત્તમ આભૂષણ ! આત્મારૂપી શુદ્ધ રેડિયમ !

પેટી, પટારા, તીજેરી, બારણાં અને તાળાં આ સઘળી જોટી મિલકતોને તું બાળીને ભસ્મ કરે છે.

શુદ્ધ સત્ય સ્વરૂપ રેડિયમ ! ઓ સર્વભક્ષી આત્મા !

ઓ પ્રેમ ! મધુર પ્રેમ ! યુગોના યુગો સુધી તેં મને ઠગ્યો છે.

નિર્ધિકાર દષ્ટિ.

બાળક દરેક વસ્તુમાં મનુષ્યપણું રહેલું હોય એમ ધારે છે. આકાશમાં મેઘગર્જના થાય ત્યારે તેઓ માને છે કે બાદળોની પછવાડે એકાદ રાક્ષસ રહેલો હોય છે તે ખીજવાઈને ખૂમભરાડા મારે છે ! તેવીજ રીતે કેટલાંક બુદ્ધાંઓ, બાળકો જે જે વસ્તુના સંસર્ગમાં આવે છે તે તે સઘળી વસ્તુઓ ખરાબ છે એવો આરોપ તેમનાપર મૂકે છે ! જ્યારે કોઈ વસ્તુ બહારથી

ખરાબ દેખાય ત્યારે તેમના પ્રેમના કાયદાને અનુસરતું આપણું વર્તન બનાવવાને બદલે, પરિસ્થિતિની સાથે છિદ્ર શોધવાં, એ ટેલીફોનદ્વારા ખરાબ ખબર સાંભળીને તે યંત્રને ભાગી નાખવા ખરાબર છે.

આસ્ટ્રેલીઆના કાળા લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે અમુક મંત્રો જપવાથી અથવા એવાજ કોઈ પ્રકારથી માણસ પોતેજ વરસાદ વરસાવી શકે છે ! તેઓ આ ક્રિયાને “મેલકા” કહે છે. એક પ્રખ્યાત માણસ લખે છે કે “અમારા પ્રવાસ દરમ્યાન જો વાવાઝેડું થતું તો અમારી સાથેના જંગલી કાળા આસ્ટ્રેલીઅનો હંમેશાં ખીજા લોકોપર (ખીજા આસ્ટ્રેલીઅનો કે જેઓ વરસાદ વરસાવતા હતા તેમનાપર) ગુસ્સે થતા.”

આ જંગલી આસ્ટ્રેલીઅનોમાં જે ઘેર અજ્ઞાન-તિમિર માલમ પડે છે તેવીજ ભતતું અજ્ઞાન પોતાના બાંધવના દોષથી (ગુસ્સે થનારા સુધરેલા અને કેળવાયેલા લોકોમાં છે. મુદ્દિના કાયદા પ્રમાણે વરસાદ આવે છે. પુષ્પ ખીલે છે તેમાં પણ મુદ્દિના નિયમ સિવાય કોઈ બીજી વસ્તુ દેખાતી નથી. એવીજ રીતે જો કે જૂઠાસ સમજ્યો નહોતો તોપણ તેના દગાભરેલા ચુંબનમાં પ્રેમનો કાયદોજ પૂર્ણ જોશમાં અમલમાં મૂકાયો હતો. તે દગાભરેલા ચુંબન પછી તરતજ જે ઘટના બની તેથીજ આજ ક્રાઇસ્ટને સૌ માણસો યાદ કરે છે. જો તેમ ન થયું હોત તો આજે ક્રાઇસ્ટને કોણ યાદ કરત ? માફી માગતા બંધુઓને ઉદાર જોસફે કહ્યું કે “લાઇઓ ! તમે મને કૂવામાં નાખ્યો નથી. ઇજીપ્તમાં મને દેવપદ આપવાને માટે પ્રેમદેવીને મારા લાઇઓ કરતાં વધારે સારું સાધન મળી શક્યું નહિ, તેથી તેણે સાધન તરીકે તમનેજ પસંદ કીધા.”

હું જે વસ્તુને હાથમાં લઉં છું તે મને એટલી બધી ચંચળ, ક્ષણભંગુર અને નાશવંત જણાય છે કે હું કોઈ પણ વસ્તુને સ્થિર અને ખરા સ્વરૂપવાળી માની શકતો નથી, ત્યારે હું તેપર ટીકા તો શી રીતેજ કરી શકું ? એક વિજળીનો ચમકારો થતાં પૂર ઝડપે જતી આગગાડી અને દોડતું વાદળું સ્થિર દેખાય છે; પણ જ્યારે આપણે તેના સંબંધમાં વધારે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ ત્યારે તે ‘સ્થિર નથી’ એવી આપણી ખાત્રી થાય છે. આવીજ રીતે લોકો બધી વસ્તુઓને માયાના ચંચળ પ્રકાશમાં જુએ છે અને તેટલા ઉપરથીજ સ્થિરતા, વ્યક્તિત્વ અને સમૃદ્ધિ વિષે પોતાનો ચોક્કસ અભિપ્રાય બાંધી બેસે છે, આને વ્યાવહારિક જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. દરેક વસ્તુને શાશ્વત, સત્ય અને અનંતતાના સૂર્ય-પ્રકાશમાં જુઓ, એટલે તમને અમર શાંતિ સાથે તમારું ઐક્ય થયેલું જણાશે.

મનુષ્યના વાદવિવાદ અને અધડાઓ વ્યર્થ છે. વાદવિવાદ કરીને પોતાના મતભેદ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ભિન્નતા, અસંતોષ અને અશાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ શું ? મકાન બાંધવા પહેલાં પાયો ખરાબર નાખવામાં આવેલો ન હોવાથી આ પરિણામ આવે છે. પ્રથમ અંતઃકરણને જીતો, પછી ન્યાયબુદ્ધિને ભગ્ન કરો. જ્યાં ન્યાયબુદ્ધિનો પરાજય થાય છે ત્યાં પણ પ્રેમ વિજયી નિવડે છે. ઇસપનીતિ વાંચવાથી જણાય છે કે વાયુ બળાકાર કરીને વઠેમાણુંનો ડગલો ઉતારાવી શક્યો નહિ, પણ સૂર્ય ધીમે ધીમે નમ્ર વર્તણૂકથી તે ઉતારાવી શક્યો.

ધર્મ અને મતનું ઐક્ય કરવાને માટે લોકો ઘણા ચિંતાતુર બની રહ્યા છે, પણ તેઓ આત્માનું ઐક્ય થવાની રાહ જોતા નથી. ઐક્યનો અર્થ એ છે કે ઉપર ઉપર દેખાતા ભેદ અને જુદા જુદા મનોવિકારને ન ગણકારતાં એકત્ર થવું. માત્ર પ્રેમથી આ પ્રમાણે થઈ

ક્રાઇસ્ટના બાર શિષ્યોમાંના એક જૂઠાસ નામના શિષ્યે છેવટે ક્રાઇસ્ટ સાથે દગો કીધો હતો.

શકે છે. સર્વનાં અંતઃકરણ સમજ્યા સિવાય તેમની લાગણી તમે જાણી શકશો નહિ. વિજ્ઞાન બુદ્ધિના કરતાં સહૃદયતા વધારે આવશ્યક છે. પ્રેમ કાયદો તોડે તેથી કાર્યસિદ્ધિજ થાય છે, પરંતુ જો બીજી કોઈ વસ્તુ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરે તો તોફાન અને ક્રાંતિ થયા વિના રહે જ નહિ. માત્ર પ્રેમજ દૈવી કાયદો છે. પ્રેમનેજ માત્ર કાયદો તોડવાનો હક છે, પ્રેમથીજ મળેલી સંપત્તિનો સ્વીકાર કરવો એ ઈશ્વરી ન્યાયને અનુસરતુંજ કાર્ય છે. હક કરીને લેવું એ ગેરકાયદેસર છે.

બંધુઓ ! તમે નિષેધક ટીકાઓ અને કોધથી ભરેલી ફરીઆદો આજ સુધી કરતા આવ્યા છો, પણ તેથી તમારી સ્થિતિ સુધરવાને બદલે દિવસે દિવસે બગડતી જાય છે ! હવે આપણે યોગ્ય માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

સામા પક્ષનાં માણસોએ 'ખોટું' કામ કીધું તેથી તમે પણ જો 'ખોટું' કાર્યજ કરો તો તેથી કાંઈ સ્થિતિ સુધરવાની નથી. એથી તો એક કલંક ઉપર બીજું કલંક ઉમેરાશે, કાંઈ તેમાંથી ઘટવાનું નથી. એક પુખ્ત વયના માણસનું એક છોકરાએ અપમાન કર્યું; આથી ગુસ્સે થઈ પેલો માણસ છોકરાને મારવા દોડ્યો અને તેને પકડીને બોલ્યો:—“ મૂર્ખા ! તું આટલો બધો ઉદ્વેગ કેમ બન્યો છે ? ” છોકરાએ તુરત જવાબ આપ્યો કે “ મહેરબાન સાહેબ ! આપના કહેવા પ્રમાણે હું મૂર્ખ હોવાથી મેં અટક્યાનું કર્યું, પણ આપ તો ડાહ્યા છો ને ? આપ તો ડાહ્યા માણસ જેવી વર્તણૂક રાખો ! ”

વિજ્ઞાનીથી ભરેલી વસ્તુ જ્યારે કોઈ વસ્તુના સંસર્ગમાં આવે છે ત્યારે તેને તે ચોંટી જતી નથી, પણ પ્રવર્તનક્રિયા (Induction)—થી વસ્તુમાં વિષમ વિજ્ઞાની (Opposite kind of electricity) ઉત્પન્ન કરે છે, પણ જ્યારે બરાબર સંયોગ થઈ જાય છે ત્યારે સમ વિજ્ઞાની ઉત્પન્ન થાય છે. જાતિ-અભિમાન તથા વર્ણોભિમાનના કાચના પડદાઓ જ્યાં-સુધી અંતઃકરણો એક થવા ન દે ત્યાં સુધી બુદ્ધિ અને વિચારની મદદથી એક્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નુકસાનકારક અને લયાવહ છે. એથી તો તમે જે પરિણામ લાવવા માગો છો તેથી તદ્દન વિરૂદ્ધ પરિણામજ આવશે. જ્યાં સુધી એક માણસપર તમે પ્રેમ ન રાખો ત્યાં સુધી તમે તેને જાળખી શકશો નહિ.

જ્યાં બુદ્ધિનો પરાજય થાય ત્યાં પ્રેમને વિજય મળી શકે છે.

ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય વગેરેને લોકો મંત્રેલાં માદળીઆની પેઠે ગળામાં પહેરે છે, સઘળી જાતના ગુણ અને પ્રભાવ તેમાં છે એમ માનવામાં આવે છે; છતાં આપણે જે થોડો ઘણો વિજય મેળવીએ છીએ તે એનાથી નહિ, પરંતુ તેનાં કારણો જુદાંજ છે. હવે આપણે આપણા મનુષ્યત્વનું સંરક્ષણ કરીને આ વહેમો ત્યજી દેવા જોઈએ. આ નામ-રૂપનાં રમકડાં સાથે હજી કેટલા દિવસ રમ્યા કરશો ?

ખોટા મતો, લોભ, મોહ, વગેરે સર્વે તમારે છોડવાં જોઈએ. તમારી સર્વ મત્તા (મગત્વ, માયા, મારાપણ) તમારા ઉપર સત્તા ચલાવે છે અને તમને ગુંગળાવી નાંખે છે. તમે પોતે અંદર ઉતર્યા સિવાય બીજાઓને બહાર કાઢી શકશો નહિ. તમારું સર્વસ્વ લૂંટાઈ જવામાંજ આનંદદાયક વિજયનો ખજાનો રહેલો છે. ઈશ્વરનું એક નામ ‘ હરિ ’ છે. તે ‘ રામ ’ ને સાથી વધારે પ્રિય લાગે છે. ‘ હરિ ’ નો ખરો અર્થ ‘ લૂંટારો ’ થાય છે. હે પરમ કૃપાળુ હરિ ! વળી કોઈ સલાહ પૂછશે કે “ તમે હુશ્મનને શરણે જાઓ તો તે તમને

ખાઈ નહિ જાય ? ” પણ હું તેને એટલુંજ કહું છું કે “ હે મૂખો ! હે ધૂત ! તે કોઈ દિવસ આ પ્રયોગ કરી જોયો છે ? ”

જાંઘીનાં સઘળાં ખારણાંઓ ઉપર “ જોયો ” એવો શબ્દ લખેલો છે, પણ તમે તેને ખોટી રીતે વાંચો છો અને “ હડસેલો મારવાનો ” પ્રયત્ન કરો છો. હવે એમ તે કાંઈ ખારણું ઉઘટે ? વિવાદ કરવો એ “ હડસેલો મારવા ” ખરાબર છે અને પ્રેમદ્વારા બીજાનાં હૃદયો તમારાં અંતઃકરણમાં મેળવી દેવાં એ “ જોયો ” ખરાબર છે. અંતઃકરણ પ્રેરણાના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર છે અને મસ્તક એ ખહાર નીકળવાનું દ્વાર છે. અંતઃકરણ પ્રેરણા કરે છે, અને મસ્તક તેનું વિવરણ કરે છે. જેવી રીતે દેહ પહેલો અને કપડાં પછી, તેવીજ રીતે લાગણી પહેલી અને વિચાર પાછળ હોવો જોઈએ. કોઈ પણ વ્યક્તિની લાગણી અદલાતા તેની વિચારપદ્ધતિમાં એક મોટી કાંતિ થઈ જશે.

જાંઘી શું છે ? વિદ્વાનોની એક માળાજ છે. જેઓ જાંઘીની સપાટી ઉપર જીવે છે તેઓ જાંઘીનો ઉપલોજ અર્થ કરે છે, પણ જેઓ ખરી જાંઘી (પ્રેમમય જાંઘી) જાળે છે તેઓ તેનો એવો અર્થ કરતા નથી. ગર્જીદાસો, બાહ્યસ્વરૂપથી મોઢ પામનારાઓ અને શરમ ભરેલા માનવંતપણાના શરમ વગરના ગુલામો (Shameless slaves of shameful respectability) ના સંસર્ગમાં આવવું નુકસાનકારક છે એ ખરી વાત છે; પરંતુ જ્યાં પ્રેમદેવીની પધરામણી થાય છે ત્યાં હલકા લોકો ઉભા પણ રહી શકતા નથી. આપણે તેનો સંસર્ગ છોડી દેવાની જરૂર પણ પડતી નથી. ખાસ જરૂર પડ્યા સિવાય આમંત્રણ વગરના પરોણાઓ જો તમારી પાસે આવે તો એમજ સમજજો કે કુદરત એ કુદરતજ નથી. મતલબ કે એમ બનવું પ્રકૃતિવિરૂદ્ધ છે.

પંખબના ગનીમતે પોતાના “ નૈરંગઈક ” નામના ગ્રંથમાં અઝીઝ નામના એક શિક્ષકની વાત લખી છે. ગરીબ બિચારો શિક્ષક શાહિદ નામના એક વિદ્યાર્થીને અત્યંત પ્રેમથી ચહાતો હતો. વિદ્યાર્થીઓની પાટી તપાસતી વખતે તે પોતાના પ્રિય શિષ્ય શાહિદની વાંકા-ચુંકા અક્ષરોવાળી પાટી પોતાની નજર સામે રાખતો અને તે પાટીના અક્ષરોને ઉત્તમ ગણતો. શાખાશ ! શાખાશ ! ખરાબર છે ! જ્યાં પ્રેમને અભાવે દૃષ્ટિ દૂષિત થઈ હોય ત્યાંજ માત્ર ભૂલો દેખાય છે. જ્યારે પ્રેમદેવી આપણા હૃદયમાં પધારે છે ત્યારે અધારાનો નાશ થાય છે; અને દિવસ પછી રાત્રિ ન પડતાં દિવસજ આલુ રહે છે.

ખરાપણું. (Veracity.)

પવિત્રતાના નામ નીચે કેટલાક લોકો પ્રેમની વિરૂદ્ધ ગણગણાટ કરે છે, પણ પવિત્રતા તો પ્રેમ વગર એક ક્ષણ પણ જીવી શકતી નથી એ વાત તેઓ શા માટે ભૂલી જાય છે ? કેટલાક પ્રેમથી મરે છે; કેટલાક દ્રેષથી મરે છે. ઢાંગી પવિત્રતા ધારણ કરી દ્રેષ રાખવો એ ઘણાજ ભયંકર ગુન્હો છે. જગતમાં અપવિત્રતાના ગુલામો ઘણા છે, પરંતુ જાતિના નામ નીચે પોતાની હુબળતા ઢાંકનાર પવિત્રતાના ગુલામો અધિક ભયંકર છે. પોતાના આત્મા સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તી, પોતાના અનુભવ પ્રમાણે આચરણ રાખો. સ્વાનુભવ કરતાં વધારે યોગ્ય બીજો કોઈ ગુરૂ નથી.

સ્વાનુભવ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્ય સિવાય બીજું કોઈ શુદ્ધ અંતઃકરણ ધરાવી શકતું નથી.

પવિત્રતાના શુદ્ધ બાહ્યોપચારને અને ભતિદ્રેષ (Sex-hatred) ને અથોગ્ય મહત્ત્વ આપવાથી આત્માનુભૂતિ-ખરી પવિત્રતા-થી આપણે વંચિત થઇએ છીએ.

સમાજને કૃત્રિમ નીતિ શીખવનાર ધંધાદારીઓ જો શાંત રહે તો લોકો શારીરિક અને માનસિક પવિત્રતા એની મેળે રાખતાં શીખે; હાથપગ ધોવાનો આરોગ્યરક્ષણનો સાદો કાયદો લોકો પોતાની મેળે શીખી લે છે, તેવીજ રીતે શારીરિક અને માનસિક પવિત્રતા પણ તેઓ આપોઆપ રાખતાં શીખી જાય. વિષયાસક્તિ વિષે બહુ ઉઠાપોઠ કરવાથી તો દૈવીપ્રકૃતિ ધરાવનાર મનુષ્ય પણ જે વસ્તુથી દૂર છે તે વસ્તુ તેના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થશે. તમારી શક્તિઓને ઉચ્ચ વિષયો તરફ વાળશો તો ક્ષુદ્ર વિષયાસક્તિ વિષે વિચાર કરવાનો સમય પણ તમને મળશે નહિ.

મનુષ્યો પોતે સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં શીખે એવું શિક્ષણ ન આપતાં કેટલીક સંસ્થાઓ માનસિક દારિદ્ર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. નિર્દોષ છોકરા અને છોકરીઓનાં મસ્તકમાં અસુક ધાર્મિક મતો બળાટકારે ભરી દેવાથી માનસિક દારિદ્ર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. નીતિનો બોધ આપવાથી નૈતિક દારિદ્ર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માનસિક દારિદ્ર્ય અને ધર્મધેલચ્છા એ એકજ રોગની નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ (Passive and active), એવી બે સ્થિતિઓ છે.

બધી નદીઓ એકજ સાગરમાં જઈ મળે છે. પ્રેમના બધા પ્રવાહ એકજ પ્રેમસાગરમાં જઈ મળે છે. ધૈર્યના હૃદયમાંથી સૌંદર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્માની નાભિમાંથી કમળ ઉગે છે. જેને સૌંદર્યની ધૃત્તિ હોય તેણે ક્ષીરસાગરમાં સૂતેલા પરમાત્મા પાસેથી તે મેળવવું જોઈએ. ખરેખર, 'સૌંદર્ય' એ 'પરમાત્માનું' નિવાસસ્થાન અને આત્માનું જીવન છે. સૌંદર્યની અભિરૂચિવિનાનો મનુષ્ય દગો, લૂંટ અને પ્રપંચજ કરી શકે છે. પણ સૌંદર્ય ક્યાં છે ? શું તે ભુરી આંખો, શુભાખી ગાલ, કેકિલ સ્વર, રમણીય દેખાવ અને સુંદર કળામાં છે ? હા, છે. પરંતુ તે માત્ર તેમાંજ છે એમ નથી. વસંત ઋતુ આવે ત્યાં સુધી જેને આનંદને માટે આખો શિયાળો રાહ જોવી પડે છે તે મનુષ્યની અભિરૂચિ ખરેખર શોચનીય છે. એક વખત મધુર સ્વર કર્ણગોચર થાય તે પહેલાં જેની અભિરૂચિ ઉપર હજારો વખત આઘાત પડે એવા સંગીતના શોખીન મનુષ્યની દશા પણ શોચનીય છે. જે માણસના આનંદનો આધાર રમણીય દેખાવ, સુંદર બગીચા, અનુકૂળ ભિત્રમંડળ, મધુર વચનો ઇત્યાદિ બાહ્યવસ્તુઓ ઉપર છે તે માણસને ખરેખર અભાગીજ સમજવો જોઈએ.

ખરો સુક્રમનુષ્ય તો તેજ છે કે જેનો અંતઃપ્રકાશ તેની આસપાસની સઘળી વસ્તુઓ ઉપર સૌંદર્યપ્રકાશ નાખે અને જેના અંતઃકરણમાંથી કેવળ દિવ્યપ્રેમનાં કિરણોજ નીકળ્યા કરે. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના સમક્ષ ચોર અને દારૂડીઆ લોકોમાં રહેલો ધૈર્યી અંશ પણ પ્રકટ થતો હતો.

પુરાણ પુરૂષ ભગવાન સૂર્યનારાયણને પોતાના પરિભ્રમણમાં પ્રકાશ સિવાય બીજું કંઈજ દેખાતું નથી.

સુક્ર લોકોની પ્રેમશક્તિથી જંગલી પશુઓનો પણ ઉદ્ધાર થઇને તેમનામાં પ્રેમનાં ઝરણો કુટે છે, એમ યોગદર્શનસૂત્રમાં લખ્યું છે તે શું બોદું છે ? આપણે જે પ્રેમ અનુભવીએ છીએ એજ જો સઘળા ધર્મોમાં કહેલું સ્વર્ગ ન હોય તો પછી સ્વર્ગ એ એક સ્વપ્ન સિવાય બીજું કંઈ શકે ?

પવિત્રતા એટલે શું ?

દેહાત્મભાવ, ઇન્દ્રિયાસક્તિ વગેરેના ક્ષુદ્ર વિચારોથી આત્માને દૂષિત ન થવા દેવો એજ ખરી પવિત્રતા છે. બાહ્ય વિષયોના દાસ ન થઈ બેસતાં તેથી અલિપ્ત રહેવું એજ પૂર્ણ પવિત્રતા છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈને રાગદ્વેષ, માનાપમાન, જ્યાજ્ઞ્ય ઇત્યાદિ દ્વંદ્વની કોઈ પણ અસર આપણાપર ન થાય એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એનું નામજ પવિત્રતા છે. માત્ર પવિત્ર માણસોજ સૃષ્ટિસૌંદર્ય અનુભવી શકે છે. જેમ સુંદર સ્ત્રી આરસીમાં પોતાનું મુખ બોધને આનંદ પામે છે, તેવી રીતે સૃષ્ટિસૌંદર્ય બોધને પવિત્ર આત્મા પોતાની અંદરનું “આનંદસાગ્રાજ્ય” નામરૂપાત્મક પ્રકૃતિદર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું બોધને આનંદ પામે છે. સાચા પ્રેમી મહાત્માઓ પ્રેમનો અનુભવ લઈ શકે છે, પરંતુ તેઓ તેમાં ન ફસાતાં નીચી ભૂમિપર આવવાને બદલે ઉચ્ચ ભૂમિકામાં જાય છે. ખરી પવિત્રતા એટલે વિશુદ્ધ પ્રેમ અને વિશુદ્ધ પ્રેમ એટલે ખરી પવિત્રતા. કોઈ કોઈવાર નીતિની દુર્બળતા (Moral weakness) પવિત્રતા ગણાય છે, અને આસક્તિ પ્રેમના નામથી ઓળખાય છે, એ બહુ શોચનીય છે.

તમે કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર આસક્ત થઈ જાઓ ત્યારે તમે તેનો પૂરો ઉપભોગ લઈ શકતા નથી. પ્રકૃતિનો નિષ્કામ લક્ષ્ય બાગની શોભાનો સંપૂર્ણ આનંદ ભોગવી શકે છે, પરંતુ બાગનો કહેવાતો માલિક તો તેનો આનંદ લેવાને બદલે તેની કાળજી અને ચિંતામાંજ પોતાનું આયુષ્ય પુરું કરે છે. આપણે એ ખરી પવિત્રતા અથવા પ્રેમનીજ જરૂર છે. બીજી બધી વસ્તુઓ એની મેળેજ ચાલી આવશે.

એ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ?

વર્તમાન સ્થિતિ ગમે તેવી હોય તોપણ તે પ્રત્યેનું આપણું કર્તવ્ય બજાવી તેને ઉચ્ચ બનાવવાથીજ અનાયાસે આત્મસાક્ષાત્કારનો લાભ મળશે. આત્મસાક્ષાત્કાર આપણાથી દૂર છે, એમ માની તેની પાછળ દોડવાથી આપણે તેને પ્રાપ્ત કરી શકીશું નહિ. બાળક પોતાના બાળપણની રમતગમતો અને બાળપણને જાજતાં કર્તવ્યોમાં નિમગ્ન રહેવાથીજ બાળપણ છોડીને પુખ્ત અવસ્થામાં દાખલ થાય છે, માંકડાની પેઠે પુખ્ત માણસની નકલ કરવાથી તે પુખ્ત ગણાતું નથી.

સૌંદર્ય એ શું છે ?

ત્યાગ એટલે અહંકારનો ત્યાગ. ખરેખર, સંકુચિત વ્યક્તિત્વ (હું પાણું) તજવાથીજ ચિરંજીવ થઈ શકાય છે. લોભી-સ્વાર્થી-વૃત્તિથી સૂર્યનાં સર્વ કિરણો શોષી લેનાર હરકોઈ પદાર્થ કાળો પડી જાય છે, પરંતુ એ કિરણો શોષી ન લેતાં ઉદારવૃત્તિથી-નિસ્પૃહતાથી બહાર પાછાં ફેંકનારો હરકોઈ પદાર્થ તેજસ્વી બને છે. સર્વ આકર્ષણનું કેન્દ્ર દેહીપ્યમાન સૂર્ય એમરે પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા ફેંકે જાય છે.

બાળકો સૌને મધુર લાગે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમનું મન ‘અહંપણું’ થી સંકુચિત થયેલું નથી.

પોતાના કૃત્યથી આત્મત્યાગ અને નિઃસ્વાર્થ ભક્તિની છાપ આપણા મનપર પાડનાર કોઈ પંથુ વ્યક્તિ આનંદ આપે છે, અને આકર્ષણ કરે છે. પ્રેમસ્મૃતિપર સૌ પ્રેમ કરે છે. ધાર્મિક ઝગડા અને તત્ત્વજ્ઞાનના વાદવિવાદો ! દૂર હો, તમારું કાંઈ કામ નથી. હું તેઓને સારી

પેઠે ઓળખું છું. સૌંદર્ય એટલે પ્રેમ અને પ્રેમ એટલે સૌંદર્ય. એ બન્ને સાથે મળ્યાં એટલે થયો સંન્યાસ. ઇંગ્લાંડના સંન્યાસી એડવર્ડ કાર્પેન્ટરના શબ્દોમાં કહીએ તો “ તમારા પોતાનાં વિષે વિચારે કરવાનું તદ્દન છોડી ન દો ત્યાં સુધી તમને સુખ મળી શકશે નહિ; અને તે પણ અર્થ મને કરવું જોઈએ નહિ, હુદ્ડું પાણીનો અંશ પણ રહ્યો હશે તો તે સઘળી બાજુ ઓળી નાખશે. હું એમ કહેતો નથી કે એમ કરવું મુશ્કેલ નથી, પણ એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી.”

હે મનુષ્ય ! પ્રેમમૂર્તિ બનીને જીવવામાંજ મજા છે. બુદ્ધ, ક્રાઈસ્ટ અને અન્ય સંતાદિ પ્રાચીન કાળની વિભૂતિઓનાં અપૂર્ણ લખાએલાં દ્રષ્ટાંતોથી ભોળાવાઈ જશો નહિ. દેશકાળથી બહીશો નહિ.

માણસની—એકજ માણસની ઇચ્છા આગળ ઈતિહાસ કુલ ઉઠે છે.

પ્રેમસ્વરૂપે રહ્યો એટલે તમારી મરણ પ્રમાણે બધા નિયમો બંધાશે. અંતર એકજ સાથે એકાકાર થઈ જાઓ એટલે કાળ તમને બરાબર તાલ આપશે, તમારી મરણ પ્રમાણે ચાલશે.

ઘડીઆળના કાંટા કેટલા નાનુક છે ? છતાં સમસ્ત જગત ઉપર તે કેવો કરો અમલ ચલાવે છે ? એ નાનુકડા કાંટાના ગુલામ બની રહેવું (કાળથી બંધાવું) એ અમર મનુષ્યને કેવી મોટી શિક્ષા છે ? દેવગતિ ખરેખર વિચિત્રજ છે ! સૃષ્ટિના એકજ અને અંત ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખવાથીજ લોકો ત્રાસ પામે છે. અરે નાસ્તિકો ! અરે અશ્રદ્ધાળુઓ ! બીજાના શરીરમાં જુદો આત્મા છે એમ તમે માનો છો ને ? ‘ રામ ’ કહિ ઘડીઆળ રાખતો નથી, તે છતાં કદી પણ વખત ચૂકતો નથી ! પ્રેમપ્રેરણાની સાથે ચાલવાને વખત પોતે બંધાયેલોજ છે. પવનચક્કો બરાબર ગોઠવો એટલે ચારે બાજુએથી આવતો પવન તેને સહાયતા કર્યા વિના રહી શકશેજ નહિ. આવી રીતે પ્રકૃતિ પોતાની જાતેજ તમારે તાબે થશે. પ્રેમસ્વરૂપ બનશો એટલે સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થશે.

આપણા શિષ્ટાચાર અને આદરણીય જોઈને દેવતાઓ મૂંઝામાં હોય છે. પોતાના સાથી નજીકના પાડોશી—આત્મા પ્રત્યે બેવફા રહીને આપણા દૂરના પાડોશી પ્રત્યે વફાદાર બનવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આપણે કેવો લજ્જાસ્પદ પ્રતિજ્ઞાભંગ કરીએ છીએ ! એક ભિખારી એક કુલીન સ્ત્રી પાસે બીજા માંગવા આવ્યો, પરંતુ તે બિચારી કુલીન સ્ત્રીને તો ઘરબાર વગરના ભટકતા તે ભિખારીનું સ્વાતંત્ર્યજ ઇષ્ટ લાગ્યું. ભિખારીના ગયા પછી તેણે પોતાના પતિ આગળ બહાનું કાઢ્યું કે “ મારી માતા ગુજરી ગયાનો પત્ર હંમણાંજ મને મળ્યો છે, માટે મને પીયર જવા દો. ” પતિએ વિચાર કર્યો કે “ સાસુજી અમારે માટે કાંઈ વારસો મૂકીને મરી ગયાં હશે, માટે રજા આપવામાં કાંઈ હરકત નથી. ” સ્ત્રીને તરત રજા મળી. તે સ્ત્રી રોશન પર ગઈ અને ટીક્રીટ લઈ આગાડીમાં બેસી નજીકના રોશને ઉતરી પડી. પાંજરામાંથી છૂટેલા પક્ષીની પેઠે આનંદથી તે જંગલમાં ભટકવા લાગી. તેને ભૂખ લાગતાં ગામડીઆ બેઠૂત પાસેથી તેણે ખોરાક ખરીદ્યો અને તે ખાધો. રાત્રિ પડતાં ઘાસની ગંજમાં ભરાઈ સૂઈ રહી. બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠીને પણ એજ પ્રમાણે કરવા લાગી. પણ એટલામાં લ્યો, વળી તેણે આ શું અવાજ સાંભળ્યો ! થોડીવારમાં તેણે પોતાના સ્વામીને પેલા ભિખારી સાથે ભટકતો દીઠો. પેલી સ્ત્રીની પેઠે તેના સ્વામીને પણ ઘરનો કંટાળો આવ્યો હતો, અને તેથી તે પણ બહારની મોજ લેવા નીકળી પડ્યો હતો. બેવફાઈ (Faithlessness)

કરનાર ગણાઈ જઈશું, એવી ધાકે એમાંથી એકે એક બીજાની આગળ દિલ ખોલીને વાત કરી નહિ. બીજાને ખુશ કરવાના બધા પ્રયત્નો આવાજ સમજવા. તમારી જાત સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તો એટલે તમે કોઈની સાથે અપ્રમાણિકતા કરી શકશો નહિ. હુનિયાની શરૂઆતમાં તેમજ આજે પણ દોષ છૂપાવવાની વૃત્તિ એજ સર્વ પાપોની માતા છે. બીજાની હાંજરીથી સંકોચાવું એ ખરા દેવનો-અંતરાત્માનો દ્રોહ કર્યો ખરાખર છે. અંતરાત્મા સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવાથીજ તમે જગતમાં પ્રકાશ ફેલાવી શકશો. પૂર્ણ અને ઉચ્ચ પ્રકારનો સ્વાર્થ એજ ખરો પરમાર્થ છે. ખરું જોતાં ‘પરમાર્થ’ શબ્દ જ ખોટો છે. બીજા ઉપર આપણે ઉપકાર કરીએ છીએ એવી ક્ષુદ્ર ભાવના આપણા આત્માનું વિસ્મરણ કરાવે છે. આખા જગતને કલ્યાણકારક એવો ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢવામાં સર આઈઝૅક ન્યુટને પરમાર્થનો વિચાર કર્યો નહોતો. આપણે ખોટી ભાષા વાપરવી છોડી દેવી જોઈએ. ડૉક્ટર જૉન્સન કહે છે કે “જે એક છોકરો એક બારીમાંથી જોઈને બીજી બારીમાંથી જોયાનું કહે તો તેને ચાબુકનો સપાટો લગાવો.”

પ્રેમ કે કાયદો ?

‘રામ’ અનુમાનથી બાંધેલા સિદ્ધાંતો કહેવા ઇચ્છતો નથી, તે તો ખરી બાબતોજ કહેશે. “કાયદાથી આમ કરવાની છૂટ છે” એમ જો કોઈ માણસ કહે તો નક્કી સમજાવે કે એ માણસ કાંઈ લુચ્ચાઈ કરવા માંગે છે. જે પ્રેમસ્વરૂપ બની જાય છે તે પોતેજ ખરો કાયદો હોવાથી બીજા સર્વે કાયદાપર શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે. વાસ્તવિક રીતે હું જાતેજ મારો કાયદો છું. મારાપર કાયદો ચલાવવો એ મારી અને કાયદાની વચ્ચે અંતર પાડવા જેવી વાત છે. છોકરું શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે, રમે છે, કુદે છે, ખાય છે, પીએ છે, દોડે છે, એ કયા કાયદાને આધારે ? આ ક્રિયાઓ અમલમાં મૂકવાને માટે શું કાયદા ઘડવા પડે છે ? છોકરાનું જીવન એજ શું તેનો કાયદો નથી ? બાળક સ્વતંત્ર પક્ષીની પેઠે ગાય છે, હસે છે, ખેલે છે; પરંતુ તે ગાનું હોય ત્યારે જો કોઈ આવીને તેને ગાવાનું કહે છે તો તે ઉલટું પોતાનું ગાયન બંધ કરે છે ! “ગા” એમ કહેતાંજ હું અને ગાયન બુદ્ધિ વસ્તુઓ છીએ એવી ભાવના પેલા બાળકના મનમાં પેદા થાય છે; અને આવી ભાવના પેદા થતાંજ તેની પ્રથમની સ્વાભાવિક મુદ્રા બદલાઈ જાય છે, તેના ચહેરાની પ્રકૃતિલતા ઉડી જાય છે અને તે સંકોચ પામે છે. જેની વૃત્તિ સ્વતંત્ર હોય છે તે પોતાના આત્મા સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તે છે અને આત્મસંતુષ્ટ બને છે. જગતના સર્વે કાયદા તેનાથી ભિન્ન પડતા નથી પણ તેની સાથે જોડાઈ જાય છે. તે કોઈની ઈર્ષ્યા કરતો નથી, કોઈની નિંદા કરતો નથી, તેમજ કોઈનાથી નાસતો-ભાગતો ફરતો નથી.

રોગ શું છે ? પ્રેમને અભાવે ઉત્પન્ન થયેલી આપત્તિ; પડછાયો જોવાથી પેસી ગએલો ધાક; ઘોળે દિવસે આવેલા સ્વપ્નથી ગભરાઈને ખૂમ પાડવી તે. ખરું જોતાં ગભરાટ ઉત્પન્ન કરે એવી કોઈ વસ્તુ નથી. સર્વ દિશામાં, સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશોમાં એકજ પરમતત્ત્વ ભર્યું છે અને તે તત્ત્વ મારો આત્મા જ છે તો પછી હું કઈ વસ્તુથી ડરું ? રાત્રિ દિવસના જેટલીજ ઉપયોગી છે. તોફાન અને ગર્જના સૂર્યપ્રકાશના જેટલાંજ આવશ્યક છે. આખી રાતોની રાતો એક ક્ષણ પણ આંખ મીંચ્યા વગર પસાર થાય તોપણ ‘રામ’ બીજે દિવસે હમેશની માફક પ્રકૃતિલત જ હોય છે; કારણ કે “ઉંઘ નથી આવી, ઉંઘ નથી આવી” એવો જે હૃદયમાં ઉદ્વેગ થાય છે તેથીજ થાક લાગે છે; ઉંઘના

અભાવે થાક લાગતો નથી. જ્યારે પ્રેમમૂર્તિને માટે ઉઝાગરા કરવામાં આવે છે ત્યારે તે કેવા સુખદાયક લાગે છે ? જ્યારે ભૂખ લાગે છે ત્યારે ભોજન સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, પણ જ્યારે ક્ષુધા-દેવી તૃપ્ત થએલી હોય છે ત્યારે ઉપવાસ પણ ભોજન જેટલોજ પ્રિય લાગે છે. વિરહાશ્રુનો વર્ષાદ વરસ્યા પછી આનંદતું પૂર અવશ્ય આવે છે, કારણ કે વૃષ્ટિના તોફાનપર પ્રેમદેવીની સ્વારી હોય છેજ. વિરહાશ્રુનો આનંદ હસાહસના આનંદ જેટલોજ સુખદાયક છે તો પછી હું કેનો પ્રતીકાર કરીશ ? જ્યારે હું સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છું ત્યારે હું કેનાથી નાશી જઈ અને ક્યાં નાશી જઈ ? આહાહા !! કેવી નિઃસ્પૃહતા ? કેવી બેપરવાઈ ?

જ્યારે તાવ આવે છે ત્યારે હું બિલકુલ ગુસ્સે થતો નથી કે અકળાતો નથી. એક મિત્રની પેઠે તેવું સ્વાગત કરું છું અને કોઈ બીજી રીતે ન સમજતાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો આ વખતે એકદમ હું સમજી શકું છું. બહુજ આરોગ્ય છે; જાગૃતાવસ્થા એ આરોગ્યનો એક અને નિદ્રાવસ્થા એ બીજો પ્રકાર છે. શાંતિમાં એક જાતનું સુખ છે, અને તાવથી શરીર બળે છે તે પણ એક જાતનો ક્ષાયદોષ છે. ઈશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખવાને બદલે “શુભ-અભિલાષા” પર શ્રદ્ધા રાખવી એજ ખરા ધર્મ છે. ગમે તેવું ભયંકર તોફાન થાય તો પણ તે નિરોગી અને નિર્દોષ કાનને તો મધુર ગાયન સમાનજ લાગશે.

ઢેલ વગાડીને ઢંઢેરો પીટો કે જ્યાં સુધી ‘અમુક કરશે અને અમુક ન કરશે’ એવી આજ્ઞાઓ ફરમાવીને અમારું કર્તવ્ય નક્કી કરવામાં આવશે ત્યાં સુધી ખરી પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થનાર નથી. આજ્ઞાર્થ બીજો પુરૂષ હરમેશાં આપણા મનમાં સંકુચિત વ્યક્તિત્વ જાગ્રત કરે છે, અને જ્યાં સંકુચિતપણું હોય છે ત્યાં ખરા આનંદ હોતોજ નથી. જ્યાં સુધી સંકુચિતપણું છે ત્યાં સુધી રાગ, દ્રેષ, મોહ, તિરસ્કાર, અંચળતા, ઢોભાદિમાંથી સુક્ત થઈ શકાતું નથી. જ્યાં સુધી સંકુચિત દેહ અન્ય પદાર્થોથી ઘેરાઈને રહે છે ત્યાં સુધી આપણે ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમને શી રીતે અટકાવી શકીશું ? અર્થાત્ સંકુચિત દેહ (Limited body) નું અન્ય પદાર્થો આકર્ષણ કરશે જ. આકર્ષણ, પ્રતિસારણ (Repulsion) વગેરેની આંખમાં કેવી રીતે ધૂળ નાખી શકીશું ? પ્રકૃતિને શી રીતે છેતરી શકીશું અને બાહ્ય પદાર્થોની અસરોથી શી રીતે છૂટી શકીશું ? જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોનાં કામ જુદાં જુદાં હોવા છતાં સાધારણ મનુષ્યમાં એકઝની ભાવના હોય છે અને તેથી તે કહે છે કે “‘હું’ બોલું છું’, જઈ છું’, સાંભળું છું” વગેરે. આ પ્રમાણેજ સુક્ત પુરૂષ આખા જગત સાથે ઐક્ય અનુભવે છે; અને વિશ્વાત્મસ્વરૂપ બની જાય છે. જેવી રીતે અન્નને પાચન કરવાની ક્રિયા તથા અવયવોની વૃદ્ધિ વગેરે ક્રિયાઓ એની મેળે થયા કરે છે તેવી રીતે સુક્ત મહાત્માની બીજી બધી ક્રિયાઓ આપોઆપજ થયા કરે છે. સર્વ લેહોનો નાશ કરનાર આત્માની અનંતતાનો સાક્ષાત્કાર થતાંજ નદીઓ, પર્વત, તારા અને સમસ્ત વિશ્વ મારાંજ છે, અને પ્રેમરૂપે હું તેમનો સ્વામીજ છું, એવો અનુભવ થાય છે; અને મોહનો પડો તૂટી જાય છે.

જ્યારે ભગવાન સૂર્યનારાયણ તપે છે ત્યારે આગીઓ બિચારો શો પ્રકાશ આપી શકશે ? જ્યારે બધી વસ્તુઓ મને સુંદરજ જણાય અને બધી વસ્તુઓ હું પોતે જ છું ત્યારે મારે કોઈની પાછળ દોડી મરવાની શી જરૂર છે ? સર્વ આકર્ષક વસ્તુઓની સાથે જેવું તાદાત્મ્ય થયું છે તેને મોહ પમાડનારી આખા વિશ્વમાં કંઈ વસ્તુ છે ?

પોતે ઈશ્વરથી ભિન્ન છે એમ માનનાર, આત્મા સાથે આત્મઘાતક વર્તાણુંક ચલાવનાર,

સ્વયં પ્રકાશને માયાભાગમાં છૂપાવનાર દુષ્ટ અહંભાવરૂપ ચોરે ક્યું પાપ કીધું નથી અને ક્યું પાપ લવિષ્યમાં કરશે નહિ ?

No physical action good or evil,
No mental action virtuous or ill;
No shame or fame no praise or blame,
Could taint me e'er no kind of game.
Nothing but the flood of Glory,
“ To whom shall I give thanks ?
To whom shall I turn and lookup ;
When bliss absolute,
When light immeasurable is manifest even in me ? ”

અર્થ:—ભલું કે ભુંડું, સદાચરણી કે દુરાચરણી, કોઈ પણ પ્રકારનું શારીરિક કે માનસિક કાર્ય, કીર્તિ, અપકીર્તિ, નિંદા, સ્તુતિ, કોઈ પણ પ્રકારની કીડાપરની આસક્તિ, મને—આનંદસાગરને બાધક થઈ શકશે નહિ. હું નિત્ય નિર્વિકાર સચ્ચિદાનંદરૂપ છું. જ્યારે સચ્ચિદાનંદ—અનંત પ્રકાશ મારા પોતાના આત્મામાંજ વિદ્યમાન છે ત્યારે મારે બીજાનો ઉપકાર માનવાની શી જરૂર છે ? મારે કોની આગળ મદદને માટે હાથ ધરવાની જરૂર છે ?

શ્રમ અને પ્રેમ.

ગરીબ બિચારા મજૂરને આત્મપોષક ખોરાક આપો, તેના પર પ્રેમ કરો, એટલે તે તમારી પાસે ખોરાક પણ ન માગતાં તમારા માટે કામ કરશે. તમે મજૂરને આહો એટલે મજૂર તમારા કામને આહશે. પ્રેમથી પ્રેરણ થયેલા કાર્યને શું તમે ‘શ્રમ’ નામ આપશો ? ના, તે તો આનંદદાયક રમત છે.

કળા એટલે શું ? જે વસ્તુનો આપણે સ્પર્શ કરીએ તેમાં સૌંદર્ય આણવું તે. પૃથ્વી ઉપર કે સ્વર્ગમાં એવી તે કયી વસ્તુ છે કે જે સૌંદર્યને શોધી કાઢીને પ્રકાશિત કરે છે ? આહા ! તે વસ્તુ પ્રેમ સિવાય બીજી કયી હોઈ શકે ?

આપણા શ્રમ ઉપર પ્રેમપ્રભા પ્રકાશવાથી સુંદર ઉદ્યોગ બને છે, અને તેથી સુંદર કળાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વર્તમાનકાળમાં હિંદમાં કળાકૌશલ્ય સમ ખાવાને પણ કેમ રહ્યાં નથી ? કારણ એજ કે કારીગરોને કોઈ આહતું નથી ! ગરીબ બિચારા મહેનતુ કારીગરોને ઉત્તેજન આપવાને બદલે તેમને તેમનાં ઝુપડાંમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે છે !

જ્યાં ઉદ્યોગનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે ત્યાં પરિણામ શૂન્યજ સમજવું, ત્યાં અવનતિ અને નાશ ડોકીમાં કયોજ કરે છે અને હુન્નર કષ્ટસાધ્ય વસ્તુ થઈ પડે છે. જ્યાં ઉદ્યોગને માન આપવામાં આવે છે ત્યાં ચૈતન્ય અને પ્રકાશ વાસ કરે છે; અને કૌશલ્ય વધે છે. હે પ્રેમદેવી ! તારી શી સ્થિતિ થઈ છે ? ‘પ્રેમ’ શબ્દનો એટલે સુધી વિપર્યાસ થઈ ગયો છે કે એ શબ્દનો ઉચ્ચાર થતાંજ લોકો “ દિવ્યજ્યોતિ ” ને બદલે ક્ષુદ્ર ‘વિષય-લાલસા’ અથવા ‘મૂર્ખતા’ એવો તેનો અર્થ કરે છે ! કેવી ભયંકર અધોગતિ ! કેટલીક વખત લોકો ‘પ્રેમભક્તિ’ અને ‘ઉપાસના’ વિષે પુરકળ ગપ્પાં મારે છે; પણ આચરણમાં તો તેની ઉપયોગિતા એટલીજ છે કે કેટલાક સંસ્કૃત સ્તોત્રો મોઢથી બોલવાં ! આ સ્તોત્રોનો

અર્થ પણુ તેઓ પૂરો સમજતા નથી; તો પછી તેમાંનું રહસ્ય અને સહુદયતા તો ક્યાંથીજ સમજી શકે ? અને જ્યારે સમજે નહિ ત્યારે તે પ્રમાણે આચાર પણુ શી રીતે કરી શકે ? શ્રદ્ધા ન હોય તો એકલી ભક્તિ શા કામની ? ભક્તિરસથી ઉભરાતા શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુની આ કેવળ ખોટી નકલો છે.

મંદિરોમાં ઉત્તમ તાલસુર સાથે દેશી ભાષાનાં પદો સંભળાય છે, પણુ તેમાં આત્માને શુદ્ધ કરનાર એક પણુ પ્રેમાશ્રુ જણાતું નથી.

બંધુઓ ! ‘હું’ પાપી છું, ‘હું’ પતિત છું, એવા શબ્દો બોલીને તમે ઈશ્વરને મૂર્ખ બનાવી શકશો નહિ, અને તેનો પ્રેમ પણુ જીતી શકશો નહિ. જેવા તમે વિચાર કરો છો તેવાજ તમે થશો, જેવી તમારી મતિ છે તેવીજ તમારી ગતિ થશે. કર્મનો સપ્ત કાયદો તમને કદિ પણુ છોડશે નહિ. જ્યારે તમે ‘પાપી’ અને ‘પતિત’ તરીકે પ્રાર્થના કરો છો ત્યારે તે તમને ‘પાપી’ અને ‘પતિત’ જ બનાવી મૂકશે. એ કાંઈ ભક્તિ નથી.

મારા ગરીબ શ્રીમંત બંધુઓ ! ઉંચાં ઉંચાં સંગેમરમરનાં મંદિરો અને તમે બનાવેલા પત્થરના વિષ્ણુઓ તમારા અંતઃકરણની અશાંતિ દૂર કરી શકશે નહિ. તમે દુઃખી છો એ હું બાણું છું. તમારો ગર્વ તે વાત તમને કબુલ કરવા દેતો નથી. દેશના ભૂખ્યા નારાયણો અને મહેનતુ વિષ્ણુઓની પૂજા કરો. ઉપયોગી કળાઓ અને ઉદ્યોગો શીખવાને માટે ગરીબ હિંદી વિદ્યાર્થીઓને અમેરિકા મોકલો કે જેથી તેઓ હિંદુસ્તાનમાં પાછા આવીને સેંકડો બલકે હબરો ભૂખે મરતાં માણસોને શેણ અપાવીને તેમને ભૂખમરાથી બચાવી શકે.

‘લયલી અને મજનુન’નું પુસ્તક વાંચીને એક માણસે લયલીની છબી ફાડી લીધી. પછી તે તેને પોતાની છાતી સાથે લટકાવીને હંમેશાં પ્રેમથી ચુંબન કર્યા કરતો, અને કોઈ પૂછતું તો કહેતો કે “હું લયલીની સાથે ખ્યારમાં પડ્યો છું !” મૂર્ખા ! બિચારા મજનુનની પ્રાણપ્રિયાને આ પ્રમાણે ખુંચવી લેવાથી તારૂં શું વળવાનું છે ? મજનુનનો ‘ગાઢપ્રેમ’ તારા દિલમાં હશે એ અમે કબુલ કરીએ છીએ, પણ ‘સ્ત્રી-પ્રેમામૃત’ જો તારે આખતું હોય તો ખીલજ કોઈ જીવતી પ્રિયા શોધી કાઢ.

હિંદુસ્તાનના ભક્તો ! ગોપીઓના અને ચૈતન્યના પ્રિયકર (ઈશ્વર) ને ખુંચાવી લેવાને તમે બધા એકે પગે તૈયાર થઈ રહ્યા છો, પણ ગોપીઓના અને ગૌરાંગના જેવો શુદ્ધ તથા ઉચ્ચ પ્રેમ તમારામાંથી કેટલા જણ ધરાવે છે ? પેલા સુંદર ગોવાળીઓને માત્ર પત્થરની મૂર્તિમાં ગાંધી રાખવાથી નહિ, પણ દિવ્યપ્રેમી ભગવાનને ચંડાળ, ચોર, પતિત વગેરે સર્વેમાં સમાનભાવે જોવાથીજ તમે ઈશ્વરના સાચા પ્રેમી બનશો.

શેઠન, યાચના આદિ દીનવૃત્તિમાં ભક્તિ સમાએલી નથી. ભક્તિ એ એક પ્રકારની અનિર્વચનીય સમાનતા, અપ્રતિમ લાવણ્ય અને તીવ્ર વૈરાગ્ય છે. જે જે વસ્તુઓ જોઈએ તેમાં આપણા આત્માનુંજ દર્શન થાય એનું નામ ભક્તિ છે. સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોમાં સર્વેશ્વરને જોવો એનું નામ ભક્તિ છે. સર્વત્ર સૌંદર્યનોજ અનુભવ કરવો અને ‘હું’ પોતે પણુ સૌંદર્ય છું’ એવો નિશ્ચય કરવો એનું નામ ભક્તિ છે. તત્ત્વમસિ ‘તે તું’ જ છે’ એનુંજ નામ ભક્તિ છે.

Oh thief ! Oh slanderer ? Robber dear !

Come welcome, quick ! Oh don't you fear !

My self is thine; thine is mine.

Yes, if you never mind, please take away,

These things you think are mine.

Yes, if you think it fit,

Kill this body at one blow, or slay it bit by bit.

Take off the body, and what you may !

Be off with name and fame away !

Take off ! away !

Yet, if you look, just turning round,

'Tis I alone, am safe and sound.

Good day ! Oh dear ! Good day !

ભાવાર્થ:—ઓ બહાલા ચોર-નિંદાખોર-લુટારા ! આવ, જલદી આવ; હું ત્હારું સ્વાગત કરવાને તૈયાર છું. લેશ પણ ડર રાખીશ નહિ. મ્હારો આત્મા તે ત્હારો આત્મા છે; અને ત્હારો આત્મા તે મ્હારો આત્મા છે. હા, જો ત્હારી મરજી હોય તો બેશક તું જેને મ્હારાં કપડાં ધારે છે તે લઈ જા. હા, જો તેમ કરવું યોગ્ય ધારતો હોય તો ભલે તેમ કર. ગમે તો એકજ ઝટકે આ શરીરને કાપી નાંખ, બેઠંચે તો એના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખ. ત્હારે બેઠંચે તો દેહ અને ત્હારે બેઠંચે તો ગમે તે લઈ લે. નામના અને કીર્તિ સાથે લઈ લે ! લઈ લે અને દૂર થા ! તે છતાં પણ જો તું પાછો ફરીને બેશો તો હું અખંડ અને પૂર્ણ આરાગ્ય સ્થિતિમાં માલૂમ પડીશ. બંદગી ! જનાબ ! બંદગી ! નમસ્તે ! મહાશય ! નમસ્તે.

સુસલમાનો ! મને કાપી નાખવાની તમને રજા છે, પણ મ્હારું અંતઃકરણ તમારા પ્રત્યેના પ્રેમથી બળે છે. ખ્રિસ્તીઓ ! મ્હારા કથનનો ખોટો અર્થ કરવાની તમને છુટ છે, પણ હું તો તમને ચાહું છું. અત્યંત-લગીઓ ! તમારાં એલાં ગંદાં ઝુપડામાં કોઈ નહિ આવે તો પણ 'રામ' ત્યાં આવવાને જરા પણ સંકેત રાખશે નહિ.

કૃત્રિમ પ્રેમ અને કૃત્રિમ સહૃદયતા ધારણ કરવી એ ઈશ્વરનું અપમાન કર્યા બરાબર છે. એક ખરા અગ્નિની જરૂર છે, તેની સાથે ક્ષુદ્ર વાસનાઓનો ધૂમાડો ભડાવે હોય તેની ફિકર નહિ.

કોઈ તરુણના અંતઃકરણમાં સત્ય પ્રેમનો ભભુકો ઉઠતો હોય, પણ જો તે દૈાક્રિકમર્યાદા, રીતરિવાજો, મીલનસારપણું, લજ્જા, કીર્તિ આદિ વ્યાવહારિક ડહાપણની સંતતિનો ઘાસ ખની ભય તો તેના સત્ય પ્રેમના લડકા ઉપર આ વસ્તુઓ છાલાં અને કોલસા જેવી અસર કરે છે; અર્થાત્ તેને સ્વતંત્ર રીતે બળવા દેતી નથી. બહારના ઝળડીમાકનો અંતઃકરણ ઉપર ભારે બોલો પડે છે, માટે તેના ત્યાગ કરવો બેઠંચે.

શુદ્ધસત્ય ! હું માત્ર ત્હારોજ સત્કાર કરું છું. તુંજ મ્હારો સખા, મિત્ર, પ્રિયકર, દેવ, સ્વામી અને આત્મા છે. રાજાઓ, કાયદાઓ અને જ્ઞાતિઓ ! ઈશ્વર તમારું લખું કરો ! 'રામ'ને તેના માર્ગમાંથી જરા પણ ખસેડવાની તમારામાં શક્તિ નથી. તમારી ધમકીઓ, કૃપાઓ અને ક્રોધભરેલાં નયનો તમારી પાસેજ રાખો. અસંખ્ય સાર્વભૌમ રાજાઓ, આપબુદ નૃપતિઓ અને જહાંગીરી ચલાવતા બાદશાહો કરતાં સ્વેચ્છાચારી મહારાજાધિરાજ સત્યદેવ અધિક બળવાન છે.

એમ કહેવાય છે કે પનામા રેલ્વેના એક એક સાંધાએ એક એક આદમીનો ભોગ લીધો.
સ્વા. ૧. ૧૧

છે. આ વાત સાચી હોય કે જુઠી હોય, પરંતુ એ વાત તો નિઃશંક સત્ય છે કે મનુષ્યોનાં મૃત હાડપીંજરથી બનાવવામાં આવેલા રસ્તા પર સ્વેચ્છાચારી સત્યદેવની પધરામણી થઈ હતી. સત્યદેવના દિવ્ય ચરણસ્પર્શથી જેમનાં મસ્તક પવિત્ર થયાં હોય તેમને ધન્ય છે !

જ્યાં સત્ય નથી, ત્યાં પ્રેમ પણ નથી. સ્વેચ્છાચારી સત્યદેવનો મુખ્ય મંત્રી પ્રેમ છે. કદાચ પ્રેમ પોતે રાજ અને સત્ય મુખ્ય મંત્રી હશે અથવા બન્ને કદાચ એકજ વસ્તુ હશે.

“ But God said,

I will have a purer gift
Deep, deep are loving eyes
And the point is paradise
Their reach shall yet be more profound
The axis of those eyes sun-clear

There is smoke in the flame
Flowed with naphtha fiery sweet ;
Where their glances meet.
And a Vision Without bound.
Be the axis of the sphere.”

Emerson.

ભાવાર્થ:—અગ્નિની જ્વાળામાં તો ધૂમાડો છે, માટે હું તો તેથીએ ઉજાગલ વર આપીશ. ઉગ્ર અને સુંદર નખતેલ જેવાં અશ્રુથી ઉભરાતી પ્રેમપૂર્ણ આંખો ગંભીર અને ઉડી હોય છે. આ નજર જે સ્થળે મળે છે તે સ્થળ નંદનવન બની જાય છે. તેમનું દર્શન વિકાસ પામતું પામતું આખરે અમર્યાદ બની જાય છે. આ નજર જે સ્થળે મળે છે તે સ્થળની આસપાસ આખું વિશ્વ ફરે છે.

પર્વતપરથી નીચે પડતા જળપ્રવાહો ! તમારી ગર્જના ચાલુ રાખો. હે સાગર ! તું પણ જોરથી ઘુઘવાટ કર્યો કર. ઓ મૃત્યુ ! ઝાંખા તારાઓની નીચે ત્હારું મુખ ફાટી રહે. હે અંધકાર ! તું સર્વત્ર વ્યાપી રહે. પણ ઓ મહાન હૃદયેશ્વર ! ઘોર અરણ્યમાં, પ્રચંડ પર્વતોની ખીણો વચ્ચે, ઉંડા સમુદ્રને તળીએ, લયંકર ગુફાઓમાં, સર્વત્ર તુંજ સંચરી રહ્યો છે. ઓ સ્વેચ્છાચારી સત્ય ! છુધા સંતત્ત પવનો અને તરંગો તો માત્ર ત્હારા કુતરાઓ છે. માત્ર તુંજ અવિનાશી, અમર શિકારી છે.

સમીસાંજના ઝાંખા પ્રકાશમાં ઈસુખ્રિસ્તે ગેલીલીના સરોવરમાં પોતાના શિષ્યોને તોફાન વચ્ચે હલ્લેઆં મારતા અને જીવતોડ મહેનત કરતા જોયા. પવન તેમને પ્રતિકૂળ દિશામાં ખેંચી જતો હતો; પરંતુ પ્રભુ ધ્યુને કાંઈજ મહેનત કરવી પડી નહિ. ‘ પાણીપર પણ ચાલી શકીશ ’ એવી જેને દૃઢશ્રદ્ધા હોય તે માણસ તોફાનની વચ્ચોવચ્ચ પણ શાંતિથી કેમ ઉઘી ન શકે ? અહા ! આનંદ ! મ્હારી પ્રેમપ્રતિમા પવન અને તરંગોપર પણ સ્વારી કરી શકે છે.

જાપાનમાં દેવદાર વગેરેનાં વૃક્ષો ત્રણસેં વર્ષમાં પણ વધારે ન વધતાં માત્ર ડુંગળીના છોડ જેટલાંજ ઉંચાં થાય છે ! તે વૃક્ષોને આવી સ્થિતિમાં રાખવાને બહારથી કાપવાની કાંઈ જરૂર પડતી નથી, અંદરથી મૂળ કાપ્યા કરવાથી બિચારા છોડ ઉંચા વધી શકતાજ નથી. કૃત્રિમ શિક્ષકો પુરુષ અને સ્ત્રીની સ્વાભાવિક વૃદ્ધિ આવીજ રીતે અટકાવે છે.

થેલા નીતિપ્રવર્તકો ! ધાર્મિક સેતાનો ! દૂર હકો. તરૂણ પ્રજાને આજ્ઞા કરવાનો તમને કશો અધિકાર નથી. કોઈ પણ માણસને કાંઈ અધિકાર હોય તો તે માત્ર સેવા કરવાનોજ છે. પ્રકૃતિને જો પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી દઇએ તો તે કદિ પણ ભૂલ કરશેજ નહિ, કાયદો

અથવા ઇશ્વર કે જોણે સૂક્ષ્મ જીવનંતુમાંથી મનુષ્ય જેવાં દૈવીપ્રાણી બનાવ્યાં તેના ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાને કાંઈ હરકત નથી.

હુદ્ર વૃત્તિને મનુષ્યોએ અદેખાઈથી ‘પશુવૃત્તિ’ એવું નામ આપ્યું છે; પરંતુ એજ ‘પશુવૃત્તિ’ (1) ના સંબંધમાં પશુઓ જેટલાં નિયમિત અને સ્વચ્છ હોય છે તેટલાં મનુષ્યો નથી હોતાં ! એવું કારણ શું ? કારણ સ્પષ્ટ અને ખુદ્બુજ છે.

મનુષ્યોની પાછળ ‘અમુક કરીશ’ અને ‘અમુક કરીશ નહિ’ એવી આજ્ઞાનું ભૂત વળગેલુંજ હોય છે, જ્યારે પશુઓના સંબંધમાં તેવું કાંઈજ નથી. સેવા અને પ્રેમના વાતાવરણમાંજ વૃદ્ધિ થઈ શકે છે; આજ્ઞા કરવાથી અને ફરજ પાડવાથી વૃદ્ધિના મૂળનું છેદન થાય છે.

આપણે પુષ્પની વૃદ્ધિ કેવી રીતે કરી શકીએ છીએ ? તેનાપર પ્રેમ કરવાથી. એક સ્ત્રીએ ઘણીજ પ્રતિકૂળ હવામાં સુંદર પુષ્પો ઉત્પન્ન કર્યાં. તે સ્ત્રીને કોઈએ પૂછ્યું કે “આવી પ્રતિકૂળ હવામાં તમે આવાં સુંદર પુષ્પો શી રીતે ઉત્પન્ન કરી શક્યાં ?” તેણે જવાબ દીધો કે “માત્ર પુષ્પપરના પ્રેમને લીધે.” પ્રેમ કરવાથી સાધનો તો આપોઆપ મળી આવશે.* પ્રેમનો ગરમ પ્રકાશજ જીવન ઉત્પન્ન કરે છે. તે ઉદ્યોગપર સૌંદર્યનો ઓપ ચઢાવે છે, તથા આપણા કામમાં રમણીયતા અને મોહકતા લાવે છે.

પ્રેમને ભૂલથી આસક્તિ સમજશો નહિ. તમારી સ્ત્રી અને છોકરાં તમારા પ્રેમમાર્ગમાં કંટકરૂપ થવાને બદલે તમારા સમસ્ત વિશ્વપરના પ્રેમપ્રકાશનાં મધ્યગિંદુ થવાં જોઈએ. જીન પૌલ રાઈટર કહે છે કે “મારી જાતના કરતાં મારા કુટુંબપર હું વધારે પ્રેમ રાખું છું. કુટુંબ કરતાં દેશપર મારો પ્રેમ વધારે છે અને સમસ્ત વિશ્વપર તો મારો પ્રેમ સૌથી અધિક છે.”

યુદ્ધમાં જતી વખતે લવ લેસે દયુકારટરને જે વચનો કહ્યાં હતાં તે (જરાક ફેરફાર સહિત) કહેવાં આ ઠેકાણે યોગ્ય લાગે છે: “જો દેશપર મારો વધારે પ્રેમ ન હોત તો હું ત્હારાપર આટલો બધો પ્રેમ રાખી શકત નહિ.”

જેમ સૂર્ય દરેક વસ્તુને પોષણ આપે છે તેમ સાચો પ્રેમ આત્માનો વિકાસ કરે છે. જે પ્રમાણે હિમ સઘળી વસ્તુને બાળી મૂકે છે તે પ્રમાણે આસક્તિ અથવા મોહ આત્માને સંકુચિત બનાવી દે છે.

મોઝીઝની પહેલી આજ્ઞા એ છે કે “પ્રેમ સિવાય બીજો કોઈ ત્હારો ઇશ્વર નથી.”

આ અદેખો પ્રેમદેવ લોભ અથવા મોહને પોતાનું લબ્ય રાજ્યાસન ખુંચવી લેવા દેશે નહિ. પોતાનું એકનું એક બાળક મરી જવાથી એક બાઈ આકંઠ કરવા લાગી. ‘રામે’ પૂછ્યું: “એક સીદીના બાળકને દત્તક લઈને ત્હારા પોતાના બાળકની પેઠે સંભાળ લઈશ કે ? બોલ, આમ કરવાને તું તૈયાર છે ?”

પેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો: “ના.”

‘રામે’ કહ્યું: “ઇશ્વરે ત્હારું બાળક લઈ લીધું તેનું કારણ એજ છે.”

સર્વવ્યાપી પ્રેમ એજ સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડવાની કુંચી છે, એકદેશી મોહ સ્વર્ગનાં બારણાં બોલી શકશે નહિ.

* “ક્રિયાસિદ્ધિઃ સર્વે ભવતિ મહત્તા નોપકરણે”

(પ્રકીર્ણ.)

મહાપુરુષોની ક્રિયાસિદ્ધિ સર્વજનથી થાય છે, બાહ્ય સાધનોથી નહિ.

લોકો ખીજ માણસોની કૃતજ્ઞતા વિષે બડબડાટ કરે છે, કોઈનું જરાક કાંઈ કામ કર્યું હોય તો શાઈલોકની પેઠે બળાટકારે બ્યાજસહિત તેનો બદલો લેવાની ઢોડાઢોડ કરી મૂકે છે; પરંતુ ભાઈઓ ! જરા ધૈર્ય રાખો, જરા શાંતિ પકડો, ઈશ્વરને માત્ર એકજ હાથ નથી, સર્વ હાથો તેનાજ છે, બધી આંખો તેનીજ છે, અને બધાં મસ્તકોનો માલેક તેજ છે. જ્યારે કોઈ માણસની સાથે તમે વ્યવહાર કરો છો ત્યારે જે હાથે તેણે તમારી કોઈ ચીજ લીધી હોય તેજ હાથ તે ચીજ પાછી આપતી વખતે તે વાપરે છે કે નથી વાપરતો ? તમે એ વિષે કાંઈ ધ્યાન રાખો છો ? ખીજો હાથ વાપરે તો તેમાં શું થયું ? તે તમારો ગ્રાહક હાથ નથી, પણ હાથનો માલેક છે.

તમારે ફક્ત ઈશ્વર સાથે કામ છે; મિત્ર અથવા શત્રુ જેવી દેખાતી છાયા સાથે કાંઈ કામ નથી. ઈશ્વર પોતાનું દેવું અદા કરવાનું કદિ ભૂલી જતો નથી. તમારું કોઈ પણ નિઃસ્વાર્થ કર્મ ઈશ્વરને દેણદાર બનાવે છે. લેતી વખતે તેણે જે હાથ વાપર્યો હતો તે હાથ કદાચ આપતી વખતે ન પણ વાપરે, પરંતુ કોઈ ખીજ હાથ-માણસ-દ્વારા તે તમારું દેવું બ્યાજસહિત ચૂકવી દેશે. હે ચંચળ નાસ્તિક ! એટલો બધો કેમ અકળાય છે ? ત્યારે દેવી આત્મા સિવાય ખીજ કોઈ પણ વસ્તુ સમસ્ત જગત ઉપર સ્વતાંત્ર સત્તા ભોગવતી નથી.

મૂર્તિપૂજા શું છે ? મિત્ર અને શત્રુ ભાસતાં સ્વરૂપોમાં વ્યક્તિત્વ, અસ્તિત્વ અને સત્યત્વ એટલે બધે અંશે માની લેવું કે જેથી એકજ ગુપ્ત વ્યક્તિ-અદ્વૈત પરમાત્માનું ભાન પણ ન રહે, એનું નામજ મૂર્તિપૂજા.

જંગલો, નદીઓ, સરોવરો અને લીલાંછમ શિખરોના રમણીય દેખાવોથી આપણામાં સ્ફૂર્તિ આવે છે, મન પ્રસન્ન તથા શુદ્ધ થાય છે, અને આત્મા તેમાં તક્ષીન થઈ જાય છે. એનું કારણ શું ? કારણ એજ છે કે આપણું સંકુચિત વ્યક્તિત્વ ભૂલી જવાય છે. શહેરોમાં માથે બેઠારી લીધેલાં બંધનોથી ત્યાં મુક્ત થવાય છે; અને સુંદર વૃક્ષો અને પવિત્ર પાણી પોતાના અકુત્રિમ સૌંદર્ય અને માધુર્યથી આપણને સંકુચિત થવાની ફરજ પાડતાં નથી.

ગુલાબનાં ઉદ્યાનોમાં અને આમ્રવૃક્ષની વાડીઓમાં જે દિવ્યતત્ત્વ છે તેજ તત્ત્વ જેઓ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓમાં જુએ છે, તેઓ આ સમસ્ત જગતને સ્વર્ગીય નંદનવન માને છે. એવા અમ્ભાઓને ધન્ય છે ! ધન્ય છે !

૯-રાષ્ટ્રીય ધર્મ*

સૂર્યાસ્તનો સમય છે. દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતાં નાખતાં નીચેતું પદ ગાવામાં આવે છે, અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રો સહિત લખવામાં આવે છે.

દૃષ્ટાંત એક દિન કે' મુજને થયું જે, દેખાય છે ફરી ફરી કદિ નેત્રથી આ;
તે સત્ય વા અનૃત તે સમજી શકું ના, 'તેને ન સ્વાસ્થ્ય' કહી એમ જતા જનો સૌ.
ધીમે ધીમે દિવસ અંત નજીક આવે, સંધ્યાસમીર વિરમે બહુ ખિન્ન ભાસે;
આકાશ મેઘ ઉદધિ સઉ તમ જ્યોતિ, જાણે ઉડ્યાં સળગી સૌ રવિ રક્ત કિરણો.
બહેતી જતી લલિત એ રમણીયતા હું; નિઃશબ્દ ત્યાં સ્થિર ઉભો નજરે નિહાળી;
ત્યાં તો થયું સ્મરણ દુઃખદ એ દિનોતું; તારુણ્ય, બાલપણ, સત્ય સમીપ આવ્યું.
પામે સહજ કિરણ પશ્ચિમ અસ્ત બ્યારે, દુઃખે વિદીર્ષ્ય દૃઢ આ મમ થાય ત્યારે;
આવી ઉભો દૃઢ્યમાં મમ ભૂતકાલ, ને મૃત્યુપાશ સહુ ચક્ષુ સમીપ દીસે.
ગામો સહુ ચમકતાં નવ જીવનેથી, ને શબ્દ મંગલ સ્વરો સમ ભાસતા એ;
ને રક્ત અર્ક કિરણ નેત્રવડે વિલોકું; વૃત્તાંતનેય થઇ ગયે બહુ દિન વીત્યા.
હું તો ફર્યો અહીં તહીં બહુ દૂર દેશે, તોયે ન ચિત્ત કંઈ સ્વસ્થ થયું હતું એ;
અઘાપિ કિન્તુ હૃદયમાં રવિ પશ્ચિમે એ, ઉભરાય નેત્ર સલિલે દિલ ચૂર્ણ થાતું.
દૃષ્ટાંત એ વળી દિસે મમ નેત્ર સામે, આવી ઉભે જનની એ મમ હિન્દદેવી.

હે અસ્ત પામતા સૂર્ય! હવે તું હિંદુસ્તાનમાં ઉદય પામીશ. એ પ્રભાવશાળી દેશને કૃપા કરીને 'રામ' નો આટલો સંદેશો પહોંચાડીશ કે? મારાં આ પ્રેમનાં અશ્રુબિંદુઓ હિંદુસ્તાનનાં ખેતરોમાંનાં પ્રભાતસમયનાં શક્તિદાયક હિમબિંદુ બનેા! એકાદ શૈવ જેમ શિવની, વૈષ્ણવ વિષ્ણુની, ખ્રિસ્તિ ખ્રિસ્તની અને મુસલમાન મહમદની લાગણીથી બળતાં અંતઃકરણે ભક્તિ કરે છે, તેમ શૈવ, વૈષ્ણવ, ખ્રિસ્તિ, મુસલમાન, પારસી, શીખ, સંન્યાસી, અત્યંત અથવા હિંદુમાતાનાં અન્ય અર્ભકો, એ સર્વરૂપે હું હિંદુમાતાને જોઉં છું; અને ભળું છું. હે હિંદુમાતા! મારી ગંગા! મારી કાલિદેવી! મારા ઇષ્ટદેવ! મારા શાલિગ્રામ! વગેરે તારાં સર્વ સ્વરૂપોની હું પૂજા કરું છું. જે દેવને હિંદુસ્તાનની મૃત્તિકા ભક્ષણ કરવાનો પણ અત્યંત પ્રેમ હતો તે (શ્રી કૃષ્ણ) ભક્તિ વિષે કહે છે:-

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યકાસકચેતસામ્ ।

અવ્યકા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવાઙ્મિત્વાપ્યતે ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા. અ. ૧૨-૫

પ્રિય સખા કૃષ્ણ! ઠીક છે. એક ઘરડો બળદ, તૂટેલો ખાટલો, જૂની કુહાડી, ભસ્મ, સપો અને ભિક્ષાપાત્ર એટલું જ જેવું પ્રાપંચિક ઐશ્વર્ય છે, એવા દિવ્યસ્વરૂપની અર્ચો

* સ્વામીજીએ આ અમેરિકામાં લખ્યું છે.

એજ મારો ઉપાસનામાર્ગ બનો. મહિમ્નસ્તોત્રમાં વર્ણવેલો આ મહાદેવ છે ? ના, ગરીબ ભૂખે મરતા હિંદી ખેડૂતના સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્ નારાયણ એજ મારો ઉપાસ્ય દેવતા છે ! એવો આ મારો ધર્મ છે; અને કોઈ પણ હિંદવાસીઓનો એજ ધર્મ, એજ સર્વ સાધારણ પંથ, એજ વ્યાવહારિક વેદાંત અને એજ ભક્તિમાર્ગ હોવો યોગ્ય છે. એકલી લૂખી લાગણી અથવા દિલસોજીજ ચાહશે નહિ. રાષ્ટ્રીયત્વની જુસ્સાદાર લાગણી પ્રેક્ષાવવામાં હિંદમાતાના દરેક પુત્રે પ્રયત્ન કરીને મદદ કરવી જોઈએ. બાળકો બાલપણમાંથી પસાર થયા સિવાય તારુણ્યમાં આવી શકતાં નથી. રોમેરોમમાંથી આખા રાષ્ટ્ર સાથેનું તાદાત્મ્ય સ્ફૂર્ત્યા સિવાય સર્વરૂપ ઈશ્વર સાથેનું પોતાનું એક્ય કોઈ અનુભવી શકતું નથી. દરેક ભારતપુત્રમાં હિંદમાતા વસે છે, એમ જાણીને દરેકે તેની સેવામાં તત્પર થવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં દરેક ગામ, શહેર, નદી, પશુ, પક્ષી અને આખા હિંદને દેવતા માનીને પૂજ કરવામાં આવે છે. હિંદમાતાના આ અનેક અંશ-વતારના પૂજનથી પૂર્ણવતારના પૂજનની સ્ફૂર્તિ થવાનો અને અખિલહિંદમાતાને દેવતા માનીને તેની પૂજ કરવાનો સમય શું હજી નથી આવ્યો ? આપણે હિંદુલોકો દુર્ગાની પથરની પ્રતિમામાં પણ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી ચેતન્ય ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ તો શું સાક્ષાત્ દુર્ગાની પ્રતિમારૂપી હિંદમાતામાં ચેતન્ય, તેજ અને પ્રાણ આણવાં ન જોઈએ ? હૃદયો એક થવા દો, એટલે મસ્તક અને બાહુઓ એની મેળે એકઠાં થશે. સૌનું દિલ એક થતાંજ સૌને પરસ્પર બુદ્ધિ અને હાથની સહાય મળશે.

अद्वयमयोऽयं पुरुषो यो यच्छब्दः स एव सः ॥

શ્રીમદ્ મગવદ્ગીતા અ. ૧૭-૩

દરેક પુરૂષ પોતાની શ્રદ્ધાથી ઘડાએલો-બનેલો-હોય છે. જેવી શ્રદ્ધા તેવો તે બને છે, એમ જગદ્ગુરૂ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા કહે છે.

હિંદુસ્તાનના મારા પ્રિય કર્મકાંડી બંધુઓ ! તમે તમારાં સર્વ શાસ્ત્રો અમલમાં મૂકો, અનેક પ્રકારના કડક પ્રતિબંધો ઢીલા કરો, રાષ્ટ્રીય બંધુભાવ આગળ તીવ્ર જાતિભેદને જાણી માનો, એમ તમને રાષ્ટ્રીય ધર્મ ફરમાવે છે. જે હિંદુસ્તાને એક વખત જગતના નિરાશ્રિતોને માટે પોતાનાં દ્વાર ખુલ્લાં રાખ્યાં હતાં, અને જુદા જુદા લોકો તથા દેશોને આશ્રય આપ્યો હતો, તેજ હિંદમાં આજે પોતાનાં બાળકોને સૂકી રોટલીનો ટુકડો પણ આપવાની શક્તિ રહી નથી; એ તમને દેખાતું નથી ? સૌને યોગ્ય સ્થાન મેળવવાની છૂટ આપો. માથું ગમે તેટલું ઉંચું કરો; પરંતુ પગ તો એકજ ‘સર્વ સાધારણ ભૂમિ ઉપર’ રાખવા જોઈએ. એ ધ્યાનમાં રાખો. બીજો દુર્બળ અથવા રાજી હોય તોપણ તમારા પગ તેના માથા કે ખભા ઉપર મૂકશો નહિ.

તરુણ ભાવી સુધારકો ! હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રીતરિવાજ અને ધર્મની નિંદા કરશો નહિ. કુસંપતું એક બીજ વધારે રોપવાથી હિંદી લોકોમાં એક્ય થઈ શકે તેમ નથી. હિંદુસ્તાનની આધિભૌતિક અવનતિનો દોષ, ધર્મ અને સાત્વિકપણા ઉપર મૂકશો નહિ. બગીચો લૂંટાઈ જવાનું કારણ કાંટા અને શુવેરની વાડનો અભાવજ છે. તે વાડ નવી કરો, પરંતુ સુધારાને નામે બગીચા વચ્ચે ઉગતાં ફળફૂલનાં ઝાડ ઉખેડી નાંખવાનો કુબિચાર કરશો નહિ. હે ઉપયોગી બળ અને કાંટાઓ ! તમે તારક તત્વો છો. હિંદુસ્તાનને તમારી જરૂર છે.

શ્રદ્ધાના શ્રમ કરતાં-સેવાધર્મની ઓટાધનું વર્ણન કરતાં-હું તમોચ્ચુને, સત્ત્વ અને રજના

કરતાં ઓછા મહત્વનો ગણતો નથી. માફ કરવું એટલું જ છે કે 'હિંદુસ્તાનમાં આપણે તમોગુણ વિરૂદ્ધ એટલું બધું ખૂમરાણ મચાવી મૂક્યું છે કે તેનો પ્રતીકાર કરવાથીજ આપણે તેની આપણામાં અતિશય વૃદ્ધિ કરી મૂકી છે.' હવે તો આપણે તમોગુણનો ઉપયોગ કરતાં શીખીને તેને ઉજ્જવલ કરવો જોઈએ. મેલું ખાતર ઉપયોગમાં લીધા સિવાય જો આપણે ફેંકી દઈશું તો બગીચા શી રીતે તૈયાર થઈ શકશે?

તમોગુણ એ પાષાણ, કોલસો છે. તેના સિવાય રજોગુણરૂપી અગ્નિ અને વરાળ તથા સત્ત્વગુણરૂપી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થતાં નથી. કોઈ પણ દેશમાં જેટલો અંશે તમોગુણનો પાથો મજબૂત હોય છે તેટલો અંશે હિલચાલથી ઉત્પન્ન થતા રજોગુણના અગ્નિ અને સત્ત્વગુણના પ્રકાશનું જોર વિશેષ હોય છે, એ સિદ્ધાંત આધુનિક મસ્તકવિદ્યા (Phrenology) ના સિદ્ધાંત સાથે ખરોખર મળે છે. એ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે નૈતિક અથવા બૌદ્ધિક (બુદ્ધિ વિષયક Intellectual) ઈંદ્રિયોનો ગમે તેટલો વિકાસ થયો હોય, તોપણ તેજસ્વિતા અને ચારિત્ર્યની શક્તિઓને મનુષ્યની તામસી વૃત્તિનો મજબૂત આધાર મળ્યા સિવાય તે નિરૂપયોગી નિવડે છે, અને તેથીજ હિંદુલોકો મહાદેવને તમોગુણના સ્વામી કહે છે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંના એક કટાકટીના સમયમાં આપણો જન્મ થયેલો હોવાથી દેશસેવા કરવાના પ્રસંગ જોઈએ તેટલો છે. અને તેટલા માટે આપણે ઈશ્વરનો ઉપકારજ માનવો જોઈએ. આપણે ભાગે આવેલું કાર્ય લોકોત્તર કવિને પણ સ્ફૂર્તિ આપનારું અને ક્રાંતિકારક છે. કહેવત છે કે જે ખૂબ ઉંઘે છે તે સંપૂર્ણ તાબદ થઈને ઉઠે છે. હિંદુસ્તાનને મહા ગાઢ નિદ્રા આવી હતી તેની જાગૃતિ પણ તેવીજ લોકોત્તર થવાની છે. હિંદુલોકોમાં આપણે જે ઉત્પન્ન કરવું છે તે આજ છે.

દોષ શોધવાની દૃષ્ટિ દૂર કરીને ગુણગ્રાહકતા વધારવી; બંધુભાવ, કાર્ય કરવાની વૃત્તિ, એકત્ર થવાની ટેવ અને મહેનતભરેલાં કાર્યો કરવાને માટે હિંદુઓને જાગૃત કરવા; એ હાલ ઘણું આવશ્યક છે.

અરેરે! એક પંથ બીજા ઉપર ટીકા કરવામાં અને તેનું ખંડન કરવામાં દેશની કેટલી બધી શક્તિનો બેપરવાઈથી દુરુપયોગ કરે છે? હવે આપણામાં કઈ કઈ બાબતોમાં મળતાપણું છે, તે આપણે જોવું જોઈએ, અને તેનેજ વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. કેટલાક લોકોપર આર્યસમાજ અસર કરે છે, પરંતુ સનાતન ધર્મની તેના ઉપર કંઈજ અસર થતી નથી. કોઈને શ્રદ્ધાસમાજ ગમે છે તો કોઈને વૈષ્ણવપંથ સારો લાગે છે. મારા પંથથી મને આનંદ અને આત્મબળ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ તેનાપર અશ્રદ્ધા રાખનાર મનુષ્યોને દોષ આપવાનો મને શો અધિકાર છે? તેમને સૌને આવવા દો; પછી તે રહે કે જાય તેની મને શી પરવા છે? જે થાય તે હું થવા દઉં છું. હું કોઈના કાર્યમાં હાથ ધાલતો નથી. મારે કે તમારે બધાં માણસોની લાગણીનો ઈબરો લેવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરવો જોઈએ? મારો અધિકાર-પ્રેમ રાખનાર અથવા દ્વેષ રાખનાર ગમે તે હોય-સૌની સેવા કરવાનો છે. અશક્ત અને દુર્ગુણી છોકરાંઓજ માતાને વધારે પ્રિય હોય છે. જેઓ તમારા મતને મળતા નથી તે સઘળા શું ખોટા છે? તેમ હોય તો એમની પણ દેશને જરૂર છે. એકલા જમણા પગે કુદકા મારીને ચાલતો માણસ ખરેખર દયા ખાવા યોગ્ય છે. ઈશ્વરની દૃષ્ટિથી (દિવ્યદૃષ્ટિથી) સર્વ વસ્તુઓ તરફ જોતાં શીખવું એજ ખરું શિક્ષણ છે.

જોશો નહિ પ્રભુ! કદિ સુજ દોષ સામું; સમદૃષ્ટિ નામ સહુકો વહતાં તમારું;
ઈચ્છાજ માત્ર કદિ નાથ! તમે અને તો, ઉદ્ધારશો પતિતને પ્રભુ! ફક્ત સ્પર્શ.

દુર્ગંધી છેક જલ ખાડ મહીંતું કોઈ, અત્યંત નિર્મળ કદિ યમુના તણું વા;
ગંગા તણા પુનીત વહેણ મહીં મળીને, બન્ને સમાન બનતાં જનપાપ ધોવા.
કો લોહમૂર્તિ બની મંદિરમાં પૂજાયે, કે તેજ લોહતણો ખાડકી હસ્ત છુરી,
સ્પર્શે પરંતુ કદિ પારસ એમને જો, થાયે સુવર્ણ નકી તેજ ક્ષણે સમાન.
જેતા ન તેમ પ્રભુ ! કદિ મુજ દોષ સામું, સમદષ્ટિ નામ સહુ કોઇ કહે તમારું.

આપણા વ્યક્તિવિષયક અને સ્થાનિક ધર્મને રાષ્ટ્રીયધર્મ કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપવું ન જોઈએ. સર્વ બાબતો યોગ્ય પ્રમાણમાં રાખવાથી સુખ અને કલ્યાણ થાય છે.

રાષ્ટ્રહિત સાધવાને બનતો પ્રયત્ન કરવો, એ વિશ્વની શક્તિઓ અથવા દેવદેવતાઓની પૂજા કર્યા બરાબરજ છે. હિંદુદેવતાને માટે એવો યજ્ઞ દરેક જણે કરવો જોઈએ. એવા પ્રકારના યજ્ઞનેજ ગીતાનો નિમ્નલિખિત શ્લોક આધુનિક કાળમાં લાગુ પડે છે:-

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वधं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥

શ્રામદ્ મગવદ્ગીતા બ. ૩-૧૩.

ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરવી હોય તો સંન્યાસવૃત્તિ ધારણ કરો, એટલે કે સ્વાર્થનો પૂર્ણ ત્યાગ કરીને તમારું હૃદય વ્યક્તિત્વ હિંદુમાતાના વિરાટ સ્વરૂપમાં મેળવી દો. આનંદ અથવા ઈશ્વર મેળવવા હોય તો રાષ્ટ્રોત્થતિના વિચારોમાં પોતાની સર્વ વૃત્તિઓનો ભોગ આપનાર બ્રાહ્મણ સ્વભાવ ધારણ કરો. આનંદપ્રાપ્તિ કરવી હોય તો દરેક ક્ષણે દેશને માટે પોતાથી બનતું કરવાની વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માટે પોતાની સર્વ સંપત્તિ રાષ્ટ્રના ભંડાર તરીકે સાચવી રાખનારી ખરી વૈશ્યવૃત્તિ ધારણ કરવી જોઈએ. આ લોકમાં કે પરલોકમાં આનંદ અથવા રામ-આનંદધનરામ-નો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય અને તમારા મનમાંના અમૂર્ત ધર્મ-વિચારને મૂર્ત અને દ્રશ્ય સ્વરૂપ આપવું હોય તો એક કાળે પુણ્યશાળી શૂદ્રોને નીમી આપેલાં શારીરિક કષ્ટદ્વારા, તમારે તમારા હાથપગવડે આ સંન્યાસવૃત્તિ, તથા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની વીરવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. સંન્યાસવૃત્તિનો અત્યંત્યેના હાથ સાથે સંયોગ થવો જોઈએ. એ એકજ માર્ગ અત્યારે રહ્યો છે. ઉકો બંધત થાઓ.

બીજા દેશો પણ અત્યારે આખા જગતની બ્રહ્મભૂમિ હિંદુસ્તાનને પોતાના દ્રષ્ટાંતથી આ ધર્મ શીખવે છે. જ્યારે એક જાપાની તરૂણને પુત્રધર્મ પાળીને માતાની સેવામાં રહેવાને (ગૃહધર્મ) માટે સૈન્યમાં હાજલ કરવાની ના પાડવામાં આવી ત્યારે તેની માતાએ આત્મહત્યા કરીને ઉચ્ચ રાષ્ટ્રીયધર્મને માટે ઓછા મહત્ત્વના ગૃહધર્મનો ત્યાગ કર્યો.

અતુલ પ્રતાપી ગુરૂ ગોવિંદસિંહે રાષ્ટ્રીયધર્મને માટે વ્યક્તિવિષયક, પ્રાપંચિક અને સામાજિક ધર્મોનો જે ત્યાગ કર્યો તેમની બરાબરી કરનારાં બીજાં કયાં કર્યો મળી આવશે ?

લોકોને સત્તાની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે. જ્યારે તમારું વ્યક્તિત્વ આખા રાષ્ટ્રના વ્યક્તિત્વ સાથે તાદાત્મ્ય પામે છે ત્યારે એવી કઈ પ્રયત્ન અમર્યાદ શક્તિ છે કે જે તમારા હાથમાં આવી શકશે નહિ ?

છેવટે મહામદ પેગંબરના સુંદર શબ્દોમાં એ શક્તિનો મને હાથલો આપવા દો:

“ સૂર્ય મારા જમણા હાથ ઉપર અને ચંદ્ર ડાબા હાથ ઉપર આવીને બેસે અને બન્ને મને પાછો ફરવા કહે તો પણ હું તેમનું સાંભળવાનો નથી ! ”

૧૦-ચૈતન્યયુક્ત શાંતિ.

ઉઠાઉ કુદરત દરરોજ લાખો ખનિજ પદાર્થો, લાખો વનસ્પતિઓ અને લાખો પ્રાણીઓનો અપખય (વિના કારણે વાપરવું તે) કરતી ભાસે છે; પરંતુ તેથી ગભરાશો નહિ. પ્રકૃતિ અને ‘રામ’ દર કલાકે લાખો પ્રાણીઓ અને લાખો ખનિજોનો ખર્ચ નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. વસ્તુ ક્યાં ખોવાઈ જશે? તે ગમે ત્યાં જશે તો પણ મારી માલિકી છુટવાની નથી. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે હિંદમાં પુષ્કળ ધન હતું ત્યારે તે મારા ડાળા ખીસ્સામાં હતું; હવે જ્યારે તે પશ્ચિમમાં ઘસડાઈ ગયું છે ત્યારે તે મારા જમણા ખીસ્સામાં આવ્યું છે. હું સમુદ્રમાં છું. ભરતી અને ઝોટ બન્ને મારાંજ છે. શત્રુતા રાખવાથી અને વેર લેવાથી આપણું કલ્યાણ થશે નહિ; પણ આપણું કર્તવ્ય બળવવાથી-પ્રેમ રાખવાથીજ કલ્યાણ થશે. ‘પ્રેમ સર્વને જીતે છે’ એવું જે કહેવાય છે તે કાંઈ ખોટું નથી. વસ્તુની પાછળ દોડવાથી તેના ખરા માલેક થઈ શકાતું નથી. “કપૂર, કપૂર, ઉભું રહે, હું તને લેવા ઇચ્છું છું,” એમ કહેવાથી કપૂરનો એક ટુકડો પણ તમારું હાથમાં આવશે નહિ; પણ પ્રેમથી આખી દુનિયાં તમારી છે, એવો અનુભવ તમને મળી શકશે. માત્ર પ્રેમથીજ ખરા માલેક થઈ શકાય છે. બીજા માલેકોએ ચોરી, લૂંટફાટ અને દેવી કાયદાના ઉલ્લંઘનની હદમાં આવી જાય છે. જે કે મનુષ્યો સ્વાર્થપરાયણતાથી તેને યોગ્ય અને કાયદાસરની માલેકી, એવું નામ આપે છે.

નેવું હજાર માણસોનાં માથાંવડે ધરતીની જીતનો મહોત્સવ કરનાર તૈમુરલંગ નામના આપખુદ પાદશાહે એક વખતે હાફેજ કવિને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો. તે કવિએ પોતાના એક કાવ્યમાં એમ લખ્યું હતું કે “સનમ (પ્રિયા)ના ગાલ ઉપરના તલને માટે હું સમરકંદ અને યુખારા એ બન્ને શહેરો ધનામમાં આપી દઈશ.”

આ બન્ને શહેરો તૈમુરલંગની સત્તા નીચે હતાં, તેથી તેણે ઘાંટો કાઢી હાફેજને ધમકાવીને કહ્યું કે, “પોતાની પ્રિયાને માટે મારાં બે મોટાંમાં મોટાં શહેરો આપી દેવાની માગણી કરનાર જવાંમદ તુંજ છે કે?” બહાદૂર કવિએ જરા પણ ડર્યા વિના જવાબ આપ્યો: “હા સાહેબ, આવાં ઉદારતાનાં કૃત્યો કરવાથીજ હું રંક થઈ ગયો છું.”

હજી પણ કવિ સાચું બોલ્યો નહોતો. તેણે એમ કહેવું જોઈતું હતું કે “પ્રેમદેવીને સર્વસ્વ અર્પણ કરવાથી મને એટલું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે કે હું બન્ને દુનિયા (સ્વર્ગ અને મૃત્યુ) આપી દેવાની શક્તિ ધરાવું છું; પરંતુ એ જીવંતી પાદશાહ! સંગ્રહ કરવાની દોડા-દોડમાં તે તારો એક પગ અને ચિત્તની શાંતિ ગુમાવ્યાં છે; અને તે છતાં તારી કબર

જેટલી જમીન પણ તારી પાસે રહી નથી ! ” જે પ્રમાણમાં મનુષ્યની જરૂરીઆત ઓછી ત પ્રમાણમાં તેને વધારે શ્રીમંત સમજવો.

ધર્મસંસ્થાપકો, કવિઓ, હુન્નરકળાના શોધકો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આદિ સર્વેની પ્રેરણાનું મૂળ પ્રેમજ છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે કેટલાકમાં તે વધારે બહાર દેખાય છે; અને કેટલાકમાં થોડો બહાર દેખાય છે. કૃષ્ણ, ચૈતન્ય, તુલસીદાસ, શેકસ્પિયર, જીસસ અને રામકૃષ્ણ એટલા બધા તલ્લીન થઈ ગયા હતા કે તેઓ પ્રેમસ્વરૂપજ બની ગયા હતા. પ્રેમમાંથી વિષયાસક્તિ બાદ કરીએ તો એજ પ્રેમ પરમાત્માની જ્યોતિ છે. અરેરે ! કેટલાક બીકણ પુરૂષો અથવા ધર્મોપદેશકોમાં ‘ જ્યાં જ્યાં તારી દ્રષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં તુંજ છે ’ એવું જે પોતાની પ્રેરણાનું રહસ્ય છે, તે લોકોને છલોક કહેવાની હિન્મત અને જ્ઞાન હોતાં નથી. લોકો ગ્રહોની પેઠે સત્યરૂપી સૂર્યની તરફ આતુરતાના વેગ સહિત દોડે છે. પ્રેમના આવા પ્રદર્શનથી તેઓ પેગંબરો બને છે ખરા; પણ થોડો કાળ વીત્યા પછી માધ્યમિક શક્તિને (Centrifugal force) લીધે તેઓ ગોળ ગોળ ફર્યા કરે છે, અને સૂર્યથી દૂરના દૂર રહે છે. આથી તેઓ જુદા જુદા પંથોની કક્ષામાં બંધાઈને ધર્મઘેલા ગણાઈ જાય છે. કેટલાકની કક્ષા સત્યરૂપી સૂર્યથી ઘણે દૂર હોય છે, અને કેટલાકની ઘણી પાસે હોય છે. ‘ રામ ’ આ ધાર્મિક ગૃહમંડળ ઘણા ઉલ્લાસથી જીએ છે, પણ પતંગીઆની પેઠે પ્રકાશની એટલો પાસે જાય કે જેથી હું-તું, માડું-તાડું ઇત્યાદિ અહં-મમત્વના સર્વ ભાવો બળી જાય અને સર્વ તેજના તેજમાં પોતાનો દેહ પણ મળી જાય. આવું ઉપનિષદનું અસિધારાત્રત પાળનાર કોઈ જણાઈ આવતો નથી.

સુધારા (Civilization) નાં બાળકો ! તમારાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો અને કળાઓનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ, પણ કૃપા કરીને તેને બહુ છાપરે ચઢાવશો નહિ. પ્રેમ એ સૂર્ય છે, અને દુનિયાનાં શાસ્ત્રો તેની આસપાસ ફરનારા ગ્રહો તથા ઉપગ્રહો છે.

મનુષ્ય સાથે ઘણે દૂરનું સગપણ ધરાવનાર બનિજ પદાર્થો અને પત્થરો વિષે ભૂસ્તરવિદ્યા વિવેચન કરે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્ર વળી તેથી જરા ઉંચા વિષયનું વિવરણ કરે છે. ખગોળ-વિદ્યા માણસથી ઘણે દૂર રહેલા તારાઓ સંબંધી જ્ઞાન આપે છે. શરીરશાસ્ત્ર (Physiology) માણસના બાહ્ય હાડપિંજર અને અસ્થિનું જ્ઞાન આપે છે. માનસશાસ્ત્રમાં ફક્ત મનના જુદા જુદા વ્યાપારો જણાવ્યા છે. પણ પ્રેમશાસ્ત્ર તો મનુષ્ય તેમજ પ્રકૃતિના પરમ તત્ત્વની સમજ આપે છે. એ વિદ્યા તો એક કળા પણ છે, અને શાસ્ત્ર પણ છે. શાસ્ત્રીય સૂર્ય તો એક મહાન સૂર્યના પ્રેમરૂપી અગ્નિના અથવા एकमेवाद्वितीयम् એ તત્ત્વના માત્ર તણખા છે.

જ્યારે નાનો ટ્રેકલીન પતંગ ઉડાવતો હતો ત્યારે તેનો બાપ બેન્જમીન દોરીમાં ખોસેલી લોહચુંબકની સોયને ધારી ધારીને જોતો હતો. તે અવલોકન કરવામાં એવો તો લીન થઈ ગયો હતો કે પૃથ્વીથી પોતાની જાતને જુદી ધારતોજ નહોતો. જ્યારે માણસ અમુક કાર્યમાં આટલો બધો તલ્લીન થઈ જાય ત્યારે તેની આસપાસની સઘળી ચીજોસાથે શું તેનું તાદાત્મ્ય નથી થતું ? શું તે એક પત્થરના પુતળા જેવો નથી બની જતો ? પ્રકૃતિના અંતઃકરણની સાથે તેનું અંતઃકરણ મળી જાય છે, અને આથી કરીને પ્રકૃતિનું શુદ્ધ તે તેનું શુદ્ધ બની જાય છે. પૃથ્વીપરના વિજળીના તણખાઓની સાથે આકાશની વિજળી એકતા ધરાવે છે,

એવી તેને જોતાંજ આપણી ખાત્રી થઈ જાય છે. બાહ્ય પ્રકાશ જોતાંજ આપણી ખાત્રી થાય છે કે તે આંતરિક પ્રકાશ સાથે એકતા ધરાવે છે.

જે મનુષ્યો વચ્ચે જ્યારે પ્રેમ અથવા અદ્વૈતભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે લેહલાવનાની માયા ટળી જાય છે. એકની લાગણીઓ બીજાની લાગણીઓ અને છે; એકનો વિચાર બીજાનો વિચાર અને છે; અને પરોક્ષ દર્શન (Clairvoyance) સપ્રમાણુ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મળિગણા इव ।

જેવી રીતે એક દોરામાંજ જુદા જુદા મણકાઓ પરોવાયલા હોય છે તેવી રીતે મારા-માંથીજ આ સઘળું વિસ્તાર પાસ્યું છે.

જે જે તણી પ્રીતિ ધરે, તે તે ખરેખર તું અને;

યદિ દેવપર પ્રીતિ કરે, સાક્ષાત્ પરમાત્મા અને.

જે ધૂળ પર દૃષ્ટિ કરે, શું ધૂળ વિષ્ણુ બીજું અને ?

આહાહા ! આપણા પોતાના અંતઃકરણનો ખોરાક કેવો પુષ્ટિકારક, કેવો સ્વાદિષ્ટ અને કેવો સુખદાયક છે ! એના જેટલો સ્વાદ બીજી કોઈ વસ્તુમાં નથી. ‘રામ’ એ ખોરાકની સાથે કોઈ કોઈ દિવસ થોડું દૂધ પીએ છે, તે સિવાય બીજું કંઈ ખાતો નથી.

આકાશમાં યામિનીસ્વામી, શાંત ઊઘ્યો તે જીઓ !

નરનાર સૌ તેને વિલોકી તાપ પોતાના ખુઓ !

તવ મુખપંક્જ-મુધા સેવી નિત્ય કુમુદબંધવા !

મુજ દ્વંદ્વના તાપો શમાવી સદ્ગુણ માતું જીંદગી !

ના શસ્ત્રવૈદ બોલાવશો ના ભિષગ્વરને તેડશો,

આનંદમય ભાસે બધું દુઃખ મુજને તો સવેથા.

હું નગરના તું નગરજન ! સ્વીકાર મારી બંદગી,

તે નગરની જાહોજલાલી છે તને મુજ બંદગી.

હું ગગનચુમ્બિત ગિરિશિખર આદર તું પામે દ્વંદ્વમાં,

હું ભલકભરિત રીતિરિવાજો દૂર હો તમ દૂર હો.

સદ્ગુણ ને દુર્ગુણ, ધારા, પંથ, શાંતિ, ચુદ્ધ સૌ,

મિત્રો અને શત્રુ બધાં બંધન અને સંબંધ સૌ;

મિલકત અને આસક્તિ કે વળી સત્ય કે અનૃત હો,

નિશા અને દિન દેશ કાળ તથા ભર્યો સંસાર હો;

એ સર્વ વસ્તુને પ્રણામો હું કરું છું દ્વંદ્વથી,

મારું ભર્યું છે દ્વંદ્વ આ બસ પ્રેમથી બસ પ્રેમથી.

પુષ્પો અને સંગીત તેજોમય બધાં જે કિરણ છે,

હું તે પ્રતિના પ્રેમથી મસ્તાન ને ચુલતાન છું.

રાત્રિ અને દિન એ બધું સ્નેહી સ્વરૂપે ભાસતું,

તિમિર તેજસ્વીપણું સૌ એકરૂપે ભાસતું.

આનંદની લહેરો મહીં ઝોલાં સુખેથી ખાઉં છું,

આનંદ ને આનંદનાં ગાયન સદાહિત ગાઉં છું.

મૂકો મને એકાંતમાં ચારો તમે સૌ દૂર હો,
 બસ દૂર હો, બસ દૂર હો, બસ દૂર હો, બસ દૂર હો.
 શરમાળ મુઝા જે સમે મુખ 'હા' લાણીને હાથ દે,
 પિતા અને માતા ભગિની ભ્રાતની વિદાય લે;
 હા ! હા ! સમય સંતાપનો કેવો દુઃખમાં લાગતો,
 ગદ્ગદિત સરતા શબ્દ આખો દેહ રોમાંચિત થતો.
 ભેળેમયી સંસારમાં દાખલ થતાં આદર તને !
 દરીન પ્રભુનું જે પ્રમાણે અતિ આદરથી ભર્યું;
 છેલ્લાં વચન મારાં સદા તારા સ્મરણમાં રાખજે,
 "ગદ્ગદિત સરતા શબ્દ આખો દેહ રોમાંચિત થતો."

પ્રેમી મનુષ્યને મન મોટી, નાની, સુંદર, કદરૂપી, શ્રેષ્ઠ, કનિષ્ઠ, આકર્ષક, અનાકર્ષક, સઘળી વસ્તુઓ એકજ જીવતી પ્રેમપ્રતિમાનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં ચિત્રો છે, અને સઘળી વસ્તુઓમાં એકજ આત્મા રહેલો છે, તથા તેને આ બધી વસ્તુઓ એકજ હૃદયેશ્વર-પરમાત્માના બુદ્ધા બુદ્ધા શૃંગારો છે, એમ લાગે છે.

આહાહા ! આ કેવો મોટો સૌંદર્યસાગર ! પ્રેમનો કેવો મોટો ઉદ્ધિ ! પ્રિય ! તમને પોતાની પ્રિયાના કાળા વાળ, તેના ધવલ-તેજસ્વી ચહેરા જેટલાજ આકર્ષક અને સુંદર લાગે છે, તેવીજ રીતે 'રામ' ને રાત્રિ દિવસના જેટલીજ સુખદાયક લાગે છે; મૃત્યુ જીવનના જેટલુંજ મધુર લાગે છે; અને શત્રુઓ મિત્રોના જેટલાજ પ્રિય લાગે છે.

જેની મિલકત ચોરાઈ ગઈ હોય તે માણસ કેવો સુખી છે ? સંસારબંધનમાંથી છુટો થતાં જે પરમાત્માની સાથે નિકટ સંબંધમાં આવી શકે એવો હોય તેની સ્ત્રી નાસી જવાથી ઉલટો તે વધારે સુખી થઈ શકે છે. સુસલમાન લોકોના શાસ્ત્રમાં એક એવી વાત છે કે એક વખત ઈશ્રાહીમને સમુદ્રપર્યટન કરવાની ઇચ્છા થઈ. ખિઝરા અથવા વરુણ દેવતાએ તેના વહાણના પોતે કમાન થવાની માગણી કરી. પ્રથમ તો ઈશ્રાહીમે ભોળપણથી તે માગણીનો સ્વીકાર કીધો, પણ પુનઃ વિચાર કરીને તેણે વરુણને કહ્યું: "હે ઉદાર બંધુ ! મને માફ કર; હું મારા વહાણમાં કેપ્ટન માગતોજ નથી. પ્રેમરૂપી ઈશ્વરજી માફ વહાણ ચલાવે એ મને અધિક પ્રિય છે. તારા હાથમાં હલેસું આવશે એટલે જહાજ સુરક્ષિત રીતે જશે, પણ મારે એટલી સુરક્ષિતતાની જરૂર નથી. આથી મારે તારાપર અવલંબી રહેવું પડશે અને ઈશ્વરનો પૂર્ણ રીતે ભરોસો રાખવાના માર્ગમાં તું પડદા રૂપે નડશે. કૃપા કરીને મારી અને ઈશ્વરની વચ્ચે તું ઉભો રહે નહિ. મારા બંધુ ખિઝરા-પર આધાર રાખવા કરતાં ઈશ્વરપરજી સઘળો બોલો નાખવામાં મને અધિક આનંદ થાય છે."

વિયોગથી બેહોશ થઈ ગયેલો આશક બોલે છે કે "વિદુલ્લતે ! તું ચમક્યા કર ! તારી મેઘગર્જના આહુ રાખ. હે વાવાઝોડા ! તારું તોફાન જારી રાખ ! હે પવન ! તારું કુંકાવું આહુ રાખ ! હું તને ધન્યવાદ આપું છું ! હે સ્વર્ગીય મેઘગર્જના ! તું મારી સુકુમાર પ્રિયાને ભયભીત કરીને એક ક્ષણવાર પણ ગાઢ આલિંગન દેવાને માટે મારી પાસે લાવે છે ?

જીંદગીના કડવા અનુભવો (આપત્તિ, સંકટો) કેવા મિષ્ટ છે? માત્ર જીંદગીની આ સર્વ દ્રાક્ષામાંથી ઈશ્વરપ્રેમબિરહરૂપી કષાય મધુર મદિરા આપણને કાઢતાં આવડવું જોઈએ.

Take my life and let it be	Consecrated Lord to thee
Take my heart and let it be	Full saturated Love with thee;
Take my eyes and let them be	Intoxicated, God with thee,
Take my hands and let them be	Engaged in sweating Truth for thee.

ભાવાર્થ:—

હરિગીત વૃત્ત.

લો જીંદગી આ, મૃત્યુ થઇને આપને અર્પણ થજો;
લો હૃદય આ, તારા પ્રતિના પ્રેમ અંગે વાધજો;
લો અક્ષી આ, તારા નિશાથી તે સદા ભરપુર હજો;
લો હસ્ત આ, શુભ કાર્યથી પ્રસ્વેદ શ્રમના છુટજો.

પ્રિય પાઠકગણ! તમને કદિ નિષ્કામ પ્રેમ કરવાનો, સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો, પ્રેમથી બદ્ધ થવાનો-ના, ના, સુક્ત થવાનો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે? જો એ અનુભવ હશે તોજ તમે નીચે જણાવેલા વિચારો જેવા વિચારોનું તારતમ્ય સમજવાને શક્તિવાન થશો.

કરો જાજીડી આ ત્વચ્ચાની રૂપાળી, પ્રભો! સ્નાયુને વાપરો દોરી જાણી;
વળી ઓઘપર આપ સ્વચ્છંદ ચાલો, અને વિરહે દુઃખીને મુખ આપો;
પ્રભુ આપના ચરણનો દાસ હું છું, સ્વીકારો વિભુ દાસનો દાસ હું છું.

અર્થ:—પ્રભો! મારા દેહની ચામડીના જોડા કરાવો અને હૃદયની શિરાની દોરી બનાવો. આપના ચરણકમળનો સ્પર્શ કરવાને ઉત્સુક બનેલા (વિરહથી દુઃખી થએલા) મારા ઓઘની સાથે તમારા ચરણનો સ્પર્શ થવા દો. પ્રમુજ! હું તમારા ચરણનો દાસ છું.

એવું કયું કામ છે કે જે પ્રેમના યોગથી શોભીતું અને સુંદર ન બને? જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં નાના-મોટા, ઉચ્ચ-નીચ, ક્ષાણો ભેદ રહેતો નથી. ત્યારે કોઈ પણ કામ પ્રેમથી પ્રેરિત થઇને આપણે કરીએ છીએ ત્યારે તે અતિશય દુષ્કર હોય તો પણ આપણને સ્વર્ગીય લાગે છે. સ્વાર્થ-બુદ્ધિથી અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિ પણ ત્રાસદાયક અને કંટાળાભરેલી લાગે છે. તમે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હો, પણ પ્રેમ તેને મધુરજ બનાવશે. સર્વ દુઃખો, આક્રંતો, ચિંતાઓ અને વિપત્તિઓ માત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. અતિશય દુઃખદ સ્થિતિપર પણ પ્રેમ કરશો તો તેમાંનું દુઃખ ક્યાં રહેનાર છે? આપણું સઘળાં દુઃખો, આપણા સઘળા સંતાપો, પ્રેમરૂપ પ્રિયાએ પોતાને આલિંગન દેવાને-આપણને જાગ્રત કરવાને માટે કરેલાં અડપલાંજ છે. હલાવવું, ઢંઢોળવું અને અચકાવવું એ મીઠી પ્રેમપ્રિયાનાં અડપલાંજ છે. પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિ ઈશ્વર પ્રેમથી તમને જગાડે છે ત્યારે ઉઠો, જાગ્રત થાઓ.

Dost hear the palm trees sighing?	It is my heart that sighs
To hear the lips replying,	And gaze into thine eyes,
Then wake, awake;	Sweet love! see here, I bend to
	thee awake awake!

Dost see the Himalayan snows, That grow and never tire ?
 They can not cool my burning love or quench my soul's desire,
 Then wake awake ! Dost hear the Ganges river,
 It's sacred waters roll ? But deeper flows for ever,
 The passion of my soul, Then wake awake !

ભાવાર્થ:—

તારે મુખેથી શ્રવણ કરવા એક ઉત્તર તાહરો;
 કે અક્ષી સાથે અક્ષી મેળવવાજ નિશ્ચય માહરો.
 શું સાંભળે છે તારપત્રોને નિસાસો નાંખતાં ?
 નિઃશ્વાસરૂપે દ્રવી ગયા એ તું સ્મરણમાં આવતાં !
 રે જગ લાડકડા વીરા, રે જગ લાડકડા વીરા,
 હું નમન કરું છું તુજને, મુજ પ્રાણથી અદકા વીરા.
 તે ઉમ્મ મારા પ્રેમને શાંતિ નહિ કંઈ આપશે,
 આત્મા તણી ઇચ્છા નહિ તે શાંત કદિએ પાડશે.
 શું જુએ છે તું સતત પડતા હિમ આચ્છાદિત ગિરિ ?
 ના ના નહિ તે કરી શકે કદિ એવી મારી નોકરી.
 રે જગ લાડકડા વીરા, રે જગ લાડકડા વીરા,
 હું નમન કરું છું તુજને, મુજ પ્રાણથી અદકા વીરા.
 શું સાંભળે ગંગાતણાં ખળખળ વહેતાં નીર તું,
 પણ સતત વહે છે આ હૃદયમાં એથી ઉઠી લાગણી.
 ઉઠી વહો, ઉઠી વહો છો, એજ મારી માગણી,
 એ લાગણીના પાશથી શુદ્ધાત્મ બનજે વીર તું.
 રે જગ લાડકડા વીરા, રે જગ લાડકડા વીરા,
 હું નમન કરું છું તુજને, મુજ પ્રાણથી અદકા વીરા.

૧૧-ઉત્કર્ષનું રહસ્ય.

એક વાર એક માણસે ત્રણ છોકરાઓ વચ્ચે એક બેઝાની આપી. ત્રણેએ બજારમાં જઈ કંઈક સાફ ખાવાનું લેવાનો ઠરાવ કર્યો. તેઓમાં એક છોકરો હિંદી, બીજો અંગ્રેજ અને ત્રીજો ઈરાની હતો. તેમાંના કોઈને એક બીજાની ભાષા આવડતી નહોતી, તેથી શું ખાવાનું લેવું એ વિષે વાદ થયો. અંગ્રેજ છોકરે ‘વાટરમેલન (watermelon)’ લેવાનું કહ્યું: હિંદી છોકરો કહે: “છટ્ મેરેકું તો હિંદવાના ચહીયે;” ત્યારે ઈરાની છોકરો કહે “નહિ નહિ મુઝે તો ટરબુચ હી હોના.”

એ પ્રમાણે શું લેવું એ ઘણી વાર સુધી નક્કી થઈ શક્યું નહિ. બીજાને શું ગમે છે તેની પરવા ન કરતાં પોતાને જોઈતું હતું તેજ લેવું એવી સૌએ હડ ધરી; અને તેથી તેમની વચ્ચે કળાઓ થયો. એવી રીતે લડતાં લડતાં તેઓ રસ્તે જતા હતા એટલામાં ઇંગ્રેજ હિંદી અને ફારસી ત્રણે ભાષા જાણનાર એક માણસે તેમને જોયા. તેઓને લડતા જોઈને તેને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને ગમ્મત પડી. તેણે તેમની પાસે જઈને કહ્યું: “છોકરાઓ, તમારો કળાઓ હું પતાવું છું.”

ત્રણેએ તેનું કહેવું કબૂલ કર્યું. તેમની પાસેથી તે માણસે બેઝાની લઈ તેમને દૂર રસ્તે એક બાજુએ જઈ ઉભા રહેવા કહ્યું, અને પોતે પાસેના બજારમાંથી એક મોટું તરબુચ તે બેઝાનીનું લઈ આવ્યો. તે ગુપચુપ સંતાડીને પેલા છોકરામાંથી એકેકને પાસે બોલાવ્યા. પ્રથમ પેલા અંગ્રેજ છોકરાને બોલાવ્યો અને તેને ખબર ન પડવા દેતાં પેલા તરબુચના ત્રણ સરખા કકડા કરી એક તેને આપ્યો, અને કહ્યું કે “તારે આજ જોઈતું હતું ને?” તે છોકરો ઘણુંજ ખુશી થયો, અને ‘હા! મારે એ જ જોઈતું હતું,’ એમ કહી આનંદ પામતો પામતો નાચતો કુદતો આવ્યો ગયો.

પછી તે માણસે પેલા ઈરાની છોકરાને બોલાવ્યો અને પેલા તરબુચનો બીજો કકડો તેને આપીને “તારે આજ જોઈતું હતું ને?” એમ પૂછ્યું. પેલો છોકરો તરબુચ જોઈ અત્યંત ખુશી થઈ ગયો અને “આજ મારું તરબુચ, આજ મારે જોઈતું હતું,” એમ કહી ખુશ થતો તે લઈ આવ્યો ગયો.

પછી તેણે પેલા હિંદી છોકરાને બોલાવ્યો અને ત્રીજો કકડો આપી “આજ તારે જોઈતું હતું ને?” એમ પૂછ્યું. તે છોકરો પણ એ જોઈ ઘણું સંતુષ્ટ થયો અને “હા આજ મારે જોઈતું હતું, ચહી મેરા હિંદવાના” એમ કહી આવ્યો ગયો.

હવે આ કળાઓ શા કારણથી ઉત્પન્ન થયો હતો? છોકરાઓ વચ્ચે એ ટોટો થવાનું મૂળ કારણ શું? નામલેદ. નામમાં ફેરફાર એટલુંજ ને? નામલેદ કહાડી નાખો, નામલેદના પદ્ધતિની પાછળ જુઓ, એટલે વાટરમેલન, હિંદવાના અને તરબુચ, એ જુદાં નામથી

ઓળખાતી વસ્તુ એકજ છે, એમ જણાઇ આવશે. ત્રણે નામોના મૂળમાં એકજ વસ્તુ છે. ઈશન કે હિંદુસ્તાનના તરખુચમાં અને ઇંગ્લાંડના તરખુચમાં કદાચિત્ કંઈક ફેર હશે પણ ફળ એકજ છે. વસ્તુ એકજ છે. હુલ્લક ભેદનું વિશેષ મહત્ત્વ નથી.

જુદા જુદા ધર્મો અને પંથોમાં વાદ, ટંટા અને અણબનાવ જોઈને ‘રામ’ ને એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે ખ્રિસ્તીઓ યાહુદી લોકો સાથે લડે છે, યાહુદીઓ મુસલમાનોને જુદા કરાવવા પ્રયત્ન કરે છે, મુસલમાનો હિંદુઓ સાથે ટંટો કરે છે, બ્રાહ્મણો બાદશાહે દૂધણો આપે છે, અને બાદશાહે પણ સામો તેવોજ બદલો વાળે છે. આવા કલુઆઓ બહુ ગમ્મત આપે એવા હોય છે; પણ એમ થવાનું મુખ્ય કારણ ઘણું ખડું ઉપર કહેલો નામભેદજ છે. ફક્ત નામોનું આવરણ ફેર કરો, નામોના પડદો ફાડી નાખો, તેનો અર્થ શું છે એજ માત્ર જુઓ, એટલે તમને કંઈ ફેર જણાશે નહિ.

‘રામ’ ઘણીવાર ‘વેદાંત’ એ શબ્દ વાપરે છે. ‘વેદાંત’ એ ફક્ત એક નામ છે, પરંતુ કેવળ એ નામ સાંભળીનેજ ઘણા લોકો ‘રામ’ નું કંઈ પણ કહેવું સાંભળવા ઇચ્છતા નથી. એક મનુષ્ય આવે છે અને યુદ્ધનું નામ ઇધને ઉપદેશ કરે છે; પરંતુ તે પોતાના કાનને ન ગમે એવું ‘યુદ્ધ’ નું નામ લે છે એટલાજ ઉપરથી ઘણા લોકો તેનો ઉપદેશ સાંભળતા નથી. કૃપા કરીને વધારે વિચારવંત બનો. આ વીસમી સદી નામભેદને પેલે પારનું રહસ્ય જોવાની છે. ‘રામ’ કિંવા બીજો કોઈ જે કંઈ તમારી સામે મૂકે તેને તેની અંતર્ગત યોગ્યતા પ્રમાણે ગ્રહણ કરો. કેવળ નામ સાંભળીનેજ ગભરાઈ, ગુંચવાઈ કિંવા ફસાઈ જશે નહિ. દરેક વસ્તુની તેના નામ ઉપરથી નહિ પણ ગુણદોષ ઉપરથી પરીક્ષા કરતાં શીખો. ઉપયુક્ત (ઉપયોગી) છે કે નહિ તેનો વિચાર કરો. અમુક ધર્મ અતિશય પ્રાચીન છે માટે તેનોજ સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે, એમ માની બેસવું જોઈએ નહિ. પ્રાચીનત્વ ઉપરથી તેની સત્યતા અને યોગ્યતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. ઘણી વખત જુનાં ઘર પાડી નાખવામાં આવે છે અને નવાં બાંધવાં પડે છે. વસ્ત્રો જુનાં થઈ ગએલાં હોય તે બદલવાંજ પડે છે. અત્યંત નૂતન મુદ્રારો અથવા ફેરફાર વાસ્તવિક અને યોગ્ય હોય તો તે પણ પ્રભાતના હિમખિંદુથી શોભતા ગુલાબ જેટલોજ આદ્ય છે. તેવીજ રીતે અમુક ધર્મ નવો છે એટલુંજ જોઈને તેનો સ્વીકાર કરશો નહિ. નવી વસ્તુઓ હમેશાં સારીજ હોતી નથી, કેમકે તેઓ લાંબે કાળે પ્રાપ્ત થતા અનુભવની કસોટીઓમાંથી પસાર થયેલી હોતી નથી. બધાં મનુષ્યો-લગભગ આખી મનુષ્યજાતિ-અમુક ધર્મપર શ્રદ્ધા રાખે છે, એટલાજ ઉપરથી તેનો સ્વીકાર કરશો નહિ; કારણ કે જનસંભાજની મોટી સંખ્યાની સેતાનના ધર્મપર-અજ્ઞાનથી ભરેલા ધર્મપર-અધશ્રદ્ધા હોય છે. એક કાળે લગભગ સર્વ જનસંભાજને ગુલામગીરીના ધંધા પ્રત્યે દિલસોજ હતી. એ ઉપરથી ગુલામગીરી એ યોગ્ય અને ઇચ્છવા જેવી બાબત છે એમ કહી શકાય નહિ. એકાદ ધર્મમાં અમુક અમુક માણસો છે, એટલા ઉપરથીજ તેપર શ્રદ્ધા રાખશો નહિ. કોઈ કોઈ વખત એકાદ ધર્મનો સ્વીકાર કરનારા મૂઠીભર લોકો અંધારામાં ભૂલા પડેલા હોય છે. અમુક અમુક મહાન યોગી કે યતિએ અમુક ધર્મ સ્થાપ્યો કે ઉપદેશ્યો છે, એટલા ઉપરથીજ તેનો સ્વીકાર કરશો નહિ; કારણ કે જેણે સર્વ સંગ પરિત્યાગ કીધો હોય એવા ઘણાક યતિઓને પણ કંઈ જ્ઞાન હોતું નથી-તે કેવળ ધર્મઘેલા હોય છે. અમુક ધર્મ રાજનો છે, એટલાજ ઉપરથી તેનો સ્વીકાર કરશો નહિ, કારણ કે ઘણા રાજાઓ ધાર્મિક દષ્ટિએ જોતાં છેક કંગાલ હોય છે. અમુક ધર્મ શ્રેષ્ઠ નીતિમાન પુરૂષે સ્થાપ્યો છે એટલા ઉપરથી પણ તેને સ્વીકાર કરશો નહિ, કારણ કે

ઘણી વાર અત્યંત સદાચારી લોકો પણ સત્ય પ્રતિપાદન કરવામાં થાપ ખાય છે. કોઈ મનુષ્ય ઉત્તમ પાત્રન શક્તિવાળો હોવા છતાં અન્નરસની પાત્રનક્રિયાના જ્ઞાન વગરનો હોઈ શકે છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે કોઈ ચિંતાશે તમને અત્યંત સુંદર, સસ્તાં અને મોહક ચિત્રો કહાડી આપે છે, છતાં તે બંને ઘણાજ કદરૂપો હોય છે. એજ પ્રમાણે ઘણા લોકો બહારથી અત્યંત કદરૂપા હોય છે તો પણ ઘણાંજ ઉચ્ચ તત્વો પ્રતિપાદન કરે છે. સોક્રેટીસ એવોજ હતો. સર ફ્રાન્સીસ બેકનનો દાખલો લ્યો: એ કંઈ એટલો બધો નીતિવાન નહોતો, તેમ વિશેષ સદાચરણી પણ નહોતો, તો પણ તે આખા જગતને (Novum organon) તર્કશાસ્ત્રનો એક અમૂલ્ય-ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ આપી શક્યો છે. યૂરોપના લોકોને એણેજ અનુમિતિશાસ્ત્ર (Inductive Logic) પ્રથમ શીખવ્યું, અને તેવું તત્ત્વજ્ઞાન પણ ઉત્તમ હતું. એકાદ ધર્મને તે અમુક પ્રખ્યાત મનુષ્યે સ્થાપ્યો છે, એટલાજ ઉપરથી સ્વીકારશો નહિ. સર એમઝક ન્યુટન એ જગવિખ્યાત પુરૂષ થઈ ગયો, પરંતુ તેની પ્રકાશની પરિમાણરૂપી ઉત્પત્તિ (Theory) હવે ખોટી સિદ્ધ થઈ છે, અને તેની તાત્કાલિક ગતિની પદ્ધતિ (Method of Fluxions) પણ હવે લાઘબનીગની રીત (Differential system) ના જેટલી ઉત્તમ ગણાતી નથી. કોઈ પણ વસ્તુને તેના પોતાના ગુણદોષપરથીજ સ્વીકારજો. કોઈ પણ ધર્મપર તેના પોતાનાજ ગુણ બેઠને શ્રદ્ધા રાખજો. તમે પોતે તેની પરીક્ષા કરો અને પોતેજ પસંદ કરો. બુદ્ધ, ખ્રિસ્ત, મહમ્મદ કિંવા કૃષ્ણને તમારું સ્વાતંત્ર્ય વેચશો નહિ. બુદ્ધે એક ઉપદેશ આપ્યો, ખ્રિસ્તે બીજો ઉપદેશ આપ્યો અને મહમ્મે ત્રીજોજ ઉપદેશ આપ્યો. એ કાર્ય તેમણે તેમને પોતાને માટે યોગ્યજ કર્યું છે. તે બુદ્ધ બુદ્ધ કાળમાં થઈ ગયા, તેમના વખતની સ્થિતિ ઉપરથી તેમણે માર્ગ શોધ્યા અને ધર્મો સ્થાપ્યા. પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તેમણે નિરીક્ષણ કર્યું. તેમનું કર્તવ્ય પ્રચંડ હતું. પરંતુ તમે અત્યારના કાળમાં છો, તમારે પોતેજ તમારી બાબતોનો વિચાર કરીને તમારો માર્ગ નક્કી કરવો બેઠંજો. સ્વાતંત્રતાપૂર્વક તમારી પોતાની દૃષ્ટિથી દરેક બાબત બેતાં શીખો, બીજાના પ્રયત્નપર આધાર રાખનારી બુદ્ધિને છોડી દો. તમારા પૂર્વજો અમુક ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખતા હતા તે તેમને યોગ્યજ હતું, કારણ કે તે તેમણે બેઠને નક્કી કર્યું હતું; પરંતુ આજ તમારે મોક્ષ મેળવવો એ તમારું પોતાનું કામ છે; તમારો ઉદ્ધાર કરવો એ કામ તમારા પૂર્વજોનું નથી ! અમુક ધર્મ ઉપર તેમને શ્રદ્ધા હતી તે પ્રમાણે ચાલીને તેઓ ત્યાં હોય કે નહિ, પરંતુ તમારું સ્વાતંત્ર્ય તમારે પોતેજ મેળવવું બેઠંજો. જે જે તમારી સામે આવે તેની યોગ્ય પરીક્ષા કરો અને તે તમે બંને કરો. તમારું સ્વાતંત્ર્ય વેચશો નહિ. કદાચિત્ તમારા પૂર્વજોને એકજ ધર્મ બતાવવામાં આવ્યો હશે, પરંતુ તમારી સામે સર્વ પ્રકારનાં સત્ય, સર્વ પ્રકારના ધર્મ, સર્વ પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન અને સર્વ પ્રકારનાં શાસ્ત્રો સપ્રયોગ સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવે છે. તમારા પૂર્વજોને ધર્મ તમારી પાસે છે એટલા ઉપરથીજ તે તમારો છે એમ ગણાતું હોય તો તેજ તત્ત્વાનુસાર બૌદ્ધ અથવા વેદાંતધર્મ પણ તમારો થઈ શકે છે.

સત્ય કોઈ એકજ જણની મિલકત નથી. એ ઈસુની મિલકત નથી, માટે ઈસુના નામે તે આપી-ઉપદેશી શકાય નહિ. તે બુદ્ધનો વારસો નથી, માટે તે બુદ્ધને નામે પણ ઉપદેશી શકાય નહિ. તેમ તે મહમ્મદનું વડીલોપાર્જીત ધન નથી, કૃષ્ણનું નથી, કોઈનું નથી; તે સૌનું છે, તે ઉપર સૌની સરખી માલિકી છે. તમારા પહેલાં તડકામાં કોઈ બેઠેલો હોય તો પણ તમે તેજ તડકામાં બેસી શકો છો. વહેતા ઝરાના પાણીની પેઠે એ ઝરાના

પાણીનો એકાદ ખ્યાલો પીવાને તમને પણ કંઈજ અડચણ નથી. સર્વ ધર્મ પ્રત્યે તમારી એવીજ સમાન દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. પાડોશીની ઐહિક સંપત્તિ લઈ લેવાનો કિંવા તે પોતાને મળે એવો વિચાર દરેક મનુષ્યના મનમાં લાગ્યેજ આવ્યા વિના રહેતો હશે, પરંતુ એ ઐહિક સંપત્તિના કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવી આત્મિક અથવા ધાર્મિક સંપત્તિ આપણા પાડોશીઓ આનંદથી આપણને આપવા આવે છે, છતાં તે ન સ્વીકારતાં આપણે તેની વિરૂદ્ધ ઉભા થઈએ છીએ, એ શું આશ્ચર્યની વાત નથી ?

‘રામ’ તમને ‘વેદાંતી’ એવી ડીઝી લોકો તરફથી મળે માટે ‘વેદાંત’નો ઉપદેશ કરતો નથી. ના ! ના ! આ સર્વ જ્ઞાન હ્યો, તેને તમારું પોતાનું કરો, સારી રીતે પચાવો અને ગમે તો તેને ખ્રિસ્તીધર્મ કહો ! નામ સાથે અમારે કંઈ લેવા દેવા નથી. ‘રામ’ તમારે માટે એવો ધર્મ લાવ્યો છે કે જે ગીતા, બાયબલ વગેરે સર્વ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે; એટલું જ નહિ પણ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન અને શાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં પણ તે મળી આવે છે. તે રસ્તામાં પણ મળી આવે છે, અડનાં પાંદડાંઓમાં તે લખાયેલો છે, ગરાઓ અને વહેણાઓ પણ સદૈવ તેનું જ્ઞાન કર્યા કરે છે, પવન પણ સદા તેનો ગણગણાટ કરે છે, અને તમારી નાડીઓ અને જ્ઞાનતંતુઓમાં પણ તે જ ધ્રુવે છે. તમારા અંતઃકરણ અને વ્યવહાર સાથે તેનો સંબંધ છે. તે ધર્મ એકાદ દેવળ કે મંદિરમાં જઈ ગોખવા કે આચરવાનો નથી; તે તો તમારે તમારા વ્યવહારમાં, ઘરમાં, જંગલમાં, ગામમાં, જમતાં, સૂતાં અને ખેસતાં પાળવાનો છે. ગમે તો આપણે તેને વેદાંત કહેવું છોડી દઈશું; આપણે તેને કંઈક બીજુંજ નામ આપીશું. વેદાંતનો અર્થ ફક્ત ‘મૂલભૂતસત્ય’ એવો છે. ‘સત્ય’ તમારું છે. તે જેટલું ‘રામ’ નું છે તેટલુંજ તમારું પણ છે. કોઈનો તેનાપર કંઈ વધારે હક્ક નથી, તે કોઈનુંજ નથી. ઉલટું સર્વ લોક અને સર્વ વસ્તુઓજ એનાં છે.

હવે આપણે આ વેદાંત આપણો માર્ગ કેવી રીતે સુગમ કરે છે અને કર્તવ્યો કેવી રીતે સુખદાયક કરે છે તે જોઈએ. આજે આપણે “વ્યવહારિક વેદાંત” કિંવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ઉત્કર્ષનું રહસ્ય’ એ વિષય લઈએ. આચરણમાં મૂકાયેલું વેદાંત એજ ઉત્કર્ષનું રહસ્ય, એજ ઉત્કર્ષની સુખ્ય કુંચી છે. દરેક શાસ્ત્રની તે શાસ્ત્રાનુસાર એક કળા હોય છે. આજે આપણે વેદાંતનો એક ભાગ જેને શાસ્ત્ર કરતાં કળાનું નામ આપવું વધારે યોગ્ય છે તે અર્થાત્ વ્યવહારિક વેદાંત એ વિષય લઈશું.

કેટલાક લોકો કહે છે કે વેદાંત માણસને નિરાશાવાદી બનાવે છે, તથા નિરાશા, આળસ અને અનુદોષ વધારે છે. તેમનું તર્કશાસ્ત્ર તેમની પાસે રાખવાની અને તેમની ખુદ્ધિ બીજાને નહિ વેચવાની ‘રામ’ તેમને વિનતિ કરે છે. તેમની ખુદ્ધિ તેમનીજ પાસે રહેવા દઈને વેદાંતનાં તત્ત્વો તમને ચેતન્ય, શક્તિ, સામર્થ્ય અને વિજય તરફ દોરે છે કે નહિ તે જુઓ. હિંદુઓ તે પ્રમાણે વર્તે છે કે નહિ તે પૂછશો નહિ. ‘રામ’ તમને સ્પષ્ટ કહે છે કે આ કંઈ એકલા હિંદુઓની મિલકત નથી, તે સાર્વજનિક મિલકત છે, તેનાપર તમારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. અમેરિકન લોકો વ્યવહારમાં એ પ્રમાણે વધારે વર્તે છે, અને તેથી તેઓ તે બાબતમાં વધારે વિજયી નિવડયા છે. તેઓના જેટલું હિંદી લોકો તે જ્ઞાન આચરણમાં મૂકતા નથી તેથી આધિભૌતિક બાબતોમાં તેઓ અમેરિકનોની પાછળ છે.

‘રામ’ કંઈ તમને વિપરીત વેદાંત ઉપદેશતો નથી, તે કુદરતના મૂળમાંથી સ્ફુરેલું

વેદાંત તમને શીખવે છે. તમે તમારા વર્તણૂકને કામે લગાડો અને બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આ વિષયનો વિચાર કરો, એટલે વેદાંત કેટલું અદ્ભુત છે, દરેક બાબતમાં તે કેમ વિજયી બનાવે છે, અને દરેકને પોતાની ધૃષ્ટિ ન હોય તોપણ વેદાંત માર્ગે જ ચલાવીને પોતાના હુકમે કેમ પગાવે છે, એ સર્વ સમજાશે.

ઉત્કર્ષણું રહસ્ય બહુવિધ છે, તેનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ ધણાં અંગો છે. આપણે એ અંગો-તત્ત્વો એક પછી એક લઈશું અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વેદાંતની સાથે તેનો શો સંબંધ છે તે જોઈશું.

ઉત્કર્ષણું પ્રથમ સાધન-ઉદ્યોગ.

કામ કરવું, તેની પાછળ પડવું, એજ વિજય મેળવવાનું મુખ્ય સાધન છે, એ હવે જાગ્રત્વે થઈ ગયું છે. ઘા ઉપર ઘા મારો, એજ ઉત્કર્ષણું પ્રથમ તત્ત્વ છે. ઉદ્યોગ-પુરુષાર્થ સિવાય તમે કદિ વિજયી થઈ શકશો નહિ. આગસુ મનુષ્ય જીવનકલહમાં મરે છેજ, તે મરવોજ જોઈએ. અહીંયાં વેદાંત વિરુદ્ધ સદા પૂછવામાં આવતો સવાલ ઉદ્ભવે છે કે, વેદાંતે દરાવેલા નિષ્ક્રિય, નિર્ગુણ અને અલિપ્ત આત્માની સાથે સતત પુરુષાર્થની એકબાક્યતા શી રીતે થઈ શકે? પરમાત્મસ્વરૂપની નિષ્ક્રિયતાનો અને શાંતિનો વેદાંતમાં અંતર્ભાવ-સમાવેશ કરવાથી અને ત્યાગનો ઉપદેશ કરવાથી વેદાંત આગસ ને નિરુદ્યોગીપણું ઉત્પન્ન કરતું નથી? પરંતુ કર્મ અને ત્યાગ એ બંને વિષેની અત્યંત ઘોર ગેરસમજણને દીધે આ આશ્રેપ ઉત્પન્ન થાય છે.

કર્મ એટલે શું? વેદાંતના કહેવા પ્રમાણે મન દબાવે કરેલું કામ એજ શાંતિ છે. ‘કામ એટલે આરામ.’ એ એક આશ્ચર્યકારક વિરોધાભાસ છે. સર્વ સત્ય કર્મો એટલે શાંતિ, એમજ વેદાંત શીખવે છે. એકાદ અતિ ઉદ્યોગી મનુષ્ય પોતાના કામમાં પૂર્ણ રીતે ગુંથાઈ ગયો હોય ત્યારે તેને જુઓ: બીજાની દૃષ્ટિએ તે અત્યંત શ્રમ કરતો જણાતો હશે, તોપણ તેની દૃષ્ટિએ જોઈશું તો તે કશું કામ કરતોજ નથી એમ જણાશે. દૂરથી જોનારની દૃષ્ટિએ ઈર્ષ્યવસ્તુમાં અનેક જુદા જુદા સુંદર રંગો જણાશે, પરંતુ પાસે જઈને જોશો તો તેમાં એક પણ રંગ માલૂમ પડશે નહિ. રણભૂમિ ઉપર એકાદ શરવીર-નેપોલીયન, વૉશીંગ્ટન કે અન્ય કોઈ પોતાના સર્વભગથી લડતો હોય તે વખતે તેની તરફ નજર કરો: તેનું શરીર જાણે પોતાની મેળેજ કામ કરતું હોય એવું જણાશે અને મન તે કામમાં એટલું બંધું ગુંથાઈ ગયેલું હોય છે કે ‘હું કામ કરું છું’ તે ભાવનાજ ત્યાં રહેતી નથી. કર્મનો ઉપભોગ કરનારને સૂક્ષ્મ અહંકાર તે વખતે ત્યાં રહેતો નથી. શ્રેયાકાંક્ષી માનની પાછળ ભટકતું ક્ષુદ્ર હુંપદ ત્યાંથી નાસી ગયેલું હોય છે. આવું સતત કર્મ-પુરુષાર્થ-અદૃશ્ય રીતે મનને ઉચ્ચ પગ-થીએ-ઉપર અને ઉપર લઈ જાય છે.

વેદાંત કહે છે કે મન લગાડીને ખસં કાર્યો કરો તથા ક્ષુદ્ર અહંકાર વિસરી જાઓ. એની મર્યાદા ઓળંગીને આગળ જતા રહો. શરીર અને મન એ બંને ઉદ્યોગમાં એટલાં લીન બની જવાં જોઈએ કે કામનો થાકજ ન લાગે. કવિ જ્યારે ક્ષુદ્ર અહંભાવનાને ઓળંગી જાય છે, અથવા તેનામાંથી આ કવિતા હું લખું છું એ ભાવના જતી રહે છે, ત્યારેજ તેનામાં સ્ફુર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ગણિતના અધરા દાખલાઓ ગણી કહાડનાર કોઈ પણ અનુભવીને પૂછો

એટલે તે તમને કહેશે કે ‘ આ હું કરું છું ’ એ ભાવના જ્યારે નષ્ટ થાય છે ત્યારેજ તે દાખલા ખરા થઈ શકે છે, અને શંકાઓ જતી રહે છે. મનુષ્ય ક્ષુદ્ર અહંકારને તજી જેમ જેમ આગળ જાય તેમ તેમ તે વધારે સાફ કામ કરી શકે છે.

એ પ્રમાણે મન દઈને કરેલાં ખરાં કર્મોને બળેજ ક્ષુદ્ર અહંકારને ઓળંગી જવાનું અને વેદશાસ્ત્રોમાં જેને આત્મા અથવા દેવ કહે છે તે સત્ય અને અનિર્વચનીય તત્ત્વમાં સર્વદા દીન થઈ જવાનું વેદાંત આપણને કહે છે. જ્યારે એકાદ વિચારવંત, તત્ત્વજ્ઞાની, કવિ, શાસ્ત્રજ્ઞ અથવા કોઈ પણ કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્ય આ કર્તવ્યસમાધિમાં દીન થઈ જાય છે, અને વ્યક્તિત્વનો લેશ પણ રહે નહિ એવી ત્યાગની સ્થિતિએ પહોંચવાનું વેદાંતનું આચરણ કરે છે, ત્યારેજ ગાંધર્વરાજ ઈશ્વર (Master Musician) મન અને દેહરૂપી વાદ્ય પોતાના હાથમાં લે છે, અને તેમાંથી ગંભીર ધ્વનિ, કર્ણમધુર રાગરાગણીઓ તથા અત્યંત ઉત્તમ સંગીત કહાડે છે. લોકો કહે છે કે આને પ્રેરણા થઈ છે, પરંતુ ખરું જોતાં તેનામાં હું તું બાનજ રહેતું નથી અને તેની દૃષ્ટિએ કરવું અને ભોગવવું-અનુભવવું એ બન્નેમાંથી એકે દેખાતું નથી. વેદાંતને બ્યવહારમાં મૂકવું તે એજ ! એ પ્રકારે વેદાંત પ્રમાણે આચરણ કરવાથી અદૃશ્ય રીતે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.

વેદાંતિક યોગ સાધવાને અરણ્યવાસ સ્વીકારવાની કે વિચિત્ર વિધિ આચરવાની આવશ્યકતા નથી. જ્યારે તમે ઉદ્યોગમાં દીન બની જાઓ છો અને કર્મમાં તપ્ત થઈ જાઓ છો, ત્યારે તમે યોગ પ્રમાણે સાક્ષાત્ શિવરૂપજ બનો છો. વેદાંતની દૃષ્ટિએ તમારો દેહ એ કંઈ તમે નથી, અને કર્મમાં ગુંથાઈ જઈને જ્યારે દેહ અને મન એ વસ્તુઓ જતી રહે છે, ત્યારેજ તમે સામર્થ્ય અને સુખને શિખરે પહોંચી જાઓ છો, એ તમે સમજી શકતા નથી.

કર્મ એટલે શું, એ દીવાના દાખલાથી સ્પષ્ટ થઈ શકશે. એકાદ ચીમની અથવા દીવી લ્યો. તેનો પ્રકાશ કેટલો બધો ચકચકિત અને આંખોને અંજલી નાખે એવો હોય છે ? દીવાને એ તેજ શાથી મળે છે ? સતત કર્મચરણથી-અહંકારનો લોપ કરવાથીજ ! પરંતુ તે દીવાને તેલ અને દીવેટને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવા દો જોઈએ ! તુરત તે અંધકારમય થશે અને બધું ભાગી પડશે, તેને વિજય નહિ મળે. વિજય પ્રાપ્ત કરવો હોય તો દીવાએ બળવુંજ જોઈએ; તેણે પોતાનાં તેલ અને વાટ બચાવવાની ઇચ્છા નજ કરવી જોઈએ. વેદાંત કહે છે તે એજ. તમારે કંઈ પણ વિજય મેળવવો હોય અથવા ઉત્કર્ષ પામવો હોય તો તમારાં કર્મોવડે દરરોજની દિનચર્યાથી તમારાં શરીર અને સ્નાયુઓને તમારે બાળવાં જોઈએ. કર્મરૂપી અગ્નિમાં તમારે તેમનું દહન કરવું જોઈએ. તમારે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. શરીર અને મનને દીવાની દીવેટની પેઠે બળતાં રાખવાં જોઈએ. શરીરને અને મનને કુંસ ઉપર ચડાવો, કામ કરો, શ્રમ કરો, ઉદ્યોગ કરો; એટલે તમારામાંથી પ્રકાશ ઝળકવા લાગશે, જ્ઞાન ઉદય પામશે. સર્વ કર્મ કરવાં એ આપણાં તેલ અને દીવેટ બાળવા જેવું છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વ કર્મો એટલે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી આપણા દેહ અને મનને માયિક ગણીનેજ તે પ્રત્યે વર્તવું જોઈએ; વસ્તુતઃ તે શૂન્ય થવાં જોઈએ. તેમને ઓળંગી જાઓ એજ કર્મ.

કર્મોત્તીત થવાથીજ ખરું કર્મ સફળ થાય છે. અકબર બાદશાહના દરબારમાં એક

વખત બે શૂરવીર ભાઈઓ આવ્યા, અને તેનો આશ્રય માગ્યો. અકબરે તેમને તમારામાં શું યોગ્યતા છે, તે બતાવો, એમ કહ્યું. ત્યારે “અમે વીર છીએ” એમ પેલા ભાઈઓએ જવાબ આપ્યો. બાદશાહે તેમને તેમનું શૌર્ય બતાવવા કહ્યું. તુરત બન્ને ભાઈઓ ભરદરખારમાં સામસામા ઉભા રહ્યા. તીક્ષ્ણ કટારો બન્નેના હાથમાં ચમકવા લાગી. દરેકે પોતાની તલવાર સામાના હૃદય સામે ધરી અને આનંદથી અને પ્રસન્ન મુદ્રાથી તેઓ સામસામે આવ્યા. તેમના હાથ સ્થિર હતા અને તેમની કટારો એક બીજાના શરીરમાં ઉઠે સુધી પેસી ગઈ ત્યાં સુધી બિલકુલ ન ડગતાં તેઓ બન્ને લડ્યા. એક તસુ પણ તેઓ ખસ્યા નહિ, તેમનાં હૃદય ડગ્યાં નહિ ! સ્વર્ગમાં તેમના આત્માઓ પરસ્પર ભેટ્યા, આ પૃથ્વીપર તેમનાં શરીર એક-બીજાને ભેટ્યાં અને લોહીહીડાણ થઈ જમીન ઉપર પડ્યાં ! આ રીતે બાદશાહને પોતાના શૌર્યનો અહ્ભુત પરચો બતાવ્યો. જ્યારે અહંકારૂંપી કર્તાનો બલિ આપવામાં આવે છે ત્યારેજ કર્મ ખરી સિદ્ધિએ પહોંચે છે, એનો આ એક દાખલો છે. મધમાખીઓને તેમના મધપુડાઓમાં પોતાના પ્રાણ આપવા પડે છે. પ્લેટો કહે છે : “જે મનુષ્ય પોતાના દેહનું ભાન બૂલી શકતો નથી તે કવિતા દેવીનું દ્વાર વ્યર્થ ખખડાવે છે.” આ પ્રમાણે વેદાંતાનુસાર આચરણ કર્યાથી યશ અને ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારી અખંડ કર્માચરણ એજ મોટો યોગ છે. કામમાં છેક તક્લીન થઈ જઈને ‘હું કામ કરું છું’ એ જ્યારે તમે વિસરી જાઓ છો ત્યારેજ તમારાથી ઉત્તમ કાર્ય થએલાં જગતની દૃષ્ટિએ પડે છે.

તેવીજ રીતે કેબી સ્થિતિમાં અને કેવી રીતે કામ કરવાથી આપણે સહજ યશસ્વી થઈ શકીએ એ પણ સમજવું જોઈએ. કર્મ કરો, કર્મ કરો, એમ કહેવું ઘણુંજ સહેલું છે; પરંતુ તેમ કરવું તેટલુંજ કઠિન છે. દરેક જણ પ્રસિદ્ધ ચિતારો અથવા ગવૈયો થવાની ઇચ્છા રાખે છે, પરંતુ એવી ઇચ્છાવાળા સૌ તે પ્રમાણે થઈ શકતા નથી. અકર્મ ઉપર શાથી આસક્તિ થાય છે ? તેમજ શ્રમ શાથી તમને ગમે છે ? આપણી ઇચ્છા હોવા છતાં તે કામ આપણે કરી શકતા નથી એમ તમે ઘણી વખત શું નથી અનુભવ્યું ? અને કેટલીક વખત કામ કરવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં ઉત્તમ રીતે તે કામ તમારા હાથથી થઈ આવે છે; તમારા કર્તૃત્વ ઉપર અધિકાર ચલાવનારું એક મહત્ત્વ હોય છે એવું પણ તમને ઘણી વાર જણાઈ આવ્યું નથી ? એક માણસ સવારમાં ઉઠે છે ત્યારે તે અનિર્વચનીય અને ઉલ્લસિત સ્થિતિમાં હોય છે. કુદરતની સાથે તેનું એક્ય અથવા તાદાત્મ્ય થઈ ગયેલું હોય છે. હાથમાં કલમ લઈ લખવા બેસતાંજ તેની કલમમાંથી દિવ્ય પ્રાસાદિક કવિતા અથવા તત્ત્વજ્ઞાન બહાર આવે છે ! એકાદ ચિતારો એકાદ ઉત્તમ ચિત્ર કહાડવાને અતિશય પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ તેનાથી તે થઈ શકતું નથી. એકાદ દિવસે સવારે તે ઉઠે છે અને સ્વયં સ્ફૂર્તિથી કામ કરીને સુંદર ચિત્ર ચિતરી કાઢે છે, એવું તમે કદિ જોયું નથી ?

દુકામાં આપણને એમ જણાઈ આવે છે કે આપણી સર્વ શક્તિઓને ઉત્તમ બનાવનારી એક દિવ્ય શક્તિ છે. એ દિવ્ય શક્તિનો જો તમે લાભ લેશો તો તમે ઘણુંજ કરી શકશો અને તમારું કરેલું કામ નિર્દોષ અને સર્વ રીતે સુંદર થશે. વેદાંત એ ઉચ્ચ સ્થિતિ, કિંવા આ પરમ ગુહ્ય તમારી આગળ રજુ કરે છે. તે ગુહ્ય એટલે વિશ્વ સાથે એકરૂપ બની જવું, ઈશ્વરતત્ત્વ સાથે મળી જવું, આપણા અંતરમાંના શુદ્ધ આત્મામાં એટલે ઈશ્વરમાં વાસ કરવો,

અને અહંકાર કિંવા ક્ષુદ્ર વાસનાને ઓળંગી જવું. એ સિવાય બીજું કંઈ નથી. એવી રીતે સર્વ પ્રકાશ અને સર્વ શક્તિનો-આપણામાં ગુપ્ત રીતે રહેલા ઝરાનો-લાલ લેવાથી તમારું કર્મ અઘૌકિક થશે. એકાદ શિષ્યશાસ્ત્રી અથવા ચિતારાને રસ્તામાં આલતાં અનેક ચહેરાઓ નજરે પડે છે. એકાદ મનુષ્યની આંખોજ તેને પસંદ પડી જાય છે, અને તે આંખો અદૃશ્ય રીતે તેના મગજમાં જડાઈ જાય છે. બીજા કેઈની દાઢીજ તેને ગમી જાય છે, અને તે પોતાના મગજમાં તેને સાચવી મૂકે છે. તે એકની આંખો ચોરે છે, અને બીજાની દાઢી ચોરે છે. વળી એક ત્રીજો માણસ દુકાને આવી ચિત્રો માગે છે, ચિતારો તેને ચિત્ર વેચે છે, ઘરાક તે લઈ જાય છે; પરંતુ તે જાણતો નથી કે ચિત્રકારના મનમાં તે પોતે પોતાના વાળને મૂકતો જાય છે. વળી એક માણસ તેની દુકાને આવે છે, ચિતારો તેનું કામ કરી આપે છે, અને કિંમત ઉપરાંત તેના કાન ચોરીને પોતાના જાડારમાં સંગ્રહે છે. એવી રીતે એ તેને માલૂમ પણ પડવા ન દેતાં પોતાનું કામ કરે છે. જ્યારે જુદાં જુદાં માણસોનાં આંખ, નાક, કાન, વાળ વગેરે તે ચોરી લે છે, ત્યારે હું આનું ફલાણું લઈ લઉં છું, એ ભાવના પણ એનામાં હોતી નથી; તેને માલૂમ પડ્યા સિવાયજ આ ક્રિયા થાય છે. થોડા દિવસ પછી તે ચિતારો ચિત્રપટ સામે મૂકીને એકાદ નવું ચિત્ર કઢાડવા બેસે છે, એટલે એક માણસની તેજસ્વી આંખો, બીજાનું સુંદર નાક, ત્રીજાના સુંવાળા વાળ વગેરે એની મેળેજ તેના સ્મરણમાં આવી પીછીદારા ચિત્રમાં ઉતરે છે, અને તે ઉત્તમ ચિત્ર કઢાડે છે. આ ચિત્ર પ્રથમનાં સર્વ ચિત્રો કરતાં ચડી જાય છે. આટલું ઉત્કૃષ્ટ કામ શી રીતે થયું? શું આ કામ એકાદ કતો કરી શક્યો? ના, એતો અકર્તાએજ કરેલું હતું. ‘આ હું કડું છું’ એ ભાવના સિવાય-અહંભાવ અને સ્વાર્થના સ્પર્શ સિવાયની સ્થિતિમાંજ એ કાર્ય થઈ શક્યું છે. પરંતુ તે ચિતારાને દ્રેષ (મોહ-જેને ઘણી વખતે ભૂલથી પ્રેમ સમજવામાં આવે છે) થાય તો તુરંતજ તેના મનનું ઘટિકાયત્ર બગડે છે, તે આગળ કામ કરવાને નાલાયક બની જાય છે, અને તે ગુચવાઈ જાય છે. તેના મનમાંથી અકર્તૃકભાવ જતો રહે છે, સ્વાર્થની માયામાં તે સંપડાઈ જાય છે, તેની સ્થિરતા ખસી જાય છે, અને સ્વાર્તામાં સાથે એક બનાવી દેનારી વેદાંતિક દૃષ્ટિને બદલે ક્રોધ, દ્રેષ વગેરેનાં બંધનો તેના પર લાગુ થાય છે. તે પછી એ ચિતારો જુદાં જુદાં માણસોના ચહેરાઓમાંથી સૈંદર્ય લઈ સાચવી રાખવાનું અકર્તૃક કાર્ય કરી શકતો નથી. બ્યાવહારિક વેદાંત નષ્ટ થવાની સાથે સુંદર અને સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્રો કઢાડવાની નિપુણતા પણ જતી રહે છે.

આ ઉપરથી તમને એમ જણાઈ આવશે કે જેટલે અંશે તમારું કર્મ અકર્તૃક થતું જશે, જેટલે અંશે ‘આ હું કડું છું’ એ ભાવના તમારામાંથી જતી રહેવા લાગશે, જેટલે અંશે ‘સર્વ હક સ્વાધીન’ રાખવાનું અને માલેકી સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય તમે છોડતા જશો, જેટલે અંશે હાજી હા કરવાનું લોભમૂલક વર્તન તમે છોડશો, જેટલે અંશે તમે તમારો માયિક આત્મા (અહંકાર) છોડી દેશો, તેટલે અંશે તમારું કાર્ય અવશ્ય દીપ્તી નીકળશે. કર્મને માટે કર્મ કરવું, એમ વેદાંત કહે છે. તમારું કર્મ સફળ કરવું હોય તો તેના પરિણામ તરફ ધ્યાન આપશો નહિ, ફળની આશા રાખશો નહિ. સાધ્ય અને સાધન એકત્ર કરો અને તે કર્મજ તમારું સાધ્ય બનાવો. વેદાંત કહે છે કે તમે તમારા અંતરાત્મામાં સ્થિર થાઓ. અંતઃકરણને સ્થિર રાખો અને શરીરને કર્મમાં ગુંથાએલું રહેવા દો. શરીર ગતિશાસ્ત્ર (Dynamics) ને આધીન હોવાથી તેને

કર્મમાંજ જોડાએલું રહેવા દો. અંતરાત્માને સ્થિતિરૂપ શાંતિમાં અખંડ રહેવા દો. આપણા સ્વાથમૂલક ખગસળાટથીજ આપણું સર્વ કાર્ય ખગડે છે. દરેક કર્મ તે સાથે જોડાએલી શાંતિ અથવા નિર્બોધને માટેજ કરો.

ઉત્કર્ષનું બીજું સાધન-નિષ્કામ સ્વાર્થત્યાગ.

એક વાર તળાવ અને નદી વચ્ચે ટોંટો થયો. તળાવ નદીને કહે કે “ખાઈ, તું તારૂં બધું પાણી-બધો વૈભવ-સમુદ્રને આપી દે છે એ કેવળ જ મૂર્ખાઈ છે ! તારૂં જીવન-તારી સંપત્તિ સમુદ્રને મફતની શા માટે આપી દે છે ? સાગર તો કૃતધન છે ! તને તારી એ વસ્તુઓની શું જરૂર નથી ? તું તારૂં બધુંજ પાણી તેને આપી દે તોપણ એ ખારો ઝેર જેવો સમુદ્ર મીઠો થોડોજ થવાનો છે ? ‘કિંમિદમન્નં સ્વસ્તુકારાણામ્ ?’ તારી મિલકત તારી પાસેજ રાખ, આમ વેડપી શા માટે નાખે છે ?”

આ બ્યાવહારિક જ્ઞાન છે, અહીંયાં નદીને પરિણામ તરફ જોવાનું અને ફળની આશા રાખવાનું કહેવામાં આવે છે. પણ નદી વેદાંતી હતી, તેથી આ બ્યાવહારિક જ્ઞાનની વાત સાંભળી તેણે ઉત્તર આપ્યો : “ના, ના, પરિણામ કિંવા ફળની મને દરકાર નથી. જય કિંવા અજય મારે મન સરખાંજ છે. હું તો કેવળ કર્મ કર્યો જાઉં છું, કારણ કે મને તે ગમે છે. મારે કર્મને માટે કર્મ કરવું જોઈએ. કર્મ એજ મારો ઉદ્દેશ છે. વ્યવહારમાં લીન બની જવું એજ મારૂં જીવન છે, અને ગતિ એજ મારો આત્મા છે. મારે કર્મ કરવુંજ જોઈએ.”

નદી કર્મ કરતી રહી-લાખો ગંદાન પાણી સમુદ્રમાં વહેવડાવતી રહી. પેલું કંગાલ લોભી તળાવ ત્રણ ચાર માસમાં સૂકાઈ ગયું. તેમાંના પાણીનાં ખાઓચીઆં ભરાઈ રહીને તેમાંથી દુર્ગંધી નીકળવા લાગી. દુર્ગંધી કાદવ તેમાં એકઠો થઈ પડ્યો રહ્યો, પરંતુ નદી તો સ્વચ્છ રહી. તેના ઝરાઓ ન સૂકાતાં વહેતાજ રહ્યા, કારણ કે નદીના મૂળમાંના પાણીમાં વધારો કરવાને સમુદ્રની સપાટી ઉપરથી કેટલુંક પાણી ધીમે ધીમે અદૃશ્ય રીતે વરાળરૂપે ઉઠે ગયું અને પવનદ્વારા નીચે આવી નદીનાં મૂળ ઝરણોને સદા વહેતાં રાખ્યાં.

બંધુઓ ! તળાવના તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલશે નહિ, એમ વેદાંત તમને કહે છે. મારૂં અને મારા કાર્યનું શું થશે, એવી ચિંતા ક્ષુદ્ર અને સ્વાર્થી તળાવજ કરે છે. તમારૂં કર્મ કર્મને માટેજ હોવું જોઈએ. તમારૂં સાધ્ય કર્મજ હોવું જોઈએ. તમને ક્ષુબ્ધ કરી નાખનારી અને લલચાવીને હચમચાવી નાખનારી, વાસનાઓથી વેદાંત તમને મુક્ત કરશે. પરિણામની ચિંતા કરશે નહિ, લોકો તરફથી કશાનીએ અપેક્ષા રાખશે નહિ, અને તમારાં કર્મો ઉપરની અનુકૂળ કિંવા પ્રતિકૂળ ટીકાઓથી ગભરાશે નહિ. આપણા કર્મને ફળ આવશે કે નહિ તેનો વિચાર કે ચિંતા કરતા બેસી રહેશે નહિ. એ પ્રમાણે વાસનાથી તમારે મુક્ત થવું જોઈએ. તમારે કર્મથી નહિ પણ તેના પરિણામ વિષેના અશાંતિયુક્ત વિચારોથી મુક્ત થવું જોઈએ. આમ થવાથી તમારૂં કામ કેટલું બધું ઉત્તમ થશે ?

મૂઠ બનાવી દેનારી વાસનાઓ અને મોહરૂપી દુઃખદાયક રોગોનું ઉત્તમ ઔષધ સતત ઉદ્યોગ છે. પરંતુ આતો કેવળ નરમ લલ્લામણ છે, ખરાં કર્મ કર્યા પછી થતો આનંદ

મોક્ષની એક ચીનગારી અથવા અજ્ઞાત આત્મસાક્ષાત્કારજ છે. તે તમને શુદ્ધ, નિર્મળ અને પરમાત્મ સ્વરૂપમાં લીન બનાવી દે છે. આ આનંદજ કર્મનું ઉત્તમ અને નિશ્ચિત ફળ છે. કર્મના શુદ્ધ સ્વાર્થી હેતુની વાસના રાખીને આ આરોગ્યદાયક સ્વર્ગીય ખજાનો દૂષિત કરશો નહિ. નીચ મહેત્વાકાંક્ષા અને શુદ્ધ વાસના આપણી ઉન્નતિને મદદ કરવાને બદલે આપણને પાછળજ ખેંચે છે. બાહ્ય વિષયોની લાલસાઓ આપણી કર્તૃત્વ શક્તિને પોષક થવાને બદલે તેનો હાસ કરનારીજ નીવડે છે. ખરી લાગણીપૂર્વક કરેલા કામથી થતા આનંદ કરતાં ગમે તેવું ધનામ કે પ્રશંસા વધારે હિતકારક હોય શકતાં નથી. ત્યાગરૂપી ધર્મ અને તેથી ખેંચાઇ આવતું માન સાધ્ય કરવાને કર્મ આચરો. કર્મોનાં ફળ મળવા બાબતમાં અપાતાં છોકરવાદી વચનો માટે કર્મ કરશો નહિ. તમારા ઉપર કંઈ મોટી જવાબદારી કિંવા ઉપાધિ છે એમ માનશો નહિ. બક્ષિસોની આશા રાખશો નહિ. કામ કરવામાં તમારો ઉદ્દેશ આજ હોવો જોઈએ.

લોકો કહે છે કે પ્રથમ યોગ્યતા મેળવો અને પછી ઇચ્છા કરો. વેદાંત કહે છે કે ફક્ત યોગ્યતાજ મેળવો, ઇચ્છા કરવાની કંઈ જરૂર નથી. ભીંતો બાંધવાને ઉપ-યોગી થાય એવા તયાર ઘડાયલા પથરાઓ કંઈ રસ્તામાં પડી રહેશે નહિ. જો તમારામાં પાત્રતા આવશે તો અનિવાર્ય ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ તમારી પાસે આલીને આવશે. દીવાએ ફક્ત બળતાજ રહેવું જોઈએ; પતંગોને આમત્રણ કરવાની તેને જરૂર નથી. તેઓ પોતાની મેળેજ તેની આસપાસ એકઠાં થશે. જ્યાં વહેતો ઝરો હોય ત્યાં પોતાની મેળેજ જળની ઇચ્છવાળા લોકો આવે છે, ઝરાને તેમની બિલકુલ ચિંતા કરવી પડતી નથી. જ્યારે ચંદ્રોદય થાય છે ત્યારે ચાંદનીનો આનંદ મેળવવાને લોકો આપોઆપજ બહાર આવે છે. ચાલો-આગળ વધો કે જેથી દેહનું મિથ્યાત્વ અને આત્માનું સત્યત્વ અનુભવાય. આમ દૃશ્ય બ્યાપાર અવિશ્રાંત થશે ત્યારે તમે નિર્વાણ અથવા કેવલ્યપદનો સ્વાદ ચાખી શકશો. એ પ્રમાણે જ્યારે તમે તમારા વ્યક્તિત્વ અને અહંકારને કર્મરૂપી ક્રોસ ઉપર ચડાવશો ત્યારે વિજય તમને પોતાની મેળેજ શોધતો આવશે અને તમારી યોગ્યતા પારખનાર માણસોની ખોટ પડશે નહિ. ખ્રિસ્ત જ્યાં સુધી જીવતો હતો ત્યાં સુધી લોકો તેને માનતા નહોતા, લોકોમાં પૂજા પહેલાં તેને ક્રોસ ઉપર ચડવું પડ્યું હતું. બંધુઓ, સત્યને કચડી નાખી જમીન-દોસ્ત કરી નાખવામાં આવે તોપણ તે ફરીથી ઉઠશેજ, કોઈ પણ બીજા તેના રૂપ અને આકારનો નાશ થયા સિવાય ઉગી શકતું નથી. માટે ઉત્કર્ષની બીજ આવશ્યક બાબત સ્વાર્થત્યાગ-અહંકારને ક્રોસ ઉપર ચડાવવો એ છે. ‘ત્યાગ’ શબ્દના અર્થમાં ગોટાળો કરશો નહિ, ત્યાગનો અર્થ ‘દેહદંડ’ નથી.

દરેકને શુભ, ચકચકિત, કાંતિવાન અને તેજના અંબારરૂપ થવું ગમે છે, પરંતુ તમે પ્રભાવશાળી શી રીતે થશો? પદાર્થો ધોળા શી રીતે દેખાય છે? આધિભૌતિક શાસ્ત્ર તમને એમ કહે છે કે ત્યાગ એજ શુભતા મેળવવાનું સાધન છે. બીજું કંઈ નથી. સૂર્યનાં કિરણોના સાતે રંગ જુદા જુદા પદાર્થો ઉપર પડે છે, કેટલાક પદાર્થો તે રંગ શોષી લે છે, અને ઘણા બરા પદાર્થો તે રાખી લઇને એકજ પાછો મોકલે છે. આ પદાર્થો જે રંગ પોતાની પાસે

ન રાખતાં પાછો ફેંકે છે તે એકજ રંગ ઉપરથી જોવાળી શકાય છે. તમે અમુક રંગને ગુલાબી કહો છો, પરંતુ વસ્તુતઃ એજ રંગ એકમાં હોતો નથી. તેણે જે બીજા રંગ શોધી લીધા છે અને જે ખરેખર તેમાં છે, તે તેના છે, એમ તમે કહેતા નથી. કેવું આશ્ચર્ય-કારક ? કાળા પદાર્થો સૂર્યકિરણમાંના સર્વરંગ શોધી લે છે, કોઈજ રંગ પાછો આપતા નથી કે કશાનોએ ત્યાગ કરતા નથી; તે કંઈએ નાંખી દેતા નથી તેથી તે કાળા ને કાળાજ હોય છે. ધોળા પદાર્થો કંઈજ શોષતા નથી, તે કશાપર પોતાનો હક રાખતા નથી, તે સર્વનો ત્યાગ કરે છે, સ્વાર્થી બનીને તેઓ કંઈજ રાખી મૂકતા નથી, માલેકીની ભાવના તેમનામાં હોતી નથી, તેથી તે શુભ્ર, ચક્રચકિત, કાંતિવાન અને નેજાપુંજ દેખાય છે.

તેવીજ રીતે જો તમારે યશસ્વી અને પ્રભાવશાળી બનવું હોય તો તમારે તમારા અંતઃકરણમાંની સ્વાર્થી સ્વામીવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ. તેના તમારે ત્યાગજ કરવો જોઈએ. સદા દાતાર બનો--નિરપેક્ષ એવા કરનારા બનો. યાચનાની આશાભૂત વૃત્તિને તમારામાં પેસવાજ દેશો નહિ. કોઈ પણ વસ્તુ પોતે એકલાએજ કરવાની હુદ્દા ધન્યા છોડી દો. તમારાં ફેફસાંમાંની હવાને પણ તમારીજ ગણવાનો તમને શો અધિકાર છે ? તે હવા તો સાર્વજનિક છે. ઉલટું જ્યારે તમે ફેફસાંમાંની ગ્રાહી હવા ઉપરની માલેકી છોડી દેશો ત્યારે સર્વ વાતાવરણના માલેક બનશો, અને તમારાં સાધનો (Resources) અસંખ્ય થઇ પડશે. શ્વાસ અંદર ખેંચો, સર્વ વિશ્વમાંના પ્રાણને શોષી લ્યો. ગર્વિષ્ટ બનતા ના. અહંભાવ રાખશો નહિ. તમારા હુદ્દા વ્યક્તિત્વની માલેકીનું કંઈ પણ છે એમ માનશો નહિ. સર્વ ઈશ્વરનું--આત્માનું છે. સર ઐઝાક ન્યુટનનો દાખલો લ્યો: સર્વ જગતની દૃષ્ટિએ તે એટલો બધો હોશિયાર, વિદ્વાન અને કુશાગ્રબુદ્ધિનો રી રીતે બધો ? જે ઉત્તર લાખનાથી તેણે જીવતાં સુધી કામ કર્યું તે ભાવના તેના અંતઃકર્ણોએ નહીં નહીં પડી. “તું આખા જગતમાં સૌથી મોટો માણસ છે,” એમ જ્યારે તેમની કોઈએ પ્રશંસા કરી ત્યારે તે બોલ્યો: “ના, ના, મારી બુદ્ધિ અથવા મારું હુદ્દા વ્યક્તિત્વ તો અગાધ જ્ઞાનરૂપી સમુદ્રના કિનારાની છીંચો અને શંખલાઓ શોધનાર બાળક જેવુંજ છે!” આ ઉપરથી આપણને જણાઈ આવશે કે નિરભિમાન વૃત્તિ જે કશાએ ઉપર પોતાનો હક્ક પ્રતિપાદન કરતી નથી, કિંવા જે પોતાના હુદ્દા વ્યક્તિત્વની બકાશો હાંકતી નથી તેજ તમારી કર્તૃત્વશક્તિ અને સામર્થ્ય ઉત્તમ રીતે વધારે છે; અને એજ વેદાંતનું મુખ્ય લક્ષણ સમજવું.

તમારામાં દરેક જાતની વાસનાઓ હોય છે અને તે સર્વ તૃપ્ત થાય એવી તમારી ઈચ્છા હોય છે, પણ સર્વ વાસનાઓ તૃપ્ત કરવાનું ગુહ્ય કારણ પ્રથમ સમજી લ્યો. જ્યારે તમે વાસના છોડી દેશો ત્યારેજ તે ફળીભૂત થશે. બાણ કેમ મારવામાં આવે છે ? આપણે ધનુષ હાથમાં લઈએ છીએ, વાળીએ છીએ, પણ જ્યાં સુધી ધનુષની દોરી આપણે ખેંચી રાખીએ છીએ ત્યાં સુધી તીર આપણા હાથમાંજ રહે છે; શત્રુને જઈને વાગતું નથી. આપણે ગમે તેટલી દોરી ખેંચી રાખીએ પણ તે બાણ આપણી પાસેજ રહેશે. પણ જ્યારે આપણે તે છોડી દઈએ છીએ ત્યારેજ સુસવાટ કરતું તે બંધ છે, અને શત્રુનું હૃદય ભેદે છે. તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી વાસનાને તમે ખેંચી રાખો છો, જ્યાં સુધી ઈચ્છા રાખો છો અને જ્યાં સુધી વાસનાને માટે ઝુરો છો ત્યાં સુધી તે બીજાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરશે નહિ; જ્યારે તમે તે છોડી દેશો ત્યારેજ તે બીજાના આત્માને જઈ વાગશે. વાસના

કહે છે કે “ જ્યારે તમે મને છોડી દેશો અને ગુમાવશો ત્યારેજ હું તમારી નજીકમાં જણાઇશ. જ્યારે તમે તમારી જાતને આપણુ બન્નેથી લિનન એવી અનિર્વચનીય સ્થિતિમાં (મનોવૃત્તિમાં) રાખશો ત્યારેજ તમે મને મેળવી શકશો. ” વેદાંત તમને એજ શીખવે છે.

કોઇ એક સમયે બે યતિઓ સાથે મળીને પ્રવાસ કરતા હતા. તેમાંના એક પોતાના આચરણમાં સંગ્રહ કરવાની નીતિ પાળતો હતો અને બીજો ત્યાગી હતો. સંગ્રહ અને ત્યાગ એ બે વિષયોપર વિવાદ કરતા કરતા તેઓ એક નદીને કિનારે આવ્યા, એટલામાં છેક સાંજ પડી ગઇ. ત્યાગીની પાસે તો કંઈ પૈસા નહોતા, પણ પૈસા બીજા પાસે હતા. ત્યાગી બોલ્યો: “ આપણે શરીરની શું પરવા ? હોડીના ખારવાને આપવાને આપણી પાસે પૈસા નથી; ઇશ્વરનું નામસ્મરણ કરતા આ કિનારે જ રાતવાસો કરીએ. ”

પૈસાવાળો યતિ બોલ્યો: “ આપણે જો નદીના આ તીરે રહીએ તો અહીંનાં ગામ નથી, વાડી નથી, ઝૂંપડી નથી તેમજ કોઇની સોળત પણ નથી. વરૂઓ આવી ફાડી ખાય, સર્પો દંશ કરે અથવા ટાઢથી લાકડું થઈ જવાય, માટે સામે કાંઠે જઈએ. સામે કાંઠે જવાને હોડીવાળાને આપવાના પૈસા મારી પાસે છે. પેલી મેર એક નાનું ગામડું છે ત્યાં આપણે સુખે રાત રહીશું. ”

એટલામાં હોડીવાળો ત્યાં આવ્યો અને તેણે તે બન્નેને નદી પાર ઉતાર્યા. રાત્રે હોડીવાળાને ભાડું ચૂકવનારો યતિ, ત્યાગી સંન્યાસીને કહેવા લાગ્યો કે “ પૈસા સાથે રાખવાને કાયદો તને હવે સમજાયો કે નહિ ? એ પૈસાનેજ પ્રતાપે બે જીવ રાત્રે બચ્યા, માટે હવે કહિ ત્યાગનો ઉપદેશ કોઈને કરીશ નહિ. હું પણ તારા જેવો ત્યાગીજ હોત તો આખી રાત પેલે તીરે ભૂખું રહેતું પડત, ટાઢથી અકડાઈ જત અથવા કદાચિત મરી પણ જત. ”

ત્યાગી યતિ બોલ્યો: તેં એ પૈસા તારી પાસેજ રાખ્યા હોત-વાપર્યાં ન હોત-તે હોડીવાળાને આપ્યા ન હોત તો આપણે પેલે તીરે મરી જત. એ પ્રમાણે પૈસા આપી દેવાથીજ અર્થાત ત્યાગથીજ આપણે જીવતા રહ્યા. મારા ખીસ્સામાં હું પૈસા રાખતો નથી તો પણ તારું ખીસ્સું માફજ બન્યું. મારી શ્રદ્ધાએજ તારા ખીસ્સામાં મારે માટે પૈસા રાખ્યા. મારે કોઈ દિવસ કશી ખોટ પડતી નથી. જ્યારે મને કોઈ પણ વસ્તુની જરૂર પડે છે ત્યારે તે હરેક પ્રકારે મળી રહે છે.

આ વાત ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે જ્યાં સુધી તમે તમારી વાસનાઓ અથવા ઇચ્છાઓ પાસે-ખીસ્સામાં રાખો છો ત્યાં સુધી તમને નિર્ભયતા, સુખ અને શાંતિ મળી શકશે નહિ. તમારી ઇચ્છાઓ છોડી દો, તેને યોગળી બાંધો, એટલે તમને બમણી શાંતિ, તાત્કાલિક વિશ્રાંતિ અને અતે સર્વ કામનાઓની પૂર્તિ મળશે. વાસના છોડી દઈને જ્યારે તમે તમારા સત્ય (બ્રહ્મ) સ્વરૂપમાં રહેશો ત્યારે તમારી સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થશે. ધ્યાનમાં રાખજો કે જ્યારે તમે પરમાત્મસ્વરૂપમાં બાણુતાં કે અબાણુતાં લીન થશો ત્યારેજ તમારી કામના સફળ થવાનો વખત આવી પહોંચશે.

ઉત્કર્ષનું ત્રીજું તત્ત્વ-પ્રેમ.

ઉત્કર્ષનું ત્રીજું તત્ત્વ પ્રેમ છે-વિચની સાથે એકબાવ અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ થવું એ છે. પ્રેમનો અર્થ શું ? પ્રેમનો અર્થ એ છે કે આપણા પાડોશીઓ અને જેની જેની સાથે

આપણે સંબંધ છે તે સર્વની સાથે આપણું ઐક્ય છે, એમ આપણા આચરણમાં અનુભવવું. જો તમે દુકાનદાર હો તો તમારા ઘરાકોનું હિત એજ તમારું હિત છે, એમ ગણી જ્યાં સુધી તમે એ પ્રમાણે વર્તી શકો નહિ ત્યાં સુધી તમારા વ્યાપારમાં તમને લાભ-ખરકત-જાણશે નહિ, અને તમારો ધંધો ખરાબ થઈ જશે. જો હાથ સ્વાર્થી વૃત્તિથી શરીરના અન્ય અવયવોથી પોતાને ભિન્ન ગણીને એમ કહે કે “ભુજો હું જમણો હાથ છું, બધી ભતનો શ્રમ હું કરું છું, અને હું અત્યંત કષ્ટ વેઠીને જે લાવું તે આખા શરીરને શા માટે મળવું જોઈએ? મેં શ્રમ કરીને મેળવેલું અન્ન પ્રથમ પેટને અને તેના તરફથી બીજી ઇંદ્રિયોને શા માટે મળવું જોઈએ? નહિ નહિ, તે તો હું મારી પાસેજ રાખીશ!” તો તે અન્ન આમડી ફાડી હાથમાં લઈ સિવાય અથવા ઇનાકુલેટ કર્યા (ઘોંચી દીધા) વિના બીજે માર્ગે નથી. પરંતુ એમ કરવું એ હાથને હિતકારક થશે કે? એ માર્ગે હાથને ઇષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે કે? ના, કદિ નહિ. ફક્ત એકજ રીતે તે હાથ ખૂબ ભડો થઈ શકશે. તે એકલોજ એવો તો લઠ્ઠ થશે કે શરીરના બીજા ભાગ તેની અદેખાઈ કરશે. તે હાથે એકાદ ડાંસ, મધમાખી અથવા સર્પ કરડવાથી હાથ ખૂબ ભડો થશે. ફક્ત એજ માર્ગે હાથની સ્વાર્થી વૃત્તિ પૂર્ણ વિજય પામશે, અને એવીજ રીતે હાથનું સ્વાર્થી તત્ત્વજ્ઞાન સિદ્ધિ પામશે. પરંતુ તે કેટલું અનિષ્ટ છે? એવી તૃપ્તિ અથવા એવી ભતનો વિજય આપણે જોઈતો નથી. સૂજી જઈને ભડું ગણવું એ કોણ સાડું કહી શકે? તે પ્રમાણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખશો કે આ જગત એક શરીર છે, અને તમારાં શરીર તે હાંત, નખ કે આંગળીની પેઠે તેના નાના અવયવો છે, માટે ઉત્કર્ષની ઇચ્છા હોય તો આપણો આત્મા વિશ્વના આત્માથી જુદો છે, એમ કદિ માનશો નહિ. હાથને પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવો હોય તો શરીરના ઉત્કર્ષમાંજ પોતાનો ઉત્કર્ષ સમાવેલો છે, આખું શરીર અને હાથ ભિન્ન નથી, એ તેને સમજાવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો હાથને પોતાનો આત્મા કાંડાની આગળના પ્રદેશમાંજ નહિ પણ શરીરના સર્વ ભાગમાં છે એમ લાગવું જોઈએ. આખા શરીરના આત્માને પોષવો એ હાથમાંના આત્માનેજ પોષ્યા બેસે છે એમ માનવું જોઈએ. વિશ્વની સાથે આપણું ઐક્ય છે-ઈશ્વરને આપણે એકજ છીએ. એ પૂર્ણ સમજાયા અને આચરણમાં મૂકાયા સિવાય તમારો ઉત્કર્ષ થશે નહિ. ભિન્નત્વ અને દ્વેતાના પંજામાં સપડાશો તો તમે સ્વાસ્થ્યરહિત અને વ્યાધિગ્રસ્ત બનશો. જ્યારે તમે સર્વ અને સમગ્નિરૂપ બનશો ત્યારેજ પૂર્ણતા પામશો. આ એકલ અનુભવવાથી વેદાંત આચરણમાં આવે છે. આ ઉચ્ચ અને ઉદ્ધત તત્ત્વનું ઉદ્ધવન કરશો અને આ પવિત્ર કાયદો આચરણમાં તોડશો તો પેલા સ્વાર્થી હાથની પેઠે એ પાપની શિક્ષા તમારે ભોગવવી પડશે. કોલરિજને પોતાના ‘એન્સીયટ મેરીનર’માં અને બાયરને પોતાના ‘ગ્રિનર આફ ચીલોન’માં આ તત્ત્વનું ઘણુંજ સરસ પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ કવિતામાં તેમણે તો એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે, જ્યારે મનુષ્ય કુદરતના ઐક્યની મર્યાદાનું ઉદ્ધવન કરે છે ત્યારેજ તેને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. જ્યારે તમે તમારા બાંધવોની સાથે તમારું ઐક્ય થઈ ગએલું અનુભવો છો ત્યારે જરૂરજ તમારી ઉન્નતિ થાય છે.

પશુ, પક્ષી, માનવ વસ્તુ નાની મોટી પ્રત્યે ચાહના;
ઈશ્વર તણી એ ભકિત સાચી, એજ સાચી પ્રાર્થના.

(He prayeth best who loveth best Both man and bird and beast.
He prayeth well who loveth well, All things both great and Small.)

એક વાર એક રાજા મુગયા રમવા વનમાં ગયો, અને એક સિંહની પાછળ પડવાથી તેનાં માણસોથી જુદો પડી ગયો. સૂર્યના સખત તડકાથી તે તૃપ્તાતુર થયો. તે અરણ્યમાં એક નાનો સરખો ગળીયો તેને જણાયો અને તેમાં તે પેકો. રાજા શિકારી પોષાકમાં હોવાથી અને ગળીયાના માળીએ રાજાને પહેલાં કદિ જોએલો ન હોવાથી રાજાને તે ઝોળખી શક્યો નહિ. ‘મને તરસ લાગી છે, કંઈક પીવાનું આપ.’ એમ રાજાએ તેને કહ્યું. માળી એકદમ બાગમાં ગયો અને એક દાડમ લઈ તેના દાણા નીચેની રસનું એક પવાતું ભરી રાજા પાસે લઈ આવ્યો. રાજા તે તરત પી ગયો. પરંતુ તેની તરસ ગટી નહિ, તેથી તેણે પેલા માળીને બીજો થોડો રસ લાવવા કહ્યું. માળી તે લેવા ફરીથી બાગમાં ગયો. રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો કે “આ બાગની જમીન અત્યંત રસાળ જણાય છે, કારણ કે એક ઘડીમાં ખ્યાલો ભરીને આ માળી દાડમનો રસ લઈ આવ્યો. આ બાગના માલિકની તપાસ કરી તેના ઉપરનો કર ખૂબ વધારવો જોઈએ.” આ તરફ પેલા માળીને બહુજ વાર લાગી. કલાક થયો તોપણ તે રસ લઈને આવ્યો નહિ. ત્યારે રાજાને ચિંતા થઈ કે ‘પ્રથમ મેં પીવાનું માગ્યું ત્યારે એક ક્ષણમાં તે ખ્યાલો ભરી રસ લાવ્યો અને અત્યારે લગભગ કલાક થવા આવ્યો છતાં તેના ખ્યાલામાં રસજ કેમ એકઠો થતો નથી? એક કલાકે માળી ખ્યાલો લાવ્યો, પરંતુ તે અધૂરો હતો. “પહેલી વખત તરત ભરાયો અને આ વખતે આખો કલાક તેમાં ગાળ્યો તોપણ અધૂરો રહ્યો એનું કારણ શું?” એમ પૂછતાં વૃદ્ધ અને જ્ઞાની માળીએ જવાબ આપ્યો કે, “પ્રથમ જ્યારે હું આપને માટે રસ કઢાડવા ગયો ત્યારે રાજાની બુદ્ધિ સારી હતી, પરંતુ બીજી વખત હું ગયો ત્યારે રાજાનો કૃપાળુ અને પ્રગવત્સલ સ્વભાવ બદલાઈ જઈ તેની બુદ્ધિ ફરી ગઈ હોવી જોઈએ. તે કારણે પૃથ્વી રસ ચોરી ગઈ અને તેથી ખ્યાલો ભરાયોજ નહિ. મારાં રસથી ભરેલાં દાડમ એકાએક નીરસ થઈ ગયાં એનું કારણ મને બીજું કંઈજ સૂઝતું નથી.”

રાજાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો અને માળીનું કહેવું અક્ષરે અક્ષર સાત્ય જણાયું. બાગમાં પેસતી વખતે ત્યાંના લોકો ગંરીબ છે, અને તેમને મદદ કરવાની જરૂર છે, એવા દયા અને પ્રેમના વિચારો રાજાના મનમાં હતા; પરંતુ જ્યારે તે માળીએ એક ક્ષણવારમાં ખ્યાલો ભરીને રસ કઢાડી આપ્યો ત્યારે તેનું મન બદલાયું, અને બુદ્ધિ પણ ફરી ગઈ, રાજાનું વિશ્વ સાથેનું ઐક્ય તૂટતાંજ ગળીયામાંનાં દાડમપર તેની અસર થઈ. રાજા તરફથી પ્રેમતત્ત્વનો ભંગ થતાંજ દાડમનાં વૃક્ષોએ પોતાનો રસ શોષી લીધો.

આ કથા ખરી હોય કે ખોટી, તેની સાથે આપણે કાંઈ કામ નથી; પરંતુ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે જ્યાં સુધી કુદરતની સાથે તમારી પૂર્ણ એકવાક્યતા છે, જ્યાં સુધી વિશ્વ સાથે તમારું ઐક્ય છે, જ્યાં સુધી તમે પોતાનું દરેક સાથે અને સર્વ સાથે અભિનન્ત્વ માનો છો, ત્યાં સુધી સર્વ ઉપાધિ, પરિસ્થિતિ અને વાયુ પણ તમને અનુકૂળજ થશે; પણ જે ક્ષણે તમે સંબંધ તોડશો તેજ ક્ષણે એ સર્વ તમારી વિરુદ્ધ થશે, અને તેજ ક્ષણે સર્વ જગત તમારાપર શસ્ત્ર ઉગામશે. પ્રેમનું આ દિવ્ય તત્ત્વ પૂર્ણ સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. પ્રેમ એ ઉત્કર્ષની જીવનકળા છે.

ઉત્કર્ષનું ચોથું તત્ત્વ-ઉત્સાહ કિંવા પ્રસન્નતા.

ઉત્કર્ષનું ચોથું તત્ત્વ ઉત્સાહ છે. ઉત્સાહ અથવા ઉલ્લાસ કેવી રીતે ટકે છે? આનંદી રહે, ચિત્તવૃત્તિ શાંત રાખો અને પ્રસંગને સમજનારા બનો, એમ કહેવું સહેલું છે; પરંતુ

ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ આનંદી, ઉદ્ધારી અને શાંત રહેવું કઠિન છે. ફક્ત નિયમ બાંધવાથી તમે આનંદી થઈ શકતા નથી—કૃત્રિમ ઉપાયોથી તમે કંઈ કરી શકતા નથી. ત્યારે આપણે આનંદી શી રીતે રહેવું? તમારા મનની સ્થિતિનો શાના ઉપર આધાર છે? વેદાંત કહે છે કે જ્યારે આપણે સ્વચ્છિદાનંદ સ્વરૂપને શિખરેથી દેહાભિમાન અને વાસના ઇત્યાદિના પ્રદેશમાં નીચે ઉતરીએ છીએ ત્યારે ચિત્તવૃત્તિ ચંચળ બને છે. આપણે ખિન્ન અને ઉદાસ બનીએ છીએ. એવે વખતેજ આપણા મનની સ્થિરતા બગડે છે. પેટમાં બગાડ થાય છે ત્યારેજ આપણને પેટ છે, એ વાત ધ્યાનમાં આવે છે. સળેખમ થાય ત્યારેજ આપણને નાક છે, એમ લાગવા માંડે છે. હાથે કંઈક વાગે કે હુઝે ત્યારેજ તે હોવાનું આપણને સ્મરણ થાય છે; તેવીજ રીતે જ્યારે આપણું આધ્યાત્મિક આરોગ્ય બગડે છે ત્યારેજ આપણને આપણા વ્યક્તિત્વની, શુદ્ધ અહંકારની અને દેહની શુદ્ધિ આવે છે. ગુચ્ચવી નાખનારી દેહ ઉપરની આસક્તિથીજ હુઝકારક આધ્યાત્મિક અસ્વસ્થતા થાય છે. આધ્યાત્મિક દૌર્બલ્ય જણાવા લાગતાંજ આપણે નંદનવનથી નીચે પડીએ છીએ. દ્રેત અને ભેદનાં વૃક્ષોનાં ફળ આખતાંજ સ્વર્ગમાંથી આપણે નીચે ફેંકાઈ જઈએ છીએ. તેથી ઉલટું જડ દેહમાં માનો લીધેલા આત્મભાવને કોસ ઉપર ચઢાવતાંજ ખોએલું નંદનવન પાછું આપણે મેળવી શકીએ છીએ; દેહાત્મત્વ અને અલ્પ, શુદ્ધ, નીચ, અધમ વાસનાઓને ઝાળળી જતાંજ તમને તમારી સ્થિરતા અને ઉત્સાહવૃત્તિ પાછી મળે છે.

હુંકામાં જો તમારે આનંદ અને ઉત્સાહ મેળવવાં હોય તો વેદાંતનું પ્રધાન તત્ત્વ તમારો આત્મા એજ એક માત્ર સત્ય છે, એ ત્રિકાલાખાધિત સત્ય આચરણમાં મૂકવું જોઈએ.

તમારા આત્મામાં તમે લીન થઈ જશો એટલે દૃશ્ય જગતનો સર્વ વિસ્તાર તમારી આગળ છેક પાતળો થઈ જશે. તમે તેને ગમે તે આકાર આપી શકશો અથવા તો કપૂરની પેઠે એ ઉડી જશે. ‘હું’ દેહ નથી’ એમ સમજતાંજ સર્વ શારીરિક બ્યાપાર, સંબંધ અને બંધનો કેવળ સ્મરકાં જવાં ભાસશે. એ સર્વ નાટકની રંગભૂમિ ઉપરનાં પાત્રોનાં કામ છે. રંગભૂમિ ઉપરના પાત્ર તરીકે એક મનુષ્ય મારો શત્રુ હોય છે, બીજો મારો મિત્ર બને છે; કોઈ પિતા થાય છે, તો કોઈ પુત્ર થાય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ હું પુત્ર પણ નથી અને પિતા પણ નથી, એ શત્રુમિત્રો પણ ખરેખર શત્રુમિત્રો નથી. હું કેવળ બ્રહ્મ છું, સંસારી બંધનો અથવા સંબંધ મને બાંધી શકતાં નથી, સર્વ સંબંધી માયાવી છે. રંગભૂમિ ઉપર સર્વ પાત્રોએ પોતાપોતાનો પાર્ટ બરાબર ભજવવો જોઈએ, પરંતુ જે નાટકમાંનો પ્રેમ અને દ્રેષ બરાં ગણીને પોતાના શરીરપર તે વહોરી લે છે તે કેવળ મૂર્ખ છે. તેવીજ રીતે આપું જગત જ્યારે નાટકનો એક સીન-દેખાવજ છે તો કર્તવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપને બીનજરૂરી મહત્ત્વ શા માટે આપવું? એક રાજા હોય તો તેની અદેખાઈ શા માટે કરવી? કિંવા બીજો રાંક હોય તો તેનો તિરસ્કાર કરવાનો આપણને શું અધિકાર છે?

ઉચ્ચ કે નીચ સ્થિતિમાં, નથી માનાપમાન કે;

સ્વકર્તવ્ય કરો તેમાં, સર્વ માન વસે જઈ.

વેદાંત તમને એમ કહે છે કે તમારી પરિસ્થિતિની બહુ પરવા રાખવાની તમને કંઈ જરૂર નથી, અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમો સમજી લ્યો અને સર્વ ભય છોડી દો. ધારો કે એક ન્યાયામીશ છે, તે ન્યાયમંદિરમાં આવે છે અને પોતાને સ્થાને બેસે છે. વાદીપ્રતિવાદીઓ, કારકુનો,

બકીલો, નોકરચાકર અને બીજા લોકો ક્યારનાએ તેની રાહ જોતા તેને માલુમ પડે છે. ન્યાયાધીશને સાક્ષીને બોલાવવા કે બકીલોને નિમંત્રણ આપવા જવું પડતું નથી, વાદીપ્રતિવાદીને બોલાવવા પડતા નથી, તેને ઓરડાઓ વાળવા, સાફ કરવા, ટેબલ લુછવાં, બેઠકો સાફ કરવી વગેરે કરવું પડતું નથી; તે આવતાંજ સર્વ કામ વ્યવસ્થિત રીતે શરૂ થાય છે. જેમ સૂર્યના ઉગવાથીજ સર્વ સૃષ્ટિ જાગૃત થાય છે, નદી, વનસ્પતિ, મનુષ્ય સર્વને આહ્વાદ થાય છે, તેવીજ રીતે જ્યારે તમે સત્ય સ્વરૂપમાં તમારું ચાલું બેસાડશો ત્યારે તમે નિષ્પક્ષપાતી વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ તરીકે તમારા આત્માની જગ્યાએ અધિષ્ઠિત થશો. જ્યારે તમારો દિવ્ય આત્મા સર્વ શક્તિથી પ્રકાશવા લાગશે ત્યારે સર્વ પરિસ્થિતિ પોતાની મેળેજ પોતાનું કાર્ય કરવા લાગશે, અને તમારી સમીપતાના સુખકારક પ્રકાશથી સર્વ વસ્તુઓ આનંદિત અને સુખ્યવસ્થિત થશે.

શ્રીરામચંદ્ર વિષે એમ કહેવામાં આવે છે કે જ્યારે તે સ્ત્રીતા (આત્મવિદ્યા) ને પાછી મેળવવા નીકળ્યા ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિ તેમની સેવા માટે તત્પર થઈ. તેમના પક્ષને જઈ મળવાને વાંદરાં, રીંછ, હંસ, બીસકોલીઓ, પથ્થર અને પાણી પણ પરસ્પર સ્પર્ધા કરતાં હતાં. વિષયો રૂપી કાદવમાં મશગુલ બનાવનારી આસક્તિનો અને અધોગતિના ખાડામાં દોરી જનાર દ્વેષનો ત્યાગ કરીને આત્માના વૈભવ અને ઐશ્વર્યથી વિલસિત રહો, એટલે દેવ અને યજ્ઞ કિન્નરાદિને કંગાલ ગુલામ પ્રમાણે તમારી સેવામાં હાજર થયા સિવાય છુટકો નથી. દરેક મનુષ્ય બાળકની એટલી બધી ખુશામત શા માટે કરે છે? એ નાનો સરખો બાળરાજા મોટા મોટાઓને ખસે ચડી બેસે છે, અને તેમની મૂંછો ખેંચે છે, એ શાથી? એનું કારણ એજ કે બાળક પરિસ્થિતિથી અલિપ્ત અને અબલુતાંજ શ્રદ્ધામય સ્થિતિમાં હોય છે.

જે તમે તમારું કર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે બજાવ્યા જશો, જે તમે સદ્બુદ્ધિથી તમારું કાર્ય કર્યા જશો તો પછી બાહ્ય મદદ માગવાની કે તેની ચિંતા કરવાની તમને કંઈ જરૂર નથી. મદદ તમને મળવીજ જોઈએ અને તેણે તમને શોધતાં આવવુંજ જોઈએ. જ્યારે તમે એકાદ લાપણુ આપો અને તેમાં સંપ્રહ કરી રાખવા જેવો કંઈ લાગ હોય તો તે કોઈ ઉતારી લેશે કે નહિ, પ્રસિદ્ધ કરશે કે નહિ, વગેરેની ચિંતા કરશો નહિ. ન્યાયાધીશની વૃત્તિ રાખો. તમારી મૂળ મોટાઈમાં-પ્રભાવમાંજ સ્થિર થાઓ. બાહ્ય બાબતો અને બીજાઓની મદદની ચિંતાથી તમારી આનંદિત વૃત્તિને બગડવા દેશો નહિ.

શરીરના એકાદ લાગ ઉપર ચળ આવતાંજ ત્યાં ખંજવાળવાને હાથ એની મેળેજ તે તરફ જાય છે. હાથમાં રહેલી શક્તિ અથવા આત્મા ચળ આવતી જગ્યાએ રહેલી શક્તિ કે આત્માથી ભિન્ન નથી. તેમજ એ પણ ધ્યાનમાં રાખશો કે તમારામાંનો અને તમારી આસપાસના સર્વ પદાર્થોમાંનો આત્મા એકજ છે, અને જ્યારે તમારામાંનો આત્મા સર્વ વ્યાપી આત્મા (શ્રદ્ધાત્મા) સાથેના ઐક્યથી રુકે છે, તથા જ્યારે આ જગત્ તમને તમારુંજ શરીર લાસે છે, ત્યારે ચળ આવતી જગ્યાએ જેમ હાથ એની મેળેજ જાય છે, તેમ સર્વ બાહ્ય મદદ એની મેળેજ તમારી તરફ દોડતી આવશે.

આપણે આપણી છાયા પકડવાને તેની પાછળ દોડીએ છીએ તો તે કદિ હાથ લાગતી નથી, તે સદા આગળ ને આગળજ રહે છે; પરંતુ જે તે છાયા તરફ ધીર કરીને સૂર્ય તરફ

આપણે દોડીએ તો તેજ છાયા પાળેલા કૂતરાની પેઠે પાછળ પાછળ દોડી આવે છે. તેવીજ રીતે એ બાહ્ય પદાર્થો પાછળ તમે દોડતાંજ અને તેમને પકડીને તમારી પાસે રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાંજ, તે તમારી પાસેથી સટકી જાય છે અને દૂર દોડી જાય છે. તમે ગમે તેટલા પાછળ દોડો તોપણ છાયાની પેઠે તે આગળ ને આગળજ રહે છે; પરંતુ તેની તરફ પીઠ કરી સર્વ પ્રકાશનો પ્રકાશ જે અંતરાત્મા, તેની તરફ જવા લાગશો કે તુરતજ તે તમારી પાછળ પાછળ તમને શોધતા આવશે. સૃષ્ટિનો એ નિયમજ છે.

ઘણા લોકો 'કર્ત્તવ્ય' શબ્દ સાંભળતાંજ લડકી ઉઠે છે, અને નરમ બની જાય છે. કર્ત્તવ્ય એકાદ ભૂતની પેઠે તેમને પકડે છે, સતાવે છે અને તેમને ઘડી વાર પણ કુરસદ કે વિસામો મળવા દેતું નથી. સદા તે તેની પાછળ લાગેલું રહે છે. આવી ઉતાવળ કરનારાઓ ઉતાવળ કરવામાં જેટલા કાયદો મેળવે છે તેટલું શક્તિમાં નુકસાન સહન કરે છે. કર્ત્તવ્ય-કર્મની ભાવનાથી તમારી સ્થિરતા બગડવા દેશે નહિ અથવા તમારો ઉત્સાહ પણ નષ્ટ થવા દેશે નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે દરેક કર્ત્તવ્યકર્મ તમે પોતેજ તમારા ઉપર લાદી લીધેલું છે. ખરું જોતાં તમે તમારા સ્વામી છો. તમેજ તમારી જગ્યા પસંદ કરી, તમેજ નોકરી કરવાનું કબુલ કર્યું છે, તમેજ વરિષ્ઠપદે બેસવાને બીજાને તૈયાર કર્યા છે, અને તમેજ કાકા મટીને ભત્રિજ થયા છો. તમારે જો તેમની પાસેથી દ્રવ્ય લેવાની જરૂર છે તો તેમને પણ તમારી પાસેથી કામ મેળવવાની તેટલીજ આવશ્યકતા છે, બંનેનો સંબંધ સરખો છે. તમે તમારી ઇચ્છાનાજ દાસ બનો છો; બીજા કોઈના નહિ. તમારી અત્યારની સ્થિતિ તમેજ ખેંચી લાવ્યા છો. તમેજ અધારી ખાઈમાં પડ્યા છો; અને ભવિષ્યકાળ પણ તમે કરશો તેવોજ થશે. તમારા નસીબના તમેજ સ્વામી છો એ સમજી લ્યો. તમે આનંદી, ઉત્સાહી અને સંતોષી બનો.

We build our future thought by thought	For good or bad and know it not
Thought is another name for fate.	Choose then thy destiny and wait
Mind is the master of its sphere	Be calm be steadfast and sincere;
Fear is the only foe to fear.	Let the God in thee rise and say,
To adverse circumstance—"obey"	And thy dear wish shall have its "way".

ભાવાર્થ-વિચારથી નિજભાવી સૌ જન બાંધતાં;

કલ્યાણકારી દુઃખકારી, પણ નહિ તે બચતાં.

અદૃશ્યનું જે નામ બીજું માનવીવિચાર છે;

તે ઝાળખી ભાવી શૂદ્ધિને ધૈર્ય ઉભો રહે.

વિચારના વિસ્તારનો સ્વામી ખરેખર મન છે;

માટે પ્રશાંત અડગ અને સાચા હૃદયના સૌ બનો.

લીલિત તણા શત્રુ ખરેખર ભય વિના બીજો નથી,

તારા હૃદયના દેવને વિરૂદ્ધ સંયોગો પ્રતિ;

ઉશ્કેરીને કહો 'નમન કર' છે એજ સિદ્ધિ હેતુની.

એકાદ મનુરની પેઠે કામે ન લાગતાં એકાદ રાજકુમારની પેઠે આનંદને માટે કીડા અથવા લાભદાયક વ્યાયામ કે ગમ્મત તરીકે કામ હાથમાં લ્યો. ભયભીત વૃત્તિથી કોઈ પણ કામ હાથમાં લેશો નહિ. આત્મવિશ્વાસ રાખો. ભૂપતિ અને સભાપતિ (President) એ કેવળ આપણુ નોકર છે એમ માનીને જતો. તારાઓની પેઠે કામ કરો.

ચારે તરફની વસ્તુથી તારા કદિ ખોતા નથી,
જે જે જુએ છે ચીજ નજરે તે થકી ખોતા નથી;
વળી બાહ્ય વસ્તુથી કદિ શાંતિ મળે કે ના મળે,
આનંદ કે સહાનુભૂતિની તેમને પરવા નથી.

જવાબદારો ગણુશો નહિ. ધનામ કે બક્ષીસની આશા રાખશો નહિ. સર્વ સત્તા તમારાથી ગોણુ હોવી જોઈએ. તમારું પ્રમાણ તમેજ છો. કર્તવ્યબુદ્ધિ અને બાહ્ય ઉદ્ધારતાથી કરેલી વ્યવસ્થા બહુ બહુ તો શુદ્ધ આકારની (Geometrical) થશે, પરંતુ જે વ્યવસ્થા કર્તવ્ય અને કર્તાપણના લાભ સંહિત થશે તે તો સજીવન અને સચેતન થશે.

ઉત્કર્ષનું પાંચમું તત્ત્વ-નિર્ભયતા.

હવે આપણે ઉત્કર્ષના પાંચમા તત્ત્વ ‘નિર્ભયતા’ તરફ વળીએ. નિર્ભયતા એટલે શું ? માયા પ્રત્યે અશ્રદ્ધા. પરંતુ આપણા આત્મા વિષે અનુભવપૂર્વક જ્ઞાન અને દૃઢ શ્રદ્ધા. શરીર એ ભીતિનું સ્થાન છે, અને શરીર એટલે આપણે પોતે એમ જ્યારે માની લઇએ ત્યારે તુરત ભીતિ લાગે છે, તેથી આપણા દેહને ચિંતારૂપી કીટકો સદા ફેલી ખાય છે. બધી જાતના આધિવ્યાધિને પ્રવેશ કરવાનું અને રહેવાનું સ્થાન તે છે. જે ક્ષણે આપણે દેહાભિમાન છોડી દઇએ તેજ ક્ષણે ભયથી મુક્ત થઇએ છીએ. ઈશ્વર બનીને રહો. વેદાંત આચરણમાં આણો. પછી જુઓ કે તમને દુઃખ દેવાની કે ઈર્ષ્ય કરવાની કોણ હિંમત ધરી શકે છે ? નિર્ભયતા અને વેદાંત એ અભિન્ન છે.

ઉત્કર્ષને નિર્ભયતાની ધી જરૂર છે તે વિષે સ્વાનુભવનો સાબલો આપું છું.

એક વખત હિમાલયના ઘોર અરણ્યમાં અચાનક પાંચ રીંછ ‘રામ’ ના શરીર ઉપર ધસી આવ્યાં; પરંતુ તેઓ ‘રામ’ને ખિલકુલ ઇજ્જત કરી શક્યાં નહિ. એતું કારણ શું ? કક્ત નિર્ભયતા. “હું” દેવ નથી, મન નથી, હું સર્વેશ્વર છું. પરબ્રહ્મ છું. અગ્નિ મને ખાળી શકતો નથી; અને શસ્ત્ર મને છેદી શકે તેમ નથી.” ઇત્યાદિ ભાવનાઓમાં રામ તદ્રૂપ બની ગયો હતો, તેથી તે રીંછની સામે એકી ટસે જતાંજ તે નાસી ગયાં. એક વખત તો ઢોળા દેખાડતાંજ એક હિંસક વઝ નાસી ગયું. બીજી એક વેળાએ એક વાઘને પણ એવીજ રીતે નસાડ્યો. ખિલાડી આવતાંજ કબુતરો પોતાની આંખો મીંચી દે છે. તેમને લાગે છે કે આપણને ખિલાડી દેખાતી નથી તેથી તે પણ આપણને નહિ દેખાતી હોય; પરંતુ ખિલાડી તેમને જીવતાં છોડતી નથીજ ! બીજો તો ખિલાડી પણ તમને ખાઈ જશે. ગામ-ઝાંઝોની શેરીઓમાં ચાલતાં ભીતિનાં ચિહ્ન જતાવતાંજ કુતરાઓ લસે છે, પાછળ દોડે છે, અને સતાવે છે. એ શું તમે નથી અનુભવ્યું ? ગભરાઇશું તો કુતરાંઓ પણ આપણને ફાડી ખાશે; પરંતુ નિર્ભય રહીશું તો વાઘ-વઝને પણ જીતીને પાગેલા કુતરા જેવા કરી શકીશું. કોઈ પણ પ્રવાહી પદાર્થ એક વાસણમાંથી બીજામાં નાંખતાં હાથ જરીક પણ કંપતાંજ તે પદાર્થ ઢોળાય છે, પરંતુ વિચારો કયાં વગર અને ધૂન્યા વગર એકદમ તે બીજા વાસણમાં રેડો એટલે એક ટીપું પણ ઢોળાશે નહિ.

શંકા અને ભીતિથીજ તમે દુઃખદ સ્થિતિને તમારાપર ખેંચી લાવો છો. ગમે તેવા પ્રસંગ કે બનાવથી તમારી સ્વસ્થતા ચળવી ન જોઈએ. કિંવા તમારે આશ્ચર્ય પામવું ન જોઈએ. તમે સર્વસ્થ છો. દેહ ઉપરની ભયોત્પાદક આસક્તિ દૂર કરો. ઉનનાં ગરમ

કપડાંઓથી આચ્છાદિત થએલો ખાસો સાઠાત્રણ મણનો દેહ એકાદ હુણ્ણક ફટાકડાના અવાજથી, નાના સરખા ઉદરથી, ખડખડ થતાં પાંદડાંથી, એટલુંજ નહિ પણ એકાદ ચંચળ છાયાથી પણ ફરીને પાછો પડે એ શું એણું શોચનીય છે? કોઈ પણ સંકટ, સંકટની બીક કરતાં વધારે ભયપ્રદ હોતું નથી. મરણની બીક રાખવા કરતાં મને તો મરવુંજ ઘણું સાફ લાગે.

તમારા મનમાં જે પ્રેમ હશે તો બહાર પણ તે તમને મળશે. તમારા હૃદયમાં દ્રેષ રાખશો તો બહાર પણ દ્રેષજ પ્રાપ્ત થશે. તમારા હૃદયમાં હુઆ ઠગારા અને બહુસોની જે બીક રાખશો તો જ્યાં જશે ત્યાં તમને તેજ દષ્ટિએ પકશે. સ્વાર્થ અને હુઆઈની કલ્પના કરશો તો તે પણ બેઠંઘે તેટલાં મળશે; સ્વાર્થ અને હુઆઈજ તમને ચોમેરથી ઘેરશે. માટે બીજો નહિ; પોતાના અંતઃકરણમાં શુદ્ધતા અને પવિત્રતા લાવો એટલે અશુદ્ધ કે અમંગળ કંઈજ તમારી સામે આવી શકશે નહિ. વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક ઉત્કર્ષ એ ઉભયનો નિવાસ સાથેજ છે. જેઓ તેમને બુદ્ધિ પાડે છે તેઓ મૂઢ છે.

એકાદ ઘર આગળ ચોકી ન હોય એટલે તેમાં ચોર પેસે છે. ઘરમાં જે ગધો વખત દીવો રાખે તો તેઓ છાનામાના અંદર પેસવાની હિમ્મત કરી શકતા નથી. તમારાં હૃદયમંદિરમાં સત્યદીપિકા સદૈવ બળતી રાખો, એટલે ભીતિ અથવા મોહનાં ભૂતો તમારી પાસે આવવાની હિમ્મત કરી શકશે નહિ. ઈશ્વરી કાયદા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો. ફક્ત વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખી તમારું આયુષ્ય દુઃખી બનાવી મૂકશે નહિ. બીકણુ દીર્ઘદષ્ટિ મનુષ્યને પાકો નારિતક બનાવી દે છે.

તમે સૂર્યના પણ સૂર્ય અને આ અખિલ વિશ્વના અધિપતિ નથી? પરિસ્થિતિનાં એવાં ક્યાં મોહનંઓ છે કે જેનો તમે પરાજય કરી શકો નહિ? કોઈ પણ ભય પમાડનારી સ્થિતિ અંશતઃ પણ ખરી છે એવો ખ્યાલ પણ આવવા દેશો નહિ. તમે નિર્ભય અને નિર્ભયજ છો.

ઉત્કર્ષનું છઠું સાધન-સ્વાવલંબન.

ઉત્કર્ષનું છઠું તત્ત્વ સ્વાવલંબન છે. તમે બહુઓ કે હાથી એ સિંહના કરતાં ઘણું મોટું પ્રાણી છે અને તેનું શરીર પણ સિંહના કરતાં વધારે મજબૂત દેખાય છે, તોપણ એકજ સિંહ હાથીઓના આખા ટોળાને નસાડી મૂકી શકે છે! સિંહની એ શક્તિનું ગુહ્ય શું છે? એ ગુહ્ય એજ કે સિંહ આચરણમાં વેદાંતી છે અને હાથી દ્વૈતવાદી છે. હાથીને તેના શરીર ઉપર વિશ્વાસ છે. સિંહને દેહના કરતાં ઉચ્ચ ચૈતન્ય ઉપર વધારે વિશ્વાસ હોય છે. સિંહનું શરીર હાથીના શરીરના પ્રમાણમાં ઘણું નાનું છે, છતાં પોતાનું સામર્થ્ય અનંત છે અને પોતાની અંતઃશક્તિ અમર્યાદ છે એવો તેને પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. હાથીઓ વીસ પચાસ અથવા વખતે સો ખસો સુધી એકઠા મળી ટોળાં કરીને રહે છે, અને ઉંઘી જતી વખતે એકાદ બળવાન હાથીને ચોકી કરવા પહેરેગીર તરીકે નીમે છે. શત્રુઓ આપણાપર હલ્લો કરીને આપણને ખાઈ જશે એવી તેમને બીક લાગ્યાજ કરે છે. તેઓ બહુતા નથી કે આત્મવિશ્વાસ હોય

તો તેમાંના એકજ હાથી હજારો સિંહને પુરો પડી શકે, પરંતુ તે બિચારાઓને પોતાના અંતરાત્માપર વિશ્વાસ હોતો નથી, અને તેથી ધૈર્ય પણ હોતું નથી.

દુઃકામાં આત્મવિશ્વાસ એજ આનંદ અને સુખનું મૂળ છે. પોતાની જાતને હીન, દીન, દુર્દેવી, પતિત અને પાપી માની બેસશો નહિ. એમ વેદાંત તમને ચેતાવે છે. તમે અનંત છો, સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર તમે છો, અનાદિ અનંત પરમેશ્વર તમેજ છો; એ સત્યપર વિશ્વાસ રાખો. એ સત્ય કેટલું સ્ફૂર્તિદાયક છે ? માયિક પદાર્થોપર વિશ્વાસ કરશો તો નાશ થયોજ સમજો ! કાયદોજ એવો છે !

એક ટંટામાં બે લાઈઓ એક ન્યાયાધીશ સન્મુખ આવ્યા, તેમાંનો એક લક્ષાધિપતિ હતો અને બીજો ગરીબ હતો. ન્યાયાધીશે લક્ષાધિપતિને પૂછ્યું કે “ તું આટલો બધો શ્રીમંત શી રીતે થયો ? વળી તારો ભાઈ આટલો બધો ગરીબ કેમ ? ” તેણે જવાબ આપ્યો કે : “ પાંચ વર્ષ પહેલાં અમા બંનેને અમારા બાપ તરફથી સરખીજ મિલકત મળી હતી. દરેકને ભાગ દોઢ દોઢ લાખ રૂપિયા આવ્યા હતા. મારા ભાઈને ‘ હું ઘણોજ પૈસાદાર છું ’ એમ લાગવા માંડ્યું. આપને માલમજ હશે કે કેટલાક શ્રીમંત લોકો કામ કરવું એ હલકું સમજે છે તે પ્રમાણે એ પણ આળસુ ગન્યો અને બધું કામ નોકરો ઉપર નાખવા લાગ્યો. એકાદ પત્ર આવે તોપણ નોકરના હાથમાં આપીને ‘ આ વાંચ અને શું છે તે સમજ તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કર ’ એમ કહે. જે જે કંઈ કરવાનું હોય તે સર્વ નોકરને કહે. એ પ્રમાણે સર્વ કાર્ય નોકરોને હવાલે કરી પોતે બધો વખત એશઆરામમાં ગાળ્યો. બાબુંપીલું અને આનંદ કરવો એજ તેનો આયુષ્યક્રમ હતો. તે સદા પોતાના નોકરોને કહેતો કે “ જા, પેલું કામ કર, પેલું જો, ફલાણું સંભાળ ! ”

પોતાના સંબંધમાં તે પૈસાદાર મનુષ્ય બોલ્યો : “ મને જ્યારે દોઢ લાખની મિલકતનો ભાગ મળ્યો ત્યારે માફ કામ મેં બીજા કોઈને સોંપી દીધું નહિ. જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ કરવાનું હોય ત્યારે તે કરવાને હું જાતે ઉઠતો અને નોકરોને હુમ્મેશાં ‘ આવો, આવો, મારી પાછળ આવો, મને મદદ કરો ’ એમ કહેતો. મારા મોંમાં હુમ્મેશાં ‘ આવો, આવો ’ એ શબ્દો રહેતા અને મારા ભાઈના મોંમાંથી સદા ‘ જાઓ, જાઓ ’ એ શબ્દો નીકળતા. તેના સર્વ વિત્તે તેનુંજ કહેવું પાડ્યું. તેના નોકર, તેના મિત્ર, તેની માલ-મતા, તેની સંપત્તિ, સર્વ તેને છોડીને જતાં રહ્યાં ! માફ તત્ત્વ ‘ આવો ’ હતું તેથી મિત્રો આવ્યા, મિલકત વધી અને સર્વ વસ્તુઓ મને આવી મળી. ”

આ પ્રમાણે આપણે જ્યારે બીજા ઉપર આધાર રાખી બેસીએ છીએ ત્યારે હુમ્મેશાં આપણે ‘ જા, જા ’ એમ કહીએ છીએ, પરંતુ જ્યારે આપણે આપણા પોતાનાજ ઉપર આધાર રાખીએ છીએ અને આત્મા સિવાય બીજા કશા ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી ત્યારે સર્વ કંઈ આપણને આવી મળે છે. આપણી આસપાસ કાર્ય એકદું થાય છે. જો તમે પોતાને ગરીબ, તુચ્છ, કીટ અથવા જંતુ જેવા માનશો તો તમે બરેબર તેવાજ બનશો; પરંતુ જો તમે પોતાને માન આપી, સ્વાવલંબી બનશો તો ઐશ્વર્ય તમને વિજયભાગ આરોપશે. જેવી તમારી ભાવનાઓ હશે તેવા તમે બનશોજ બનશો. યોગચ્છદ્ધ સ ઇવ સઃ.

હિંદુસ્તાનમાં એકવાર એક નિશાળ તપાસવાને ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ આવ્યા. એક શિક્ષકે એક એકમ તરફ આંગળી કરી કહ્યું : “ આ છોકરો એટલો બધો હોશિયાર છે કે એને

મિલ્ટનનું “પરકાઈઝ લોસ્ટ મોંઝે છે. તેમાંના ગમે તે ભાગ કહેશો તોપણ તે મોંઝે બોલી જશે.”

તે છાકરાને ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ સામે બોલાવવામાં આવ્યો પણ તેનામાં વેદાંતનું તત્ત્વ નહોતું. તે તરત શરમાઈ ગયો. તેને એ કાવ્ય મોંઝે આવડે છે? એમ પૂછતાં તે બોલ્યો કે “ના સાહેબ! મારામાં કંઈજ નથી, મને કંઈ આવડતું નથી!”

‘આ શબ્દોથી હું વિનયશીલ અને નમ્ર ગણાઈશ’ એમ તેને લાગ્યું. તે ફરીથી બોલ્યો: “ના સાહેબ! મને કંઈ આવડતું નથી. હું તે શીખ્યો નથી!”

ઈન્સ્પેક્ટરે ફરીથી પૂછ્યું તોપણ તેણે એજ જવાબ આપ્યો! બિચારે માસ્તર પણ શરમાઈ ગયો. ત્યાંજ એક બીજો છાકરો હતો તેને તે કાવ્ય આપું મોંઝે નહોતું, તોપણ તે બોલ્યો: “સાહેબ! મને આવડે છે, હું ધારૂં છું કે તેમાંના તમે કહેશો તે ભાગ હું બોલી બતાવીશ.”

ઈન્સ્પેક્ટરે તેને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા, તેણે તુરત તેના જવાબ આપ્યા અને શ્લોક પછી શ્લોક બોલી બતાવીને ઇનામ મેળવ્યું.

તમે તમારી પોતાની જે કિંમત ઠરાવશો તેના કરતાં અધિક કિંમત કોઈ કરશે નહિ.

કૃપા કરીને તમારી બતને બીજાને માખણ લગાડનાર-ખુશામત કરનાર-હાજી હા કરનાર કુદ્ર પ્રાણી બનાવશો નહિ. જેવી તમારી મતિ તેવી તમારી ગતિ! તમે પોતાને ઈશ્વર માને એટલે તમે ઈશ્વરજ છો. પોતે સુક્ર છો એમ માને અને તેજ ક્ષણથી તમે સુક્ર છો.

એક વખત એક મનુષ્ય એક વેદાંતીને ત્યાં ગયો પણ તે ઘેર ન હતો; તેથી તેના બાલી ઉચ્ચાસન ઉપર પોતે ચડીને બેઠો. વેદાંતી જ્યારે તે ઓરડીમાં પાછો આવ્યો ત્યારે પેલા મનુષ્યે પૂછ્યું: “વેદાંતી! ઈશ્વર એટલે શું અને મનુષ્ય એટલે કોણ, એ મને સમજાવ.” પેલા વેદાંતીએ એને સીધો જવાબજ ન આપતાં પોતાના નોકરોને બોલાવ્યા; અને મોટેથી ગાળો દઈને પેલા મનુષ્યને બહાર કહાડી મૂકવા હુકમ કર્યો. તે ખરા જ્ઞાની મનુષ્યે એવી વિચિત્ર ભાષા વાપરી કે આવી ગાળોવાળી ભાષા સાંભળીને પેલો મનુષ્ય ગભરાયો અને શુંચવાઈને ઉચ્ચાસન ઉપરથી ઉતરી પડ્યો. પેલો ખરા વેદાંતી તે આસન ઉપર જઈ બેઠો. પછી શાંત અને ગંભીર વાણીથી બોલ્યો: “આ (પોતાના તરફ આંગળી કરીને) ઈશ્વર છે, અને આ (તે મનુષ્ય તરફ આંગળી કરીને) મનુષ્ય છે. તું ગભરાયો ન હોત અને આ સ્થાન છોડ્યું ન હોત, તેમજ તે તારા મનની સ્થિરતા (Balance) જે સાચવી રાખી હોત અને તું શુંચવાઈ ગયો ન હોત તો તું પણ ઈશ્વરજ હતો; પરંતુ બીકથી, કંપથી અને ઈશ્વર-વ સંબંધી અશ્રદ્ધાથી તું તારી બતે કુદ્ર ક્રીટ સમાન બન્યો છે.”

આપણે ઈશ્વરજ છીએ એવી ભાવના ધરા. પોતાના ઈશ્વરત્વમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખો એટલે કોઈ તમને જરા પણ ઈત કરી શકશે નહિ.

જ્યાં સુધી તમે સ્થૂત-બાદ્ય શક્તિ ઉપર આધાર રાખ્યા કરશો ત્યાં સુધી અપયશ તમારા લલાટે લખેલોજ સમજવો. તમારા હૃદયમાંના પોતાના ઈશ્વરપર વિશ્વાસ રાખો અને શરીરને કાર્ય માટે તત્પર રાખો, એટલે સહજ વિજય મળશે.

પર્વત મહમ્મદ પાસે આવે નહિ તો મહમ્મદે પર્વત પાસે જવુંજ જોઈએ. એક મનુષ્ય ભૂખ્યો હતો. કુધાની શાંતિ કરવાની ઇચ્છાથી તે એક જગ્યાએ બેઠો અને આંખો મીચીને મનથી કઢી ભાત ખાવા લાગ્યો. થોડીજ વારમાં તે બળતી જીભ ઠંડી કરવાને માટે મોં ઉઘાડી સુસ્કાર કરતો જણાયો. કોઈએ તેને પૂછ્યું: ‘તને શું થયું છે’ તેણે જવાબ આપ્યો કે: ‘મ્હારી કઢીમાં લીલાં મરચાં બહુજ હતાં!’ તેની પાસે ઉભેલો એક માણસ બોલ્યો: “ગરીબ બિચારે! અદ્યા માનસિક ભોજનજ કરવું હતું તો તીખાં મરચાંને બદલે એકાદ મધુર પકવાનજ તે કેમ પસંદ ન કર્યું? તું કલ્પનાસૃષ્ટિમાં-મનોરાજ્યમાં ફરતો હતો તો પછી એકાદ સારો પદાર્થજ પસંદ કેમ ન કર્યો?”

વેદાંતાનુસાર આ જગત તમારુંજ મનોરાજ્ય છે; તો પછી તમે પોતાને પાપી, દુર્દેવી વગેરે શા માટે માની બેસો છો? પોતાને નિર્ભય અને સ્વાવલંબી ઈશ્વરરૂપ કેમ માનતા નથી?

અત્ય ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખો, તમારી આસપાસની વસ્તુઓનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવો, બધી બાબતોનો તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે સ્વીકાર કરો અને એ વૃત્તિ તમારામાં એટલી બધી જડાઈ જવા દો કે આ જગત તમને માયાવીજ લાગે. એક જ્યોતિષશાસ્ત્રી સ્થિર નક્ષત્રો વચ્ચેનાં અંતર શોધતી વખતે વિચારે છે કે નક્ષત્રો અને ગ્રહોના પ્રમાણમાં આ પૃથ્વી ક’ઈ જ નથી, ફક્ત એક શૂન્ય છે-ખિંદુ છે, એમજ માને છે એ શું તમને માલમ નથી? અને એમ છે તો પછી અનંત શક્તિ-આત્માની સાથે સરખાવતાં પૃથ્વી ક’ઈ પણ છે કે? એનો વિચાર કરો. એનો અનુભવ લ્યો. તમે પ્રકાશના પણ પ્રકાશ છો અને સર્વ વૈભવ તમારો છે. એ સત્યને એટલે અંશે અનુભવો કે આ પૃથ્વી, કીર્તિ, ઐહિક સંબંધ, માનાપમાન, પ્રતિષ્ઠા અને અપ્રતિષ્ઠા, શત્રુઓની ટીકા અને મિત્રોની પ્રશંસા એ સર્વ દ્રઢો અર્થ વગરનાંજ લાગે. આજ ઉત્કર્ષનું યજ્ઞપ્રાસિતું ગુહ્ય તત્ત્વ છે.

નાયગરાના ધોધના બેસલચાં પ્રવાહમાં બે મનુષ્યો તણાતા જતા હતા. તેમાંના એકને એક મોટું લાકડું હાથ લાગ્યું, અને પોતાના બચાવને માટે તે તેણે પકડ્યું. બીજાને, તેને બચાવવા માટે કિનારા ઉપરથી કેટલાંક માણસોએ નાખેલી એક નાની સરળી દોરડી મળી. સમજાવ્યે તે તેણે પકડી લીધી. તે લાકડાના જેવી ભારે નહોતી. તે દોરી દેખવામાં પાતળી અને હલકી હતી, તોપણ તેના પ્રાણ બચ્યા; પરંતુ જેણે પેલું મોટું લાકડું પકડ્યું હતું તે તો લાકડાની સાથેજ પ્રવાહના ભેરમાં ધોધ નીચેના પ્રચંડ મોજાંના ઉછળતા પાણી તરફ ધસકાઈ ગયો અને ડૂબી ગયો!

તેવીજ રીતે હે સંસારિ જનો! બાહ્ય કીર્તિ, વિત્ત, સંપત્તિ, જમીન જગીર અને ઐશ્વર્ય ઉપર તમારો ભરોસો છે. પેલા લાકડાના કુંઠાની પેઠે એ બધાં મોટાં અને ભારે જણાય છે ખરાં પણ તે તારક નથી. તારક તત્ત્વ તો પેલી પાતળી દોરી જેવું છે. તે ભારે નથી. ઇન્દ્રિયગોચર નથી. તે હાથમાં લઇને જોઈ શકાય એવું નથી. તેનો તમને સ્પર્શ થતો નથી. એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ, એ સૂક્ષ્મ સત્ય આણુરૂપ છે. પરંતુ તમને તારનાર એજ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. જેના ઉપર અત્યારે તમે વિશ્વાસ રાખો છો તે સર્વ ઐહિક વસ્તુઓ તમારો નાશ કરશે અને તમને નિરાશા, ચિંતા તથા દુઃખની ઈંડી ખાઈમાં ફેંકશે. તે માટે ચેતો! ચેતો!! સત્યને મજબૂત પકડી રાખો, અને બાહ્ય વસ્તુઓના કરતાં સત્ય ઉપરજ વધારે શ્રદ્ધા રાખો. જ્યારે જ્યારે

મનુષ્ય બાહ્ય વસ્તુ અને સંપત્તિ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે, ત્યારે ત્યારે તે જરૂર નિષ્ફળ થાય છે. કુદરતનો નિયમજ એવો છે. ઈશ્વર ઉપર ભરોસો રાખો એટલે તમે સુરક્ષિત રહેશો, અને ઇંદ્રિયોના પંજમાં સપડાશો નહિ.

આસપાસના લોકોના બહુમાં ફસાઇ પડશો નહિ. ઐહિક સંબંધ પોતાના બહુથી તમને દુઃખી કરશે માટે તેમના પંજમાંથી છૂટો. સત્યપર વિશ્વાસ રાખો. ઈશ્વર સાથેનું તમારું તાદાત્મ્ય ઓળખો-અનુભવો-એટલે તમે સુકતજ છો. ખરેખર, તમે સુકતજ છો.

જગત તમારા આત્માથી વધારે મહત્ત્વનું છે એવો ખ્યાલ પણ આવવા દેશો નહિ. તમારી જાતને ઇંદ્રિયાધીન, શોચનીય અને ક્ષુદ્ર અહંભાવવાળી બનાવી દેશો નહિ. ડોક્ટર જેમ રોગીનો રોગ પોતાને ન લગાડી દેતાં તેને સારો કરે છે તેમ કર્મની સાથે અનાસક્ત વ્યવહાર રાખો. અનાસક્ત સાક્ષીની પેઠે કર્મ કરો અને સુકત રહો.

ઉત્કર્ષનું સાતમું તત્ત્વ-પવિત્રતા અથવા સદાચાર.

હેલ્થ અને વિજયની ખાત્રી આપનારું તત્ત્વ પવિત્રતા છે. એ ખરું છે કે વિચાર એ નસીબનું જ ખીજું નામ છે. “જેવી જેની મતિ તેવી તેની ગતિ.” પરંતુ જો તમે અપવિત્ર વિચારો મનમાં લાવ્યા કરશો અને અધોગતિએ દોરનાર અનીતિને તમારા હૃદયમાં જગ્યા આપશો તો તમારી એ સ્વાર્થી વાસનાઓ તૃપ્ત થતાં જ હૃદય વિદીર્ષુ કરનારી વેદના તીવ્ર પીડા અને ચિત્તક્ષોભ કરનારાં દુઃખો તમને પ્રાપ્ત થશે અને શોક તમારા આત્માનો આસ કરશે. વિષયોનો આપણે ઉપલોગ લઇએ છીએ એમ મૂર્ખ લોક સમજે છે, પરંતુ અપવિત્ર વિચાર અથવા આચારથી તેમની શક્તિનો વ્યય થઇ તે ક્ષય પામે છે. સ્વાર્થી વૃત્તિથી જ્યારે તમે તેનો દુરૂપયોગ કરો છો ત્યારે કર્મનો કાયદો તેનું વેર લે છે; અને તમને ગભરાવી નાંખે છે. ઈશ્વરને હુકમ ફરમાવશો નહિ. શારીરિક જરૂરીઆતોની બાબતમાં ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે જ સર્વ થવા દો. જે મહાશક્તિની ઇચ્છાથી પરિસ્થિતિ હાલને સ્વરૂપે દેખાય છે તે મહાશક્તિ તમેજ છો, તેનો અનુભવ લ્યો. આપણું દારિદ્ર્ય પણ આપણેજ નિર્માણ કર્યું છે એ સમજીને તેનો આનંદથી ઉપલોગ કરો. દેહની વાસનાઓ તમને આડે માર્ગે દોરે છે અને કામવાસના તમને સતાવે છે એમ તમને જણાય તો પ્રદ્વંધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને તે કાયમ રાખવાને માટે તમારી પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો આજ વખત છે. આ દેશમાં કામવાસનાને પ્રેમના પવિત્ર નામ નીચે ઢાંકવામાં આવે છે! પ્રેમનો કેવો ઉપહાસ! એથી લોક પૂર્ણ નિર્મળ રહેતા નથી. અસાધારણ આસક્તિ અને અનિવાર્ય વિષયવાસનાથી તેમના આયુષના ચૂરેચૂરા થઇ જાય છે. પૂર્ણ પ્રદ્વંધારી યુવાન ક્વચિતજ મળી શકે છે. લોકોમાં જણાતો પ્રત્યેક મનુષ્ય ઘણું ખરું ખરાબ થએલો ‘અપૂર્ણાશ’ જ હોય છે. તેનો એક ભાગ તેની પ્રિયામાં હોય છે, બીજો ભાગ બીજાજ વિષયમાં હોય છે. તમારા ઉદ્યોગ-ઉપર પ્રેમ રાખો, જ્યાં તમારા હાથ કામ કરે છે ત્યાં તમારું હૃદય પણ રાખો. હાથ પગ કામ કરવાવડે સદા ગરમ રહેવા દો, માત્ર મગજ ઠંડું અને શાંત

રાખો. તમારા વિચાર તમારે સ્વામીન રાખો, તેને તમારા આત્મામાં લાગેલા રહેવા દો; અને પરિસ્થિતિથી બેકિર રહો. માનવજાતિનું હિત કરવાના વિચારોથી હમ્મેશા અસ્વસ્થ રહેશો નહિ. તમારી ચિંતાઓની સદા અપેક્ષા કરે એટલું બધું જગત શા માટે દરિદ્રી હોયું જોઈએ ? તમારી પોતાનીજ સુખિ માટે તમારા શરીરને પ્રયત્ન કરતું રહેવા દો. અજ્ઞાની લોક જ્ઞાનપ્રકાશની વ્યર્થ આંશા રાખે છે અને તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેની પણ તમારે શા માટે ઇચ્છા રાખવી જોઈએ ? સદા પ્રકાશનીજ ઇચ્છા રાખવાથી તમે અધારામાંજ રહેશો. એક ક્ષણભર પણ સર્વ ઇચ્છાઓને હાંકી કહાડો. પ્રભુવનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરો. ન આસક્તિ કે ન દેવ, પૂર્ણ સ્થિરતા રાખી એટલે તમે પ્રત્યક્ષ પ્રકાશનીજ મૂર્તિ બનશો. કર્મના સર્વ ઐહિક હેતુ છોડી દો, વાસનારૂપી પિશાચોને દારી દો. તમારાં સર્વ કર્મ પવિત્ર કરો, અને આસક્તિરૂપી રોગને હાંકી કહાડો. બાહ્ય વસ્તુઓ રાખવાથી તમે સર્વાત્માથી દૂર થશો. સ્વાર્થી અને નિંદા હેતુથી તમારા સર્વ વ્યવહાર અને જીવન ઐહિક બને છે, કર્મમાં છૂપાએલા ત્યાગનો અનુભવ લેવાને માટેજ તમને ઈશ્વર પાસે પહોંચાડે છે, માટે દેહ કિંવા આહંકારથી દૂર રહીને કર્મ આચરો.

ઈશ્વરહિત-નિષકામકર્મ એ સંતીત્તમ ત્યાગ અથવા સંજિતનું જ બીજું નામ છે કર્મ કરવાનો તમારો હેતુ હોવોપણ શ્રમાટે જોઈએ ? અજ્ઞાન લોક એમ સમજે છે કે કર્મ કરતાં કર્મની ફળસિદ્ધિથી વધારે સુખ મળે છે. આ આંધળાઓ સમજતા નથી કે ફળ કર્મ કરતાં વધારે સુખદાયક હોઈ શકતું નથી. સુખ એ કર્મરૂપી વસ્ત્ર તળે ઢંકાયેલું હોય છે. એ સમજવાથી તમે સદા વિજયી નિવડશો. આ વિશાળ વિશ્વ તમારું પવિત્ર મંદિર અને તમારું અખિલ જીવિત એક આજંડું સ્તોત્રજ બનશે. પરિણામની તમારે શી પરવા ? પગાર અથવા બદલાનો વિચાર પણ તમારામાં આવવાની જરૂર નથી. જો તમને મહત્ પદ મળે તો રસ્તાઓ સાફ કરવા-હુલ્લેક કામ કરવામાં પોકળ આહંબરને તમારી આડે આવવા દેશો નહિ, તમારે કરવાના કર્તવ્ય તરફ દુર્લક્ષ કરશો નહિ. શિષ્ટાચારને અશંભત થયેલું કાંમ ન કરવું એ કંઈ સ્વાભિમાન નથી. ખરું સ્વાભિમાન તો યથાર્થ અંતરાત્માનું અભિમાનજ છે. દેહાભિમાન નરકનો સૌથી નજીકનો રસ્તો છે. જ્યારે ગમે તે કાર્યને મદદ કરવાને તમે તૈયાર થશો ત્યારે મોટાં મોટાં કાર્યો અને સન્માનનીય ધંધાઓ તમારી મદદ મેળવવાને-તમારું સ્વાગત કરવાને આંતરણુ અને આતપૂર્વક તમારી સામે આવશે. કર્મમાં અધિષ્ઠિત થએલા ઈશ્વરથી તમે વિરુદ્ધ નહિ થાઓ તો ઈશ્વર પણ તમારું સ્વાગત કરવાને બિલકુલ અચકાશે નહિ, અને તમારી ઇચ્છા-વરૂદ્ધ તમારામાં પ્રકાશ જળકવા લાગશે. મનુષ્યોની નિંદા અથવા સ્તુતિ તરફ બહેરા બનજો. તે સર્વ તમને મારી ચૂકાવીને આડે મારી દોરનારી વસ્તુઓ છે. તમારું સ્વર્ગ તમારામાંજ છે. સુખોપલોભની શણાટી વસ્તુઓનું સેવન કરવા બેઠલા જ્યારે તમે નીચ બનો છો ત્યારે તમે અપવિત્ર અને બ્રહ્મ વ્યભિચારી તરીકે વર્તો છો. બધા વિષયના જોગોને ગર્જના કરીને કહો કે “ આંડાળો હોજી નાસ્તો; તમારા હાથનું મને કંઈ પણ અપશે નહિ.” શું તમે પોતેજ આનંદનું મૂળ નથી ?

વસંત ઋતુને નિજ દૃઢ્યમાં હેતથી રાખે સદા,
તેને કરે શું અન્ય ઋતુઓ દ્રેવથી દુઃખી કદા ?

પુલ્લુલ્લ અથવા કોકિલાને આસપાસે બેસાડો એટલે કણ્ઠમધુર સંગીતાનુતનો પ્રવાહ એની મેળેજ વહેવા લાગશે. તમારું મન સ્વસ્થ અને અતર્નિષ્ટ રાખો એટલે સહજ સ્ફૂર્તિથી-એની મેળેજ તેમાંથી અત્યંત મધુર આલાપ નીકળશે.

તમારું ઈશ્વરત્વ એ કંઈ 'સાધ્ય' કરી લેવાની વસ્તુ નથી. આત્મસાક્ષાત્કાર એ કંઈ પ્રાપ્ત કરી લેવાની વસ્તુ નથી. ઈશ્વરનું દર્શન કરવાને તમારે કંઈ કરવાની જરૂર નથી. ફક્ત વાસનારૂપી અધિકારમય ભંડાર તમે એકઠા કરી રાખ્યા છે તે નષ્ટ થવા જોઈએ. બીજો નહિ એટલે તમે મુક્તજ છે. આ માયાવી બંધન પણ તમારીજ સ્વતંત્રતાએ તમારા ઉપર નાખ્યું છે. તમારા બોલાવ્યા સિવાય કોઈ પણ સંકટ તમારા ઉપર આવી પડતું નથી. દુઃખની બેડીઓને અલંકાર ગણીને તેમનાપર પ્રેમ રાખવો યોગ્ય નથી. ખોટી કલ્પનાઓ દૂર કરો. સર્વ કુટિલતા બાળી નાખો અને પછી જુઓ કે તમારી પાદુકાઓ ઉચકવાનો લાભ મળતાં પોતાને ભાગ્યશાળી ન માનનારી જગતમાં કયી શક્તિ છે ? ઈશ્વરની તમારામાં સ્થાપના કરો અને હુદ્દ અલંકારનું અસ્તિત્વજ નહોતું એમ સમજીને તેને એકદમ વિસરી જાઓ. સમુદ્રમાં પરપોટો કુટી બળ્ય છે એટલે તે સાગરજ બની બળ્ય છે. તમે પૂર્ણ છો, તમે અનંત છો, તમે સર્વ છો; માટે ખરા તેજથી પ્રકાશિત બનો. હે જીવન્મુક્તો ! તમારે જગતમાં કંઈજ કર્તવ્ય નથી, કંઈજ કર્મ નથી, કંઈજ કાર્ય નથી. સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્સુકતાથી તમારી સેવામાં તત્પર રહેશે. તમને વંદન કરવા અને તમારી પૂજા કરવાનો લાભ મેળવવામાં સર્વ સૃષ્ટિ પોતાને ભાગ્યશાળીજ સમજશે. મિત્રો ! તમારી સામે હાથ જોડી ઉભેલી આ સિદ્ધિ તરફ તમે ધ્યાન આપશો કે ?

સર્વોત્તમ એવો જે આત્મા તેમાં શ્રદ્ધા રાખો. જે વસ્તુઓ બાહ્ય દેખાય છે-જે વસ્તુઓ ધુમસ અથવા ઝાકળની પેઠે ઉડી જનારી છે તેનાપર શ્રદ્ધા રાખવાથીજ આત્મામાં અશાંતિ પેદા થાય છે. જો તમારે તાબ અને નવીન રહેવું હોય અને શુભ્ત બબનો પ્રાપ્ત કરવો હોય તો ખરી ત્રિકાલાબાધિત આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરો; અને ભ્રમમાં નાખનારી સંપત્તિનો પરિત્યાગ કરો. હે સર્વમય આત્મા ! હે વિશ્વ સાથે તાદાત્મ્ય ધરાવનાર આત્મા ! તારે કોઈ પણ કર્તવ્ય કરવાનું નથી. કામ માટે એટલો અકુળાય છે શા માટે ? સત્યનો અનુભવ લે અને ચિંતાથી દૂર નાશ ! “આહા ! તમે કેવું સાફ કામ કરો છો ?” એવું જ્યારે લોકો બોલે ત્યારે તે સત્ય માનશો નહિ. કદિ પણ તેમની પ્રશંસાપર શ્રદ્ધા રાખશો નહિ. ના, ના, કૃત્યો કદિ પણ ઉત્તત વા અવનત કરતાં નથી. મેં કદિ પણ દેહથી કર્મ કર્યું નથી, કારણ કે હું તો ખરેખર વિદેહી ઈશ્વર છું. ઈંદ્રિયાસક્ત ભોળા માણસો મને ઓળખતા નથી. હું પ્રત્યેક વસ્તુનો-સર્વ વસ્તુનો આધાર છું, પ્રણવસ્વરૂપ છું.

હે સુખી, સુખી, સુખી રામ !

ગંભીર, આનંદી, પ્રશાંત, નિર્વિકલ્પ રામ !

કોઈ પણ વસ્તુ મારો આનંદ અટકાવી શકે એમ નથી.

મારા રસતામાં કોઈ પણ વિઘ્ન નાખી શકે એમ નથી.

દેવ, મનુષ્ય અને પક્ષીઓ મારાં દાસ છે.

મારો આનંદ શબ્દાતીત (શબ્દથી ન વર્ણવી શકાય એવો) છે.

અત્ર, તત્ર અને સર્વત્ર હું છું, જ્યાં ‘ક્યાં ?’ એ પ્રશ્નનો પણ પત્તો નથી ત્યાં હું છું.

યદા તદા તથા સર્વદા હું છું, જ્યાં ‘કદા (ક્યારે) ?’ એ પ્રશ્નનો પણ પત્તો નથી ત્યાં હું છું.

આ, તે, જે અને શું જ્યાં છે ત્યાં હું છું, જ્યાં “શું” પ્રશ્નનો પત્તો નથી ત્યાં હું છું.

પ્રથમ, અંતિમ, મધ્યમ અને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં, હું છું એ પ્રશ્ન “શામાટે ?”

ઓળંગીને જ્યાં અદૈત વસે છે ત્યાં હું છું, એક, પાંચ અને સો તથા સર્વ હું છું.

સંખ્યાતીત અવસ્થામાં હું છું, એક અને સર્વ હું છું.

કર્તા, કર્મ, જ્ઞાન અને દૃશ્ય હું છું. અરે ! એ વર્ણન પણ ખરું નથી !

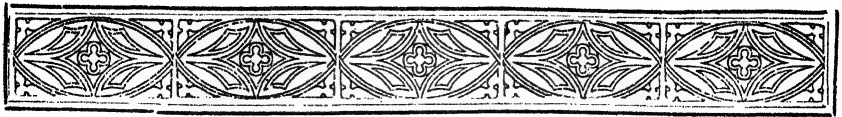
‘હો’ ધાતુને ગોટાળામાં નાંખનાર હોતો, છે અને થશે તે હું જ છું.

હું પ્રિયતમ આત્મા છું ! હું સત્ય સ્વરૂપ છું ! હું પણ નથી ! તું પણ નથી ! તે પણ નથી !

ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણત્પૂર્ણમુદચયતે ॥ પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

૧૨-વૃહદારણ્યક.

“ મોટા વિચારો ઉત્પન્ન થઈને તેમને યોગ્ય સ્વરૂપ મળે એટલે પછી તે સંખંધે ગમે તેટલો વિપરીતાર્થ થાય, હરકતો આવે અથવા હારીને અસુક વખત સુધી ખૂણે પડ્યું રહેવું પડે, તોપણ તેનો કદિ પણ નાશ થતોજ નથી. તે જીવતાજ રહે છે, અને કાળે કરીને જ્યારે મનુષ્યના વિચાર અને નીતિ સંશયરહિત અને પરિપક્વ થાય છે ત્યારે તે વિચારો અને સામાજિક વ્યવસ્થાનું ઐક્ય થાય છે. ”

ગમે તે અલ્પ બીજને, વધાય ત્યારથી તે ઉગે ત્યાંસુધી જમીનમાં શાંત થઈને પડ્યુંજ રહેવું જોઈએ અને તેનો રોપો થવા પહેલાં તેણે તડકા અને વરસાદનાં આપડાં સહન કરવાંજ જોઈએ. થોડાંક વર્ષ પછી આવીને જુઓ, એટલે તે રોપાની જગ્યાએ મોટાં વાવોજોડાંને પણ ન ગણુકારનાર પ્રયંત વૃક્ષ તમારી નજરે પડશે !

ગમે તો આ વિચારોને હવાઈ કિણ્ણાઓ કહો, પરંતુ તે સત્યજ છે !

Truth crushed to Earth shall rise again,
The eternal years of God are hers.

માનવહૃદયરૂપી જ્વાળામુખીના અંતરમાંથી ઉભરાઈ આવતો આ લાવા (તપ્ત રસ) છે. જેમાંથી પુત્રપૌત્રોનું પણ પોષણ કરનારા ઝરાઓ વહે છે તેવાં ગગનચુંગિત શિખરોનું આ સ્ફુરણ છે.

પૌર્વાત્ય મંડળ.

એક શીતળ શિલાને ઓશીકે રાખીને, મૃદુ રેતીની પથારી ઉપર એક પગ ઉપર બીજો પગ ચડાવીને, આનંદથી નિર્મળ પવન ખાતાં, દિવ્ય પ્રકાશને ચુંબન કરતાં અને અત્યંત આનંદપૂર્વક પ્રણવ મંત્રનું ગાન કરતાં, ખળખળ વહેતા ઝરાને તાલસાથે તાલ મેળવતો ‘રામ’ દેવદાર અને તાડનાં ઝાડ પાસે આરામ લેતો હતો. તે પ્રસંગે નવીન સભ્યતાથી અછ્છડ થએલા એક ગૃહસ્થે વિનોદપૂર્વક ‘રામ’ને પૂછ્યું કે “ એશીઆના લોકોનો આળસુ સ્વભાવ વળી અમેરિકામાં ક્યાં લાવો છો ? ઉઠો, કંઈક સાડું કામ કરો. ”

‘રામ—મારા પ્રિય આત્મસ્વરૂપ મિત્ર ! તમે કંઈક સાડું કામ કરવાનું કહો છો પરંતુ એ માટે રસ્તામાં જગ્યાજ ક્યાં રહી છે ? મને અને મારા ‘રામ’ ને એકલાજ રહેવા દો.

શું, ‘આળસ’ કહો છો ? પૌર્વાત્ય આળસ ? પણ આળસ એટલે શું ?

શિષ્ટાચારના પંથમાં શ્રમ કર્યો કરવો, રૂઢિના પ્રવાહમાં વહ્યા જવું, દ્રશ્યના કૂવામાં મૃત પિંડની પેઠે રૂબી જવું, સંપત્તિના આભોચિયામાં રૂબી જવું, ઈશ્વરચિંતનમાં વખત ગાળવો જોઈએ તે પૈસા મેળવવામાં ગાળવો અને એ સૌને ‘કંઈક સાડું કામ’ કહેવું એ શું

આળસ નથી ? પોતાના જીવિતક્રમ પ્રમાણે બીજાને રહેવાની ફરજ પાડવી અને પોશાક, ખાદ્ય, પીણું, ચાલણું, સૂણું, હસણું અને રડણું, આદિ કંઈ પણ કરવામાં સ્વતંત્રતાનો અભાવ હોયો એ શું આળસ નથી ? આટલાં કામમાં સ્વતંત્રતા નથી તો પછી બોલવામાં તો હોયજ ક્યાંથી ? આપણું ઈશ્વરત્વ જોવાઈ જાય એ શું આળસ નથી ? એ ઉતાવળ, એ ગોટાગો, જીવને જીવનમાં નાખનારી એ નાસાનાસ, એ સૌ શામાટે ? બીજાની પેઠેજ સર્વ શક્તિવાન ધનના સંગ્રહને માટે ! અને પછી આગળ શું બીજાની પેઠેજ તેનો ઉપયોગ લેયો ? છત ! સુખની પાછળ પડવામાં ખરું સુખ નથી. લોકમતના પંજમાં ફસાઈ પડેલા એ ધનવાન ગરીબડાઓ ! ખરા ઉપયોગ લેવામાં વિલંબ કેમ કરો છો ? આ રમણીય પર્વતના ઝરાઓને કાંઠે આવેલા સુષ્ટિના ઉદ્યાનમાં આવીને કેમ બેસતા નથી ? આ તમારા સગાભાઈઓ શુદ્ધ હવા, દેહીપ્રમાન પ્રકાશ, નૃત્ય કરતું પાણી, લીલીછમ જમીન, જેમના વડેજ તમારો પિંડ બંધાયો છે તેમનું સહવાસ-સુખ કેમ મેળવતા નથી ? સુધરેલાં રાષ્ટ્રો જાતિરૂપી આમડાનાં બંધનોથી બદ્ધ થઈ ગયેલાં છે ! ત્યાંના લોકો પોતાને અન્ય બાંધવોથી વેગળા કરે છે અને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ તથા સૃષ્ટિક્રમાનુસાર જીવનના અમર્યોદિત પ્રદેશથી બળાત્કારે જુદા પડીને સાંકડી ઝોરડીઓમાં અને ટુંકા પ્રદેશોમાં-પ્રત્યક્ષ ગુફાઓ અને અંધારી કોટડીઓમાં પુરાય છે; સુષ્ટિના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાંથી તેઓ પોતાની જાતને હાંકી કહાડે છે; આખી ચરાચર સૃષ્ટિમાંથી પોતાની જાતને બહિષ્કૃત કરે છે; વનરૂપિ અને પ્રાણીઓથી જુદા પડે છે; શ્રેષ્ઠતા, કીર્તિ, શિષ્ટાચાર અને માનનો મોટો ડેળ ઘાલીને તેઓ ધીજાઓથી જુદા પડી ખાખીચીઆના દેડકાની પેઠે સડયા કરે છે.

જરા દયા ખાઓ; ભાઈઓ ! પોતાની જાતપર જરા દયા લાવો.

રીતસર ગણાતી યુક્તિઓ વાપરીને ગરીબ અને ગરબુ લોકોની પડાવી લીધેલી સંપત્તિથી તમને સૂગ આણનાર મિષ્ટાન્નોજ મળવાનાં ! ફીકા અને શિષ્ટાચારવાળા ચહેરાઓજ તમને પ્રાપ્ત થવાનાં ! કૃત્રિમતાની વાસથી ભરાઈ ગયેલી ‘ઝોરડી’ જેવી ભાસતી પેટીઓમાંજ તમે પુરાવાના; અને સર્વ પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક અસ્વાભાવિક માદક પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મનની અવસ્થામાંજ તમે સદા પડ્યા રહેવાના ! પોતાની જાતને છયોક ફસાવવાને આટલો શ્રમ શા માટે લ્યો છો ? એવા કાલ્પનિક સુખના નામ નીચે તમારા હાથમાંનું ‘ખરું’ સુખ શા માટે છોડી દો છો ? ઉંધેજ માર્ગે વ્યર્થ શ્રમ શામાટે કરો છો ? જો જરાપણુ યુદ્ધિ હોય તો આ જાખતનો વિચાર કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરો; ભાઈઓ, ઉપયોગ કરો.

ચાલ દોરત ! આમ આવ; આ ચાલતી પળ અને આ પ્રદેશનો ઉપયોગ લે. આવ, મારી સાથે આ ઘાસ ઉપર સૂઈ જા.

તમારા આયુષ્યનો વીમો ઉતારવાને સોનુંરૂપું એકઠું કરીને તમારા આયુષ્યનો નાશ કરી નાખશો નહિ. ધન એકઠું થવાથી અને વખતસર તેના હપ્તા ભરવાથી તમે તમારા આયુષ્યની જ્ઞતીનગીરી-ખાત્રી મેળવી શકો છો ? હે મૂઠ પામર મનુષ્ય ! તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીશ નહિ. છુલ્લક ખાખતોનેમાટે ભયંકર ચાદવાસ્થળીઓ મચાવનાર આ જગતમાં જીવવાને માટે વ્યર્થ ઉપાયો શા માટે શોધો છો ?

“ The world is too much with us; late and soon ;
Getting, and spending, we lay waste our powers ;
Little we see in nature that is ours ;

We have given our hearts away a sordid boon ;
This sea that bears her bosom to the moon ;
The winds that would be howling at all hours ;
And are up gathered now like sleeping flowers ;
For this for every thing we cut of tune ;
It moves us not—Great God I'd rather be ;
A pagan suckled in a creed outworn !
So might, I standing on this pleasant lea ;
Have glimpses that would make me less forlorn ;
Have sight of Proteus rising from the sea ;
Or hear old Triton blow his wreathed horn. ”

Wordsworth.

“ આપણે સંસારની માયામાં બહુજ ગુંચવાઈ પડ્યા છીએ. વારંવાર કમાવામાં અને ખર્ચવામાં આપણે આપણી શક્તિઓનો ઘણો વ્યય કરીએ છીએ. નિર્સર્ગમાં આપણું પોતાનું હોય એવું તો ઘણુંજ થોડું આપણે જોઈએ છીએ. આપણે આપણા હૃદયને અતિ કુદ્વલક આનંદ-ભોગ આપીએ છીએ. ચંદ્રને જોઈને પ્રીતિથી ઉભરાતો સમુદ્ર તથા હંમેશાં કુંકાતો પવન કે જે બીડાએલાં પુષ્પોની પેઠે હમણાં શાંત થયો છે તે અને બીજી સઘળી ચીજો આપણા ઉપર કાંઈ પણ અસર કરી શકતી નથી—તેની સાથે આપણે તાદાત્મ્ય સાધી શકતા નથી. હે મહાન પ્રભો ! લોકો મને ભૂતિપૂજક કહે તો તેની મને સ્પૃહા નથી. હું ભૂતિપૂજક—અનેક દેવોનો ઉપાસક—હોઉં તો સમુદ્રને સુંદર કિનારે ઉભો ઉભો મારી ઉઠાસી ન્યૂન કરી શકું ; અને સમુદ્રમાંથી ઉદ્ભવતો શૃંગનાદ કિંવા વૃદ્ધ દ્રીટનનું વાળેલું રણુશીંગડું સાંભળી શકું ! ” ચૂરોપ અને અમેરિકાના સુધરેલા ગણાતા દેશો વિનાશના પંથમાં ઘણા આગળ વધ્યા છે. પરંતુ માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ એજ ખરી પ્રગતિ છે. ખરી પ્રગતિએ મનુષ્યના સત્ સ્વરૂપને હલાવવું જોઈએ, માત્ર તેની છાયાનેજ જગાડવાનો વ્યર્થ શ્રમ કરવાની તેને જરૂર નથી. પ્રગતિને ઐહિક સંપત્તિસાથે કંઈજ લેવા દેવા નથી અને નકામી જરૂરીયાતો વધારવાનું પણ પ્રગતિને કંઈ કારણ નથી. દિવ્ય અંશે લખનાર અને કેવળ સાદાઈથી રહેનાર ગરીબ પ્રાચીન આર્યોના જીવનક્રમમાં યોગ્ય ફેરફાર કરીને ઇતિહાસ તેમની પુનરાવૃત્તિ કરશે. આધુનિક સંસ્કાર ઇષ્ટ માર્ગથી આડે માર્ગે દોરવાયા છે. હાલમાં મનુષ્યો, ભાજીપાલા અને ધાન્ય ખરોખર ગણાય છે ! તેના ભાવમાં ચડઉતર થાય છે ! ભ્રામક વિચારો છોડી દો ; એમાંનું કોઈ તમારી કિંમત આંકી શકશે નહિ.

ભલકાના વહાલા ભકતો ! આર્યોના સંન્યાસ અને ત્યાગનાં ધ્યેય તો તમને સ્વપ્ન (Humbugs) જ લાગે છે ! સાવધ રહો. તમને ઢંઢોળીને જગાડવાનો અને તમે કેવા ભયંકર શ્રમ (Nightmare) માં સપડાયા છો એ સમજાવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. જેનામાં ભક્તિયુક્ત ત્યાગ નથી તેને અનુભવી અને હોશિયાર જંગલી પ્રાણીજ કહેવા જોઈએ.

સુધરેલા જગતનો ઝગઝગાટ, તેની કૃત્રિમતા, શિષ્ટાચાર, દ્રવ્ય, તૃષ્ણા, ઇત્યાદિથી ભોળવાઈ ફસાઈ પડશે નહિ. એ સર્વ પોક્કળ ક્યો છે. અગ્નિમાં તપાવીને

તેની કસોટી કરવામાં આવતાં ઘાસ તથા લાકડાંની પેઠે તેના કસમાં ખામી જણાઈ છે. અર્ધા લોકો અન્ન વિના ભૂખે મરે છે; બ્યારે બાકીના અર્ધા લોકો યથેચ્છ ઉડાઉપણું, ખુરસી ટેબલો વગેરે નકામો સામાન, અત્તરની શીશીઓ, હાંભિક આદરસંહાર અને એશઆરામમાં ડૂબી ગયા છે ! તેઓ દરેક જાતનાં ક્ષુદ્ર જવાહિર, અધમ સંપત્તિ અને ભલકાથી ભરેલા રોગી છે. જો એકને લોગે ખીબા પ્રત્યે લક્ષ આપવામાં ન આવે તો શારીરિક અથવા માનસિક શ્રમ, તંદુરસ્તી અને દીર્ઘાયુષથી પ્રતિકૂળ નથી. પરંતુ તેને ઠેકાણે હાલમાં કેટલાક લોકો બ્યારે શારીરિક શ્રમથીજ ઉપજીવિકા ચલાવે છે અને મહેનત કરી કરીને મરે છે ત્યારે કેટલાક લોકો માત્ર માનસિક અતિ શ્રમનેવીધેજ મરે છે. કુટુંબમાંનાં થોડાં માણસોને લૂખો રોટલો અને કેટલાંકને ખૂબ માખણ અને મિષ્ટ પદાર્થો આપવાના જેવીજ આ વાત છે.

ખરેખર, જેમની પાસે કાંઈ પણ માલમત્તા હોય તો તે આ જગતમાં પોતાને નીચ ઠરાવનાર દુર્બળ લોકો પાસેજ છે; અને ગમે તે વસ્તુ ઉપર પોતાનો હક બતાવનારાઓજ ખરેખર શૂદ્રો છે ! જેઓ કોઈ પણ વસ્તુપર માલિકી ધરાવે છે તેઓ પોતાની જાતેજ દૂષિત થયેલા અંધારી કોટડીના કેદીઓ છે. જે લોકો સંગ્રહ કર્યા કરે છે તે દયા ખાવા યોગ્ય કીડા છે. એ આત્મઘાતક લોકો પોતાને બડેખાંઓ કહેવડાવીને સ્થૂલ સંપત્તિની મલિન ધૂળમાં સુગંધમરે છે. કેટલાક લોકો પોતાને વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞાની કહેવડાવીને અજ્ઞાનાંધકારમાં ડૂબેલા રહીને મરે છે. કેટલાક લોકો દુર્બળતા અને બીકણુપણાનેજ શક્તિ માની તેના કીચડમાં ખુચી ભય છે. સૂકી જમીન ઉપર વહાણ ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરનારા જેવા એ ઘેલા લોકો પોતાની એવી હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાંજ શ્રેષ્ઠતાનો ડોળ ઘાલે છે. માલમલકત, વાડીવજીર, વગેરેના શ્રમથી તેઓ બ્યર્થ સૂકાય છે; પોતાના દેહને કષ્ટ આપનાર એ વિચિત્ર યતિઓને જાગૃત કરીને મુક્ત કરવા જોઈએ. ઓ દુઃખી પ્રાણીઓ ! સંપત્તિ, જ્ઞાન, પદ્વીઓ, સત્તાના હક અને માન બાબતોએ મૂકો. સમતા, સમાનતા એ જ સુખનું તત્ત્વ છે. જગલી અભિલાષા, જે મળે તે હાથમાં મજબૂત પકડી રાખવાની પશુતુલ્ય ઈચ્છા અને એ પશુતુલ્ય ઈચ્છાથી પણ વધારે ખરાબ સંગ્રહ કરી રાખી વધારવાની પ્રવૃત્તિ, એ સૌ મનુષ્યોને ઉતાવળીઓ, અસ્વસ્થ અને બ્રાંત બનાવે છે. આડંબર અને વ્યથ મહત્વાકાંક્ષાનો વિષમ જ્વર ઉતરી જવા દો. “જેટલા પ્રમાણમાં તે સંપત્તિ રાખી છે તેટલા પ્રમાણમાં તારા ઉપર તેની સત્તા ચાલે છે અને તું તેનાથી ઘેરાએલો રહે છે.” આ તત્ત્વ દરેકના હૃદયમાં ઉતરવું જોઈએ-દરેકના કાનમાં રેડાવું જોઈએ.

હે સત્યશોધક મનુષ્ય ! તારી આસપાસના લોકોની રીતભાત અને સભ્યતાના આચ્છાદનથી ઢંકાઈ જઈશ નહિ. ઉન્નત ગણતાં-સુધરેલાં રાષ્ટ્રોના ભલકાથી અંબઈ જઈશ નહિ. તેમની ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ અને આંકડાશાસ્ત્ર (Facts and figures) એ કેવળજ ભૂલ ખવાડનારી હુચ્છાઈ-કલ્પિત બાબત છે; તેમની ‘શેકડ સંપત્તિ અને સ્પષ્ટ સત્ય’ (Hard cash and stern reality) કેવળ કાલ્પનિક છે. આ વીસમી સદીનાં ઉન્નત રાષ્ટ્રો પોતાની શાસનપદ્ધતિ અને વર્તનક્રમ બદલીને સ્વતંત્ર અને વેદાંતનાં તત્ત્વો ઉપર તે ચલાવે એવો સમય દૂર નથી. સમત્વની વૃત્તિનો ત્યાગ અને વેદાંતની ત્યાગવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવામાંજ વ્યક્તિનું અને રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ સમાએલું છે. એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

દ્રવ્યશક્તિના નવરથી પીકાતાં સર્વ પાશ્વત્ય રાષ્ટ્રોમાં અંતઃશક્તિનો વ્યાપાર ચાલુ છે; અને તે શક્તિ મમત્વની ભ્રાંતિમાં પડી ગુંગળાઈ જતા સર્વ ક્ષુદ્ર લોકોને જગાડે છે. ત્યાગનું રાજ્ય-સ્વાતંત્ર્યનું રાજ્ય પ્રસરીને જગતને ભાગ્યશાળી બનાવશે.

સવાલ:—એકાદ નવો પંથ સ્થાપવાની ઇચ્છા છે કે ?

જવાબ:—‘રામ’ કોઈ પણ વિચારનો પ્રચારક નથી. સત્ય એની મેળેજ સ્થાપિત થાય છે. ‘રામ’ સત્યની આડે આવતો નથી, તે નિર્મળ રહે છે અને સત્યના તેજને પૂર્ણ રીતે પ્રકાશવા દે છે. સત્ય ગમે તે રૂપે પ્રકાશે. તેના અગ્નિમાં શરીર, મન અને સર્વ કંઈ ભસ્મ થાયો. સંદેશો કહ્યા પછી ભેદએ તો કાસદને મારી નાખો. એનાથી ઉત્તમ ભાગ્ય બીજું શું હોય ?

સવાલ:—આપ એકાદ ધર્મના સંસ્થાપક અથવા પયગમ્બર છો કે ?

જવાબ:—ના, પયગમ્બર થવાથી મારી કિમ્મત ઘટે છે. હું સાક્ષાત્ ઈશ્વર જ છું અને તું પણ તેજ છે. દેહ એ માફ સાધન છે.

સવાલ:—તમારો સંદેશો વિજયી નહિ નીવડે. તે ગ્રહણ કરવાને લોકો રાજી નથી.

જવાબ:—ભલે ન હોય. મારે શું ? હું સત્ય રૂપ છું. પાઈ પાઈ કરીને પૈસા મેળવવાના ક્ષુદ્ર વિચારથી હું ચાલતો નથી. સર્વ યુગ મારાજ છે. અનંત કાળ મારોજ છે. ખ્રિસ્તને તેના પોતાનાજ લોકોએ તળ્યો છતાં તેણે સર્વ જગતને ઉચકી રાખ્યું. તેના કાળે તેને તળ્યો, પરંતુ પાછળના યુગ તેનાજ થયા.

સવાલ:—ઇતિહાસ ઉપરથી તમારું કહેવું સત્ય કરતું નથી.

જવાબ:—તમારો ઇતિહાસ અધૂરો છે. એ ઇતિહાસમાં જે સત્ય પ્રકરણ લખાવાનું છે તે પ્રકરણ હજી તમે વાંચ્યું નથી. પ્રખળ ઇચ્છાશક્તિ-પછી તે ભલે એક જ વ્યક્તિની હોય, તો પણ તેના આગળ ઇતિહાસ ફિક્ષો પડી જાય છે ! વાસ્તવિક કારણોને છોડી દઈને બાહ્ય ચિહ્નોનો અભ્યાસ કરવાથી સત્ય ઇતિહાસનો નાશ થાય છે.

સ:—ઈમરસનના કહેવા પ્રમાણે પ્રેમનું ખરૂં ધન સમાન લાગણીમાં છે, અને તમારો મત તો કોઈ સાથે મળતો જણાતો નથી, ત્યારે કેવું પ્રેમરહિત શુષ્ક જીવન તમે ગાળતા હશો ?

જ:—મારાં વિશ્વરૂપી ચિત્રો જુદી જુદી બાબુએથી જોવામાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. એક જગ્યાએ એકાદ પુરાણપ્રિય મનુષ્યની પેઠે હું તેમને પાછળથી જોઉં છું, બીજે સ્થળે ઉન્નત ઉદાર મતવાદીની પેઠે આગળથી જોઉં છું. ‘રામ’ (કિંવા પુરાણ) રૂપે હું જમણી બાબુથી જોઉં છું, એકાદ ટીકાકાર તરીકે ડાબી બાબુએથી જોઉં છું. સર્વ બાબુઓ મારી જ છે. છાશ વલોવનાર ગોવાલણ જમણા હાથમાંનું નેતરૂં પણ ખેંચે છે અને ડાબા હાથનું નેતરૂં પણ ખેંચે છે. દરેક બાબુ પોતાનીજ છે તો કોઈની સાથે મારો મતભેદ શી રીતે હોઈ શકે ? જુદા જુદા મોજાઓથી ઉછળતો હું પ્રેમસાગર છું. સૌથી ભિન્ન રહેવામાંજ મારું તાદાત્મ્ય છે. ચાલો, મારી સાથે આવો અને વિરોધમાં રહેલા ઐક્યનો અનુભવ લ્યો.

સ:—આ શું ગોટાળો છે ? પોતાનાથી તદ્દન ભિન્ન મનુષ્યની સાથે કોઈ પણ માણસને એકતા કેમ થઈ શકે ?

જઃ—એ તો ઠીક, મને પણ એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે આપણે એક ન દેખાતાં છતાં એકજ કેમ છીએ? લંગડું તત્ત્વજ્ઞાન લલે એ સિદ્ધ નહિ કરી શકતું હોય અને ઇંદ્રિયો તેને દર્શાવવામાં લલે પાછળ પડી જતી હોય, છતાં તે તેમજ છે. જ્યારે તત્ત્વ અનુભવાય છે ત્યારેજ માયા નષ્ટ થાયછે; અને પ્રેમ એ સિદ્ધ કરી આપે છે કે ‘તત્ત્વમસિ ।’ તું પોતે ઈશ્વરજ છે.

સઃ—ઈશ્વરને નાન્યતર જાતિમાં કેમ સંબોધો છો ?

જઃ—કોઈ ઈશ્વરને આકાશમાંના પિતા તરીકે લજે છે અને નરજાતિમાં સંબોધે છે, કોઈ તેને દેવી-માતા તરીકે માને છે અને નારીજાતિથી સંબોધે છે, અને કેટલાક ક્ષારસી કવિઓની પેઠે ઈશ્વરને પોતાની પ્રિયા ગણીને તેની ભક્તિ કરે છે. આમ હોવાથી ઈશ્વરને માટે કોઈ પણ જાતિનું નામ વાપર્યા પહેલાં તે પુરુષ છે કે સ્ત્રી છે, તે નક્કી કરવું જોઈએ.

સઃ—ત્યારે પછી ઈશ્વર કોણ છે ?

જઃ—ઈશ્વર પુરૂષ પણ નથી અને સ્ત્રી પણ નથી; તે એક ગુહ્ય છે.

વેદાંત અને મિલકત.

માર્ગ જુદા પડતી વખતે પૂછેલા એક સવાલના જવાબમાં નીચેનો ઘણો ખરો ભાગ લખાયેલો છે.

બાહ્ય સંપત્તિ અને મિલકત ઉપરથી લોકોનો દરજ્જો નક્કી કરવો એ પગના જુદા જુદા જોડાઓ ઉપરથી મનુષ્યોના વર્ગ કર્યા જેટલુંજ અસ્વાભાવિક છે.

માટે ‘રામ’ એમ જાહેર કરે છે કે મિલકતના વિચાર, ગાંસડી થેલીઓનો હક—એજ આત્મસાક્ષાત્કારની આડે આવે છે. એકાદ વસ્તુ ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડવાની ઈચ્છા થતાંજ આત્મકગાંઠરૂપી પિશાચ આપણને વળગે છે. સંન્યાસ (જેમજે તો તેને સર્વ સ્વામિત્વ કહો) નું સત્ય સાથે ઐક્ય કરવું એજ ખરું વેદાંત છે. પ્રજાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બાહ્ય અધિકારોનો બોલો કહાડી નાંખવો—દ્રવ્યસંગ્રહની વૃત્તિ ત્યજી દેવી.

સર્વ પ્રકારના વિશેષ હક સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા, દંભને તિરસ્કાર સહિત દૂર કરવો અને પોતે ક્ષુદ્ર હોવાની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતો માનસિક ઉદ્વેગ કહાડી નાખવો એજ વેદાંતને સ્થૂણતાની રંગભૂમિપર આપણા બરાબર છે. વેદાંત માનસિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં એજ વૃત્તિને ખેંચી લાવે છે. દેહ, બુદ્ધિ લેખ, વચનો, ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, માન, આખરૂ, કીર્તિ વગેરે ઉપરનું મિથ્યા મમત્વ છોડવું એજ વેદાંત છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વ પ્રકારનાં બંધનો અને મર્યાદાઓ ઝાળગળી જવાં, બીજા-ઓથી દૂર રહેવા જતાં જાતે બંધાઈ જવાની રીત છોડી દેવી અને ઈશ્વરની પેઠે જગતની દરેક શક્તિ, દરેક પરમાણુ, નક્ષત્ર અને વૃક્ષ, સર્વ ઉપર સાર્વભૌમત્વ મેળવવું એ વેદાંત છે. આખા જગત તરફથી વેદાંતના અનુભવનો માર્ગ ખુલ્લો કરવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો ઘણી વાર અભણતાં કરવામાં આવે છે. છેવટે આખા જગત ઉપર સંન્યાસની ઘેબળ ફેરકરીજ.

કેટલાક વેદાંતીઓ ભક્તિના સામ્રાજ્યનું જીવન અત્યારેજ ગાળે છે અને કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રાચીન કાળથીજ એ જ્યોતિ સળગતી રાખવામાં આવી છે.

ધારો કે એક સાધુ ગંગાતટે બેઠા છે અને તેના પ્રેમાળ સ્વભાવથી નિર્ભય બનીને પશુ, પક્ષી, ઘેર અને માછલાં પણ નિઃશંકપણે તેની પાસે આવી તેના હાથમાંથી શેટલાના કડકાઓ ખાય છે. એજ તત્ત્વની છેક છેલ્લી પાયરીએ પહોંચ્યાનો એક દાખલો આપું.

મારા એક ઓળખીતા સ્વામીને જખરો જખમ થયો હતો. ઉપરની ચામડી કીડાઓ ખાતા હતા. એ કીડાઓને મારવાને તે મલમ લગાડતો નહોતો અને જ્યારે જ્યારે જખમમાંના પડથી તુલ થઈને તે કીડાઓ નીચે પડતા ત્યારે ત્યારે તે હસીને તેમને ફરીથી જખમ ઉપર મૂકતો. આ ક્ષુદ્રદેહપર જગતના દરેક કીડાઓ માલેકી ધરાવે છે, અને આ વિશાળ વિશ્વ માફું છે. આ વિશ્વ માફું શરીર છે, હવા અને જમીન મારા પોશાક અને પગરખાં છે.

સ્વામીનો અર્થ નિત્યદાતા (સદા દેનાર) એવો છે. સત્યને વળગી રહો, બાકીનું બધું જવા દો. ખરો સંન્યાસી ભિક્ષા માગીને મેળવેલું અન્ન પણ જેને વધારે જરૂર હોય એવા એકાદ માણસને આપી દે છે. આપવાનું કંઈજ ન રહે ત્યારે આનંદથી પોતાનો દેહ, કીડી મંકોડી, જંતુ, માખીઓ, સર્પ ઇત્યાદિને આપી દે છે, અને સર્વાત્મરૂપે તેનો ઉપભોગ પણ લે છે. માંસ ખાતી વખતે માખીઓ અને કીડાઓને રૂપે તે સુખનો ઉપભોગ લે છે, અને પોતાના શરીરનાં હાડકાં સૂકાવા લાગતાં હવા અને ઉષ્ણતા-રૂપે તે સુખ અનુભવે છે.

સાધારણ દાનધર્મ.

સંપત્તિ સંબંધી લોકોના વિચાર એવા તો મૂળતા ભરેલા થઈ ગયા છે કે સમાજના એક ભાગને છેક નીચેવી નાખી-તેને નિધન બનાવી દઈને મેળવેલા પસાનો એકાદ સ્વદંષ અંશ દાન કહીને પાછો આપવો એને તેઓ મોટી ઉદારતા કહે છે ! એકાદ માણસ પાસેનું પાણી ધંધારોજગારની કહેવાતી કળાઓદ્વારા પડાવી લઈને પછી તૃષાની પીડાથી મરવા પડેલા મનુષ્યના મોંમાં બે ટીપાં પાણી નાખીને તેની વેદના વધારનારની પેઠે, પોતેજ નીચેવી લીધેલા ગરીબો પ્રત્યે તેમની ઘણી દુઃખી અવસ્થામાં કીર્તિ કે હોદાને ખાતર થોડાહજાર કે લાખનો તુચ્છ ટુકડો ફેંકી દેવો એજ બાણે કે મોટું ધર્મ-કૃત્ય ન ગણાતું હોય એમજ એ બિચારાઓ સમજે છે !! કંઈ પણ વ્યાજ ન લેવું એ પણ મોટો ઉપકાર ગણાય છે, કારણ કે વ્યાજ (સંસ્કૃતમાં વ્યાજ=લુચ્ચાઈ, ઠગાઈ,) લેવાની રીત સર્વત્ર પ્રચલિત છે !

યૂરોપ અને અમેરિકામાં દાનધર્મની એવી સ્થિતિ છે. ત્યારે હિંદુસ્તાનના લોકોની ધર્મ-બુદ્ધિ ખરી ભૂખથી ટળવળતા ગરીબ લોકોની તો બિલકુલ ચિંતાજ કરતી નથી ! તે બુદ્ધિ તો માત્ર ખીચોખીચ ભરેલા પેટવાળા, નિરુદ્ધાગી અને આળસુઓને લોભન આપાવીનેજ દાતાઓને એકદમ સ્વર્ગે પહોંચાડે છે !

સાદાઈને હું આડંબરવાળી કહીશ નહિ. તમને સૌંદર્ય શાથી પ્રાપ્ત થાય છે ? તમને ઢાંકી દેનાર વસ્ત્રોથી કે ખુશી કરનાર લાવણ્યથી ? કપડાં અથવા એવી બાહ્ય વસ્તુઓદ્વારા સૌંદર્ય ઉછીનું લાવવાની જરૂર નથી. કુદરતી સ્મિત, તંદુરસ્તી અને ઉલ્લાસ ધારણ કરો.

ગમે તેને આવીને ચોરી કરવા દો, તમારું શું ગયું? તમે તમારી ભૂમિ છોડશો નહિ. તમે સત્ય રૂપ છો, સત્ય છો. તમે જડ અર્થને માટે નહિ પણ સત્યને માટે લડો છો. યુનીવર્સિટીની પદ્વીઓની તમને જરૂર છે કે? છૂટ! સર્વોત્તમતા-સર્વસ્વામિત્વ-અંતિમ પદ્વી તો પોતેજ પોતાને અર્પણ કરવી જોઈએ.

સ્વપ્નમાં વાઘ મારનારને સ્વપ્નની તલવાર જોઈએ એ ખરું છે, પરંતુ જાગ્રતાવસ્થાની દૃષ્ટિએ જોતાં સ્વપ્નમાંનાં વાઘ અને તલવાર, બંને અર્થવગરનાં જણાય છે. અનુભવી શાસ્ત્રો અને કળાઓની એવીજ સ્થિતિ છે. લૌકિક જ્ઞાન અથવા સંબંધની દૃષ્ટિએ તેની ગમે તેટલી જરૂર હોય, પણ ધ્વજજ્ઞાનમાં (તુર્યાવસ્થામાં) તેનું કંઈજ માન નથી. આત્મસાક્ષાત્કાર કરવામાં જે મોટી અડચણ આવે છે તે એ છે કે યુનીવર્સિટીની પદ્વીઓ, સર્ટિફિકેટો, ખેતાબ, માન અને ખીજ માનસિક સંપત્તિ-ઐદિક લેડાળ (Intellectual capital) ને લોકો વધારે મહત્ત્વ આપે છે. જે મનુષ્યે આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તેને તો આ જગત પોતાના માયિક વિચારોથી ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિ તરીકેજ જણાય છે. પોતે કહાડેલી ગાંડાંની ઇસ્પી-તાલમાં રહીને લોકો એકબીજાની હામાં હા મેળવી પોતાનો ભ્રમ કાયમ રાખે છે. હીપ્પોટીઝમથી બેભાન થયેલા મનુષ્યે પોતાના મનવડે કોરી જમીન ઉપર કલ્પનાથી બાંધેલા સરોવર જેવા જગતના સર્વ પદાર્થો છે; અને તે એવા માયિક હોવાથી તત્સંબંધી જ્ઞાન કે જેને માટે મોટા વિદ્વાન લોકો શેખી કરે છે તે પણ કેવળ માયાજ છે. સર્વ વિશ્વ ક્ષણભંગુર હોવાથી તત્સંબંધી જ્ઞાન પણ તેવુંજ છે. આ દૃશ્ય પદાર્થના મૂળમાં જઈ પહોંચેલા આત્માનુભવી પુરુષને આકાશમાંના મોટા મોટા ગોળા, નદીઓ, પર્વત, સૂર્ય, તારા વગેરે કંઈ આશ્ચર્ય પમાડતાં નથી; અને જ્યોતિષી, ગણિત-વેત્તા, વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તા, ભૂગોળવેત્તા, પ્રાણિશાસ્ત્રવેત્તા વગેરેનાં જ્ઞાન તેમને છોકરાંની રમતો, આનંદ અને ગમ્મતથી કંઈ વધારે કિંમતી લાસતાં નથી. વ્યાવહારિક વસ્તુ રાખનારા (ધનવાનો) અને વ્યાવહારિક પદાર્થોના જ્ઞાનવાળા (વિદ્વાનો) પણ તે પદાર્થોના જેટલાજ માયિક છે. જે પુરુષે આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો હોય તેની આગળ વિદ્વાન, તત્ત્વજ્ઞાની અથવા પ્રોફેસરે બતાવેલો કોષ અથવા અનુગ્રહ-ટીકા કે સૂચના વ્યર્થ છે. વિશ્વવિદ્યાલયો, પ્રદર્શનો અને મેગાઓ એ માયિક ભ્રમ કાયમ રાખવાનાં સાધનો છે. ચર્ચો, દેવાલયો, સમ્મેલનો અને સભાઓ પણ ઘણે ભાગે જગતની એ માયિક નિદ્રા વધારવાનાંજ સાધનો છે! સૂર્ય ઠરી જવા જેટલો શીતલ થઈ જાય, ચંદ્ર તપ્ત થાય, દીવાની જ્યોત ઉપર ન જતાં નીચે જવા લાગે અથવા સર્વ દિશાઓ કાગળના ભૂંગળાની પેઠે સંકેલાઈ જાય, તોપણ જીવન્મુક્તને કંઈજ આશ્ચર્ય થતું નથી.

એક કાળે પ્રાહ્મણ્યે જગત ઉપર રાજ્ય કર્યું, તે પછી ક્ષત્રિય રાજ્યોના પણ યુગવીતી ગયા, હાલમાં વૈશ્યોનું રાજ્ય ચાલે છે, અને હવે પછી શૂદ્રોના શ્રમ એટલે સેવાનું મહત્ત્વ વધવાના દિવસો આવશે; પરંતુ સંન્યસ્તવૃત્તિથી પાવન થયેલા શૂદ્રોજ તે મહત્ત્વ વધારવાનું કાર્ય કરશે.

યુરોપ અને અમેરિકાના મન્જુરો (શૂદ્ર) ધાર્મિક પ્રતિબંધ અને વંશપરંપરાથી બંધા-એલા નથી; તોપણ તેમની સ્થિતિ સારી નથી. હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય જાતિભેદદ્વારા સર્વ લોકોની આત્મઠગ્ધને મદદ મળવાથી એ દુષ્પરિણામ અને અન્યાય

ખમણાં વધ્યાં છે. એથી હડતાળ પડતી નથી એ ખરૂં, પરંતુ એથી આખો દેશ દુર્બળ અને સુંગા મેંઢાથી પણ વધારે બીકણ બને છે.

આજ સુધી વેદાંત માત્ર થોડા લોકોનીજ મિલકત થઈ પડ્યું હતું. મુખ્યત્વે કરીને ખુદ્દિની ભૂમિકા ઉપરજ તેનો આધાર હતો. આટલા દિવસ સુધી ગર્ભરૂપે રહેલું એ મૂળ (વેદાંત) પૃથ્વીના ઉદરમાં (હિમાલયમાં) હતું; પરંતુ પવિત્ર ગંગારૂપે બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રની મલિનતાને તે એકસરખી રીતે ઘોઘ કહાડતું, દેવ અને માનવને તે એકસરખી રીતે પવિત્ર કરતું અને સર્વ અસ્વાભાવિક ભેદને નષ્ટ કરતું. હવે તે નીચે ખુદ્દા મેદાનમાં આવ્યું છે. વિરાટસ્વરૂપી માનવસમાજ એકરૂપ હોવો જોઈએ, એ ઘટના ક્વચિત્જ સમજાય છે.

જેમ અન્નનું સેવન આપણે દરરોજ જાણી જોઈને કરીએ છીએ, પરંતુ તેને પાચન કરવાની અને શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં પહોંચાડવાની ક્રિયાઓ તો એની મેળેજ થાય છે, તેવી રીતે ઐક્ય અને પૂર્ણતા, ભક્તિ અને ઈશ્વરત્વમાં ચિત્ત લીન થતાંજ સર્વ ભેદ અને આવશ્યક ફેરફારોની વ્યવસ્થા એની મેળેજ થશે. ઈશ્વરી નિયમો-કુદરત પોતે તે કરી લેશેજ.

હિંદુસ્તાનના રાજરજવાડાઓ, ધર્મગુરૂઓ, શૂદ્રો અને રાજ્યકર્તાઓ ! થોડાંજ વર્ષોમાં શું થશે તેના તમને ખ્યાલ પણ છે ? ગમે તો મને વિચિત્ર માણસ ગણીને મારી મશ્કરી કરો, પરંતુ મારી સામે દેખાય છે કે આ જગત્ સ્વામીઓથી (ખરા સંન્યાસીઓથી) ભરાઈ ગયું છે, પૃથ્વીની ઉપર દેવો સંચાર કરતા હોય એમ ભાસે છે, મનુષ્યદેહ ઉપરથી નક્કી કરેલા (જાતિ) ભેદ નષ્ટ થઈ ગયા છે. હિંદુસ્તાન, ચીન, અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચેનો ભેદભાવ જતો રહ્યો છે, નવો સંઘ તૈયાર થાય છે અને વળી તે પણ ઓગળી જઈને તેની જગ્યાએ નવો થશે.

હે સ્વપ્નમાં પડેલા વહાલાઓ ! તમારાં નેત્ર ઉપરનો પડદો દૂર કરો, એટલે અત્યુચ્ચ સંન્યાસી, અત્યંત નીચ શૂદ્રની સાથે મળીને કામ કરતો નજરે પડશે. જુઓ ! જુઓ !! પેલાં ભિક્ષાપાત્ર એકદમ પાવડો અને કોદાળી થઈ ગયાં. સંન્યાસીનું આગસ જતું રહ્યું છે. શૂદ્રના કર્મને સંન્યસ્તની ઉચ્ચ પદ્ધતિ મળી છે. સૌમાં ત્યાગવૃત્તિ આવી છે. ગણિકાની નિર્લજ્જ હિમ્મત અને ‘રામ’ ની પવિત્રતા એક થઈ ગયાં છે. ખકરીની ગરીબાઈ અને સિંહના અચલ ધૈર્યનું સંલગ્ન થયું છે. વિરૂદ્ધ સ્થિતિઓનું ઐક્ય થયું છે. આત્યંતિક વિરોધ નષ્ટ થયો છે. વિશ્વ એક કુટુંબ બન્યું છે. જુઓ આ સર્વ-દૃષ્ટિ ફેંકો અને જુઓ !

આપણને અગ્નિ અથવા શક્તિની જરૂર પડશે કે ? ના. પોલીસની ? ના. આ હવાઈ કિલ્લા-મનોરાજ્ય છે ? ના. આ કેવળ વિચારજ્ઞાન છે ? ના. આ શું સમાજવાદ અને જાતિવાદ (Socialism or Communism) છે ? હશે, પરંતુ તે હિંદુસ્તાનમાં મૂળથીજ છે; નવો નથી. વેદાંતનો એ એક સ્વાભાવિક ઉપસિદ્ધાંત છે. હિંદવાસીઓ ! જો તમે પોતાને ઓળખશો અને ત્યાગ સ્વીકારશો તો તમારો રોગ કયાં રહેશે ? આધિ

નષ્ટ થતાંજ વ્યાધિ નાસી જશે. હુચ્ચાઈની જરૂર નથી. શંકા અથવા ભીતિ રાખવાનું કારણ નથી. બીકણુ ઈશ્વરદ્રોહીઓ બેઠાંએ તો ભલે તે માર્ગ સ્વીકારે !

હું ‘ રામ બાદશાહ ’ છું અને તમારું હૃદય મારું સિંહાસન છે. વેદદ્વારા જ્યારે મેં કુરુક્ષેત્ર, જેઠસલેમ અને મક્કામાં ઉપદેશ કર્યો ત્યારે લોકોએ તેનો ઉઘો અર્થ કર્યો. હવે હું ફરીથી મુખ ઉઘાડું છું. હું અને મારો શબ્દ એજ તમે અને તમારો શબ્દ ! તત્ત્વમસિ ! જે જે કાંઈ તને દેખાય છે તે તું છે !

તમારામાંના કેટલાક ભવાં ચઢાવે છે, કેટલાક ગરૂડની ચાંચની પેઠે વાંકુ મોં મરડે છે, ગમે તેમ કરે પરંતુ ઈશ્વરેચ્છાનો અમલ તો થશેજ, કોઈ તેને અટકાવી શકે તેમ નથી. કોઈ પણ રાજા, દેવ, દાનવ તેના માર્ગમાં હરકત આણી શકે તેમ નથી. સત્યની ગતિ અનિવાર્ય છે. નિરાશ થશો નહિ. મારું મસ્તક તમારું છે. ગમે તો તેને કાપી નાખો, તેની જગ્યાએ બીજાં હાથરો ઉત્પન્ન થશે.

શમ્સ તપ્ત્રીજ (એક સુદ્રી વેદાંતી) એજ સંગીત ગાય છે, ખરુંને ! પંજળના મધુર બુદ્ધિ અને પરાક્રમી ગોપાળસિંગે પણ એજ ગાયું ને ! જીસસ ક્રાઈસ્ટે પોતાના ભાગ્યા-તૂટ્યા શબ્દોમાં એજ કહ્યું ને ! મહમ્મદને એજ ચંદ્ર જણાયો ને ? મારે એનું શું ? જ્યારે મને ચંદ્રનું દર્શન થાય છે ત્યારે મારી ઈદ આવે છે ! પ્રાચીન સત્ય સદા નવું હોય છે. તમને સાક્ષાત્કાર થયો એટલે તમારી ઈદ આવી સમજવી. જ્યારે તમને આત્મ-જ્ઞાન થાય છે-સત્યરૂપ ઈશ્વરનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અજ્ઞાનને લીધે ભિન્ન જણાતા મોટા વીરો અથવા મહાન પુરુષો અને સાધુસંતો તમારામાં મળી જાય છે.

૧૩-સુધારક.

Higher and still higher from the Earth thou springest
Like a cloud of fire; The deep blue thou wingest
And singing still dost soar And soaring ever singest. *Shelley,*

પૃથ્વી ઉપરથી ઉડતો ઉડ્યો અને ઉડ્યો જતો;
અગ્નિ લલુકા પેઠ કાળો લાલ થઈ ઉડ્યો જતો;
ગગનભાગીમાં ઉડ્યો ઉડતો; કરતો જતો તું ગાન નવાં નવાં. શેલી.

પ્રાચીન કાળમાં એક સાધુ થઈ ગયો. તે એટલો બધો પવિત્ર હતો કે મનુષ્ય પ્રાણી એવો શુદ્ધ શી રીતે હોઈ શકે એ જોવાને માટે દેવદૂતો સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતર્યા. તે સદા પોતાનું નિત્યકર્મ કર્યા કરતો અને જેમ તારા તથા પુષ્પો અઝાણતાં પ્રકાશ અને સુગંધ પ્રસારે છે તેમ તે સદ્ગુણોનો પ્રસાર કરતો.

જે શબ્દોમાં તેની દિનચર્યા કહી શકાશે. તે દાન કરતો અને ક્ષમા કરતો ! પરંતુ એ શબ્દો તેના મોંમાંથી કદિ નીકળતા નહિ. તે શબ્દો તેના ઉદ્દાસપૂર્ણ સ્મિત, દયા, ક્ષમા અને દાનમાંજ જળાઈ આવતા. દેવદૂતોએ ઈશ્વરને કહ્યું:—“ પ્રભો ! આને કંઈક સિદ્ધિ આપો. ” ઈશ્વરે કહ્યું: “ ઠીક, એને શું જોઈએ છે તે પૂછો. ,,

આથી દેવદૂતોએ સાધુને પૂછ્યું: “ તારા હસ્તસ્પર્શથી રોગીઓનો રોગ મટી જાય એવી સિદ્ધિ તારે જોઈએ છે ? ”

સાધુ બોલ્યો:—“ ના, ના. એ કાર્ય ઈશ્વરનેજ કરવા દેા. ”

“ પાપીઓનો ઉદ્ધાર કરવાની અને કુમાર્ગે જતા લોકોને સન્માર્ગે ચડાવવાની શક્તિ જોઈએ છે ? ”

“ ના, ના. તે દેવદૂતોનું કામ છે. મારે લક્ષિત કરવી છે. મારે કોઈનો ઉદ્ધાર કરવો નથી. ”

“ શાંતિની ભૂતિ બનીને પોતાના સદ્ગુણના પ્રભાવથી સર્વ લોકોને આકર્ષીને ઈશ્વરનું મહત્ત્વ વધારવાની શક્તિ જોઈએ છે ? ”

“ ના, ના. લોકોને હું આકર્ષી લઉં તો તે ઈશ્વરથી વિમુખ થાય. પોતાનું મહત્ત્વ વધારવાનાં બીજાં સાધનો ઈશ્વર પાસે છે. ”

“ ત્યારે તારી શી ઇચ્છા છે ? ”

સાધુ સ્મિત કરીને બોલ્યો: “ મારી ઇચ્છા શી હોય ? ઈશ્વરની મારા ઉપર પૂર્ણ કૃપા રહેવા દેા. શું તેમાં સર્વ આવી જતું નથી ? ”

પરંતુ દેવદૂતોએ આગ્રહ કર્યો, કે “ તારે કંઈ પણ વર માગવોજ જોઈએ, નહિ તો એકાદ સિદ્ધિ બખાત્કારે તમને આપવી પડશે. ”

સાધુ બોલ્યો: “ ઠીક છે, હું એટલુંજ માગું છું કે મને માલુમ પડ્યા વિના મારા હાથથી ઘણાં સત્કૃત્યો થાય. ”

દેવફૂતો ગુન્યવણમાં પડ્યા. સૌએ વિચાર કરીને એક યુક્તિ ગોઠવી. જ્યારે જ્યારે તે સાધુનો પડછાયો તેની પાછળ અથવા તેને ન દેખાય એવી બાબતોએ પડે ત્યારે ત્યારે તેમાં રોગ મટાડવાની અને દુઃખતું નિવારણ કરવાની શક્તિ આવે એમ તેમણે ઠરાવ્યું; અને તે પ્રમાણે થયું. જ્યારે જ્યારે પેલો સાધુ કોઈ રસ્તે જાય ત્યારે ત્યારે તેની પાછળનો અથવા બાબુનો પડછાયો જેટલી જગ્યામાં પડે તેટલી જગ્યા નવપહોંચ થાય. ત્યાંનાં સૂકાં ઝાડોને પાંદડાં અને ડાંખળીઓ કુટે, સૂકાઈ ગએલા ઝરાઓ પુનઃ વહેતા થાય, નિસ્તેજ છોકરાંઓ સતેજ થાય અને દુર્દેવી માતાઓ આનંદી બને. તારા અને કૂલો જેમ પોતે ન બાણતાં પ્રકાશ અને સુગંધ પ્રસારે છે તેમ તે સાધુ સદ્ગુણોનો પ્રસાર કરતો અને પોતાના નિત્યકર્મમાં સદા મગ્ન રહેતો.

તેની નમ્રતાને માન આપી લોકો ચુપકીથી તેની પાછળ જતા અને તેની શક્તિની વાત તેની પાસે કદિ કહાડતા નહિ. ધીમે ધીમે લોકો તેનું નામ પણ ભૂલી ગયા; અને ‘ પવિત્ર છાયા ’ એજ એનું નામ પડ્યું.

તમારામાં સત્ય એટલું ભરાવું જોઈએ કે તેની આગળ વિત્ત અને વ્યક્તિનો આડંબર હવાની માફક અદૃશ્ય થઈ જાય. જ્યારે સત્યની સાથે તમારું પૂર્ણ તાદાત્મ્ય થશે ત્યારે મત્સરનાં બાણ તમને વિંધી શકશે નહિ. જેઠા પોતાનાં શીંગડાં ક્યાં મારવાં તે સમજશે નહિ; વાઘ પોતાનો તીવ્ર નખવાળો પંજો ક્યાં મારવો તે સમજશે નહિ; તલવારને પેસવાની ક્યાંય જગ્યા મળશે નહિ અને તમારા દેહ ઉપર તોપના ગોળા વરસે તોપણ તમને તેનો સ્પર્શ સરખો થશે નહિ.

સત્યનોજ સ્નેહ સંપાદન કરો. એકલા રહેવું પડે તોપણ સત્યનેજ વળગી રહો. સત્યનીજ બાબતોએ લડતાં લડતાં મરો. સત્ય જીવનના સ્વર્ગમાં કદાપિ તમે એકલા પડો તોપણ સત્ય નિષ્ઠાપી સૂર્ય તમારો સોબતી છેજ. તમારા તેજસ્વી વિચારો ગ્રહણ કરીને ઘણા સોબતીઓ તમને આવી મળશે અને તમારો યોગ એની મેળેજ બનશે. તત્ત્વ છોડી દઈને સંઘ કરવાની ખટપટ કરશો નહિ. મારે લોકોના મત બદલવાની અથવા અનુયાયીઓ મેળવવાની ઇચ્છા નથી; મારે માત્ર સત્યને અનુસરીને ચાલવું છે. સત્યને સરંક્ષણ અથવા સંરક્ષકની જરૂર નથી. સૂર્યના પ્રકાશને પેગંબરો અથવા ફૂતોની જરૂર પડે છે ? હું સત્યનો પ્રસાર કરતો નથી, સત્ય પોતેજ મારો અને તેનો પોતાનો પ્રસાર કરે છે.

ઉત્ક્રાંતિવાદી લોકો અનુકૂળતા (Adaptation) સંબંધે કહે છે કે જો માણસને હરેક સંયોગમાં ઉત્તમ રીતે સમાધાન કરતાં આવડે તો તેને આ જગતમાં દિવસ કહાડવા મુશ્કેલ નથી. અસંખ્ય પ્રાણી, વનસ્પતિ અને મનુષ્યોને એ આવડે છે, તેથીજ જીવનકલહમાં તેમની અને તેમના વંશજોની જીત થાય છે. જે જીવતું રહેવાની કળા બાણ છે તે ઋષિજ છે. આખા જગત ઉપર તેને પ્રેમ હોવાથી જગતે તેના પર પ્રેમ રાખવોજ જોઈએ. વાસનામય ક્ષુદ્ર અહંકારનો ત્યાગ કરીને સર્વની સાથે જેનું ઐક્ય થયું છે એવા મનુષ્યની સામે સંકટો કેટલી વાર ટકે ! જીવનકલહમાં માત્ર

પરોપકારવાદીજ વિજયી નીવડે છે. પરંતુ એ શાસ્ત્રીય નિયમનો લોકોદ્ધારા દુરુપયોગ થવાનો ઘણો સંભવ છે.

પરોપકારવાદ એટલે શું ? લોકો શાની અપેક્ષા કરે છે ? તેમને શું ગમે છે ? તેમની ઇચ્છા શું છે ? તેમને શું પસંદ છે ? એ સદા શોધતા રહેવું એવો શું એનો અર્થ છે ? 'યોગ્ય રીતે અનુકૂળ થવાની કળા'નો અર્થ 'લોકચ્છંદાનુવર્તન' એવો થશે કે ? અથવા " કર્મ કરવાની તૃષ્ણા " એજ શું સેવાધર્મ છે ? ના. ખરો સ્વાર્થ એજ ખરો પરમાર્થ છે, જેનું હૃદય ઉદ્ધાસ અને પ્રેમમય થયું છે અને જે પોતાના હૃદયમાં પ્રગટ થએલું સત્ય સમાધાન બહારનાં પ્રમાણો અને અભિપ્રાયોના નામ નીચે દૂષિત કરીને નહિ પણ સ્પષ્ટ રીતે બહાર કરે છે તેજ છેવટે વિજય મેળવે છે.

જેમ ખેતરમાં એક તરબુચ પાકવા આવે ત્યારે ધીનું પણ હળરો તરબુચ એજ ઋતુના પ્રભાવથી પાકેલાં હોય છે, તેવીજ રીતે એકાદ-પ્રથમ દૃષ્ટિએ નવો અને વિચિત્ર જણાતો-વિચાર તમારા મનમાં આવે ત્યારે ખાસ સમજવું કે એજ વિચાર ધીન હળરો લોકોના મનમાં કાંઈક ઓછી સ્પષ્ટતા સહિત આવતો હોવો જોઈએ. જ્યારે વસંતઋતુમાં એકાદ ઝાડ ઉપર એકાદ પાંદડું, ડાંખળી અથવા અંકુર કુટવા લાગે છે, અને જ્યારે એકાદ રોપો ભૂમિ-માંથી ઉગી નીકળે છે, ત્યારે તેના જેવાં હળરો પાંદડાં, ડાંખળીઓ, અંકુરો અને રોપાઓ તેજ વખતે ઉગતા હોય છે. ધર્મ, નીતિ અથવા બુદ્ધિનો નવો જુરસો હૃદયમાં માતાના ઉદરમાંના બાળકના જેટલોજ પવિત્ર છે. તે છુપાવી રાખવો એ પરમાત્માનો દ્રોહ કયાં બરોબર છે.

તમને આશ્ચર્ય થશે, પરંતુ પોતાની જાત સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવામાંજ તમે સૈની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તો છો. કેવળ સત્યને માટે આપણે જે નમ્રતા, ત્યાગ અને અભિપ્રાયની એકતા દર્શાવીએ છીએ તે નિષ્પાપ છે. વ્યક્તિ, ડોળદમામ, લલકોં, પદ્મીઓ, સંપત્તિ, વિદ્વત્તા અને આચારને માટે પૂજ્યભાવ રાખવો એ પણ જડ મૂર્તિનીજ પૂજા છે. વ્યાવહારિક જ્ઞાન એ અજ્ઞાનનુંજ ધીનું નામ છે.

With joy the stars perform their shining
And the sea its long moon-silvered roll,
Forself poised they live, nor pine with nothing
All the fever of some differing soul
Bounded by themselves and unregardful,
In what state God's other works may be
In their own tasks all their powers pouring
These attain the mighty life you see
Resolve to be thyself; and know that he
Who finds himself loses his memory.

ભાવાર્થ:—નક્ષત્રો આનંદથી આત્મપ્રકાશ કરે છે અને સમુદ્રમાં ચંદ્રપ્રભાચુકત લહરીઓ સ્વયંભૂ વિહાર કર્યે જાય છે; કારણ કે તેઓ આત્મસ્ત રહે છે, તેઓ કોઈ પણ ચીજની

*Conformity to the opinions of the people. અર્થાત્ લોકોની રૂઢી અથવા મતને અનુસરી વર્તવું તે.

બંધના કરી તેને માટે ગુસ્તાં નથી. જેને આત્મતૃપ્તિ થઈ નથી તેનેજ તલવલાટ થયા કરે છે. તેઓ આત્મસત્તાનાજ બંધનમાં છે. ઈશ્વરનાં બીજાં કામો શી સ્થિતિમાં છે તે બાણવાની તેઓ દરકર કરતાં નથી, તેઓ પોતાનાં કાર્યોમાંજ પોતાની સઘળી શક્તિનો વ્યય કરે છે; અને તમે બુઝો છો કે આવી રીતે તેઓ મહાન જીવન ભોગવે છે. માટે હે મનુષ્ય ! આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર, અને જે પોતાના સત્ય સ્વરૂપને ઓળખે છે તે પોતાને ભૂલી જાય છે, એ તત્ત્વને બાણ.

હે સત્ય ! તારા ઉપર મારો પ્રેમ છે. હે પ્રેમ ! તારી સાથે હું સદા પ્રમાણિકપણે વર્તું છું. પોતાના હાથથી કંઈપણ દૃશ્ય કાર્ય સધાય. પોતાના ભક્તોની સંજ્યા મોટી દેખાય, એવી કર્મવાદીઓની આકાંક્ષાજ સત્ય શ્રેયની આડે આવનારી પ્રચંડ વિઘાતક શક્તિનું કાર્ય સારે છે. દૃષ્ટ ફળ અને સંજ્યાવાચક આંકડાઓના પુરાવાની ચિંતાથીજ સઘળો ગુંચવાડો થાય છે. એકાદ શબ્દમાં આખા દેશને નુકસાન કરે એટલું ઝેર હોય, પરંતુ તેથી શું તે શબ્દનું મહત્ત્વ ગણાશે કે ? ઘણીવાર કેટલાક પંથોનો પ્રસાર આવાંજ કારણોથી થાય છે.

પોતે વાવેલા ઝાડને પોતાની નજર આગળજ ફળ આવે અને તે પોતાને ખાવા મળે આવી ઘણા લોકોની ઈચ્છા હોય છે. આ ઉપરથી શ્રદ્ધાનો અભાવ અને સ્વાર્થી વૃત્તિ જણાઈ આવે છે. ઇશુખ્રિસ્ત, નાનક વગેરે સાધુ સંતોએ જે વૃક્ષને પોષવાને માટે પોતાના દેહો ખાતરરૂપે અર્પણ કર્યા હતા તે વૃક્ષને ફળ આવતાં શતકો વીતી ગયાં હતાં એ વાત ભૂલવી બેઠાં નહિ.

કેટલાક વક્તાઓને પોતાની પાછળ ધૂમકેતુની પેઠે એકાદ ભભકાદાર પુંછડાનીજ અભિલાષા હોય છે, પરંતુ એ અસ્પષ્ટ પુંછડું પ્રચંડ અને વિસ્તીર્ણ હોવા છતાં છેક ભાર વિનાનું હોય છે.

આતસખાજી જોવાને લોકોનાં ટોળેટોળાં આવે છે, પરંતુ તે પુરી થવા પછી તેની કશીજ નિશાની રહેતી નથી. અંધારામાં ગોથાં ખાતો એકાદ મનુષ્ય તે દાડખાનાના અજવાળાથી કદિ પોતાનો માર્ગ કાપી શકાશે ? નિરંતર પ્રકાશ, પછી તે નાની સરખી મીણબત્તીનોજ કેમ ન હોય, તો પણ તેજ સદા ઉપયોગી છે.

તમારું ગુરુત્વ મધ્યબિંદુ તમારી બહાર જવા દેશે નહિ. શુદ્ધ પ્રેમ અને સ્વાર્થત્યાગ એ ચારિત્ર્યનાં પ્રધાન અંગ છે. ‘પરોપકાર’ એ તો કેવળ ક્ષયિત્ ક્ષયિત્ બહાર પ્રતીત થતી તેની છાયારૂપેજ છે.

As journeys the Earth, her eye on the Sun
Through the heavenly spaces,
And radiant in azure, or sunless,
Swallowed in tempests,
Falters not, alters not, journeying equal,
Sunlight or storm-girt
So thou, sun of Earth, who hast force,
Goal and Time, go still onwards.

ભાવાર્થ:—અંતરિક્ષમાં પૃથ્વી સૂર્યપર પોતાની દૃષ્ટિ રાખીને ફરે છે. નીલવર્ણના નભમાં

દિવ્ય પ્રકાશ નાખતી, સૂર્યરહિત કિંવા તોફાની વાદળાંથી ઘસ્ટ થએલી અવસ્થામાં પૃથ્વી સ્તબ્ધ થતી નથી, અણુ માત્ર પોતાની ગતિ બદલતી નથી, પણ સમાન ગતિએ પોતાનો પ્રવાસ કર્યેજ બંધ છે. સૂર્યપ્રકાશ કિંવા તોફાનથી આવૃત્ત હોવા છતાં તે ચાલીજ બંધ છે. તેજ પ્રમાણે હે પૃથ્વીના મનુષ્ય ! તારી પાસે બળ, ક્ષેત્ર અને વખત છે, માટે આગળ અને આગળજ ચાલ્યો જા.

એકાદ કામ કરનાર માણસનામાં એક બાબતમાં અમુક દોષ છે માટે બીજી બાબતોમાં પણ તેની સેવા સ્વીકારવી નહિ એવી પ્રવૃત્તિ હિંદુસ્તાનમાં જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે 'એકાદ ઉપદેશક ભક્ષ્યાભક્ષ્યના આચારને ન માનતો હોય તેનો ઉપદેશ સાંભળવોજ નહિ.' આમ થવાથી દેશમાં સંપત્તિને કામ કરવું લગભગ અશક્યજ થઈ પડ્યું છે. આ સ્વભાવ, ગાયપર સ્વારી કરી શકાતી ન હોવાથી તેના દૂધનો પણ અસ્વીકાર કરવો અને ઘોડી દૂધ નથી આપતી તેથી તેના ઉપર સ્વારી કરવાનું છોડી દેવું, એના જેવોજ છે.

સૃષ્ટિશાસ્ત્રવેત્તાઓને સ્પષ્ટ અનુભવ થયો છે કે જેમ જલદી દોડનારાઓજ સદા જીવનની સરત જીતી શકતા નથી, તેમ બળવાન સદા વિજયીજ નીવડે છે એમ પણ નથી; પરંતુ જે સંપત્તિને કામ કરી શકે છે તેઓજ યશ મેળવે છે. પ્રથમ સંપ અને પછી હરિકૃષ્ણ. મનુષ્યમાં સંપ શી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય તે પ્રથમ જોવું જોઈએ. કેવળ સંપની ખાતરજ કરેલી એકતા ટકશે નહિ. શરીરના જેવા સેદ્રિય પદાર્થો (Organisms) આપોઆપ બને છે. તેવીજ રીતે પરસ્પર સહાય, સંપત્તિને કામ કરવાની ઇચ્છા અને સમાન કાર્યમાંથી સર્વ શાસ્ત્રો ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ કોઈ પણ બે શાસ્ત્ર-જ્ઞોને એક બાબતે રહેવાની જરૂર નથી. એક સત્યની સાથેજ પ્રમાણિકપણે વર્તવામાં શાસ્ત્રજ્ઞોની એકતા થાય છે. પ્રેમ, ક્રોડ, સરળતા, એ આખા જગતમાં નાનાં છોકરાંઓનો સામાન્ય ધર્મ છે. ધર્મની આ એકતા બાળક પોતાની જાત સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તે છે તેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઘણી વાર બીજાઓમાં સાડું કહેવડાવાની લાલસાથી આપણું ચારિત્ર્ય બગડે છે. આપણી કૃત્રિમ અને હાંભિક સમાજનો મહેલ એ પાયા ઉપરજ રચાયલો છે. જુદા પ્રકારની અને બગડેલી રૂચિવાળાઓને ખુશ કરવાની ઇચ્છાથીજ મનુષ્ય અન્ય સમયે ન કરતો હોય તેવી બાબતો કરે છે. દારૂનું વ્યસન ઘણું કરી સંગદોષ અને દારૂડીઆ મિત્રો પ્રત્યેના માનને લીધેજ વળગે છે.

સત્યવ્રતજ ફક્ત ખરું હિત છે. સત્યાચરણ એજ સત્કર્મ છે. સત્યજ તમને બળ આપે છે, સત્યજ તમને સ્વતંત્ર બનાવે છે. પોતાને માટે પોતે નિયમ ઘડી કહાડવાથીજ બાહ્ય નિયમ અને અમલથી મુક્ત થવાય છે. ખરું માન એજ છે. બાહ્ય શક્તિ એ કંઈ સત્ય નથી, પણ ન્યાયજ સદા ટકી રહીને સત્ય ઠરે છે. ચિરકાળ ટકવું એજ શક્તિ છે. જે દુર્બળ છે તે નાશ પામે છે. ઈશ્વર જે બાબતો આપણને કરવા દે છે તે ઉપરથી તેની ઇચ્છા આપણે સમજી શકીએ છીએ. સૃષ્ટિપી ગ્રંથમાં ઈશ્વરે પોતાના હાથથી સ્પષ્ટજ લખ્યું છે. દૌર્બલ્ય જેવું બીજું પાપ નથી. તે દૌર્બલ્ય અજ્ઞાનથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે ચિરકાળ ટકે છે અને વધે છે તે ઈશ્વરેચ્છાને અનુસરતું હોવું જોઈએ. નિયમ એટલે વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી ઠરાવેલો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત. સૃષ્ટિપી ધર્મગ્રંથ આપણને નીચેનો

નિયમ કહે છે: “ જે સત્ય છે તે આજે નહિ તો કાલે પણ બળવાન થઈને યોગ્ય ઠરશેજ. ” સત્ય ઘણુંજ મજબૂત હોય છે. સ્પર્શ થતાં પાણીના પરપોટાની પેઠે તે કુટી જતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ કુટખોલની પેઠે તમે એને આખો દિવસ લાતો મારો તો પણ સાંજે તે મજબૂત, ગોળ અને સાબૂતજ રહેશે. ઈશ્વર આખા જગત ઉપર રાજ્ય કરે છે અને સર્વ શક્તિમાન સત્યજ સર્વને જીતે છે. સત્યથી વિસ્મિત થશો નહિ, તેમ તેનાથી બીશો પણ નહિ. અંતઃકરણપૂર્વક ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ (હું ‘પરમાત્મા છું’) એમ જાણો.

જે પક્ષ વધારે સત્યનિષ્ઠા બતાવે છે, અનંત શક્તિમાં મળી જઈને કામ કરે છે અને સર્વ શક્તિમાન ‘પરમેશ્વરનું’ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે તેનેજ વિજય અને મોટાઈ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્યની ભાવના (જ્ઞાન) થી સામર્થ્ય અને વિજય મળે છે. દેહાભિમાનથી-પછી ‘ હું ’ બ્રાહ્મણ છું’ એવું અભિમાન હો, કે ‘ હું ’ સંન્યાસી છું’ એવું અભિમાન હો-તમે ચમાર અથવા શૂદ્ર બનો છો. ચામડા સાથે વ્યવહાર કરનારી એ ચાંડાળવૃત્તિ ત્યજ દેવાને શ્રુતિએ તમને વારંવાર ચેતવણી આપી છે.

સત્યનિષ્ઠ-સ્વાર્થત્યાગી મનુષ્ય ચમારના ધંધામાં પણ સંન્યાસવૃત્તિ લાવી શકે છે. માત્ર તે ધંધાથીજ કિંબહુના કોઈ પણ એકલા ધંધાથી તમે શૂદ્ર બનતા નથી. સ્ત્રીઓ, બાળકો અને શૂદ્ર એ એકજ રાષ્ટ્રવૃક્ષનાં મૂળ છે, છતાં એ સૌને કેળવવા અને ખીલવવા તરફ હિંદુસ્તાનમાં કેઈ ધ્યાન આપતું નથી. ઉચ્ચ કહેવાતા લોકો બહુ બહુ તો એ વૃક્ષનાં ફળોજ કહેવાય. માત્ર શોભાનેજ ખાતર એ ફળો વૃક્ષ ઉપર લટકતાં રહે એટલા માટે તેને પંપાળ્યા કરવામાં આપણે આપણો વખત નકામો ગાળવો ન જોઈએ. મૂળ તરફ ધ્યાન રાખો. તેને યોગ્ય ખાતર અને પાણી પૂરું પાડો. એ મૂળની પુષ્ટિમાંજ એ શોભાનાં ફળની અને આખા રાષ્ટ્રરૂપ વૃક્ષના દરેક અંગની ખરેખરી શોભા તથા આખાદી રહેલી છે.

પ્રિય સુધારકો ! શ્રીમંતોની ઈચ્છાનુસાર વર્તવાથી તમને ક્ષણિક મહત્વ મળશે; પરંતુ ગરીબ લોકો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના હાથથી સત્યની સ્વારી આગળ વધશે, બીજના હાથથી નહિ. ઇતિહાસ તો એમજ કહે છે. ઉપદેશકોની પ્રવૃત્તિ એવી જણાઈ આવે છે કે સરકારી અમલદાર વગેરે બડા બડા લોકો પોતાના વ્યાખ્યાનમાં આવે એટલે તેઓ પોતાને ભાગ્યશાળી માને છે. એ ખરું છે કે હાલના વખતમાં સરકારી નોકરો બીજાં માણસોના કરતાં અધિક હોશિયાર હોય છે અને તેથી તેઓ થોડાઘણા ઉપયોગી પણ છે, પરંતુ જેમનો જુરસો હરમેશના ઘસડભોરાથી મંદ પડી ગયો છે અને અતિશય શ્રમ કરવાથી જેમની શક્તિ ક્ષીણ થઈ છે એવા એ લોકોને તેમના માન-મર્તબારૂપી કેદખાનામાં અને ઉચ્ચ ગતિ વગરના શ્રેષ્ઠ પદ ઉપરજ બેસી રહેવા દો. તેમને પોતાના પરસેવાનાં ટીપાંથી મેળવેલી મધુર પ્રશંસાનાં શાંત કરી નાંખનારાં હાલરડાંઓ અને પોતાના અનુચરો તરફથી મળતા માનનો ચથેચ્છ ઉપભોગ લેવા દો. ખરો રાષ્ટ્રોદ્ધાર તો રાષ્ટ્રનાં ગરીબ મૂળોથીજ થવાનો છે.

હિંદુસ્તાનમાંની અનેક હિલચાલો વિજયી ન નીવડવાનું સુખ્ય કારણ એજ છે કે કાર્ય કરનાર લોકોએ પોતાની સર્વ શક્તિ માત્ર ફળ અને પાંદડાંઓનેજ

(બડા લોકોનેજ) પાણી પાવામાં ગુમાવી દીધી છે; જ્યારે ખરી રીતે બિચારા શુદ્ધોનેજ પ્રકાશ અને ચૈતન્યની જરૂર છે. જેઓ શૂન્યવત્ ગણાય છે એવાં ગરીબ ગુરબાંઓની તમે ચિંતા કરશો તો લોકો તમને ઠપકો દેશે ખરા, પરંતુ ધ્યાનમાં રાખજો કે એ શૂન્યને એકડાની જમણી બાજુએ મૂકવાથી એકડાની કિંમતને દશગણી વધારવાની તેનામાં શક્તિ છે. માટે તમારા એકત્વનો પણ આંકડા અથવા શૂન્યોની સાથે મેળાપ થવા દો. ‘તત્ત્વમાસિ’ તે તુંજ છે.

કેટલાક કહે છે કે સ્ત્રી, બાળકો અને શુદ્ધો બ્રહ્મવિદ્યાનાં અધિકારી નથી. આ મતને લીધેજ વેદાંત એક મોટો પણ સંદિગ્ધવિધિ (Formula)-કેવળ એક અનુભવશૂન્ય વિધિ થઈ પડ્યો છે.

જો દરેક બાળક સૂર્યનો પ્રકાશ અને હવા લેવાને યોગ્ય હોય તો તે આધ્યાત્મિક પ્રકાશ અને હવા લેવાને કેમ લાયક ન હોવું જોઈએ? એ બ્રહ્મવિદ્યા કોઈની પાસે છુપાવે છે શા માટે? અજ્ઞાન અને દૌર્બલ્યનાં ભોંયરાં તથા ચોરડીઓ જમીનદોસ્ત કરી નાંખે, ઈશ્વરી પ્રકાશ—ઈશ્વરી હવા લેવા દઈ સૌને ભાગ્યશાળી બનાવે.

વિધિનિષેધના ગાંસડાઓ બળાટકારે લોકો ઉપર લાદવાથીજ તેમને આધ્યાત્મિક દારિદ્ર્ય ઉત્પન્ન થયું છે. ઉતાવળા નીતિઉપદેશકો પોતાને માટે અને બીજાઓને માટે તત્ત્વતું (સત્યતું) જ્ઞાન મેળવવું છોડી દઈને—સદ્ગુણના બાહ્ય નિયમોનો બોલે લોકો ઉપર લાદીને પોતાનીજ ઇષ્ટપ્રાપ્તિને નુકસાન પહોંચાડે છે. દરેક જણ પોતાના અનુભવ પ્રમાણે ચાલે છે. આંખો આગળ કૂવો જોવા છતાં જાણી જોઈને તેમાં કોઈ ભૂસકો મારતું નથી. આપણી સર્વ વિધિનિષેધક આજ્ઞાઓ મનુષ્યમાં રહેલી પશુવૃત્તિઓને લાગુ પડે છે. જ્યારે આપણે એકાદ છોકરાને ‘ફલાણું’ કામ કરીશ નહિ’ એમ કહીએ છીએ ત્યારે તેની બુદ્ધિ બળવો કરે છે; કારણ કે એવી આજ્ઞા કરવી એ બુદ્ધિતું અપમાન કયાં ખરોખર છે. આપણી આજ્ઞાઓ ઘોડાઓને (પશુવૃત્તિને) સ્વારના હાથમાંથી (બુદ્ધિના તાબામાંથી) ભડકાવીને નસાડી મૂકવાનું કાર્ય કરે છે. છોકરાંઓ ઉપર હુકમ ચલાવવા જવાથી અથવા તેમને તેમની પોતાની બુદ્ધિ સિવાય બીજી બાબતોના કળજમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તેઓ ખંડખોર બને છે. બળાટકારથી જ્યાં ખંડ થઈ શકતું નથી ત્યાં ક્ષય અને મરણ આવે છે. માનવશાસ્ત્રનો એક એવો નિયમ છે કે સાધારણ મનુષ્યને કોઈ પણ સૂચના જેટલી મોઘમ આપવામાં આવે તેટલી તેની અસર વધારે થાય છે. બળાટકારે નીતિનો ઉપદેશ કરવાથી સાંભળનારની વૃત્તિ તેથી વિરૂદ્ધ વર્તવા તરફજ દોરાય છે. કોઈ પણ બાબતનો પ્રતિબંધ કરવાથી અથવા દોષ આપવાથી તેના સંબંધી તેની જિજ્ઞાસા ઉલટી વધે છે.

એવો રિવાજ પડી ગયો છે કે લોકો ઈશ્વરને પણ નકામો રહેવા દેતા નથી. તે આપણને દરરોજનું અથવા મહિનાનું અન્ન આપીને આપણી સેવા કરે એમજ તેઓ ઇચ્છે છે. સિદ્ધિની પાછળ પડેલો એક માણસ, સિદ્ધિની લેવડદેવડ કરનારા એક ફકીર પાસે ગયો; અને ઇષ્ટ કામનાપૂર્ણ કરનાર એક ‘દિગ્ધ’ મંત્ર શીખવવાની તેને વિનંતિ કરી. ફકીરે તેને મંત્ર આપ્યો; પણ તેનું ફળ મેળવવામાં એક એવી સરત કરી કે “ઠસવેલી સુદ્ધત-ધુધી તે મંત્રનો જપ કરતી વખતે મનમાં વાંદરાનો વિચાર આવવો ન જોઈએ.” ગરીબ

બિચારે તે માણસ ખીજે દહાડે ગુરુજી પાસે આવીને બોલ્યો: “ મહારાજ ! જો તમે ખાસ ચેતાવીને વાંદરાનું નામ સંભારી ન આપ્યું હોત તો મને તેનો ખ્યાલ પણ ન આવત; પરંતુ હવે તો એ વાંદરાના વિચારે ખરેખરા વાંદરાની પેઠેજ મજબૂત રીતે મને પકડયો છે, અને ગમે તેમ કર્યા છતાં તે જતોજ નથી ! ” એવી રીતે અમારા ભાગ્યવાન ઉપદેશકોએ વારંવાર નિષેધ કરીને પાપ અને દુરાચારનાં નામ લોકોના ચિત્તમાં જાગૃત ન રાખ્યાં હોત તો આ જગતમાંથી તે ક્યારનાંએ નષ્ટ થયાં હોત. ભવ્ય નંદન-વનમાંના એડેમને બાથબલના ઈશ્વરે જો અમુક ‘ નિષિદ્ધ ’ અડતું ફળ ન ખાવાનું કહ્યું ન હોત તો એક ખૂણામાં ઉગેલા તેજ અડતું ફળ ખાસ કરીને ખાઈ જોવાનો વિચાર પણ તેના મગજમાં આવત નહિ.

સુધારણાને નામે આપણે આપણા હુકમને હદબહાર છુટ આપી દઈએ છીએ. કોઈએ એક છોકરાને તેનું નામ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, ‘ મારી મા મને હમ્મેશાં ખબરદાર કરીશ મા (don't) ’ એમ કહે છે, માટે માઈ નામ ‘ કરીશ મા ’ જ હોવું જોઈએ. તેવીજ રીતે નિયમિતતાના નામ નીચે લોકોએ પોતાનો આત્મા ગુમાવ્યો છે, અને પોતે માત્ર નામ-રૂપજ છે, એમ ધારે છે.

હિંદુસ્તાનમાં વ્યાવહારિક વેદાંત પુસ્તકોદ્ધારા નહિ પણ આચરણદ્વારા શરૂ કરવું જોઈએ. વેદાંત એટલે શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક તંદુરસ્તી છે. અન્નાશયને નિરોગી કરવાથી સલેખમ, ઉધરસ, તાવ, મધુમેહ ઇત્યાદિ શારીરિક વ્યાધિઓજ નહિ પણ મત્સર, આળસ, તીખાપણું, મલિન વિચારો, દૌર્બલ્ય વગેરે જાતની અપવિત્રતા પણ જતી રહે છે.

જરૂરીઆતનું યથાર્થ જ્ઞાન એજ ખરૂં સ્વાતંત્ર્ય છે. હુંજ જરૂરીઆત છું અને તેથીજ હું મુક્ત છું. મને જાણવાથીજ ખરૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. મારે અભાવે તમારી તંદુરસ્તી ગંદા રોગોનું સ્વચ્છ આવરણ થઈ રહેશે. ઐક્ય એજ ખરૂં આરોગ્ય છે. ઐક્યરૂપ બનો. જગતની કોઈ પણ વસ્તુના મહત્વથી દબાઈ જશો નહિ. તમારે તેને પણ જે કહેવું હોય તે કહો, એટલે જીવનનાં તત્ત્વો સિદ્ધ થયા વિના રહેશે નહિ, કારણ કે આયુધ્ય એ તત્ત્વોની સિદ્ધિરૂપજ છે. આરોગ્યને માટે પૂરતી જગ્યા રહેવા દો. કોઈ પણ હેતુ મનમાં રાખશો નહિ. આપણા હેતુઓ, એ આજેજ એકદમ ત્યાગ કરવા યોગ્ય અયોગ્ય મિલકત છે. સીધા જુઓ: જેમ તમે નદી, વૃક્ષ વગેરે તરફ નાના બાળકની પેઠે નિર્ભયપણે જુઓ છો તેમ ગમે તે મનુષ્ય તરફ પણ જુઓ અને તેનામાં પારકા-પણાની ભાવના ન રાખતાં તમને પોતાનેજ જુઓ. જીવનના ખરા નિયમો, અનુભવની ઠેસો ખાઈને ડાહ્યા થનાર આપણા મોટા માણસોના કરતાં છોકરાંને વધારે સમજાય છે. મિલકુલ ડર્યા સિવાય કૌવચને પણ જો તમે એકદમ હાથમાં પકડશો તો તે તમને કંઈ પણ ઈજા કરશે નહિ, પરંતુ ખીતે ખીતે કેવળ સ્પર્શજ કરશે તો પણ ચામડીએ લાઘ્ય બળશે. કેટલાક એવા લોકો છે કે જેમની ખાનગી વાતચીતમાં પણ જાસૂસો અને ડીટેક્ટીવોની ભીતિ જણાઈ આવે છે. હું એમ કહેવાની હિમ્મત કરું છું કે એવા સન્માનનીય સુધારકો પોતેજ ચોર છે ! પ્રિય જાસૂસો અને ડીટેક્ટીવો ! આવો આવો, તમે ભલે પધાર્યા;

મારે તમારી જરૂર છે. તમારા અત્યારના પગાર કરતાં હું તમને અનંતગણું આપીશ. કૃપા કરીને મને શોધી કહાડો, કૃપા કરીને મારા રહસ્યને શોધી કહાડો, એટલે હું આનંદથી માડું સર્વસ્વ આપી દઈશ. તમારી મનની કામનાઓ પૂર્ણ કરીશ. તમારી સર્વ જરૂરી-આતો પૂરી પાડીશ. હવે પછી તમારે અડચણ વેઠવી નહિ પડે. તમારા દારિદ્ર્યને હાંકી કહાડવામાં આવશે અને સર્વ રાજ્યો તમારા ચરણે નમતાં આવશે. ગુપ્તનો શોધ કરનાર ! તમારા હૃદયને ધન્ય છે ! આવો.

આરોગ્યવિદ્યાના નિયમાનુસાર દરેક નિરોગી મનુષ્યે શ્રમ કરવો જોઈએ. બાળકો કંઈ હેતુ ન હોવા છતાં અત્યંત ઉદ્યોગી રહે છે. તમે અત્યંત શ્રમ કરો, બહાદૂરીથી તમારી રમતો રમો; પરંતુ એ ક્રીડા ઉપર તમારા આનંદનો આધાર રાખશો નહિ, એમ વેદાંત કહે છે.

સત્યની બાબતે એકલા ઉભા રહેનાર જનો ! બહુ મતને તમારી વિરૂદ્ધ જોઈને હરશો નહિ. સંકુચિત અજ્ઞાનનો એ દેખાતો બહુ મત, લીલાં પાંદડાં અને ઘાસ-ઉપરનાં ઝાકળનાં ટીપાં જેવો છે. સત્યરૂપ ભગવાન સૂર્ય ! આ યોગળી જનાર બહુ મત તારૂં સ્વાગત કરવાનેજ ચમકે છે. લાખો લોકો તમારી વિરૂદ્ધ હોય તો પણ શું થયું ? બહુ મત તમારીજ બાબતે છે. પથ્થર, ઝાડ, નદીઓ, વાયુ, સૂર્ય અને તારાઓ તમારીજ બાબતે છે. કાળ તમારા પક્ષમાં છે. દિવસ તમારોજ છે, શતાબ્દો તમારીજ છે, અનંતકાળ તમારોજ છે, સર્વવ્યાપી કુદરત તમારામાંજ છે, તમારા પ્રતિસ્પર્ધીઓમાં પણ તમેજ વ્યાપી રહ્યા છો, પરંતુ તેઓ તમારામાં નથી. દૈવને ઘેરી લઈને તમે તેમને કબજે કરો છો.

ઈશ્વરને તમારી મારફતે કાર્ય કરવા દો; એટલે તમારે કંઈ કર્તવ્ય બાકી રહેશે નહિ. ઈશ્વરને પ્રકાશવા દો. ઈશ્વરને પોતાને પ્રગટ થવા દો. ઈશ્વરરૂપે રહો. ઈશ્વર રૂપે બાઓ-પીઓ. ઈશ્વરરૂપે શ્વાસ દ્યો. સત્ય આત્મતત્ત્વ અનુસરો, એટલે બીજી બાબતો એની મેળેજ આવી મળશે. તમારામાંના એ ઈશ્વરી સામ્રાજ્ય પ્રમાણે (તે સામ્રાજ્ય તમેજ છો) વર્તો, એટલે સર્વ કંઈ તમને પ્રાપ્ત થશે.

૧૪-વાર્તાઓ.

હોર્ડ ખાયરન-એક પ્રખ્યાત આંગ્લ કવિ.

આ પુરૂષે પોતાના અંતઃકરણમાં સ્વાતંત્ર્યનું તેજ ઝળકવા દીધું હતું. તે વિશ્વવિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે એક વાર પરીક્ષામાં ‘લગ્નના મેળાવડાને પ્રસંગે ઇશુખ્રિસ્તે પાણીને મધ બનાવી દઇને ચમત્કાર બતાવ્યો’ એ પ્રસંગ વિષે એક વર્ણનાત્મક નિબંધ તેના વર્ગને લખાવવામાં આવ્યો હતો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ ઘણી ઘણી મહેનત લઈ આપેલા વખતમાં લાંબી લાંબી વાતો લખવી શરૂ કરી. પરોણાઓના પોચાક કેવા હતા, રકાળીઓ કેમ પીરસવામાં આવી હતી, ઇશુએ કેવી રીતે વૃષ્ટિ કરી, વગેરેનાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો તેઓએ લખવા માંડ્યાં. એ બધો વખત ખાયરન ઘડીક છત તરફ તો ઘડીક બીજા વિદ્યાર્થીઓનાં મઠોં તરફ જોતો અને ઘડીકમાં મોઢેથી ધીમી ધીમી સીટી વગાડતો પોતાની જગ્યાએ બેઠો હતો. વખત પૂરો થતાંજ નિબંધની નોટબુકો એકઠી કરવાને પ્રોફેસર આવ્યો. ખાયરનની પાસે આવતાંજ તેણે વિનોદથી કહ્યું: “આટલો બધો વખત લખી લખીને થાકી ગયા હશે?” તે ધારતો હતો કે ખાયરન કોરીજ નોટબુક આપશે! પરંતુ ખાયરન બોલ્યો: ‘જરા થોભો’ એમ કહી તુરતજ એક લીટી લખી કહાડી નોટ પ્રોફેસરના હાથમાં મૂકી. ત્રણેક અઠવાડિયાં પછી પરીક્ષાનું પરિણામ જણાયું અને કેટલાક નિબંધોની ઘણી પ્રશંસા થઈ; પરંતુ એમાં સૌથી આશ્ચર્યકારક તો એ હતું કે ખાયરને પહેલા નંબરનું ઇનામ મેળવ્યું હતું. ખાયરનના નિબંધની ચોચ્યતાની ખાત્રી કરી આપવા માટે તેનો નિબંધ વર્ગમાં વાંચી બતાવવામાં આવ્યો. તેનો નિબંધ નીચેની એક લીટીનોજ હતો:

‘The water saw its Lord and blushed.’

અર્થાત્:—પાણીએ તેના પ્રભુને જોયો અને તેથી તે શરમાઈ ગયું.’

મારી મચરડીને બળાત્કારે તે કંઈ ખેંચી લાવ્યો નહોતો. એ લીટી સહજ સ્ફૂર્તિથી લખાઈ ગઈ અને સહજ થયેલા કોઈ પણ કામની પેઠે તે નિર્દોષ, સ્વતંત્ર, રસ ભરેલી તેમજ સાક્ષાત્ સ્વસ્વતિનીજ વાણી જેવી લખાઈ ગઈ.

ગંધર્વરાજ.

એક ખ્રિસ્તી દેવળમાં એક સુંદર વાળું હતું તે એટલું તો ઉત્તમ હતું કે તેના ઉપર દેખરેખ રાખનાર મનુષ્ય કોઈ પણ અભણાને તેને અડકવા દેતો નહિ. એક દહાડો તે દેવળમાં પ્રાર્થના થતી હતી એવામાં તદ્દન સાદાં કપડાંવાળો એક અભણ્યો મનુષ્ય ત્યાં આવ્યો અને તેણે વાળું વગાડવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પરંતુ તેને વાળની પાસે પણ જવા દેવામાં આવ્યો નહિ. દેવળને ઉપદેશક તેને ઓળખતો નહોતો અને વાળું અત્યંત ઉત્તમ હોવાથી બગડી જવાની

ખીકથી તેને વગાડવા દેવામાં ન આવ્યું, પરંતુ પ્રાર્થના પૂરી થઈ અને વાળું વગાડનારા લોક ત્યાંથી આવ્યા ગયા પછી એ મનુષ્ય ગુપચુપ પેલા વાળની પેટી પાસે ગયો. તેણે વાળના પડદા ઉપર હાથ મૂકતાંજ વાળએ પોતાનો ધણી ઓળખ્યો અને તેમાંથી ઉકૃષ્ટ સંગીતના સ્વરો નીકળવા લાગ્યા. સાંભળનારાં માણસો જવા લાગ્યાં હતાં, પરંતુ આ દિવ્ય સ્વર કાને પડતાંજ નાણે નહુ લાગ્યું હોય તેમ મોહિત થઈને ત્યાં ને ત્યાંજ ઉભાં રહ્યાં. આ અદ્ભુત સ્વરસંયોગ ઉત્પન્ન કરનાર મનુષ્ય ત્યાંનો ગંધર્વરાજ—તે વાદ્યનો ઉત્પાદકજ હતો.

આત્માને, ઈશ્વરને, પ્રેમને આપણે માટે કામ કરવાનો પ્રસંગજ આપણે આપતા નથી. આ શરીરની સંભાળ આપણેજ રાખીએ છીએ, અને એ ખુદ્દુ છે કે તેથી આપણામાંથી મધ્યમ સ્વર (Notes) જ નીકળે છે. પ્રભુને એ વાદ્ય વગાડવા ઘો. પ્રેમના હાથ તારને અડકતાંજ તેમાંથી સંગીતામૃતનો ઝરો વહેવા લાગશે; તમારા ખ્યાલમાં પણ ન હોય એવું સંગીત, અદ્ભુત પ્રભાવ, સ્વરસંધાન અને દિવ્ય આદાપ તેમાંથી નીકળવા લાગશે.

પાપાણુ અને ગુલાબના વિભો ! ચકલી અને મધમાખીના આત્મા ! હે પ્રેમદેવી ! પ્રાણનો પ્રયંડ ઝરો તારામાંથી નીકળે છે, અને લિન્ન લિન્ન શાખાઓમાં વહેંચાઈ જાય છે. તૃણ, પુષ્પ આદિમાં તે જીવન પૂરે છે, ચૈતન્યની પ્રત્યેક રેખામાંથી તે પસાર થઈ જાય છે, વિશ્વની દિવ્ય કૃતિઓ, નક્ષત્રો અને સૂર્યોમાંથી તે પ્રસાર થાય છે. પાપાણુ અને ગુલાબના વિભો ! ચકલી અને મધમાખીના આત્મા ! પ્રાણનો પ્રયંડ ઝરો પોતાની સઘળી શાખાઓદ્વારા તારા તરફ પુનઃ ધસી આવે છે. આવી રીતે જીવનપ્રવાહ ગોળાકારમાં વહેા જાય છે. એ કિનારા-વિનાનો મહાસાગર છે. આખરે મનુષ્ય, દેવ, નક્ષત્રો અને સૂર્યો ચિરકાળને માટે પ્રેમમાં એકાકાર થાય ત્યાં સુધી એ મહાસાગરનો પ્રવાહ ગોળાકારમાં ફર્યા કરે છે.

મૃત્યુના પંજમાંથી મુક્તિ.

એક વખત એક મનુષ્યે પોતાના કૌશલ્યથી પોતાની એવી ઉત્તમ મૂર્તિબનાવી કે નકલ કંઈ અને અસલ કંઈ, એ કોઈ ઓળખી શકે નહિ. જ્યારે તેણે જાણ્યું કે મને લઈ જવાને યમદૂત આવે છે ત્યારે મૃત્યુને ભૂલ ખવડાવવા માટે તેણે એક અજબ યુક્તિ કરી. તેણે પોતાના જેવાંજ બીજાં દશખાર પૂતળાં તૈયાર કર્યાં. યમના દૂતે આવીને જોયું તો એકજ ચહેરાવાળાં દશખાર માણસો ત્યાં હાજર હતાં. તેમાંથી ખરો કયો, તે કંઈ ઓળખી શકાયું નહિ, તેથી કોઈને ન લઈ જતાં તે પાછો યમરાજ પાસે ગયો; અને શું કરવું, તે પૂછી સલાહ લઈ પેલા માણસને લેવાને પાછો પૃથ્વી ઉપર આવ્યો. તેણે કહ્યું: “ અરે વાહ ! તું તો ખરો હોશિયાર જણાય છે ? કેવાં સરસ પૂતળાં બનાવ્યાં છે ? પરંતુ એકજ જગ્યાએ તેં ભૂલ કરી છે; આમાં એકજ દોષ રહી ગયો છે. ”

પેલો ખરો માણસ પૂતળાં વચ્ચેથી નીકળી એકદમ આગળ આવ્યો અને બોલ્યો: “ ક્યાં ભૂલ્યો છું ? શામાં દોષ રહી ગયો છે ? ”

યમદૂત બોલ્યો: “ તારા આ મારી આગળ આવવાના હડાપણમાંજ. ” એમ કહીને તેણે તેને પકડી લીધો અને લઈ ગયો. તાત્પર્ય ‘ હું ખરોખર છું કે ? ’ એમ ‘ પૂછવું ’ એજ આપણી મોટી ભૂલ છે. “ બાપુ ! સત્ય સિંચાય તું બીજું શું હોઈ શકે ? મૃત્યુને તો હુઆ અહંકારનેજ પકડવો છે. ”

આ માફ ગાજર છે.

એક વખત એક ગરીબ સ્ત્રી દુષ્કાળમાં મરણ પામી. ચિત્રગુપ્તે તેના પાપ-પુણ્યનું સરવૈયું કઢાડયું, પરંતુ એક વખત એક ભૂખે મરતા ભીખારીને આપેલા ગાજર સિવાય એ બાઈનાં પુણ્યકર્મોમાં બીજું કંઈજ નીકળ્યું નહિ. ચિત્રગુપ્તની આજ્ઞાથી તે ગાજર ત્યાં મંગાવવામાં આવ્યું. તેણે તે ગાજર પકડયું અને તે તેને ઉચકી સ્વર્ગ તરફ ચાલ્યું.

એટલામાં પેલો ભીખારી ત્યાં આવ્યો અને તે સ્ત્રીના ફાટેલા લુગડાનો છેડો પકડીને તે પણ તેની સાથે ઉંચે ઉંચે જવા લાગ્યો. ત્યાર પછી એક ત્રીજો સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનાર ઉમેદવાર તે ભીખારીને આજીજ કરીને તેના પગ પકડીને તેમની સાથે જવા લાગ્યો અને એવી રીતે એક ગાજરના ભેરથી માણસોની હારની હાર ઉંચે ચડવા લાગી. સાથી આશ્ચર્ય-જનક તો એ હતું કે પોતાની નીચે લટકતા લોકોનો તે બાઈને કંઈ પણ ભાર લાગ્યો નહિ ! આવી બાબતોનો ઘણીએ વાર સ્વપ્નમાં શું અનુભવ નથી થતો ?

એ પ્રમાણે સંસાર છોડીને તે લોકો ઉંચે જતાં જતાં છેક સ્વર્ગને બારણે જઈ પહોંચ્યાં. પછી પેલી બાઈએ પાછું વાળીને જોયું તો તેની નીચે માણસોની હારની હાર લાગેલી હતી ! તેણે પોતાની પાછળ આવનારા પેલા લોકો ઉપર ગુસ્સે થઈને કહ્યું : “ ચાલતા થાઓ, મૂચાઓ ! આ માફ ગાજર છે ! ” એમ કહી તેમને તરછોડવાને તેણે પોતાનો હાથ હલાવ્યો. તેજ ક્ષણે તેના હાથમાંથી પેલું ગાજર છુટી ગયું અને સઘળા લોકોની હાર સાથે તે બિચારી પાછી નીચે પડી. કથા છે તેવીજ આપી છે, તાત્પર્ય તમેજ કહાડી લો.

સમાનતા.

પર્વત અને ખીસકોલી વચ્ચે એક વખત તકરાર ઉભી થઈ. પર્વતે કહ્યું કે “ તું તો ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે. ” ખીસકોલીએ જવાબ આપ્યો : “ નિશંક, તું પ્રચંડકાય છે, પરંતુ વર્ષ અને ગૃહ બનાવવાને માટે સઘળી જાતની વસ્તુઓ તથા હવાઓને એકઠી કરવી પડે છે. પ્રકૃતિએ મને જે સ્થિતિમાં નિયોજીત કરી છે તે સ્થિતિમાં રહેવું, એ હું લગભગ સમજતી નથી. હું તારા જેવડો મોટી નથી, તેમ તું મારા જેટલો નાનો નથી; પણ મારાથી અર્ધી ચપળતા પણ તારામાં નથી. મારા જેવો સુંદર રસ્તો તું બનાવી જો. બુદ્ધિમાં ફરક હોય છેજ. પ્રકૃતિએ જે જે બનાવ્યું છે તે સઘળું સુયોગ્ય અને સુવ્યવસ્થિત છે. હું મારી પીઠપર જંગલ ધારણ કરી શકતી નથી, તેમ તું નાળીએર કે સોપારી તોડી શકતો નથી. ”

“ સ્વામીજી ! આપ કહો છો કે આપણો આત્માજ સર્વ જ્ઞાનરૂપ છે, તો પછી આવતી કાલેહાની પરીક્ષામાં મારાં પુસ્તકો વાંચ્યા સિવાય પહેલા નંબરનું ઇનામ મળે, એવી એકાદ સૂક્ષ્મ વેદાંતી દૃષ્ટિ મેળવવાની યુક્તિ કૃપા કરીને બતાવશો ? ”

એક વખત એક રાજકુમાર નાનપણમાં સરદારોનાં છોકરાંઓની સાથે ‘ સંતાકુકડી ’ ની રમત રમતો હતો. કેમે કયાં તેને છોકરાંઓ હાથ લાગે નહિ. ત્યાં એ રમત જોતો ઉભેલો એક માણસ બોલ્યો : “ આપના સોબતીઓને શોધી કહાડવાને આટલી બધી મહેનત શા માટે લેવી જોઈએ ? આપ રાજ છો, તેમને બહાર આવવાનો હુકમ કરો, એટલે તે તુરંતજ બહાર આવશે. ” રાજકુમાર બોલ્યો : “ તેમ કરવાથી રમતની મજા જતી રહે, એવી રમતમાં કંઈ આનંદ આવે નહિ. ”

તેવીજ રીતે ખડું જોતાં તમે આ સર્વ જગતના સ્વામી છો, સર્વના ઈશ્વર છો, પરંતુ જ્યારે તમે ગમ્મતને માટે આ જગતના ચક્રવ્યૂહમાં 'સંતાકુકડી' નો ખેલ માંડીને તમારીજ પ્રબળે (સર્વ પ્રકારના વિષય અને અભ્યાસને) શોધો છો, ત્યારે તેમાં તમારી વિશેષ સત્તા ચલાવીને આખી રમત ખગાડી નાખવી ન જોઈએ. જ્યાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, હંભરો સૂર્ય અને તારાઓ તમેજ ખેલો છો, એટલુંજ નહિ પણ તમારા જ્ઞાનસાગરમાં એ સર્વ વસ્તુઓ નાના નાના મોઢા અથવા જલતરંગ જેવી છે, ત્યાં કાયદાની પરીક્ષા અથવા સાંસારિક બહોળલાલીની તમે ક્યાં ચિંતા રાખશો ? જો તમારે સૂક્ષ્મ-દિવ્ય દૃષ્ટિ જોઈતી હોય તો જેને માટે તમે એ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ માગો છો તે ઈન્દ્રિયજન્ય જગત તમારે છોડી દેવું જોઈએ.

એક વખત માછલાં પકડવાને એક જાળ નાખવામાં આવી હતી. તેમાં માછલાં આવતાં પોતાના અત્યંત ભારથી તે જાળનેજ તેઓ પાણીમાં ખેંચી ગયાં. આ નવી વેદાંતી દિવ્ય દૃષ્ટિ વાસનાઓની આખી જાળની જાળ ખેંચી જનાર ' વિચિત્ર માછલી ' છે. તેવીજ રીતે જ્ઞાન મેળવવાને હસ્તેશનો માર્ગ પણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિનોજ એક પ્રકાર છે, કારણકે તેનો અભ્યાસ કરવા જેટલો વખત પણ મનુષ્ય અહંકાર અને દ્વેષથી મુક્ત રહે છે.

ઇમામ ગીઝાલી નામના એક મુસલમાન સાધુ વિષે એમ કહેવાય છે કે તે ભણતો હતો ત્યારે એક વખત મોડી રાત સુધી વાંચીને તે પોતાની અભ્યાસની ચોરડીમાં ઉઘી ગયો. સ્વપ્નમાં તેને જ્ઞાનદેવતા(ખવાજ ખિન્નર)નાં દર્શન થયાં. તેણે તેના કાન અને નાકમાં પુક મારીને જગતનું સર્વ જ્ઞાન આપવાનું કબૂલ કર્યું, પરંતુ આત્મજ્ઞાન ધરાવનાર ઇમામ ગીઝાલીએ તેનો અસ્વીકાર કરીને ફક્ત પોતાને મોડી રાત સુધી વાંચવાને ચાલે તેટલું તેલજ માગ્યું ! છેક પાસેના માર્ગ કરતાં લાંબો માર્ગજ તેને ગમ્યો ! છુપાઇને ગુપચુપ પાછલે બારણેથી સ્વર્ગમાં દાખલ થવાની તેની ઇચ્છા નહોતી.

કેવી રીતે વર્તવું એનો તમે ઈશ્વરને ઉપદેશ કરશો નહિ. તમારી ઇચ્છા તેના ઉપર મૂકશો નહિ. ખડું તેને સોંપો, અહંકાર તબ્બે, બ્રાંતિના વિચારો ત્યાગો, એ રીતેજ તમે તમારું શરીર અને મન પ્રકાશમય કરશો. ખડું જ્ઞાન અને ખડું શિક્ષણ અંદરથીજ આવે છે; પુસ્તકોમાંથી અથવા બીજાના મગજમાંથી આવતું નથી. સર્વ મહાન વિભૂતિઓ અને શોધક બુદ્ધિના મનુષ્યો કેવળ વિચારમયી સ્થિતિમાંજ સર્વ શોધ કરી શક્યા છે. તેમના મનમાં કોઈપણ પ્રકારની વાસના, ખગલજાટ અથવા ગુચવાડો નહોતો, તેમણે પોતાનું મન અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ, સ્વાર્થી વૃત્તિથી દૂર રાખ્યું હતું. તેઓ પોતે સ્કૅટિક જેવા શુદ્ધ બન્યા તેથી તેમનામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડ્યો; અને તેથીજ પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો નિર્માણ થયાં. એનું નામજ કર્મ અથવા ઉદ્યોગ. ઉદ્યોગ એટલે મનુરી એમ ' રામ ' કહેતો નથી. વેદાંતમાં કર્મનો અર્થ એવો હોય છે કે આત્મા સાથે તાદાત્મ્યમય સ્ફુરણ થવી અને સર્વ વિશ્વ સાથે એકતા થવી. તત્ત્વ સાથે નિઃસ્વાર્થી બુદ્ધિથી કરેલું એ ઐક્યજ ખડું કર્મ છે, પરંતુ તેને ઘણી વખત અકર્મ અથવા આગસ કહેવામાં આવે છે. વેદાંતી ભુસ્સાથી કરેલું અત્યંત મહેનતનું મહત્કૃત્ય પણ બીલકુલ ભારરૂપ ન લાગતાં સુખદાયક ક્રીડા જેવુંજ લાગે છે. કાંઈ ન કરતાં સર્વદા કર્મ કરતા રહેો એમાંજ વેદાંતનો સર્વ ઉપદેશ સમાએલો છે. ધન્ય છે એવા કર્મચોગીને !

વિજયની પછવાડે પડવાને બદલે જ્યારે તમે તેને છોડી દેશો ત્યારેજ તે તમારી પાછળ ભટકતો આવશે.

પ્રેમ.

અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥ ૬ ॥
મત્તઃ પરતરં નાન્યત્, કિંચિદસ્તિ ધનંજય ॥
મયિ સર્વમિદં પ્રોતં, સૂત્રે મણિગણા इव ॥ ૭ ॥
રસોઽહમપ્સુ કૌતેય, પ્રમાસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ॥
પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ, શબ્દઃ સ્થે પૌરુષં નૃષુ ॥ ૮ ॥
પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ, તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ॥
જીવનં સર્વભૂતેષુ, તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥
બીજં માં સર્વભૂતાનાં, વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ॥
બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામાસ્મિ, તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥
બલં બલવતાં ચાહં, કામરાગવિવર્જિતમ્ ॥
ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ, કામોઽસ્મિ મરતર્ષમ્ ॥ ૧૧ ॥

ગીતા. અ. ૭

ભાવાર્થ:—આખા જગતની ઉત્પત્તિ તથા લયનું સ્થાન હું છું એમ બાણ. હે ધનંજય ! મારાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી. દોરામાં પરોવાયલાં મોતીની પેઠે મારામાં આ બધું (જગત) પરોવાએલું છે. હે કૌતેય ! જળમાં રસ હું છું, ચંદ્ર અને સૂર્યમાં પ્રકાશ હું છું સર્વ વેદમાં પ્રણવ હું છું, આકાશમાં શબ્દ હું છું, અને મનુષ્યમાં પુરૂષત્વ હું છું. વળી પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગંધ હું છું, અગ્નિમાં તેજ હું છું, પ્રાણીમાત્રમાં જીવન હું છું, અને તપસ્વીઓનું તપ હું છું. હે પાર્થ ! મને પ્રાણીમાત્રનું સનાતન બીજ બાણ. બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ હું છું, તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું, બળવાનોનું તૃષ્ણા અને રાગ રહિત બળ હું છું, તથા હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! પ્રાણીમાત્રમાં ધર્મથી વિરુદ્ધ નહિ એવો કામ તે હું છું.

ये तु सर्वाणि कर्माणि, मयि संन्यस्य मत्पराः ॥
अनन्येनैव योगेन, मां ध्यायंत उपासते ॥ ૬ ॥
तेषामहं समुद्धर्ता, मृत्युसंसारसागरात् ॥
भवामि न चिरात्पार्थ, मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ૭ ॥

ગીતા અ. ૧૨

જેઓ સર્વ કર્મ મને અર્પણ કરીને અને મારું જ ચિંતન કરીને તથા પૂર્ણ રીતે મારું ધ્યાન ધરીને મને ઉપાસે છે તેવા મારામાંજ ચિત્ત અર્પણ કરેલા ભક્તોને હે પાર્થ ! આ મૃત્યુવાળા સંસારસાગરમાંથી થોડા વખતમાં હું તારું છું.

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ॥
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥
ओत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुश्चक्षुः ॥
अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माह्लोकादमुता भवन्ति ॥ २ ॥

કેનોપમિવત્,

અર્થ:—કોણે ઇચ્છેલું અને મોકલેલું મન પોતાના વિષય લાણીબદ્ધ છે ? કોણે પ્રેરેલો મુખ્ય પ્રાણ પોતાના શ્વાસોચ્છ્વાસાદિક કર્મ પ્રતિ બદ્ધ છે ? કોણે ઇચ્છેલી આ વાણીને લોકો કહે છે ? ચક્ષુ અને શ્રોત્રને કયો દેવ પોતપોતાના વિષયમાં પ્રેરે છે ?

એ પ્રેમ જુદી જુદી સ્થિતિઓદ્વારા રસાયનિક આકર્ષણ શક્તિ (Affinity), સંસકૃત્યા-કર્ષણ શક્તિ, લોભ, વાસના, અભિલાષા, મહત્વાકાંક્ષા વગેરે રૂપે ક્રમે ક્રમે વ્યક્ત થાય છે. જુદી જુદી રીતે અને જુદા જુદા પ્રમાણમાં પ્રેમનાં આંદોલનો થતાં તે ચુંબનધર્મ (Magnetion) વિદ્યુત શક્તિ, પ્રકાશ, ઉષ્ણતા અને ધ્વનિ ઇત્યાદિ નામથી ઓળખાય છે. જડ પરમાણુઓને તે શક્તિનું મૂળ ખિંદુ છે, એજ તેની યથાર્થ કલ્પના સમજવી. તેથી જડ વસ્તુઓ પણ મૂળમાંથી જોઈએ તો ઘટ્ટ થએલો પ્રેમજ છે. કાયદો અને નિયમ એ અનેકત્વમાં રહેલું એક્ય (Unity in diversity) હોવાથી વિવિધતામાં રહેલી એકવિધતા અને વૈચિત્ર્યમાં રહેલું સામ્ય એ સૌ પ્રેમનાંજ જુદાં રૂપો છે. વિચક્ષણ છુપી પોલીસ, કપટી ભસુસો, સંદિગ્ધ મિત્રો, પ્રબળ શત્રુઓ, દગાખોર સોબતીઓ વગેરેમાં પણ પ્રેમનીજ શક્તિ કામ કરે છે. પ્રેમ-સામ્રાજ્ય સિવાય બીજી કોઈ સરકારનું રાજ્ય દુનિયાપર આવતું નથી. કાલોંઈલના કહેવા પ્રમાણે ‘ દ્વેષનો અર્થ વિકાર પામેલો પ્રેમ ’ અને ભીતિ એટલે સંકુચિત પ્રેમ એમ ન હોત તો ભીતિ ઉપર પ્રેમની સત્તા શી રીતે જામત ? રૂપીઆની થેલી જંગલમાં થઈને લઈ જનાર માણસને એ પ્રિય ધનને લીધેજ ખડીક લાગે છે. મુક્ત મનુષ્ય જે મળે તેનો સત્કાર કરે છે. મુક્ત મનુષ્ય સમાન પ્રેમ અનુભવી શકે છે. ખરું જોતાં પ્રેમરૂપી એકજ શક્તિ જગતમાં હોવાથી પ્રેમમાં લીન થવું એજ ઉદ્ધાર છે અને એજ મુક્તિ છે; અને જાણ્યે અજાણ્યે એ પ્રેમસાક્ષાત્કારનો અનુભવ લેવા પ્રયત્ન કરવો એનું નામજ જીવન છે. આ ધ્યેય સાધવાને માટે સાથી નહીંકને માર્ગે જવ તૈયાર રહેવું એજ ડહાપણ છે અને તે ઇષ્ટ સાધવાને જુદી જુદી પ્રેમ શક્તિઓની ખરાબર વ્યવસ્થા કરવી એજ સફળુણ છે.

પ્રેમમાં દગો હોતો નથી અને કોઈ દગાખાજ પણ હોઈ શકતું નથી, કોઈનો સ્વભાવ કૃતઘ્ન હોતો નથી. કોઈ મનુષ્ય ચાહુદી, શૂદ્ર અથવા આક્ષણ હોય તેથી તેની શક્તિ અથવા યોગ્યતા સંકુચિત કરવાને આપણને કંઈ અધિકાર નથી. દુરાચરી મતના ગુલામોને પણ મુક્તિ મળવીજ જોઈએ. જેમ શ્રી કૃષ્ણે ગોપીઓને તેમના કહેવાતા પતિઓના ઘરમાંથી બહાર કહાડી, તેવી રીતે ઈશ્વરે-સત્યે-તમને શિષ્ટાચાર તથા રૂઢિબંધનના પંજમાંથી મુક્ત કરવાજ જોઈએ.

એ ભેદાતીત પ્રેમ સિવાય મનુષ્યનો ખરો આત્મા બીજો કોઈજ નથી. તમે પ્રેમ છો, અહાહા ! તમે વિશ્વાત્મા છો. લૈલીના ગુલામી ગાલની લાલી તમેજ છો; અને મજનૂતનું ભગ્ન હૃદય પણ તમેજ છો. વ્યવહારમાં આ સત્યને અનુભવવું એજ પવિત્રતા છે. પરંતુ જે વસ્તુઓની અભિલાષા રાખે છે અને પોતાને તેમનાથી ભિન્ન માનીને તેની પાછળ પડે છે તે પોતાના ઈશ્વરી સત્ત્વમાં ભંગ કરે છે; અને તેથી તેને અપવિત્ર બનાવે છે. નજર ચૂકાવવી અથવા મોં ફેરવવું એ કંઈ વિશુદ્ધિ નથી. ખરી પવિત્રતા ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે સર્વ સૌંદર્ય ભારમાંજ મળી જાય છે; અને જ્યારે હું સર્વની સાથે એટલું આધ્યાત્મિક એક્ય અનુભવું કે કોઈને મળવાનું કહેવું અથવા એવો વિચાર સુદ્ધાં કરવો એ વિચોગની દુઃખદ સૂચના જેવુંજ ભાસે.

Speak to him, then, for he hears and spirit to spirit can meet;
Closer is He than breathing and nearer than hands or feet.
The sun, the moon, the stars, the hills and the plains,
Are not these, O soul, the visions of Him who reigns?"

Tennyson.

ભાવાર્થ:—ત્યારે તો તેમની સાથે વાત કર, કારણ કે તે સાંભળે છે. આત્મા આત્માની સાથે મળી શકે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ કિંવા હસ્તપાદાદિથી પણ તે નજીક છે. હે આત્મન ! સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો, ગિરિશિખરો, મેદાનો આદિ સર્વ સર્વ સત્તાવાન સૃષ્ટિકર્તાનાંજ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો નથી શું ?

આંગ્લકવિ ટેનીસન.

Thy voice is on the rolling air,
I hear Thee where the waters run,
Thou standest in the Rising sun
And in the setting, thou art fair,
For off thou art and ever nigh
I hear thee still and I rejoice,
I prosper circled with thy voice
I shall not lose thee, though I die.

અર્થ:—પ્રબલિત હવામાં તારો ધ્વનિ રહે છે. સલિલસ્રાતમાં હું તારો નાદ શ્રવણ કરું છું. સૂર્યોદયમાં હું તને ઉભેલો જોઉં છું, અને સૂર્યાસ્તમાં પણ તારી સુંદર મૂર્તિ નિહાળું છું. તું દૂર પણ છે અને સદા નિકટ પણ રહે છે, હું તારો નાદ સાંભળીને અંતરમાં આલ્લસ પામું છું. તારા નાદથી આવૃત્ત થવાથી મને વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે. હું મૃત્યુવશ થઈશ તોપણ તારો પશ્ચિમ છોડીશ નહિ.

‘જે જે છે તે સર્વ યથાર્થ છે.’ યથાર્થ એટલે યોગ્ય અનુરૂપ અને યુક્ત જગતની ઉચ્ચપાથલો પ્રમાણે થતું હરમેશનું રૂપાંતર અને તેથી જગત એટલે પાછળનો પ્રવાહજ છે. જ્યારે જ્યારે મનુષ્યોના ભૂતકાળના અનુસંધાનનો વર્તમાનકાળ સાથે વિરોધ હોય છે ત્યારે ત્યારે અનિવાર્ય પુનર્રચના, થોડા અવાજથી અને નેત્રોને આંજ નાંખનાર પ્રકાશ સહિત થાય છે અને એનેજ કાંતિ કહે છે.

એક બાબતની જગ્યાએ બીજી કોઈ બાબત આવ્યા સિવાય પહેલાંની બાબત આપણે છોડી દેવા ઇચ્છતા નથી. તેવીજ પ્રગતિ ધીમે ધીમે થાય છે. પ્રેમ અથવા આસક્તિ એક રીતે જોતાં એક ભતનો સ્વીકાર અથવા શોધ અને બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં ત્યાગ સિવાય બીજું કંઈ નથી. પ્રેમ એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી વસ્તુ તરફ ઘોડે છે. પ્રેમના વિષયો બદલાયાજ કરે છે. અને જ્યારે જ્યારે પ્રેમનો વિકાસ થાય છે ત્યારે ત્યારે તે અનેક ભુની આસક્તિઓનો ત્યાગ કરે છે. ધીમે ધીમે આખરે એવો

સમય આવી પહોંચે છે કે, મનુષ્યનો પ્રેમ ઉપર પ્રેમ જણાય છે અને પ્રેમનો વિષયજ સર્વનો અંતરાત્મા અને છે અને પ્રેમી મનુષ્યનું એ પરમાત્મા સાથે લગ્ન થઈ જાય છે. એ લગ્ન પછી સર્વ વિશ્વ અને સર્વ વસ્તુઓ એ પ્રેમી મનુષ્યની આથમાં-હથેળીમાં આવે છે. એવા મનુષ્યને શાની અભિલાષા બાકી રહે ? આથમાં આવી ચૂકેલી પ્રિયા મેળવવાની શી રીતે ઇચ્છા કરી શકાય ?

બ્યારે કોઈને પોતાનો આત્મા સર્વના આત્મારૂપે ભાસે છે ત્યારે તેને કંઈ પણ ઇચ્છા રહેતી નથી. સર્વ કંઈ પોતાનું જ છે એમ ધારીને તે તેનો ઉપભોગ લે છે. તે આ પોતાની જ સૃષ્ટિ તરફ જુએ છે; અને તે તેને ઉત્તમજ દેખાય છે. દરેક વસ્તુમાંથી તેને અનિર્વચનીય આનંદ મળે છે, દરેક કુદરતી વસ્તુ તેને પોતાનો કારભાર સોંપે છે. માટીના ઢેફાથી માંડીને છેક આકાશમાંનાં વાદળાંઓ સુધી, સૂક્ષ્મ અણુથી માંડીને છેક સર્વ શક્તિમાન સૂર્ય સુધી, ક્ષુદ્ર જંતુથી માંડીને દૂર ચમકતા તારાઓ સુધીની સર્વ વસ્તુઓ તેના વૈભવનાં વર્ણન કરે છે અને તેનાં યશોગાન ગાય છે. એવા મનુષ્યથી ભિન્ન એવું કંઈજ નથી.

સંસારની બહુ દરકાર રાખતા ના.

મારી સામે બે વસ્તુઓ છે. વટાણાનું ફૂલ અને એક કુમારિકા. ફૂલ કાપી જોતાં તેમાં જુદા જુદા પરમાણુઓને એકત્ર રાખનારી સંસ્કૃત્યાકર્ષણશક્તિ, ઉષ્ણતા, ગુરૂત્વાકર્ષણ, ચુંબન-ધર્મ, ઇત્યાદિ શક્તિઓ જણાઈ આવી અને કુમારિકામાં એ સર્વ બહુ છુપાઈ રહેલાં છે. તેની આંખોમાં તે વિશેષ છે. અહીંયાં સર્વ વિશ્વ આલિંગન દેનાર દિશા અને કાળ અને જણાઈ આવે છે. આંખોરૂપી દહામાં આખું વિશ્વ ભર્યું છે, એ વિશ્વ મગજમાં ભાવવાચક જાતિ રૂપે છે. આખું વિશ્વ મગજમાંની એક કલ્પનાજ છે. એકથી બીજી બાજુએ ફેંકાતા દહાની પેઠે આ જગત સંખંધી વિચાર જો એક મગજથી બીજા મગજમાં ગયો ન હોત તો આ જગત ઉત્પન્ન થયું ન હોત. આ માયિક નિદ્રા અથવા જગત સંખંધી વિચાર આપણે એક પેઢીથી બીજીને આપીએ છીએ, એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં મોકલીએ છીએ; અને એનેજ આખું વિશ્વ કહીએ છીએ. ખરું જોતાં તે તમારુંજ વિશ્વ, તમારોજ વિચાર, તમારુંજ કાર્ય હોય છે. એ દહાને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી દેતા ના. એ તમારાજ મગજમાંનો દહો છે અથવા પગથી રમવાનો પુટંગાલ છે.

‘ત્યાગાદમૃતમશ્નુતે’ ત્યાગથીજ અમરતત્વ મળે છે. આ વિશ્વ વિચારનો દહો છે; અને પોતાનો આત્મા ઈશ્વર છે એ દૃષ્ટિ સામે રાખીને સર્વ ભય, ચિંતા ઉદ્વેગ, ભ્રમ, માનસિક વ્યથા, વગેરેને દૂર ફેંકી દેવાં એજ ખરો ત્યાગ છે. તમારે કોઈ પણ કર્મ કરવાનું નથી. તમે કોઈના ખંધાએલા નથી. તમે કશાના જવાબદાર નથી. તમે કોઈના દેવાદાર નથી. સર્વ સમાજ સર્વ રાષ્ટ્રો, સર્વ કંઈ બાજુએ મૂકીને પોતાનું (આત્માનું) વ્યક્તિત્વ સ્થાપન કરો. એજ વેદાંત છે. સમાજ, રીતરિવાજ, શિષ્ટસંપ્રદાય, કાયદા, નિયમ, ટીકા, સમાલોચન વગેરે કાંઈપણ તમારા આત્માને સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. પાણીનો એક નાનો સરખો સાંકડો ભાગ પણ આખા સમુદ્રના પાણીના દાખને તોળી રાખે છે એવો ઉદકસ્થિતિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. હે વ્યક્તિરૂપ અનંત ! પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા રહેવાની હિમ્મત કર એટલે આખા વિશ્વનો ભાર પણ તું ખમી શકીશ. આ ધ્યાનમાં લે, અને અનુભવ લે, ભય છોડી દઈને ચિંતાનો ત્યાગ કર, ક્ષુદ્ર મર્યાદિત અહંકાર છોડી દે અને પ્રણવ મંત્રનો એવો અર્થ કરીને પ્રણવોચ્ચાર કર. ઝં ઝં.

વિશ્રાંતિ.

જીવનના જુદા જુદા વ્યવસાય અને શારીરિક તથા માનસિક શક્તિના જુદી જુદી રીતે થતાં વ્યયથી તમારા ઉપર સદા દબાણ થવાનો સંભવ છે. એ બાદ્ય ઉપાધિઓની ખેંચ-તાણમાં જો તમે સદા ખેંચાયા કરશો તો મૃત્યુનેજ પાસે બોલાવો છો એમ સમજવું.

એનાથી છૂટવું શી રીતે ? ‘રામ’ તમને કામ છોડી દેવાનું અથવા કર્મોનો ત્યાગ કરવાનું કહેતો નથી; પરંતુ અવિશ્રાંત, કષ્ટમય અને કસોટીનું કામ કર્યો પછી પણ તમને આરામ મળે એવી ટેવ પાડવાની ‘રામ’ તમને ભલામણ કરે છે અને એ ઉપદેશ વેદાંતમાંના ત્યાગથી ભિન્ન નથી. ત્યાગની સ્થિતિ ભૂમિ ઉપરજ રહેો અને એ અનુકૂળ ભૂમિ ઉપર સ્થિત રહેવાથી ગમે તે કામમાં તમે બધો વખત ગાળશો તોપણ થાક લાગશે નહિ. ગમે તે કામ કરવાને તમે શક્તિવાળા થશો.

વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો કામ કરતાં કરતાં વચ્ચે વખત મળે ત્યારે ‘ઈશ્વર અથવા પોતાનો આત્મા એકજ સત્ય છે અને દેહ વગેરે સાથે આપણો કંઈ જ સંબંધ નથી’ એવો વિચાર કરો. તમે કેવળ સાક્ષીરૂપ છો. પરિણામ અથવા ફળની સાથે તમારે કંઈ લેવાદેવા નથી એવો વિચાર કરીને નેત્રો બંધ કરો, ગાત્રોને શિથિલ થવા દો, દેહને સ્વસ્થ અને શાંત પડવા દો, અને મનમાંથી સર્વ વિચારોનો બોળે કહાડી નાંખો. જેટલે અંશે તમે એ બોળે હલકો કરી શકશો તેટલે અંશે તમે વધારે શક્તિવાન થશો.

જ્ઞાનતંતુઓ આપણા શરીરની શક્તિ કાયમ રાખે છે; અને વિચાર જ્ઞાનતંતુઓ ઉપરજ આધાર રાખે છે. પાચનક્રિયા, લોહીનું ફરવું, કેશવૃદ્ધિ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓનો આધાર ખડું જોતાં જ્ઞાનતંતુઓ ઉપરજ હોય છે. જ્યારે તમારા વિચારો ગુંચવાઈ જાય અને અનેક તર્કવિતર્કોથી તમે ગભરાઈને થાકી જાઓ, ત્યારે એમ સમજવું કે તમારા જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર ઘણા બોળે આવી પડયો છે. જ્ઞાનતંતુઓનો આ માનસિક શ્રમરૂપી વ્યવહાર એક રીતે કાયદાકારક હશે, પરંતુ ખડું જોતાં તો નુકસાનકારક છે. અવિશ્રાંત વિચાર અને માનસિક શ્રમથી શરીરની શક્તિનો વ્યય થાય છે. જો તમારે તમારી શક્તિ સાચવી રાખવી હોય, તમારી તંદુરસ્તી કાયમ રાખવી હોય, અને જ્ઞાનતંતુરૂપી અશ્વ તમારા જીવનનો બોળે અનાયાસે ઉંચકે એવી તમારી ઇચ્છા હોય તો તેમાંથી અહંકારના વિચારોનો બોળે તમારે ઓછો કરવો જોઈએ. ચિંતા અને શ્રમના વિચારોને તમારા આયુષ્યનું સત્ત્વ શોષવા દેતા ના. મનને સદા ઉદ્ભાસી અને આનંદી રાખવું, કદિ કંટાળવું કે ગભરાવું નહિ; અને ભય, વિચાર કે ચિંતાથી કદિ દબાઈ ન જવું એજ ઉત્તમ તંદુરસ્તી અને બળવાન કાર્યશક્તિનું રહસ્ય છે.

લોકો યોગ્ય કાર્યો કરે એટલુંજ નહિ પણ તેમને યોગ્ય બાબતો ગમે; તેઓ ઉદ્યમી બને એટલુંજ નહિ પણ ઉદ્યમ તેમને ગમે એવું કરવું એજ ખરા શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે.

અત્યંત ઉપયોગી ઉપદેશ.

અર્ધગોળ આકાશ મારે ખ્યાલો છે અને ઝગઝગતો પ્રકાશ મારું પીણું છે. શરીર ઢાંકવાનાં સાધન મેળવવાં, કોઈને પ્રેમ મેળવવો, એકાદને સંતોષ પમાડવો અથવા એકાદ પ્રાપ્તિક ઉદ્દેશ પાર પાડવો એનેજ કર્તવ્ય માની બેસતા ના. સર્વ હેતુઓ અને સર્વ ઉદ્દેશો છોડી પોતાના આત્માને સતત શાંત, સંતુષ્ટ, સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર અને લાલાલાલથી રહિત રાખવો એજ તમારું કામ, તમારો ઉદ્યમ, તમારો વેપાર, તમારો વ્યવસાય, તમારો ઉદ્યોગ, તમારું પ્રાપ્તવ્ય અને તમારી ઇતિકર્તવ્યતા છે એમ માનો. તમારે તમારા આત્માને સદા સંતુષ્ટ-આનંદી-રાખવો એજ ઈશ્વરે તમને ફરમાવેલું સૌથી મોટું કર્તવ્ય-તમારો ધર્મ છે. પ્રાપ્તિક બંધનોથી ઉત્પન્ન થતું, તમારા ઉપર આવી પડેલું તમારું અત્યંત મહત્ત્વનું કર્તવ્ય એ છે કે તમારા આત્માને સદા ઉલ્લાસી રાખવો; અને તમારું તમારી જાત પ્રત્યેનું કર્તવ્ય પણ તમને એજ ફરમાવે છે, કે તમારે સર્વ સ્થિતિમાં તમારી જાતને સુખી રાખવી. તમારા આત્માની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તો. જગતની ખીજ બાબતોનો પણ વિચાર કરતા ના. ખીજ સર્વ વસ્તુઓ તમારામાં લીન થવી જ જોઈએ અને તે લીન થાય કે ન થાય તેનું તમારે શું? કારણ તમે જાતે સંતુષ્ટ છો. વિમુખ અથવા ઉદાસીન બનવું એ એક ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય અને પ્રાપ્તિક ગુન્હો છે; અને એ એકજ ગુન્હો તમે કરી શકો તેમ છો અને ખીજ સર્વ ગુન્હાઓ, અવનતિ અને પાપના મૂળમાં એજ એક ગુન્હો રહેલો હોય છે. પૂર્ણ પ્રસન્ન રહો અને વૈરાગ્યયુક્ત શાંતિ રાખો એટલે આસપાસની સર્વ વસ્તુઓ, એની મેળે તમારી પાસે ખેંચાઈ આવતી જણાશે. કોઈ પણ કામને માટે જાતે કષ્ટ લોગવવાની જરૂર નથી. આત્માને સંતુષ્ટ, સમતોલ અને આનંદી રાખવો એજ તમારું કર્તવ્ય છે. અમારે કંઈ કર્તવ્ય નથી, અમારા ઉપર કંઈ બોલે નથી. અમારી જાત સિવાય ખીજ કશાના અમે જોખમદાર નથી. આનંદ અને શાંતિનો આ પવિત્ર કાયદો તોડશે તો તમે તમારીજ જાતના ભયંકર ગુન્હેગાર થશો. ખીજ સામાન્ય લોકો પરીઠીએ ઉઠતાંજ ઘર વાળવું, સાફ કરવું, આપીસમાં જવું, નહાવું, ધોવું, રાંધવું અથવા લખવું, વાંચવું વગેરે બાબતોનેજ પોતાનું કર્તવ્ય ભલે માને, પરંતુ તમે તો પરીઠીએ ઉઠતાંજ સુખપૂર્ણ બનીને આત્માનંદમાંજ લીન થાઓ. એજ તમારું કર્તવ્ય છે. એનો અર્થ ખીજ કામ છોડી દેવાં અથવા ઘર સંસારી બાબતો તરફ દુર્લક્ષ કરવું એવો નથી. એ બધી બાબતો ક્ષુદ્ધક અથવા ઘરનાં રમકડાં જેવી છે એમ માનો. એ બાબતો તમારે કરવી પડે છે એનું કારણ એટલુંજ કે તમારા આધ્યાત્મિક આરોગ્યને થોડા વ્યાયામની જરૂર છે પરંતુ કોઈ પણ કામ કરતાં ધ્યાન રાખજો કે, લોકો જેને ખરેખરાં મહત્ત્વનાં કામ સમજે છે તે ખરું જોતાં તદ્દન ક્ષુદ્ધક હોય છે. તમારી જાતને તમારામાંજ સંતુષ્ટ રાખવી એ તમારું ખરું કર્તવ્ય છે. વિદ્યાર્થીઓ ! ધ્યાન આપો. જો તમે પરીક્ષાના ભાવી પરિણામ ઉપર તમારા આનંદનો આધાર રાખીને, અત્યારે અનિશ્ચિત વૃત્તિથી ત્રિશંકુની પેઠે રહેશો તો કદિ સુખી થશો નહિ. તમારે જાણ સુખની આશા રાખી બેસીજ રહેવું પડશે. સમાન, સમાન તરફ ખેંચાય છે. અત્યારેજ

ધમિરી આનંદમાં લીન થાઓ એટલે વિજયનો આનંદ એની મેળેજ તમારી તરફ વહો
આનંદે એવો નિયમ છે.

Laugh and the world laughs with you,
Weep and you weep alone.

For this brave old earth must
borrow its mirth

It has sorrow enough of its own,
Sing and the hills will answer.

Sigh it is lost in the air.
The echoes do bound a joyful sound,

But shrink from voicing care.
Rejoice and men will seek you,

Grieve and they turn and go
They want full measure of all your pleasure

But they do not want your woe.
Be glad and your friends are many

Be sad and you lose them all
There are none to decline your nectared wine

But alone you most drink life's gall
Feast and your halls are crowded;

Fast and the world goes by;
Succeed and give and it helps you live,

But no one can help you die
There is room in the halls of pleasure

For a long and lordly train
But one by one we must all file on

Through the narrow aisle of pain."

Ella wheeler Wilcox.

ભાવાર્થ:—હસો એટલે તમારી સાથે આખી દુનિયા હસવા લાગશે, પરંતુ જે તમે
રહશો તો તમારે એકલાનેજ રહવું પડશે. કારણ કે આ બહાદુર સનાતન સંસારને માત્ર
આનંદનીજ જરૂર છે, શોક તો તેની પોતાની પાસેજ પુષ્કળ ભર્યો છે. જે તમે મધુર સંગીત
લલકારશો તોજ ગિરિશિખર તેનો પ્રત્યુત્તર આપશે પરંતુ જે તમે શોકોદ્ગાર કાઢશો તો તે
પવનની લહેરોમાં ડ્યાંનો ડ્યાં તણાઈ જશે. આનંદધ્વનિનોજ પ્રતિધ્વનિ થાય છે, નિઃશ્વાસનો
પ્રતિધ્વનિ કરતાં તો પ્રતિધ્વનિ પણ પાછો હઠે છે. પ્રપુલ્કિત વહન કરે એટલે મનુષ્યો પોતાની
મેળેજ તમને શોધતાં આવશે. શોકસાગરમાં ડુબે એટલે તેઓ પીઠ ફેરવીને ચાલ્યા જશે. તમારા
આનંદની પરાકાષ્ઠા તેઓ માગે છે, પણ તમારી હીલગીરીનો તો અંશ પણ તેઓને ભેળીતો નથી.

આનંદી થાઓ એટલે તમારા મિત્રો ઘણા થશે, દીલગીર થાઓ એટલે તમે તમારા મિત્રોને શુભાવશો, તમારા સૌખ્યામૃતનો ઉપયોગ લેવાને કોઈ પણ માણસ ના પાડશે નહિ, પરંતુ વિપત્તિરૂપી વિષ તો તમારે એકલાએ જ પીવું પડશે. ભોજનનો સમારંભ કરશો એટલે તમારું ઘર માણસોથી ઉભરાઈ જશે પણ અજ્ઞાના સાંસા પડશે એટલે આખી દુનિયા તમારી પાંચેથી જતી રહેશે. વિજયવંત થાઓ અને દાન કરો એટલે દુનિયા તમારા જીવનને મદદ કરશે પરંતુ તમે મરવાની તૈયારી કરશો તો તમને મૃત્યુના પંજામાંથી કોઈ પણ છોડાવી શકશે નહિ. આનંદમંદિરમાં પુષ્કળ માણસો અને અમીર ઉભરાવોને માટે જગ્યા છે, પરંતુ સંકેદની સાંકડી ગલીઓમાંથી તો આપણે દરેક જણ એક પછી એક નીકળીને નાસી જઈએ છીએ.

ઈલા બહીલર વિદ્વેકોક્ષ.

“Happiness is the only good
The time to be happy is now.
The place to be happy is here
The way to be happy is to make others so.”

ભાવાર્થ:—“સુખ એજ શ્રેય છે, સુખી થવાનો કાળ વર્તમાન કાળજ છે, સુખી થવાની જગ્યા તે આ જગ્યાજ છે; અને સુખી થવાનો રસ્તો તે બીજાઓને સુખી કરવા એજ છે.”

નિષ્કર્ષ-(સારાંશ)

તમારી સામે વિચાર કરવાને ‘રામ’ બે મહત્વના મુદ્દાઓ મૂકે છે. ૧ ક્ષુદ્ર અહંકારનો ત્યાગ. ૨ ખરા આત્માની સ્થાપના.

૧ વેદાંતમાં પૂર્ણ વિશ્રાંતિ અને સંન્યાસનેજ ત્યાગ કહ્યો છે. જ્યાં જ્યાં તમને સગવડ મળે ત્યાં-એકાદ ખુરસી ઉપર કે બિછાના ઉપર એવા તો શાંત થઈને પડો કે બાજુ એ દેહનો ભાર તમે કદિએ વેઠ્યોજ ન હોય. બાજુ તેનો અને તમારો કંઈ સંબંધજ નથી અને એકાદ પથ્થર તમને જેટલો જુદો ભાસે તેટલોજ તમારો દેહ પણ તમને પારકો જણાય એવી રીતે એકાદ નિર્જીવ પ્રેતની પેઠે થોડી વાર પડી રહો. બાજી બેઠને કોઈ વિચાર અથવા ઇચ્છા મનમાં લાવતા નહિ. દેહ અથવા બીજા કશાની ચિંતાથી તમારા મનને છેક દૂર રાખો અને સર્વ વાસનાઓ, આકાંક્ષાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓનો ત્યાગ કરો. આ સ્થિતિનુંજ નામ ત્યાગ અથવા વિશ્રાંતિ છે. તમારી સર્વ મિલકત નિર્મમત્વરૂપી જમીન ઉપર નીચે મૂકો, અંતઃકરણ ઉપર તેનો બોબો નાખશો નહિ.

૨. ઇશ્વરત્વ-ઇશ્વરની ઇચ્છાનેજ તમારી ઇચ્છા બનાવો. ઇશ્વરેચ્છાનો ઉદ્દેશ સુખદાયક હો કે દુઃખદાયક લાગે તોપણ તેને પોતાનીજ સમજીને તેનું મંડન કરો. દેહ અને તેની ઉપાધિઓ, મન અને તેની વૃત્તિઓ, જગત અને લોકમત સર્વથી હું દૂર છું એવું અનુભવો. હું સર્વબ્યાપી વિષ્ણુ છું, સૂર્યોના પણ સૂર્ય છું. કાર્ય, કારણ અને દશ્ય પદાર્થોથી ભિન્ન, એકમેવાદિતીય, આનંદપૂર્ણ, યુક્ત ‘રામ જ’ છે એમ અનુભવો. પ્રણવોચ્ચાર કરો અને નૈસર્ગિક સ્ફૂર્તિથી જેવા નીકળે તેવા અવાજથી પ્રણવમંત્રનું ગાન કરો એટલે સર્વ આધિ-બાધિઓ એની મેળેજ તમને છોડી જતી રહેશે. આ જગત અને સર્વ આ સ્થિતિ

તમે જેવી માની હતો છો તેવી થાય છે, આ જગતના વિચારનો બોલો તમારી છાતી ઉપર પડવા દેશો નહિ. જગતના મતમતાંતરો અને મંડળો તમારી જ કલ્પનાથી ઉભાં કરેલાં છે. ખરી શક્તિ તમે જ છો અને આ આપું જગત્ તેની કેવળ છાયા છે. તે સત્યનું અહો-રાત્ર ચિંતન કરો. તમારા પરમ સંબંધી અંતરાત્માને છોડી દઇને બીજાનાં ચંચળ, અનિશ્ચિત અને સંદિગ્ધ વચનોને જ તમે વધારે માન આપો છો એજ તમે પૂર્ણ તંદુરસ્ત ન રહેવાનું કારણ છે. તમારા પોતાના માટે જીવો, બીજાના અભિપ્રાયોને માટે નહિ. એકલા ઈશ્વરને જ એકમેવાદ્વિતીય આત્માને જ, એ ખરા સ્વામીનેજ, એ માલિકનેજ, એ તમારા અંતરાત્માનેજ, સંતુષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરો. ગમે તેમ કર્યા છતાં સૌને-લોકસમૂહને, તમે ખુશી કરી શકશો નહિ, સહસ્રમુખી જનસમાજને ખુશ કરવાને તમે બંધાએલા નથી. ‘તમારા વિશ્વકર્મા તમે પોતેજ છો.’ એ સત્ય તમે જાતેજ એવી સ્વતંત્રતાપૂર્વક ગાયા કરો કે જાણે અખિલ વિશ્વમાં તમે એકલા જ છો અને આસપાસ કોઈ સાંભળનાર નથી. જો તમારો આ મા સંતુષ્ટ થશે તો જનસમાજ પ્રસન્ન થવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત છે.

જે સદા વિચારો જ કર્યા કરે છે તે ભ્રમ અને વ્યાધિમાં જ દૂબેલો રહે છે અને તે હોશિયાર અને વિદ્વાન હોય તોપણ કોતરી ખાધેલા વાંસ અથવા ઉધઈએ ખાધેલા લાકડાના ટુકડાની પેઠે તેનું જ્ઞાન અને વિદ્વત્તા પોલાં છે; તેથી તમારી આસપાસ વિચારોનો કોટ હોવો જોઈએ ખરો પરંતુ તેમાં પૂરાઈ-મંધાઈ રહેવાની તમને આવશ્યકતા નથી. ખરેસેવો થવાથી જેમ આપણે કોટ કહાડી નાખીએ છીએ અથવા એકાદ હોશિયાર કારીગર પોતાનું કામ પૂરું થતાંજ ચોળર નીચે મૂકે છે તેમ તમારે પણ કરવું જોઈએ.

કામ કરતી વખતે તમારું તેમાં પૂર્ણ ધ્યાન હોવું જોઈએ અને તેને જરૂર વિનાની બાબતોથી હરકત ન પહોંચવી જોઈએ. એકજ વખતે જુદી જુદી શક્તિઓથી ઉત્પન્ન થતો શોષ અથવા ઘર્ષણ કે ભાંગતૂટ વગેરે કંઈ ન રહેતાં શક્તિનો ગેરઉપયોગ ન થવા દેનાર એકાદ પ્રચંડ એન્જીનની પેઠે બધું બરાબર ચાલવું જોઈએ.

અને જ્યારે કામ પૂરું થાય છે અને યંત્રનું કામ રહેતું નથી ત્યારે તે તદ્દન બંધ થવું જોઈએ. જરા પણ ચલનવલન થવું ન જોઈએ. એન્જીન પોતાના છાપરા- (Engine shed) માં જતાંજ તોફાની છોકરાંઓની ટોળીને કંઈ પણ અટકાવ ન કરતાં ગમે તેટલાં અટકચાળાં કરવા દેવા જેટલું ચૂપ થવું જોઈએ અને પછી મનુષ્યે જ્યાં આત્મા વાસ કરે છે તે જ્ઞાનપ્રદેશમાં જઈને વિશ્રાંતિ લેવી જોઈએ.

૧૪-સુખ આત્મામાં છે.*

આનુઓ અને ગૃહસ્થાના સ્વરૂપે વિરાજતો મારો પોતાનોજ આત્મા !

‘રામ’ કદિ બીજી પ્રજાઓ ઉપર જીત મેળવનાર યોદ્ધાઓ અને લશ્કરો માટે યૂરોપી અને ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ ઉપર આક્રેષ્ણ મૂકતો નથી. કોઈ પણ પ્રજાની આંતર ઉત્પત્તિની તે એક એવી સ્થિતિ છે, કે જે સ્થિતિ એક વખત સર્વેને જરૂરની છે. હિંદુસ્તાન એ સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ ગયું છે. પરંતુ હિંદુસ્તાન એ એક ઘણી પ્રાચીન પ્રજા હોવાને લઈને સમસ્ત દુનિયાની સંપત્તિને પોતાની તુલામાં તોળી જોતાં તેમાં તેને ન્યૂનતા જણાઈ છે; અને હાલની પ્રજાઓ કે જે સમસ્ત દુનિયાની સંપત્તિ અને દોલત ભેગી કરવાના માર્ગપરાયણ છે તેઓને પણ ભવિષ્યમાં આવોજ અનુભવ થશે. શામાટે આ બધી પ્રજાઓ બીજી પ્રજાઓ ઉપર જીત મેળવવાના હેતુથી તેમના સૈનિકોને આગળ ને આગળ કુચ કરાવવાનો યત્ન કરી રહી છે ? શું મેળવવા તેઓ મથે છે ? જેને અર્થે તેઓ મથે છે તે વસ્તુ સુખ અને આનંદ છે. જ્યારે અમે સુખ મેળવવાને અર્થે નહિ પણ જ્ઞાન મેળવવાને અર્થે મથીએ છીએ એમ જે કેટલાક કહે છે એ વાત ખરી છે. બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે અમે જ્ઞાનની શોધમાં નથી પરંતુ કર્મમાર્ગની શોધમાં છીએ. આ બધું ઠીક છે. પણ જો મધ્યમ તેમજ સામાન્ય પંક્તિના મનુષ્યોનાં હૃદય તમે તપાસી જોશો તો જણાશે કે જે અંતિમ પરમ અર્થ તેઓએ પોતાની સન્મુખ રાખ્યો છે; અને જેને અર્થે તેઓ બધા સીધી કે આડકતરી રીતે, તેમજ બાણે કે અબાણે શોધ કરી રહ્યા છે તે પદાર્થ તે સુખ છે. બીજું કંઈ પણ નથી.

તે સુખ તે ક્યાં છે ? મહેલમાં કે ઝૂંપડીમાં ? કોઈ માથુકની ખૂબસૂરતીમાં કે સોના રૂપાથી ખરીદી શકાય એવી કોઈ વસ્તુઓમાં ? એ ક્યાં છે તે આજ રાત્રે આપણે તપાસીએ. સુખનું મૂળ ક્યાં છે ? સુખનો પણ ઇતિહાસ છે. હાલ મહાન પ્રવાસના દિવસો છે. વરાળ અને વિદ્યુતપ્રવાહો કાળ અને અંતરનો નાશ કરી નાખ્યો છે. મહાન પ્રવાસના આ દિવસો છે; અને દરેક જણ પોતે પોતાના પ્રવાસનો હેવાલ લખે છે. સુખ પણ પ્રવાસ કરતું હોવાથી આપણે સુખના પ્રવાસનો પણ કંઈક હેવાલ બાણીએ.

બાહ્યાવસ્થામાં બાળકને જે સુખની ઝાંખી થાય છે તે સુખથી હવે આપણે પ્રથમ શરુઆત કરીએ. દુનીઆનું બધું સુખ તે માતાની ગોદમાં અને પયઃપાનમાંજ રહેલું છે, એમ

* આ ભાષણ સ્વામીજીએ સાનક્રાન્સીસકો નામના શહેરમાં ધી એકેડેમીક નામના સ્થળમાં ઇ. સ. ૧૯૦૨ના ડીસેમ્બરની ૧૭મી તારીખે આપ્યું હતું. આ ભાષણ કેવળ રીપોર્ટને આધારેજ છાપવામાં આવ્યું છે. એને સંશોધિત કરવાની તક મળી શકી નથી; કે જે સંશોધનને લઈને આવાં કેટલાંક ભાષણો તો જીવન અને પ્રેમ વિષેના નમુનેદાર નિબંધરૂપ બન્યાં છે. તોપણ એટલું તો ખુશી થવા જેવું છે કે, આ ભાષણમાં સ્વામીજીના પોતાનાજ શબ્દો છે. તેમજ તેમાં સરળ વાક્યોમાં તેમના હૃદયનો આનંદ તરવરતો જણાય છે.

બાળકને લાગે છે. તેને બધું સુખ, તે ત્યાંજ એકત્ર થએલું જણાય છે. જે રાજમાર્ગમાં થઈને સુખને પ્રવાસ કરવાનો છે તે રાજમાર્ગમાં આ-અર્થાત્ માતાની ગોદ અને પયઃપાન એ પ્રથમ સ્થિતિ છે. દુનીઆમાં એવી બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે બાળકને માતાના પયઃપાન કરતાં વિશેષ સુખરૂપ લાગે. બાળક માતાની ગોદમાં લપાઈ રહે છે અને કહે છે કે:—“ જુઓ ! જુઓ ! હું ક્યાં છું ? મને શોધી કાઢો ” તે આવું કહે છે અને ખડખડ હાસ્ય કરે છે. આ હસવું તે તેના હૃદયના ખરા ઉદ્દાસનું હોય છે. આ સ્થિતિમાં તે બાળકને પુસ્તકો, તે અર્થ વગરનાં છે; અઢળક ખજાનાઓ પણ તેને નકામા છે. જે બાળકે હજી ધાવણ છોડ્યું નથી તે બાળકને મેવા, મીઠાઈ અને ફળ, તે કંઈપણ સ્વાદ વગરનાં છે. બાળકને મન સર્વ સુખનો સાગર, માતાની ગોદ અને પયઃપાનજ છે.

એક વર્ષ પસાર થઈ જાય છે; અને બાળકના સુખની સ્થિતિ બદલાય છે; તે આગળ કોઈ બીજી વસ્તુ તરફ જાય છે. હવે તે સુખનું સ્થાન, તેનાં સુંદર રમકડાં-નાનાં નાનાં ઢીંગલા ઢીંગલીઓ અને છે. હવે આ બાળક આ બીજી સ્થિતિમાં જેટલું તેનાં રમકડાંને ચઢાંચ છે તેટલું તે પોતાની માતાને ચઢાતું નથી. કેટલીક વખત તો આ બાળક પોતાનાં રમકડાંને ખાતર-પોતાના ઢીંગલા ઢીંગલીઓને ખાતર પોતાની વહાલી અને પ્રિય માતાની સાથે પણ કલેશ કરે છે.

થોડાંક વધારે વર્ષો અને મહિનાઓ વીતી ગયા; અને હવે તેનું સુખ તે ઢીંગલા ઢીંગલીઓમાં રહ્યું નથી. પાછું તેણે પોતાનું સ્થળ બદલ્યું છે. આ ત્રીજી સ્થિતિમાં જ્યારે તે બાળક, બાળક મટીને છોકરા થાય છે, ત્યારે તેનું સુખ, તે પુસ્તકોમાં અને ખાસ કરીને તો વાર્તાનાં પુસ્તકોમાં આવી વસે છે. આવો બનાવ તે સામાન્ય બુદ્ધિના બાળકને લાગુ પડે છે. કેટલીક વખત તેને બીજી વસ્તુઓમાં પણ સુખ જણાય છે, પરંતુ આપણે તો આ એક સામાન્ય દાખલો લઈએ છીએ. હવે વાર્તાનાં પુસ્તકો તે છોકરાને પ્રેમ અને રસમાં ગરકાવ કરી નાખે છે. હવે ઢીંગલા ઢીંગલીઓ જેવાં રમકડાંઓમાં તેને મોહ રહ્યો નથી. હવે વાર્તાનાં પુસ્તકો તેની જગ્યા લે છે. પુસ્તકોજ હવે તેને બહુ રમણીય અને મનોહર લાગે છે.

તે નિશાળમાં જનારો છોકરો તે હવે કોલેજમાં જનારો વિદ્યાર્થી થાય છે; અને તેના કોલેજના જીવનમાં તેને કોઈ બીજીજ વસ્તુઓમાં સુખ જણાય છે, અર્થાત્ વિજ્ઞાનનાં અને તત્ત્વ-જ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં તેને સુખ જણાય છે. તે પુસ્તકો કેટલાક વખત સુધી તે બાંચે છે. પરંતુ એટલામાં તેના સુખે તો પુસ્તકોમાંથી નીકળી યુનિવર્સિટીની પદ્વીઓ મેળવવાના વિચારો તરફ પ્રવાસ કર્યો હોય છે. તેના સુખનું સ્થાન તે યુનિવર્સિટીની પદ્વીઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે એટલુંજ નહિ, પણ તેના આનંદનું આ હવે એક મુખ્ય મથક છે. તે વિદ્યાર્થી યુનિવર્સિટીમાંથી ફોલોઅર્શી બહાર આવે છે. તેને એક પછી એક સારા પગારવાળી નોકરી મળે છે; અને હવે આ યુવકનું સુખ તે દ્રવ્યમાં સમાય છે. હવે તેના જીવનની મુરદ તો ખૂબ દ્રવ્ય સંચય કરવાની છે. તે એક મોટો માણસ થવા અને ખૂબ દ્રવ્ય સંગ્રહ કરવા અભિ-લાષા રાખે છે. કેટલોક વખત નોકરી કરતાં જ્યારે તેની પાસે કેટલુંક ધન એકઠું થાય છે ત્યારે તેનું સુખ તે વળી બીજી કોઈ વસ્તુ તરફ વળે છે; અને તે શી વસ્તુ તે કહેવાની જરૂર છે ? તે સ્ત્રી છે. હવે આ યુવકને એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની કામના થાય છે, તેને માટે મહા પ્રયાસે એકઠી કરેલી દોલત ખર્ચી નાખવા તે તૈયાર થાય છે, હવે તેને માતાની ગોદ, સુખ આપતી નથી. રમકડાંઓ પણ તેને મોહ પમાડતાં નથી. વાર્તાનાં પુસ્તકો પણ

એક બાબુ પડયાં રહે છે; અને જ્યારે તે પુસ્તકો પોતાની કામનાને અનુકૂળ સુખ આપનાર જણાય છે ત્યારેજ કોઈ કોઈ વખત તેને વાંચવા માટે તે પોતાના હાથમાં લે છે. હવે સ્ત્રીને અર્થે તેણે સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું છે. હમણાં જે તેના સુખનો મુખ્ય વિષય છે તેના સુખના ક્ષુદ્ર મનોરથને ખાતર તેણે પોતાનું સર્વ મહા સંકટો વેડીને પ્રાપ્ત કરેલું દ્રવ્ય રફેરફે કરી નાખ્યું છે. આ યુવક થોડા કાળ સુધી પોતાની રમણી બેઠે રમણુ કરે છે; અને જુઓ પાછું તે સુખ હવે ત્યાં નથી. ત્યાંથીએ હવે તેણે કંઈક આગળ પ્રયાણ કર્યું છે. પહેલાં પોતાની સ્ત્રીથી જે તેને આનંદ થતો હતો તે હવે થતો નથી. આ એક સામાન્ય યુવકનો દાખલો લીધો છે; અને તેપણુ એક પૂર્વ હિંદુસ્તાનના યુવકનો દાખલો લીધો છે; તે યુવકનું સુખ, તે સ્ત્રીમાંથી પસાર થઈ ભવિષ્યની સંતતિ તરફ વળ્યું છે. હવે સંતતિ, તે તેના જીવનનો મનોરથ છે. તેને ફરજંદ હોવાની અભિલાષા થાય છે. તેને દિવ્ય અને ફીરસ્તા સમાન ફરજંદ હોવાની કામના છે. ‘રામ’ને આ દેશના રીત રિવાજનો પુરતો ખ્યાલ નથી. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો લગ્ન કર્યા પછી લોકો સંતતિની પ્રાપ્તિને માટે બહુજ વળખાં મારે છે. તેને અર્થે તેઓ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે. તેઓ પ્રિય ફરજંદની પ્રાપ્તિ માટે પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટે છે, ડોક્ટરોની સલાહ લે છે; કોઈ સાધુસંતની દુવા લેવા મથે છે, જંતરમંતર, દોરા ધાગા વગેરે કરવામાં કંઈ બાકી રાખતા નથી.

તે જીવાન ગૃહસ્થાશ્રમીનું સર્વ સુખ તે બાળકની આશામાં એકત્ર થાય છે. પેલો બાળક હવે સુખના પ્રયાસની, આનંદની પ્રગતિની છટ્ટી સ્થિતિમાં છે. હવે તે યુવક પોતાને ઘેર બાળકના જન્મથી કૃતાર્થ થયો છે. એના હર્ષનો પાર નથી. તે સદા ઉદ્દાસ અને ઉત્સાહમાં રહે છે. તે ઘડીએ ઘડીએ કુલાઈ જાય છે. તે હવે જમીનથી હાથ હાથ ઉંચે ચાલે છે. ખરી રીતે કહીએ તો તે હવે ચાલતો નથી પણ ઉંચે હવામાં ઉડે છે. સંતતિની પ્રાપ્તિ થવાથી તેને સુખની છાજો ઉછળી રહી છે. આ છટ્ટી સ્થિતિમાં અર્થાત્-એ ચંદ્રવદનવાળા બાળકમાં એ મોટી ઉમ્મરના બાળકનું સુખ પૂર્ણ રીતે વિકાસ પામ્યું છે. જ્યારે તે પોતાના બાળકનું પ્રિય વદન જુએ છે ત્યારે તેના આનંદનો પાર રહેતો નથી. સામાન્ય મનુષ્યના સુખની હદ એટલે આવી રહી, તેના સુખની પરાકાષ્ઠા થઈ ગઈ. હવે અહીંથી તે યુવકની ઉતરતી અવસ્થા શરૂ થાય છે. હવે બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જવાનું તેમ તેમ તેનો મોહ એછા થતો જવાનો; અને આ મનુષ્યનું સુખ તે થોડી વાર આ વસ્તુ માટે તો થોડી વાર પેલી વસ્તુમાં એમ એક પછી એક દરેકે દરેક વિષયમાં પ્રવાસ કરતું આગળ ને આગળ ચાલ્યું જવાનું. સાધારણ મનુષ્યને પોતાના બાળકની પ્રીતિમાં જેટલું પરમ સુખ લાગે છે, તેટલું પરમ સુખ તેને બીજા કશામાં પણ લાગતું નથી.

હવે આપણે આ બધી બાબતને જરા તપાસી જોઈએ કે સુખ તે માતાની ગોદ, રમકડાં, પુસ્તકો, દ્રવ્ય, સ્ત્રી, સંતતિ વગેરે આવા વિષયોમાં રહે છે ? કે એ તે દુનિઆની કોઈ બીજી વસ્તુમાં રહે છે ? હવે વધારે આગળ જતાં પહેલાં સુખની ગતિને સૂર્યના પ્રકાશની ગતિ સાથે સરખાવી જોઈએ. સૂર્યનો પ્રકાશ પણ એક સ્થાનથી બીજે સ્થાન એમ પ્રવાસ કર્યા કરે છે. એ સૂર્યનો પ્રકાશ એક વખત ભારતવર્ષ ઉપર પ્રકાશે છે; અને બીજી વખત તે યૂરોપખંડ ઉપર પ્રકાશે છે. આગળ ને આગળ એમ એ પ્રકાશ પ્રવાસ કર્યા કરે છે. જ્યારે સંધ્યાની છાયા પડે છે ત્યારે જુઓ ! સૂર્યનો પ્રકાશ કેવી ઝડપથી એક સ્થાનથી બીજે સ્થાન એમ આગળ ને આગળ દોડયો જાય છે, તે ત્યાંથી પૂર્વ અમેરિકા ઉપર પ્રકાશે છે;

અને ત્યાંથી તે પશ્ચિમ પ્રદેશમાં આગળ પ્રવાસ કરે છે. જુઓ તે સૂર્યનો પ્રકાશ એક દેશ-માંથી બીજા દેશમાં સરેરાટ સરકતો સરકતો અને કેટલીક વખત છલંગો ભારતો ભારતો આગળ ને આગળ વધે છે. ત્યાર પછી તે પોતાની પ્રભા જાપાન ઉપર પસારી હજી આગળ ચાલ્યો જાય છે. આ સૂર્યનો પ્રકાશ એક દેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરે છે, પરંતુ આ બધા જુદા જુદા પ્રદેશો કે જ્યાં તે પ્રકાશ જોવામાં આવ્યો છે, તે કંઈ તે પ્રકાશનું મૂળ કે ઉત્પત્તિસ્થાન નથી. તે પ્રકાશનું ઉત્પત્તિસ્થાન તે કોઈ બીજેજ સ્થળે હોવું જોઈએ; અને તે પ્રકાશનું ઉત્પત્તિસ્થાન તે સૂર્ય છે. આવીજ રીતે સૂર્યના પ્રકાશની માફક સુખ કે જે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પ્રવાસ કરે છે તેને તપાસી જોઈએ કે એ ક્યાંથી આવે છે, તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન ક્યાં છે? હવે આપણે સુખના સૂર્યને જોઈએ.

જે ગૃહસ્થ સંતાનપ્રાપ્તિથી કૃતાર્થ થયો છે તેનોજ હવે આપણે દાખલો લઈએ. તે ગૃહસ્થ પોતાની ઑફીસમાં કામમાં ગુંથાએલો છે; અને અચાનક ‘ટન’ ‘ટન’ એમ ઘંટ-ડીનો નાદ તે સાંભળે છે. એ ઘંટડી તે ટેલિફોનની (વાત કરવાના યંત્રની) ઘંટડી છે. એકદમ છલંગ મારી ઝડપથી ટેલિફોન તરફ તે જાય છે. પણ એ શાના સમાચાર હશે, એવા ખ્યાલે સાંભળવા જતાં તેનું હૃદય ધડકે છે. લોકો કહે છે કે આવતી આપત્તિનાં પગરણ પહેલેથી જણાય છે. આવો પ્રસંગ તેણે પહેલાં કદિ અનુભવ્યો નથી. તે ટેલિફોનના યંત્ર પાસે જઈ પહોંચે છે; અને તે ટેલિફોનને કાન દઈને સાંભળે છે. અરે! આ તે શી આફતના સમાચાર હશે! તે ગૃહસ્થ ગભરાયલા હૃદયે નિસાસા મૂક્યા કરતો હતો; એ લગભગ બેભાન બની ગયો હતો. તેના ગાલ ઉપરથી લાલાશ ઉડી ગઈ હતી. તે નિસ્તેજ અને ઉદાસ ચહેરે રથવાટ કરતો પાછો પોતાની જગ્યાએ આવ્યો, અને પોતાનો કોટ અને ટોપી પહેરી બાજુ તે તોપના ગોળાથી ઘવાયો હોય એવી સ્થિતિમાં પોતાની ઑફીસની બહાર ચાલ્યો. તે તે ખાતાના ઉપરી, મુખ્ય અધિકારીની રજા લેવી પણ ભૂલી ગયો. તેમજ ત્યાંના પટા-વાળા જોડે પણ તેણે કંઈ કહેવડાવ્યું નહિ. તેણે ત્યાં ટેબલ ઉપર પડેલા કાગળોને બરાબર ગોઠવી ટેબલના ખાનામાં પણ મૂક્યા નહિ; અને તે ટેબલના ખાનાને તાળું પણ વાસ્તું નહિ. તે તદ્દન સૂનકાર બની ગયો હતો, તેથી આ બધી વ્યવસ્થા કર્યા વગર એમને એમ પરભાયો ઑફીસની બહાર ચાલ્યો ગયો. આથી એના જોડેના ઑફીસવાળાઓને ઘણો અચંબો લાગ્યો. તે ત્યાંથી ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં મહોલ્લામાં આવી પહોંચ્યો, ત્યાં એક ગાડી દોડી જતી હતી તેમાં તે બેસી ગયો. એટલી વારમાં ટપાલના કાગળ વહેંચનારો તેને મળે છે, તે તેને એક કાગળ આપે છે. જે દુનીઆની દૃષ્ટિએ તે ખુશખબર કહેવાતી હોય તો તે કાગળમાં તેણે એક ખુશખબર વાંચી. તે ખુશખબર તે તેને ભાગે લોટરીથી દ્રવ્યની એક મોટી રકમ મળવાની હતી. તેણે એક લોટરીની ટિકિટમાં ભાગ રાખ્યો હતો, તેમાંથી તેને ભાગે ૧૦૦ હજાર આવ્યા હતા. વાડ, આ ખુશખબરથી તેને અત્યંત હર્ષ થયો હોવો જોઈએ! તેને આનંદ આનંદ થઈ ગયો હોવો જોઈએ! પણ ખરી રીતે જોતાં તે કશું એ નહોતું, આ બધું તેને મિથ્યા હતું. ટેલિફોનથી તેને જે સમાચાર મળ્યા હતા, તે સમાચારથી તેના હૃદયમાં જરી પણ શાંતિ નહોતી. આ કાગળના ખુશખબરથી તેને જરી પણ હર્ષ થયો નહિ. જે ગાડીમાં તે બેઠેલો હતો તે ગાડીમાં તેના મોં આગળજ તેના જેવીજ સ્થિતિમાં એક મોટો અમલદાર બેઠેલો હતો. આ અમલદારને પણ જીવનનું એક સ્વપ્ન વીતી ગયું હતું.

* આશરે સવાબે રૂપીઆની કિંમતનું અમેરિકામાં ચાલતું નાણું.

આ અમલદારને આ ગૃહસ્થ બેઠે કંઈક વાતચીત કરવાની ઇચ્છા હતી. પણ જુઓ ! તેણે તો એના તરફ જરી નજર સરખી પણ નાખી નહિ; અને મોં ફેરવી ગાડીમાંથી ચાલતો થયો. વળી તેને એક સ્ત્રીમિત્રનું મનોહર વદન નિહાળવું હતું તેથી તે સુંદર સ્ત્રીને મળવાની; અને તેની સાથે વાતચીત કરવાની તેને અભિલાષા હતી. પણ તે પાછો તે સ્ત્રીનું સુખદ મંદ હાસ્ય ભૂલી ગયો. વાડ, હવે આપણે એને વધારે વખત ઉચાટમાં રાખવો એ ઠીક નથી; અને આપણે પણ હવે વધારે વખત અટવાવું એ ચોચ નથી. જે પોળની અંદર એનું ઘર આવેલું હતું ત્યાં તે પોળ આગળ તે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તો જખરો ઘોંઘાટ અને શોરબકોર થઈ રહ્યો હતો. વળી આકાશમાં ઉંચે જતા અને સૂર્યનારાયણને ઢાંકી નાખતા ધૂમાડાના ગોટેગોટ તેણે જોયા. તેણે ગગનમાં ચારે તરફ અગ્નિની જ્વાળાઓ ફેલાતી જોઈ. આ જખર આગ કે જે ઘરની આસપાસ ફરી વળીને તેને ખાળીને ખાખ કરતી હતી, તેથી તે ગૃહસ્થની સ્ત્રી, દાદી, માતા અને મિત્રો કળારોળ કરી રહ્યાં હતાં. ત્યાં તેણે ટોળે વળી ઉભેલાં પોતાનાં બધાં સગાં વહાલાં જોયાં; પણ તેમાં તેણે એક પોતાની પ્રિય વસ્તુ જોઈ નહિ; અને તે પ્રિય વસ્તુ તે તેના પરમ સુખનું સાધન તેનું પ્રિય બાળક હતું. તે તેણે તેમાં ક્યાંએ જોયું નહિ. તેણે પોતાનું પ્રિય નાનું બાળક ગુમાવ્યું. તે ત્યાં નહોતું. તેણે પોતાની સ્ત્રીને પોતાના પ્રિય બાળકના સંબંધમાં પૂછપરછ કરી. તે સ્ત્રી કંઈ પણ જવાબ આપી શકી નહિ, પણ ડસકાં ખાતાં ખાતાં કંઈક ભાગ્યું તુટ્યું બોલી કે મારાથી બોલી શકાતું નથી. પણ તેણે ખરી હકીકત શું છે તે શોધી કાઢી; તેના જાણવામાં આવ્યું કે બાળક તો ઘરમાં રહી ગયું છે. જ્યારે આગ શરૂ થઈ ત્યારે તે બાળક ધાવની સમીપમાં હતું; ધાવે તેને પારણામાં સુવાડ્યું હતું. તે તેમાં લસલસાટ ઉંઘતું હતું; અને ધાવ તો એકદમ ઘરની બહાર જતી રહી હતી. ઘરનાં બધાં માણસો આ આગ ચારે તરફ ફરી વળેલી જોઈને ભયભીતપણે એકદમ ઘરની બહાર નીકળી ગયાં હતાં. દરેકને એવો ખ્યાલ હતો કે ઘરના બીજા કોઈ પણ માણસ પાસે તે બાળક હશે. બધાંએ ઘરની બહાર આવ્યાં. પછી જણાયું કે બાળક તો ઘરમાં રહી ગયું છે; અને આગ તો ખૂબ વધી પડી છે, ઘરની ચારે બાજુએ ફરી વળી છે. આથી કેટલાકે કાગારોળ કરી મૂકી; કેટલાકે દાંત કરડવા માંડ્યા; કેટલાકે હોઠ પીસવા માંડ્યા; અને કેટલાકે છાતીઓ કુટવા માંડી, પણ હવે કશોએ ઉપાય રહ્યો નહોતો.

આ ઠેકાણે આ ગૃહસ્થ, તેની સ્ત્રી, માતા, મિત્રો અને તે બાળકની ધાવ, એ બધાં દયા ઉપજાવે એવી રીતે આક્રંદ કરી કરીને પાસે ઉભેલા લોકોને અને પોલીસોને પોતાના બાળકને બચાવવા માટે, પોતાના પ્રિય બાળકને ઉગારવા માટે આજીજી કરતાં હતાં. “ ગમે તે ઉપાયે અમારા પ્રિય બાળકને બચાવો, અમે અમારું સર્વસ્વ આપી દઈશું, આજથી દશ વર્ષ સુધીમાં જે કંઈ ધનપ્રાપ્તિ થશે તે પણ બધું અમે આપી દઈશું. અમારું જે કંઈ હશે તે સર્વ કુરબાન કરીશું. પણ કોઈ અમારા બાળકને બચાવો.” (તમારે એક વાત યાદ રાખવાની છે કે જે દેશમાં આ બનાવ બનવા પાડ્યો છે તે દેશમાં આ દેશના જેટલી વીમા કંપનીઓ નથી.) તે બાળકને અર્થે તેઓ સર્વ આપી દેવા તૈયાર છે. ખરેખર બાળક એ એક ઘણી મીઠી વસ્તુ છે. તે પ્રિય નાનું બાળક અતિ સુખદ વસ્તુ છે, તેથી તે બાળકની ખાતર બધી મીઠકત, આપણી બધી દોલત, અને આપણા બધા સ્વાર્થનો લોગ આપવો એ બરાબર ચોચ છે. પણ ‘રામ’ એક વાતનો ખુલાસો પૂછે છે કે: “બાળક એ સુખનું મૂળ છે ખરું! શું આ દુનીઆમાં બાળકજ મીઠામાં મીઠી વસ્તુ છે? અથવા સુખનું મૂળ તે કોઈ

બીજેજ ઠેકાણે છે ? અહીં જરા બરાબર ધ્યાન આપીને સાંભળજો ! આ ઠેકાણે તે બાળકને અર્થે દરેક વસ્તુનો ભોગ આપવામાં આવે છે, પણ કોઈ ઉત્તમ વસ્તુને ખાતર, કોઈ બીજીજ વસ્તુને ખાતર, શું તે બાળકનોજ ભોગ આમાં આપવામાં નથી આવતો વાડ ? બાળકને ખાતર ધનદોલત માલમીલકત વગેરે સર્વસ્વ આપી દેવામાં આવે છે. પરંતુ તે પ્રિય નાના બાળકનો કોઈ બીજીજ વસ્તુને ખાતર આમાં ભોગ આપી દેવામાં આવે છે. કોઈ બીજીજ વિશેષ વસ્તુને ખાતર તેને કુરબાન કરી દેવામાં આવે છે ! હવે તે વિશેષ વસ્તુ તે બાળક કરતાં જરૂર અધિક સુખદ અને મીઠી હોવી જોઈએ ! તે વિશેષ વસ્તુ તે સુખનું સત્ય કેન્દ્ર હોવું જોઈએ, તે સુખનું ખડું મૂળ હોવું જોઈએ. વાડ, તે વસ્તુ શું છે ? જુઓ તે વસ્તુ તે આત્મા છે ! લોકો પોતે શા માટે આગમાં ફૂટી પડતા નથી ? જો તેઓ પોતે આગમાં ફૂટી પડે, તો તેઓને પોતાનોજ ભોગ આપવો પડે અને તેમ કરવાને તેઓ તૈયાર નથી ! અહીં તે બાળકને ખાતર સર્વસ્વ કુરબાન કરી દેવામાં આવે છે ખડું પણ આત્માને ખાતર તે બાળકને પણ કુરબાન કરી દેવામાં આવે છે !

હવે આપણે જોઈએ છીએ કે તે બાળક કે જે સુખની સર્વથી ઉચ્ચ વસ્તુ હતી તેમાં પણ સુખ છે નહિ. તે બાળક સુંદર, મનોહર અને સુખરૂપ લાસે છે તેનું કારણ કે સુખનો પ્રકાશ કે જે આત્મામાંથી આવે છે તે પ્રકાશવડેજ તે સુખરૂપ લાસે છે. પણ તે પ્રકાશ કંઈ તે બાળકમાં નથી. જો બાળકમાં જ હોત, તો તે બાળકમાં ને બાળકમાંજ સદા કાયમ રહેત. માટે આ ઉપરથી ખુબ ધ્યાનમાં રાખો કે જે સુખરૂપી પ્રકાશવડે તે બાળકનું સુખ સુખરૂપ લાગતું હતું. તે પ્રકાશ આત્મામાંથી જ સ્ફુરતો હતો. તેનું મૂળ આત્મામાં જ હતું.

હવે આપણે જે સુખનું મૂળ છે, જે સુખનું ધામ છે, તેની કંઈક નજીકમાં આવ્યા છીએ. આપણે સમજી શક્યા છીએ કે બાળકને ખાતર કંઈ બાળક પ્રિય નથી, પણ બાળક એ આત્માને ખાતર પ્રિય છે. સ્ત્રી એ કંઈ સ્ત્રીને ખાતર અથવા પતિ એ કંઈ પતિને ખાતર પ્રિય નથી, પરંતુ આત્માને ખાતર જ પ્રિય છે. ખરી વસ્તુસ્થિતિ તે આજ છે. આજ સત્ય છે. વસ્તુને ખાતર વસ્તુને ચાહાઈએ છીએ એમ લોકોનું કહેવું છે. પણ તે તેમ નજ હોઈ શકે, તે તેમ નજ હોઈ શકે. ધનને અર્થે કંઈ ધન પ્રિય નથી, ધન એ આત્માને અર્થે પ્રિય છે. સ્ત્રી કે જે એક વખત બહુ જ પ્રિય હોય છે તે જ્યારે પતિને બરાબર અનુકૂળ રહેતી નથી, ત્યારે અપ્રિય થઈ પડી તેનો તરતજ ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તેમજ પતિ કે જે એક વખત અતિ પ્રિય હોય છે તે જ્યારે તેની સ્ત્રીના લાલમાં અડચણ કરતા થાય છે ત્યારે તેણી તરતજ તેને ત્યજી દે છે. જ્યારે દ્રવ્યથી આપણો હેતુ પાર પડતો નથી ત્યારે તે દ્રવ્યનો પણ આપણે ત્યાગ કરી દઈએ છીએ. તમે નીરોની હકીકત તો જાણતા હશો, તે સુંદર રોમ શહેર, તે પોતાની રાજ્યધાનીનું શહેર, તે તેને જરી પણ ઉપયોગી અને લાલકારક જણાયું નહિ. પણ તેને તો એક પ્રચંડ આગ જોવામાં સુખ જણાયું, તે આખું શહેર સળગાવી ચૂકવામાંજ તેને વિશેષ આનંદ લાગ્યો. આમ જુઓ, તે નજીકના એક ડુંગરના શિખર ઉપર ચડી ગયો; અને પોતાના નોકરોને આજ્ઞા કરી કે જાઓ આખા શહેરને તમે એવું તો સળગાવી મૂકો કે જેથી એક જગ્યા પર પ્રચંડ આગ

ભણકી ઉઠે કે જે ભેઈને મને આનંદ થાય. આ તરફ શહેર બળ્યા કરતું હતું; અને તેને આનંદ થતો હતો. આજ પ્રમાણે તમે ભેશો કે જ્યારે ધન હોલતથી આપણો અર્થ સધાતો નથી ત્યારે આપણે તરત તેનો ત્યાગ કરી દઈએ છીએ. ‘રામે’ એક ચમત્કારી અને અજબ બનાવ નજરેનજર ભેચો છે. ગંગા નદીમાં એક વખત જળખર પૂર આવ્યું હતું, તે પૂર વધ્યાજ કરતું હતું. ત્યાં તે નદીના કાંઠા ઉપર એક વૃક્ષ આવેલું હતું. તેની શાખાઓ ઉપર કેટલાંક વાંદરાં બેઠાં હતાં તેમાં એક વાંદરી અને તેનાં કેટલાંક બચ્ચાં હતાં. આ વધતા જતા પૂરથી આ બચ્ચાંઓ ભયભીત થઈ પોતાની મા પાસે દોડી આવ્યાં પણ પાણી તો જ્યાં તે બધાં બેઠાં હતાં ત્યાં સુધી ચડી ગયું. પછી તે વાંદરી ત્યાંથી એક ઉંચી ડાળીએ ફૂદી ગઈ ત્યાં પણ પાણી આવી ગયું. વળી ત્યાંથી તે વાંદરી તે ઝાડની ઉંચામાં ઉંચી ટોચ ઉપર જઈને બેઠી, પણ પૂરનું પાણી એટલેજ ન અટકતાં તે ત્યાં પણ ફરી વળ્યું. તે વાંદરીનાં બધાં બચ્ચાં તેના શરીરે બાઝી રહ્યાં હતાં. તે પાણી જ્યાં તે વાંદરીના પગ સુધી આવી ગયું કે એકદમ તે વાંદરીએ પોતાના એક બચ્ચાને હાથમાં પકડી પોતાના પગ નીચે દબાવી તેના ઉપર તે ચડી બેઠી. પાણી તો આથીએ ઉંચે ચડ્યું; અને તે વાંદરી બીજું એક બચ્ચું લઈ પોતાના પગ નીચે નાખી તેના ઉપર ચડી બેઠી. હજી પણ પાણી ઉંચે ચડતું ગયું અને તે વાંદરી પોતાના ત્રીજા બચ્ચાને પણ પકડીને નિષ્કુરપણે પોતાના અચાબને ખાતર પોતાના પગ નીચે નાખી તેના ઉપર ચડી બેઠી. દુનીઆમાં બધું આવુંજ છે; જ્યાં લગી આપણા સ્વાર્થ અને લાભને હાનિ ન પહોંચે ત્યાં લગીજ આપણે લોકોને અને વસ્તુઓને ચલાઈએ છીએ. જે ઘડીએ આપણો સ્વાર્થ ન સર્યો તેજ ઘડીએ આપણે દરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરી દઈએ છીએ.

આ પ્રમાણે આપણે નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ કે સુખનું સ્થાન, સુખનું મૂળ આપણા પોતાનામાંજ ક્યાંક છે, એ સુખનું મૂળ આપણામાં છે, પણ તે કયે ઠેકાણે છે? શું તે આપણા પગમાં છે? પગ એ આખા શરીરને ટેકાડપ છે, તેથી કદાચ પગમાં ધારીએ, પણ નહિ, તેમ નથી. જો તે પગમાં હોત તો પગ એજ દુનીઆમાં પરમ પ્રિય વસ્તુ થઈ પડત. અલબત્ત પગ પણ બહારની બીજી કોઈ વસ્તુ કરતાં વધારે પ્રિય છે. પણ તે આપણા હાથ કરતાં કંઈ વધારે પ્રિય નથી! ત્યારે શું હાથ એ સુખનું મૂળ છે? હાથ જો કે પગ કરતાં વધારે પ્રિય છે પરંતુ તે પણ કાંઈ સુખનું મૂળ નથી. ત્યારે શું સુખ તે આપણી આંખમાં કે નાકમાં છે? જો કે આંખ અને નાક એ બેશક હાથ કરતાં વધારે પ્રિય છે ખરાં પણ સુખ તો તેમાંજ નથી. ત્યારે આંખ અને નાક કરતાં પણ વધારે પ્રિય વસ્તુ કયી છે તે શોધી કાઢો. એક સમય આપણે આપું શરીર લઈએ તોપણ આપણને એમજ સમભરે કે તે પણ સુખનું મૂળ નથી. કારણ આપણે ભેઈએ છીએ કે આ આપું શરીર આપણે છોડતા જઈએ છીએ; આપણે પ્રત્યેક ક્ષણે વિકાર પામતા જઈએ છીએ; અને શ્રોડાં વર્ષોમાં આપણા શરીરના દરેકે દરેક પરમાણુ નવા બની જાય છે. ત્યારે તે સુખ કદાચ આપણા મસ્તકમાં, આપણી બુદ્ધિમાં અથવા તો આપણા મનમાં હશે કે તે બુદ્ધિ કરતાં પણ કોઈ વસ્તુ વધારે પ્રિય છે? તેની આપણે તપાસ કરીએ. જો કોઈ વસ્તુ બુદ્ધિ કરતાં વધારે પ્રિય અને સુખદ હોય તો તેજ જરૂર સુખનું સ્થાન હોવું જોઈએ; અને તે વસ્તુ તે આપણું જીવન (Life) છે, અથવા હિંદુઓના શબ્દમાં કહીએ તો તે પ્રાણ છે. કારણ કે લોકો બહુ વખત બુદ્ધિનો

નાશ થતાંએ જીવનું પસંદ કરે છે. કાંતો તદ્દન મરી જવું, અથવા ચિત્તજન્ય, દિવાના માણસ તરીકે જીવન ગાળવું એ બેમાંથી એક સ્થિતિ આપણે પસંદ કરવાની હોય તો તેમાંથી ચિત્તજન્યની-દિવાના તરીકેની સ્થિતિજ દરેક જણ પસંદ કરશે. આવી રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે જીવનના યજ્ઞમાં બુદ્ધિનું પણ બળિદાન આપવામાં આવે છે. ત્યારે હવે તમને એમ લાગશે કે જીવન-વ્યક્તિગત જીવન એજ સુખનું સ્થાન હોવું જોઈએ ! જેમાંથી સર્વ સુખ સ્ફુરે છે એવા સુખનો ભાનુ એજ હોવો જોઈએ ! વાડ એ પ્રમાણે છે ખડું કે નહિ એની પણ તમે ખાતરી કરી જુઓ. વેદાન્ત તો કહે છે કે ના, જીવન પણ સુખનું સ્થાન નથી. સુખનું ધામ-આબ્યન્તર સ્વર્ગ તો એથીએ હજી દૂર છે; “એ તો માનુષી અને વ્યક્તિગત જીવનથી પણ પર છે.”

‘રામ’ એક વખત મરણ પથારીએ પડેલા એક જીવાન ગૃહસ્થને જોવા ગયો હતો; તે માણસ ઘણા ખરાબ વ્યાધિથી પીડાતો હતો, એના શરીરમાં અતિશય વેદના થતી હતી. શરૂઆતમાં દર્દ પગનાં આંગળાંમાં થતું હતું. પ્રથમ તે કંઈ એટલું બધું નહોતું પણ ધીરે-ધીરે વધવા માડયું; અને તેનું આખું શરીર તણાઈ જવા માડયું. હવે થોડે થોડે તે દર્દ ઠીંચણ સુધી વધી ગયું. અને ત્યાંથીએ આગળને આગળ વધતુંજ ગયું. આખરે તે ભયંકર દર્દ તેના જઠર સુધી પહોંચ્યું; અને જ્યારે તે તેના રક્તાશયમાં ફરી વળ્યું કે તરતજ તે મરણ પામ્યો. આ વખતે તેને એટલી બધી પીડા થતી હતી કે જેને લીધે આ મરનાર આખર વખતે નીચે પ્રમાણે શબ્દો બોલ્યા કરતો હતો. “આ શરીર ક્યારે પડી જશે ? આ પ્રાણ ક્યારે મારો છૂટકો કરશે ?” તે યુવકના અંતકાળના આવા શબ્દો હતા. તમે જાણો છો કે આ દેશમાં જ્યારે કોઈ માણસ મરી જાય છે ત્યારે તમે એવું કહો છો કે He gave up the ghost, તેણે સેતાનનો ત્યાગ કર્યો અને હિંદુસ્તાનમાં અમે કહીએ છીએ કે He gave up the body, તેણે દેહ છોડ્યો. અમારામાં અને તમારામાં શો તફાવત છે તે આના ઉપરથી તમને સ્પષ્ટ જણશે. અહીં તમારે ત્યાં શરીરને આત્મા સમાન ગણવામાં આવે છે; અને સેતાન તે જાણે શરીરરૂપી આત્માને વળગ્યો હોય એવું માનવામાં આવે છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં શરીરને પોતાના સ્વરૂપથી કોઈ બાહ્ય વસ્તુ તરીકે ગણવામાં આવે છે; અને આત્માને પોતાના ખરા સ્વરૂપ તરીકે ગણવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે કોઈ માણસ મરી જાય છે ત્યારે તે માણસ મરી જાય છે એમ માનતા નથી. પણ એમ માને છે કે માત્ર દેહાંતર થાય છે, બોળીઈ બદલવામાં આવે છે; પણ તે બંને કંઈ નાશ પામતો નથી; અને આજ ભાવના શબ્દો તે મરનાર યુવકમાંથી નીકળતા હતા કે “અરે ! હું ક્યારે આ શરીર છોડીશ ? આ પ્રાણ ક્યારે છૂટી જશે ?”

અહીં જીવન કરતાં પણ કોઈ ઉચ્ચ વસ્તુ આપણી પાસે છે; પ્રાણ કરતાં પણ તે ચઢી-આતી છે. તે વસ્તુ એ છે કે જેને “માડું જીવન” “મારો પ્રાણ” એમ કહે છે. તે કોઈ એવી વસ્તુ છે કે જે જીવનને અને પ્રાણને ધારણ કરે છે. છતાં તે પ્રાણ અને જીવનથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, વળી તે કોઈ એવી વસ્તુ છે, કે દરેક જણના પ્રાણ અને જીવન કરતાં પણ વધારે સુખરૂપ છે. અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે એજ પ્રાણ અથવા જીવન તે વ્યક્તિમાં રહેલા શ્રેષ્ઠ ચૈતન્યને-કે જે ચૈતન્ય પ્રાણ કરતાં પણ ઉચ્ચ છે તેને-સંતોષ આપતું નથી ત્યારે તે પ્રાણ અથવા જીવનનો પણ ભોગ આપવામાં આવે છે. તે પ્રાણ અથવા જીવનને ત્યજ દેવામાં આવે છે. અહીં આપણે કોઈ એવી વસ્તુ જોઈએ છીએ કે

જે આપણા પ્રાણ અને જીવન કરતાં પણ ઉત્તમ છે; અને જેને અર્થે એ પ્રાણ અને જીવનનો લોગ આપવામાં આવે છે; તે વસ્તુજ અવશ્ય સર્વથી વધારે સુખરૂપ હોવી જોઈએ, તેજ આનંદનું સ્થાન હોવું જોઈએ. તેજ આપણા દેહાસનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને મૂળરૂપ હોવું જોઈએ. પ્રાણ અથવા જીવન એ આપણને યુદ્ધિ કરતાં પણ અધિક પ્રિય શાથી લાગે છે; તે હવે આપણને બરાબર સમજાયું છે. કારણ કે એ પ્રાણ તમારી અંદર રહેલા આત્માની, સત્ય સ્વરૂપની બહુજ સમીપમાં છે. આપણાં નેત્રો કરતાં પણ આપણી યુદ્ધિ આપણને વધારે પ્રિય શાથી લાગે છે? કારણ કે યુદ્ધિ એ નેત્રો કરતાં આત્માની વધારે સમીપમાં છે; અને એ નેત્રો પગ કરતાં વધારે પ્રિય કેમ લાગે છે? કારણ કે પગ કરતાં એ અંતરાત્માની વધારે ઝાંખી કરે છે. દરેક જણ બીજાના-પડોશીના બાળક કરતાં પોતાના બાળકને રૂપાણું શાથી ગણે છે વાડ? વેદાન્ત કહે છે કે ‘જેને તમે ગહાડું કહો છો તેને તમે તમારા આત્મારૂપી સુવર્ણરસાયનથી રસો છો’ કોઈ પણ પુરતક કે જેની અંદર તમારી પોતાની લેખિનીથી લખાએલો એકાદો નિબંધ છે તે બીજા કોઈ પણ પુરતક કરતાં-પછી ભલે તે પુરતક કદિ પેલોટો જેવાની કલમથી લખાયલું હોય તોપણ-તે તમને ઘણુંજ ઉત્તમ શાથી લાગે છે? કારણ કે એ પુરતક કે જેને તમે ‘ગહાડું’ કહો છો તેમાં તમારા આત્માનો પ્રકાશ પડ્યો છે, ને તમારી અંદર રહેલી સ્વર્ગીય દિવ્યતાના પ્રકાશથી તે દિવ્ય બનેલું છે. આવી રીતે હિંદુઓ કહે છે કે તમારા આનંદનું નામ અને ધામ એ તમારી અંદરજ છે. અખિલ સ્વર્ગ એ તમારી અંદરજ છે, સર્વ સુખનું મૂળ તે તમારી અંદરજ છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી સુખને બહારના વિષયમાં કયાંય શોધ્યા કરવું એ કેવું અયુક્ત છે?

હિંદુસ્તાનમાં એક એવી વાત પ્રચલિત છે કે, એક આશક હતો, તે પોતાની માથુક અર્થે વિરહથી બુર્યા કરતો હતો. વિરહથી તેનું શરીર છેક સુકાઈ ગયું હતું અને તેનાં હાડકે હાડકાં દેખાતાં હતાં. તેના શરીરમાં જરીએ માંસ કે લોહી રહ્યું નહોતું. એ દેશને રાજા કે જેના રાજ્યની અંદર આ જીવાન માણસ રહેતો હતો તેણે તેને એક દિવસે પોતાના દરબારમાં બોલાવી મંગાવ્યો, તેમજ તેની માથુકને પણ પોતાની હજુરમાં હાજર રખાવી. રાજાએ બ્યારે જોયું કે એ સ્ત્રી તો નરી કુવડ જેવી છે, ત્યારે તેણે પોતાના દરબારને શોભાવે એવી સુંદર નવચૌવનાઓ બોલાવી મંગાવી અને પેલા આશકની આગળ હારબંધ ઉભી રાખી અને તેમાંથી કોઈ પણ એક પસંદ કરી લેવાનું તેને ફરમાવવામાં આવ્યું. પેલો માણસ બોલ્યો: હે શાહ! હે રાજા! આપ મૂર્ખા ન બનો. આપ જાણો છો કે ઇશક એ માણસને કેવો અંધ બનાવી દે છે? હે રાજા! આપ એ આપની દૃષ્ટિથી નહિ જોઈ શકો. ગહારી દૃષ્ટિથી તેણીને જુઓ અને પછીથી આપ કહો કે તે સ્ત્રી સુંદર છે કે કુવડ છે. આ દુનિયાના સર્વ મોહનું આજ રહસ્ય છે. દુનિયાના સર્વ પદાર્થોના આકર્ષકપણાની એજ કુચી છે. હે મનુ-બ્યો! તમે તમારી દૃષ્ટિવડેજ સર્વ વસ્તુઓને મોહક બનાવો છો. તે તે દૃષ્ટિથી તે તે વસ્તુઓ તરફ જોઈ તેના ઉપર તમેજ તમારો પ્રકાશ નાંખો છો. આપણે ગ્રીસના પુરુષમાં ઇકોના સંબંધમાં કથા વાંચીએ છીએ કે તે પોતાનીજ પ્રતિમામાં આસક્ત બની હતી. દરેક મોહક પદાર્થોના સંબંધમાં આવુંજ છે. તે તમારી અંદર વિરાજતા આત્માનુંજ, તમારી અંદર રહેલા સ્વર્ગનુંજ કેવળ પ્રતિબિંબ છે. તે માત્ર તમારીજ છાયા છે વસ્તુસ્થિતિ આવી છતાં તમે તમારી પોતાનીજ છાયા પકડવા દોડો એ કેવું વિચિત્ર છે?

એક નાનું બાળક, એક છોકરૂં નાનું બાળક કે જે તરતમાંજ હજી માંડમાંડ ગોદણીએ ચાલતાં શિખ્યું હતું, તેની હકીકત 'રામ' બહુ છે. તે નાના બાળકે એક સમયે પોતાનો પડછાયો જોયો, તે તેને કાંઈ અજબજાબ ચીજ જણાઈ. તે બાળકને તે પડછાયાનું માથું પકડવાનું મન થયું. તેણે તે પડછાયાના માથા તરફ ગોદણીએ ચાલવા માંડ્યું, પણ તે પડછાયે પણ તેની સાથે સાથે તેવીજ રીતે ચાલવા માંડ્યું. તે બાળક જેમ જેમ આગળ ગયું, તેમ તેમ તેનો પડછાયો પણ આગળ ને આગળ ગયો. બાળકે માથું પોતાના હાથમાં નહિ આવવાથી રડવા માંડ્યું. બાળક ચાલતાં ચાલતાં ધણ દૃઢને પડી જતું તો તેની બેડે તેનો પડછાયો પણ પડી જતો. તે બાળક જરા ઉંચું થઈ જ્યાં ફરી પોતાનું માથું પકડવા જતું હતું, તેવામાં તેની માતા કે જે આ બધું જોયાં કરતી હતી, તેણીને પોતાના બાળકની દયા આવવાથી તેણીએ તેનો હાથ લઈ તેને માથે અડકાડાવ્યો અને હવે જુઓ કે તે પડછાયાનું માથું તે બાળકના હાથમાં આવ્યું. એજ પ્રમાણે તમે તમારું માથું પકડો એટલે તેની સાથેજ તમારા પડછાયાનું માથું પણ પકડાશે. સ્વર્ગ ને નરક તમારા પોતાની અંદરજ છે. શક્તિ, આનંદ અને જીવનનું મૂળ, એ તમારી પોતાની અંદરજ છે. મનુષ્યનો પ્રભુ, કુદરત અને પ્રભુઓ એ સર્વે તમારા પોતામાંજ છે. હે જગતના લોકો ! તમે સાંભળો, આ યોગ્ય ધરના છાપરા ઉપરથી, મોટાં શહેરોના ચકલાઓ ઉપરથી અને ખીજા રાજ-માર્ગો ઉપરથી સર્વેને બહાર કરવા યોગ્ય છે. આ યોગ્ય સર્વે જનોએ ઉંચે સ્વરે ગર્જી ગર્જીને પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે કે તમે કોઈ પણ વસ્તુને બહુવા માગતા હો, તમે કોઈ પણ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માગતા હો તો તમે તમારા પડછાયા પાછળ દોડશો નહિ ! પરંતુ તમે તમારા માથાનેજ પકડજો. તમે અંતર્મુખ થાઓ. આ તમે એકવાર બરાબર સમજો અને પછી તમે જોશો કે ગગનમંડળના તારાઓ તે તમારીજ ઉપબવેલી સૃષ્ટિ છે, તમે જોશો કે ગ્રેમના સર્વે વિષયો, દુનિયાના સડળ મોહક અને આકર્ષક પદાર્થો, એ તમારાં પોતાનાંજ પ્રતિબિંબ-કેવળ તમારી પોતાનીજ છાયા છે. આ કેવું અચોચ છે કે “ટોપી અને ઘંટડીઓ” માટે આપણે આપણો પ્રાણ પણ આપીએ છીએ; અને જીવતોડ મહેનત કરીને આખરે માત્ર ધૂમાડાના બાચ-કાજ ભરીએ છીએ.

હિંદુસ્તાનમાં એક સ્ત્રીના સંબંધમાં એક રસુજી વાત છે. એ સ્ત્રીએ પોતાના ઘરમાં પોતાની એક સોય જોઈ નાંખી અને પછી ઘરની બહાર જઈને તે જોવાએલી સોયને જોળવા માંડી. કોઈએ પૂછ્યું કે: “તમે શું જોળો છો ?” તેણીએ જવાબ આપ્યો કે “હું ગહારી જોવાયેલી સોય જોળું છું” પૂછનારે ફરીથી પૂછ્યું કે “તમે તે કયે ઠેકાણે જોઈ ?” તેણીએ કહ્યું કે “ઘરમાં.” તે ગૃહસ્થે કહ્યું કે “ઘરમાં જોવાયેલી સોયને ઘરની બહાર-પોળમાં શોધવી એ તે કેવી મૂર્ખાઈ ?” તેણીએ આ સાંભળી જવાબ આપ્યો કે “ગહારે ગહારા ઘરમાં દીવો કરવા તેલ નથી, અને આ પોળમાં તો આ પોળના ફાનસનું અજવાળું છે તેથી ગહારી જોવાઈ ગયેલી સોય ઘરમાં ન શોધતાં ઘરની બહાર પોળમાં શોધું છું.”

જનસમાજના સંબંધમાં પણ આવુંજ છે. સ્વર્ગ એ તમારા પોતાની અંદરજ છે. નંદન-વન, સર્વે સુખનો સાગર, એ સર્વે તમારા પોતાના અંતરમાંજ છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છતાં તમે પોળોમાં પડેલી વસ્તુઓમાં, બહારના પદાર્થોમાં, ઇંદ્રિયોના અર્થોમાં, સુખ મેળવવા મથો છો એ કેવું આશ્ચર્યકારક છે ?

આના જેવીજ અમારે ત્યાં-હિંદુસ્તાનમાં એક ચિત્તભ્રમવાળા માણસના સંબંધમાં એક ખીજ રમુજ વાત પ્રચલિત છે. એક પોળમાં કેટલાક છોકરાઓ રમત રમતા હતા, તેમની આગળ એક ચિત્તભ્રમવાળો માણસ આવીને કહેવા લાગ્યો કે: આપણા શહેરના કોટવાલને ત્યાં આજે એક મોટી ન્યાકતની ધામધૂમ થઈ રહી છે. ત્યાં બધા છોકરાઓને પણ નોતરવામાં આવ્યા છે. મીઠાઈની વાત આવી એટલે પછી છોકરાઓની વાત તો તમે જાણો છો? શહેરના કોટવાલને ત્યાં ઉઠાણી છે તેની પેલા ચિત્તભ્રમવાળા માણસે ખાત્રી આપવાથી તે બધા છોકરાઓ તે કોટવાલને ઘેર દોડી ગયા; પરંતુ ત્યાંતો ઉઠાણી કે બુલ્લણી કશુંએ નહોતું. આથી બિચારા છોકરાઓ અંબવાણા પડી ગયા; અને એમની હાંસી થઈ. ત્યાં પેલો ચિત્તભ્રમવાળો માણસ પણ એમની પછવાડે પછવાડે આવ્યો હતો, તેને છોકરાઓએ પૂછ્યું: ભાઈ! આ મોટી વાત છે એ જાણવા છતાં તમે પણ અહીં કેમ આવ્યા છો? પેલા માણસે જવાબ આપ્યો કે: રખેને ખરેખાર ઉઠાણી ઠરે! ગપ ગોળો પણ કદાચ ખરી વાત ઠરે તો હું રહી જઈ કેની! અને હું રહી જઈ એ મને ઠીક ન લાગ્યું તેથી હું પણ તમારી પછવાડે પછવાડે આવ્યો છું.

જગતના મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ એવુંજ છે. તેઓ પોતાની કલ્પનાથી કે પોતાનીજ વાંચનાથી પુષ્પોને રમ્ય બનાવે છે; વિશ્વની દરેક વસ્તુને મોહક બનાવે છે; પોતાનીજ કલ્પનાથી દરેક વસ્તુ ઈચ્છિયા લાયક બનાવે છે; અને પછી પેલા ચિત્તભ્રમવાળા માણસની માફક એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેમની પાછળ પાછળ જવાનું પસંદ કરે છે કે રખેને અમે રહી ન જઈએ!

ઉપસંહાર

ખરા સુખનું ધામ તમારી પોતાનીજ અંદર છે, તેને તમે પ્રાપ્ત કરો; અને પછી તમારી સર્વે કામનાઓ તત્કાળ તૃપ્ત થઈ જશે, અને હુઃખ તથા આપત્તિનો અંત આવી જશે.

જુઓ આ રાતનાં વૃક્ષો, છાત્રનાં એ સગાં મહારાં;
 જીવન મુજમાં ધડકતું જે, ખડકમાં પણ ધડકતું તે.
 મહારાં માંસ આ પૃથ્વી રહું સ્નેહે પશુઓથી.
 સદા હું કૂર ભમરીથી, મધુર મધુ મહિકાઓનું.
 મજેતું પુષ્પ શું ખીલ્યું! સ્ફુરણ મુજ પ્રેમનું એ છે;
 અને આ પાણીનાં ઝરણાં, વહે છે મહારી ઇચ્છાએ.
 પ્રકાશે ભાનુ આ ગગને, લટકતા પુષ્પ શો શિરે;
 વણે મૃત્યુ જીવન-તાણો સદા હું હું અમર તોએ.
 નથી જન્મે કદી હું તો, છતાં મુજ શ્વાસ ઉચ્છવાસો;
 ઉજળતા સાગરે અગણિત, મહા છોળો સદા એ તો.

અરે! સુખનું ધામ તે તમારી અંદરજ છે, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખ મેળવવા મથો નહિ, તમારી અંદર રહેલા સુખનો સ્વાનુભવ કરો!

૧૫-પરિમિતમાં અપરિમિત.

બાનુઓ અને ગૃહસ્થોના સ્વરૂપે વિરાજતો રહારો અનન્ત આત્મા !

આજનો વિષય શરૂ કરતા પહેલાં ભહુ ભાગે દુનિયામાં ઓતાજનો કેવા પ્રકારના હોય છે તેમના સંબંધમાં હું બે શબ્દો બોલવાની જરૂર ગણું છું.

દુનિયામાં બહુ ભાગે લોકો એવા હોય છે કે તેઓ પોતે પોતાના કાનથી સાંભળતા નથી, પણ બીજાના કાનથી સાંભળે છે. તેઓ પોતે પોતાની આંખોથી જોતા નથી પણ મિત્રોની આંખોથી જુએ છે. પોતાની રૂચિથી રસ-સ્વાદ લેતા નથી, પરંતુ બીજાની રૂચિથી લે છે. આ બધું કેવું વિચિત્ર છે ! હે જગતના માનવીઓ ! હરેક પ્રસંગે તમે તમારી આંખોથી જુઓ, તમે તમારા કાનથી સાંભળો, હરેક પ્રસંગે તમે તમારી પોતાની સમજશક્તિનો ઉપયોગ કરો, તમારાં આંખ, કાન કંઈ અમર્યાદા અને શોભા માટે નથી; પરંતુ તે તમારા પોતાના ઉપયોગને અર્થે જ છે.

એક દિવસ ‘રામ’ એક મહોદ્ધામાંથી પસાર થતો હતો, તેવામાં ત્યાં તેને એક ગૃહસ્થનો મેળાપ થયો. તેણે ‘રામ’ને કહ્યું: તમે આવો પહેરવેશ કેમ પહેરો છો ? આવો પહેરવેશ પહેરવામાં તમારો શો હેતુ છે ? તમે અમારું ધ્યાન શા માટે ખેંચો છો ? ‘રામ’ તરફ તે હસ્તેશ મંદમંદ અને ખડખડ હસ્યા કરે છે. રામ કહે છે કે જો તમને હિંદુ સાધુઓના પહેરવેશથી આનંદ પડતો હોય અને મંદહાર્ય આવતું હોય તો તમારા મંદહાર્યથી મને આનંદ થાય છે.

તમારું મંદહાર્ય એ રહારું મંદહાર્ય છે.

પણ મહેરબાની કરી ચોચ રસ્તે જાઓ. જો વર્તમાનપત્રો કોઈ પણ માણસની તરફેણમાં અથવા વિરૂદ્ધમાં એક પણ શબ્દ લખે તો સમસ્ત જનસમાજ તે મંજૂર કરી લે છે.

આ વર્તમાનપત્રો આમ લખે છે અને તે વર્તમાનપત્રો તેમ લખે છે એમ લોકો કહે છે. પણ વર્તમાનપત્રોના લખાણોનું મૂળ શું છે ? સામાન્ય રીતે છોકરાઓ અને સ્ત્રીઓ એ વર્તમાનપત્રોના બજાર આપનારા હોય છે. એ બધી બીના કંઈ વિદ્વાન લેખકને હાથેથી લખાએલી હોતી નથી. પણ તે હલકી પંક્તિના બજારપત્રીઓના હાથેથી લખાએલી હોય છે. જો કોઈ શહેર-ફોજદાર જેવો મોટો માણસ, બીજા કોઈ માણસનાં વખાણ કરવા લાગે, અથવા લોકમાં ગયાતિ પામેલો કોઈ માણસ કોઈને માન આપે તો બીજા બધા લોકો પણ તેમજ કરવા મંડી પડે છે. આ કંઈ સ્વતંત્રતા ન કહેવાય. હરેક પ્રસંગે તમારા પોતાના કાનમાં તેમજ તમારી પોતાની આંખોનો ઉપયોગ કરવો એજ સ્વતંત્રતાનો અર્થ છે.

જે માણસે 'રામ'ને પૂછ્યું હતું કે તમે આવો પહેરવેશ કેમ પહેરો છો ? તેને 'રામે' જવાબ આપ્યો કે ભાઈ, મને કહો કે હરે આ રંગતું વસ્ત્ર શા માટે નહિ પહેરવું અને કોઈ બીજાજ રંગતું પહેરવું ? આના બદલે 'રામે' શા માટે કાળા કે ઘોળા રંગતું વસ્ત્ર પહેરવું જોઈએ ? મેહેરબાની કરીને એતું કોઈ કારણ હોય તો તે મને કહો કે એમાં તમને શો દોષ જણાય છે ? તે કોઈ પણ દોષ જણાવી શક્યો નહિ; અને તેણે સ્વિકાર્યું કે મહારા રંગીન વસ્ત્રના જેવુંજ તમારું રંગીન વસ્ત્ર પણ તમને અનુકૂળ છે. મહારા વસ્ત્રની પેઠે આ તમારું વસ્ત્ર પણ ટાઢ તડકામાંથી તમારું સંરક્ષણ કરે છે. બીજા રંગની માફક આ રંગ પણ સરસ છે. કોઈ પણ વસ્ત્ર જોશો તો તેને કોઈ ને કોઈ રંગ તો હશેજ. જો તેને કાળો રંગ હશે તો તે પણ એક રંગ છે. અને ઘોળો રંગ હશે તો તે પણ એક રંગ છે. જો તે ગુલાબી હશે તો તે પણ એક રંગ છે. આ કે તે કોઈ પણ યતનો તેને રંગ તો હોય છેજ, રંગ વગર તે કોઈ શકેજ નહિ.

'રામે' તેને કહ્યું કે તમે તમારા પ્રતિ, તમારી આંખો પ્રતિ અને તમારા કાન પ્રતિ દયાળુ થાઓ. તમે તમારી આંખોનો ઉપયોગ કરો; તમે તમારા કાનનો ઉપયોગ કરો; અને ત્યાર પછીજ તમે નિર્ણય ઉપર આવો. તમે બીજાઓએ કરેલા નિર્ણય પકડી બેસો નહિ. તમે બીજાના અભિપ્રાયથી લેવાઈ જાઓ નહિ. બીજાના અભિપ્રાયોથી લેવાઈ જવાની નબળાઈથી જેમ તમે દૂર રહેશો તેમ તમે સ્વતંત્ર બનશો.

તમે તમારાજ કાનથી, તમારીજ બુદ્ધિથી અને તમારીજ તુલના શક્તિથી આ ભાષણ સાંભળો, એવી 'રામ'ની ઇચ્છા છે. જો તમે આ ભાષણો બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળશો, તો 'રામ' તમને ખાતરી આપે છે કે એથી તમને મહાન ફાયદો થશે. ઉદ્વેગ, ભય અને દરેક બતના ઉપદ્રવથી તમે મુક્ત થશો.

લોકો કહે છે તે તમે જાણો છો કે સર્વેને માત્ર ધનજ જોઈએ છીએ. પણ સાહેબ, તે ધન તમને શાને માટે જોઈએ છીએ ? તમે તે ધન સુખનેજ અર્થે ચઢાઓ છો, બીજા કશાને અર્થે નહિ. છતાં તે ધનથી સુખ મળતું નથી. તમને સુખ મળે એવી તો અહીં એકજ વસ્તુ છે. કેટલાક એમ કહે છે કે અમે એવાં ભાષણો સાંભળવા માગીએ છીએ કે જે અમારા હૃદયમાં સારી છાપ પાડે અને ઊંડી અસર કરે—અર્થાત્ અમે એવાં ભાષણો સાંભળવા માગીએ છીએ કે જે અમને તત્કાળ અને પ્રત્યક્ષ ફળ આપે. તમે કોઈ બાળકના જેવા ન થશો. કોઈ પણ બાળક આગળ એકાદી મહોર કે શકરપારાનો કકડો ધરશે તો તે બાળક તરત તે બેમાંથી શકરપારાનો કકડો લેશે, કે જેને ખાવાથી તેજ વળતે તે બાળકનું ગળ્યું મ્હોં થાય. તે કંઈ સોના રૂપાનો કકડો લેશે નહિ. તમે પણ તે બાળકના જેવા ન થશો.

કેટલીક વખત ભાષણો અને વક્તૃત્વ એ તરત અસર કરનારાં થઈ પડે છે; પણ તે માત્ર શકરપારા જેવાંજ હોય છે. એમાં કોઈ બતની બાજુની અસર હોતી નથી. અહીં તો એક એવી વસ્તુ છે કે જે તમારા ઉપર બાજુની ચિરસ્થાથી અસર કરશે. લોકો યુનિવર્સિટીઓમાં અને કોલેજોમાં ત્યાંના પ્રોફેસરો (પંડિતો) અને ઉપદેશકોનાં ભાષણો કલાકે કલાકે સાંભળે છે, પણ ત્યાં તે પ્રોફેસરો વક્તૃત્વશક્તિ બતાવતા હોય અથવા તો વક્તૃત્વ કળાના નિયમોને અનુસરતા હોય એમ કંઈ જણાતું નથી. પ્રોફેસરો સામાન્ય રીતે ધીમે ધીમે, શાંતિથી અને

વિદ્યારી વિદ્યારીને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ આગળ લાવણો આપે છે. પણ વિદ્યાર્થીઓએ તેઓના મ્હોંમાંથી નીકળતો એકે એક શબ્દ ગ્રહણ કરવોજ નેધએ. પછી તે પ્રોફેસરમાં વિદ્યાર્થી ઉપર તત્કાળ અસર કરે એવી ઈશ્વરી શક્તિ હોય કે ન હોય, પણ વિદ્યાર્થીઓએ તો તેઓના મ્હોંમાંથી નીકળતા દરેકે દરેક શબ્દ ઝીલી લેવા નેધએ.

આ પ્રમાણે આજે ‘રામ’ પણ દુનિયાને કહે છે કે જેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓ પ્રોફેસરના શબ્દો સાંભળે છે તેવીજ રીતે દુનિયાએ પણ ‘રામ’ના શબ્દો સાંભળવા નેધએ. તમે કદાચ એમ કહેશો કે આ શબ્દો આડંબરના છે, પણ હા, એ વખત હવે આવે છે કે જ્યારે.....?

પરિમિતમાં અપરિમિત એ આજ રાત્રિની ચર્ચાનો વિષય છે. જ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવું એ દુર્ઘટ છે; અને તેમાં પણ વળી તત્ત્વજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવું એ તો ઘણુંજ દુર્ઘટ કામ છે. સ્પોકેટિસ અને તેના શબ્દો સંપૂર્ણ રીતે ખરા છે કે “જ્ઞાન એ સદ્ગુણ છે” અતે આ એક એવો વિચાર છે, કે જે આખી આદમ જાત ઉપર સત્તા લોગવશે. એ એજ જ્ઞાન છે કે જે મનુષ્ય જાત ઉપર સત્તા લોગવે છે. એ એજ જ્ઞાન છે કે જે કર્મમાં રૂપાંતર પામે છે. લોકોને બધું તૈયાર થએલું નેધએ છે, પણ તે તૈયાર થએલું લાંબો વખત ટકતું નથી. ‘રામ’ તમને એવું જ્ઞાન આપે છે કે જે તમને કર્મની અનંત શક્તિમાં ફેરવી નાખશે. એને લોકપ્રિય કરવું એ મુશ્કેલ છે, તોપણ આ કઠિન અને અઘરા વિષયને જેમ યને તેમ સરળ કરવા અમે યત્નતો પ્રયાસ કરીશું.

દુનિયામાં તમને જે નાનામાં નાની વસ્તુ જણાય તેનાથી આપણે પ્રથમ શરૂઆત કરીશું. એક ખસખસનો દાણો અથવા રાઈનો દાણો અથવા તમારી મરજીમાં આવે તેવું કોઈ પણ બીજ દ્યો. આ બીજ ઘણુંજ નાનું છે. એને હથેળીમાં મૂકી મ્હોં આગળ ધરો. આ બીજ એ શું છે? તેને આપણે જરા તપાસીએ.

જમીનમાં આ બીજને વાવો. ઘણાજ થોડા વખતમાં તેમાંથી સુંદર પાનવાળો એક છોડ થશે, અને અસુક સમયે તે એક મૂળ બીજ તે આપણને પાછાં હજારો બીજાં બીજાં આપશે. આ આપણને મળેલાં હજારો બિયાં પાછાં વાવી દો અને તેમાંથી આપણને તેજ જાતનાં પાછાં લાખો બિયાં મળશે. વળી તમે પાછાં લાખોએ વાવી દો અને તેમાંથી પાછાં કરોડો બિયાં મળશે. આ શો અમત્કાર? તે મૂળ બીજ કે જેનાથી આપણે શરૂઆત કરી હતી તે હવે ક્યાં છે? તે તો આ જમીનમાં નાશ થઈ ગયું છે. તે હવે હતું નહોતું થઈ ગયું છે. પણ તે બીજાંમાંથી તેજ જાતનાં લાખો અને કરોડો બીજ હવે આપણે પ્રાપ્ત કર્યા છે. આ મૂળ બીજ કે જેનાથી આપણે આરંભ કર્યો છે, તેની અંદર કેવું અપરિમિત સામર્થ્ય, કેવી અપરિમિત અનુદાત્ત (ઉત્પત્તિ નહિ થયેલી) શક્તિ ગૂઢપણે તિરોલાવ પામીને રહેલી હતી!

હવે પાછો એક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે “આ ખસખસનું અથવા રાઈનું બીજ છે; એમ કહેવામાં તમારો શો આશય છે? માત્ર બીજનો આકાર, કદ, વજન અને ગંધજ કહેવાનો આપનો ભાવ છે, પરંતુ “તેના જેવી બીજ અનેક આકૃતિઓની ઉત્પત્તિનું સ્થાન” એવો પણ બીજો અને ખરો અર્થ તેનો ખરો કે નહિ? વજનમાં, રંગમાં, વાસમાં, અને સ્વાદમાં એ મૂળ બીજના જેવુંજ આપણે એક બીજું કૃત્રિમ બીજ બનાવીએ. પણ તે

૧ ‘રામ’ આ વખતે તકન શાંત થઈ ગયા હતા; અને એના વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા કે આખી દુનિયા જરૂર એક વખત આધ્યાત્મિક જીવનના ઝરામાંથી તૃપ્તિપર્યંત પાન કરશે અને અતિમ લક્ષ્ય કે જે ‘રામ’ દર્શાવી રહ્યા હતા તેજ માનવ જાતિનું નિર્માણ-સ્થાન બનશે.

કદિ મૂળ બીજ જેવું નહિજ નીવડે. તે તો એક રમત જેવુંજ થશે, તે તો એક બાળકના રમકડા સમાનજ બનશે. આવી રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે બીજ એ શબ્દમાં આંતર અને બાહ્ય એમ બે અર્થ રહેલા છે. આકૃતિ, કદ, વજન અને તેના જે જે ગુણો આપણે આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી બાણી શકીએ, એ તો બીજ શબ્દનો બાહ્ય અર્થજ છે; અને અપરિમિત અને અનંત સામર્થ્ય, અપરિમિત અને અનંત છુપી શક્તિ એ બીજની આકૃતિમાં ગૂઢપણે રહેલ હોવાથી એ બીજ શબ્દનો આંતર અર્થ અનંત અને અદ્ભુત વસ્તુ એવો છે. એજ રીતે આપણે હરેક પરિમિત પદાર્થમાં અપરિમિતપણું જોઈ શકીએ છીએ. હરેક હદવાળી આકૃતિમાં અનહદ સામર્થ્ય અને અનહદ અનુદ્ભૂત શક્તિ, અનહદ ઉત્પાદક શક્તિ રહેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ; અને એ આંતર અનંતતા, તેજ એ બીજ શબ્દનો ખરો અર્થ છે, તેની બાહ્ય આકૃતિ એ કાંઈ તેનો ખરો અર્થ નથી. જો એજ ખરો અર્થ હોય તો પછી તેના બાહ્ય આકારના નાશની સાથેજ આ અપરિમિત અનુદ્ભૂત શક્તિ, આ અનેક ઉત્પાદક શક્તિ પણ નાશ પામવી જોઈએ; પણ તેમ બને છે ? આ બીજનું બાહ્ય સ્વરૂપ જમીનમાં સડીને નાશ પામે છે, પણ શું તે બીજમાં રહેલી અપરિમિતતા અને અનંતતા પણ નાશ પામે છે ? ના, ના, એ તો જરીએ નાશ પામતી નથી. એ અપરિમિતતાનો નાશજ કેવી રીતે હોઈ શકે ! એ અનંતતાનો વિનાશજ કેવી રીતે થઈ શકે ? એનો નાશ તો કદિએ થતોજ નથી. પ્રથમ બીજમાંથી ઉતરેતર હબરમી વખત ઉત્પન્ન થએલું એક બીજ આપણે દેએ. ધારે કે એ બીજને આપણે લીધું. એ બીજને પાછું વાવો, એ બીજને પાછું જમીનમાં ખેરો અને પછી તમે જોશો કે એ પ્રથમ બીજના જેવીજ આ બીજમાં પણ વિકાસની અપરિમિત અને અનંત શક્તિ રહેલી છે ! આ લાખમી વખત ઉત્પન્ન થએલા બીજની અંદર પણ મૂળ બીજના જેવીજ અપરિમિત અનુદ્ભૂત ઉત્પાદક શક્તિ રહેલી છે !

આ પ્રમાણે બીજની અંદર રહેલી અપરિમિતતા, અનંતતા એજ એ ‘બીજ’ શબ્દનો ખરો અર્થ છે એ હવે આપણે બાણ્યું છે. આ અપરિમિતતા અને અનંતતા જેવી મૂળ બીજમાં પ્રથમ આપણે જોઈ હતી, તેવી ને તેવીજ તે મૂળ બીજમાંથી હબરમી વખત ઉત્પન્ન થએલા બીજમાં પણ કાયમ રહેલી આપણે જોઈએ છીએ; અને કરોડમી વખત ઉત્પન્ન થએલા બીજમાં પણ તે તેવી ને તેવીજ કાયમ રહેશે. એ ઉપરથી હવે આપણે સમજી શકીએ છીએ કે બીજની અંદર રહેલું અપરિમિત સામર્થ્ય અને અપરિમિત ઉત્પાદનચોચતા એ અવિકારી છે, એ અવિનાશી છે, તે કદિએ નાશ પામતું નથી. બીજનું બાહ્ય સ્વરૂપ નાશ પામશે પણ તેનું આંતર સ્વરૂપ કદિએ નાશ પામતું નથી.

આ પ્રમાણે બીજનો આત્મા કે જેને હું બીજની અંદર રહેલી ખરી અપરિમિતતા-અનંતતા કહું છું; તે કદિએ નાશ પામતો નથી; તે કદિએ વિકાર પામતો નથી. તે કાલે, આજે અને હરમેશાં તેનો તેજ રહે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે ‘બીજ’ એ વસ્તુનો ખરો અર્થ કે જેને હું બીજનું ચૈતન્ય અથવા આત્મા કહું છું; તે કદિએ ક્ષીણ થતો નથી, કે વૃદ્ધિ પામતો નથી. સારાંશમાં બીજનું ખરું સ્વરૂપ કાલે, આજે અને સર્વદા તેનું તેજ છે. તે અપરિમિત છે; તે અનંત છે; બીજની આકૃતિના નાશની સાથે-બીજના રૂપના નાશની સાથે તે અનંતતાનો નાશ થતો નથી, તે અવિનાશી છે; તે અવિકારી છે; તેની અંદર વૃદ્ધિ કે ક્ષય કંઈ પણ થતું નથી.

(કંઈ પણ પુનરુક્તિ થતી હોય તો ‘રામ’ને તેને માટે ક્ષમા કરશો. કારણ કે ‘રામ’ બાણ છે કે પુનરુક્તિ એ કેટલીક વખતે જરૂરની છે.)

કેટલી વખત પ્રોટોઝા (Protoza) કહેવાતા પ્રોટોપ્લાઝમ (Protoplasam) ના આદ્ય ઉત્પન્ન સૂક્ષ્મ જીવ કે જેને તમે સૂક્ષ્મ જંતુઓ કહી શકશો તે કેવી રીતે વિકાસ પામે છે તે તમે બાણો છો? ભૌતિક શાસ્ત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે તે સૂક્ષ્મ જંતુઓ દ્વિધાકરણથી-તેના બાબે કડકા થવાથી વિકાસ પામે છે. આ દ્વિધાકરણ સ્વાભાવિક રીતેજ થાય છે. એવા એક સૂક્ષ્મજંતુના તીક્ષ્ણ શસ્ત્રવડે બરાબર બે સરખા ભાગ કરે, પછી તેનું શું થશે? કહેશે કે આવું કરવું એ કુરતા છે. કોઈ પણ માણસનું દ્વિધાકરણ કરીએ-તેના શરીરમાં કટારી મારીને બે તેના બે ભાગ કરીએ તો તે માણસ મરી જવાનો. આવીજ રીતે તે સૂક્ષ્મ જંતુના બે ભાગ કરીએ તો તે પણ જરૂર નાશ પામવાનો! પણ ખરું બેતાં તે તેમ નથી. તે સૂક્ષ્મ જંતુના બે ભાગ કરતાંજ તે તો ઉલટો એકનો બે બને છે. આ એક પરમ આશ્ચર્ય છે! તેના બે ભાગ કરે એટલે તે એકમાંથી બે થવાના; અને તે પણ પ્રથમના જેટલાજ મોટા! વળી આ બંનેને લઈને તેના બે બે વિભાગ કરે. વળી તે પ્રત્યેકના બે બે વિભાગ કરે. આવી રીતે કરતાં તમે બેશો કે તેનો નાશ થવાને બદલે બળમાં અને વેગમાં મૂળ જંતુના જેવાજ તમારી પાસે અસંખ્ય જંતુઓ થશે. આવી રીતે તમારી મરજીમાં આવે તેટલા ગણા તે સૂક્ષ્મ જંતુઓને તમે ઉત્પન્ન કરી શકશો. તમે તેની જેટલી સંખ્યા વધારવા ધારશો તેટલી વધારી શકશો. આ કેવું આશ્ચર્ય! કેવું આશ્ચર્ય!

આ તમારી આગળ જે જંતુ પડેલો છે તેનો આકાર અને શરીર તમે જુઓ છો. સૂક્ષ્મ જીવ એ શબ્દનો હું બાહ્ય અર્થમાં ઉપયોગ કરું છું. તે જંતુનો આકાર, તેનું શરીર, તેનું કદ, તેનું વજન, તેનો રંગ, વગેરે તેના શરીરનું બંધારણ એજ તેનો બાહ્ય અર્થ છે. એ જંતુનું બાહ્ય સ્વરૂપ આ છે. સૂક્ષ્મ જીવનું સત્ય સ્વરૂપ તે તેની આંતર શક્તિ છે. આંતર તેજ, આંતર ચેતના એજ સૂક્ષ્મ જીવનો ખરો અર્થ છે. બાહ્ય સૂક્ષ્મ જીવને મારી નાખો, તેના શરીરનો નાશ કરી નાખો; પણ તેથી કંઈ સત્ય જીવન-આત્મા અથવા તમે બે તેને ચૈતન્ય કહેતા હો તો તે ચૈતન્યનો નાશ થનાર નથી. તે તો જેમનું તેમ સદાકાળ એક રૂપેજ રહે છે. શરીરોને બદલ્યા કરે, શરીરોનો નાશ કર્યા કરે, પણ શરીરના નાશથી તે સત્ય ચૈતન્યનો કદિ પણ નાશ થતો નથી. શરીરનો નાશ થવાથી તો માત્ર આકારનોજ નાશ થાય છે.

બંધુઓ! એ અમરતા એજ તમારું સત્ય-દિવ્ય સ્વરૂપ છે. એ બાહ્ય જીવને લાખો અને કરોડો ગણા કરી શકાયા, પણ તેના શરીરની અંદર ગૂઢપણે રહેલું એ સત્ય ચૈતન્ય તો તેમનું તેમ અને ત્યાંનું ત્યાંજ છે! પરિમિતમાં અપરિમિત તે એજ છે! વિનાશીમાંનું અવિનાશી તત્ત્વ તે એજ!

હવે એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જ્યારે શરીરો અનેક થતાં બળ્ય છે, ત્યારે શું તેની બેડે તેની અંદર રહેલી અનંત શક્તિ પણ અનેક થતી બળ્ય છે? શું તેની સંખ્યા પણ વધતી બળ્ય છે? ના, એ શક્તિ કે તેની સંખ્યા વધતીએ નથી અને ઘટતીએ નથી. આ દૃશ્ય શરીરની અંદર રહેલી તે સત્ય અનંત વસ્તુ તો કોઈ રીતે વિકારજ પામતી નથી! તે કોઈ રીતે વધતી પણ ઘટતી અને ક્ષીણ પણ થતી નથી. તે તો સદા જેવી ને તેવીજ એકરસ-એક સ્વરૂપેજ રહે છે.

એક દષ્ટાંત આપી વેદાંતની દૃષ્ટિએ આનો ખુલાસો કરીએ.

એક નાનું બાળક હતું, જેને પહેલાં કદિ દર્પણ દેખાડવામાં આવ્યું નહોતું. તમે જાણો છો કે પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં નાના બાળકને કદિ દર્પણ દેખાડવામાં આવતું નથી. એક દિવસે તે નાનું બાળક ઘુંટણીએ ચાલી પોતાના બહાલા પિતાના દિવાનખાનામાં ગયું. તે દિવાનખાનામાં ભીતે ટેકવીને લોચ ઉપર મુકેલું એક દર્પણ હતું. તે બાળક તે દર્પણ પાસે જઈ પહોંચ્યું, અને જુઓ હવે મળહ ! તે દર્પણમાં એક બાળક ! એક નાના સરખા બાળકનો દેખાવ તેની નજરે પડે છે. તમે જાણો છો કે હરમેશાં બાળકો બાળકો તરફ વધારે ખેંચાય છે. તમારામાંથી કોઈને બાળક હોય તો તેને તેડીને કોઈ વખત તમે તમારા મિત્રને ત્યાં જાઓ. ત્યાં તમે તમારા મિત્ર સાથે વાતચીત કરવા લાગશો એટલામાં તો તે બાળક તે ઘરનાં બાળકો સાથે લાઇખંધી કરી લેશે. પેલા બાળકે પોતાના જેવડું એક બાળક તે દર્પણમાં જોયું એટલે તરતજ તે બાળક દર્પણ માંહેલા બાળક તરફ ધસી ગયું. એમ થતાં તરતજ દર્પણ માંહેલું બાળક પણ તે બહારના બાળક તરફ ધસી આવ્યું. તે બાળક તો બહુ રાજી થવા લાગ્યું કે દર્પણ માંહેલું બાળક તે ગહારું લાઇખંધ છે, અને ગહારી પંઢેજ તે મને પણ ચલાય છે. તેઓનાં નાક એકબીજાનાં નાક સાથે અડક્યાં. તે બાળકે પોતાનું નાક દર્પણને અડકાડયું, એટલે દર્પણ માંહેલા બાળકે પણ પોતાનું નાક ચાટલાને અડકાડયું. આવી રીતે એક બીજાનાં નાક એક બીજા સાથે અડકાડવામાં આવ્યાં, ત્યાર પછી તેઓએ એક બીજાનો હાઠ એક બીજાના હાઠ સાથે અડકાડયો. વળી તે બાળકે પોતાના હાથ ચાટલા ઉપર મૂક્યા, એટલે દર્પણ માંહેલા બાળકે પણ જાણે હાથથી હાથ મેળવવા જતું હોય તેવી રીતે પોતાનો હાથ બહારના બાળક તરફ લંબાવ્યો; પણ તે બાળકે જેવો પોતાનો હાથ તે દર્પણ ઉપર મૂક્યો, કે તરતજ તે દર્પણ જમીન ઉપર સપાટ પડી ગયું અને તેના બે કડકા થઈ ગયા. હવે પેલા બાળકને તેમાં એકના બદલામાં હવે બે બાળકો જણાયાં. તેની માતા કે જે બેડેના ખંડમાં કામ કરતી હતી, તેણી આ ચાટલું લાગ્યાને અવાજ સાંભળીને પોતાના પતિના ખંડમાં દોડી આવી, અને ત્યાં જોયું કે પોતાનો પતિ ત્યાં નથી અને બાળકે ત્યાં દિવાનખાનામાં પડેલી વસ્તુઓની ભાંગફાટ કરવા માંડી છે. ચાટલું ભાંગી નાંખેલું જોઈને જાણે હમણાં ટીપી નાંગણે એવી રીતે ધમકાવતી તેણી તેની પાસે આવી, પણ તમે જાણો છો કે માતાની ધમકી, માતાનો ગુસ્સો અને માતા જે ભવાં ચડાવે છે તે સર્વ અમથુંજ હોય છે, એમ બાળક પોતાના અનુભવથી જાણે છે; જેથી ત્હોં આ શું કર્યું ? તું આ શું કરે છે ? વગેરે માતાના ધમકીના શબ્દોથી આ બાળક બીન્યું નહિ. બાળકને આ શબ્દો ધમકીના નહિ લાગ્યા, પણ તેને તો તે ઉલટા સવળા લાગ્યા. તેણે જવાબ આપ્યો:—“ મા ! જો, જો, આ મ્હોં બે બનાવ્યાં, આ મ્હોં બે કર્યાં.” આ પ્રમાણે આ બાળકે એક બાળકમાંથી બે બાળક કર્યાં. મોટી ઉમ્મરનું થતાં પહેલાજ આ બાળક તો બે બાળકનો પિતા થયું ! તેનું કહેલું સાંભળી માતા હસી પડી અને બાળકને ઉચકીને પોતાના ખંડમાં લઈ ગઈ.

તમે પેલા દર્પણના બે કકડા ઉપાડી દ્યો. અને તેને એમને એમ ન રહેવા દેતાં બેના ચાર કકડા કરો એટલે તમને તેમાં ચાર બાળકો જણાશે. એ નાનું બાળક તે દર્પણના ચાર કકડાના આઠ કકડા કરીને આઠ બાળક પણ ઉત્પન્ન કરી શકશે. આવી રીતે મરજીમાં આવે એટલાં બાળકો ઉત્પન્ન કરી શકાય; પણ આપણને એક મક્ક ઉઠે છે કે, દર્પણના કકડા કરવાથી

તે ખરી વસ્તુમાં, તે ખરા બાળકમાં કંઈ વધઘટ થાય છે ખરી ? તેમાં તો કંઈ પણ વધારો કે ઘટાડો થતોજ નથી. વધારો અને ઘટાડો તે માત્ર પેલા દર્પણના ટુકડાઓમાંજ થાય છે. દર્પણના ટુકડાઓમાં જે તમે વધારો જુઓ છો તે વધારો કાંઈ તે બાળકમાં નથી, તે તો તેમનું તેમજ છે. અપરિમિતમાં કેવી રીતે વધારો થઈ શકે ? અને જો થઈ શકે તો તે અપરિમિતતાનું નામ અનંતતાજ નહિ. એજ પ્રમાણે અનંતતામાં ઘટાડો પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? જો થઈ શકે તો તેનું નામ પણ અપરિમિતતા અને અનંતતાજ નહિ.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જંતુના દ્વિધાકરણના સંબંધમાં પણ વેદાન્તમો ખુલાસો એજ છે કે જ્યારે તમે એક સૂક્ષ્મ જંતુ લઈ તેના બે વિભાગ કરો છો, ત્યારે તેનું શરીર કે જે બરાબર પેલા દર્પણના જેવુંજ છે તેના બે વિભાગ થાય છે ખરા; પરંતુ તે સૂક્ષ્મ જંતુના શરીરના વિભાગ કરવાથી કંઈ તેની આંતર શક્તિ-તેની આંતર સત્ય અનંતતા-તેનો આંતર સત્ય જીવ-તેનું આંતર સત્ય ચૈતન્ય-તેનો અંતરાત્મા દેવ-અથવા તમને ચોચ લાગે તે તેને નામ આપો; તેનો કોઈ પણ રીતે વિભાગ થતો નથી. જ્યારે સૂક્ષ્મ જીવનાં શરીરોનો વધારો કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે સૂક્ષ્મ જીવમાં રહેલી જે સત્ય શક્તિ-જે સત્ય દિવ્યતા તેમાં કોઈ પણ જાતની વૃદ્ધિ થતી નથી; તે તો તેમની તેમજ રહે છે. તે શક્તિ પેલા ખરા બાળકના સમાન છે, અને તે સૂક્ષ્મ જીવનાં શરીરો તે પેલા દર્પણના કકડા સમાન છે. જ્યારે તે સૂક્ષ્મ જીવનાં શરીરોના ભાગ, તેના પણ ભાગ અને વળી તે ભાગના પણ ભાગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની અંદર રહેલી જે અવિકાર્ય અનંત શક્તિ છે, તે આ બધાં હજારો અને લાખો શરીરોમાં એક-સરખી રીતે આવિર્ભાવ પામતી આવે છે. તે પોતાનું પ્રતિબિંબ અને આભાસ પાડ્યા કરે છે; છતાં પોતે તો તેને તેજ રહે છે. તે એકજ છે. તે દ્વૈત નથી. તે બહુ નથી. તે ષક્ત્યેવદ્વિતીય છે. અહા ! કેવું પરમ આશ્ચર્ય ! અહો ! કેવો આનંદ ! આ શરીરના ભાગ કરો, આ શરીરને છેદી નાખો અને છતાં હું છેદાતો નથી ! હું મરતો નથી ! ગદારો સત્ય આત્મા, માફ સત્ય રૂપ તો મરણ પામતુંજ નથી. આ શરીરને ભલે આમને આમ જીવંત બાળી નાંખો, તમારી મરજીમાં આવે તેમ તેનું કરો, પણ તે આત્માને કોઈ જાતની આંચ આવવાની નથી. તમારી જાતે તમે અપરિમિત અને અનંત છો તેનો તમે સ્વાનુભવ કરો, તે તમે જાણો. જે ક્ષણે મનુષ્ય પોતે પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જાણે છે, તેજ ક્ષણે તે નિર્બંધ થાય છે. હરેક ભય-વિધન-હરેક વ્યાધિ એ સૌથી તે પર થાય છે; માટે તેને જાણો અને તે રૂપ થાઓ.

અહા ! આ કેવું આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય છે કે તે એકજ અનંત શક્તિ આ સર્વે શરીરોમાં, આ બધી દૃશ્ય વ્યક્તિઓમાં, આ બધી દૃશ્ય આકૃતિઓમાં પ્રકાશે છે ! અહા ! તે હું છું; તે હું છું. તે અનંત એવો હુંજ મહાન વક્તાઓનાં શરીરોમાં, મહાત્માઓનાં તનુમાં, તેમજ અધમ જંતુઓના દેહમાં આવિર્ભાવ પામું છું ! અહા કેવો આનંદ ! હું અપરિમિત શરીર નહિ પણ અપરિમિત અનંત આત્મા છું. આ સત્યનો અનુભવ કરો અને સ્વતંત્ર બનો. આ કેવળ શબ્દોજ નથી. આ કેવળ કાદંબનિક વાતોજ નથી, પણ આ સત્યનું પણ સત્ય છે. તે પરમ સત્ય, તે સત્ય શક્તિ કે જે તમે છો તેનો અનુભવ કરો. તમે અનંત છો એનો તમે અનુભવ કરશો કે તરકાળ તમે હરેક આપત્તિ અને વિધનથી મુક્ત થઈ જશો.

ધારો કે અહીં જગતમાં હજારો દર્પણો છે. એમાંનું એક કાળું છે, એક સફેદ છે, એક રાતું છે, એક પીળું છે, એક લીલું છે, એક આદ્યગોળ છે, એક અંતર્ગોળ છે,

એક પાસાવાળું છે, એક દર્પણ દૂરદર્શી છે, તો એક સમીપ છે. આવી રીતે ઘણી ઘણી જાતનાં દર્પણો ચારે તરફ છે. એક માણસ તે બધાંના મધ્યભાગમાં ઉભો છે, તેનું દર્પણોમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. એક ઠેકાણે એક સત્તા દર્પણમાં તે પોતાને સતો દેખે છે, એક ઠેકાણે પીગો દેખે છે, એક ઠેકાણે કાળો દેખે છે, અંતર્ગોળ દર્પણમાં તો તે બહુજ હસવું આવે એવો પોતાનો બેડાળ આકાર જુએ છે. બાહ્યગોળ દર્પણમાં બળી પેટ પકડીને હસવું પડે એવો પોતાને વિરૂપ થએલો તે જુએ છે. આવી રીતે અનેક પ્રકારના આકાર અને રૂપમાં તે પોતાને જ રહેલો જુએ છે; તેમ આ બધાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોમાં માત્ર એક અલેદ્ય-અવિકાર્ય-અનાદ્યનંત-અચળ અને અદ્વિતીય સત્ય રહેલું છે તેને તમે જાણો અને સ્વતંત્ર બનો. તેને તમે જાણો અને તમામ શોક અને મોહને નિર્મૂળ કરો. તમારું સત્ય-દિવ્ય અને અનંત સ્વરૂપ, કે જે આ ભિન્ન ભિન્ન કાચમાં આવિભોવ અને સ્ફુરણ પામે છે, તેનો આ વિરૂપતા અને બેડાળપણા સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી. ભિન્નતા તો માત્ર તમારા શરીરમાં જ છે. આ બધાં શરીર અને મન તે જુદી જુદી જાતના કાચ સમાન છે. એક શરીર દૂરદર્શી કાચના જેવું, તો એક શરીર પાસાવાળા કાચના જેવું; એક શરીર સંકેત કાચના જેવું, તો એક શરીર અંતર્ગોળ કાચના જેવું અને એક બાહ્યગોળ કાચના જેવું. આવી રીતે જુદાં જુદાં શક્તિરે તે જુદા જુદા કાચના જેવાં હોઈ શકે; પણ તમે પોતે કોઈ એ બાહ્ય અસત્ય શરીરો નથી. અજ્ઞાનતાથી તમે તમારી જાતને શરીર કહો છો પરંતુ તેથી કોઈ તમે તે શરીર બની જતા નથી. તમે તો અનંત શક્તિ છો; તમે અવિકારી-નિત્ય-અચળ અને દિવ્ય છો, તે તમે જાણો, તે તમે અનુભવો અને પછી અખિલ જગતમાં, અખિલ વિશ્વમાં તમે તમારા સ્વરૂપને સર્વત્ર વસી રહેલું જોશો.

હિંદુસ્તાનમાં કાચનાં ઘરો થાય છે, એ કાચનાં ઘરમાં ચારે તરફ ભિંતોમાં અને ઉપર છતોમાં જુદી જુદી જાતના કાચ અને દર્પણો જ ટાંગવામાં આવે છે. ઘરનો માલિક તે ઘરમાં આવે છે, અને ત્યાં ચારે બાજુએ તે પોતાને પ્રતિબિંબિત થએલો જુએ છે.

એક વખત આવાજ કાચના ઘરમાં એક કૂતરો આવી લાગ્યો. તે ગૃહસ્થની જમણી બાજુએ એક કૂતરાનું લશ્કર આવતું હોય એમ તે કૂતરાને લાગ્યું. તમે જાણો છો કે કૂતરાઓ ઘણા ઝેરીલા હોય છે. તેઓ પોતાની નજીકમાં બીજા કોઈ કૂતરાને દેખી ખમી શકતા નથી. તે ઘણાજ ખારીલા હોય છે. જ્યારે આ કૂતરાએ તે ગૃહસ્થની જમણી બાજુ તરફ અનેક કૂતરાઓ આવતા જોયા ત્યારે તે ત્યાંથી કાબી બાજુ તરફ ફર્યો, પણ તે તરફ પણ ભિંતોમાં હજારો જુદી જુદી જાતના કાચ જડેલા હતા; તેથી તે બાજુમાં પણ જાણે તે ગૃહસ્થને ટુકડે ટુકડા કરી ફાડી ખાવા દોડ્યું આવતું હોય એવું એક કૂતરાનું લશ્કર તેને જણાયું! તે ત્રીજી ભિંત તરફ ફર્યો તો ત્યાં પણ તેણે તેજ જાતના કૂતરાઓ જોયા. ચોથી ભિંત તરફ પણ તેણે તેવું જ જોયું. તેણે ડાક ઉચી કરીને ઉપર જોયું તો જાણે તે ગૃહસ્થને ટુકડે ટુકડા કરી ફાડી ખાવા આકાશમાંથી હજારો કૂતરાઓ આવતા હોય એમ જણાયું. તે કૂતરો આથી બહુ ભયભીત થઈ ગયો. તેણે ફલંગ મારી એટલે આ બધા કૂતરાઓએ પણ ચારે તરફથી ફલંગ મારી, આ જોઈને તે ભસવા લાગ્યો એટલે ચારે બાજુના કૂતરાઓએ પણ ભસવા માંડ્યું. પોતાના તરફ બધા કૂતરાઓ મહોં ફાડી રહ્યા હોય એમ તેને જણાયું. તેના ભસવાથી ચારે બાજુની ભિંતોમાંથી તેવોજ અવાજ ફરી વળ્યો. હવે તેણે બહુ ભયથી બ્યાકુળ થઈ જઈને ફૂંદવા માંડ્યું; ઘડીકમાં આમ અને ઘડીકમાં તેમ તેણે દોડાદોડ કરી મૂકી. અંતે તે બિચારો બહાવરો બની ત્યાંને ત્યાં થાકીને મરણ પામ્યો!

આજ પ્રમાણે વેદાંત તમને કહે છે કે આ દુનિયા એ એક મહાન કાચગૃહ છે; અને આ બધાં શરીરો તે બુદ્ધી બુદ્ધી ભતના કાચો છે. જેવી રીતે પેલા કૂતરાએ ચારે બાજુની બિંતોમાં પોતાને પ્રતિબિંબિત થયેલો જોયો, તેવીજ રીતે તમારો સત્ય આત્મા પણ ચારે તરફ પ્રતિ બિંબિત થયેલો છે. બરાબર એજ પ્રમાણે એકજ અપરિમિત આત્મા, એકજ અપરિમિત દિવ્ય સ્વરૂપ, એકજ અપરિમિત શક્તિ આ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન રૂપોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ એકજ અનંત ‘રામ’ સર્વે ભૂત પ્રાણીઓમાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યો છે. અજ્ઞાન લોકો પેલા કૂતરાની માફક આ દુનિયામાં આવે છે, અને કહે છે કે “પેલો માણસ મારો વિનાશ કરશે, મારા ટુકડા કરી નાખશે, તે મને દાર મારી નાખશે.” આહા !! આ જગતમાં કેટલો બધો ભય અને ધર્મ્યા ? અને તે શાથી છે ? એ કૂતરાના જેવી અજ્ઞાનતાથીજ છે. આ દુનિયામાં ધર્મ્યા અને ભય તે કૂતરાના જેવી અજ્ઞાનતાને લઈનેજ છે. તમે તમારી સમજણ ફેરવી નાંખો; અને પછી એક મહાન કાચગૃહના માલિકની માફક આ દુનિયામાં આવો. તમે આ દુનિયામાં (Dog) ધ્યાનની માફક નહિ પણ (God) પ્રભુની માફક આવો, એટલે તમે કાચગૃહના પ્રભુ બનશો. તમે આ સમસ્ત વિશ્વના માલિક બનશો; તેમજ તમારા હરીફા-મિત્રો અને શત્રુઓને આગળ વધતા જોઈને તમારું હૃદય હર્ષથી પ્રકુહિત થશે. કોઈનો પણ વિજય જોઈને તમે આનંદમાં ગરકાવ થશો. આવી રીતે આ દુનિયાને તમે એક સ્વર્ગધામ જેવી જોશો-બનાવી દેશો.

હવે આપણે મનુષ્યવર્ગ તરફ વળીએ. તમે બીજના દૃષ્ટાંતમાં પરિમિત વસ્તુમાં અપરિમિત વસ્તુ જોઈ છે. તે એક વનસ્પતિ વર્ગનું દૃષ્ટાંત હતું. તે પછી તમને સૂક્ષ્મ જીવમાં પરિમિતમાં અપરિમિતપણું દર્શાવવામાં આવ્યું છે, કે જે એક પ્રાણીવર્ગનું દૃષ્ટાંત હતું. વળી તમે કાચના દૃષ્ટાંતમાં પરિમિત વસ્તુમાં અપરિમિતપણું જોયું, તે દૃષ્ટાંત બનિજ વર્ગમાંથી લેવામાં આવ્યું હતું. હવે આપણે મનુષ્ય વર્ગ તરફ વળીએ.

જેવી રીતે મૂળ બીજ નાશ પામ્યું, અને તેમાંથી હજારો બીજ બીજો ઉત્પન્ન થયાં તો પણ વસ્તુતઃ જે સત્ય બીજ છે તે તો વધ્યુંએ નહિ અને ઘટ્યું પણ નહિ. તે તો એક સ્વરૂપે જેવું ને તેવુંજ રહ્યું. વળી જેવી રીતે મૂળ સૂક્ષ્મ જંતુ નાશ પામે છે, અને તેમાંથી હજારો જીવો ઉત્પન્ન થાય છે છતાં પણ સત્યનો જીવ તો તેજ રહે છે; અથવા જેવી રીતે દર્પણ કુટી બન્યું છે તો પણ તે સત્ય બાળકના કંકડા થતા નથી; તેજ રીતે જ્યારે માણસ મરી જાય છે ત્યારે તે પોતાની પાછળ બે સંતાન અને દેટલીક વગર તો ડઝન ડઝન સંતાન મૂકી જાય છે; કેટલાક કેટલાક અગ્નેષેને હિંદુસ્તાનમાં રહેનાર ઐલો ઇન્ડિયનોને ૧ કોડી કોડી સંતાન હોય છે અને જ્યારે માખાપ મૃત્યુને પામે છે, ત્યારે ડઝન ડઝન અને કોડી કોડી સંતાન તેમની જગ્યાએ આવે છે. એ પાછા મરી જાય છે ત્યારે પોતાની જગ્યાએ પાછા બીજ ચાર ગણાં સંતાન મૂકતા જાય છે તેવુંજ આમાં પણ છે જેવી રીતે મૂળ બીજ મરી જાય છે અને તેમાંથી બે, ચાર, આઠ અને તેમાંથી કાળે કરીને હજારો બીજો થાય છે, તેવીજ રીતે સ્ત્રી અને પુરૂષનાં જોડાંઓમાંથી તેજ ભતનાં કુડીબંધ; એટલુંજ નહિ પણ હજારો અને લાખો જોડાં વૃદ્ધિ પામે છે.

અહીં આના સંબંધમાં વિરતારથી કહેવાનો અવકાશ નથી. આ એક ભાષણમાં તો માત્ર તેની રૂપરેખાજ આપી શકાય.

વેદાંત કહે છે કે જેવી રીતે બીજ, સૂક્ષ્મ જીવ અને કાચના સંબંધમાં છે; તેવીજ રીતે તમારા સંબંધમાં પણ છે. આદ્ય પુરૂષ અને આદ્ય સ્ત્રીનું જોડું મૃત્યુ પામ્યું; અને

તેમાંથી-ધારો કે બાઈબલનો આદમ અને ઈવ નામનાં જોડાંમાંથી-આ જગતની સકળ માનવસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ.

અહીં ફરીથી તમને વેદાંત કહે છે કે આ દૃશ્ય પ્રપંચનું નાનાપણું એ તમારા ખરા આત્મ સ્વરૂપમાં કંઈ પણ વૃદ્ધિ કે ન્યૂનતા કરી શકતું નથી. તમારી અંદર રહેલું તમારું સત્ય સ્વરૂપ તો અપરિમિત અને અનંત છે. બધી માનવજાત એક વખત નાશ પામે તોપણ એકજ જોડું રહેવા પારથું તો કરોડોની વસ્તી થઈ જવાની. અપરિમિત અનંત અને અનુદ્ભૂત શક્તિ મનુષ્યનાં પહેલાં જોડાંમાં ગૂઢપણે રહેલી હતી, તેજ હાલ દરેકે દરેક જોડાંમાં જરી પણ વધઘટ થયા વગર જેવી ને તેવીજ રહેલી છે; અને આ અપરિમિતતા, આ અનંતતા તેજ તમે છો. આ અપરિમિત શક્તિ, આ અપરિમિત ઉત્પાદક સામર્થ્ય તે તમેજ છો. વળી આ અનંત શક્તિ તમામ શરીરોમાં એક સરખી જ રહેલી છે. એ સર્વે શરીરોને કાચની માફક અનેક કરી શકાય, પણ તેમાં રહેલું સત્ય-મનુષ્યત્વ સત્ય-અનંતતા તો સદા એકજ રહેવાની. આ શરીર ઉપર લલે તમને અનુરાગ હોય, તમારી મરજીમાં આવે તેવું લલે તમે એને ગણો, પરંતુ આ શરીર તે તમે પોતે તો નથીજ. તમે તો તે અનંત શક્તિ છો, કે જે અનંત શક્તિ એક અને અલેખ છે. તમે તો આજે, કાલે અને સર્વદા એકજ સ્વરૂપ છો. એક લોકપ્રસિદ્ધ દાખલાથી આને વધારે સ્પષ્ટ કરી શકાશે.

“લાઈ તમે કોણ છો ?” “હું ફલાણો ફલાણો છું !” “વારૂ, તમે મનુષ્ય નથી ?” “વાહ ! અલબત્ત, હું મનુષ્યજ છું.” “બહેન તમે કોણ છો ?” “હું ફલાણી છું.” “તમે મનુષ્ય જાત નથી ?” “વાહ કેમ નહિ ! હું મનુષ્ય જાત છું.” આવી રીતે કોઈ પણ માણસને પૂછો તો તે કહેશે કે હું મનુષ્ય છું; પણ કોઈ મંદ બુદ્ધિવાળાને આ પ્રશ્ન પૂછો તો એ કદિ નહિ કહે કે હું મનુષ્ય છું. તે એટલું તો કહેશે કે હું તો ફલાણો અથવા ફલાણી છું; પણ કદાચ તેને સમજાવવામાં આવે કે વાહ ! તમે તો મનુષ્ય જાત છો. તો તે કબૂલ કરશે કે હા, હા, બરાબર હું મનુષ્ય છું.

આપણને તો ફલાણા લાઈ અને ફલાણી બાઈ, એવુંજ જ્યાં ત્યાં સ્થૂળ નજરે જણાય છે. સત્ય મનુષ્યત્વને કાંઈ સ્થૂળ આંખે આપણે જોઈ શકતા નથી. છતાં એટલું તો આપણે જાણીએ છીએજ કે બધી વસ્તુઓમાં મનુષ્યત્વ એ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. બધાંજ શરીરોમાં આ મનુષ્ય વિદ્યમાન છે. તમારી આગળ અમુક લાઈને લાવો. તેમાંથી મનુષ્યત્વનો ભાગ બાહ કરો. એટલે અવશેષ શું રહે ? કંઈ પણ નહિ. બધુંજ જતું રહ્યું. બધું હતું નહોતું થઈ ગયું. બાઈ લાઈ-પણું અને એવી બીજી ઉપાધિઓ દૂર કરશો તો તેથી મનુષ્યત્વ જતું રહેનાર નથી. એજ પ્રમાણેના તમારી અંદર અવ્યક્તપણે રહેલી શક્તિ અથવા તમારી અંદર રહેલી અપરિમિતતા, અનંતતા અર્થમાંજ ‘રામ’ મનુષ્ય એ પદનો ઉપયોગ કરે છે. ખર્કલીના શપ્થોથી ભૂલાવો ખાશો નહિ. એકવાર એની તુલના કરો, એનું બરાબર પરિશીલન કરો, પછી તમને જણાશે કે બરેબર આપણા અંતરમાં કોઈ અપરિચિત્ત, અનંત વસ્તુ રહેલી છે, કે જેને જોઈ શકાય એમ નથી કે સાંભળી શકાય એમ નથી; તેમજ જેનો સ્વાદ લઈ શકાય એમ નથી અને તોપણ તમે જે આ બધું જુઓ છો સર્વેનું તેજ મૂળ છે. જે કંઈ આપણે જોઈએ છીએ તે સર્વે જોવાપણું તેજ કારણ છે. જે કંઈ આપણે શ્રવણ કરીએ છીએ તે સર્વે શ્રવણનું પણ તેજ મૂળ કારણ છે. જે કંઈ આપણે આસ્વાદન કરીએ છીએ તે સર્વેનું પણ એજ સત્ય

કારણ છે. તે સત્ય છે, તે દિવ્ય છે. જોતું, સાંભળતું, સ્પર્શ કરવો વગેરે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન કરાવનાર એજ એક શક્તિ છે. તે સર્વત્ર છે, તેમ છતાં તે અકથ્ય છે. આવી રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે પરિમિત વસ્તુમાં રહેલી અપરિમિતતા અને અનંતતા એ જોઈ શકાય એમ નથી, સાંભળી શકાય એમ નથી, તેનો વિચાર કરી શકાય એમ નથી, તેમજ તેમની કલ્પના પણ થઈ શકે એમ નથી; છતાં જે કાંઈ તમે જુઓ છો, જે કંઈ સાંભળો છો, જે કંઈ તમે સુંબો છો તે સર્વે તેના વડેજ છે. તે અકથનીય છે. તોપણ જે કંઈ કથન કરવામાં આવે છે તે સર્વેનું તેજ મૂળ છે, તે સર્વેનું તેજ સત્ય સ્વરૂપ છે.

છેવટમાં 'રામ' તમારી કૃપાની યાચના કરે છે. તે કૃપા તે તમારા પોતાની ઉપર જ કરવાની છે કે તમે મનુષ્ય બનો ! આ બધાં શરીરો તે ઝાકળના બિંદુ સમાન છે, અને સત્ય મનુષ્ય તો તે સૂર્યના કિરણોની પેઠે તે ઝાકળનાં જલકણોરૂપી મણિગણની અંદર રહેલા સૂર્યસમાન છે. જો તમે કોઈ વખત ક્ષણવાર શાંત બેસી પ્રતીતિ કરશો કે હું વિરાટ પુરૂષ છું, અનંત શક્તિ છું, તો તમે તે સર્વ છો એમ તમને જણાશે. વિરાટ પુરૂષ થવું એટલે હું વિરાટ છું, હું સર્વ છું, હું અવર્ણ્ય છું, હું આશ્ચર્યવત્ છું એમ અનુભવવું. તમે બધા એક છો એમ માનો એટલે તત્કાળ તમે બધા ઐક્ય-ભાવ પામશો. ભાઈપણાથી અને બાઈપણાથી તમે પર થાઓ, એ ઉપાધિથી પર થયા કે તરતજ તમે આ સર્વેની સાથે એકતા પામશો. આ કેવો મહાન વિચાર કે તમે બધા એક થાઓ છો ! તમે બધી આલમ, દુનિયા સાથે એકરૂપ બનો છો !

હું જે આત્મા અગોચર તે, સૃષ્ટિ' છું વિન્ધ ગોચર આ;	
તપું છું અગ્નિમાં તે જે, પ્રકાશું ભાવ ને શશિમાં.	૧
મહો ને તારલાઓ આ, કંઈ ચળકાટ રહી તેમાં;	
વહું છું વાયુની સાથે, અને ઉછળું તરંગોમાં.	૨
ધરીને જન્મ બાળકનો, રમું છું માતને ખોળે;	
અને યુગર્ગ થઈ ચાલું, જરી તરી દંડને ટેકે.	૩
અહીં હું ભૂંગ થઈ ગુંભું, અને તહીં સિંહ થઈ ગભું;	
તરું છું મસ્ત થઈ જળમાં, વળી આ વૃક્ષ થઈ ઝલું.	૪
લીલી હરિઆળી થઇ ઉગું, ઉડું શુક લોહિતાક્ષી થઇ;	
ઝબકે વીજળી ગભે, ચડું એવાં હું વાદળ થઇ.	૫
અને આ હું ઝડપુ સર્વે, સમુદ્રા હુંજ ઉછળતા;	
સ્ફુરે, લય થાય, રેખાએ, ચરાચર વિન્ધ મહારામાં.	૬

(ઉપનિષદ, સર એડ્વિન, આનોલ્ડના અંગ્રેજી ભાષાંતર ઉપરથી.)

તમે અપરિમિત છો, તમે તે અનંત શક્તિ છો, અને તે અનંત શક્તિએ આ સર્વે કલ્પિત અને મિથ્યા શરીરો રચ્યાં છે. તમેજ કાચના ગ્રહની માફક આ સમસ્ત વિન્ધને રચ્યું છે. આ અનંત બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર બ્યાપી રહેલ અપરિમિત શક્તિરૂપ પરમાત્મા તે તમે પોતેજ છો.

૧૬-મનપ્રદેશમાં ચિદમાનુઃ*

ખાનુઓ અને ગૃહસ્થોના સ્વરૂપે વિરાજીત અવિકારી આત્મા

અનિત્યમાં નિત્ય એ આજની રાત્રિના વ્યાખ્યાનનો વિષય છે. આજનો વિષય શરૂ કરવા પહેલાં 'રામ'ને એક પ્રશ્ન વારંવાર પૂછવામાં આવે છે તેના જવાબમાં કેટલુંક બાલવામાં આવશે. તે પ્રશ્ન એ છે કે, જે રંગનું વસ્ત્ર તમે ધારણ કરો છો તે રંગનું વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં શો હેતુ સમાયલો છે? બુદ્ધધર્મના સાધુઓ પીળા રંગનાં વસ્ત્રો અને વેદાંતી સાધુઓ સ્વામીઓ અગ્નિના રંગનાં (ગેરૂઆ રંગનાં) વસ્ત્રો શા હેતુથી ધારણ કરે છે?

તમે જાણો છો કે પ્રત્યેક ધર્મમાં જ્ઞાનકાંડ (તત્ત્વજ્ઞાન), કર્મકાંડ અને પુરાણ એવાં ત્રણ સ્વરૂપો હોય છે. કોઈ પણ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય ટકી શકે નહિ. પંડિત, વિદ્વાન કે બુદ્ધિશાળી જનસમાજના મનનું સમાધાન કરવાને અર્થે તત્ત્વજ્ઞાન એ જરૂરનું છે. મનોભાવ, મનોરાજ્ય રસવૃત્તિના વિશેષ ગુણવાળા જનસમાજને શાંતિ આપે એને અર્થે પુરાણકથા એ આવશ્યક છે. તેમજ સામાન્ય વર્ગના જનસમાજને અર્થે ધર્મમાં કર્મકાંડ એ ઉપયોગી છે.

અમુક રંગનાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાં એ વેદાંત ધર્મના કર્મકાંડનો એક વિધિ છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મના લોકો ક્રૉસનું (વધરતંબ, સાથીઆના આકારનું એક ચિહ્ન) ચિહ્ન શા માટે ધારણ કરે છે? એ પણ કર્મકાંડનો એક વિધિ છે. ક્રિશ્ચિયન લોકો એમના દેવળના શિખર ઉપર ક્રૉસનું ચિહ્ન શા માટે રાખે છે? તે એ કર્મકાંડનો એક વિધિ છે. રોમન કેથોલિક લોકોમાં (ક્રિશ્ચિયન ધર્મના કેટલાક પંથો માંહેલા એ નામના એક પંથવાળા લોકોમાં) કર્મકાંડનો-ભાગ અતિશય છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મમાં કર્મકાંડનો ભાગ થોડો છે, છતાં છે તો ખરોજ. તેઓને પણ તેના વગર ચાલી શકે એમ નથી. આવી રીતે આ રંગનાં વસ્ત્રો પણ વેદાંતધર્મના કર્મકાંડનો એક વિધિ છે. ક્રિશ્ચિયન લોકો ક્રૉસનો જે અર્થ કરે છે, તેજ અર્થ ગેરૂઆ વસ્ત્રનો હિંદુઓ કરે છે. ક્રૉસનો શો અર્થ છે? તે એક ક્રાઇસ્ટના મરણનું સ્મારક ચિહ્ન છે, તે ક્રાઇસ્ટ પ્રતિ એક પ્રેમસૂચન છે; પરંતુ ખાઇબલમાં ન્યુટેસ્ટામેન્ટ નામના વિભાગમાં સેન્ટ પૉલ કે ક્રાઇસ્ટે એમ ફરમાન નથી કર્યું કે તમે ક્રાઇસ્ટનો ક્રૉસ ધારણ કરો. તમે તમારો ક્રૉસ ધારણ કરો, એમજ ફરમાવ્યું છે. ત્યાં આજ શબ્દો છે અને તેનો અર્થ એજ છે કે તમે તમારી દેહાત્મ-બુદ્ધિને ક્રૉસ ઉપર વધરતંબ ઉપર ચડાવો-દેહાત્મબુદ્ધિનો નાશ કરો. તમારી વિષયવાસનાનો નાશ કરો, તમારા અહંકારનો નાશ કરો, આવી રીતે આપણી સ્વાર્થી વૃત્તિઓનો, આપણા ક્ષુદ્ર અહંભાવનો, આપણી તુચ્છ અહંકારપૂર્ણ સ્વાર્થનિષ્ઠાનો નાશ કરવાના ચિહ્ન તરીકે ક્રૉસ હોવો એઇએ; અને ક્રૉસ ધારણ કરવાનો અર્થ પણ તેજ છે. એનો આ અર્થ કરવો કે ખીજે એ તમારી મુનસફી ઉપર આધાર રાખે છે; પરંતુ વેદાંત તો ક્રૉસનો આજ અર્થ કરવાની સદા ભલામણ કરે છે.

* સ્વામી શમતીર્થે જ્ઞાન કૃત્તીસરકો સહેરમાં ગૌહડન ગેટ હાલ નામના સ્થળે ઇ. સ. ૧૯૦૩ બાન્યુઆરીની ૧૨મી તારીખે આ ભાષણ આપ્યું હતું.

વળી આજ અર્થથી બૌદ્ધો પીળા રંગનાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. પીળો રંગ એ હિંદુસ્તાનમાં મૃત અવસ્થાનો રંગ છે. મૃત્યુ પામેલાનો વર્ણ પીળાશ ઉપર હોય છે. પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, પીળી કફની પહેરવી એનો હેતુ એ છે કે તેણે પોતાની દેહાત્મબુદ્ધિને અને વિષયવાસનાઓને તદ્દન નિર્મૂળ કરી છે, દરેક સ્વાર્થવૃત્તિથી પોતાને અલગ કર્યો છે. આવીજ રીતે જ્યારે રામન કથોલિક ધર્મોનુયાયીઓ કોઈ નવા સાધુને ધર્મોપદેશની દીક્ષા આપે છે, ત્યારે તેઓ તેને શબ્દને લઈ જવાની પેટીમાં બેસારી તેના મસ્તક ઉપર બેળમાંથી એક પ્રકરણ વાંચી જાય છે, તેમજ મરી ગયેલાના શબ ઉપર જે લણવામાં આવે છે તે મંત્રો, સ્તોત્રો અને ધર્મવ્યાખ્યાનના ફકરાઓ તેના ઉપર લણવામાં આવે છે; અને ત્યાર પછી શબને લઈ જવાની પેટીમાં તેને બેસાડવામાં આવે છે. દેહાત્મભવથી હવે તે મરણ પામ્યો છે, તેની બધી વાસનાઓ નાશ પામી છે, અને તેની બધી મનોવૃત્તિઓ અને ઐહિક સુખની ઇચ્છાઓ ક્ષય પામી ગઈ છે એમ માનવામાં આવે છે. બૌદ્ધ સાધુઓને પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાં પડે છે તેનો અર્થ પણ એજ છે કે જેણે એ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં તેને હવે કોઈ પણ જાતની લોકેષણા કે વિષયવાસના રહી નથી. જાણે કે તે આ દુનિયાની દૃષ્ટિથી મૃત થઈ ગયો છે. આવીજ રીતે વેદાન્તી સાધુઓના વસ્ત્રનો કાષાય રંગ પણ અગ્નિનો રંગ છે. આ રંગ (ભાષણ કર્તાએ પોતાનું વસ્ત્ર લઈને આ રંગ બતાવ્યો.) અગ્નિના રંગને બરાબર મળતો આવતો નથી; પણ આ રંગ કે જે અમેરિકામાં મને મળી શક્યો છે તે લગભગ અગ્નિના રંગને મળતો રંગ છે. અમારે ત્યાં હિંદુસ્તાનમાં એક એવો રંગ મળે છે કે જે બરાબર અગ્નિના રંગ જેવોજ હોય છે. કોઈ એક હિંદુ સાધુ કોઈ ઠેકાણે બેઠો હોય અને એને જો તમે છોટેથી તેને જોયો હોય તો તે સાધુ છે કે અગ્નિનો ઢગ છે એ તમે બરાબર કહી શકશો નહિ. આ રંગ તે અગ્નિનો રંગ બતાવવાને માટે છે; અને એનો અર્થ એ થાય છે કે તે રંગનું વસ્ત્ર જેણે ધારણ કર્યું છે, તેણે પોતાના દેહને દગ્ધ કરી નાખ્યો છે. તમે જાણો છો કે હિંદુસ્તાનમાં મૃત થયેલાના દેહને દાટતા નથી પણ બાળે છે. આ કાષાય વસ્ત્રો ધારણ કરનારે પોતાના દેહનો ભોગ આપી દીધો છે, સત્યની વેદીમાં તેણે પોતાના દેહને સ્નાહ કરી નાખ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ તેણે પોતાની ઐહિક સર્વ ઇચ્છાઓને અને મનોરથોને ભસ્મસાત કરી દીધા છે. તેણે પોતાની સર્વ આશા અને તૃષ્ણાઓને અગ્નિમાં હોમી છે.

ક્રૌંસનો રંગ રાતો હોય છે. કાંઈરતના લોહીનો રંગ પણ રાતો છે. ક્રિશ્ચિયન લોકો પણ કંઈક રાતુંજ ઈચ્છે છે. આ વસ્ત્ર પણ રાતુંજ છે, અને લોહી અને અગ્નિ એમ બે અર્થવાળું છે. વળી આનો બીજો પણ અર્થ થાય છે. પીળો રંગ એ શરીરના મરણનો વિચાર, વિષયવાસનાના ક્ષયનો વિચાર દર્શાવે છે; પરંતુ જેઓ પીળી કફની પહેરતા નથી અને અગ્નિ રંગની કફનીઓ ધારણ કરે છે, એનો અર્થ એ છે કે એક દૃષ્ટિએ એનું મરણ અને બીજી દૃષ્ટિએ એનું જીવન છે. તમે જાણો છો કે અગ્નિની અંદર જીવનતત્ત્વ રહેલું છે. અગ્નિ એ જીવનપોષક છે, અગ્નિમાં શક્તિ રહેલી છે, અગ્નિની અંદર બળ રહેલું છે. રાતી કફની એ સૂચવે છે કે સર્વે ક્લુલક ઇચ્છાઓ-સર્વે ક્ષુદ્ર વિષયવૃત્તિઓ, અને સર્વે ક્ષુદ્ર મનોરથો એ સર્વેને અગ્નિમાં હોમી દીધાં છે, એ સર્વેનો નાશ કર્યો છે; પરંતુ બીજી બાજુએ તે હોમમાંથી અગ્નિ, જીવન, ચૈતન્ય અને શક્તિ આવિભાવ પામ્યાં છે. એ પ્રમાણે કાષાય વસ્ત્રનો એક અર્થ વિષયાસક્તિનું મરણ અને બીજો અર્થ ચૈતન્યનું જીવન છે. તે જળસંસ્કારનો (Baptism) નહિ પણ જ્વલંત અગ્નિસંસ્કારનો-ચૈતન્યસંસ્કારનો ઉપદેશ કરે છે. આપણે આઈ-

બલમાં પણ વાંચીએ છીએ કે: “ He who would save his life must loose it ”
 “ જેમને પોતાની જીવનની સંરક્ષણ કરવાની ઇચ્છા હોય તેમણે પોતાના
 જીવનનો નાશ કરવો જ જોઈએ ” તમે તમારા ક્ષુદ્ર જીવનનો બાહ્ય નાશ કરો એટલે તમારા
 વાસ્તવિક જીવનનું સંરક્ષણ થશે, એ નિયમ જ છે. હે જગતના માનવીઓ, તમે તમારા
 જીવનનો કેવો મહાન અનર્થ કરો છો ! તમે તમારા ઐહિક જીવનને કારાગૃહના-નરકવાસના
 જીવનસમાન બનાવો છો. ‘રામ’ને તમે ક્ષમા કરશો! કારણ કે આજ સત્ય છે. તમારા હૃદય
 ઉપર શોક અને ચિંતાનો જખરજસ્ત પર્વત રહેલો છે. હિમાલય પર્વત તો ભવ્યતા અને સર્વ
 શક્તિનું સ્થાન છે, માટે તેને બદલે શોક અને ચિંતાનો જખરજસ્ત પર્વત એમજ આપણે
 કહીશું. લોકો પોતાને સદા ધીઆળના લોકની માફક હર્ષ અને શોકની વચમાં ઝૂલાવ્યા કરે છે.
 તેઓ ખીબની કૃપા અને ઈતરાજ અથવા આશા અને ભયથી સર્વદા પોતાને ગ્રસ્ત રાખે છે.
 પોતેજ પોતાની કલ્પનાથી પોતાની આસપાસ કારાગૃહ અને નરકવાસ બનાવે છે.

વેદાંત તમને દીનતા અને અજ્ઞાનતામાંથી મુક્ત થવાની આજ્ઞા કરે છે. તે તમને
 ફરમાવે છે કે અજ્ઞાનતા, નીચ અહંત્વ, ક્ષુદ્ર સ્વાર્થભાવ, કે જે તમારા દિવ્ય જીવનને નરક
 સમાન બનાવે છે, તે સર્વને જ્ઞાનાગ્નિમાં બાળી ભસ્મ કરો. હિંદુઓ જ્ઞાનને અગ્નિ સમાન
 ગણે છે. એ જ્ઞાનાગ્નિમાં આ સર્વે મળ દોષાદિ ઇન્ધનોને હોમી-બાળી ભસ્મ કરી નાંખો;
 અને દિવ્ય, જ્વલંત અગ્નિસમાન થઈને નીકળો, એ કાષાય રંગનાં વસ્ત્રોનો અર્થ છે.

કોઈ એક ખીબ ગૃહસ્થે એક વખતે મને પૂછ્યું હતું કે; “ આ રંગનાં વસ્ત્રા ધારણ
 કરી તમે અમારું ધ્યાન કેમ ખેંચો છો ? ‘રામે’ જવાબ આપ્યો કે “વારૂ, ભાઈ મહેરબાની
 કરીને એટલું મને કહેશો કે આ રંગનાં વસ્ત્રામાં કયો દોષ છે ? ” તે ગૃહસ્થે કહ્યું કે “ મને
 તો એમાં કંઈ દોષ જણાતો નથી, પણ ખીબોને તે જણાય છે. ” ખીબની અજ્ઞાનતાના
 કંઈ તમે જવાબદાર નથી. તમે તમારી બુદ્ધિ અને મગજને તપાસો. આ વસ્ત્રામાં તમને કંઈ
 દોષ જણાતો હોય તો તમે બલે શોધી કાઢો. ખીબના દોષને અર્થે તમે જવાબદાર નથી.

સર્વથી મહાન સાધુ, ભારત વર્ષને સર્વથી મહાન યોગી, સમસ્ત જગતનો મહાન સ્વામી
 તે આ ઉદય પામતો સૂર્ય છે. આ ઉદય પામતો સૂર્ય વેદાંતી સ્વામીનાં કાષાય વસ્ત્ર ધારણ
 કરી પ્રત્યેક દિવસ તમારી પાસે આવે છે. આ સૂર્ય તે આજની રાત્રિના વિષયમાં અનિત્ય
 શરીરોમાં રહેલા નિત્ય આત્માના દ્રષ્ટાંત તરીકે તમને કામ લાગશે. સત્ય સ્વરૂપ આત્મા કે
 જે અવિકારી, નિત્ય તેમજ જે આજે, કાલે અને સર્વદા એકજ રૂપે છે; તેની સંજ્ઞા તરીકે
 આ સૂર્યને આપણે લઈશું. મનુષ્યને જે વિકારી શરીરો છે તેની જગ્યાએ દ્રષ્ટાંતમાં વિકારી
 અને અનિત્ય પદાર્થોને આપણે લઈશું. મનુષ્યની અંદર વિકારી પદાર્થો રહેલા છે, તેમ તેની
 અંદર અવિકારી, નિત્ય સત્ય સનાતન આત્મા પણ રહેલો છે. સૂર્ય એ અવિકારી સત્ય આત્મા
 છે, તેમજ અનિત્ય પદાર્થો એ શરીરો છે. આ શરીરો ત્રણ પ્રકારનાં છે કે જેને સંસ્કૃતમાં
 સ્થૂળ શરીર, કારણ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર કહેવામાં આવે છે.

આ ત્રણ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર અનિત્ય અને વિકારી છે. આ શરીરો તે
 આત્મા નહિ પણ અનિત્ય વસ્તુ છે. એ તો ક્ષણિક અને અનિત્ય છે. એ ક્ષણિક અને અનિત્ય
 શરીરો તે તમે નથી. તમે તો અવિકારી અને અવિનાશી આત્મા છો. આ બાબત તમને આગળ
 સ્પષ્ટ કરી બતાવવામાં આવશે. આત્માનો તમને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એટલા માટે આપણે એક

દ્રષ્ટાંત લઈશું, કે જેના તરફ તમે મહેરબાની કરીને બરાબર લક્ષ્ય આપશો. આજરાત્રિએ કાંઈ મોટી દલીલો કે તર્ક ચલાવવામાં આવશે નહિ. માત્ર મનુષ્યના સ્વરૂપ સંબંધી હિંદુ લોકોનો જે સિદ્ધાંત છે, તેજ સ્પષ્ટ કરી બતાવવામાં આવશે. વખત મળશે તો એમાં તાત્વિક રીતે પ્રવેશી તેની દરેક બાબુએથી તુલના કરીશું. તમે જાણો છો કે તર્ક અને દલીલ કરતાં પહેલાં મૂળ સિદ્ધાંત શું છે તે આપણે સમજવો જોઈએ, તેથી આજ રાત્રિએ મૂળ સિદ્ધાંતના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું યોગ્ય ગણ્યું છે. એક વાત તમારે ધ્યાનમાં લેવાની છે કે આ સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવામાં અને સમજાવવામાં સ્વતઃ પ્રમાણજ લેવામાં આવશે. કવી પોપ કહે છે કે “દેવી સંપત્તિ એ એક એવી ખુબસુરત લાવણ્યમયી સ્વર્ગીય દેવી છે કે જેની પ્રીતિ મેળવવાને અર્થે આપણે માત્ર તેણીને બરાબર નિરખવીજ જોઈએ;” તેવી રીતે સત્ય એક એવી ખુબસુરત અને લાવણ્યમય ભૂતિ છે કે જે તમારા હૃદયમંદિરમાં પ્રવેશ કરે તેને અર્થે તેને નિર્મળ દૃષ્ટિથી નિહાળવાની જરૂર છે. સૂર્યને પોતાના અસ્તિત્વને અર્થે ખીબા કોઈ પણ પ્રમાણની જરૂર નથી. કોઈપણ વસ્તુને જેવા માટે બહારના પ્રકાશની જરૂર પડે છે પણ પ્રકાશને પોતાને જેવા માટે ખીબા પ્રકાશની જરૂર પડતી નથી. આવી રીતે આજ રાત્રે કોઈપણ જાતની દલીલ કે તર્ક સિવાય તમારી આગળ માત્ર સિદ્ધાંતજ અર્થવામાં આવશે.

હવે આપણે દ્રષ્ટાંત લઈએ.

કૃપા કરીને તમે સર્વ ‘રામ’ની સાથે સાથે હિમાલય પર્વતના બરફના મેદાનમાં ચાલશો. ત્યાં રત્નના પર્વતો, સફેદ બરફનાં મેદાનો, સાફ ધોળો સફેદ મહાસાગર વગેરે આંખને આંજી નાંખે એવા ઝગઝગાટ કરતા દેખાવો આપણી નજરે પડે છે. જ્યાં ત્યાં તેજ, તેજ અને તેજ; સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, લબ્યતા અને પ્રભુભાવ પ્રસરી રહેલો જણાય છે. ત્યાં આપણને વનસ્પતિ, પ્રાણી કે મનુષ્ય, એમાંથી કશુંએ જણાતું નથી. ત્યાં બરફનાં મેદાનોમાં પ્રાણુનું ઉત્પત્તિસ્થાન માત્ર સૂર્યજ દીકામાં આવે છે. તે દિવ્ય ભૂમિમાં સૂર્યનું દેદીપ્યમાન બિંબ પ્રકાશી રહ્યું છે. અહા! કેવો લબ્ય દેખાવ! કેટલીક વખત વાદળામાંથી નીકળતો સૂર્યનો પ્રકાશ પાછો સૂર્યબિંબ ઉપર પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને એ સર્વ સૃષ્ટિસૌન્દર્યને અગ્નિના જેવા ઝગઝગતા રાતાચોળ જેવા રંગમાં લબુકાવે છે. એ આખો રમ્ય પ્રદેશ સન્યાસી કફની ધારણ કરી લે છે, એ આખા રમ્ય પ્રદેશને ભારતવર્ષના સાધુના રૂપમાં ફેરવી નાંખે છે. થોડા વખત પછી ત્યાં બધું ‘પીળું’ બની જાય છે, અને રમ્ય પ્રદેશમાં માત્ર એકજ વસ્તુ સૂર્યજ જણાય છે.

હવે તમે જોઈ શકશો કે આ બરફનાં મેદાનોની અંદરજ ભારતવર્ષની મોટામાં મોટી નદીઓ અંતર્ભાવ પામીને રહેલી છે. ભારત વર્ષની બધી મોટી નદીઓ આ બરફનાં મેદાનોમાંથીજ નીકળીને વહેવા માંડે છે. આ હિમપ્રદેશમાંજ એ નદીઓનાં મૂળ અથવા કારણ શરીર રહેલાં છે. હવે તમે એ નદીઓના જીવનની ખીબા અવરથા-ખીબા શરીર તરફ મહેરબાની કરીને ચાલો.

અહીં આપણને જુદી જુદી જાતના દેખાવો તથા પ્રદેશો નજરે પડે છે. હજી આપણે બરફથી ઢંકાયેલાં શિખરો ઉપર ગયા નથી; પરંતુ બહુ નીચાણના પ્રદેશમાં છીએ. અહીં ચોળનના ચોળન સુધી ચારે તરફ આપણે સુશોભિત શુભાળનાં વનનાં વન જોઈએ છીએ. શુભાળનાં પુષ્પોના મૃદુ અને મધુર પરિમલથી ચારે તરફનું સર્વ વાતાવરણ મસમસાટ અને સુગંધમય થઈ ગયું છે. આખું વર્ષ આશુક માશુકના રમ્ય સમયને (Valentines) સૂચવતા સુંદર,

મનોહર, મધુર, બુદ્ધિયુક્ત તેમજ એવાં બીજાં પશ્ચિમોનો કલરવ આપણા કાને પડે છે. પોતાના મધુર કંઠથી દશે દિશાને પૂરનાર એ દિવ્ય ગવૈયાઓ અહીં આપણા દીક્ષામાં આવે છે. વળી ભવ્ય, સુંદર અને મનોહર વૃક્ષોની ઘટામાં સૌથી વિશેષ હૃદયંગમ ગંગા નદી અને બીજાં કેટલાંક અરણ્યો આપણે જોઈએ છીએ. આ ગંગા નદી અને અરણ્યો પર્વતોમાં વાંકાચૂંકા માર્ગે થઈને પોતાની સર્પાકારગતિથી રમણ કરતાં અને નૃત્ય કરતાં વહે છે. ઝાહા ! કેવાં સુંદર અરણ્યો અને સુંદર વહેણાઓ અહીં આપણે જોઈએ છીએ ! આ અરણ્યોમાં તો આવેલા વૃક્ષોનાં પ્રતિબિંબ પડ્યાં છે. વળી બહુજ મનોહર અને મનોરંજક રીતે, ધડીમાં આ રસ્તે તો ધડીમાં તે રસ્તે, તો ધડી પછી મોટો ચકાવો ને ચકાવો ખાતાં, વળી પાછાં ત્યાંથી એ ફરી આ રસ્તે અને તે રસ્તે વળતાં, તેમજ આખે રસ્તે ગાન કરતાં, આ સર્વે વહેણાઓ, નદીઓ અને અરણ્યો ત્યાં વહ્યાં કરે છે.

આ શું ? આ નદીના જીવનની બીજી અવસ્થા. અહીં નદી પોતાના સૂક્ષ્મ શરીરની અવસ્થામાં છે. અરણ્યોને અને વહેણોને આકાર તે નદીનું સૂક્ષ્મ શરીર છે; તે કારણ સૂર્યના તાપ અને પ્રકાશને લઈ એ નદીના કારણ શરીરમાંથીજ નદીનું સૂક્ષ્મ શરીર નીકળ્યું છે. આ સૂક્ષ્મ શરીર બહુજ ચંચળ, તરલિત, વક્ર સર્પાકારગતિમાં છે. તે હવે અતિ વેગમાં ઉછાળા મારી એક સરોવરમાં પ્રવેશી ત્યાં લય પામી જાય છે.

હવે કંઈક જરા સપાટ પ્રદેશમાં આપણે ઉતરીએ. આ સપાટ પ્રદેશમાં આપણને કંઈ જુદાજ પ્રકારનો દેખાવ નજરે પડે છે. જે નદી અને પાણીનાં અરણ્યો પરફથી ઢંકાયેલાં મેદાનોમાં કારણ શરીરરૂપે હતાં, અને જે નદી અને પાણીનાં અરણ્યોમાં આગળ જતાં પર્વતના નીચાણમાં સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે ઘણીજ અપળ અને તરંગી આકૃતિ ધારણ કરી હતી, તેજ પાણીનાં અરણ્યો અને તેજ નદીએ અહીં મેદાનમાં મલિન પ્રવાહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, તેની તેજ ગંગા જખરજસ્ત પ્રવાહ રૂપે અહીં વહી રહી છે; પણ તેમાં ઘણોજ ફેરફાર થઈ ગયો છે. તેણે નવાંજ વસ્ત્ર અને નવોજ રંગ ધારણ કર્યો છે. હવે તેની અંદર તેનું મૂળ પાર-દર્શકપણું કે તેની મૂળ નિર્મળતા રહી નથી. તે હવે મલિન થઈ છે અને ઉપોજાઈ ગઈ છે. તેનો રંગ પણ વિકૃત થઈ ગયો છે. તેનું પાણી ઓહળાઈ જવા સાથે તેની સાથે તેના વેગમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે. તેનું હવે વહન થઈ ગયું છે, પણ તેની સાથે બીજી બાબતોએ તે હવે ઘણી ઉપયોગી થઈ છે. આ મહાન નદીમાં હોડીઓ અને નૌકાઓ ચાલી રહી છે ને તે દ્વારા માલ લાવવા મોકલવામાં આવે છે. આ ગંભીર નદીમાં હજારો લોકો સ્નાન કરવાને પ્રવેશ કરે છે. વળી ચારે તરફના પ્રદેશને પાણી પાઈ રસાળ કરવા માટે તેનો કાંસ અને નહેરોમાં પણ ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે.

આ, નદીના જીવનની ત્રીજી અવસ્થા તેનું સ્થૂળ શરીર છે. નદીના જીવનની અને ઉપલાં સઘળાં શરીરોની પ્રેરક શક્તિ સૂર્યજ છે. આ દૃષ્ટાંતે મનુષ્યજીવનને લાગુ પાડીએ.

તમારાં ત્રણ શરીરો કયાં છે ? અને તેઓનો એક બીજા સાથે તેમજ તમારા સત્ય સ્વરૂપ આત્મા સાથે શો સંબંધ છે ?

તમારી ગાઢ નિદ્રાવસ્થા કે જેની અંદર તમને બીજી કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન રહેતું નથી; જ્યાં તમને દુનીઆ વિષે કંઈ પણ જ્ઞાન રહેતું નથી; જ્યાં પિતા એ પિતા નથી; માતા એ માતા નથી; ગૃહ એ ગૃહ નથી; જ્યાં કેવળ અજ્ઞાન સિવાય બીજું કશુંજ હોતું

નથી; જ્યાં કેવળ અપચીકૃત ભૂતની અવસ્થા, મૃત્યુની એક સ્થિતિ, વિનાશનું એક સ્વરૂપ, દુઃકાલુમાં શૂન્યતાની સ્થિતિજ માત્ર હોય છે. આવી અવસ્થામાં તમારું વારતવિક સ્વરૂપ કેવું હોય છે ?

આ સંબંધમાં વેદાંત કહે છે કે આ અવસ્થા કે જેના વિષે તમે કદિ વિચારજ કયો નથી, આ અવસ્થા કે જેના વિષે તમારા મોંઢેલા ઘણુઓએ કદિ જ્યાલ પણ કયો નથી; તે અવસ્થામાં મનુષ્યનું કારણ શરીર અને તેનું ખરું સ્વરૂપ જે તેનો આત્મા તેજ માત્ર ત્યાં હોય છે. ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં ખરફનાં મેદાનમાં પ્રકાશતા સૂર્યની સાથે આત્માને અને નદીના જીવનની સાથે મનુષ્યના જીવનને સરખાવવામાં આવ્યાં છે.

તમે મહેરબાની કરીને ધરાધર લક્ષ આપીને સાંભળજો; કારણ કે અહીં તમને એક બહુજ સૂક્ષ્મ વાત કહેવાની છે. એ વાત પહેલાં એક વખત તમને કહેવામાં આવી છે, તથાપિ આ પ્રસંગ એવો છે કે તેને પાછી ફરીથી કહેવાની જરૂર છે.

તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આ દૃશ્ય પ્રપંચ રહેતો નથી. માત્ર ત્યાં સ્વપ્નલોક રહે છે. તમે તે અવસ્થામાંથી જાગો છો ત્યારે કહો છો કે “એ ગાઢ નિદ્રા અવસ્થામાં મને દશાયનું ભાન નહોતું, ત્યાં કંઈ પણ નહોતું.” વેદાન્ત કહે છે કે ખરેખર એ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કંઈપણ રહેતું નથી; પણ તમે જાણો છો કે હિંગલે સ્પષ્ટ રીતે જતાવી આપ્યું છે (જર્મન તત્ત્વવેત્તા હિંગલના પૂર્વે હિંદુઓએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે આ “કંઈ નહિ” ને કહેનારા તો તે સમયે પણ છેજ) કે આ “કંઈ નહિ” એજ તમારું કારણ શરીર છે. આ “કંઈ નહિ” કે જેને તમે જાગૃત અવસ્થામાં અજ્ઞાન અવસ્થા તરીકે વર્ણવો છો તેજ તમારું કારણ શરીર છે, એ તમારા જીવનનાં ખરફનાં મેદાનો છે. બાઈબલમાં કહ્યું છે કે ઈશ્વરે “કંઈ નહિ”માંથી (શૂન્યમાંથી) આ સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, તેવી રીતે હિંદુઓએ પણ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે આ કારણ શરીર કે જેને તમે જાગૃત અવસ્થામાં “કંઈ નહિ” અથવા તો અભાન-અજ્ઞાન કહો છો; તેજ કારણ શરીરમાંથી અથવા અજ્ઞાનમાંથી આ સમસ્ત સૃષ્ટિ આવિર્ભાવ પામે છે. કદિ તત્ત્વવેત્તાઓ આગળ આવી આવું ખંડન કરે કે “કંઈ નહિ” માંથી અર્થાત્ શૂન્યમાંથી દૃશ્ય પ્રપંચ કદિ ઉત્પન્ન થઈ શકેજ નહિ; તો વેદાંત સિદ્ધ કરી આપે છે કે જેને તમે “કંઈ નહિ” એમ કરીને કહો છો તે વારતવિક રીતે તેજ પ્રમાણે નથી. જ્યારે તમે સુષુપ્તિમાંથી જાગો છો ત્યારેજ તમે તેને કંઈ નહિ એમ કહો છો. તમે જાણો છો કે ‘કંઈ નહિ’ પદનો તમારી ઇચ્છાનુસાર આપણે ગમે તે અર્થ કરી શકીએ; પણ વારતવિક રીતે એ કંઈ નહિ-એજ તમારું કારણ શરીર છે. એ ખરફનાં મેદાન સમાન છે. પણ તમે હવે પ્રશ્ન કરશો કે વારૂ, સુષુપ્તિઅવસ્થા કે જેને તમે કંઈ નહિ-અજ્ઞાન કહો છો અને જેમાંથી આ સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે બાહ્ય દૃષ્ટિથી અમને ‘કંઈ નહિ’ એવું લાગે છે, તે કારણ શરીર છે, એ વાત તો ધરાધર અમે સમજ્યા; પરંતુ તમે કહો છો કે, -તમારા અંતરમાં રહેલા સૂર્યને જાણો-તમે તમારા હૃદયમંદિરમાં રહેલા ઈશ્વરને જાણો, તમે તમારા અંતરાત્મા કે જે તમારા કારણ શરીરરૂપી હિમપ્રદેશમાંથી આ અખિલ વિશ્વ સજે છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરો; તે સૂર્ય, ઈશ્વર અથવા આત્માનો શો અર્થ છે ? મહેરબાની કરી હવે એ પ્રશ્નનો ખુલાસો સાંભળો.

જ્યારે તમે ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગો છો ત્યારે તમે કહો છો કે, “હું સુષુપ્તિ થઈ ગયો

હતો, મને કશુંએ ભાન નહોતું.” આના સંબંધમાં વેદાન્ત કહે છે કે, આ તમારા શબ્દો એક કાગળ ઉપર મહેરબાની કરીને લખો. આવું કહેવું એ, એક માણસ કે જેણે કહ્યું હતું કે “ઘોર રાત્રિએ, અમુક સ્થળે કોઈપણ નહોતું” એના જેવું છે. એક માણસે ન્યાયાધીશની કેઠમાં આવી જણાવ્યું કે મધ્ય રાત્રિએ અમુક જગ્યાએ કોઈએ નહોતું. ન્યાયાધીશે આ એના શબ્દો કાગળ ઉપર લખવાને તેને ફરમાવ્યું. પેલા માણસે તે પ્રમાણે લખ્યા પછી ન્યાયાધીશે પૂછ્યું કે “તમે જે કહો છો તે ખરી હકીકત છે?” તેણે “હા” પાડી. ન્યાયાધીશે પાછું પૂછ્યું કે, “આ જે તમે કહો છો તે કોઈની કહેલી વાત કહો છો કે તે તમે જાતે જોયેલી કહો છો? શું તમે તે નજરોનજર જોઈ છે?” તેણે કહ્યું “હા, તે મહેં નજરોનજર જોઈ છે.” ન્યાયાધીશે કહ્યું “ખડું સાફ!” “જે તમે આ હકીકત નજરોનજર જોયેલી છે અને ત્યાં કોઈએ હાજર નહોતું, એ તમારું કહેવું સત્ય છે તો પછી તેને પ્રત્યક્ષ જાણનાર તરીકે નિદાન તમે તો ત્યાં હાજર હતાજ; અને જે હાજર હતા તો પછી “ત્યાં કોઈએ નહોતું” એવું જે તમારું કહેવું છે તે કોઈ રીતે વારતવિક નથી! કારણ કે એક મનુષ્ય તરીકે તમે તો ત્યાં હાજર હતાજ-અર્થાત્ ત્યાં નિદાન એક માણસ તો હાજર હતોજ!”

આ પ્રમાણે જ્યારે તમે કહો છો કે, “હું” એવો તો ઘસઘસાટ ઉંઘી ગયો હતો કે મને કશુંએ ભાન નહોતું. ત્યાં કંઈપણ નહોતું, પણ મહેરબાન, હું કહું છું કે ત્યાં કંઈપણ નહોતું એમ નથી, પણ ત્યાં કંઈક હતુંજ; અને તે કંઈક તે તમે પોતેજ ત્યાં વિદ્યમાન હતા. જે તમે જાતે ઉંઘી ગયેલા હોત, જે તમારું સત્ય સ્વરૂપ, સત્ય આત્મા, સત્ય ભાન, સત્ય ખિંખ, સત્ય ઈશ્વર એ જે ત્યાં નજ હોત; તો “મને કશુંએ ભાન નહોતું” એવું અભાન અને ત્યાં “કશુંએ નહોતું” એ અજ્ઞાનનું ભાન તમને કેવી રીતે થાત! છતાં એ અભાન અને અજ્ઞાનનું ભાન તમને રહ્યું છે તેથી તમે ત્યાં હાજર હતાજ.” આવી રીતે તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં-ગાઢ નિદ્રા અવસ્થામાં એક તો ‘કંઈ નહિ’ અથવા અજ્ઞાન-કે જે ખરફનાં મેદાન સમાન છે, તેમજ જેને કારણ શરીર કહેવામાં આવે છે તે હતું; અને બીજે સ્વયં પ્રકાશ, જ્યોતિ રૂપ, ઈશ્વર સ્વરૂપ અને સાક્ષીમૂલ આત્મા-કે જે એ અભાનનું ભાન કરે છે, અને એ અવસ્થાની વિજનતામાં પણ પ્રકાશી રહેા છે-તે હતો; એમ બે વસ્તુઓ ત્યાં પણ રહે છેજ. આ દૃષ્ટાંતમાં સત્ય સ્વરૂપ આત્મા એ નિત્ય અને અવિકારી સૂર્યરૂપ છે; અને સુષુપ્તિ અવસ્થાનું ‘કંઈ નહિ’ રૂપ અજ્ઞાન કે જે તમારું કારણ શરીર છે, તે અનિત્ય અને અવિકારી ખરફનાં મેદાનોરૂપ છે. કારણ શરીર એ વિકારી અને ક્ષણિક કેમ છે? કારણ કે જ્યારે તમે સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી સ્વપ્ન અવસ્થામાં આવો છો, જ્યારે તમે સ્વપ્ન અવસ્થામાં આવો છો, ત્યારે તે ‘કંઈ નહિ’ એવું જે અજ્ઞાન તે ત્યાં રહેતું નથી. એ અજ્ઞાન ત્યાં નાશ પામે છે. હવે સુષુપ્તિ અવસ્થાનું કંઈ નહિ એવું જે અજ્ઞાન એજ જે તમારું સત્ય સ્વરૂપ હોત તો તે જેવું ને તેવું-વિકાર પામ્યા વગરજ સદા રહ્યું હોત; પરંતુ તે તેમ ન રહેતાં વિકાર પામે છે. તે સુષુપ્તિ અવસ્થા સ્વપ્નાવસ્થામાં રૂપાન્તર પામે છે. એજ બતાવી આપે છે કે એ નિત્ય નથી. એ કારણ શરીર સત્ય નથી. તમે આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછશો કે આ સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ તે અજ્ઞાનમાંથી-શૂન્યમાંથી કેવી રીતે આવિર્ભાવ પામે? પણ તે શૂન્યમાંથીજ આવિર્ભાવ પામે છે એ સત્ય છે. તમે યુરોપ અને અમેરિકામાં વસ્તુસ્થિતિને જુદીજ રીતે વિચારો છો. તમે વસ્તુના સ્વરૂપનું ઉંધીજ રીતે આલોચન કરો છો. ‘સમ’ના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. આજ સત્ય છે અને એજ સત્ય અખિલ વિશ્વમાં એક વખત વહેલું મોડું પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં વ્યાપ્ત થશે.

અહીંના લોકોમાં વસ્તુને અવળી રીતે ગ્રહણ કરવાની રૂઢી પડી ગઈ છે. તેઓ નીચે વહેતી સરિતાને ઉંચે પર્વત ઉપર ચઢાવવા માગે છે. આ કેવળ અસ્વાભાવિક પ્રથા છે; અને આથી “સુષુપ્તિ અવસ્થાના અજ્ઞાનમાંથી-શૂન્યમાંથી સ્વપ્ન અવસ્થા ઉદ્ભવે છે” એવું જે ‘રામ’નું કહેવું છે તેમાં તમને અચંચો લાગે એમાં નવાઈ નથી. તમને અચંચો તો લાગશે, પરંતુ તમે તેને પુરતું મનન અને સમર્થન કરી તપાસો કે, શું કુદરતની આવી ઘટના નથી? આ આપણી પૃથ્વી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? આ તમારી પૃથ્વી પ્રથમ નેપ્ચ્યુનર અવસ્થામાં (અપંચીકૃત અવ્યક્ત) અવસ્થામાં હતી. આ બધું દૃશ્ય પ્રપંચ એક વખત તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થાની માફક અવ્યક્ત નિરાકાર સ્થિતિમાં હતું. તે એક વખત અપંચીકૃત અવસ્થામાં હતું. એવી અપંચીકૃત ભૂતની સ્થિતિમાંથી સર્વે જાતની વનસ્પતિ, તેમજ પશુ-પક્ષી અને મનુષ્ય પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં છે. વેદાંત કહે છે કે જે સત્ય તમે બાહ્યદૃષ્ટિથી ખલક-કુદરતમાં જુઓ છો, તેજ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી પણ સત્ય છે. જો આ સમસ્ત જગત શૂન્યમાંથી-અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવ્યું છે, તો તમારો સ્વપ્ન અને જાગ્રત અવસ્થા પણ તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થાના અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવેજ. તમારી જાગ્રત અને સ્વપ્ન અવસ્થા પણ એમાંથી ઉત્પન્ન થઈ. આવીજ રીતે દરેક મનુષ્યના જીવનવ્યવહારમાં પણ દીકામાં આવે છે. મનુષ્યની બાહ્યવસ્થા એ સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવી છે. એ સુષુપ્તિ જેવી બાહ્યાવસ્થામાંથીજ મનુષ્ય ક્રમે ક્રમે, તમે જેને ઉચ્ચ અવસ્થાઓ કહો છો તે અવસ્થાઓમાં આવે છે. જો કે ઉચ્ચ અને નીચ એ પણ સંબંધ વાચક શબ્દોજ છે.

જે નિયમ સમસ્ત વિશ્વમાં દીકામાં આવે છે તેવાજ નિયમ પ્રત્યેક મનુષ્યના સામાન્ય જીવનમાં પણ દીકામાં આવે છે. અર્થાત્ ‘પિંડે તેજ બ્રહ્માંડે’ છે. આ સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી સ્વપ્ન અવસ્થા ઉદ્ભવે છે. જાગ્રત અવસ્થાના સંસ્કારથીજ સ્વપ્ન અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે એવું લોકોનું કહેવું છે; પરંતુ એ અવસ્થાનું ખરૂં સ્વરૂપ શું છે તે વાત તમારા હિંગલ, કાન્ટ વગેરે સર્વ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ બરાબર સ્પષ્ટ કરી શકતા નથી તમને વેદાંત બ્યારે સાબીત કરી આપશે ત્યારે તમને બહુ આશ્ચર્ય લાગશે. આ વિષયને વિશેષપણે ચર્ચવાને અત્યારે આપણને અવકાશ નથી, પણ તે બીજા કોઈ એક ભાષણમાં અથવા કોઈ એક જુદા પુસ્તકમાં તમને સાબીત કરી આપવામાં આવશે.

હવે આપણે સ્વપ્નાવસ્થામાં આવીએ. જાણે કે ખરફનાં મેદાનોમાં થઈને આપણે પર્વતોમાં નીચા આવતા હોઈએ તેવી રીતે સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી-સ્વપ્નાવસ્થામાં આપણે આવીએ છીએ. ધારો કે હજી તમે પર્વત ઉપર સ્વપ્નમાં છો. અહીં સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલો સ્વપ્નાવસ્થાને અનુભવતો તૈજસ આત્મા (આ સ્વપ્નાવસ્થામાં કહેલા આત્માનું નામ છે) કલ્પનાના તથા મનોરાજ્યના પ્રદેશમાં સ્થિત થએલો પોતાને જુએ છે. તે ઘડીવાર પક્ષી બને છે, તો ઘડીવાર રાજા બને છે. વળી બીજીજ પળે તે સંપત્તિહીન ભિખારી બને છે. પાછો વળી તે હિમાલય પર્વત ઉપર માર્ગ ભૂલી ગયો હોય એવો કોઈ એક મનુષ્ય બને છે; અને પછી તે લંડન જેવા મોટા શહેરનો શહેરી બને છે.

તે ઘડીએક આ શહેરમાં તો ઘડીએક પેલા શહેરમાં જાય છે. કેવી અસ્થિરતા ! કેવી અનિશ્ચયતા ! જેવી રીતે પર્વતમાં ઝરણાંઓ અનિશ્ચય, વિકારી, અસ્થિર અને ક્ષણિક હોઈ ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા ધારણ કરે છે; તેવીજ સ્થિતિ તે સ્વપ્નાવસ્થામાં રહેલા તમારા તૈજસ આત્માની છે. જેવી રીતે પર્વત ઉપર વહેતાં ઝરણાં ત્વરિત વેગવાળાં હોય છે, તેવીજ રીતે તમે

સ્વપ્નાવસ્થામાં ધડીકમાં આ, તો ધડીકમાં તે, એમ દરેક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ત્વરિત અને વેગ-
વાળા હો છો. વહેળા અને નાની નાની નદીઓ પર્વતોમાં જેવી રીતે સ્વચ્છંદે રમણુ કરતી
ખળખળાટ વહે છે, તેવી રીતે તમારો તૈજસ્ય આત્મા પણ ત્યાં સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્વચ્છંદે
રમણુ કરતો વિહરે છે. તમે મનોરાજ્યના પ્રદેશમાં વસો છો તે અવસ્થામાં મરી ગયેલાં તે
સજીવન, અને સજીવન તે મરી ગયેલાં દેખાય છે. મનોરાજ્ય અને કલ્પનાની આ કેવી
આશ્ચર્યકારક અવસ્થા ! કલ્પના અને મનોરાજ્યવાળી આ સ્વપ્નાવસ્થા તે પર્વત ઉપર વહેતા
ઝરણાની સૂક્ષ્મ અવસ્થા સમાન છે. સ્વપ્નાવસ્થાનો અનુભવ કરી, તમારી ખીણ અવસ્થામાંથી
—જાણે કે પર્વત ઉપરથી તમે નીચે આવતા હો, એવી રીતે—તમે નીચે આવો છો. તમે જાગ્રત
થાવ છો. જેવી રીતે ભૂતળ ઉપર સરિતા પોતાના સ્થૂળ સ્વરૂપમાં પ્રવહન કરે છે, તેવી રીતે
તમે પણ સ્થૂળ શરીરમાં—તમારી જાગ્રત અવસ્થામાં—તમારો વ્યવહાર ચલાવો છો. આવી રીતે
તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થા એ કારણ શરીર; તમારી સ્વપ્નાવસ્થા એ સૂક્ષ્મ શરીર; અને તમારી
જાગ્રત અવસ્થા એ સ્થૂળ શરીર છે, એ તમે ખરાખર સમજ્યા હશે ? તમે જાણો છો કે,
સરિતા જ્યારે પર્વત ઉપરથી નીચે ઉતરી સપાટ પ્રદેશ ઉપર વહેવા લાગે છે, ત્યારે પણ તેનું
સૂક્ષ્મ શરીર તો તેનું તૈજ રહે છે, પણ તે માત્ર મલિન વસ્ત્ર ધારણુ કરે છે. તમે પર્વતમાંથી
વહેતું પાણી જોયેલું છે. તે નિર્મળ અને સ્વચ્છ પાણી કાઢવ, મટોડી અને સપાટ પ્રદેશમાં
ગુપ્તપણે રહેલું છે. પર્વતમાં જોયેલી નદીના સૂક્ષ્મ શરીરમાં કોઈ પણ રીતે ફેરફાર થયો નથી,
પણ માત્ર તેણે નવું સ્વરૂપ ધારણુ કર્યું છે. આવી રીતે સૂક્ષ્મ શરીરવાળી નદી જ્યારે વહેતી
વહેતી સપાટ પ્રદેશમાં આવે છે અને કાઢવવાળું સ્વરૂપ ધારણુ કરે છે ત્યારે નદીએ સ્થૂળ
શરીર ધારણુ કર્યું છે; એમ આપણે કહીએ છીએ. જ્યારે કારણ શરીરમાંથી સૂક્ષ્મ શરીર
ઉદ્ભવ્યું ત્યારે આવો પ્રકાર નહોતો. ત્યારે તો કારણ શરીરને વિલીન થઈ સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે
થવાનું હતું; અને હવે જાગ્રત અવસ્થામાં આવવા સાડું કાંઈ સૂક્ષ્મ શરીરને વિલીન થવાનું,
રૂપાંતર પામવાનું રહેતું નથી. તેને ફક્ત નવું સ્વરૂપ—નવું વસ્ત્ર ધારણુ કરવું પડે છે. વસ્તુ-
સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે.

તમારી જાગ્રત અવસ્થામાં તમારું સૂક્ષ્મ શરીર—અર્થાત તમારું મન અને તમારી બુદ્ધિ કે
જે સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે, તે કંઈ અદૃશ્ય થઈ જતાં નથી; પણ તેનાં તેજ રહે છે. અને
વધારામાં માત્ર મરતક વગેરે સર્વે ભૌતિક અંગો વસ્ત્રની માફક ધારણુ કરવામાં આવે છે. જ્યારે
તમે નિદ્રા અવસ્થામાં જાવ છો ત્યારે જેવી રીતે આપણે પહેરેલાં વસ્ત્રો ઉતારી ખૂંટીએ મૂકીએ
છીએ, તેવી રીતે સૂક્ષ્મ શરીર સ્થૂળ શરીરથી ભુદું પડે છે.

જેવી રીતે સુતી વખતે લોકો પોતાના શરીર ઉપર પહેરેલાં વસ્ત્ર ઉતારી એક કોરે મૂકે
છે, તેવી રીતે તમે તમારું જાગ્રત અવસ્થાવાળા સ્થૂળ શરીરમાંથી તમારું જ્ઞાન ખેંચી લ્યો છો,
અને સ્વપ્નામાં માત્ર તમારું સૂક્ષ્મ શરીરજ કાયમ રહે છે. વાડ, એ સૂક્ષ્મ શરીર શું છે ? તે
પણ એક સ્થૂળ શરીરની માફક ભૌતિક શરીરજ છે હવે એ વાત તમને સાબીત કરી આપવામાં
આવશે. વળી સાથે સાથે સૂક્ષ્મ શરીરનો સ્થૂળ શરીર સાથે અને સ્થૂળ શરીરનો સૂક્ષ્મ શરીર
સાથે શો સંબંધ છે, તે વાત પણ તમને સાબીત કરી આપવામાં આવશે. તમે જાણો છો કે નદીઓ
ખડું ભાગે શિખાળાની ઋતુમાં (અહીં શિખાળાને રાત્રિની જોડે સરખાવવામાં આવ્યો છે.)
તેઓના સ્થૂળ શરીરનો ત્યાગ કરે છે; અને માત્ર સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણુ કરે છે. અર્થાત શિ-
ખાળાની ઋતુમાં નદીઓ પ્રવાહમાં નાની બને છે, અને પોતાનું કાઢવ અને મટોડીવાળું

મલિન વસ્ત્ર છોડી નિર્મળતા ધારણ કરે છે, (નિર્મળતા એ નદીનું સૂક્ષ્મ શરીર છે.) જાણે કે તે નદીઓ સુવા જાય છે. જેવી રીતે નદીઓ કાદવ અને મટોડીવાળું પોતાનું સ્થૂળ શરીર છોડીને નિર્મળ પ્રવાહરૂપે સૂક્ષ્મ શરીર ધારણ કરે છે, તેવી રીતે તમે પણ દરરોજ રાત્રિએ (રાત્રિ એ તમારો શિઆળો છે.) સુવા જાવ છો, ત્યારે તમારા સ્થૂળ શરીરનો ત્યાગ કરીને એટલે કે તેમાંથી તમારું જ્ઞાન સમેટી લઈને માત્ર તમે તમારું સૂક્ષ્મ શરીર રહેવા દો છો.

આમાં જે સૂર્ય નદીના કારણ શરીરમાં પ્રકાશતો હતો તેનો તેજ સૂર્ય તેના સૂક્ષ્મ શરીરમાં પણ પ્રકાશે છે, અને તેનો તેજ સૂર્ય નદીના સ્થૂળ શરીરમાં પ્રકાશે છે.

એજ પ્રમાણે જે સત્ય સ્વયંપ્રકાશ આત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થાના કારણ શરીરમાં પ્રકાશતો હતો, તેનો તેજ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા સ્વપ્નાવસ્થાના સૂક્ષ્મ શરીરમાં તેમજ જાગ્રત અવસ્થાના સ્થૂળ શરીરમાં પ્રકાશ્યા કરે છે. ત્યારે એમાં તફાવત શું છે ? તફાવત માત્ર પ્રકાશના પરાવર્તનમાં-પ્રકાશ પડવામાંજ છે. જ્યારે સૂર્ય ઝરફનાં મેદાનોમાં-નદીના કારણ શરીરમાં પ્રકાશતો હતો ત્યારે ત્યાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જણાતું નહોતું. ઝરફને પીગાળવાની સૂર્યની ક્રિયા પ્રયંડપણે ચાલતી હતી ખરી, પણ ત્યાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ કે પરાવર્તન જણાતું નહોતું; પરંતુ જ્યારે તે સૂર્ય નદીના સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રકાશવા લાગ્યો ત્યારે તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ અને પરાવર્તન જણાવા લાગ્યું.

ત્યારે હવે આ પ્રતિબિંબ એટલે શું ?

આ બિંબ તે તમારી અંદર રહેલો અવિકારી, અવિનાશી સત્ય આત્મા છે. તે ઇશ્વર અને બ્રહ્મ છે. જ્યારે તમે તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હો છો ત્યારે તેજ આત્મા-દેવ તમારી અંદર વિદ્યમાન હોય છે, તેજ આત્મ-દેવ તમારા કારણ શરીરમાં પ્રકાશે છે. બારિક રીતે તપાસી જુઓ, તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અહંકાર હોતો નથી. હું સુઈ ગયો છું, હું વૃદ્ધિ પામું છું, હું અન્ન પચાવું છું, હું આ કરું છું, હું તે કરું છું, અર્થાત્ આવો કોઈ પણ જાતનો હંકાર-અહંકારનો ખ્યાલ રહેતો નથી. ત્યાં માત્ર સત્ય આત્મ-દેવ વિદ્યમાન રહે છે, પરંતુ ત્યાં કંઈ અહંકાર રહેતો નથી. આ મિથ્યા બાહ્ય અહં કે જેને લોકો સત્ય આત્મા તરીકે ગણે છે તે ત્યાં નથી. તે સ્વપ્નાવસ્થામાં દ્રશ્યમાન થાય છે. તમારી સ્વપ્નાવસ્થા એ નદીની ખીણ સૂક્ષ્મ અવસ્થા જેવી છે. આ સૂક્ષ્મ અને જાગ્રત અવસ્થામાં તે અહંકારનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. સપાટ પ્રદેશમાં વહેતી સરિતાના સ્થૂળ શરીરના જેવી તમારી જાગ્રત અવસ્થા છે. નદીના સ્થૂળ શરીરમાં સૂર્ય ખગ્ગામર રીતે પ્રકાશે છે; જો કે તે સૂર્ય ઝરફના પ્રદેશમાં એજ પ્રમાણે પ્રકાશતો હતો, પરંતુ ઝરણાંઓમાં અને કાદવ તથા મટોડીવાળી નદીના પ્રવાહમાં તો તે પ્રકાશે છે. તેનું ત્યાં પ્રતિબિંબ પણ જણાય છે. આવી રીતે તમારી જાગ્રત અવસ્થામાં પણ આત્મ-દેવનું પ્રતિબિંબ દીકામાં આવે છે. હું આ કરું છું, હું તે કરું છું, હું આ છું, હું તે છું, આ અહંકાર, આ મિથ્યા આત્મા જાગ્રત અવસ્થામાં પણ જણાય છે; પણ તમે જુઓ છો કે સ્વપ્નાવસ્થાના અને જાગ્રત અવસ્થાના અહંકારમાં તફાવત છે જેવી રીતે પર્વત ઉપર વહેતાં ઝરણાંઓ અને વહેણાંઓમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ અસ્થિર અને તરલિત હોય છે, તેવીજ રીતે તમારી સ્વપ્નાવસ્થામાં તમારો અહંકાર કે જે આત્માનું પ્રતિબિંબ છે તે ક્ષણિક, અંચળ, અસ્થિર, તરલિત અને વિકારી છે; અને સપાટ પ્રદેશમાં વહેતી નદીના મંદ પ્રવાહમાં જણાતા પ્રતિબિંબની માફક તમારી જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રકાશતો પ્રતિબિંબરૂપે તમારો અહંકાર સ્થિર અને સ્થાયી છે.

આ કંઈક જરા વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. લોકો કહે છે કે સૂક્ષ્મ શરીરમાંથી સ્થૂળ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, એ તમે શા આધારે કહો છો ? લોકો કહે છે કે જાગ્રત અવસ્થા કરતાં સ્વપ્ન અવસ્થાને તમે શા આધારે ઉચ્ચ ગણો છો ? બુદ્ધિ ધ્યાન આપો. તમારી જાગ્રત અવસ્થાનો અનુભવ શાનો બનેલો છે ? તમારી જાગ્રત અવસ્થાનો અનુભવ એ દેશ, કાલ અને કાર્ય-કારણાત્મક છે. એ દેશ, કાલ અને કાર્ય-કારણના વિચાર વગર તમે કોઈ પણ ચીજનો આ પ્રદર્શન કોઈ પણ પદાર્થનો ખ્યાલ કરી શકશો ? કદી નહિ, કદી નહિ. દેશ, કાલ અને કાર્ય-કારણ વગર તમે કોઈ પણ વસ્તુનો ખ્યાલ નહિ કરી શકો. એના સિવાય વસ્તુનો ખ્યાલ આણુવો અશક્ય છે. આ દેશ, કાળ અને કાર્ય-કારણભાવ એ તમારી સૃષ્ટિના વાણી તાણી સમાન છે. એ દેશ, કાલ અને કાર્ય-કારણભાવ તમારી સ્વપ્ન તેમજ જાગ્રત અવસ્થામાં છે. તમને ખબર છે કે મેક્સમુલર કેન્ટના “ ક્રિટિક ઓફ પ્યોટ લીઝન ” નામના ગ્રંથના ભાષાંતરમાં તેની પ્રસ્તાવના લખતાં કહે છે કે, જે તત્ત્વજ્ઞાન તે શિખવે છે તેજ તત્ત્વજ્ઞાન કેન્ટ શિખવે છે. વળી તે કહે છે કે, દેશ, કાળ અને કાર્ય-કારણ ભાવ એ આદ્ય છે, એ કેન્ટે સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરી આપ્યું છે, અને હિંદુઓએ તે સાબીત કરી આપ્યું નથી; પણ રામનું એવું કહેવું છે કે મેક્સમુલરે હિંદુઓના પૂરેપૂરા ગ્રંથો ભોળા નથી. વળી રામનું એવું કહેવું છે કે હિંદુઓએ દેશ, કાળ અને કાર્ય-કારણભાવ આદ્ય અને મનોગત છે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. વળી તેમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે આ પ્રમાણે એક રીતે જોતાં તમારી જાગ્રત અવસ્થાનો અનુભવ તે તમારા સ્વપ્ન અવસ્થાના અનુભવના પરિણામ રૂપ છે. તમો ધીરજથી સાંભળજો. તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તમને દેશ, કાલ કે કાર્ય-કારણભાવ એ કશાનો ખ્યાલ હોતો નથી. તમને સ્વપ્નાવસ્થામાં હો છો ત્યાં દેશ, કાલ અને કાર્ય-કારણભાવ અસ્તિત્વમાં આવે છે. હિંદુઓ કહે છે કે જેવી રીતે બીજમાંથી ન્હાનો અને નાનુક અંકુર કુટે છે, તેવી રીતે તમારી સ્વપ્નાવસ્થાના દેશ, કાલ અને કાર્ય-કારણભાવ તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને પછી તે જાગ્રત અવસ્થામાં મહાન વૃક્ષ સમાન પરિણામ પામે છે. આ પછી તે દેશ, કાલ અને કાર્ય-કારણભાવ જખરજસ્ત અને પ્રચંડ નદી સમાન બની પોતાનું સ્થૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જેમ જેમ તમે વૃદ્ધિ પામતા જાઓ છો તેમ તેમ તમારી સાથેજ દેશ, કાલ અને કાર્ય-કારણભાવ પણ વૃદ્ધિ પામતાં જાય છે. અર્થાત્ પ્રમાતા (અંતઃકરણ) એ વિકાશ પામતા દેશ, કાલ અને કાર્ય-કારણભાવના પરિણામ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી.

તમારી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ કાલનું અસ્તિત્વ છે; પણ જાગ્રત અવસ્થાના કાલમાન સાથે એને સરખાવી જોશો તો તમને જણાશે કે સ્વપ્નાવસ્થાનો કાલ ક્ષણિક, અસ્થિર, ચળ, અસ્પષ્ટ, અનિશ્ચિત અને અનિયત છે, અને જાગ્રત અવસ્થાનો કાલ તે કુદરતી રીતે પરિણત સ્વરૂપમાં હોય છે; અર્થાત્ સ્વપ્ન અવસ્થાનો કાલ તે સંપૂર્ણપણે વિકાશ પામેલો હોય છે. એ તમને અનુભવ છે કે સ્વપ્નમાં કેટલીક વખત મરેલાં જીવતાં, અને જીવતાં એ મરેલાં, દેખાય છે; પણ આવી રીતે કંઈ જાગ્રત અવસ્થામાં જણાતું નથી. એ જાગ્રત અવસ્થામાં કાલ એ નિશ્ચિત હોય છે; અને સ્વપ્નાવસ્થામાં ભૂતકાળ એ ભવિષ્યકાળ અને ભવિષ્યકાળ એ ભૂતકાળ બને છે. જાગ્રત અવસ્થામાં આવો પ્રકાર નથી. તમે સાંભળ્યું હશે કે મહમ્મદ પેગંબરને આઠમા આરમાનમાં જતાં દીર્ઘ કાળ લાગ્યો હતો; પણ તેમણે જ્યાં જાગીને જોયું તો માત્ર ત્યાં જતાં બે સેકન્ડજ થઈ હતી.

આવી રીતે તમારી જાગ્રત અવસ્થાના પદાર્થો તે તમારી સ્વપ્નાવસ્થાના પદાર્થોથી જાતમાં ભિન્ન નથી, પણ તેના પ્રમાણમાં અને અંશમાં ભિન્નતા છે. સ્વપ્નાવસ્થાના પદાર્થો ક્ષણિક, વિકારી, અસ્થિર અને અનિયમિત હોય છે; જેમ કોઈ એક ન્હાના છોડને આપણી મરજી પ્રમાણે વાવી ઉછેરી શકીએ છીએ તેવી રીતે આ સ્વપ્નાવસ્થાના પદાર્થોમાં પણ આપણી ઈચ્છાનુસાર ફેરફાર કરી શકીએ છીએ; પણ જ્યારે તે ન્હાનો છોડ મટી જઈને મહોદુઃ વૃક્ષ બને છે ત્યારે આપણે એને કોઈ પણ રીતે વાળી કે ફેરવી શકતા નથી. તમારી સ્વપ્નાવસ્થામાં તમે એક સ્ત્રી જુઓ છો, એક સેકન્ડમાં તેજ સ્ત્રી તે ઘોડી બને છે, વળી તે ઘોડો બને છે. તેમાંથી વળી પાછો તમારી આગળ એક જીવતો માણસ તમે જુઓ છો. પળવારમાં વળી એજ માણસ મરી જાય છે, અને તેને બદલે હવે તમારી નજર આગળ એક પર્વત ખડો થાય છે. વળી તે પર્વત હટો ન હટો થઈ જઈ તેની જગ્યાએ ત્યાં અગ્નિ લાભૂકે છે. જે પદાર્થો તમે તમારી સ્વપ્નાવસ્થામાં જુઓ છો તે પદાર્થો તમારી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં નહોતા; તો પણ જેવી રીતે ખરફના પ્રદેશોમાંથી ન્હાનાં ન્હાનાં ઝરણાં અને વહેણા નીકળે છે, તેવી રીતે સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી એ બધા પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે. તમારી જાગ્રત અવસ્થામાં પણ આ આદ્ય સૂક્ષ્મ અવસ્થામાંનાજ દેશ અને કાલ પૂર્ણપણે વિકાશ પામી સ્થિર અને નિયત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

આ પ્રમાણે તમારી સ્વપ્નાવસ્થાનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિ તે તમારી જાગ્રત અવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. રામ પોતે પોતાના જાતિ અનુભવથી પણ જાણે છે કે ઘણી વખત, હું જ્યારે વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે જાગ્રત અવસ્થામાં ગણિતના બહુ અઘરા દાખલા કે જેને વિષે હું બહુ વિચાર કર્યા કરતો હતો અને ગણી શક્યો નહોતો, તે સ્વપ્નાવસ્થામાં હું બરાબર ગણી શક્યો હતો; પણ પાછો જાગ્રત થતાં તે કેમ ગણવા તે મને સમજતું નહિ. દલીલ અને મુદ્દામાં દોષ હતો. તમારી સ્વપ્નાવસ્થાની દલીલો પણ વિકારી, ક્ષણિક, અસ્પષ્ટ હોય છે; તોપણ જેવી રીતે એક વિકાશ પામેલા વૃક્ષનો એક વિકાશ પામતા છોડ તેમજ હજી તરતના કુટેલા વિકાશ પામતા અંકુર સાથે સંબંધ છે; તેવીજ રીતે તે દલીલોનો પણ તમારી જાગ્રત અવસ્થાની દલીલો સાથે સંબંધ છે.

૧૭-પાપ અને તેનો આત્મા સાથે સંબંધ.*

ખડેનો અને ભાઈઓ !

આજનો વિષય ગયા અઠવાડીયામાં જે કેટલાંક ભાષણો આપવામાં આવ્યાં છે, તેના અનુસંધાનમાં છે; જેથી જેઓએ પહેલાનાં ભાષણો સાંભળ્યાં હશે તેઓજ આ ભાષણ ખરાબર રીતે સમજી શકશે.

હિંદુસ્થાનમાં કોઈ એક દેવાલયમાં એક દિવસે કોઈ એક માણસ મીઠાઈ વહેંચતો હતો. હિંદુસ્થાનના લોકોમાં એવો રીવાજ છે કે જ્યારે કોઈ માણસને મોટોટો લાભ થયો હોય ત્યારે ગરીબ લોકોમાં મીઠાઈ વહેંચવામાં આવે છે. પેલા માણસ મીઠાઈ વહેંચતો હતો તેવામાં કોઈ એક બીજા માણસે ત્યાં આવી પેલા માણસને પ્રશ્ન કર્યો કે, ભાઈ તમે શા નિમિત્ત આ મીઠાઈ વહેંચો છો ? તેણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, મહારા ઘોડો ખોવાઈ ગયો છે તે નિમિત્તે આજે હું મીઠાઈ વહેંચું છું. આવો ઉત્તર સાંભળીને લોકોને ઘણી નવાઈ લાગી; અને બોલ્યા કે વાહ ! એકતો તમે ઘોડો ખોયો છે અને વળી મીઠાઈ વહેંચો છો ! તેણે કહ્યું મહેરબાની કરી મહારા કહેવાનો ખોટો અર્થ ન કરો. મેં જો કે ઘોડો તો ગુમાવ્યો છે; પરંતુ તે ઘોડા ઉપર ખસનારને તો ખચાવી લીધો છે. એક લૂંટારાઓની ટોળી મહારા ઘોડા ચોરી ગઈ હતી. જે વખતે તે લૂંટારાઓ તે ઘોડા લઈ ગયા તે વખતે હું તે ઘોડા ઉપર બેઠો હોતો. જો હું તે ઘોડા ઉપર બેઠો હોત, તો મને પણ તેઓ લઈ ગયા હોત. હું પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનું છું કે, સદ્ભાગ્યે તેઓ તે ઘોડાની સાથે મને લઈ ગયા નથી અને એકલા ઘોડાનેજ લઈ ગયા છે. આ સાંભળીને લોકોને ખૂબ હસવું આવ્યું, અને કહ્યું કે આ કેવો ભલો માણસ છે !

ખડેનો અને ભાઈઓ, જો કે આ વાત એક હસવા જેવી લાગે છે, તોપણ એ વાત દરેકે દરેક જણે પોતપોતાને લાગુ પાડી જોવી જોઈએ કે પેલા માણસ કરતાં પણ વધારે હસવા જેવું આપણે પોતે તો કરતા નથી ? પેલા માણસે જો કે પોતાનો ઘોડોજ ગુમાવ્યો હતો, અને તે ઘોડા ઉપર ખસનારને-પોતાને તો તેણે ગુમાવ્યો ન હતો, પણ અરે ! આ દુનીયામાં હજારો અને લાખો માણસો શું કરી રહ્યા છે ? તેઓ પોતાના ઘોડાને સાચવવા યત્ન કરી રહ્યા છે ખરા, પરંતુ ખુદ ઘોડેસ્વારને તો તેઓ ગુમાવે છે ! આતો પેલા કરતાં છેકજ ખરાબ ! પેલા માણસનું તો ખુશાલીનું કારણ યોગ્ય હતું કે તેણે ઘોડાનેજ ગુમાવ્યો હતો પણ ઘોડેસ્વાર તો ખચી ગયો હતો. દરેક જણ જાણે છે કે એ ઘોડેસ્વારનો એ ઘોડાની સાથે જેટલો સંબંધ છે તેટલોજ સંબંધ આપણું ખરૂં સ્વરૂપ જે આત્મા પોતે તેનો એ સૂક્ષ્મ શરીર સાથે છે. આપણે કોઈ માણસને તેની ઉત્પત્તિ એને તેના ખરા સ્વરૂપ વિષે પૂછીએ કે:-“ તમે શું છો ? ” “ તમે શું કરો છો ? ” તો તેનો જવાબ એવોજ મળવાનો કે, “ હું

* આ ભાષણ સ્વામી રામતીર્થે ઇ. સ. ૧૯૦૨ નવેમ્બર તારીખ ૧૬ મી ને રવિવારે આપ્યું હતું.

ફલાણો ફલાણો છું અને ફલાણી ફલાણી ઔશીસમાં કામ કરું છું.” આ બધાં લક્ષણો અને જવાબ એ માત્ર સ્થૂલ શરીરનેજ લાગુ પડે છે. અર્થાત્ આ જવાબ કોઈ રીતે મુદાસર નથી. તેનો આ જવાબ એવો નથી કે જેથી તેનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણે જાણી શકીએ.

આપણે ઘોડેસ્વારના સંબંધમાં જાણવા માગીએ છીએ, પણ એ પ્રશ્ન તો એ ઉડાવીજ દે છે અને જેના સંબંધમાં આપણે કશુંએ જાણવા માગતા નથી તે વાત તે આપણી આગળ ધરે છે. આમાં ઉત્તર આપનારો પોતાના ઘોડાનેજ ઘોડેસ્વાર ગણે છે, એવું નથી થતું વાડ ? “ઘોડો ખોવાયો છે;” “ઘોડો ખોવાયો છે;” “ઘોડો ખોવાયો છે;” એમ ચારે તરફ આ વખતમાં સંભળાય છે. પણ ખરેખર શું ખોવાયું છે ? ઘોડો ? ના, ના. એ તો ઘોડે-સ્વારજ ખોવાયો છે; છતાં દરેક જણ ભ્રમને વશ થઈ કહે છે કે ઘોડો ખોવાયો છે ! તેજ પ્રમાણે માણસ એ શું છે એમ પૂછતાં ઘોડાનુંજ લક્ષણ, ચિહ્ન વગેરે કહેવાને દરેક મંડી પડે છે ! જેથી સમજાય છે કે ઘોડો નહિ પણ તે ઘોડેસ્વારજ ખોવાયો છે, જે ખોવાયેલું છે તે શરીર નહિ પણ આત્મા છે. આપણે પોતેજ ખોવાયા છીએ ! આપણું સત્યસ્વરૂપજ ખોવાયું છે ! આ એક વિચિત્ર આશ્ચર્યજ છે !

ત્યારે હવે આપણે આપણી જાતને, સ્વારને, આત્માને કેવી રીતે શોધી કઢાડીશું ? ગયા અઠવાડીઆમાં લગભગ દરરોજ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. આજે આપણે જુદાજ દૃષ્ટિબિંદુથી-પાપના દૃષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્નનો જવાબ ચર્ચીશું. પાપનું મૂળ શું છે આ સુધિમાં પાપ કેવી રીતે પ્રવેશ્યું ? આ પ્રશ્નનો જે ખુલાસો આપવામાં આવનાર છે તે તમને કદાચ વિપરીત અને અયુક્ત લાગશે. તે તમને કદાચ આશ્ચર્યકારક અને નવાઈ-ભર્યો લાગશે; પરંતુ આશ્ચર્ય ન પામશો. આ આશ્ચર્યકારક સમાધાનની તમારા પોતાના બાઈબલના વચનની સાથે એકવાક્યતા છે એમ સાબીત કરી શકાશે. આ બાઈબલને હિંદુઓ જે અર્થમાં સમજી શકશે તે અર્થમાં યુરોપના લોકો કદી સમજી શકવાના નથી; કારણ કે ક્રાઈસ્ટ એ એશીઆનો વતની હતો; અને કહેતા હશે તો એ પણ સાબીત કરી આપવામાં આવશે કે તેનો હિંદુસ્થાન સાથે પણ સંબંધ હતો. એ બાઈબલની અંદર જે અલંકાર અને રૂપક છે તે સર્વે હિંદુશાસ્ત્રોમાં વારંવાર દીકામાં આવે છે. આવી રીતે એશીઆ ખંડમાં રહેનાર, હિંદુઓ એ અલંકાર અને રૂપકથી પરિચિત હોવાથી પશ્ચિમના લોકો કરતાં બાઈબલને તેઓ વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે, અને તેને અનુસરીને ઉપલા પ્રશ્નનું હમણાં જે કાંઈ સમાધાન કરવામાં આવશે તે તમારામાંના કેટલાકને આશ્ચર્યકારક અને અત્યાર સુધી માનતા આવેલા પોતાના વિચારો અને ભાવનાઓની વિરુદ્ધ લાગશે; પરંતુ ક્ષમાદૃષ્ટિથી થોડીવાર ધીરજ રાખવાની તમને વિનંતિ છે, કારણ કે એકંદરે આ ઉપરથી આશ્ચર્યકારક જણાતું સમાધાન તમારા બાઈબલ શાસ્ત્રના વચનથી કોઈ રીતે અસંગત નથી. હવે પાપના વિષયની ચર્ચા શરૂ કરતાં પહેલાં એના પહેલાંની બીજી કેટલીક બાબતો આપણે ચર્ચીશું.

જે જન્મે છે તે જરૂર મરવાનાજ “જાતસ્ય હિં મૃત્યુઃ” આવું છતાં પણ લોકો મૃત્યુનો કદી પણ વિચાર કરતા નથી તેનું શું કારણ ? મૃત્યુના વિચાર માત્રથી પણ શરીરમાં ભય ઉત્પન્ન થઈ નખથી તે શિખા પર્યંત માણસને કંપારી છુટે છે. આપણે કદીએ છીએ કે ભૂતકાળમાં જે મહાન રાજા મહારાજાઓ હતા તે સર્વે કાળના મુખમાં આસ થઈ

ગયા છે, અવતારી પુરૂષો અને પેગંબરો કે જેઓએ મર્ત્ય જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તેઓનાં શરીર પણ આખરે પડી ગયાં છે. પૂર્વે જે લક્ષાધિપતિ અને કરોડાધિપતિ શ્રીમંતો હતા તેઓ અને જેઓનાં શરીર મજબૂત વળ સમાન હતાં તેઓ પણ સર્વે આજે મરણને શરણ થઈ ગયા છે, અને વિચાર કરીને જોઈશું તો આપણાં શરીર પણ એક વખત અવશ્ય કરીને મોડાં વહેલાં પડવાનાંજ. ધારો કે કદાચ હજી તમે સાત દશકા જીવો, કે એથી ઓછા કે ચારગણા જીવો પણ તેથી શું ! આખરે જરૂર એક વખત મરવાનું તો ખરૂંજ ! એમાં કોઈ છૂટકો નથી. એતો નિર્માણજ છે; અને અરે ! આવું છતાં વ્યવહાર વખતે કોઈ પણ ‘મૃત્યુ છે’ એમ માનતું નથી એ ઘણીજ નવાઈની વાત છે ! કોઈ પણ મરણનો વિચાર આવવા દેતુંજ નથી ! કોઈને તે વિચાર ગમતોજ નથી ! દરેક જણ સગાંવહાલાંઓ અને મિત્રો સાથેનો સંબંધ વધાર્યોજ કરે છે. દરેક જણ દિનપ્રતિદિન પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં વૃદ્ધિજ કરતા જાય છે, આ વ્યવહારનો પસારો એવો તો વધાર્યો જાય છે કે જાણે કોઈ દિવસ એમને મરવાનું નથી ! જાણે કોઈ દિવસ એમને મૃત્યુનો સંબંધજ થવાનો નથી ! આવું શાથી ? આનું કારણ શું ? કોઈ એક માણસ મરણનું નામ સાંભળે છે કે એના આખા શરીરે જવરજ ચઢે છે ! આમ શાથી ? એક બાબત મૃત્યુ એ નિશ્ચિત છે, અને બીજી બાબત જેમ કોઈ પક્ષી પોતાની પાંખો ઉપર પાણી પડ્યું હોય તો તે તેને ખંખેરી સાફ કરી નાંખે છે, તેવી રીતે આપણે જરીએ મૃત્યુનો વિચાર સરખો પણ મનમાં આવવા દેતા નથી ! આપણે વ્યવહાર-કામમાં મૃત્યુ છે એમ નથી માનતા તેનું કારણ શું ? તમે ભલે મૃત્યુના વર્ણનનાં પદો ગાઓ, પણ વ્યવહારમાં તો મૃત્યુ છે એમ તમે કદી નથીજ માનવાના. આનું શું કારણ હશે ? વેદાંત આનો એવો ખુલાસો કરે છે કે:-આ બધાનું ખરૂં કારણ એ છે કે તમારું ખરૂં સ્વરૂપ એ અમર છે. તમારો આત્મા કદી પણ મરણ પામતો નથી, તમારું શરીર કે જેને મરણ છે અને પ્રત્યેક ક્ષણે મરતુંજ જાય છે, જે દરેક પળે વિશીષ્ટ થતુંજ જાય છે, જેમાં ફેરફાર થતોજ જાય છે, એ તમારું પોતાનું સત્ય સ્વરૂપજ નથી, એ તમારો આત્મા નથી. તમારી અંદર કોઈક એવી વસ્તુ છે કે જેને કદાપિ મરણ નથી. આપણા શરીરમાં જે આત્મા રહેલો છે એજ આપણું ખરૂં સ્વરૂપ છે. એને કદીએ મૃત્યુજ નથી; પણ તમે કહેશો કે આપણે દરરોજના વ્યવહારમાં તો આપણો આત્મા અમર છે એમ કદી માનતા નથી, પણ આપણું શરીર અમર છે એવુંજ માનીએ છીએ તેનું કેમ ? આ ઠેકાણે હિંદુધર્મનું વેદાંતશાસ્ત્ર એવો ખુલાસો કરે છે કે હા, એ વાત ખરી છે કે આત્મા કદીજ મરતો નથી. શરીરજ મરે છે; પરંતુ તે આત્માના ધર્મને, આપણા તે સ્વરૂપના મહિમાને બ્રાંતિથીજ મર્ત્ય સ્વભાવવાળા શરીરમાં આરોપિત કરવામાં આવે છે, અને આ આરોપણ થવાનું મૂળ કારણ તે અવિદ્યા છે, અજ્ઞાન છે. આવી માન્યતા સાર્વત્રિક છે. જ્યાં ત્યાં દરેક દેશોની અંદર આવોજ વિચાર પ્રચલિત છે. પશુઓમાં પણ એજ વિચાર પ્રવર્તે છે. વેદાંત સિવાય બીજું કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન આ સર્વત્ર પ્રચલિત માન્યતાનું નિરૂપણ કરતું નથી. આ માન્યતા તે કંઈ માન્યતાજ નથી ? પણ તે એક સત્ય વસ્તુ છે; તેથી તેનું નિરૂપણ કરવું જ જોઈએ. જે તત્ત્વજ્ઞાન કુદરતનાં સર્વ સત્યોનું નિરૂપણ કરતું નથી, તે તત્ત્વજ્ઞાન જ નથી. ઘણાં ખરાં તત્ત્વજ્ઞાનોની માફક વેદાંતશાસ્ત્ર કાંઈ આ વિષયનો ખુલાસો કર્યો વિના રહેતું નથી. કારણ સ્વાભાવિકજ હોવું જોઈએ. બહારનાં કારણો નિરૂપણ કરવાના દિવસો ગયા. કોઈ માણસ નીચે પડી જાય છે, તો તેનું નીચે પડી જવાનું કારણ પડનાર માણસ કદાચ એમ કહેશે કે જમીન લપસણી હતી અથવા એવુંજ કંઈક હતું; પરંતુ

ખડું કારણ તો પડનારની અંદરજ હોવું જોઈએ, નહિ કે તે બહાર હોવું જોઈએ. અને પડવાનું કારણ આપણને જો તે પડેલી વસ્તુમાંજ જણાય, તો પછી બહારના કારણ તરફ જળવાનો આપણને કશો જ હક નથી. અનુભવસિદ્ધ અમરત્વની માન્યતા જો બહારના કારણથી નહિ તો અંદરના કારણથી તમે કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરો છો ? આપણા શરીરની અંદર એવું કંઈ પણ નથી જણાતું કે જેને લઈને આપણી અમરત્વની માન્યતાને ટેકો મળે. તેમજ આપણા મનપ્રદેશમાં પણ એવું કંઈ નજરે પડતું નથી કે જેથી આપણને આવો ખ્યાલ આવે. એકવાર તમે શરીર અને મનપ્રદેશથી પર થાઓ, એટલે પછી વેદાંત તમને સત્યસ્વરૂપ આત્માનું દર્શન કરાવશે કે જેનું વર્ણન પહેલાંનાં ભાષણોમાં થઈ ગયું છે તે આત્મા અજર, અમર અને સર્વનો દષ્ટા, જ્યોતિરૂપ છે; તેમજ તે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં, સર્વદા એકરૂપ છે. તે આત્મામાંજ વિશ્વની અમરત્વની માન્યતાનું કારણ છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગેલીલીઓની પૂર્વે લોકોમાં જેવી એક ભૂલભરેલી માન્યતા ચાલતી હતી, તેવીજ હાલમાં પણ આ એક ભૂલભરેલી માન્યતા લોકોમાં ચાલે છે. ગેલીલીઓની પૂર્વે પૃથ્વીની ગતિ સૂર્યને આરોપિત કરવામાં આવતી હતી એ જેવી એક ભૂલ છે, તેવીજ તમારી ભૂલ આત્માનું દિવ્ય અમરત્વ શરીરને આરોપિત કરવામાં રહેલી છે.

હવે એક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે મનુષ્યમાં અમર આત્મા છે, અને મરણ સ્વભાવવાળું શરીર પણ છે, વળી તેની સાથે અજ્ઞાન અર્થાત્ અવિદ્યા પણ રહેલી છે. આ અજ્ઞાન-આ અવિદ્યા ક્યાંથી આવી ? અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે એ અજ્ઞાન અવિદ્યા એ મનુષ્યમાં પોતામાંજ છે અને તે દિવ્ય આત્મા અને શરીર તે પણ મનુષ્યમાંજ છે. કોઈ પણ તમારી દૃષ્ટિ-મર્યાદાની પેલી પાર નથી. શરીર, મન, અમર આત્મા અને અજ્ઞાન આ બધાની સમગ્ર ક્રિયાથી જ મરણ સ્વભાવવાળા શરીરમાં અમરત્વનો અધ્યાસ થાય છે.

ફરી આપણે જરી એની ઉલટ તપાસ કરીએ. દુનિયામાં કોઈ પણ માણસ મુક્ત નથી, છતાં દરેક જણ પોતાને મુક્ત માને છે, અને મુક્તિનોજ વિચાર કરે છે, તથા મુક્તિનીજ સર્વદા ઇચ્છા રાખે છે તે કેવી રીતે ? તમે કહેશો કે મનુષ્ય મુક્ત છે; પરંતુ તમે અનેક ભતની આશા, તૃષ્ણા, મોહ અને મમતાથી ઘેરાયલા નથી વાડ ? છાજ. ત્યારે તમે મુક્ત છો એમ કેવી રીતે કહી શકો ? કોઈ મિષ્ટ ફળ અથવા કોઈ સ્વાદિષ્ટ અન્ન તમારું મન લલચાવી તમને દાસ બનાવી શકે છે. કોઈ પણ ભલકાદાર રંગ ક્ષણવારમાં તમારું મન આકર્ષી શકે છે, તે તમને મોહપાશમાં બદ્ધ કરી શકે છે. આ દુનિયાની સમૃદ્ધિને કોઈ પણ વિચાર તમને ધડીવારમાં વશ કરી શકે છે અને છતાં તમે કહો છો કે અમે મુક્ત છીએ. ખરી સ્વતંત્રતાથી તમારી મરજી પ્રમાણે તમે વર્તી શકો છો કે નહિ તેની તમે સૂક્ષ્મપણે મહેરબાની કરી તપાસ તો કરી જુઓ ? તમે ઇચ્છો છો કંઈક ને થઈ જાય છે કંઈક; એવું નથી થતું વાડ ? છતાં તમે એવી પ્રવૃત્તિને અટકાવી શકતા નથી. તમે કોંઈના દાસ છો. તમે તમારી વૃત્તિઓના દાસ છો. લોકો વાસ્તવિક રીતે સ્વતંત્ર થઈ શકતા નથી, છતાં પણ તેઓ સદા સર્વકાળ મુક્તિનો, સ્વતંત્રતાનો વિચાર કર્યા કરે છે. સ્વતંત્રતા એ એમને બહુજ મીઠી, સ્પૃહણીય અને પ્રિય લાગે છે. આ શાથી વાડ ? હિંદુસ્થાનમાં રવિવાર એ સ્વતંત્રતાનો દિવસ જણાય છે, અને એ સ્વતંત્રતાના વિચારદ્વારા બાળકોને અઠવાડિયાના વારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

દરરોજ બાળકો પોતાની માતાને પૂછે છે કે આજે શો વાર છે ? પછી સોમવાર, મંગળ-

વાર કે બુધવાર જે વાર હોય તે તેઓની માતા તેઓને કહે છે. ખાળકો પછી આંગળીઓને વેઢે સોમવાર, મંગળવાર, બુધવાર એમ ગણવા માંડે છે અને કહે છે કે હવે પાછો રવિવાર આવશે ?

એ શું છે કે જે આ પૃથ્વી ઉપર આટલી બધી કાપાકૂપી અને ખૂનરેલું કરાવે છે ? એ સ્વતંત્રતાનો-મુક્ત થવાનો વિચાર છે. એવો કયો વિચાર હતો કે જેને લઈને અમેરિકનોને તેમનો પોતાનો જન્મભૂમિ સાથેનો સંબંધ તોડવો પડ્યો ? એ શું હતું ? એ સ્વતંત્રતાનો વિચાર હતો. વળી દરેક ધર્મનો ઉદ્દેશ શો છે ? અમારા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મોક્ષ એવો એક શબ્દ છે કે જેનો અર્થ છુટ, સ્વાધીનતા, સ્વતંત્રતા, મુક્તિ એવો થાય છે. હે સ્વતંત્રતા દેવી, હે મુક્તિ મૈયા, દરેક જણ આ પ્રિય મુક્તિ મેળવવા માટે તલસે છે અને તેની શોધમાં ને શોધમાં રાત્રિ દિવસ ભગ્યા કરે છે. આવું છતાં પણ જે ખરેખરા મુક્ત હોય, અને જેને ખરેખર સ્વતંત્ર કહી શકાય, એવાં કેટલાં માણસો આપણે જોઈએ છીએ ? તેવા ઘણા જ થોડા છે.

વેદાંત કહે છે કે તમે સદા સર્વદા દુઃખ, દેશ, કાળ અને કાર્ય-કારણભાવ એમ ત્રણ પ્રકારની ભીંતોવાળા બંદીખાનામાં પૂરાયલા છો. જ્યારે તમારો દરેકે દરેક વિચાર કાર્ય-કારણ-ભાવથી સાંકળાયેલો છે, અને જ્યારે તમે કાર્ય-કારણભાવની સાંકળથી બંધાયલા છો; ત્યારે પછી તમે આ સંસારમાં સ્વતંત્ર તે કેવી રીતે હોઈ શકો ? આવું છતાં સ્વતંત્રતા, મુક્તિ એ સર્વેની અબીદ વસ્તુ છે. આ તમને વિપરીત અને અજબ નથી જણાતું ? આ શબ્દોમાંજ તમને વિરોધ નથી ભાસતો ? આનો વિચાર કરી જુઓ.

વેદાંત કહે છે કે આત્મ એક કારણ છે, અને તે કારણ તે તમારી પોતાની અંદરજ છે, તે કંઈ તમારી બહાર નથી. આ સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર, આ મુક્ત થવાનો વિચાર, આ સર્વ વિશ્વવ્યાપી વિચાર આપણને કહે છે કે તમારી અંદર કંઈક છે, અને એ કંઈક તે જ તમારું સત્ય સ્વરૂપ છે, એજ તમે પોતેજ છો; કારણ કે આ સ્વતંત્રતા-આ મુક્તિ તમે તમારા પોતાને માટે જ ઇચ્છો છો, તમારી જાત માટેજ ઇચ્છો છો, તમારા સત્ય સ્વરૂપ માટે જ ઇચ્છો છો, બીજા કોઈને જ માટે નહિ. તમારી અંદર એવી કોઈ એક વસ્તુ છે કે જે નિત્ય, મુક્ત, અપરિમિત અને અનંત છે. આ સર્વવ્યાપી વિચાર અસ્પષ્ટિત વાણીમાં પ્રબોધન કરે છે કે:- આ સત્ય સ્વરૂપ આત્મા, એ એવી એક વસ્તુ છે કે જે સર્વાંશે મુક્ત છે, સર્વાંશે સ્વતંત્ર છે. સૂર્યની ગતિ પૃથ્વીને આરોપિત કરવાની અને સૂર્યના કિરણો પૃથ્વીમાં કદંબવાની અર્થાત્ એકના ધર્મ બીજાને આરોપિત કરવાની જે જાતની ભૂલ અજ્ઞાની લોકો કરે છે; તે જ જાતની ભૂલને લઈને અનાત્મવસ્તુ એવાં જે શરીર અને મન છે, તેને અર્થે આપણે મુક્તિ દુનિહીએ છીએ.

આ દુનિયામાં એક બીજી આશ્ચર્યકારક બીજા એ છે કે જે આપણે જીવજુદિથી જોઈએ તો દરેક જણ આ જગતમાં પાપી છે, દરેક જણ કોઈ ને કોઈ દોષ અને અપરાધને લઈને પોતે અપરાધી થાય છે, છતાં પોતે અપરાધી અને પાપી છે એવું કોઈ પણ માણસ પોતાના ઉંડા અંતઃકરણમાં માનતું નથી. આ મહીતળ ઉપર, આ વિસ્તારવાળી પૃથ્વી ઉપર એવો એકે માણસ નથી કે જે પોતે સ્વભાવે પાપી છે એવું માનતો હોય !

વસ્તુતઃ કોઈ પણ માણસ પોતે પોતાને પાપી ગણતોજ નથી. બહારથી કદાચ તમે પોતાને

પાપી કહો તો એથી શું ? કારણ કે પોતાને પાપી અને અપરાધી કહીને પણ ખરી રીતે તો લોકો પોતાને નિષ્પાપ જ ગણાવવાને ઇચ્છે છે. દરેક જણ પોતે પોતાના મનથી તો પવિત્ર જ છે. આનું શું કારણ ? કેટલાક લોકો દેવાલયમાં પોતાનાં પાપ કબૂલ કરી દે છે; પણ જ્યાં તેઓ દેવાલયની બહાર આવ્યા, અને જો તેમને કોઈએ ચાર કે પાપી કહીને બોલાવ્યા, તો તેઓ તરતજ કોંઈ ભરાઈ કહેનાર ઉપર બદનક્ષીની ફરીઆદ માંડી તેને સજા કરાવવાના. આતો માત્ર ઈશ્વરની સમક્ષજ-માત્ર દેવાલયમાંજ તેઓ ઈશ્વરની આંખમાં ધૂળ નાંખવા માગે છે.

હુનીઆમાં કેવો અવળો પ્રકાર ચાલે છે તે આવી વસ્તુસ્થિતિ આપણને બરાબર ખ્યાલ આપે છે. આ વિરોધ કેવી રીતે દૂર કરી છકાય ? વેદાંત કહે છે કે, “અમે પાપી નથી, અમે અપરાધી નથી, અમે કેવળ નિષ્પાપ છીએ” આવું આવું જનસમાજના હૃદયનું સ્વાભાવિક સ્ફુરણ કોઈ પણ રીતે અટકાવી શકાય તેમ નથીજ. “અમે સ્વભાવે નિષ્પાપ છીએ” એવી સર્વની વિશ્વવ્યાપી માન્યતા, આત્મા પોતે સત્યસ્વરૂપ, પવિત્ર, નિષ્પાપ છે; એવું માનવામાં સબળ પ્રમાણ અને સબળ આધાર રૂપ છે. એ સત્યસ્વરૂપ આત્મા, નિષ્પાપ, શુદ્ધ અને પવિત્રમાં પવિત્ર છે. આ સમાધાન જો તમે માન્ય ન કરતા હો, તો તમેજ મહેરબાની કરીને બીજી રીતે તેનું સમાધાન કરી બતાવો !

આ હુનીઆમાં જેટલી સંપત્તિ છે તે હું ભેગી કરી શકવાનો નથી; મ્હારી તૃષ્ણા શાંત થાય એટલી સમૃદ્ધિ હું મેળવી શકવાનો નથી; એવું દરેક જણ પોતે પોતાના મનમાં બાંહેધ છે. આપણે આપણા દરરોજના વ્યહવારમાં આવું અનુભવીએ છીએ. કોઈ પ્રસિદ્ધ કરોડાધિપતિ પાસે જઈને એને પૂછો કે કેમ હવે તમારી તૃષ્ણા શાંત પામી છે ? તમને હવે સંતોષ થયો છે ? જો એ નિખાલસપણે પોતાનું હૃદય ખૂલ્લું કરીને જણાવે તો મને ખાત્રી છે કે તે એવુંજ કહેશે કે અમારી તૃષ્ણા હજી પણ ક્ષય પામી નથી; વધારે ને વધારે વધતી જાય છે. મનની શાંતિ કરવામાં ચાર અબજ ડોલર કે માત્ર ચાર ડોલર, એમાં તફાવત નથી. શાંતિ, સમાધાન વગેરે કંઈ દ્રવ્યનું કાર્ય નથી, ઉલટું જેઓ નિર્ધન છે તેઓ ઘણાખરા અધિક શાંત હોય છે; અને તે કારણ પણ કંઈ તેઓનું ઓછું ધન નથી, પરંતુ અભણપણે આચારમાં મૂકેલું વેદાંતજ હોવું જોઈએ. કારણ કે ધન એ જાતે પોતાના માલીકને કોઈ પણ જાતનો આનંદ આપી શકતું નથી.

આપણને ખાત્રી છે કે ધનના સંગ્રહથી-ભૌતિક સંપત્તિથી-આપણને સુખ કે શાંતિ મળતી નથી; અને તોપણ દરેક જણ તેની પ્રાપ્તિ માટે રાત્રિ દિવસ તલસ્થા કરે છે; શું આ એક અજબ વિરોધ નથી ? એ શાથી થાય છે ? કોઈપણ માણસ આ આખી પૃથ્વીને પોતાની કરી શકનાર નથી; અને ધારો કે કદાચ પોતાની કરી, તો વળી તેને અંદ્રલોક પર સામ્રાજ્ય મેળવવાની તૃષ્ણા થશે, આખી પૃથ્વી ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવવાની તૃષ્ણા થશે. આખી પૃથ્વી ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવનારા રોમના બાદશાહોનો વિચાર કરો. એમના સ્મરણ માત્રથી પણ શું તમને કંપ નથી છુટતો ? સ્ત્રીજર અને નીરોના મનની સ્થિતિનો વિચાર કરો. શું તેઓ સંતોષ પામ્યા હતા ? તેઓ માંહેલો એક તો કેવળ બાધાનોજ શોખીન હતો. તે પેટપૂર્ણ ખાતો, એના પેટમાં જરી પણ માગ રહેતો નહિ; ત્યારે તેની પાસે એક ઉલટી કરવાની દવા હતી તે ખાઈ તે ખાધેલું ઓકી કહાડતો અને પાછી બીજી થાળી પીરસાવતો. તેમાંથી ચંચુ પણ તે પાછો પેટ ભરીને ખાતો. પાછો વળી ઉલટી કરતો અને પાછો વળી થાળી પીરસાવી

ખાતો-આવી રીતે તે પોતાની વાસના તૃપ્ત કરવાને આખો દિવસ ખાતો અને ઉલટી કરતો. શું આથી એને તૃપ્તિ થતી ? તેને શાંતિ થતી ? ના ! જરી પણ નહિ. કદાચ તમે આખી દુનીઆનું રાજ્ય મેળવો પણ તમારા પોતાના આત્માનું સામ્રાજ્ય ગુમાવો, તો તેથી શો લાભ થયો ? તથાપિ સમૃદ્ધિ મેળવવાની લોહુપતા આપણે કેમ છોડી શકતા નથી ! વેદાંત આનું કારણ એમ કહે છે કે તમારી અંદર રહેલો સત્ય આત્મા, તમારી અંદર રહેલું સત્ય અહં, એ અખિલ બ્રહ્માંડનો અધિપતિ છે અને તેથીજ તમને આખી દુનીઆના અધિપતિ થવાની ઈચ્છા થાય છે.

હિંદુસ્તાનના એક બાદશાહના સંબંધમાં એવી વાત આવે છે કે તેના શાહબંદાને પોતાને રાજ્યપાટના માલીક થવાની ઈચ્છા થઈ, તેથી તેણે બાદશાહને બંદીખાનામાં નાંખ્યો-રાજ્યપ્રાપ્તિની તૃષ્ણા શાંત કરવા માટે પુત્રે પિતાને બંદીખાનામાં નાંખ્યો. એક વખતે એ પિતાએ પોતાના પુત્રને એક કાગળ લખ્યો કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને મ્હારી પાસે મોકલ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપીને પણ મ્હારા મનને રાજી કરું. પુત્ર કાગળ વાંચી વિચાર કરવા લાગ્યો કે, પિતાના લખ્યા પ્રમાણે મ્હારે કહ્યું કરવું કે કેમ ! “આટલાં બધાં વર્ષો એમણે રાજ્યપાટ ભોગવ્યું છતાં એમની રાજ્ય કરવાની વાસના હજી ગઈ નથી, હજી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અમલ ચલાવવાની એમને ઈચ્છા છે; કોઈના પણ ઉપર અમલ ચલાવવાની એમને વાસના છે. તેઓ પોતાના પૂર્વ સ્વભાવને ત્યાગ કરી શકતા નથી.”

બધું આવી રીતેજ છે. પૂર્વનો સ્વભાવ આપણામાં સુદૃઢ થઈ ગયો છે. એનો આપણે ત્યાગ નહિ કરી શકીએ. તમારો સત્યસ્વરૂપ આત્મા બાદશાહ શાહબંદાન, (વિસ્તૃત ભાવમાં આ શબ્દનો અર્થ અખિલ વિશ્વનો બાદશાહ થાય છે) એ અખિલ જગતનો બાદશાહ છે; પરંતુ તમે તમારા બાદશાહને બંદીખાનામાં નાંખ્યો છે. તમે તમારા શરીરરૂપી કારાગૃહમાં તેને બદ્ધ કર્યો છે; તમે તમારી અવ્યવસ્થા રૂપી ક્વૉરેન્ટાઈનમાં તેને નાંખ્યો છે. તે સત્યસ્વરૂપ, તે અખિલ બ્રહ્માંડપતિ આત્મા પોતાનો મૂળ સ્વભાવ કેવી રીતે ભૂલી શકે ? તે પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને કેવી રીતે દૂર કરી શકે ? તમે તેને બંદીખાનામાં નાંખ્યો છે, પરંતુ બંદીખાનામાં પડ્યો પડ્યો પણ તે આખી દુનીઆનું સામ્રાજ્ય ઇચ્છે છે. દુનીઆમાં કોઈએ મહત્વાકાંક્ષી થવું જ નહિ એવું જો તમે ઈચ્છતા હો તો તેનો ત્યાગ કરાવવા અર્થે તમે લો-કોને બોધ કરી શકશો ? કદિ નહિ ! એ અશક્ય છે.

કેટલુંક કઠોર શબ્દોમાં બોલવું પડે છે તેને માટે મહેરબાની કરીને ‘રામ’ ને ક્ષમા આપશો; પરંતુ સત્ય તો કહેવુંજ જોઈએ. ‘રામ’ મનુષ્યો કરતાં સત્યને વધારે માન આપે છે. બાઈબલની અંદર મેથ્યુના પાંચમા પ્રકરણમાં પર્વત ઉપરના ધર્મોપદેશ વખતે કહેવામાં આવ્યું છે કે:-“કોઈ તમારા એક ગાલ ઉપર લપડાક મારે તો તેની આગળ તમે તમારો ધીએ ગાલ પણ ધરજો. જ્યારે તમારે પવિત્ર સુવાર્તાનો બોધ કરવાનો હોય ત્યારે તમારે તમારી પાસે દ્રવ્ય રાખવું નહિ જોઈએ; વળી તે વખતે તમારે ઉઘાડે પગે અને ઉઘાડે માથે જવું જોઈએ. જો તમને ન્યાયની અદાલતમાં બોલવામાં આવે તો તે અદાલતમાં જતા પહેલાં ત્યાં શું કરવું એવો વિચાર કરશો નહિ. તમે નિષ્કપટ અને સત્ય બોલનાર હશો તો તમારું સુખ ઉઘાડશો એટલે પોતાની મેળેજ તેમાંથી યોગ્ય શબ્દો નીકળશે. તમે સરોવરનાં કમળો અને ખેતરોનાં પંખેડાંને બુઝો. તેઓ આવતી કાલેના કદિએ વિચારજ કરતાં નથી, છતાં એમાં તો સુંદર આશ્ચર્યન ધારણ કરે છે કે તેની કદાચ સોલોમનને પણ ઈર્ષા આવે;”

તમારા બાઈબલમાં એવું નથી આવ્યું કે, “ઝીણી સોયના નાકામાં થઈને કદાચ ઊંટ નીકળી બચ એ શક્ય છે; પરંતુ દ્રવ્યવાન સ્વર્ગના રાજ્યનો અનુભવ કરે એ કદિએ શક્ય નથી.” તમે તમારા બાઈબલમાં એવું નથી વાંચ્યું કે, એક ધનાઢય ગૃહસ્થ કાઈસ્ટ પાસે આવ્યો; અને પોતાને દીક્ષા આપવા માટે પૂછ્યું. કાઈસ્ટે તેને શો ઉત્તર આપ્યો? “તમારે માટે માત્ર એકજ રસ્તો છે કે તમારા સર્વ ધનનો ત્યાગ કરી દેવો બેઠાંએ તોજ તમને શાંતિ મળશે.” ત્યાગના આવા સ્વરૂપનું આ પ્રકરણ કે જેને એકલા હિંદુસ્તાન માંહેલા મીશનરીઓજ નહિ, પણ આખી દુનીઆના મીશનરીઓ પણ ગુમ રાખે છે, તે પ્રકરણ વેદાંતના સ્થાનનુંજ પ્રબોધન કરે છે, કે જેને અનુસરીને હજીએ હિંદુસ્તાનના હબારે સાધુઓ પોતાનું જીવન ગાળે છે. અહીં આપ જરા ધ્યાન આપી વિચારશો કે આમ છતાં પણ એ પવિત્ર ત્યાગનો ઉપદેશ કરવાને બદલે તમારા લોકો-પાદરી અને ધર્મોપદેશક તરીકે હિંદુસ્તાનમાં બચ છે !

આ આશ્ચર્યકારક નથી કે જેઓ ત્યાગને નામે હિંદુસ્તાનમાં બચ છે; અને પછી ત્યાં દરરોજ પોતાની ઘોડાગાડીઓમાં બેસીને ફરે છે, લલકાદાર બંગલાઓમાં રહે છે, ત્રણસો કે ચારસો ડોલર જેવો મોટો દરમાયો લે છે, રાબ મહારાજના જેવા ઠાકમાં રહે છે, છતાં પાછાં તેઓ કહે છે કે અમે લોકોને ત્યાગનો ઉપદેશ કરીએ છીએ ! શું આ આશ્ચર્ય જેવું નથી ? વેદાંત કહે છે કે, “દરેક વસ્તુ પોતાની કરવી, તેના ઉપર પોતાનો હક્ક કરવો” આવી જે લોકોની વૃત્તિ છે તે વૃત્તિને દાખી રાખવા માટે લોકોને તમે ગમે તેટલું શિક્ષણ આપો અથવા ધર્મસ્થાન ઉપરથી ગમે તેટલો ઉપદેશ કરો, પણ તેને તેઓ કદિ પણ દબાવી શકવાના નથી; કારણ કે તમારા આત્માના સાર્વત્રિક સામ્રાજ્યનો, તમારા આત્માના અખિલ વિશ્વ ઉપરના આધિપત્યનો તમે કદિએ નાશ કરી શકો એમ નથી. પણ ત્યારે શું આ રોગ અસાધ્ય છે ? શું આ દુનીઆમાં એનું કંઈ ઔષધજ નથી ? ના, ના એનો ઉપાય જરૂર છે. આ મહા પાપનું કારણ અજ્ઞાન છે; આ અજ્ઞાનજ આત્માના ધર્મને અનાત્મ વસ્તુરૂપ શરીરમાં આરોપિત કરાવી શરીરના દુઃખાદિ ધર્મો તે આનંદરૂપ આત્મામાં કદવાવે છે. આ અજ્ઞાનને તમે ટાળો અને પછી તમે જોશો કે મનુષ્ય એ કોઈ પણ પ્રકારના ધન કે સમૃદ્ધિ વગર પણ ધનાઢય અને સમૃદ્ધિવાન છે. તમે જોશો કે મનુષ્ય એ કોઈ પણ મુલક કે રાજ્ય વગર પણ અખિલ વિશ્વનો અધિરાજ છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન રહેલું છે, ત્યાં સુધી તો લોભ અને તૃષ્ણાની વૃત્તિ રહેવાનીજ. તેને માટે બીજો ઉપાય કે માર્ગજ નથી. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો, આ દૈવી જ્ઞાન સંપાદન કરી આત્માને મુક્ત કરો, હવે એને કારાગૃહમાં વધારે વખત રાખતા નહિ. ત્રણે કાળમાં રહેલો એવો જે તમારો સત્ય, નિત્ય આત્મા તેનો અપરોક્ષાનુભવ કરો, કે જે આત્મા અખિલ વિશ્વનો ઈશ્વર માલિક અને નિયંતા છે. તમે પુનીતમાં પુનીત અને પવિત્રમાં પવિત્ર છો. આ બધાનો તમે અનુભવ કરો, એટલે પછી આ દુનીઆની વસ્તુ અને સંપત્તિને પોતાની કરી લેવાનો જરી પણ વિચાર કરવો એ તમને અધમ અને પાપરૂપ લાગશે.

મહાન અલેકઝાન્ડર દુનીઆના જે મુલકો એની બાજુમાં હતા તે બધા ઉપર જીત મેળવીને જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંના કેટલાક વિલક્ષણ પુરૂષો કે જેમના સંબંધમાં અનેક પ્રકારની વાતો તેના સાંભળવામાં આવતી હતી, તેમને મળવાની તેને ઇચ્છા

થઈ. સિંધુ નદીના તટ ઉપર એક પરમહંસ રહેતા હતા, ત્યાં તેને લઘુ જવામાં આવ્યો. એ પરમહંસ નદીતટની રેતીના દડમાં ખેડેલા હતા. ઉઘાડે માથે, ઉઘાડે પગે અને દિગંબર સ્વરૂપે હતા. કાલે ક્યાંથી ભિક્ષાન આવશે તેનો પણ તેમને વિચાર નહોતો. મહાન અલેકઝાન્ડરે પ્રશીઆના મૂલ્યવાન ઝગઝગતા હીરા અને રત્નથી જડિત દેદીપ્યમાન તાજ માથે ધારણ કર્યો હતો. આવો મહાન પ્રતાપશાળી અલેકઝાન્ડર આ પરમહંસની પાસે આવીને ઉભો. આ પરમહંસને વેંતલર કોપીન સરખી પણ નહોતી. કેવો વિરોધાભાસ ! એક પાસ મહાન અલેકઝાન્ડરના શરીર ઉપર આખી દુનીઆની સમૃદ્ધિ છે; અને યીજી બાબુ પરમહંસના શરીર ઉપર એક ટુકડો વસ્ત્ર સરખુંએ નથી ! પણ તમારે તો આ મહાન વ્યક્તિઓના દારિદ્ર્ય અને સમૃદ્ધિનો નિશ્ચય એમની મુખમુદ્રા ઉપરથીજ કરવાનો છે.

ખડેનો અને ભાઈઓ, તમે તમારા વ્રણભાગને ઢાંકવા માટે રાત્રિ અને દિવસ સમૃદ્ધિ મેળવવા અનેક જાતનાં વળખાં માર્યા કરો છો, એ ધાને શુભ રાખવા માટે સણુના પાટાઓ બાંધ્યા કરો છો; પણ આ મહાત્મા કે જેમનો આત્મા સમૃદ્ધિવાન છે, જેમણે પોતાની અખિલ સમૃદ્ધિ અને તેનો મહિમા બાણ્યો છે, તે સાવ નમ્ર એક બાબુએ ખેડેલા છે. સમીપમાં મહાન અલેકઝાન્ડર બાદશાહ કે જેમને પોતાની આંતર દરિદ્રતા છુપાવવાની વૃત્તિ છે તે ઉભો છે. એ મહાત્માની તેજસ્વી મુખાકૃતિ જુઓ. એના ઉપર સુખ, શાંતિ અને આનંદ તરબરી રહ્યાં છે. મહાન અલેકઝાન્ડર, મહાત્માની આ સ્થિતિ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થયો. તે મહાત્મા ઉપર તેને ઘણીજ પૂજ્યબુદ્ધિ થઈ; અને તેજ વખતે તે બાદશાહે તે મહાત્માને પોતાને મુલક ગ્રીસ આવવાને વિનંતિ કરી. મહાત્મા તો ખડખડ હસી પડ્યા અને જવાબ આપ્યો કે:—“ આ ખલક દુનીઆ કે જે મહારામાં છે, એ કદિ મને પોતાની અંદર સમાવી શકે એમ નથી. આખું વિશ્વ મહારી અંદર છે. ગ્રીસ અને રોમ પણ મહારી અંદરજ છે. કેટલાએ સૂર્યો અને તારાઓ તો મહારી અંદરજ ઉગે છે અને આથમે છે.”

મહાન અલેકઝાન્ડર આવી ભાષાથી પરિચિત નહોતો, તેથી તેને ઘણા અચંબા લાગ્યા. તેણે એ મહાત્માને કહ્યું; હું ત્યાં તમને જોઈએ એટલું દ્રવ્ય આપીશ. હું તમને ઐહિક મુખમાં ગરકાવ કરી નાખીશ. લોકોને જે જે વસ્તુઓ મોહ પમાડી આકર્ષે છે, તે બધી વસ્તુઓ હું તમારી સેવામાં રજુ કરીશ; પરંતુ મહેરબાની કરીને તમે અમારે મુલક ગ્રીસ ચાલો. પરમહંસ આ સાંભળીને પાછા હસી પડ્યા અને કહ્યું કે:—“ હીરા, માણિક્ય, સૂર્ય, અને તારાઓ એ સર્વે મહારાવડેજ પ્રકાશે છે. ઐહિક અંતરિક્ષ ગોળાઓનો મહિમા પણ મહારાવડેજ છે. વસ્તુઓનું સર્વે મોહકપણું અને સર્વ આકર્ષકપણું તે મહારાવડેજ છે. પ્રથમ જગતના પદ્મથીમાં મહિમા અને મોહ કલ્પવૈ અને પછી તે પદ્મથી પ્રાપ્ત કરવા માટે ઐહિક સંપત્તિના દ્વારે માગતા ફરવું, સુખ અને આનંદ મેળવવા માટે વિષયાસક્તિ અને પશુવૃત્તિના બારણે ભિક્ષા માગતા ફરવું, એ મહારા સ્વરૂપને હીણપત લગાડવા જેવું છે, એ મહારી જાતને લાંછન લગાડવા જેવું છે, એ મને અણછાજતું છે; હું કદિ એટલે નીચે જઈ શકવાનો નથી. હું કદિ એને અર્થે દ્વારેદ્વાર માગતો ફરવાનો નથી.”

આ શબ્દોથી મહાન અલેકઝાન્ડર ઘણેજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને ક્રોધના આવેશમાં આવી ગયો. પોતાની મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢી જ્યાં તે મહાત્માનો શિરચ્છેદ કરવા જાય છે ત્યાં તો તે મહાત્મા વિશેષ ઉદ્વેગસમાં આવી નાભિમાંથી ખડખડ હસતા પાછા બોલવા લાગ્યા કે:—

“ અરે અલેકઝાન્ડર ! તું મહારી આખી જીંદગાનીમાં આના જેવું કદિ હડહડતું બુદ્ધ”

નહિ બાલ્યો હોય ! એ તરવાર ક્યાં છે કે જે મને હણી શકે ? એ અસ્ત્ર ક્યાં છે કે જે મને છેદી શકે ? એ આપત્તિ ક્યાં છે કે જે મારા આનંદ અને ઉદ્ધવાસને વિલીન કરી શકે ? આજ, કાલ અને સર્વદા, નિત્ય, એકરૂપ, નિર્મળ, પવિત્રમાં પવિત્ર અને અખિલ વિશ્વનો માલીક, તે હું છું. અરે અલેકઝાન્ડર આ તારા હાથ કે જે આ ક્રિયા કરે છે તેમાં ક્રિયા કરાવનાર શક્તિ પણ હું જ છું.” “તમારા શરીરના ક્રિયાતંતુઓને બળ આપનાર શક્તિ, તે હું જ છું” આ શબ્દો સાંભળી મહાન અલેકઝાન્ડરના હાથમાંથી તરવાર સરી પડો.

અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે લોકોને ત્યાગતું સ્વરૂપ જણાવવા માટે માત્ર એક જ માર્ગ છે. જ્યારે બીજી શ્રેષ્ઠ સંપત્તિથી આપણે સંપન્ન થઈએ છીએ ત્યારે જ આપણે ઐહિક સ્થૂળ વસ્તુને ત્યાગ કરવા શક્તિવાન થઈએ છીએ. એ નિયમ તમે નથી સાંભળ્યો ? બાહ્ય ત્યાગ ત્યારે જ કરી શકાય છે કે જ્યારે આંતર પૂર્ણતા, આંતર સ્વામિત્વ અથવા આંતર સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરાય છે. આ સિવાય બીજો માર્ગ નથી-સ્તોજ નથી !

નાન્યઃ પન્થા વિચિતેડયનાય ! નાન્યઃ પન્થા વિચિતેડયનાય !

હુનીઆમાં ક્રોધનું અસ્તિત્વ શાથી છે ? આપણે ઘણાં જોઈએ છીએ કે, હૃદયની હૃબળતા રાખવી જોઈએ નહિ, આપણે કદિએ ક્રોધ કરવો જોઈએ નહિ; અને છતાં વખત આવતાં આપણે આપણી નિર્મળતાને અટકાવી શકતા નથી અને ક્રોધ કરીએ છીએ. એનું કારણ શું ? ક્રોધ, વૈર, કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિ, આ બધી પાપવૃત્તિઓ શાથી ? વેદાન્ત ઉપર કહેલા સિદ્ધાંતથી જ આ સર્વ પાપના સંબંધમાં ખુલાસો કરે છે. આ બધા પાપોના સંબંધમાં અત્યારે ખુલાસો કરવા જેટલો વખત લાગ્યે જ હશે. જો તમારે એ બધા પાપોના સંબંધમાં ખુલાસો જોઈતો હોય તો તમે ‘રામ’ને આશ્રમે આવશો તો ઠીક પડશે. ત્યાં એ બધાં પાપ, એનું કારણ અને એ સંબંધમાં શાસ્ત્રનો શો નિર્ણય છે; એ બધાના સંબંધમાં સારી પેઠે સમાધાન કરી આપવામાં આવશે. હમણાં તો બહુજ ટુંક વખત હોવાથી ‘રામ’ માત્ર સારાંશ રૂપે જ કહે છે, અને તમારું ધ્યાન ખેંચે છે કે આ બધાં પાપો માત્ર અજ્ઞાનને લાઇને જ છે; કે જે અજ્ઞાન અનાત્મ શરીરમાં અને મનમાં આત્મબુદ્ધિની ભ્રાંતિ કરાવે છે. આ અજ્ઞાનનો ધ્વંસ કરો, એટલે પછી કોઈ પણ બાતનું પાપ રહેવાનું નથી. બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી તમે તમારાં પાપ દૂર કરવા માગશો તો તે દરેક પ્રયત્ન નિષ્ફળ જશે. બીજા કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ થઈ શકતો હોય કે નહિ, પણ અજ્ઞાનનો તો નિઃશંકપણે નાશ કરી શકાય છે. આપણે અજ્ઞાનને દૂર કરી શકીશું જ. બાળક જ્યારે જન્મે છે, ત્યારે હુનીઆની ઘણી વસ્તુઓથી તે અજ્ઞાન હોય છે; પરંતુ જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ ધીરે ધીરે તેનું અજ્ઞાન દૂર થતું જાય છે. એ આપણુ દરેકને અનુભવસિદ્ધ છે, અને તે ઉપરથી પણ કહી શકાશે કે અજ્ઞાન એ દૂર કરી શકાય એવી વસ્તુ છે.

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી જે શક્તિ તમને ક્રોધ કરાવે છે; પાપવૃત્તિ તરફ દોરે છે; દ્રવ્યસંચય કરવા માટે પ્રેરે છે; તે શક્તિનો નાશ, નિશ્ચય કરી શકાવાનો નથી. એ શક્તિ તો સર્વદા રહેવાની જ. વેદાંત કહે છે કે એ શક્તિને ધારીશું તો આપણે આત્મામાં પંલટાવી શકીશું. એનો દુરૂપયોગ ન કરો, પણ એનો સદુપયોગ કરો. એ શક્તિ તમારા સત્ય સ્વરૂપની છે, એ શક્તિ તમારી અંદર રહેલા આત્માની છે, કે જે આત્મા અપ્રતિમ અને અખિલ બ્રહ્માંડનો અધિપતિ છે.

દરેક જણ સુક્ત થવા ઇચ્છે છે, દરેકને એ સુક્તિનો ખ્યાલ પ્રિય લાગે છે, એનું કારણ

શું ? આજ એજ કે તે અપ્રતિમ, ઉચ્ચ અને ઉન્નત સ્થિતિને પામવું; એ દરેકને માટે શક્ય છે; અને જે સ્થિતિને પ્રમવાથી તમે સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થાઓ, તે સ્થિતિને તમે પ્રાપ્ત કરો એવી આત્મશક્તિની પ્રેરણા છે. આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાથી તમે અદ્વિતીય અને અપ્રતિમ થાઓ છો; કેમકે તમારું સત્ય સ્વરૂપ-આત્મા એ અપ્રતિમ અને અદ્વિતીય છે. ઐહિક સ્વાર્થવૃત્તિનો અને લોભવૃત્તિનો તમે નાશ કરવા માગતા હો તો નકી બાબતે કે તેના સત્ય સ્વરૂપનો તમે કદિ પણ નાશ કરી શકશો નહિ. તે અનાદિ અને અનંત એવા આત્માનો કેવી રીતે નાશ કરી શકાય ? હા, તમે દરેક વસ્તુનો હુરૂપયોગ કરી કરીને સ્વર્ગને નરક બનાવી શકો છો.

ઇંગ્લંડના એક ક્રિશ્ચિયન ધર્મગુરૂના સંબંધમાં એવી એક વાત છે કે, તેણે એક દિવસે મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હાવિન અને હકઝલીના મૃત્યુના સમાચાર બહુયા. આ ઉપરથી તેને વિચાર આવ્યો કે આ પુરૂષો તે નરકમાં ગયા હશે કે સ્વર્ગ ? આના સંબંધમાં એને રાત દિવસ ખૂબ વિચાર આવવા લાગ્યા. તેણે વિચાર્યું કે આ પુરૂષોએ કોઈ પણ જાતનું પાપ કદિ કર્યું નથી; પણ તેઓ બાઈબલ અને ક્રાઈસ્ટને માનતા નહોતા અને તેથી ક્રિશ્ચિયન પણ નહોતા, તો તેઓ નરકે જ જવા જોઈએ; પરંતુ આવા નિર્ણયથી કંઈ તેનું મન સમાધાન પામ્યું નહિ, તેને પાછા વિચાર આવવા લાગ્યા. તેણે ધાર્યું કે તેઓ ઘણા સારા માણસ હતા, અને તેઓએ આ દુનીયામાં ઘણાં સારાં કામ કર્યાં છે; જેથી તેઓને નરકવાસ તો યોગ્ય જ નથી. પણ ત્યારે તેઓ ક્યાં ગયા હશે ? આમ વિચારની ગડમથલ કરતો કરતો તે ઉંઘી ગયો. તેને એક વિચિત્ર સ્વપ્નનું આનંદ કે બાળે એ પોતે જ મરી ગયો અને પોતાને સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવ્યો. જે જે લોકો સ્વર્ગમાં જાય એવા તેને લાગતા હતા, જે જે ક્રિશ્ચિયન બંધુઓ દેવળમાં આવતા હતા, તે સર્વેને ત્યાં તેણે જોયા. પછી ત્યાં તેણે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી હકઝલી અને હાવિનના સંબંધમાં પુછી જોયું તો ત્યાંના દ્વારપાળ અને બીજા વ્યવસ્થાપકોએ તેને જવાબ આપ્યો કે તેઓ તો છેક નીચામાં નીચા નરકમાં ગયા છે.

પછી એ ધર્મગુરૂએ ત્યાંના વ્યવસ્થાપકને વિનંતિ કરી કે જો તમે મને એ નીચામાં નીચા નરકમાં જવાની આજ્ઞા આપો તો ત્યાં હું તે લોકોની મુલાકાત લઈ આપણા પવિત્ર બાઈબલનો એમને ઉપદેશ કરું, અને એમને સિદ્ધ કરી આપું કે બાઈબલનાં પવિત્ર વચન નહિ માનવારૂપી તમે ઘોર પાપ કર્યું છે; તેનું જ આ ક્ષણ તમારું લોગવનું પડે છે. કેટલીક હા ના પછી આખરે એ વ્યવસ્થાપકે ત્યાં જવા દેવાની તેને હા પાડી; અને ત્યાર પછી તેને તે નરક સુધી જવાની એક ટીક્રીટ કાઢી આપવામાં આવી. સ્વર્ગમાં અને નરકમાં પણ જવા આવવાની આગાહીઓ છે, એ સાંભળીને તમને ઘણી નવાઈ લાગશે; પણ એ ધર્મગુરૂ રેલવેના વ્યાપાર અને તાર ખાતાની પ્રવૃત્તિમાં ઘણા રચ્યો પચ્યો રહેતો હતો તેથી તેને સ્વપ્નમાં પણ એવાજ વિચાર અને રેલવેના દેખાવ ખડા થાય એમાં નવાઈ જેવું નથી.

વારૂ, પછી આ ધર્મગુરૂએ ફર્સ્ટ ક્લાસની ટીક્રીટ લીધી. રેલવેગાડી ત્યાંથી ઉપડીને અષ્ટાબંધ આગળ ચાલી. ત્યાં વચમાં સ્ટેશનો આવતાં હતાં; કારણ કે તે ઉંચામાં ઉંચા સ્વર્ગમાંથી નીચામાં નીચા નરકમાં જવાનો હતો. તેને લાગ્યું કે હવે આપણે જેમ જેમ નીચે જતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ ખરાબ ને ખરાબ પ્રદેશ આવતો જાય છે. જ્યાં તે નીચામાં નીચા નરકસ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યો ત્યાં તો તેને ભાન પણ રહી શક્યું નહિ. ત્યાં તો ચારે તરફથી એવી દુર્ગંધ આવતી હતી કે તેને પોતાને નાકે કંઈક નેપકીન અને રૂમાલ ધરવા

પડયા; છતાંએ તે મૂર્ચ્છિત થઈ જતો હતો. ત્યાં રહારહ, ખૂમાખૂમ અને દાંતના પીસવાનો ખૂખ અવાજ અને ઘોંઘાટ મચી રહ્યો હતો. વળી એ નરકસ્થાનનો દેખાવ પણ એવો હતો કે ચીતરી ચઢે. તેનાથી ભેઈ શકાતું નહિ. આવા અધમ સ્થાનમાં આવવા માટે હવે તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો.

છોડી મિનિટ પછી તો રેલવે પ્લેટફોર્મ ઉપર મુસાફરોની જાણની ખાતર “નીચામાં નીચું નરક ! નીચામાં નીચું નરક !” એમ લોકો ખૂમ પાડવા લાગ્યા. વળી તે રોશનની ભીંત ઉપર “નીચામાં નીચું નરક !” એમ કેતરેલું પણ હતું; પરંતુ પેલા ધર્મગુરૂને ઘણો અચંબો લાગ્યો અને દરેક જણને પૂછવા લાગ્યો કે:—“આ તે નરક છે ? કે આ તે સ્વર્ગભૂમિ છે ? આ નરક-ભૂમિ તો ન હોય. ના, ના, આ તો એ ન હોઈ શકે. આ નીચામાં નીચું નરકસ્થાન ન હોય. આ તો સ્વર્ગ જ હોવું જોઈએ.” રેલવેગાર્ડ અને ડ્રાઇવરે તેને કહ્યું કે:—“આ નરકભૂમિ જ છે.” એટલીવારમાં તો ત્યાં એક માણસ આવ્યો અને તેણે કહ્યું કે:—“આલો મહેરબાન, નીચે ઉતરી જાઓ, તમારે જ્યાં જવાનું છે તે આજ રોશન છે.”

તે બિચારો નીચે તો ઉતરી ગયો પણ તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગવા માંડ્યું; કારણ કે નરક-ભૂમિ તે કોઈ નીચામાં નીચું અને અધમમાં અધમસ્થાન હશે એમ એના મનમાં ખ્યાલ હતો; અને આ તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વર્ગભૂમિની પણ સ્પર્ધા કરે એવી ભૂમિ તેને જણાઈ. તે ત્યાંથી રેલવે રોશન છોડી આગળ ચાલ્યો ત્યાં તો સુશોભિત મોટી મોટી ભવ્ય વાટિકાઓ તેની નજરે પડી. એ વાટિકામાં અનેક જાતનાં સુગંધિદાર ફૂલો ખડેકી રહ્યાં હતાં, અને સુગંધ-વાળો મંદવાયુ પણ વાઈ રહ્યો હતો, એટલામાં ત્યાં એક ઉંચા કદાવર ગૃહસ્થનો તેને ભેટો થયો. તેણે તેનું નામ પૂછ્યું અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, કહે ના કહે પણ આ માણસને મેં પહેલાં ક્યાંક જોએલો છે. પેલો કદાવર માણસ આગળ ચાલ્યો જતો હતો, અને આ તેની પુઠે પુઠે જતો હતો. એટલામાં પેલા કદાવર માણસે તેને ઘેલાવ્યો, એટલે તે ધર્મગુરૂ બહુજ ખુશ થયો. ખન્ને જણે એક બીજાના હાથ મેળવ્યા; અને તે ધર્મગુરૂએ તેને આગળથી કહાડયો. એ કોણ હતો ? એ હકઝલી હતો. તેણે તેને પૂછ્યું:—“આ શું છે ? શું આ નીચામાં નીચું નરક છે ?” હકઝલીએ જવાબ આપ્યો:—“હા, ખરેખર તેજ છે.” પછી તે ધર્મગુરૂએ કહ્યું:—“હું તમને અહીં ઉપદેશ કરવા આવ્યો છું, પણ પ્રથમ તમે મને એ કહો કે મને આ કંઈક જુદું જ નજરે પડે છે તેનું કારણ શું છે ?” હકઝલીએ જવાબ આપ્યો:—“ખરાબર છે, તમારો નરકના સંબંધનો ખ્યાલ કંઈ ખોટો નથી. અમે જ્યારે પ્રથમ અહિં આવ્યા ત્યારે સૌથી ખરાબમાં ખરાબ અને નહિ ઇચ્છિત ભોગ સ્થાન તે આ નરકનું સ્થાન હતું.” પછી તેણે તે માંહેલા હજી મૂળસ્વરૂપમાં રહેલા કેટલાક ભાગો બતાવ્યા. તે બધા મલિન નરકના કુંડ હતા. તે સિવાય તેણે એક બીજો પણ ભાગ બતાવ્યો; ત્યાં લોખંડના ધગધગતા સ્તંભ હતા. વળી તેણે બીજા કેટલાક ભાગો બતાવ્યા; તે અતિ તપી ગએલાં રેતીનાં મેદાનો અને બાકુ મારતા છાણલાદ વગેરે ખાતરના ઢગલાઓ હતા.

પછી હકઝલીએ કંઈક પોતાનો વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યો:—“અમને સૌથી પહેલાં પેલા દુર્ગંધવાળા કુંડમાં નાંખવામાં આવ્યા; પરંતુ અમે ત્યાં જ્યાં સુધી રહ્યા ત્યાં સુધી એ કુંડ માંહેનું દુર્ગંધવાળું પાણી ઉલેચી ઉલેચીને પાસેના તમ લોખંડના સ્તંભો ઉપર નાંખતા. આવી રીતે અમે એ કુંડના કાંઠા ઉપર આવેલા લોખંડના સ્તંભો ઉપર એ કુંડ માંહેલું ગલીચ પાણી નાંખ્યાજ કર્યું. ત્યાર પછી ત્યાંના વ્યવસ્થાપકો અમને ત્યાંથી ઉકળતા તેલના કદાયામાં

નાખવા લઈ જવાના હતા; પણ તેમ ન કરતાં તેઓ અમને પેલા તદ્દન ઠંડા પડી ગએલા લોખંડના સ્તંભો પાસે લઈ-ગયા કે જે લોખંડના સ્તંભોને અમે હવે સારી પેઠે સ્પર્શ કરી શકતા હતા; છતાં પણ હજી ખીબા કેટલાક લોખંડના સ્તંભો ધગધગતી સ્થિતિમાં હતા. ત્યાર પછી અમે ત્યાં જે ઠંડા પડી ગએલા લોખંડના સ્તંભો હતા, તેમાંથી કેટલોક ભાગ લઈ તે તમ સ્તંભો આગળ તેને ધરી ધરીને તેમાંથી કેટલાક સાંચા અને ઓળસે બનાવવાને શક્તિમાન થયા. પછી ત્યાંથી તેઓ અમને છાણ હધાર વગેરે ખાતરવાળું જે મેદાન છે, ત્યાં લઈ જવાના હતા. આખરે તેઓ ત્યાં અમને લઈ ગયા; પણ અમે પેલા લોખંડના બનાવેલા યંત્ર અને ક્રાંતિનીવતી ખોદકામ ચલાવ્યું. ત્યાંથીએ વળી એક ખીબા નજીકના મેદાનમાં અમને તેઓ લઈ ગયા. પેલાં યંત્ર અને ઓળસે જે અમારી પાસે તૈયાર હતાં તેનાવડે અમે ત્યાં પણ કેટલીક ચીજો નાંખી. એણે અમારી ખાતરની ગરજ સારી; અને આવી રીતે આખરે અમે થોડે થોડે આ નરકભૂમિને ખરેખરી આવી સ્વર્ગભૂમિમાં પલટાવી નાંખવામાં ફત્તેહમંદ નીવડ્યા.”

મૂળ સુદાની વાત એ છે કે આ નરકભૂમિમાં જે ભેંધએ તે સાધનો તો હતાં, પણ માત્ર તે સાધનોની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવવાથીજ આ નીચામાં નીચી નરકભૂમિ, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દિવ્ય સ્વર્ગભૂમિ બની ગઈ છે.

વેદાંત કહે છે કે આજ પ્રમાણે દિવ્ય અને સત્ય આત્મવસ્તુ, તેમજ મિથ્યા અને અસત્ય અનાત્મવસ્તુ તમારી અંદરજ છે; પરંતુ તેનો તમે દુરૂપયોગ કરેલો છે. તમે એને ઉલટ સુલટ કરી નાંખ્યું છે; થોડાને ગાડીની આગળ જોડવો ભેંધએ તેના બદલામાં તમે ગાડીને થોડા આગળ જોડો છો. આવી રીતે તમે આ દુનિયાને નરકભૂમિ બનાવી દો છો. તમારે કોઈ પણ વસ્તુને નિર્મૂળ કરવાની કે નાશ કરવાની જરૂર નથી. આ તમારો મહત્વાકાંક્ષી સ્વભાવ, આ તમારું સ્વાર્થપણું, આ તમારો ક્રોધી સ્વભાવ, અને આવી ખીજ કેટલીક વૃત્તિઓ કે જે નરક સમાન છે, તેનો તમે નાશ નહિ કરી શકો; પરંતુ માત્ર તેની તમે શુભ વ્યવસ્થા કરી શકશો. કોઈ પણ શક્તિનો નાશ થઈ શકતો નથી. માત્ર તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા સદુપયોગ કરો તો આ નરકને પણ તમે પરમ સ્વર્ગધામમાં પલટાવી શકો. વેદાંત કહે છે કે આ જગતમાંથી પાપ અને દુઃખનો લય કરી નાખવા માટે માત્ર એકજ રસ્તો છે,—ઉદાસીન અને ગમગીન વર્તન રાખવાથી એ વસ્તુસ્થિતિમાં કંઈ પણ ફેરફાર થઈ શકવાનો નથી,—એ બધા પાપમાંથી મુક્ત થવાનો તો માત્ર એકજ રસ્તો છે, એ બધા વિકારને—એ બધા પ્રલોભનને દબાવવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે; અને તે માર્ગ તે તમારા સત્ય સ્વરૂપ આત્માને જાણવો તેજ છે. જ્યાં સુધી જગતના વિષયોનો ભલકો અને મહિમા કે જે તમને મોહ પમાડે છે અને આકર્ષે છે તેનો તમે લય કર્યો નથી; ત્યાંસુધી તમે વિષયવૃત્તિઓ ઉપર કદિ પણ જ્ય મેળવી શકવાના નથી. જ્યારે તમે તમારા સત્ય આત્મસ્વરૂપને જાણશો ત્યારેજ તમે સર્વ વિષયવૃત્તિઓનો નિગ્રહ કરી શકશો; એટલુંજ નહિ પણ સર્વથા મુક્ત થઈ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થશે; અને એજ પરમ સ્વર્ગ છે. હૈં

“પાપતું નિહાન અને તેની પરીક્ષા” એ નામથી આતું આજ ભાષણ “ધી એકે ડેમી એક્ સાયન્સીઝ” નામના સ્થળમાં ઇ. સ. ૧૯૦૨ ડીસેમ્બરની ૨૦ મી તારીખે ફરીથી આપવામાં આવ્યું હતું. એમાંના ઉત્તમ ઉત્તમ ભાગો કે જે પૂર્વ ભાષણના અનુસંધાન રૂપે છે તે હવે પછીના ભાગમાં આપવામાં આવ્યા છે.

૧૮-પાપનું નિદાન અને પરીક્ષા.

જેવી રીતે જળકુકડી મલિન સરોવરમાં રહે છે તે પણ તે સરોવરના પાણી કે મલિનતાથી તેના શરીરનો કોઈ પણ ભાગ ભીંજતોજ નથી; તેવીજ રીતે વેદાન્ત કહે છે કે, હે મનુષ્ય ! તારામાં એવી કોઈ એક વસ્તુ છે કે જે સ્વભાવસિદ્ધ નિર્મળ અને નિર્લેપ છે. તારા શરીરના દોષ, પાપ અને દુર્ભળતાથી તે વસ્તુ કેવળ અબાધ્ય છે ! આ પ્રમાદ અને પાપની દુનિયામાં પણ તે કેવળ નિષ્પાપ અને નિર્મળ છે ! ત્યારે હવે ભૂલ કયાં થાય છે ? વાસ્તવિક રીતે નિષ્પાપપણું એ સત્ય-પવિત્રતા સ્વરૂપ-આત્માનો ધર્મ છે; પરંતુ તે ધર્મને ભ્રમથી આપણે શરીરમાં લગાડીએ છીએ, શરીર અને મન નિષ્પાપ અને નિર્દોષ છે એ વિચાર કોણે લોકોના હૃદયમાં પ્રેર્યો હશે ? કોઈ સેતાને કે બહારના પિશાચે આ વિચાર તમારા હૃદયમાં પ્રેર્યો નથી, પણ તે તમારી અંદર છે. પદાર્થનું કારણ તે પદાર્થમાંજ હોવું જોઈએ. એક પદાર્થનું કારણ બીજાજ પદાર્થમાં આરોપિત કરવાના દિવસો હવે આઠ્યા ગયા. ચાલતાં ચાલતાં જો કોઈપણ માણસ પડી જતો તો તેના પડી જવાનું કારણ કોઈ ભૂત કે પ્રેતમાં આરોપિત કરવામાં આવતું; પરંતુ હવે સૂરિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન આવા સમાધાનને કબૂલ રાખતું નથી. પદાર્થનું કારણ પદાર્થોમાંજ આપણે શોધવું જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે શરીર એ પાપ અને દોષથી ભરપૂર છે, છતાં આપણે પોતાને નિર્દોષ અને નિષ્પાપ ગણીએ છીએ, તેનો શો ખુલાસો હશે ? વેદાંત કહે છે કે કોઈ પણ બહારના સેતાનનો આશ્રય લઈને આનું સમાધાન આપશો નહિ. કોઈ પણ બહારના ભૂત પ્રેતનો દોષ ગણીને આનો ખુલાસો કરશો નહિ એનું કારણ પણ તમારી અંદરજ છે. પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ તમારી અંદરજ છે. નિર્મળમાં નિર્મળ અને નિષ્પાપમાં નિષ્પાપ એવી કોઈ એકવસ્તુ તમારી અંદર છે કે જેનું અસ્તિત્વ આપણને આપણો આત્મા પ્રતીત કરાવે છે. આપણું શરીર ગમે તેટલું પાપ અને દોષવાળું હોય તો પણ એથી આપણા સત્ય સ્વરૂપને જરી પણ બાધ આવે એમ નથી. તેની સત્તા તે સત્ય સ્વરૂપ આત્માનું નિષ્પાપણું સદા કાયમજ રહેવાનું તેનો નાશ કરી શકાય એમ નથી.

હવે આપણે જુદી જુદી જાતનાં પાપ અને તેનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ કેવાં છે તે તપાસીએ.

એ બધામાં “ ખુશામત ” એ પ્રથમ નંબરે આવે છે. જો કે આ પાપ મહા પાતકમાં ગણાતું નથી તો પણ દુનિયામાં તે જ્યાં ત્યાં છે. આનું શું કારણ હશે કે ક્ષુદ્રજંતુથી માંડી ઠેક બ્રહ્મા પર્યંત સૌને ખુશામત પ્રિય છે ? દરેક જણ ખુશામતના ઘસ કેમ છે ? દરેક જણને પોતાની પ્રશંસા, બહુ વાહ, શાભાશી મેળવવાની અભિલાષા હોય છે; દરેક જણ પોતાના સંબંધમાં ઉચો મત કરાવવા ઇચ્છા રાખે છે; આનું શું કારણ હશે ?

જ્યારે તમે બહાલથી અને પ્રેમથી કોઈ એક સ્થાનની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવી તેને ધાબડો છો; ત્યારે તે સ્થાન પણ આનંદમાં આવી જઈને પોતાની પુછડી હલાવી ગેલ કરે છે. આવી રીતે સ્થાનને પણ ખુશામત પ્રિય છે, ચોક્કસાને પણ ખુશામત ગમે છે. જ્યારે કોઈ એક

ઘોડાનો માલિક પોતાના ઘોડાની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવી પ્રેમથી તેને પંખાળે છે, ત્યારે તે ઘોડો તરત પોતાના કાન ઉઘ્યા કરી ટટાર થઈ જાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક રાજાઓ શિકાર કરવા માટે શિકારી ફૂતરાને બદલે વાઘ પાળે છે. એ વાઘની શિકાર કરવાની એવી રીત હોય છે કે જે ત્રણ ફલંગમાં શિકાર પકડાયો તો ઠીક છે, નહિ તો નિઃસ્વાહ બની તે ત્યાંજ બેસી જાય છે. આવે પ્રસંગે રાજા ત્યાં આવી તે વાઘની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવી તેને ખૂબ થાબડે છે, એટલે તે પાછો ટટાર થઈ ખડો થઈ જાય છે. આવી રીતે વાઘને પણ ખુશામત પ્રિય હોય છે. હવે કોઈ એક નિર્મોલ્ય માણસનો દાખલો લ્યો. એક કેવળ નકામા અને ભારરૂપ માણસ પાસે જઈ તેને જરા માન આપી વખાણુ, એટલે તરતજ તેનો ચહેરો આનંદથી પ્રયુક્ત થઈ જશે, અને ગાલ ઉપર લાલી જણાઈ આવશે. જે દેશોની અંદર દેવતાઓને પૂજવાનો ચાલ છે, ત્યાં આપણે સાંભળીએ છીએ કે દેવતાઓ પણ પોતાની પ્રશંસા અને સ્તુતિથી પ્રસન્ન થાય છે; અને એકેશ્વર-વાદીની પ્રાર્થનામાં પણ શું હોય છે? તેમનાં સ્તોત્રો કેવાં હોય છે? નિષ્પક્ષપાત આ બધું તપાસશો તો તમને જણશે કે તેમાં પણ ખુશામત અને પ્રશંસા સિવાય બીજું કશું હોતું નથી. આવી રીતે વિશ્વમાં સર્વત્ર ખુશામતનું અસ્તિત્વ હોવાનું કારણ શું? સર્વને ખુશામત પ્રિય છે; પરંતુ એવો એકે માણસ જણાતો નથી કે, જેટલી પ્રશંસા તેને પ્રિય લાગે છે તેટલી પ્રશંસાને તે લાયક હોય! વેદાંત આનું એવું સમાધાન કરે છે કે, વસ્તુતઃ તમારી અંદર કોઈ એવી વસ્તુ રહેલી છે કે જે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ હોઈને પોતાના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ કરાવી રહી છે. દરેક મનુષ્યમાં સત્ય સ્વરૂપ આત્મા વિરાજી રહ્યો છે, કે જે આત્મા મહાનમાં મહાન અને પ્રથમાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્યારે કોઈ પ્રશંસા કરનાર આપણી પાસે આવી આપણી પ્રશંસા કરવા માંડે છે, આપણા ગુણ ગાવા લાગે છે, ત્યારે આપણે ખુશ ખુશ થઈ જઈએ છીએ; તેનું કારણ કાંઈ તે પ્રશંસા સત્ય હોવાનું નથી; વેદાંત કહે છે કે તમારા ખુશ થવાનું કારણ તે તમારી પોતાની અંદરજ છે, તમારા પોતાના આત્મામાંજ તે છે. તમારી ઇંદ્રિયોની પાછળ કોઈ એક વસ્તુ છે, કોઈ એક મહાન શક્તિ છે, કોઈ એક કુટસ્થ-અવિનાશી-મહાનમાં મહાન અને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે, કે જે તમારું સત્ય સ્વરૂપ યાને આત્મા છે; અને જે આ સર્વે જાતની પ્રશંસા અને વખાણને યોગ્ય છે. એ તમારો આત્મા એવો તો મહાન છે કે કોઈ પણ પ્રશંસા, કોઈ પણ વખાણ, કોઈ પણ મહિમા, એ સત્ય સ્વરૂપ આત્માને યોગ્ય થઈ શકે એમ નથી. આ ઉપરથી તમે એવો અર્થ ન કરશો કે ‘રામ’ ખુશામતને ઉત્તેજન આપે છે. ‘રામ’ કદિ ખુશામતને ઉત્તેજન આપે એમ નથી. ખુશામત, પ્રશંસા અને મહિમા, એ સર્વ સત્ય સ્વરૂપ આત્મા પ્રત્યેજ શોભે તેમ છે. કુદ્ર શરીરને તે શોભતાંજ નથી. આપણા આ મર્યાદિત શરીરને અર્થે તે નજ થવાં બેઠાં. “Render unto the Caesar the things those are Caesar’s and render unto God the things those are God’s.” “ જે સીઝરનું હોય તે સીઝરને અને ઇશ્વરનું હોય તે ઇશ્વરને આપો.” સીઝરનું ઇશ્વરને અને ઇશ્વરનું સીઝરને આપવાની ભૂલ કરવી તેમાંજ પાપ રહેલું છે. એકનું બીજાને આપવામાંજ આપણને ખુશામતના દાસ થવાનું પાતક લાગે છે. આમ કરવાથી આપણે ગાડીની આગળ ઘોડો ઉભો રાખવાને બદલે ઘોડાની આગળ ગાડીને ઉભી રાખીએ છીએ. જે તમે તમારું સ્વરૂપ આગળખો, જે તમે મહાનમાં મહાન અને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ સાથે એકરૂપ થાઓ અને એજ તમારો આત્મા છે એવું જાણો, તો તમારા

શરીર અને મનથી પર થઇ તમે ખરેખર મહાનમાં મહાન અને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ થશો. તમેજ તમારા આદર્શ બનશો; એટલુંજ નહિ પણ તમેજ તમારા પોતાના ઇશ્વર થશો. આનો તમે સ્વાનુભવ કરો એટલે તમે સુકૃત થઇ જશો. સત્ય સ્વરૂપ આત્માનો મહિમા શરીરમાં આરોપિત કરવામાંજ અને પછી તે શરીરને અર્થે મહિમા અને પ્રશંસા કરવામાંજ આપણી ભૂલ થાય છે. અહીંજ ભૂલ થાય છે.

કોઇ એક ગૃહસ્થ 'રામ' પાસે આવ્યો અને તેણે કહ્યું કે મહેરબાન આમ બુઝ્યો, અમારા ધર્મના અનુયાયીઓની તેમજ બીજાના ધર્મમાંથી અમારા ધર્મમાં આવેલાઓની સંખ્યા સર્વ કરતાં અધિક છે, તેથી અમારો ધર્મ દુનિયામાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અમારા ધર્મને માનનારાઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા હોવાથી તે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવો જોઇએ. રામે જવાબ આપ્યો. ભાઈ તમે જરા બરાબર તપાસ કરીને કહો તો ઠીક પડે. તમે સેત્રાનને માનો છો ? તેણે 'હા' પાડી. રામે કહ્યું 'ઠીક' ત્યારે તમારા ધર્મને માનનારાઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા છે કે સેત્રાનની ? સંખ્યાની અધિકતાથીજ સત્યનો નિર્ણય થતો હોય, તો તમારા બધા કરતાં સેત્રાનની શ્રેષ્ઠતા વધારે કહેવાય.

આપણે કહીએ છીએ કે અભિમાન અને દંભ, કે જેને તમે ભલે સેત્રાનનું મુખ કહો, તેણે આ દુનીયામાં દરેકે દરેક મનુષ્યને ઘેરી લીધો છે. આ શાથી ? વળી તેની સાથે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આ આ શરીર કોઇ પણ જાતનું અભિમાન અથવા કોઇ પણ જાતના દંભને માટે યોગ્ય નથી; તથાપિ દરેક જણ અભિમાન અને દંભ કરે છે; આતું શું કારણ ? વિશ્વમાં સર્વ ઉપર અમલ ચલાવનારી આવી વસ્તુ ક્યાંથી આવી ? આવો સર્વત્ર વિરોધાભાસ અને આવો સર્વત્ર અસત્યાભાસ ક્યાંથી આવ્યો ? એ તમારી પોતાની અંદરથીજ આવતું જોઇએ, એનું કારણ બહાર શોધવાનું નથી. તમારી અંદર કોઇ એક શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે કે જે તમારું પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ છે; તેને તમારે ઝાળખવાનું અને જાણવાનું છે. જ્યારે તમે તમારા સત્ય સ્વરૂપને ઝાળખશો અને જાણશો, જ્યારે તમે તમારા સત્ય સ્વરૂપનો સ્વાનુભવ કરશો, ત્યારે તમે આ ક્ષુદ્ર શરીરની મહત્તા મેળવવાને ખાતર વળખાં નહિ મારો, પછી તમે આ ક્ષુદ્ર શરીરને માટે દંભ કરવાનું કદિ પસંદ નહિ કરો. જો તમે તમારા સત્ય સ્વરૂપને જાણશો, જો તમારા હૃદયને તેના તરફ ફેરવશો તો તમેજ તમારા પોતાના ઉદ્ધારક બનશો. જો તમે તમારા અંતરમાં રહેલા પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરશો, તો પછી આ અદ્વય અને ક્ષુદ્ર શરીરનો મહિમા વધારવો અને તેનાં વખાણુ સાંભળવાં એ તમને અધમમાં અધમ લાગશે; એટલુંજ નહિ પણ એ તમને તમારી જાતને અધમ કરનારું અને લાંછન લગાડનારું જણાશે; અને પછી તમે શારીરિક દંભ અને અભિમાનથી પર થશો. શારીરિક દંભ અને અભિમાનથી પર થવાનો રસ્તો પણ આજ છે.

તમારી અંદર વિરાજી રહેલો આત્મા-તમારું સત્ય સ્વરૂપ એ મહાનમાં મહાન, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ અને દેવનો પણ દેવ હોવાથી તે પોતાનો સ્વભાવ કેવી રીતે છોડી શકે ? એ આત્મા પોતે એક ક્ષુદ્ર જંતુ અને દીન છે એવું તે કેવી રીતે માને ? એ એવા ઘોર અજ્ઞાનમાં પોતાનું કેવી રીતે પતન કરે ? કદિ પણ તે પોતાનો સ્વભાવ તજી શકવાનો નથી, અને આથીજ આખા વિશ્વમાં સર્વત્ર દંભ અને અભિમાન દીકામાં આવે છે. આવી રીતે સમાધાન કરીને હું કંઈ દંભ અને અભિમાનને ઉત્તેજન આપવા માગતો નથી; કેમકે શરીરને માટે દંભ અને અભિમાન કરવાનું કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.

આપણે જાણીએ છીએ કે પૃથ્વી ફરે છે પણ સૂર્ય ફરતો નથી; છતાં પણ આપણે જમમાં પડીએ છીએ, અને પૃથ્વીની ગતિ સૂર્યમાં અને સૂર્યની સ્થિરતા પૃથ્વીમાં આરોપિત કરીએ છીએ. માન અને બકાઈના ભૂખ્યા લોકો પણ આવીજ જાતની ભૂલ કરે છે. તેઓને પણ આજ જાતની બ્રાંતિ થાય છે. અહીં સૂર્યની જગ્યાએ સૂર્યનો પણ સૂર્ય અને જ્યોતિનો પણ જ્યોતિ એવો આત્મા છે કે જે આત્મા સદા અચળ અને સર્વ મહિમાના કારણરૂપ છે; અને પૃથ્વીની જગ્યાએ આપણું શરીર છે, કે જે દરેક ક્ષણે ક્યાં કરે છે, વિકાર પામ્યા કરે છે, અને કોઈ પણ જાતના મહિમા અને પ્રશંસાને પાત્ર નથી. આવું છતાં આત્માનો મહિમા શરીરમાં આરોપણ કરવાની શરીરના વિકારાદિ ધર્મે સત્ય સ્વરૂપ આત્મામાં કલ્પવાની આપણે ભૂલ કરીએ છીએ. આ ભુલ, આ બ્રાંતિ, આ અજ્ઞાનજ આ ક્ષુદ્ધક શરીરનું અભિમાન વધારવાનું કારણ છે. આ અજ્ઞાનને સેતાન કહી શકાય; અને જે તે સેતાનને અજ્ઞાનની માફક સ્થળાંતર હોય તો આપણે એમ કહી શકીએ કે આ સેતાનજ આ જગતમાં આવીને આત્માનો ધર્મ શરીરમાં અને શરીરનો ધર્મ આત્મામાં આરોપાવીને સર્વને બ્રાંતિ કરાવે છે. આ અજ્ઞાનને દૂર કરો ! આ સેતાનનો ધ્વંસ કરો એટલે તમારો દંભ અને અભિમાન નાશ પામશે.

ભોગ, તૃષ્ણા અને સંગ્રહ કરવાની લાલસા આ દુનિયામાં સ્ત્રી, પુરૂષ અને પશુ એ દરેકમાં જ્યાં ત્યાં બધે શાથી હશે વાડ? દરેક જણને પોતાની આસપાસની દરેક વસ્તુ મેળવવાની તૃષ્ણા કોઈની પુરી પડતી નથી. જેમ જેમ તમે વધારે ને વધારે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરતા જાઓ છો, તેમ તેમ તમારી તૃષ્ણા પણ વધારે ને વધારેજ વધતી જાય છે. તૃષ્ણાને વધારે ને વધારે પોષણ મળતું જાય છે. જે તમે રાજ થાઓ તો તમારી તૃષ્ણા પણ રાજ થાય છે. જે તમે ગરીબ થાઓ તો તમારી તૃષ્ણા પણ ગરીબ થાય છે. આખી દુનીયામાં ચારે તરફ સર્વત્ર એનું આવું સામ્રાજ્ય શાથી હશે? ક્રિશ્ચિયનોના દેવળોમાં, હિંદુઓના મંદિરોમાં અને મુસલમાનોની મસ્જિદોમાં ધર્મોપદેશકો “ભાઈઓ, તૃષ્ણા ન કરશો, લોભ ન કરશો” એવા લાંબા લાંબા ઉપદેશો આપે છે. તેઓ તે તૃષ્ણાને દબાવી દેવાને માટે તેને નિર્મૂળ કરવા માટે બહુએ મથે છે; પરંતુ તૃષ્ણા તો જેવી ને તેવીજ રહે છે એનું શું કારણ છે? આ દર્દને નિર્મૂળ કરવાનો વિચાર કરતાં પહેલાં, તેનું કારણ આપણે જાણવું જોઈએ. કાલ્પનિક ખુલાસો ચાલી શકશે નહિ.

વેદાંત આનો એવો ખુલાસો કરે છે કે હે માનવ, તમારી અંદર પોતાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરતો એવો સત્યરૂપ આત્મા વિરાજી રહ્યો છે. એ અવિનાશી છે, એનો કદિ વિનાશ થઈ શકે એમ નથી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે કોઈ પણ શક્તિનો નાશ થઈ શકતો નથી, વેદાંત પણ એનો એવોજ ખુલાસો કરે છે કે હે ઉપદેશકો, હે ન્યાયાધીશો, હે ક્રિશ્ચિયનો, હે હિંદુઓ, હે મુસલમાનો, તમે આ તૃષ્ણાના રૂપમાં જણાતી શક્તિનો કદિ નાશ કરી શકો એમ નથી. અનાદિ કાળથી સૃષ્ટિના સર્વે ધર્મો, તૃષ્ણા, લોભ, સ્વાર્થપાણું વગેરેની વિરૂદ્ધમાં પ્રબોધન કરી રહ્યા છે; પરંતુ તમારા વેદ, બાઈબલ અને કુરાન એને દૂર કરી શક્યાં નથી. એનો કોઈ પણ નાશ કરી શકે એમ નથી. માત્ર તેને પલટાવી તેનો સદુપયોગજ કરી શકાય એમ છે. વેદાંત કહે છે કે હે જગતના માનવીઓ, તમે ભૂલ કરો છો, તમે ઇશ્વર એવો ત્રણ અક્ષરવાળો પરમ પવિત્ર શબ્દ લ્યો, એ શબ્દને ઉંધી રીતે વાંચો, એમાં શો ફેરફાર થાય છે? પવિત્રમાં પવિત્ર જે God (ઇશ્વર) શબ્દ છે તેને તમે અવળી રીતે વાંચો છો,

અવળી રીતે સમજે છે, અને આવી રીતે ખરેખર તમે પોતેજ Dog (શ્વાન) બનો છો; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તમે પવિત્રમાં પવિત્ર એવા God (ઈશ્વર) છો. આત્માનો ધર્મ શરીરમાં અને શરીરનો ધર્મ આત્મામાં એમ ઉલટ સુલટ એક બીજના ધર્મ એક બીજમાં આરોપણ કરવાની ભૂલથી તમે તૃષ્ણા વગેરેના ભોગ થઈ પડો છો. આ ભૂલ અને અજ્ઞાનને તમે દૂર કરો એટલે પછી તમે અજર, અમર એવા ઈશ્વર સ્વરૂપ બનશો. આવી જાતની ભૂલમાંથી તમે તમારા આત્માને ઉદ્ધારો, તમે દૃઢ આત્મનિષ્ઠ બનો. તમે પવિત્રમાં પણ પવિત્ર, માલીકના પણ માલીક, દેવોના પણ દેવ અને સકળ બ્રહ્માંડના સ્વામી છો, એવો તમે યથાર્થ સ્વાનુભવ કરો. પછી તમારી આસ-પાસ ભૌતિક પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા અને તેનો સંગ્રહ કરવાની તમને કદિ પણ વૃત્તિ થશે નહિ.

હવે આપણે અનુરાગ અને શોકના વિષય તરફ આવીએ. મનુષ્ય આ રોગનો ભોગ થઈ પડે છે. તેની એવી ઈચ્છા હોય છે કે મહારી પાસે જે પદાર્થો છે તેનો કદિએ નાશ થવો ન જોઈએ; એ સદાકાળ જેવા ને તેવા કાયમ રહેવા જોઈએ. મનુષ્ય પોતાની પ્રિય વસ્તુનો નાશ થતાં શોક અને ચિંતામાં ઘેરાઈ જાય છે. આ શોક અને ચિંતા શું બતાવી આપે છે? એક વાર જો આપણે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જાણ્યું કે આ જગતમાં દરેક વસ્તુ વિકારી, વિનાશી અને પ્રવાહરૂપે છે; તો પછી આપણી પ્રિય વસ્તુઓ સદાકાળ જેવીને તેવી રહે, એવી આપણે કદિ પણ આશા રાખી શકીએ ખરા? છતાં પણ એવુંજ આપણે ઈચ્છીએ છીએ, તે શાથી વારૂં? વેદાંત કહે છે કે, “ હે મનુષ્ય, ત્હારી અંદર એવી કોઈ એક વસ્તુ છે કે જે વાસ્તવિક રીતે અવિકારી, અવિનાશી અને સર્વદા એકજ સ્વરૂપે છે, માત્ર ભ્રાંતિથીજ તમારા સત્યસ્વરૂપ આત્માનો અવિકારી સ્વભાવ તે તમારા વિકારી સ્વભાવવાળા શરીરમાં આરોપવામાં આવે છે, આજ એનું કારણ છે. તે ભ્રાંતિ અને અજ્ઞાનનો ધ્વંસ કરો એટલે પછી તમે સદાને માટે વિષયાનુરાગથી મુક્ત થશો. ”

વારૂં, ત્યારે આલસ્ય અને જડતાનું કારણ શું હશે? વેદાંતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તમારા દરેકની અંદર વિરાજી રહેલો તમારો સત્ય સ્વરૂપ આત્મા સંપૂર્ણ રીતે અચળ અને શાંત છે, એજ આલસ્ય અને જડતા સર્વત્ર હોવાનું કારણ છે. એ સત્ય સ્વરૂપ આત્મા અપરિમિત હોવાથી તેને ગતિ નથી; અપરિમિત વસ્તુને ગતિ હોઈ શકે પણ નહિ. આ એક વર્તુલ છે. અહીં પાછું એક બીજું વર્તુલ છે. જ્યાં આ છે ત્યાં બીજાં નથી અને જ્યાં બીજું છે ત્યાં આ નથી, એક બીજા એક બીજનું અસ્તિત્વ મર્યાદિત કરે તો બન્ને પરિમિત થાય. જો આપણે કોઈ વર્તુલને અપરિમિત બનાવવું હોય તો તેનો સર્વત્ર ઘેરાવો આવવો જોઈએ. પછી તેમાં બીજા કોઈ પણ નાના વર્તુલ માટે અવકાશ રહેશે નહિ જો કોઈ પણ વર્તુલ એને પરિ-ચિહ્ન કરે તો તે વર્તુલ કદિ અપરિમિત કહી શકાયજ નહિ. જો વર્તુલને અપરિમિત બનાવવું હોય તો તે એકજ હોવું જોઈએ. તેના સિવાય તેની બહાર બીજું એકે વર્તુલ હોવું નહિ. તેની બહાર બીજું એકે વર્તુલ ન હોવાથી એવું એકે સ્થળ નથી રહેતું કે જે તે અપરિમિત વર્તુલથી બ્યાસ ન હોય. આવી રીતે અપરિમિત વસ્તુને કોઈ પણ જાતનો અવકાશ ન હોવાથી તેને સ્થળાંતર રહેતું નથી. અપરિમિત વસ્તુમાં કોઈ પણ જાતનો વિકાર પણ નજ હોઈ શકે. આપણી અંદર વિરાજી રહેલો આપણો સત્ય સ્વરૂપ આત્મા અપરિમિત છે; અને તે સંપૂર્ણ રીતે અચળ અને શાંત છે. તેમાં કોઈ પણ જાતની ગતિ નથી. તેમાં

કોઈ પણ જાતની ક્રિયા નથી. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી આપણા આત્માનું અપરિમિતપણું, શાંતપણું, અક્રિયપણું, અજ્ઞાનથી આપણે આપણા શરીરને લગાડીએ છીએ અને તેથી આપણા શરીરમાં આલસ્ય અને જડતાનું આપણને ભાન થાય છે. દુનિયામાં સર્વત્ર આલસ્ય અને જડતા હોવાનું કારણ આજ છે.

દુનિયામાં કોઈને પણ પોતાનો હરીફ ગમતો નથી તેનું શું કારણ હશે? દરેક જણને સ્વતંત્ર માલિક થવાની ઇચ્છા શા માટે હોય છે?

“ I am monarch of all I survey.
my right there is none to dispute; ”

“ હું જે કંઈ નિહાળું છું તે સર્વનો અધિરાજ છું. દુનિયામાં એવો એક પણ પદાર્થ નથી કે જે મ્હારા હક્ક સામે વાંધો ઉઠાવે. ”

પ્રત્યેક જણને આવી ઇચ્છા હોવાનું કારણ શું? આ કઈન અને વિચારણીય પ્રશ્નનો વેદાંત એવો ખુલાસો કરે છે કે, હે મનુજ ! ત્હારી અંદર **एकमेवाद्वितीयम्** એવો આત્મા રહેલો છે, તે અપ્રતિમ હોઈ બ્રહ્માંડમાં તેનું કોઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધી નથી. અજ્ઞાન અને ભ્રાંતિથી એ અદ્વિતીય આત્માનું એકપણું અને મહિમા આપણા શરીરમાં કદપવામાં આવે છે. આથીજ હું એકલો અને કોઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધી વગરનો હોઉં, એવું દરેકનું સ્વાભાવિક વલણ હોય છે.

હવે આપણે બીજાં પાપોનો ખુલાસો કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે વેદાંત બધાં પાપોનો આવીજ રીતે ખુલાસો કરે છે. મહાપાતકનું પણ તે આવીજ રીતે સમાધાન કરે છે. અજ્ઞાન કે જે આત્મા અને અનાત્મામાં ભ્રાંતિ કરાવે છે; તેને દૂર કરવું એજ માત્ર આ સર્વે સામાન્ય અને મહાપાપોનો ક્ષય કરવાનો ઉપાય છે.

કોઈએક માણસ પેટના અને આંખના એમ બે જાતના દરદથી પીડાતો હતો, તેથી તે તેની દવા કરાવવા માટે એક ડૉક્ટર પાસે ગયો. ડૉક્ટરે તેનું દર્દ તપાસી તેને બે જાતની દવાનાં પડીકાં આપ્યાં. આંખમાં નાંખવા માટેનું પડીકું સીસું અને ગંધકની મેળવણીના સુરમાનું હતું કે જે એક જાતનું ઝેર છે. બીજું પડીકું ખાવા માટેનું હતું તે મરી મરચાં વગેરે ચુર્ણનું હતું. આ માણસને આંખમાં નાંખવાનું પડીકું કયું અને ફાકી જવાનું પડીકું કયું, તેનું ભાન ન રહેવાથી તેણે તો ખાવાનું હતું તે આંખમાં નાંખી દીધું; અને આંખમાં નાંખવાનું હતું તેને તે ફાકી ગયો. પરિણામ એ આવ્યું કે તે આંખે આંધળો થઈ ગયો અને જરૂર પણ ખગડી ગયું.

લોકોમાં બધે આવુંજ ચાલે છે; દુનિયામાં જે પાપ દીકામાં આવે છે તે અસ્તિત્વનું પણ આજ કારણ છે. અહિં આંખની જગ્યાએ તમારી અંદર રહેલો જ્યોતિનો પણ જ્યોતિએવો આત્મા છે; અને પેટની જગ્યાએ તમારું શરીર છે. આત્માને અર્થે જે કરવાનું તે શરીરને અર્થે અને શરીરને અર્થે જે કરવાનું છે તે આત્માને અર્થે કરવામાં આવે છે. આત્માના ધર્મ તે શરીરમાં અને શરીરના ધર્મ તે આત્મામાં આરોપિત કરવામાં આવે છે. દરેક વસ્તુ ઉંધી ચતી કરી નાખવામાં આવી છે, દરેક વસ્તુના સ્વરૂપના જ્ઞાનની ભ્રાંતિ થઈ ગઈ છે. દુનિયામાં જે કાંઈ પાપ દીકામાં આવે છે તેનું અસ્તિત્વ આથીજ છે. વસ્તુને સુલટી કરે એટલે તેની સાથે તમે પણ સુલટા થઈ જશો. તમારો વાસ્તવિક ઉત્કર્ષ થશે; અને તમે દેવના પણ દેવ બનશો.

આવી રીતે તમારી અંદર વસ્તુ છે, પરંતુ આત્માને નીચે અને શરીરને ઉપર કરી નાખવામાં આવ્યું છે; અને પરમ સ્વર્ગને નરક બનાવી દેવામાં આવ્યું છે તમે દરેક વસ્તુને સુલટી કરો એટલે પછી ઘોરમાં ઘોર અને નિંદામાં નિંદા પાપ પણ રમ્ય અને પુનીતરૂપ ધારણ કરશે. તમારી દૃષ્ટિને સુલટી કરો એટલે તમે પરમ મહેશ્વર સ્વરૂપ બનશો.

ઈશ્વરને નહિ માનનારા એક ગૃહસ્થે “ઈશ્વર કોઈ પણ ઠેકાણે નથી” એવી રીતે ચારે તરફ પોતાના ઘરની બધી દીવાલો ઉપર લખ્યું હતું. તે અનીશ્વરવાદી-નાસ્તિક હતો. તેનો ધંધો વકીલાતનો હતો. એક દિવસે એક અસીલ આવ્યો અને પોતાના કેસના સંબંધમાં કેટલીક વાતચીત કર્યા બાદ તેણે તે વકીલને ૫૦૦ ડૉલર આપવા માંડ્યા. વકીલે તે લેવા ના પાડી અને કહ્યું કે, હું તો ૧૦૦૦ ડૉલર લઈશ. અસીલે કહ્યું:-એક હજાર તો એક હજાર, પણ તે કેસ જીત્યા પછીજ; અને જો ૫૦૦ ડૉલર લેવા કબૂલ કરતા હો તો હું હમણાંજ આપી દઉં. વકીલને તે કેસમાં જીતવાની સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી તેથી તેણે કેસ જીતાયા પછીથી ૧૦૦૦ ડૉલર લેવાના કબૂલ કરીને તે કેસ પોતાના હાથમાં લીધો. પોતે કેસ બરાબર સમજી ગયો છે, એવી દૃઢ માન્યતાથી તે કોર્ટમાં ગયો. તે કેસના મુદ્દાને બરાબર ધ્યાનપૂર્વક વિચારીને ગયો હતો, પરંતુ પ્રતિવાદીના વકીલે એવું તો એક કાયદાનું-ઝીણું પોઇન્ટ કાઢ્યું કે તે અંતે તે કેસ જીતી શક્યો નહિ. જે ૧૦૦૦ ડૉલર મળવાના હતા તે પણ તેને મળ્યા નહિ. આથી તે ઉત્સાહભંગ થઈ ખિન્ન સ્થિતિમાં ઘેર આવ્યો. તે ઉદાસપણે ટેબલને અટ્ટેલીને બેઠો હતો, એટલામાં તેનો પ્રિય પુત્ર કે જેણે હમણાંજ જોડણી શિખવાની શરૂઆત કરી હતી, તે ત્યાં આવ્યો; અને ચારે તરફ દીવાલ ઉપર “God is no where” (ઈશ્વર કોઈ પણ ઠેકાણે નથી) આનું જે લખેલું હતું તેની જોડણી કરવા લાગ્યો. આ વાક્ય તેને માટે બહુજ લાંબુ હતું તેથી તેણે God is (ઈશ્વર છે) આ બે શબ્દની પ્રથમ જોડણી કરી; અને બાકીનો જે No where શબ્દ તે બહુ લાંબો હોવાથી અને એમાં ઘણું અક્ષરો આવતા હોવાથી તેણે તે શબ્દના Now (હવે) અને here (અહીં) એમ બે ભાગ કરી તેની જોડણી કરી આમ ચારે તરફ ભીંતો ઉપર લખેલા મોટા વાક્યની જોડણી કરવામાં તે ફેલેડ નીવડ્યો, તેથી તેણે હર્ષમાં કૂદાકૂદ કરી મૂકી. બધું આમજ છે.

વેદાન્તની એવી આજ્ઞા છે કે તમે દરેક શબ્દની સઘળી રીતે જોડણી કરો; અવળી રીતે બાંધો નહિ. “God is no where” (ઈશ્વર કોઈ પણ ઠેકાણે નથી) આ વાક્ય કે જે પાતકકારક છે, તેને “God is now here” (ઈશ્વર હવે અહીં છે,) એમ બાંધો. તમારા પાપ કર્મોની અંદર પણ તમારી દિવ્યતા સાબીત કરી આપવામાં આવે છે; અને દિવ્યતા એજ તમારો મૂળ સ્વભાવ છે, આનો તમે સ્વાનુભવ કરો એટલે પછી દુનિયાં તમારે માટે બેહસ્ત બની જશે. અખિલ વિશ્વ તે તમારે માટે સ્વર્ગ અને નંદન વનમાં ફેરવાઈ જશે.

એક વખતે પરીક્ષામાં “કુર્મધરે પાણીમાંથી દાડૂ બનાવવાનો જે ચમત્કાર કર્યો હતો” તેના સંબંધમાં નિબંધ લખાવવામાં આવ્યો. આખું પરીક્ષાગૃહ વિદ્યાર્થીઓથી ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું; અને એકેએક વિદ્યાર્થી નિબંધ લખવા મંડી પડ્યા હતા; પરંતુ તેમાંથી એક વિદ્યાર્થી ત્યાં બેઠો બેઠો સીશોડીઓજ વગાડ્યા કરતો હતો મનમાં ને મનમાં કાંઈક ગાતો હતો; અને ઘડીમાં આ ખૂણા તરફ તો ઘડીમાં પેલા ખુણા તરફ ડાફારીઆં મારતો હતો. તેણે કાગળ ઉપર એક અક્ષર સરખો પણ લખ્યો નહોતો. આવી પરીક્ષાના સ્થળે પણ તે તો રમતજ કરતો હતો. આ એક સ્વતંત્ર બવાસનો વિદ્યાર્થી હતો. એનું નામ આઈરન હતું. જ્યારે નિબંધ

લખવાનો વખત પૂરો થઈ ગયો, ત્યારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બધા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી નિબંધના કાગળો એકઠા કરતો કરતો બાઈરન પાસે આવી મશ્કરી કરીને બોલ્યો કે, લાંબો નિબંધ લખી બાઈરન થાકી ગયો છે, તેને માટે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બહુ દિલગીર છે. બાઈરને તે વખતેજ હાથમાં પેન લઈ પરીક્ષાપત્રમાં એકજ વાક્ય લખી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને આપી દીધું. પરીક્ષાતું પરિણામ બહાર પડ્યું, ત્યારે તે નિબંધનું પહેલું ઇનામ બાઈરન જેણે એકજ વાક્ય લખી કાઢ્યું હતું તેને મળ્યું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બાઈરનને એક એટી છોકરો ગણતો હતો. તેને આ ઇનામની વાત જાણીને ઘણીજ નવાઈ લાગી. ઇનામને માટે જે ખીબા ઉમેદવાર વિદ્યાર્થીઓ હતા; તેમણે, બાઈરનને નિબંધ કલાસમાં વાંચી જવાને પોતાના પરીક્ષકને વિનંતિ કરી. તે નિબંધમાં બાઈરને શું લખ્યું હતું? “ The water saw her master and blushed ” “ જળદેવીએ પોતાના સ્વામીને જોયો; અને તેના મુખ ઉપર સુરખી છવાઈ રહી. ” ક્રાઈસ્ટના ચમત્કારમાં આજ રહસ્ય હતું કે જેનાવડે તેણે પાણીનું દાડમાં રૂપાન્તર કરી નાખ્યું હતું. બાઈરનનો આખો નિબંધ તે આજ હતો. ખરેખર આપણને આ એક નવાઈ જેવું નથી લાગતું વાડ? જ્યારે મ્હોં ઉપર સુરખી છવાઈ રહે છે, ત્યારે તે મ્હોં રક્તવર્ણ થાય છે. તે જળ રક્તવર્ણી મદિરા થઈ ગયું. જ્યારે કોઈ પણ સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિનો સાદ સાંભળે છે, ત્યારે તેણીના મુખ ઉપર સુરખી છવાઈ રહે છે. જલદેવીએ પોતાના સ્વામીનું મુખ જોયું અને તેણીના મુખ ઉપર સુરખી છવાઈ રહી. આ એનો ભાવાર્થ છે. આવો નિબંધ ઉત્તમ ખરો કે નહિ?

તમે તમારી અંદર રહેલા તમારા સત્ય સ્વરૂપને જાણો. ક્રાઈસ્ટની માફક “પિતા અને પુત્ર એક છે” એવી પ્રતીતિ કરો. “ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં શબ્દ હતો; અને તે શબ્દ તે સરજનહાર પ્રભુની સાથે હતો, ” આનો તમે સ્વાનુભવ કરો. “ સ્વર્ગનું ” પણ સ્વર્ગ તમારી અંદર રહેલું છે, ” તેને એક વાર અનુભવી ખાત્રી કરો. પછી કોઈ પણ મલિનમાં મલિન જળાશય તે તમારે માટે એક અમૃતનું સરોવર બનશે. દરેકે દરેક કારાગૃહ તે તમારે માટે એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્વર્ગધામ બનશે. તમને કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી કે હરકત નડશે નહિ; અને તમે આ સર્વ વિશ્વના માલિક બનશો.

૧૯-આપણું સત્ય સ્વરૂપ.*

બાનુઓ અને ગૃહસ્થોના સ્વરૂપે વિરાજતો સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વર !

આપણે જર્મનીમાં એક માણસના સંબંધમાં એવી દંતકથા ચાલતી સાંભળીએ છીએ કે, તેણે પોતે પોતાનો પડછાયો ગુમાવ્યો અને તેને અર્થે તેને બહુજ સહન કરવું પડ્યું. તેને તેના બધા મિત્રોએ ત્યજી દીધો; તેની બધી સંપત્તિ પણ જતી રહી અને તે ઘણીજ શોચનીય સ્થિતિમાં આવી ગયો. જ્યારે આમજ છે તો પછી જે માણસ પડછાયાને બદલે પોતાનું સ્વરૂપજ ગુમાવે છે, તેના સંબંધમાં તમે શું ધારશો ? પડછાયો ગુમાવનારના સંબંધમાં તો હજી કંઈ પણ આશા છે; પરંતુ જે માણસ પોતે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ-પોતાની જાતજ ગુમાવે છે, તેના સંબંધમાં શી આશા હોઈ શકે ?

આ જગતમાં બહુ ભાગે આવુંજ છે. લગભગ બધા લોકોએ પડછાયો નહિ, પણ સ્વરૂપજ ગુમાવ્યું છે. આ એક પરમ આશ્ચર્ય છે ! શરીર તો માત્ર પડછાયો છે, માત્ર છાયા છે, અને આત્મા એજ આપણું સત્ય સ્વરૂપ છે. દરેક માણસ પોતાના પડછાયાના સંબંધમાં, પોતાના શરીરના સંબંધમાં જરીએજરી કહેશે; પરંતુ પોતાના સ્વરૂપના સંબંધમાં, આત્માના સંબંધમાં કહે એવા બહુજ થોડા મનુષ્યો છે ! તમે શું છો ? તમે તમારા પોતાના સ્વરૂપને ગુમાવીને ત્રણે લોકની પ્રાપ્તિ કરો તોપણ તે શા કામની ? લોકો આ બાહ્ય વિશ્વને પ્રાપ્ત કરવા સાડી રાતદિવસ તનતોડ મહેનત કરે છે; પરંતુ પોતાનો આત્મા ગુમાવે છે ! તેઓને પોતાનું સ્વરૂપ તો યાદજ આવતું નથી ! શું ગુમાવવામાં આવ્યું ? ઘોડા કે ઘોડેસ્વાર ? ઘોડેસ્વારજ ગુમાવવામાં આવ્યો છે. શરીર એ અશ્વ છે, અને જે આત્મા-જે આપણું સત્ય સ્વરૂપ-તે સ્વાર છે. સ્વારજ ગુમાવવામાં આવ્યો છે; અશ્વ તો છેજ. દરેકજણ આ અશ્વ માટે તો જરીએ જરી માહિતી આપશે; પરંતુ આપણને સ્વારની-આત્માની-આપણા સત્ય સ્વરૂપની માહિતીની જરૂર છે. આજ ખરેખરે ગહન વિષય છે. આ વિષયમાંજ આખા જગતના તત્ત્વવેત્તાઓ મગજમારી કરી રહ્યા છે; તેના તત્ત્વનિર્ણયને માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ ઘણોજ ગંભીર વિષય છે અને એક કલાક જેટલા ટુંક વખતમાં એને ન્યાય આપવો એ દુર્ઘટ છે; તોપણ તેને દૃષ્ટાંત અને વાર્તાદ્વારા જેમ બનશે તેમ આપણે સરળ કરીશું.

આ વિષય એક વખત ૧૫, ૧૬ વર્ષની વયના એક યુવકને સમજાવવામાં આવ્યો હતો અને તે યુવક ટુંક સમયમાં તે બરાબર સમજી પણ ગયો હતો. જો એક ૧૫, ૧૬ વર્ષનો યુવક આ વિષય સમજી શક્યો, તો પછી તમે તો આ વિષય સમજશોજ. પણ માત્ર તે સમજવાને અર્થે તમારે પુરતું લક્ષ આપવું પડશે. તેનાના કુમારને સમજાવવા માટે જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી, તેજ પદ્ધતિથી તમને પણ સમજાવવામાં આવશે.

* આ બાપજી સ્વામી રામતીર્થ સાત્રાન્સિસકોમાં ગોલ્ડનગેટ નામના હોલમાં ઇ. સ. ૧૯૦૩ ના બાપ્તિસ્માની ૭ મી તારીખે આપ્યું હતું.

એક વખત પર્વત ઉપર ‘રામ’ની પાસે એક રાજકુમાર આવ્યો અને પ્રશ્ન પૂછ્યો:— “સ્વામીજી, ઈશ્વરનું સ્વરૂપ શું છે ? ” ‘રામે’ કહ્યું:—“આ એક એવો વિષય છે કે જેની દરેકે દરેક તત્ત્વજ્ઞાની ઋષિ, મુનિ અને દરેકે દરેક ધર્મ ખોજ કરે છે; અને તમારે તો હુંક સમયમાં આ જાણવાની જાણસા છે.” તે કુમારે કહ્યું:—“હા સ્વામીજી, હું ખીજે એનો ખુલાસો કરાવવા કયાં જઈ ? આપજ કૃપા કરીને મ્હારા મનનું સમાધાન થાય એવી રીતે સમજાવો.”

“પ્રિય કુમાર ! તમે ઈશ્વર શું છે, એ જાણવાની ઇચ્છા રાખો છો ? એની મુલાકાત લેવા માગો છો ? પણ એવો એક નિયમ છે કે, જ્યારે કેઈ મોટા માણસની મુલાકાત લેવાની હોય ત્યારે તેણે પોતાનું નામ ઠામ સૂચવનારું એક પતું પ્રથમ મોકલાવવું જોઈએ, માટે તમારે પણ તમારા નામ ઠામવાળું એક પતું ઈશ્વરને મોકલાવવું જોઈએ. તમે કોણ છો ? તે તમારા નામ ઠામવાળું પતું તમે મને આપો, એટલે હું તે ઈશ્વરને હાથોહાથ આપીશ અને ઈશ્વર તમારી મુલાકાત લેશે; અને તે પછી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ તમને સમજાશે.” તે રાજકુમારે કહ્યું:— “હીક સ્વામીજી, આપનું કહેવું યથાર્થ છે. હું મ્હારું નામ ઠામ આપને જણાવું છું.” “હિંદુસ્તાનના ઉત્તર વિભાગમાં હિમાલય પર્વત ઉપર, અમુક રાજા રાજ્ય કરે છે તેનો હું કુમાર છું; અને અમુક મ્હારું નામ છે.” આવી રીતે તેણે એક કાગળની ચીટી ઉપર લખી કાઢ્યું. એ ચીટી ‘રામે’ લીધી અને વાંચી જોઈ. તે ચીટી ઈશ્વરને ન પડેઆડતાં તે કુમારનેજ પાછી આપવામાં આવી; અને તેને કહેવામાં આવ્યું કે, “હે કુમાર તમે શું છો તે તમે જાણતા નથી ! ” “એક અભણ અને અજ્ઞાન માણસ, કે જે તમારા પિતાજીને મળવા માગે છે; પરંતુ પોતાનું નામ ઠામ લખી શકતો નથી, એના જેવા તમે છો. શું તમારા પિતાજી એને મળશે ? તમે પણ તમારું નામ લખી શકતા નથી. તમને ઈશ્વર કેવી રીતે મળે ? પહેલાં તમે શું છો ? તે બરાબર જણાવો, ત્યાર પછી ઈશ્વર સાક્ષાત જાતે આવી તમને હૃદય સરસા ચાંપીને મળશે.”

આ સાંભળી કુમારે મનમાં ખુબ વિચાર કર્યો, અને પછી તેણે કહ્યું:—“સ્વામીજી, હવે હું બરાબર સમજ્યો. મ્હારું નામ લખવામાં મ્હેં ભૂલ કરી છે. મ્હેં મ્હારા આ પંચમહાભૂતના સંઘાતવાળા શરીરનુંજ નામ લખ્યું છે, મ્હારું જે ખરું સ્વરૂપ તેનું નામ મ્હેં લખ્યું નથી.”

કુમારની પાસે તેનો એક અનુચર ઉભો હતો, તેને આ કંઈ સમજાયું નહિ, તેથી કુમારને કહેવામાં આવ્યું કે, “આ તમારો અનુચર તમારો કહેવાનો ભાવ બરાબર સમજ્યો નથી; તેથી તમારા કહેવાનો ભાવ તેને તમે બરાબર સમજાવો.” કુમારે પોતાના માણસને પ્રશ્ન કર્યો: “વારૂ ફલાણા ભાઈ, આ કાંઈ કોણ છે ? ” તે અનુચરે કહ્યું:—“તે મ્હારું છે.” તે કુમારે તે અનુચરની લાકડી પોતાના હાથમાં લઈ પાછો તેને પ્રશ્ન કર્યો કે, “આ લાકડી કોની છે ? ” તેણે જવાબ આપ્યો:—“તે મ્હારી છે.” “વારૂ, આ તમે પહેર્યો છે તે સાક્ષી કોનો છે ? ” તે માણસે જવાબ આપ્યો કે, “તે મ્હારો છે.” કુમારે કહ્યું:—“બહુ સાફ જ્યારે આ સાક્ષી તમારો છે, ત્યારે આ સાક્ષી અને તમારી વચ્ચે અમુક જાતનો કાંઈક સંબંધ છે. આ સાક્ષી એ તમારી મીલકત છે, અને તમે એ સાક્ષીના માલિક છો, ત્યારે તમે સાક્ષી તો નહિજ.” તેણે કહ્યું:—“બરેબર, એ તો દોખીતુંજ છે.” “વારૂ, આ સીસાપેન તમારી છે, એના માલિક તમે છો, અને તમે એ સીસાપેન નથી.” તેણે કહ્યું:—“હા તેમજ છે.” “સારૂ” એમ કહીને કુમારે પોતાના અનુચરના કાન પકડ્યા અને તેને પાછો સવાલ પૂછ્યો

કે, “આ કાન કોના છે ?” અનુચરે જવાબ આપ્યો:—“તે મ્હારા છે.” કુમારે કહ્યું:—“બહુ સાફ, એ કાન તમારા છે, એ કાનના માલીક તમે છો, અને તેથી તે કાન તમે નથી. વાડ, કાનની માફક આ નાક પણ તમારું છે; અને તે તમારું છે, તેથી તે નાક પણ તમે નથી.” તે હજુરીઆના શરીર તરફ હાથ કરીને કુમારે કહ્યું:—આવીજ રીતે “આ આખું શરીર કોનું છે ?” તે અનુચરે જવાબ આપ્યો:—“આ શરીર પણ મ્હારું છે.” “ભાઈ જ્યારે આ શરીર તમારું છે ત્યારે તમે તો શરીર નહિજ; અને તમે તે શરીર નજ હોઈ શકો, કારણ કે તમે કહો છો કે આ શરીર મ્હારું છે, આ મ્હારા કાન છે, આ મ્હારું માથું છે, આ મ્હારા હાથ છે. આનું તમારું કહેવુંજ ખતાવી આપે છે કે, તમે કંઈ જૂદીજ વસ્તુ છો, અને કાન, હાથ, આંખ એ ઇંદ્રિયોવાળું શરીર તે પણ કાંઈક જુદીજ વસ્તુ છે. આ શરીર એ તમારું છે, અને તમે આ શરીરવાળા, શરીરી છો. શરીર એ તમારા પહેરવાના વસ્ત્ર સમાન છે; અને એ શરીરરૂપી વસ્ત્રના તમે માલિક છો. શરીર એ તમારો અશ્વ છે, અને તમે એ અશ્વના સ્વાર છો. ત્યારે હવે, તમે શું છો ? એ વિચારો” પેલો અનુચર આટલા સુધી આ બધું બરાબર સમજી ગયો, અને કુમારને એક કાગળના ટુકડામાં પોતાનું નામ ઠામ લખી આપવાનું કહેવામાં આવતાં તે કુમારે પોતાનું ખરું નામ લખી આપવાને બદલે પોતાના શરીરનું નામ લખી આપ્યું એ કુમારે ભૂલ કરી હતી, એ પણ બરાબર સમજી ગયો. હવે પાછું કુમારને પુછવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું:—“જ્યારે તમે શરીર નથી, તમે કાન નથી, તમે આંખો નથી, એવું કંઈ પણ તમે નથી, ત્યારે તમે શું છો ?” કુમારે ખુબ વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો:—“હા બરાબર ! હું શરીર તો નહિજ, પણ હું મન છું, હું મનજ હોઈ શકું” પાછો એ કુમારને પલતાવવામાં આવ્યો કે, “આ તમે કહો છો તે બરાબર છે ?”

“વાડ તમારા શરીરમાં કેટલાં હાડકાં છે તે તમે કહી શકશો ? આજ સવારમાં જે કંઈ તમે અન્ન ખાધું, તે તમારા શરીરમાં હાલ ક્યાં છે, તે જણાવી શકશો ?” કુમાર કંઈ જવાબ આપી શક્યો નહિ. પણ એના મ્હોંમાંથી આ શબ્દો નીકળ્યા:—“મ્હારી બુદ્ધિનો એમાં પ્રવેશ નથી. મ્હેં ગ્રાણીશાસ્ત્ર કે શારીરિકશાસ્ત્ર વાંચ્યું નથી; તેથી આ વિષયને મ્હારી બુદ્ધિ સમજી શકે એમ નથી. મ્હારું મન એનું ગ્રહણ કરી શકતું નથી.” તે કુમારને પાછો બીજો પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો:—“હે પ્રિય કુમાર ! હે વત્સ ! તમે તમારા કહેવાથી કબૂલ થઈ જાઓ છો કે, બુદ્ધિ તે તમારી છે, મન તે તમારું છે, વિચારસ્થાન તે તમારું છે. વાડ, જો બદ્ધિ એ તમારી છે, તો બુદ્ધિ એ તમે નથી; જો મન એ તમારું છે, તો મન એ પણ તમે નથી; ત્યારે તમે શું છો ? મહેરબાની કરીને વિચાર કરો. ચોક્કસપણે જ્યાંલ કરો, અને તમે શું છો ? તે જણાવો. તે જાણવામાં આવશે, ત્યારેજ ઇશ્વરનું સાન્નિધ્ય થઈ તેનાં તમને દર્શન થશે. બગર વિલંબે તમને ઇશ્વર પાસે લઈ જવામાં આવશે.”

તે કુમારે ખૂબ વિચાર કરી જાયો; તેણે વિચાર કરવામાં કંઈપણ બાકી રાખી નહિ; પરંતુ કંઈએ ગમ પડી શકી નહિ, તેથી તેણે કહ્યું:—“સ્વામીજી ! આમાં મ્હારી બુદ્ધિ જરીએ ચાલતી નથી; મ્હારું મન ત્યાં લવલેશ ગતિ કરી શકતું નથી.”

અહા ! આ કેવા તેના યથાર્થ શબ્દો છે ! ત્યાં ઇશ્વર પાસે એ મન કે બુદ્ધિ કોઈએ જઈ શકતું નથી. સત્ય સ્વરૂપ આત્મા-ઇશ્વર એ મન, બાણી અને બુદ્ધિથી પર છે.

પછી તે કુમારને કહેવામાં આવ્યું કે:—“તમે થોડી વાર એકાંતમાં બેસી શાંત ચિત્તે તમને જેટલું તમારી બુદ્ધિથી સમજાયું હોય, તેટલાનું બરાબર મનન કરો. હું શરીર નથી, હું મન નથી, એ જો તમને યથાર્થ લાગતું હોય, તો તેને તમે આચરણમાં મૂકો; તેનો તમે તમારા અનુભવના તેમજ વર્તનના શબ્દોમાં બાંધ કરો. તમે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી જુઓ કે, તમે શરીર કે મન, એ કંઈએ નથી. જો તમે માત્ર આજ વિચારને તમારા આચરણમાં મૂકો, જો હું શરીર અને મનથી પર છું, એટલુંજ જો સત્ય તમને સમજાયું હોય, અને માત્ર તેટલુંજ જો તમે તમારા વર્તનમાં મૂકશો, તો દરેક જાતની ચિંતા અને ભયથી તમે મુક્ત થઈ જશો. શરીર અને મનના પ્રદેશમાંથી જ્યારે તમે તમારી જાતને ઉંચે લઈ જશો, ત્યારે ભય તમારી પુંઠ છોડી જશે; અને સર્વ ઉદ્વેગ અને શોક લય પામી જશે.”

ત્યાર પછી તે કુમારને પોતે શું છે, તેની પ્રતીતિ કરાવવાને કંઈક મદદ કરવામાં આવી; અને પાછો તેને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો કે:—“ભાઈ કુમાર, આજ તમે શું શું કર્યું? આજ સવારમાં તમે શા શાં કામ કર્યા તે તમે જરા જણાવશો?”

તેણે કહેવા માંડ્યું; “હું વહેલો પેદાઈઆમાં ઉઠ્યો, ત્યાર પછી નહાઈ ઘોઘને અમુક કેટલુંક કામ કર્યું. નાસ્તો કર્યો, પુસ્તકમાંથી કેટલુંક વાંચ્યું, કેટલાક પત્રો લખ્યા, કેટલાક મિત્રોને ઘેર જઈ તેમની મુલાકાત લીધી મ્હારે ત્યાં આવેલા મિત્રોનો મેળાપ કર્યો અને ત્યાર પછી અહિં આપના દર્શનાર્થે આવ્યો.”

ફરી તે કુમારને પૂછવામાં આવ્યું:—“બસ આટલુંજ? તમે આથી વધારે કામ નથી કર્યો? વિચારી જુઓ!” તેણે પાછું વિચારી જોયું અને બીજાં કેટલાંએક કરેલાં કામો પાછાં જણાવ્યાં. “હજી બધાં કામો તમે કહ્યાં નથી, હજી બીજાં ઘણાં બાકી છે; તમે આ સિવાય બીજાં હજારો કામ કર્યાં છે, હજારો તો શું પણ લાખો કામ કર્યાં છે, બીજાં અસંખ્ય કર્મો કર્યાં છે; અને તે છતાં તે તમે કહેતા નથી, એ ચોખ્ખું નથી. તમે શું શું કર્યું તે બધું મહેરબાની કરીને કહો. તમે સવારમાં જે જે કર્યું તે જરીએ જરી જણાવો.”

જે થોડાંક કામો પોતે ગણાવ્યાં તે ઉપરાંત બીજાં હજારો કામો પોતે કર્યાં છે, એવા અજબ શબ્દો સાંભળીને તે કુમારને ઘણોજ અચ્ચો લાગ્યો; અને કહ્યું કે, “સ્વામીજી, મ્હોં તમને જે કામો ગણાવ્યાં તે ઉપરાંત મ્હોં એકે કામ કર્યું નથી.” “નહિ ભાઈ, નહિ, તે ઉપરાંત તો તમે લાખો, કરોડો અને અસંખ્યાત બીજાં કામો કર્યાં છે, તેનું શું?”

તે કુમારને પૂછવામાં આવ્યું:—“આ સ્વામી તરફ કોણ જોઈ રહ્યું છે?” તેણે કહ્યું:—“હું” “તમે સ્વામીના મ્હોં સામું જોઈ રહ્યા છો? અને આ પડખે ગંગા નદી વહે છે, તેના સામું પણ તમેજ જોઈ રહ્યા છો?” તેણે કહ્યું:—“હા, હુંજ જોઈ રહ્યો છું.” “વારૂ, તમે નદી અને સ્વામીનું મુખ એ બન્ને જુઓ છો, પણ આંખની અંદર રહેલા છ સ્નાયુઓને કોણ પ્રેરે છે? તમે જાણો છો કે જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આંખના છ સ્નાયુઓ ક્રિયા કરે છે? તે ક્રિયા કરવાને કોણ પ્રેરે છે? તે બીજો કોઈ પણ અન્ય નજ હોઈ શકે? ખરોતને કોઈ બીજોજ પ્રેરનાર નજ હોઈ શકે. તે તમારો પોતાનો આત્માજ હોવો જોઈએ; કે જે નેત્રની જોવાની ક્રિયામાં તેના સ્નાયુઓને પ્રેરે છે.”

તે કુમારે જવાબ આપ્યો:—“તે હુંજ તેને પ્રેરનાર મ્હારા સિવાય બીજો નજ હોઈ શકે.”

“વારૂ, કુમાર, હમણાં આ પાછું કોણ જોઈ રહ્યું છે? વળી આ ચર્ચામાં ધ્યાન કોણ આપી રહ્યું છે?” તે કુમારે જવાબ આપ્યો:—“તે હું નો હું.” “વારૂ, તમે જોઈ રહ્યા છો, તમે ચર્ચામાં ધ્યાન આપી રહ્યા છો, તો વળી તમારા બોલવાના તંતુઓને કોણ ચલાવી રહ્યું છે? તે પણ તમારા સિવાય બીજો કોઈ નજ હોઈ શકે. આજ સવારમાં નાસ્તો કોણે કર્યો?” તે કુમારે કહ્યું: “નાસ્તો કરનાર પણ હું જ.” “વારૂ, નાસ્તો પણ તમે કર્યો, અને મળ-વિસર્જન પણ તમેજ કરવાના! તમારા સિવાય બીજો કોઈ પણ ન હોઈ શકે.”

તે કુમારે આટલા સૂધી આ સર્વ કબુલ કર્યું. પાછું તે કુમારને કહેવામાં આવ્યું કે, “પ્રિય કુમાર! જે કંઈ આ ચર્ચા થઈ, તેના ઉપર આપણે શોડોષ વિચાર કરીએ. જે બાધેલા અન્નનું પ્રાચન થાય છે, તે પ્રાચન થવામાં હજારો ક્રિયાઓનો સમાવેશ થએલો છે. પ્રાણવાયુ મિશ્ર કરવાની ક્રિયા ચાલે છે. ત્યાર પછી લોહી તૈયાર થાય છે. પછી તે લોહી રક્તવાહિનીઓમાં વહે છે. પછી તે ખાધેલું અન્ન સ્નાયુ, હાડ, માંસ, કેશ વગેરેમાં રૂપાન્તર પામે છે. શરીરમાં વૃદ્ધિ પામવાની ક્રિયાઓ ચાલો રહેલી હોય છે. આવી બીજી ઘણીએ ક્રિયાઓ ચાલી રહેલી હોય છે, અને આ બધી ક્રિયાઓનો અગ્રને પ્રાચન કરવાની ક્રિયા સાથે સંબંધ રહેલો છે. જે વખતે તમે અન્ન ખાધું, તે વખતે જે શ્વાસોચ્છ્વાસ થતા હતા તેનું કારણ પણ તમેજ છો; તમારી નસોમાં જે લોહી વહે છે, તેનું કારણ પણ તમેજ છો; તમારા શરીરમાં જે વાળ ઉગીને વૃદ્ધિ પામે છે, તેનું કારણ પણ તમેજ છો; વળી જે તમારું શરીર વિકાસ પામે છે, તેનું કારણ પણ તમે ને તમેજ છો. જુઓ, કેટલી બધી ક્રિયાઓ, કેટલા બધાં કામો તમે પ્રત્યેક પળે કરી રહ્યા છો!”

આ સાંભળી કુમાર વિચારમાં પડે; તેણે આ બાબત ઉપર બહુજ વિચાર કર્યો અને કહ્યું કે, “સ્વામીજી આપનું કહેવું યથાર્થ છે, ખરેખર આ શરીરમાં હજારો ક્રિયાઓ થઈ રહી છે, કે જેને મહારી બુદ્ધિ બાણતી નથી; જેના સંબંધમાં મહારૂં મન કેવળ અજ્ઞાન છે. આ સર્વ ક્રિયાઓનો કરનાર છે હું જ છું, છતાં મહેં આટલાંજ કામો કર્યો, એવું જે કહ્યું, તે મહારી ભૂલ છે.”

હજી કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. આ તમારા શરીરમાં મુખ્ય બે જાતની ક્રિયાઓ થઈ રહી છે. તે બે જાતની ક્રિયાઓ તે ઐચ્છિક અને અનૈચ્છિક છે. ઐચ્છિક ક્રિયાઓ એને કહેવામાં આવે છે કે જે ક્રિયાઓ મન અને બુદ્ધિદ્વારા કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ વાંચવું, ચાલવું, વાત કરવી, ખાવું, પીવું, વગેરે ક્રિયાઓ ઐચ્છિક છે. આ સિવાય બીજી હજારો એવી ક્રિયાઓ છે કે, જે આપણી ઈચ્છા વગર એમને એમ થયા કરે છે. અર્થાત્ મન અને બુદ્ધિની સહાયતા વગર એ સર્વ ક્રિયાઓ થયાં જાય છે, દાખલા તરીકે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા, શરીરની નસોમાં લોહીનું વહેવું, વાળ ઉગવા, વગેરે, વગેરે આને અનૈચ્છિક ક્રિયાઓ કહે છે.

જે ક્રિયાઓ મન અને બુદ્ધિદ્વારા ઐચ્છિક રીતે થાય છે, તેજ ક્રિયાઓ માત્ર ‘અમે કરીએ છીએ’ એમ કહેવામાં અને માનવામાં લોકો દેખાતી ભૂલ કરે છે. બાકીની જે ક્રિયાઓ અને કર્મો મન અને બુદ્ધિ સિવાય એમને એમ અનિચ્છાથી થયા કરે છે, એ ક્રિયાઓને તો તદ્દન બાબુએ મૂકવામાં આવે છે. તેઓ તે ક્રિયાઓને પોતાના કામોમાં ગણતા નથી, અને બુદ્ધિ પોતાના આત્માને પોતાના સમયોદ્ધ મનમાં મર્યાદિત કરી, પોતાના અન્ય સ્વરૂપને

પોતાની સમયાંદ બુદ્ધિરૂપ ગણી, લોકો હાથે કરીને પોતે કંગાલ અને દુઃખી બને છે ! લોકો કહે છે કે; “ ઇશ્વર અમારી અંદર વસી રહ્યો છે. ” બહુ સારું, આખા સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય તમારી અંદર છે; પરંતુ તે ગર્ભ કે જે તમારી અંદર છે તે તમે છો; પણ કંઈ તે ગર્ભ ઉપરના છોડાં તે તમે નથી. જરા મહેરબાની કરી આનો તમારા અંતઃકરણથી વિચાર કરી જુઓ ! તમે તે ગર્ભ છો કે તે ગર્ભ ઉપરના છોડાં છો ? જે તમારી અંદર વસી રહેલો છે, તે તમે છો કે બાહ્ય છોતરાં તે તમે છો ? તેનો તમે ખ્યાલ કરી જુઓ.

કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે, “ અરે માહેબ, અમે ખાઈએ છીએ અને કુદરત તેને પચાવી દે છે. ” ત્યાય, સત્ય અને સ્વતંત્રતાને ખાતર તમે જરા વિચારો જુઓ કે, તમે તે કુદરત છો કે તમે તે કેવળ શરીર છો ? તે કુદરત અને પરમાત્મા તે તમેજ છો. જો તમે તમારા ખ્યાલો તમારા પહેલાંની માન્યતા અંગે ઝઠેમોને ત્યાગ કરી આ વિષયના સંબંધમાં વિચારશો, તપાસશો અને તાત્પર્ય જોશો, તો તમારા સન્મુખ ઉલેલા ‘રામ’ના મતને તમે પણ મગતા થશો. તમને સમજશે કે વસ્તુના અંદર રહેલો ગર્ભ અને સમસ્ત કુદરત તે તમેજ છો.

ઘણે ભાગે તમારા માહેલા બધા મહારી દલીલનું તાત્પર્ય સમજ્યા હોવા જોઈએ; પરંતુ તે રાજકુમાર તે બરાબર સમજ્યો નહોતો. તે કુમારે કહ્યું:—“ વાડ ! સ્વામીજી, હું આટલું તો બરાબર સમજ્યો છું કે “ બુદ્ધિ અને મન સિવાય હું કંઈક જુદોજ છું. ” આ વખતે આ રાજકુમારનો પેલો અનુચર કે જે ત્યાંજ નજીકમાં બેઠો હતો તેણે કહ્યું:—“ પણ સાહેબ, આપ જેટલું સમજ્યા છો, એટલું મને જરા સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાની કૃપા કરશો ? કારણ કે હું તે જોઈએ એમ બરાબર સમજી શક્યો નથી. ” “ વાડ ” કહી તે ખીજમતદારને સમજાવવાને અર્થે એને પૂછવામાં આવ્યું કે, “ ભાઈ તમે જ્યારે પથારીમાં જઈ સૂઈ રહો છો ત્યારે તે અવસ્થામાં તમે જીવતા રહો છો કે મરણ પામો છો ? ” ખીજમતદારે જવાબ આપ્યો:—“ મરણ પામતો નથી, જીવતો રહું છું. ” “ ત્યારે તે વખતે તમારી બુદ્ધિ અને મનનું શું થાય છે ? ” તેણે જવાબ આપ્યો:—“ તે ત્યાંનાં ત્યાં હોય છે; અને તેને અંગે અનેક જાતનાં સ્પર્શનાં હું ત્યાં અનુભવું છું. ” “ વાડ પણ જે વખતે તમે ગાઢપણે ઉંઘી જાઓ છો, અને સ્વપ્નનું સરખું પણ આવતું નથી, તે વખતે તમારી બુદ્ધિ અને મન ક્યાં જાય છે ? ”

તેણે આના સંબંધમાં વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો કે:—“ તે અવસ્થામાં મન કે બુદ્ધિ ત્યાં રહેતાં નથી. ” “ વાડ, મન કે બુદ્ધિ તો ત્યાં રહેતાં નથી; પરંતુ તે અવસ્થામાં તમે તો રહો છો કે નહિ ? ” તેણે જવાબ આપ્યો:—“ હા, હું તો રહું છું જ, તે ગાઢ નિદ્રાવસ્થામાં પણ મહાર્ અસ્તિત્વ તો કાયમ રહે છેજ. ” “ વાડ, જરા આમ જુઓ. ગાઢ નિદ્રાવસ્થા કે જ્યાં મન કે બુદ્ધિ રહેતાં નથી, તે મન અને બુદ્ધિને ખુટીએ મૂકેલાં વસ્ત્રની માફક, એક બાજુ મૂકવામાં આવે છે; અને ગાઢ નિદ્રાવસ્થામાં પણ તમે કાયમ રહો છો. તે અનુચરે કહ્યું:—“ આનો ભાવાર્થ હું હજી પણ બરાબર સમજી શક્યો નથી. ”

તે ખીજમતદારને કહેવામાં આવ્યું કે, “ વાડ, જ્યારે તમે બરાબર ગાઢ ઉંઘ લઈને ઉઠો છો, ત્યારે તમે એમ નથી કહેતા કે આજ રાત્રે મને બરાબર ઉંઘ આવી, મને જરી સ્વપ્નનું સરખું પણ આવ્યું નથી, મને એક ઉંઘે વહણું વાઈ ગયું. ” તેણે કહ્યું:—“ હા એમ અમે કહીએ છીએ; ” “ વાડ, હવે આપણે જરા આગળ ચલાવીએ. આ બાબત ઘણીજ બારિક છે, તેથી તમારે સમજાવા માટે બરાબર લક્ષ આપવું પડશે. જ્યારે તમે તમારી ગાઢ નિદ્રાવસ્થા-

માંથી બગી ઉઠો છો, ત્યારે તમે એમ કહો છો કે “ મને એવી તો ઘસઘસાટ ઉંઘ આવી ગઈ કે આખી રાતમાં જરી સ્વપ્નું સરખું પણ મને આવ્યું નથી, અને નદી, પર્વત, બાપ, મા, ઘર કે કુટુંબ કે કશું પણ મને ત્યાં જણાયું નથી. ” આ કહેવું કેવું છે કે અમુક એક માણસ અમુક નિર્જન સ્થાનમાં મધ્ય રાત્રિએ પોતે એકલોજ હતો, અને જ્યારે તે કોઈમાં ગયો અને માશ્વરેટે તેની જુખાની લીધી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તે અમુક જગ્યામાં રાત્રિએ કોઈ પણ માણસ નહોતો, એના જેવું અસત્ય છે; કારણ કે ત્યાં કોઈએ માણસ નહોતો એમ બાણવા માટે યોછામાં યોછા તે વખતે તે પોતે તો ત્યાં હાજર હતોજ. ”

“આવી રીતે ગાઠ નિદ્રામાં માતા, પિતા, પતિ, પત્ની, ઘર કે કુટુંબ એ કશુંએ નહોતું એ વાત ખરી; પરંતુ તમે તો ત્યાં હતાજ. કારણ કે તમે જો નજ હોત તો “મને જરી સ્વપ્ન સરખું આવ્યું નથી ” “ મને કશુંએ બાન નથી ” આવો અનુભવ અમને કોણ કહેત ? ત્યારે તમે મન અને બુદ્ધિથી કંઈક જૂદીજ વસ્તુ છો. તમારું મન અને બુદ્ધિ ઉંઘી ગયાં હતાં, તમારું મગજ એક રીતે સુપ્ત હતું, પણ તમે જાતે કંઈ સુપ્ત હતા નહિ; તમે તો બદ્ધતજ હતા. જો તમે ઉંઘી ગયા હોત તો શરીરમાં નસે નસમાં લોહીને કોણ ફેલાવત, તેમજ જઠરની અંદર પાચન થવાની ક્રિયાને કોણ ચલાવત ? જો તમે ખરેખર ઉંઘી જ ગયા હોત તો શરીરની વૃદ્ધિક્રિયા કોણ કાયમ રાખત ? ચલાવત ? વાસ્તે તમે તો કોઈ એવી વસ્તુ છો, કે જે કદિએ ઉંઘતી નથી. બુદ્ધિ અને મન ઉંઘે છે; તમે તો ઉંઘતા નથી, પણ બદ્ધત રહો છો. મન, બુદ્ધિ અને શરીરથી પર તમે કોઈ જૂદીજ વસ્તુ છો.”

આ વખતે કુમાર બોલી ઉઠ્યો કે, “ સ્વામીજી, સ્વામીજી, આતો હું ખરાખર સમજી ગયો છું; અને હવે મ્હારા બાણવામાં આવ્યું છે કે હું કોઈ એક દિવ્ય અને અનંત શક્તિ છું કે જે કોઈ દિવસ ઉંઘતી નથી, તેમજ તેમાં કોઈ દિવસ કોઈપણ સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો નથી. મ્હારી બાલ્યાવસ્થામાં જે કંઈ હમણાં મારું મગજ છે તેના કરતાં કાંઈ જૂદુંજ હતું, તેમજ તે વખતનું શરીર પણ કંઈ જૂદુંજ હતું. મ્હારી બાલ્યાવસ્થામાં મ્હારી બુદ્ધિ, મન, શરીર અને વિચાર, તે હમણાંના કરતાં તદ્દન જૂદીજ જાતનાં હતાં. ” રાજ-કુમાર આટલું કહી શાંત થઈ ગયો; પરંતુ તે બાબત વિશેષ દૃઢ કરવાને અર્થે “રામે” આગળ ચલાવ્યું. ડોક્ટરો કહે છે કે સાત વર્ષ પછી શરીરનું બધું બદલાયું જાય છે. દરેક ક્ષણે શરીરમાં ફેરફાર થતોજ જાય છે; અને દરેક પળે આપણા મન તથા વિચારમાં પણ ફેર પડતો જાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં જે આપણા વિચારો હતા તે હવે ક્યાં છે ? બાલ્યાવસ્થાના દિવસોમાં તમને સૂર્ય તે એક દેવદૂતોને બાવાની સુંદર રોટલી જેવો જણાતો હતો, ચંદ્ર તે એક રમણીય કાચના કકડા જેવો લાગતો હતો અને તારાઓ તે મોટા મોટા હોરાઓ જેવા લાસતા હતા, પણ હવે તે ખ્યાલો ક્યાં છે ? તમારું મન, તમારી બુદ્ધિ એ તદ્દન ફરી ગયાં છે. આ બધો ફેરફાર થયા છતાં હું જ્યારે બાળક હતો, હું જ્યારે નાનો હતો, હું જ્યારે સીતેર વર્ષની ઉમ્મરનો થઈશ, એવું જે તમે કહો છો તે ખતાવી આપે છે કે તમે કોઈ એવી વસ્તુ છો કે જે બાલ્યાવસ્થામાં, યુવાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં એકની એક અને જેવીને તેવીજ રહે છે. હું ઉંઘી ગયો, મને ગાઠ નિદ્રા આવી ગઈ, આવું આવું જ્યારે તમે કહો છો ત્યારે એ ઉપરથી આખું સાબીત થાય છે કે તમારો અંદર કોઈ સત્ય ‘હું’ છે, તે સત્ય એજ તમારું સ્વરૂપ છે, કે જે બદ્ધત,

સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં (ગાઠ નિદ્રામાં) સદા એકજ રૂપે કાયમ રહે છે. તમારી અંદર કોઈ એવી વસ્તુ છે કે જે તમારી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ અવસ્થામાં એકજ રૂપે રહે છે; તેમજ જે ખાતાં, પીતાં, ઉઠતાં, બેસતાં, લખતાં, વાંચતાં પણ એકજ સ્વરૂપે સ્થિત હોય છે. કૃપા કરી તમે બરાબર વિચાર કરી જુઓ કે શું તમે કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે દરેક અવસ્થામાંજ આજ, કાલ અને સર્વદા સ્વરૂપમાં લવલેશ પણ ફેરફાર થયા વગર એકજ સ્વરૂપે કાયમ રહે છે ? જો આ ખરું લાગતું હોય, તો હજી જરા વધારે વિચાર કરી જુઓ, એટલે પછી તરતજ તમને ઈશ્વરનો આપોઆપ સાક્ષાત્કાર થશે. તમને જે કહેવામાં આવ્યું હતું, તે તમને યાદ હશે કે તમે તમને પોતાને જાણો; તમારું નામ કામ એક કાગળ ઉપર લખીને આપો, એટલે પછી તરત તમને ઈશ્વરનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવવામાં આવશે !

હવે જ્યારે રાજકુમારને પોતે શું છે તે સમજાયું—પોતે એક અવિકારી, નિત્ય અને ગાઠ નિદ્રામાં પણ જાગત એવું કોઈ તત્ત્વ છે, એવું જ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું; ત્યારે તેને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવાની વિશેષ જીજ્ઞાસા થઈ. ત્યાર પછી તે કુમારને પૂછવામાં આવ્યું કે, “ લાઈ, આ જે વૃક્ષો વૃદ્ધિ પામે છે, તે તરફ જોઈને કહો કે તે જે શક્તિવડે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમની શક્તિથી નિરાળી છે કે તેજ છે ? ” તેણે જવાબ આપ્યો કે:—“ ના, ના, તે તો તેની તેજ હોવી જોઈએ. ” “ વારૂ, ત્યારે આ વૃક્ષોમાં વૃદ્ધિ કરનાર જે શક્તિ છે તે શક્તિ આ પશુઓના શરીરને વૃદ્ધિ કરનાર જે શક્તિ છે, તે શક્તિથી ભિન્ન છે કે તેની તેજ છે ? ” તેણે કહ્યું:—“ ના, ના, એ પણ તેની તેજ હોવી જોઈએ. ” “ વારૂ, આ શક્તિ કે જે આ તારાઓને ગતિમાં મૂકે છે, તે શક્તિ નહીંના પ્રવાહને ચલાવનાર શક્તિ કરતાં કોઈ ભિન્ન શક્તિ છે કે તેની તેજ છે ? ” તેણે કહ્યું:—“ ના, તે પણ તેની તેજ હોવી જોઈએ. ” બરાબર છે. જે શક્તિવડે આ વૃક્ષો વૃદ્ધિ પામે છે, એને જે શક્તિવડે તમારાં શરીર વૃદ્ધિ પામે છે, તે બંને શક્તિ કદીએ ભિન્ન નજ હોઈ શકે. કુદરતમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી એકજ શક્તિથી, સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી એકજ દિવ્યતાથી, તે એકજ અજ્ઞેય તત્ત્વથી, આ સર્વ તારાઓ પ્રકાશે છે, અને તમારાં નેત્રો પલકારા મારે છે. તેજ એકજ શક્તિવડે તમારા શરીરના કેશ કે જેને તમે મહારા કહો છો, તે વૃદ્ધિ પામે છે. તેજ શક્તિવડે તમારું લોહી તમારી રક્તવાહિનીઓમાં વહે છે. જે શક્તિવડે તમારો ખાંધેલો ખોરાક પાચન થાય છે, તે શક્તિ તમે નથી શું ? જે મન અને બુદ્ધિથી પર છે તે શું તમે નહિ ? ખરેખર તેજ તમે છો. જો આ યથાર્થ છે, તો આ સર્વ સૃષ્ટિનું જે નિમાયક બળ તે પણ તમેજ છો. જે આ દિવ્યતા છે તે પણ તમેજ છો. જે ઈશ્વર છે, તે પણ તમેજ છો—જે અજ્ઞેય વસ્તુ છે, તે પણ તમેજ છો. જે શક્તિ, બળ, તત્ત્વ અને બીજું જે કંઈ તમે કહેતા હો, તે સર્વ પણ તમેજ છો. એજ દિવ્ય સ્વરૂપ—એજ સર્વેશ્વર કે જે સર્વત્ર વસી રહે છે, તે પણ બસ તમેજ છો.

તે કુમાર ઘણાજ આશ્ચર્યચકિત થઈને બોલ્યો કે; “ ખરેખર હું તો ઈશ્વરને જાણવા માગતો હતો, અને આતો મહારૂં સ્વરૂપ—મહારો આત્મા—એજ ઈશ્વર છે, એમ મહે જાણ્યું. મહે કેવો મૂખાંધ ભરેલો પ્રશ્ન કર્યો હતો ! મહારે મહારૂં પોતાનું સ્વરૂપ જાણવાનું હતું. હું પોતે શું છું ? તેજ પ્રથમ મહારે જાણવાનું હતું. હવે ઈશ્વર શું છે તેનું મને જ્ઞાન થયું. ”

આ સત્ય સમજવા માટે આપણને જે મુશ્કેલી નડે છે, તે એ છે કે લોકો બાળકની માફક વર્તે છે. તમને ખબર છે કે બાળકો કોઈ કોઈ વખત અમુકજ રકાળી કે અમુકજ થાળીમાં ખાવું પસંદ કરે છે. તેઓ કહેવાનાં કે, “હું તો મ્હારીજ રકાળીમાં ખાઈશ, હું મ્હારી તાસકમાંજ ખાઈશ, ખીજી રકાળીમાં નહિજ ખાઉં.” અરે બાળકો ! આ અમુકજ રકાળી માત્ર તમારી નથી, પરંતુ આ ઘરમાં જેટલી રકાળીઓ છે, તે સર્વજ તમારા છે. આ ભૂલ છે. લોકો જે પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે તો સર્વ શક્તિમાન સર્વેશ્વર તે પોતેજ છે, એ તેમને સમજશે; પરંતુ અમુકજ રકાળી, અમુકજ વિચાર, અમુકજ મગજ પોતાનું છે, એમજ તેઓ માની લે છે. જેટલું મ્હારા મગજથી, બુદ્ધિ અને મનથી સમજશે, તેટલુંજ હું ખડું માનીશ, બાકીનાને હું માન્ય કરતો નથી. આ અમુક થાળીની અંદર જે મને પીરસવામાં આવશે છોજ હું તો ખાઈશ. આ બધા બાળક ભાવ છે. તેઓ દરેક વસ્તુ પોતાની રકાળીમાંથીજ લેવા માગે છે; અને તેમાંજ પોતાનું માન સમજે છે. તેઓ એ નાની સરખી રકાળી કે જેની અંદર તેમને આત્મભાવ થઈ ગયો છે, તેની આસપાસ સર્વસ્વ એકત્ર કરવા માગે છે. સ્વાર્થીપણાનું અને સર્વે ઉદ્દેગ તથા દુઃખોનું આજ કારણ છે. એવી ખેડી માન્યતામાંથી મુક્ત થાઓ; તમારું સત્યસ્વરૂપ તેજ સર્વ છે, એનો સ્વાતુલભ કરો; આ દેહાભિમાનને છોડો; એટલે તત્કાળ તમે સુખરૂપ અને વિશ્વરૂપ બનશો. તે કુમારે જેવી ભૂલ કરી હતી તેવીજ આ ભૂલ છે. તે કુમારને પાછો એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો કે, “તમે ક્યાં રહો છો ?” તેના જવાબમાં તેણે પોતાના રાજ્યપાટના નગરનું નામ લઈને કહ્યું કે, “ત્યાં હું રહું છું.” “અરે કુમાર ! તે પાટનગરજ માત્ર તમારું રહેવાનું સ્થાન નથી; પરંતુ તમારા રાજ્યનો આખો પ્રદેશ એ તમારો છે. તમે તમારા રાજ્યધાનીના પાટનગરમાં રહો છો, તથાપિ એ આખું રાજ્ય તમારું છે. આ સુશોભિત રમ્ય પ્રદેશ, આ દિવ્ય દેખાવો, આ ભવ્ય હિમાલય પર્વતની રમ્ય રચના એ સર્વે તમારું છે; માત્ર તે પાટનગર જ કંઈ તમારું નથી.”

બધા લોકો આવીજ ભૂલ કરે છે. તમારો આત્મા અથવા સત્ય સ્વરૂપનું પાટનગર તે ભલે તમારી બુદ્ધિને તમારું મન કહેવાય; પરંતુ એટલુંજ માત્ર તમારું અને બીજું તમારું નહિ, એવું કહેવાનો તમને કંઈ પણ હક્ક નથી. તમારા મનની અને તમારી બુદ્ધિની આ નાની સરખી રાજ્યધાની-આ નાનું સરખું પાટનગર એજ માત્ર કંઈક તમારું છે એમ નહિ; પરંતુ આ આખું વિશાળ વિશ્વ તમારું છે. આખું ધ્રુવાંડ તમારું છે. ધ્રુવાંડના ગર્ભમાં રહેલ અનેક સૂર્ય, અનેક ચંદ્ર, અનેક પૃથ્વી, અનેક ગ્રહો અને અનેક સ્વર્ગો એ સર્વે તમારાં છે. આ તમે જાણો, તમે તમારો સ્વભાવસિદ્ધ હક્ક ફરીથી પ્રાપ્ત કરો, એટલે પછી બધી ભતના ઉદ્દેગ, દુઃખ અને આપત્તિ નાશ પામશે.

લોકો મુક્તિના સંબંધમાં વાતો કરે છે; પણ તમે શાથી બદ્ધ છો, તે તમારે પ્રથમ જોવાનું છે. જે તમે મુક્ત થવા માગતા હો તો, તમારા બંધનું કારણ શું છે ? તે તમારે જાણવુંજ જોઈએ. એ તો એક વાંદરાની વાતના જેવું છે- હિંદુસ્તાનમાં વાંદરાઓને કંઈક અજબ રીતેજ પકડવામાં આવે છે. કેટલાક સાંકડા મોંનાં વાસણોને જમીન ઉપર મજબૂતપણે દાટવામાં આવે છે. તે વાસણોમાં કેટલાંક ખાવાનાં ફળ નાંખવામાં આવે છે. પછી ત્યાં તે વાણુઓ પાસે કેટલાક વાંદરાં દોડ્યાં દોડ્યાં આવે છે, અને તે ફળ લેવાને માટે વાસણોમાં પોતાના હાથ ઘાલે છે. પછી તેઓ પેલા ફળની બરાબર મુઠાં ભરીને પોતાના હાથ બહાર

કહાડવા બંધ છે; પરંતુ તે વાસણ બહુજ સાંકડા મેંડોનાં હોવાથી હાથ બહાર નીકળી શકતા નથી, અને અંતે તે વાંદરા પકડાઈ બંધ છે, ત્યાંથી તેઓ છુટી શકતા નથી.

અમે એ પૂછીએ છીએ કે, એ શું છે કે જે તમને બદ્ધ કરે છે? તમે બદ્ધ અને પરતંત્ર શાથી થાઓ છો? અહીંયાં આ એક વિશાળ વિશ્વરૂપી રમ્ય અને મહાન વન છે, અને આ વિશાળ ભવાટવીમાં ઠેકઠેકાણે સાંકડા મેંડોવાળાં વાસણો ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં છે. એ વાસણુ તે શું છે? એ તમારા સાંકડા વિચાર, મન અને બુદ્ધિ છે. તેની અંદર અખરોટ અને એવાં બીજાં કેટલાક ફળ રહેલાં છે. લોકોએ તે ફળની મોટી મોટી મુઠીઓ ભરી છે. પોતાના વિચાર, મન અને બુદ્ધિથી જે કરવામાં આવે છે તેની સાથે તેઓને મમત્વ બંધાય છે. ‘હું મન છું’ એવી રીતે તાદાત્મભાવ લોકોને થઈ બંધ છે, દરેક જણુ વ્યવહારમાં મન સ્વરૂપ થઈ બંધ છે. ‘હું મન છું,’ ‘હું બુદ્ધિ છું,’ આવી રીતે કહીને તેઓ સાંકડા અને સંકુચિત વાસણુ માંડેલા ફળની મજબૂત મુઠીઓ ભરે છે. જે તમને પરતંત્ર અને ગુલામ બનાવે છે તે આજ છે. તમને જે ઉદ્વેગ, ભય, લાલચ અને બીજી બધી જાતના ત્રાસના જે દાસ બનાવે છે તે આજ છે. તમને બદ્ધ કરે છે તે આજ છે. આ જગતમાં આપણે જે જે દુઃખો ભોગવીએ છીએ તે સર્વેનું કારણ પણ આજ છે. જો તમે આમાંથી મુક્ત થવા માગતા હો, જો તમે ખરેખરા મુક્ત હો, તો માત્ર તમે તમારી મુઠીનાં લીધેલાં ફળ છોડી દો, તમારી મુઠી ઉઘાડી નાખો; એટલે પછી આ આખાં વનનાં વન તે તમારાંજ છે. તમે ત્યાં એક ઝાડથી બીજે ઝાડ, બીજે ઝાડથી ત્રીજે ઝાડ, એમ સ્વચ્છંદે ફરવા કરો અને ત્યાં જે અનેક જાતનાં અખરોટ વગેરેનાં ફળો છે તે મરજીમાં આવે એટલાં ખાધા કરો, કારણ કે આ બધું જંગલ તે તમારુંજ છે. એના માલિક તમેજ છો. આ ખલક-દુનિયા તમારીજ છે. માત્ર તમે અહંમત્ત્વવાળું અજ્ઞાન છોડી દો, પછી તમે સ્વતંત્ર અને મુક્ત થશો, તમેજ તમારા ઉદ્ધારક બનશો.

જ્યાં છે મુકાળ તહીં જે કરવો દુકાળ, શું એ ઘરે જરી તને? નહિ લેશ ચોખ્ખ;
જ્યાં છે મુકાળ તહીં જે કરવો દુકાળ, આનંદરૂપ તુજ એ ફર શત્રુ બાજુ.
આવો નહિ થઈશ આ કદી ના કરીશ, તહાં સ્વરૂપ ઉરમાં જરી તો વિચાર!
અંકુર રૂપ તુજમાં જગ આ સમાયું, શાને કરી કૃપણતા દિન દુઃખી થાયું?

આ સર્વ સ્વામિત્વનો ત્યાગ કરી આ નાના સરખા મનની અંદર રહેલી કેટલીક વસ્તુઓથી પોતાની જાતને મર્યાદિત કરવી એ પણ કૃપણતા છે.

જો તમે આ સર્વરૂપ વિશ્વ સાથે એકતા સાધો, તો આ તમારું નાતું સરખું મન તે અનંત સામર્થ્યવાળું થાય છે, તેની તમને ખાત્રી થશે; અને એજ તમને સમસ્ત બ્રહ્માંડ સાથે એક દિલ બનાવશે.

“Oh, we can wait no longer,
We too take ship, O soul,
(here the word soul means intellect)
Joyous we too launch out on trackless seas
Fearless for unknown shores on waves of ecstasy to sail,
Amid the wafting winds, (thou pressing me to thee, I thee to me, O Soul)

Carolling free, singing our song of God
 Chanting out chant of pleasant exploration
 With laugh and many a kiss,
 (Let others deprecate, let others, weep for sin remorse humiliation)
 O soul, thou pleasest me, I thee,
 Ah more than any priest, O soul, we too believe in God
 But with the mystery of God we dare not dally.
 O Soul, thou pleasest me, I thee,
 Sailing these seas or on the hills, or waking in the night,
 Thoughts, silent thoughts of Time and Space and Death, like
 waters flowing,

Bear me indeed as through the regions infinite,
 Whose air I breath, whose ripples hear, lave me all over,
 Bathe me, O God, in thee, mounting to thee
 I and my soul to range in range of thee.
 O thou transcendent,
 Nameless, the fibre and the breath,
 Light of the light, shedding forth universes, thou centre of them,
 Thou mightier centre of the true, the good loving
 Thou moral, spiritual fountan—affection's source—thou reservoir,
 O pensive soul of me—O thirst unsatisfied—waitest not there ?
 (Waitest not haply for us somewhere there the Comrade perfect ?)
 Thou pluse—thon motive of the stars, suns, systems.
 That, circling, move in order, safe, harmonious,
 Athwart the shapeless vastnesses of space,
 How should I think, how breathe a single breath, how speak, if,
 out of myself,

I could not launch, to those, superior univeses ?

Swiftly I shrivel at the thought of God,

At Nature and its wonders, Time and Space and Death,
 But that I, turning, call to thee, O soul, Thou actual me,
 And lo, thou gently masterest the orbs,
 Thou matest Time, smilest content at Death,
 And fillest swellest full the vastnesses of Space.
 Greater than stars or suns

Bounding, O soul, thou journeyest forth ;

What love than thine and ours could wider amplify ?

What aspirations, wishes, outvie thine and ours, O soul ?

What dreams of the ideal ? what plans of purity, perfection, strength ?

What cheerful willingness for others' sake to give up all ?

For others' sake to suffer all ?

Reckoning ahead, O soul, when thou, the time achiev'd,
The seas all cross'd, wheather'd the capes, the voyage done,
Surrounded copest, frontest God, yieldest, the aim attain'd,
As fill'd with friendship, love complete, the Elder Brother found,
The Younger melts in foundness in his arms.

Passage to more than India !

Are thy wings plumed in indeed for such far flights ?

O soul, voyagest thou indeed on voyages like those ?

Disportest thou on waters such as those ?

Soundest below the Sanscrit and the Vedas ?

Then have thy bent unleash'd.

Passage to you, your shores, ye aged fierce enigmas !

Passage to you, to mastership of you, ye strangling problems !

You, strew'd with the wrecks of skeletons, that, living never
reach'd you.

ભાવાર્થ—અરે ! હવે આપણે વધારે વખત થોભી શકીશું નહિ. હે આત્મબંધુ ! આપણે પણ હવે આપણી નૌકા લઇએ ! આનંદપૂર્ણ થઈ અગમ્ય મહાસાગરમાં આપણે પણ હવે આપણી નૌકા ઝુકાવીએ !

જ્યાં પવન સુસવાટા મારી રહ્યો છે, (હે આત્મબંધુ ! જ્યાં ત્હારા હેલા મને અને મ્હારા હેલા તને વાગે છે,) તે મહાસાગરમાં સ્વચ્છંદે સંકીર્તન કરતાં કરતાં, ઇશ્વરનું સ્તવન કરતાં કરતાં, અને વારંવાર હાસ્ય અને આલિંગન સહિત આનંદપ્રદ શોધનાં ગીત ગાતાં ગાતાં, (ભલે બીજા લોકો પાપને માટે પશ્ચાતાપ કરે, દિલગીર થાય, પોતાની આંખમાંથી આંસુ પાડે કે પછી પોતાને પતિત અને અધમ ગણે, પરંતુ) આપણે તો હર્ષના ઉછાળામાં ઉછળતાં ઉછળતાં નિર્ભયપણે કોઈ અગોચર કાંઠા તરફ આપણું વહાણ હંકારવાનું છે. હે આત્મબંધુ ! તું મને આનંદજનક છે, અને હું તને આનંદજનક છું.

હે આત્મબંધુ ! કોઈ પણ ધર્મશુદ્ધ કરતાં આપણને ઇશ્વરમાં વિશેષ શ્રદ્ધા છે; પરંતુ ઇશ્વરના લેહોમાં આપણે લવલેશ પણ ચંચુપ્રવેશ કરી શકીશું નહિ. હે આત્મબંધુ ! તું મને આનંદજનક છે, અને હું તને આનંદજનક છું.

સમુદ્રોની અંદર સુસાફરી કરતાં કે ટેકરીઓ ઉપર ચઢતાં કે રાત્રિએ જાગરણ કરતાં ખળખળ વહેતા જળાની માફક દેશ, કાળ અને મૃત્યુના આવતા શાંત વિચારો મને અનંત પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. એ અનંત પ્રદેશના વાતાવરણમાં હું શ્વાસોચ્છ્વાસ લઉં છું, ઉછળતા અને અરસપરસ અફળાતા મોજાઓના ધ્વનિનું હું શ્રવણ કરું છું; કે જે મોજાઓ મને ચારે તરફથી ભીંજવી નબલવી નાખે છે. હે વિશુ ! ત્હારા સાન્નિધ્યમાં આવવાને માટે નીકળેલો અને તેથીજ ત્હારી તરફ ધસ્યો ધસ્યો આવતો એવો હું અને આ મ્હારો આત્મબંધુ, તેમને તું ત્હારી અંદર નિમગ્ન કરી દે.

હે પરમાત્મનૃ! હે અનામી! હે સૂત્રાત્મનૃ! હે પ્રાણ સ્વરૂપ! તું જ્યોતિનો પણ જ્યોતિ છે. ત્હારામાં અનેક વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તું એ બધાનું કેન્દ્ર છે. તું સત્ય કલ્યાણ અને પ્રેમનું પરમ નિધાન છે. તું નીતિ અને ધર્મનું મૂળ તથા સ્નેહનો સાગર છે. હે વિચારલીન આત્મબંધુ! ત્યાં જવા માટે શું તું આતુર નથી? જ્યાં આપણે પૂર્ણ સખા વિરાજે છે ત્યાં આપણે જઈએ, તેને માટે શું તું ઉત્સુક નથી!

અગાધ અને નિરાકાર આકાશની અંદર જરી પણ એક બીજા સાથે અથડાયા વગર શાંતિથી, નિયમપૂર્વક અને ક્રમથી ચક્રાકારમાં ફરતા તારાઓ, સૂર્યો તથા સૌરમંડળોના હેતુ અને ગતિરૂપ તું છે. મ્હારા સ્વરૂપથી બહાર રહી હું કેવી રીતે એક ક્ષણ પણ (આનો) વિચાર કરી શકું? એક શ્વાસ સરખો પણ કેવી રીતે લઈ શકું? એક શબ્દનો ઉચ્ચાર માત્ર પણ કેવી રીતે કરી શકું? તેમજ એ ઉચ્ચતર લોકો તરફ હું પ્રયાણ પણ કેવી રીતે કરી શકું? ઇશ્વર, કુદરત અને કુદરતના ચમત્કારો, દેશ, કાળ અને મૃત્યુ એમના વિચાર માત્રથીજ હું તત્ક્ષણ આલો બની પાછો હઠી બઈ છું; પરંતુ (આત્મનિષ્ઠ) આવો હું, ત્હારા તરફ ફરીને તને કહું છું કે હે આત્મબંધુ! તું મ્હારા સમાન છે, અને આમ જો, તું આ પ્રદ્વાંડના અનેક લોકો ઉપર આધિપત્ય લોગવે છે, તું કાળને (સમયને) પાછો હકાવે છે. તું મૃત્યુના આમું જોઈ જોઈને શાંત ચિત્તે હસ્યા કરે છે, અને આ વિશાળ આકાશને ભરીને તેને તું સંપૂર્ણ કરે છે.

હે આત્મબંધુ! તું ગૃહો અને સૂર્યની ગતિ કરતાં પણ વિશેષ ગતિથી પ્રવાસ કરે છે. હે આત્મબંધુ! એવો કયો પ્રેમ છે કે જે ત્હારા અને મ્હારા પ્રેમ કરતાં વિશેષ વિસ્તારમાં પ્રસરે છે! એવી કયી મહત્વાકાંક્ષાઓ અને ઇચ્છાઓ છે કે જે ત્હારી અને મ્હારી વચ્ચેની મહત્વાકાંક્ષાઓ અને ઇચ્છાઓ કરતાં ચઢી જાય એમ છે? એવી કઈ ઇષ્ટ તેમજ એવી કઈ પવિત્રતા, સંપૂર્ણતા અને સામર્થ્યની ઘટનાઓ છે? બીજાને અર્થે સર્વ-સ્વનો લોગ આપવાની, તેમજ બીજાને અર્થે સર્વ સહન કરવાની બીજી કઈ આનંદમયી સ્વેચ્છા છે?

હે આત્મબંધુ! એક પછી એક દિવસો ગણતાં ગણતાં આખરે જ્યારે વખત આવી લાગે છે, અને જ્યારે એક પછી એક એમ બધા સમુદ્રોને તું ઝાળી જાય છે, જ્યારે જૂદી જૂદી ભૂશિરોનાં હવાપાણીનો તું અનુભવ કરી લે છે, અને આવી રીતે જ્યારે ત્હારી મહાન યાત્રા પુરી થઈ જાય છે (સંકલિત થાય છે,) ત્યારે જેવી રીતે કોઈ પ્રેમ અને મૈત્રીથી ભરપુર વડિલબંધુ નજરે પડતાં તેનો કનિષ્ઠ બંધુ ધસ્યો ધસ્યો તેની પાસે જઈ તેને ભેટતાં વાત્સલ્યમાં વિલીન થઈ જાય, તેવી રીતે તું ઉપર નીચે, આગળ પાછળ, એમ સર્વત્ર ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરી તેની અંદર પ્રેમનિમગ્ન થઈ જાય છે; અને આવી રીતે ત્હારો આંતર ઉદ્દેશ (સુરાદ) પુરો થાય છે.

હિંદ કરતાં પણ આપણે ઘણેજ દૂર પ્રદેશમાં જવાનું છે. શું એટલે બધે દૂર જવા માટે ત્હારી પાંખો તે સમારેલી છે? (પ્રાદ અને મજબૂત કરેલી છે?) હે આત્મબંધુ! શું તું આવા આવા લાંબા પ્રવાસ કરે છે? શું તું આવા સમુદ્રોની અંદર સેલગાહ કરે છે? શું તું વેદ, વેદાંત અને એવા બીજા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પારંગત થયો છે? તો હવે ત્હારી વૃત્તિઓ અને વાસનાઓનો નાશ કર, આ દૂર અનિર્ણીત પ્રાચીન પ્રાણો! હવે હું તમારા

તરફ પ્રયાણ કરું છું. ખુબાર થએલા કંઈક જીવો હાડપંજરોથી વ્યાપ્ત અને જ્યાં જીવતાં જીવતાં કોઈપણ મનુષ્ય જઈ શક્યો નથી, એવા હે ગુંચવતા અને ત્રાસ આપતા પ્રશ્નો ! તમારા ઉપર આધિપત્ય મેળવવા હું તમારી તરફ પ્રયાણ કરું છું.

તમારી નૌકા હંકારો; સત્ય સ્વરૂપ આત્મા તરફ તમે જલદીથી પ્રયાણ કરો; આ શરીરના ભ્રમથી તમે મુક્ત થાઓ. આ અલ્પ અને હુદ્ડ શરીરના મોહને તમે છોડી દો. આ શરીર અને મનની અંદર તમેજ તમારી જાતને મુગ્ધ કરી છે, તેમાંથી તમે મુક્ત થઈ જાઓ તમે તમારી નૌકાને હંકારો. નિત્ય, સત્ય એવા આપણા સ્વરૂપ તરફ અતિ વેગથી તમે પ્રયાણ કરો. હિંદ કરતાં પણ તમારે ઘણેજ દૂરના પ્રદેશમાં જવું છે.

Passage to more than India !

O Secret of the earth and sky !

Of you O waters of the sea ! O winding creeks and rivers !

Of you O woods and fields ! of you strong mountains of my land !

Of you O prairies ! of you gray rocks !

O morning red ! O clouds ! O rain and snows !

O day and night, passage to you !

ભાવાર્થ:—આપણે હિંદ કરતાં પણ ઘણે દૂરના પ્રદેશમાં જવાનું છે. હે પૃથ્વી અને આકાશમાં રહસ્યો ! હે સમુદ્રનાં જળ ! હે વાંકાં ચૂકાં વહેતાં ઝરણાંઓ અને નદીઓ ! હે અરણ્યો અને ખેતરો ! હે મહારી જન્મભૂમિના જબરદસ્ત પર્વતો ! હે લીલી વનસ્પતિથી છવાયેલા ખડકો ! હે અરણ્યોદયની શક્તિઓ ! હે મેઘમંડળ ! હે પર્જન્ય ! હે હિમગિરિઓ ! હે રાત્રિ અને દિવસ ! હું તમારી તરફ પ્રયાણ કરતો આવું છું.

તમે આ દેહાત્મબુદ્ધિથી પર થાઓ, એટલે પછી આ બધા તરફ પ્રયાણ કરી શકશો. આ સર્વે તે તમે પોતેજ છો, એમ તમને પ્રતીતિ થશે.

O sun and moon and all you stars ! Sirius and Jupiter !

Passage to you !

Passage, immediate passage ! the blood burus in my veins !

Away, O soul ! hoist instantly the anchor !

Cut the hawsers—haul out shake out every sail !

Have we not stood here like trees in the ground long enough ?

Have we not grovel'd here long enough, eating and drinking like mere brutes ?

Have we not darken'd and dazed ourselves with books long enough ?

Sail forth—steer for the deep waters only,

Reckless O soul, exploring, I with thee, and thou with me

For we are bound where manner has not yet dared to go

And we will risk the ship, ourselves and all.

O my brave soul !

O farther, farther sail !

O daring joy, but safe ! are they not all the seas of God ?

O farther, farther, farther sail !

ભાવાર્થ:—હે સૂર્ય, ચંદ્ર અને સર્વે તારાઓ ! હે Sirius અને બૃહસ્પતિ ! હું તમારી તરફ પ્રયાણ કરતો આવું છું; હું તમારી ને તમારી તરફ જ આવતો જોઉં છું; હું તમારા તરફ ઘણાજ વેગથી પ્રયાણ કરું છું ! મ્હારી નસોમાં લોહી ઉકળી રહ્યું છે. આત્મખંધુ ! આગળ વધ, સમુદ્રમાં નાંખેલું લંગર ઉતાવળ કરી ઉપાડી લે. કાંઠે બાંધેલાં દોરડાંઓ જલદીથી તોડી નાંખ. એ બધાને સંકેલી લે. દરેકે દરેક સઠને ચલાવી દે. શું અહીં આપણે બહુજ લાંબા વખતથી વૃક્ષોની માફક એકને એક સ્થળમાં પડી નથી રહ્યા ? શું આપણે પશુઓની માફક આપણા બધા વખત ખાવામાં ને પીવામાંજ વ્યતિત નથી કર્યો ? આપણે પોતે પોતાને પુસ્તકોમાં ગરકાવ કરી અંધ અને નિસ્તેજ નથી બનાવ્યા ?

આગળ ને આગળ હંકાર્યો કર. ભરહરિયામાં જવાને માટે આપણા વહાણને વેગથી ચલાવ. હે આત્મખંધુ ! સાહસિકપણે શોધ કરતો કરતો તું આગળ ને આગળ ચાલ, હું ત્હારી સાથે અને તું મ્હારી સાથે છે; કારણ કે આપણે એવા સ્નેહ સંબંધથી બંધાયલા છીએ કે જ્યાં જવાને માટે આ સંસારના રીતરીવાજો હજી કેદિ હિંમત કરી શક્યા નથી, અને આમ કરતાં કદાચ આપણી નૌકા, આપણે અને આપણું બીજું સર્વસ્વ જોખમમાં આવી પડે તોપણ શું ? હે મ્હારા વીર્યવાન આત્મખંધુ ! આગળ ને આગળ આપણી નૌકા ચલાવ. હે નિર્ભય અને ક્ષેમપ્રદ આનંદ સ્વરૂપ ! શું આ બધા સમુદ્રો તે પ્રભુના સમુદ્રો નથી ? ચલાવ, ચલાવ અગાડી ને અગાડી આપણી નૌકા હંકાર્યો કર.

૨૦-અંતઃપ્રેરણાનું સ્વરૂપ.*

હિંદુસ્તાનમાં કોઈ વખત એક સભામાં વિદ્વાન અને ડાહ્યા પુરૂષો એકઠા થયા હતા. ત્યાં હિંદુશાસ્ત્રમાંથી પવિત્ર ધર્મસૂત્રોનું પ્રવચન થઈ રહ્યું હતું. આ સભા વિસર્જન થવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં એક માણસ બોલી ઉઠ્યો કે આ શહેરમાં કોઈ એક મહાત્મા પધાર્યા છે; અને તેઓ નદી કિનારે ઉતર્યા છે.

આમ કહીને તેણે તે સાધુનાં અત્યંત વખાણ કર્યાં. આ સાંભળીને લોકોને સ્વાભાવિક રીતે આ મહાત્મા વિષે વિશેષ જુજાસા થઈ. એ સભામાં પાંજરામાં પુરાએલા એક પોપટ-ગુલામ હતો; તેણે આ મહાત્મા વિષેની વાત કાન દઈને સાંભળી, અને તેણે જે ગૃહસ્થ આ મહાત્માના સંબંધમાં વાત કરતો હતો, તેને કહ્યું:—“મહારી વતી તે મહાત્મા પાસે જઈને તમે પૂછી આવશો કે આ પિંજરામાં પુરાએલા ગુલામ પક્ષીના છુટકારા માટે કોઈ ઉપાય છે ?” તે ગૃહસ્થે “હા” કહી, ને તે મહાત્માની પાસે જઈને તે પોપટનો પ્રશ્ન રજુ કર્યો. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ મહાત્માએ ન આપતાં પાસેની નદીમાં નહાવા પડી તે નદીના પ્રવાહમાં પોતે તણાવા માંડ્યું—જાણે કે તે ખરેખર તણાતા હોય અને મૃતપ્રાય થઈ ગયા હોય એવા જણાવા લાગ્યા. સાધુની આ સ્થિતિ જોઈ ત્યાં ઉભેલા લોકોને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું; અને જે ગૃહસ્થે પાંજરામાં બંદ થયેલા ગુલામ-પોપટનો સંદેશો આપ્યો હતો, તેને તેઓએ ઘણુંજ ઠપકો આપ્યો. લોકોને એમ લાગ્યું કે પિંજરામાં પુરાએલા પોપટની વાત સાંભળીને દયાળુ હૃદય હોવાને લીધે સ્વામી મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા છે. આ મહાત્મા તે દિવસે આખો દહાડો આ સ્થિતિમાંજ રહ્યા. બીજે દિવસે પ્રથમના ઠેકાણે પાછી સભા ભરાઈ, ત્યારે તે બંદ થયેલા પોપટ પોતા ગૃહસ્થ કે જે ત્યાં હાજર હતો, તેને પૂછ્યું:—“કેમ ભાઈ, મહારા સંદેશોનો ઉત્તર મળ્યો કે નહિ ?”

ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો:—“પોપટજી ! જેવો તમારો સંદેશો મહેં મહાત્માને વિહિત કર્યો કે તરતજ તે મહાત્મા મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા જેવા જણાયા, અને નદીના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યા વગેરે” સભામાં બેઠેલા લોકો આ સાંભળી બહુજ આશ્ચર્યચકિત થયા, અને વિચારવા લાગ્યા કે આનો અર્થ શો ? તે પોપટ જો કે બુદ્ધિશાળી નહોતો, તો પણ તેને એ મહાત્માના વર્તનનું રહસ્ય સમજાયું; અને તે સાધુ મૂર્છા પામ્યા, એ શબ્દો સાંભળીને તરતજ પોતે મૂર્છા પામી બેલાન થઈ ગયો—અને જાણે મરી ગયો હોય એવો તે જણાયો. સભામાં બેઠેલા માણસોને જોઈને ઘણીજ તાબુબી લાગી અને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ખરેખર આ સંદેશો કંઈ ભેદવાળો હોવો જોઈએ ! જ્યારે પાસે ઉભેલા માણસોને લાગ્યું કે આ પોપટ મરી ગયો છે, ત્યારે તે મરેલા પોપટને પાંજરામાં પુરી રાખવો તે તેઓને યોગ્ય લાગ્યું નહિ, તેથી તેઓએ તો તે પાંજરાનું બારણું ઉઘાડી નાંખ્યું. જ્યાં તે પોપટને ઉચકીને બહાર

નાંખવા ગયા કે તરતજ પાંજરામાંથી છુટો થઈને બહાર ઉડી ગયો. પછી તે એ સભામાં બેઠેલા લોકોને કહેવા લાગ્યો કે:—“હે શ્રેતાજનો ! હે જગતના માનવીઓ ! તમે આ પવિત્ર શાસ્ત્રો સાંભળવાને દરરોજ એકઠા થાઓ છો; પરંતુ ધર્મની પ્રતીતિ, મુક્તિ અને અંતઃપ્રેરણા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે હજી તમે કોઈ પણ જાણતા નથી. તે સાધુ મહાત્માનો જે સંદેશો મને કહેવામાં આવ્યો તે ઉપરથી હું જાણી શક્યો કે તે સાધુ ખરી રીતે મૂર્છા પામ્યા નહોતા; પરંતુ મહારા સંદેશના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર જાણે કે મૂર્છા પામીને પોતે આપતા હોય એમ મને અંતઃસ્ફુરણ થઈ. આવી રીતે તે મહાત્માએ મને મુક્તિનો ખરો રસ્તો બતાવ્યો; અને તે રસ્તો તે આજ છે કે, “બાહ્ય મૃત્યુ એજ અંતર્જ્ઞાન અને મોક્ષનો માર્ગ છે.” દેહાત્મ બુદ્ધિનો નાશ તેજ અંતઃપ્રેરણાનો ખરો રસ્તો છે. દેહાત્મબુદ્ધિથી પર થવું, આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં બેઠાવું, અંતઃમોક્ષ કે જ્યાં આ દેહ મૃતપ્રાય થાય છે તે કોટિએ પહોંચવું, એજ મોક્ષનો સત્ય માર્ગ છે. જ્યારે આ મર્યાદિત અલ્પ જીવનને, જ્યારે આ શુદ્ધ દેહાભિમાનને ભૂલી જવાય છે, જ્યારે એને તદ્દન નિર્મૂળ કરવામાં આવે છે; ત્યારેજ સત્ય જીવનનો ખરો રસ્તો આપણે હાથ લાગે છે. સંસ્કૃતમાં ખરાખર અર્થસૂચક બે શબ્દો છે; તે માંહેલો એક મોગ અને બીજો યોગ શબ્દ છે. તમારા માંહેલા ઘણા આ યોગ શબ્દથી વાકેફ હશે, અને કદાચ તમે વાંચ્યું પણ હશે કે આ યોગનો ઉલટો શબ્દ તે મોગ શબ્દ છે. મોગ શબ્દનો મૂળ અર્થ મોજમજા થાય છે; અને યોગ શબ્દનો અર્થ ત્યાગ થાય છે.

આ જગતમાં લોકો મોજશોખ અને વિલાસની વાતો કરે છે; પરંતુ મોજશોખ અને મોગ તે શું છે ? જો તમે ખરાખર પૃથક્કરણ બુદ્ધિથી વિચાર કરી બેશો, તો તમને જણાશે કે તે મોગ ને યોગ-ત્યાગ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી.

ખરી રીતે ત્યાગ સિવાય બીજા કશામાં વાસ્તવિક આનંદ નથી, અને અંતઃસ્ફુરણ પણ નથી. અરે ! ત્યાગ સિવાય બીજા કશામાં ખરી પ્રભુભક્તિ પણ નથી. જે વખતે તમને તમારા તુચ્છ દેહાભિમાનનું જરી પણ ભાન રહેશે નહિ; કારણ કે જે પળે આનંદ છે તે પળે તે આનંદનો લોકતા હોઈ શકે નહિ. જે વખતે અંતઃપ્રેરણા થાય છે, તે વખતે “હું જાણું છું” ને “હું કહું છું” એવો વિચાર રહેતો નથી. તે વિચાર ત્યાં રહી શકેજ નહિ. મહાન પુરૂષોએ આ વિષય ઉપર જે જે કહ્યું છે તે આજ છે:—“જે મનુષ્યને પોતાનું સ્વાધીનપણું પ્રાપ્ત થયું છે તે મનુષ્ય કાંવ્યનાં ખારણાં વ્યર્થજ ઠોકે છે.” (તેને કાવ્ય કરવાના પ્રયત્નની જરૂર નથી). તમે કાવ્યરસિક તેમજ કાવ્ય કરનાર એમ બન્ને સાથે સાથે હોઈ શકો નહિ. તમે તમારા પોતાના માલિક તેમજ કવિતા કરનાર હોઈ શકો નહિ. કોઈ પણ માણસ લખી શકે અને તેની સાથે લખે છે એમ તેને ભાન હોઈ શકે નહિ. જ્યારે મનુષ્ય કર્તા તરિકેનું ભાન ભૂલી પોતે ભાનસ્વરૂપજ-જ્ઞાનસ્વરૂપ બની જાય છે, ત્યારેજ તે ખરી અંતઃ પ્રેરણાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. કારીગર પોતાની કારીગરીમાં તલ્લીન થઈ જવું જોઈએ. જો તમે લોકોમાં મહાન કારીગર તરીકે ગણાતા હો તો તે બીજાની દૃષ્ટિથીજ ગણાઓ છો. તમારી દૃષ્ટિથી નહિ. “હું કહું છું” એવો વિચાર ત્યાં રહેતો નથી. તમે તો તે કાર્ય સાથે એકરૂપ બની જાઓ છો. કારીગર, કારીગરી અને કારીગરીવાળી વસ્તુ, એ સર્વે એકરૂપ થઈ જાય છે.

ત્યાં દ્વૈતપણું નષ્ટ થાય છે. ત્યાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન કે જ્ઞેય એવો કોઈ ભેદ રહેતો નથી. લોકો કહે છે કે આ મહાત્મા પુરૂષ છે; પરંતુ જો તે પોતે પોતાને મહાત્મા ગણતો હોય તો તે મહાત્માજ નથી. જો તે પોતે પોતાને અંતઃસ્ફુરણવાળો જ્ઞાની ગણતો હોય તો તેને કદિ

અંતઃસ્કુરણ થતીજ નથી. માત્ર લોકોજ તેને મહાત્મા અને અંતઃસ્કુરણવાળો જ્ઞાની કહી શકે. મનુષ્યો મેઘધનુષ્ય તરફ જુએ છે, અને તેની રમણીય રંગબેરંગી છાયા જોઈને આલ્સાહ પામે છે. સદા તેનાં વખાણ કર્યા કરે છે; પરંતુ જે સ્થળે તે મેઘધનુષ્ય જણાય છે તેજ સ્થળે જઈને તમે જોશો તો તમને ત્યાં મેઘધનુષ્ય જેવી કોઈ વસ્તુજ જણાશે નહિ. માત્ર તે સ્થળની સામી બાજુએ ઉભેલા લોકોનેજ તે મેઘધનુષ્ય જણાય છે.

આવીજ રીતે લોકો પોતાની દૃષ્ટિથી કોઈ પણ પુરૂષને મહાત્મા, અંતઃસ્કુરણવાળો, ત્રિકાળ જ્ઞાની, તત્ત્વવેત્તા, પ્રખર લેખક કે દિવ્ય વિચારશીલ ગણે છે; પરંતુ પોતાની દૃષ્ટિથી તે માણસને “ હું લેખક છું ”, “ હું વિચારશીલ છું ”, “ મને અંતઃસ્કુરણ થાય છે, ” એવો કોઈ પણ જાતનો ભ્રમ થતો નથી. તેનું કશું પણ તેને ભાન હોતું નથી. કારીગરે પોતાની જાતને પોતાની કારીગરીમાંજ સમર્પણ કરવી જોઈએ. મધમાખીઓ જેવી રીતે પોતાનું આપું જીવન પોતાના ડાંખમાં સમર્પણ કરે છે, તેવીજ રીતે કારીગરોએ પણ પોતાનું સર્વસ્વ જીવન પોતાની કારીગરીમાંજ સમર્પણ કરવું જોઈએ. આમાંજ અંતઃપ્રેરણાનું સર્વ રહસ્ય સમાયેલું છે. મધમાખી જ્યારે તમને ડાંખ મારે છે ત્યારે તે ડાંખ મારીને તરતજ મરણ પામે છે. આવીજ રીતે એનેજ ખરે અંતઃપ્રેરણાવાળો જ્ઞાની કહેવાય, કે તે જે કાર્ય કરે છે તેમાં પોતાની જાતને સંપૂર્ણ રીતે હોમી દે છે. આજ સર્વ રહસ્યનું રહસ્ય છે. તમને અંતઃસ્કુરણ થાય અને તેજ વળતે તમે તેના ભોક્તા હો, એવું કદિ પણ બની શકે નહિ. તમે કોઈ પણ વસ્તુના સુખના ભોક્તા બનો, એટલે તમે જોશો કે પછી તમને કોઈ પણ જાતની અંતઃસ્કુરણ થશે નહિ. તમારી અંતઃસ્કુરણનો તો જગતના માનવીઓજ ઉપભોગ કરશે. ભોક્તાપણું અને અંતઃપ્રેરણા એ બન્ને કદિ સાથે હોઈ શકે નહિ. તમે આનંદના ભોક્તા નહિ થાઓ, પરંતુ એ સ્થિતિથી પણ પર આનંદસ્વરૂપ-થઈ જવાના.

પતંગિયું દીપકની જ્યોતિમાં ઉડીને પડે છે; અને પોતાનો પ્રેમ કેવો છે એ જગતને સાબીત કરી આપે છે. બીજાં સામાન્ય કુદાં અને માખીઓમાંથી પતંગીઆને ઓળખી કાઢવા માટે, એને આપણે દીપકની જ્યોતિમાં દગ્ધ થતું જોઈશું. આવીજ રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય અંતઃસ્કુરણવાળો, કાળદર્શી કે તત્ત્વવેત્તા છે, તે સાબીત કરી આપવાને માટે તેણે ત્યાગ-સ્વરૂપી પૂર્ણ યોગી થવું જોઈએ. તે ભય કે શોકથી રહિત થાય છે. તેને આ સંસારની કોઈ પણ વાસના કે ઈચ્છા રહેતી નથી. તે આ સંસારની દૃષ્ટિથી મૃત થઈ જાય છે.

કોઈ પણ મહાન બુદ્ધિશાળી પુરૂષ જીવંત કુદરત સિવાય બીજે કોઈ પણ ઠેકાણેથી અંતઃસ્કુરણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આને આપણે એક કુદરતનોજ દાખલો લઈ સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરી આપીશું. પાણી એ પૃથ્વીને જીવન આપનાર છે. આ દુનિયામાં સર્વેની વૃદ્ધિ અને વિકાસનું કારણ પાણી અને પ્રકાશ છે. તમારી જમીનનો પાક પાણીથીજ થાય છે. પાણી એ ઈશ્વરની એક મહાન આશીર્વાદ રૂપ બક્ષીસ છે. અમેરિકામાં લોકોને વરસાદ પસંદ નથી; પરંતુ હિંદુસ્તાન અને પૂર્વ તરફના સર્વ દેશોની અંદર વરસાદજ માત્ર દુનિયાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ આશીર્વાદ રૂપ વસ્તુ ગણાય છે. મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ, મહાન કવિઓ અને એવા બીજા મહાન પુરૂષો કે જેમને અંતઃસ્કુરણ પામવાની ઈચ્છા છે તેઓ જ્યારે આકાશમાં વાદળાં ઘોરબો ઘાલે છે, અને ગર્જના તથા વિજળી થઈ મુસલધારે વરસાદ વરસે છે, ત્યારે તેઓ તે તકનો લાભ લે છે. કવિઓ અને અંતઃસ્કુરણવાળા પુરૂષો આવી વર્ષાઋતુના પ્રસંગની અભિલાષા કરે છે. ‘ રામ ’ પોતે પણ પોતાના જાતિ અનુભવથી કહી શકે છે કે જ્યારે બહાર

આકાશ ઘનઘોર થઈ વરસાદ પડે છે, ત્યારે બીજા કોઈ પણ પ્રસંગ કરતાં આ વખતે 'રામ' ઘણાજ આનંદ અને ઉલ્લાસથી કવિતા કરી શકે છે. જ્યારે વરસાદ ઝરઝર ઝરઝર વરસી રહ્યો હોય છે, ત્યારે મન પોતેજ સ્ફુર્તિ પામે છે, અને ચિત્ત કાવ્યની વૃત્તિથી પ્રેરાય છે. આ રીતે આવું વાતાવરણ સ્વાભાવિક રીતે અંતઃપ્રેરણાજનક બને છે. વર્ષાદ્વારા આકાશ અને પૃથ્વીની એકતા સિવાય આવા અલૌકિક આનંદ માટે બીજું કોઈ પણ બાહ્ય કારણ આપી શકાય એમ નથી. આ વર્ષા પડતી વખત લોકોને એમ લાગે છે કે જાણે આ સ્વર્ગ ને પૃથ્વી એક થતાં હોય નહિ ! અહીંયાં આપણે જોઈએ કે એવું શું છે કે જે આપણામાં અંતઃસ્ફુરણ ઉત્પન્ન કરે છે અને વરસાદ લાવે છે ? એવું શું છે કે જેથી ચારે તરફ ઝાકળ વરસે છે અને સરસ પવનની લહરીઓ વાય છે ? એવું શું છે કે જેથી આ સમસ્ત વિશ્વ પ્રેરિત થાય છે ? વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર આપણને કહે છે કે આ પ્રેરણાનું કારણ જેને આપણે એક પરિપૂર્ણ અવસ્થા (Saturation) કહીએ છીએ તે છે. હવે આ શબ્દ એવો છે કે તેને સ્પષ્ટ સમજાવવાની જરૂર છે. એક દૂધનો પ્યાલો લ્યો. તેની અંદર ખાંડ નાંખો એટલે તે ઝોગળી જશે. વળી બીજી થોડી ખાંડ એમાં નાંખો અને તે પણ પાછી ઝોગળી જશે. એમ વારંવાર ખાંડ નાંખતાં નાંખતાં આખરે એવી પરાકાષ્ટા-હદ આવશે કે પછી એમાં નાંખેલી ખાંડ જરી પણ ઝોગળશે નહિ. આ હદ, આ અવસ્થા, આ પરાકાષ્ટા, તેનેજ વસ્તુની પરિપૂર્ણ-અવસ્થા (સેચ્યુરેશન Saturation) કહેવામાં આવે છે. આવીજ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે પાણી અમુક હદ સુધીજ મીઠાને ઝોગળી શકે છે, એમ છતાં જો એની અંદર વધારે મીઠું ઉમેરવામાં આવે તો તે ઝોગળ્યા વગર એમને એમ તળીયે પડ્યું રહેશે. અત્રે પાણી મીઠાથી પૂર્ણપણે ભરપૂર (Saturation) છે. પાણી માટીવડે પણ આ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ (Saturation) થાય છે. આપણે પાણીમાં અમુક પ્રમાણમાં માટી નાખીએ અને તે ઝોગળી જશે, પરંતુ એની હદ ઉપરાંત જરી પણ વધારે માટી તેમાં નાંખીએ તો તે ઝોગળશે નહિ.

આપણી આસપાસ જે વાતાવરણ આવી રહેલું છે, તેની અંદર નાઈટ્રોજન, ઑક્સીજન, કારબન ડીઑક્સાઈડ, જીવનદ્રવ્ય ને બીજા કેટલાક જુદી જુદી જાતના ભૌતિક પરમાણુઓ રહેલા છે. આ વાતાવરણની અંદર વરાળ રહેલી છે, એ વાતાવરણમાં જલકણ ચારે તરફ ઉડતા રહે છે; પરંતુ જ્યારે હદ ઉપરાંત વરાળરૂપ જળ આપણા વાતાવરણમાં ભરાય છે, ત્યારે તે વધારાની વરાળ આપણને દૃશ્યમાન થાય છે; અને એ હદ ઉપરાંતનું વધારાનું જળ વરસાદ અથવા ઝાકળરૂપે નીચે પૃથ્વી ઉપર પડે છે. આવી રીતે જ્યારે વાતાવરણ પાણીથી ભરપૂર (saturated) સેચ્યુરેટેડ થાય છે અને તેની હદ ઉપરાંતનું જળ સમાવી શકતું નથી, ત્યારે આ આપણી પૃથ્વી ઉપર વરસાદ પડે છે, ઝાકળ પડે છે, ઝરઝર ઝરઝર મેહુલો વરસે છે અને વાતાવરણમાં આવાજ બીજા બનાવો બનવા પામે છે. વરસાદ પડવા વગેરેના આવા ફેરફાર, આપણું વાતાવરણ પાણી વડે જ્યારે પરિપૂર્ણ રીતે ભરપૂર થાય છે ત્યારેજ આપણને માલુમ પડે છે. આ પરિપૂર્ણ અવસ્થા સેચ્યુરેશન (saturation) કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે ઝોગળ ઉપર વિચારીશું, પણ હાલ એટલુંજ ખસ છે કે વાતાવરણને પણ અંતઃપ્રેરણા થવા માટે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ વાતાવરણ આપણા ઉપર વરસાદ વરસાવે તેને માટે એ વાતાવરણ પરિપૂર્ણ અવસ્થામાં આવવું જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ પરિપૂર્ણ અવસ્થાથી-એ પરાકાષ્ટાની અવસ્થાથી પણ કંઈક પર જવું જોઈએ; અને ત્યારેજ આપણને સંતોષકારક રીતે તેનું પરિણામ માલુમ પડશે.

આપણે આ દુનિયામાં જે મહાન પરિણામો જોઈએ છીએ, તે આવી પરિપૂર્ણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીજ. આવીજ રીતે તમારા મનને આ વાતાવરણ સાથે સરખાવી શકાય. જ્યારે આપણું મન કોઈ એક વિચારથી પરિપૂર્ણ રીતે ગ્રસ્ત થાય છે, એ વિચારમાંજ તે કેવળ તદ્દલીન થાય છે; ત્યારે એ વિચાર તમારા મનને વશ કરે છે, તમારા મનના આણુએ આણુમાં એ વ્યાપ્ત થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તમને પોતાને પણ તે ગરકાવ કરી નાંખે છે. આવે વખતે તમે તમારા મનને ઘણીજ અજબ સ્થિતિમાં જોશો, તમે તે સ્થિતિને કદાચ અજાણી સ્થિતિ (unrest) કહેશો. મનની આ સ્થિત શાંત (Calm) અને ઘનતાની સ્થિતિને (State of Closeness) મળતી આવે છે. તમે જાણો કે જ્યારે મેઘ ખુબ ઘોરબો ઘાલીને અંધારે છે, ત્યારે આજ જરૂર વરસાદ પડશે, એવી સર્વ લોકોને આશા બંધાય છે.

જ્યારે બહુજ ઘનઘોર થાય છે ત્યારે આપણું વાતાવરણ પાણીથી ભરપૂર થઈ જાય છે, અને એની પરાકાષ્ટાની હદ આવી રહેતાં આ પૃથ્વી ઉપર વરસાદ વરસશેજ, એવું સર્વને જણાય છે. આ પ્રમાણેજ જ્યારે તમારું મન કોઈ એક વિચારમાં છેક ગરકાવ થઈ જાય છે ત્યારે તે એક એવી સ્થિતિમાં હોય છે કે જે સ્થિતિ શાંત અને ઘનતાની સ્થિતિને મળતી સ્થિતિ હોય છે. જ્યારે તમારું મન તમારી કોઈ પ્રિય વસ્તુમાં લાગે છે ત્યારે તમને જણાતું હશે કે એ સમયે તમારું મન તદ્દન શાંત, સ્થિર અને કોઈ અવર્ણ્ય સ્થિતિમાં હોય છે, લોકો તેને અજાણી સ્થિતિ કહે છે. જ્યારે આ સ્થિતિ એની હદ કરતાં આગળ વધે છે ત્યારેજ તમને અંતઃપ્રેરણા થાય છે; અને કાવ્યનાં અવનવાં ઝરણાં સ્ફુરે છે. આ અવસ્થાજ તમને કવિ બનાવે છે. આ અવસ્થાજ સુંદર મધુર કાવ્ય, કવનો અને રમણીય ગીતોનો વરસાદ વરસાવે છે. જ્યારે તમારું મન અંતઃપ્રેરણાની-સ્ફુરણાની પર સ્થિતિએ જાય છે ત્યારેજ તમારા વિચારો શબ્દરૂપે તમારા કાગળ ઉપર લખાય છે.

તમારામાંથી જેમણે ગણિતના કઠિન દાખલાઓ ગણવાને તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ પ્રશ્નોનો ખુલાસો મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે તેઓ જાતિ અનુભવથી ‘રામ’ આ કહેવા સાથે બરાબર એકમત થશે કે આપણે એક ગણિતનો કઠિન દાખલો ગણવા બેસીએ; પરંતુ આપણું મન આ બીજી કોઈ ઘડભાંગમાં ગુંથાએલું હોય છે, તો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ દાખલો બેસતો નથી, ત્યારે તમે જરા અકળાઓ છો અને બીજી વસ્તુઓમાંથી મનને તમે દૂર કરો છો; અર્થાત્ ગણિતનો અમુક દાખલો બેસારવાનોજ વિચાર માત્ર તમારા સન્મુખ તરવરી રહે છે. આમ છતાં હજી પણ તે દાખલો બેસતો નથી, બીજી બધી વૃત્તિઓ અને બહારના વિષયોનો સંગ જો કે દૂર થાય છે તથાપિ “ હું કંઈ છું, હું તેનું માન ખાટીશ ” એવો અહંકારનો વિચાર ત્યાં કાયમ રહે છે. પછી શું થાય છે તે જુઓ. શ્રીહરિ પછી જ્યારે તમે તે દાખલો પાછો ગણવા માંડો છો, અને તેના સંબંધમાં ઉપરા ઉપરી વિચાર કર્યા કરો છો ત્યારે અહંકારનો-અર્થાત્ મહારા ત્હારાનો તથા દેશકાળનો સઘળો વિચાર નાશ પામે છે, અને જે દાખલો બેસતો નથી તે બેસારવાનોજ માત્ર વિચાર રમી રહે છે. જ્યારે આવી પરાકાષ્ટાની સ્થિતિ આવે છે, ત્યારે તમારા મનમાં એકજ વિચાર વ્યાપી રહે છે; અર્થાત્ આપણે તે વિચારરૂપ બની જઈએ છીએ. આજ સ્થિતિમાં પતંગ અગ્નિની જ્વાળામાં પોતાને બાળી ભસ્મ કરે છે, અને મધમાખીઓ પોતાની છાંદગીનો લોગ આપે છે. આ સ્થિતિમાં લોકતૃત્વનો વિચાર નાશ પામે છે અને ક્ષુદ્ર અહંકાર રહેતો નથી. આવી પરાકાષ્ટાની સ્થિતિએજ દેહાભિમાનનો નાશ (Crucifixion) થાય છે,

આ સ્થિતિ જ્યાં થઈ કે તરતજ અંતઃસ્ફુરણ થવા લાગે છે. તમારા હૃદયમાંથી એકદમ વિજ-
ળીના ઝખકારાની માફક ગણિતના તે કઠિન દાખલાના સમાધાનનું સ્ફુરણ થઈ આવે છે ! “ મને
સુઝી આવ્યું, મને ગમપડી ” આવાં આવાં વાક્યો બોલતા લોકોને તમે નથી સાંભળ્યા ? આવાં
જીવનમૃત્યુ (Death in life) સિવાય તમને કદિ આનંદ કે અંતઃપ્રેરણા થશે નહિ.

કારીગરો, શિક્ષકો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને તત્ત્વચિંતકો પોતે પોતાના વિષયોમાં અંતઃપ્રેરણા
પામે છે, પરંતુ આ અંતઃપ્રેરણા માત્ર દેહાભિમાનનો નાશ થવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ
દુનિયામાં મનુષ્યોને લોકતા અગર કર્તા તરિકે રહેવાનું બહુ ગમે છે; પરંતુ વેદાન્ત બતાવી
આપે છે કે કોઈ પણ વસ્તુના લોકતા બનવું, એ કુદરતના નિયમની વિરૂદ્ધ છે. આ લોગ
લોગવનાર અસત્ય આત્મા મિથ્યા અહંભાવ છે—તે તમે પોતે નથી. સર્વ તત્ત્વચિંતકોએ અને
તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જાણવું જોઈએ કે તેમનું શરીર, મન અને તેમનો દરેક જીવન વ્યાપાર એ
સમસ્ત દુનિયાના લોગ માટે છે. આજ સત્ય માર્ગ છે. જો તમારે લોકતા થવું હોય તો
મોક્ષનો માર્ગ, સુખનો રસ્તો, આનંદનો પંથ, તમારે માટે બંધ છે. તમે આ દુનિયાનો કદિ
ઉપલોગ કરી શકતા નથી. તમારે માટે માત્ર એકજ રસ્તો છે, અને તે એ છે કે તમારે
તમારા દેહને, મનને અને સર્વસ્વને કોઈ દેવીસત્તા (Divinity) લોગવે છે, એમ જોવાનું છે.
કાંઈરે કહ્યું છે કે “ આ મહાઈ માંસ ખાઈ જાઓ, તેનું લક્ષણ કરી જાઓ. ” “ આ મહાઈ
લોહીનું તમારે પાન કરી જવાનું છે. ” તે મનુષ્યને ધન્ય છે અને તેજ મનુષ્ય ખરે
સુખી છે કે જેનું જીવન એક સતત આત્મસમર્પણરૂપ છે—અર્પણરૂપ છે.

જ્યારે આપણે આવી સંપૂર્ણ પરાકાષ્ટાની સ્થિતિએ પહોંચીએ છીએ, જ્યારે આપણું મન
એકજ વિચારમાં તટ્ત્વીન થઈ જાય છે, જ્યારે આપણને પોતાને પોતાનું પણ જ્ઞાન ન રહેતાં
એ વિચારમાં આપણે લીન થઈ જઈએ છીએ, ત્યારે મહાન દેવી ગાયક, દિવ્ય વાદ્ય—દિવ્ય
વીણા પોતાના હાથમાં લે છે; અને આ દિવ્યવાદ્યદ્વારા હૃદયગમ અલૌકિક નાદ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ ઈશ્વરી વીણામાંથી ગંભીર અને મહાન ધ્વનિઓ નીકળે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી આ
મનુષ્ય બાળક, આ વાદ્ય પોતાને હાથ રાખવા ઇચ્છે છે, અને તે મહાન ગાયકને હાથ સોંપવા
ઇચ્છતો નથી; ત્યાં સુધી એ વાદ્યમાંથી બેસુર અવાજોજ નીકળવાના. જ્યાં સુધી ભોજ્ય વસ્તુનો
લોગવનાર આ અસત્ય દેહાભિમાન કાયમ રહે છે, અને દેહાધ્યાસ છૂટી શકતો નથી, ત્યાં
સુધી આ શરીરદ્વારા વાદના બેસુર અવાજોજ નીકળવાના. તમે આ શરીર—આ દિવ્યવાદ્ય
દેવીસત્તાને સોંપી દો, અસત્ય અહંત્વથી દૂર થાઓ, એ બધાથી પર થાઓ. આવું થાય
ત્યારેજ, આવી પરાકાષ્ટાની સ્થિતિએ જ ઈશ્વર પોતે આ વાદ્ય પોતાના હાથમાં લે છે. એ
મહાન ગાયક આ દિવ્ય વાદ્યને છેડી એમાંથી મધુર અને અલૌકિક નાદ કહાડે છે, એ વાદ્ય-
માંથી સુરસ સ્વર નીકળે છે. તેજ વખતે તમને હૃદયમાં સ્ફુરણ થાય છે. આ અંતઃપ્રેરણા
એજ કર્તા—ઈશ્વર છે. જ્યારે ભૂલ્લેક અહંતા નાશ પામે છે, ત્યારે જ મનુષ્યને આ અંતઃપ્રે-
રણા થાય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે કાંઈરે લોકોને પોતાનો ઉદ્દેશ આપવો શરૂ કર્યો, તેના પહેલાં
સેતાને તેને આ સંસારનાં સુખ લોગવવા માટે અનેક રીતે લલચાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેના
ઉપલોગને માટે સમલોક હતા. ખાવાને માટે અનેક જાતના રસવાળા અને સ્વાદિષ્ટ પદ્ધથો
હતા. રાજ્ય કરવા માટે મહારાજ્ય હતું. અનેક પ્રકારના ચમત્કારો કરી દુનિયામાં તેને યશ
મેળવવાનો હતો. આવી આવી વિવિધ લાલચો અને આકર્ષક વસ્તુઓ તેની સામે હતી;

પરંતુ ક્રાઈસ્ટે કહ્યું કે:—“ હે સેતાન ! તું મહારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ, પણ મહારે ત્હારા હાથનું કશુંએ લેવું નથી. ” કેવાં ઉત્તમ વચનો ! હે અમેરિકા અને યૂરોપના લોકો ! ક્રાઈસ્ટનો આ ઉપદેશ સદા તમારી સન્મુખ રાખો કે, “ હે સેતાન ! તું મહારી પાછળ રહે. મહારે ત્હારા હાથનું કશુંએ લેવું નથી. ” આ સઘળી બાહ્ય અસત્ ભૌતિક વસ્તુની મારામારી, ખેંચાખેંચી અને લૂંટાલૂંટ છતાં ક્રાઈસ્ટનો આ ઉપદેશ તમારે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. ક્રાઈસ્ટે આ સંસારની દરેક વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેણે ત્યાગ અને કૌંસ (આત્મભોગ) નો સ્વીકાર કર્યો છે. તેણે યથાર્થ સંન્યાસ ધારણ કર્યો છે. તમારી આગળ સ્પુરણાનું આ રહસ્ય અને દૃષ્ટાંત મોજુદ છે. જ્યાં સુધી ભોક્તૃત્વ અને કર્તૃત્વનો વિચાર તમારા મગજમાં ઠસેલો છે, જ્યાં સુધી “ હું કરું છું, હું કરું છું, મારે માન ખાટવાનું છે ” એવા વિચાર તદ્દન નષ્ટ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમને કદિ પ્રેરણા થવાની નથી.

‘ રામ ’ તમને એક વાત કહી આજનો વિષય પૂરો કરશે. હિંદુ શાસ્ત્રમાં ત્રણ અસુરોના સંબંધમાં એક સાંભળવાલાયક વાત છે. એ ત્રણ પુરૂષોમાં અદ્ભુત શક્તિ હતી, તે જબર-દસ્ત યોદ્ધાઓ હતા, કોઈ પણ માણસ તેમને જીતી શકતો નહિ, તેઓ કંઈ અજબજબ પુરૂષો હતા. કંઈએક લોકો એમની પાસે આવી એમની સાથે યુદ્ધ કરતા; પરંતુ તેમનાથી હાર ખાઈ તેઓ વિદે મોંઘે પાછા જતા. જે માણસો તેમની સાથે યુદ્ધ કરતા તેઓની સંખ્યા હજારોની હતી, છતાં આ ત્રણ અસુરો તેમને હરાવી દેતા. પ્રતિસ્પર્ધિઓ આમ વારંવાર લોકોને હાર પમાડતા હોવાથી કેટલાક લોકો ભેગા થઈને એક મહાત્મા પાસે ગયા અને તે મહાત્માને વિનવીને પૂછ્યું કે આ ત્રાસ આપતા અસુરોને કેવી રીતે હરાવી શકાય ? તે મહાત્માએ કહ્યું કે ભાઈઓ ! તમારેજ તે અસુરોના અજીતપણાનું કારણ શોધી કહાડવું જોઈએ કે તેઓ કેવી રીતે અજીત છે. બહુ બહુ વિચાર કર્યા પછી અતે લોકોને સમજાયું કે, એનું કારણ એ છે કે એ અસુરો પોતાના મનમાં “ અમે કતાં છીએ, અમે ભોક્તા છીએ ” એવો કદિએ વિચાર આવવા દેતા નથી. જ્યારે તેઓ જીત મેળવતા ત્યારે તેમને તેવો વિચાર સરખો પણ આવતો નહિ. તેઓ કદિ પોતાના વિજયનો આનંદ અનુભવવા ઈચ્છતા નહિ. જ્યારે તેઓ યુદ્ધ કરતા ત્યારે “ હું ફલાણો દેહધારી છું અને હું ફલાણો સાથે યુદ્ધ કરું છું ” એવો વિચાર તદ્દન એમના મનમાંથી નષ્ટ થતો હતો. દુનિયામાં આવાજ માણસો વીરપુરૂષ થઈ શકે છે. તમારા જાણવામાં છે કે રણાંગણમાં યુદ્ધ કરતો યોદ્ધા યુદ્ધના કામમાં પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે; અને યુદ્ધમાંજ ગરકાવ થઈ જાય છે. “ હું કરું છું ” એવા વિચારનો ત્યાં જરી પણ અવકાશ રહેતો નથી. એનું શરીર તે યુદ્ધમાં એક યંત્રરૂપ બને છે. તે પોતેજ મૂર્તિમાન યુદ્ધ બને છે. તેના હસ્ત અને પાય દેવીસત્તા સાથે અનુસંધાન પામે છે. આ અસુરો પણ યુદ્ધ કરતા ત્યારે એવીજ રીતે તદ્દ્રૂપ બની જતા. “ હું લડું છું ” એવો વિચાર તેમને ક્ષણવાર પણ આવતો નહિ. જેવી રીતે કોઈ એક યંત્ર ચાલે તેવી રીતે તેમના શરીરની ક્રિયા થતી. તેમના અજીતપણાનું સત્ય રહસ્ય આજ હતું. અત્યાર સુધી કોઈ પણ તેમનો પરાજય કરી શક્યો ન હતો; પરંતુ હવે તેમના અજીતપણાનું રહસ્ય સમજવાથી તે મહાત્માએ એ અસુરોને જીતવાનો ઉપાય બતાવ્યો. તેમણે કહ્યું કે એ અસુરોની સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા પછી તેમની પાસેથી તમારે નાસી જવું, પછી પાછા ત્યાં તેમની પાસે જઈને યુદ્ધની માગણી કરવી. પાછા જ્યારે તેઓ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવે ત્યારે એમની સાથે થોડો ઘણી ઝપાઝપી કરીને તેમને જય પમાડી ત્યાંથી

નાસી જશે ! આ પ્રમાણે વારંવાર કરવાથી અંતે તે અજીત ચોદાઓ હાર પામશે. લોકોએ આ મહાત્માના કહેવા પ્રમાણે કર્યું; અને અંતે ધીમે ધીમે અજીત ચોદાઓ પોતાની ખરી સ્થિતિમાંથી-તેમના વાસ્તવિક અજીતપણામાંથી પતન પામતા ગયા. તેમને પોતાના શરીરનું તથા બળનું ભાન થવા લાગ્યું અને પોતે અજીત છે, એમ તેમને નિશ્ચય થયો. તેમને વારંવારની જીતથી તેઓના મનમાં પોતાના સંબંધમાં જેતા તરિકેને વિચાર બંધાયો. આ ચોદાઓ દેહરૂપી પીંજરામાં પુરાયા; અને પોતાને બંધીવાન બનાવ્યા. “હું કડું છું” અથવા “હું મહાન ચોદો છું” એવા વિચારોએ તેમના મનમાં ઘર ઘાલ્યું અને તેમને ગુલામ બનાવ્યા. તેમની અંદર દિવ્ય અંતરાત્માની જગ્યાએ ક્ષુલ્લક અહંકારનો વાસ થયો. એ અસુરોની આવી સ્થિતિ થયાથી લોકો તેને સહજમાં જીતી શક્યા; તે અસુરો જીતાયા અને કેદ પકડાયા.

હવે આ દષ્ટાંતનો સાર શો છે એ તમે વિચારો. જ્યાં સુધી તમે ઈશ્વરના એક તંત્ર તરિકે કામ કરો છો, અને જ્યાં સુધી તમે દૈવીસત્તામાં સ્થિત છો, ત્યાં સુધી તમે કોઈથી પણ ન જીતાવ એવા અજીત છો. “હું લોકતા છું,” “હું કર્તા છું” આવા વિચારથી પર સ્થિતિવાળા પેલા ત્રણ અસુરોના સમાન તમે છો; પરંતુ જ્યારે લોકો તમારી પાસે આવી તમારાં વખાણ કરે, તમને મગરૂર બનાવે, તમારી ખુશામત કરી તમને ઉંચે ચઢાવે, હરેક પ્રકારે તમારા મનને રૂચતી તમારી તારીફ કરે, ત્યારે તમે એક અજીત ને વિજયવંત છો, એમ તમને ભાન થવાનું. તમે વીર છો, તમે વિજયી છો, બીજાઓ તમારાથી હારી જાય છે, એમ તમને ખ્યાલ આવતો જશે; અને “હું આ કર્મ કડું છું ને એ કર્મનું ફળ હું જરૂર લોગવીશ;” “હું લોકતા છું” આવા વિચાર તમને બંધીવાન બનાવશે; અને તમે તમારી મૂળ સ્થિતિમાંથી અધઃપતન પામશો. તમે હારી જશો. તમારી શક્તિ નાશ પામશે. તમે બળહીન થઈ જશો. બાઈબલમાં પણ એવીજ વાત છે તે તમે શું નથી જાણતા ? જ્યારે કોઈઈત પર્વત ઉપરથી પાછો આવ્યો ત્યારે તેનામાં મહાન સામર્થ્ય હતું. તે કેટલોક વખત પોતાના મિત્રના સમાગમમાં રહ્યો, અનેક પ્રકારની વાતચીતો કરી પોતાનો કેટલોક જીવનકાળ વ્યતિત કર્યો. પછી એક વખત કોઈઈતના મુખમાંથી એવા શબ્દો નીકળ્યા કે, “મને એવો કોણ સ્પર્શ કરી ગયો છે કે જેથી મારું સામર્થ્ય જતું રહેતું હોય એવું મને લાગે છે !” બાઈબલમાં આ વાત સ્પષ્ટ જણાય છે. ત્યાં પણ આજ બાબત છે કે જ્યારે તમે “હું કડું છું,” “હું લોગવું છું” એવા દેહાભિમાનથી પર થાઓ છો, ત્યારેજ તમારા દ્વારા ઈશ્વરી શક્તિ કામ કરે છે, અને તમને તમારા હૃદયમાં સ્ફુરણ થાય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તમે પોતાનું કામ કરીને લોકોના મત, ખુશામત અને તારીફને પસંદ કરો છો, ત્યાં સુધી તમારી શક્તિ તદ્દન નાશ પામેલા જેવી જણાય છે, અને તમે આ ક્ષુલ્લક દેહરૂપી પીંજરામાં પૂરાએલા રહો છો. તમે આ પીંજરાની બહાર આવો, અને જરૂર તમારા અંતઃકરણમાં સ્ફુરણ થશે; પરંતુ જો તમે દેહાધ્યાસમાં જકડાશો તો તમારો કંઈ પણ પત્તો લાગશે નહિ.

ધારો કે અહીં એક સુંદર ચાલતી ઘડીઆળ છે, રાત્રિદિવસ તે બરાબર ચાલે છે, એને લોહચુંબકની શક્તિવાળી બનાવવા માટે તેની પાસે એક મોટો લોહચુંબકનો પદાર્થ લાવવામાં આવે છે; આથી એ ઘડીઆળની અંદર રહેલી લોહની સિપંગમાં એ લોહચુંબકની શક્તિ આવે છે, અને તે ઘડીઆળ બંધ પડી નકાસું થાય છે. હવે તે ઘડીઆળને શું કરવું ? તે ઘડીઆળને જમીનમાં દાટી દો. તેને લોહચુંબકની અસરથી દૂર કરો, એટલે તે પાછું પોતાની અસલ સ્થિતિમાં આવશે.

તમારા અંતઃકરણમાં વિરાજી રહેલો તમારો અંતરાત્મા દેવી અને ઇશ્વરી છે. દરેકે દરેક બાળક સ્વાભાવથી અંતઃસ્ફુર્ણાવાળાં હોય છે. દરેકે દરેક જન્મથીજ કવિ હોય છે. જો તમે ઇશ્વરી નિયમાનુસાર તમારું જીવન ગાળો, જો તમે કુદરતના નિયમાનુસાર તમારું વર્તન રાખો, તો હૃદયમાં તમારું જીવન પ્રેરણામયજ રહેશે. જો તમે તમારા સત્ય આત્મામાં નિષ્ઠા પામીને રહેશો, જો તમે તમારા આત્માના અનુસંધાનમાં રહેશો, તો તે બધા વખત તમને સ્ફુર્ણાજ થયા કરશે. તમારો દોષ એ છે કે તમારું મન આ દુનિયાની લોહચુંબકના જેવી આકર્ષક વસ્તુઓમાં અસ્ત થાય છે, સંસારના મોહ તમને આકર્ષે છે, અને આવી રીતે તમે તમારા પોતાના સત્યથી બ્રદ્ધ થાઓ છો. જો તમને હાલ તમારા હૃદયમાં સ્ફુર્ણ થતું ન હોય તો, તેનું ખરું કારણ એજ છે કે તમારામાં વિરાગ કે ત્યાગ નથી. તમે ઐહિક વસ્તુઓના મોહમાં ફસાઓ છો, તે વસ્તુઓ સાથે તમે દૃઢ બંધન પામો છો. જો તમે તમારી મૂળ શક્તિ અને પ્રેરણા વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માગતા હો, તો તમે ખરા ત્યાગી અને વિરાગી બનો. ઇશ્વરમાં-સત્ય આત્મામાં તમે વિલીન થઈ જાઓ. થોડા વખત સુધી તમે એકાંતમાં રહો. તમારા સત્ય સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવા માટે દિવસનો થોડો ભાગ તમે એકાંત સેવો. આવી રીતે કરવાથી તમને દૂષિત કરનાર લોહચુંબકના જેવી આ દુનિયાની ભૌતિક અસરો તમારાથી દૂર થશે, અને તમારું મન ફરીથી ખરાખર વ્યવસ્થિત થશે, તથા તમે અંતઃસ્ફુર્ણ પામતા થશો. જ્યારે કોઈ પણ વહાણુ દરિયામાં કેટલોએક વખત ફર્યા કરે છે, ત્યારે તે વહાણુની અંદર કેટલીક અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે, તે વહાણુનો કેટલોએક ભાગ બગડી જાય છે. હવે જો તે વહાણુને આપણે સુધારવાનું હોય તો થોડો વખત તેને રીપેર કરવાના કારખાના (dock) માં રાખવાની જરૂર છે. તેવીજ રીતે તમારી જાત ઘણું વખત દુનિયાદારીના કામકાજમાં, મોહક શક્તિઓના સંગમાં, આપણને દૂષિત કરનાર આસપાસના વાતાવરણમાં તમે અવ્યવસ્થિત થઈ અધઃપતન પામશો. તમારી આંતર નૈસર્ગિક પ્રેરણાશક્તિનો નાશ થઈ જશે. જેમ તમે તમારા વહાણુમાં સાવધાન અને હુશીઆરીમાં રહો છો, તેમ આ શરીર રૂપી વહાણુમાં પણ તમે સાવધાન અને હુશીઆર રહો. તમારા શરીરને દિવસનો થોડો વખત પણ આ દુનિયાની વસ્તુઓની અસરોથી અલગ રાખો, અને તમે તમારા આત્મામાંજ સ્થિત રહો, તમને અંતઃસ્ફુર્ણ થાય એવાં કેટલાંક પુસ્તકો વાંચો અને જે પુરૂષોના સંસર્ગમાં રહેતાં તમે ઉન્નત સ્થિતિમાં આવો એવા પુરૂષોના સંસર્ગ કરો; અથવા તો સદા એકાંતજ સેવો. તમારો કેટલોક વખત ધ્યાનમાં ગાળો. આવી રીતે તમારી પોતાની નૈસર્ગિક પ્રેરણાની અદ્ભુત શક્તિ તમને પાછી પ્રાપ્ત થશે. શું દરરોજ તમારે તમારું શરીર નહાઈ ધોઈને સ્વચ્છ રાખવું નથી પડતું ? શું દરરોજ તમારે તમારું ઘર વાળી ઝુડીને સાફ કરવું નથી પડતું ? આવીજ રીતે તમારે તમારા મનને પણ દરરોજ સ્વચ્છ અને નિર્મળ રાખવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી દુનિયાના વિચારો, દુનિયાની લાલચો અને દુનિયાના વિષયોના ઉપલોભની વાસનાઓ, અથવા “ હું કંઈ છું ” એવા અહંતાના ખ્યાલો તમારામાં મોજાડ છે, જ્યાં સુધી તમારું દેહાભિમાન નાશ પામ્યું (crucified) નથી, ત્યાં સુધી તમારે માટે કોઈ પણ જાતની આશા નથી. “ દેહાભિમાનના નાશ સિવાય અંતઃપ્રેરણા થવા માટે બીજો કોઈ પણ રસ્તો નથી. ”

૨૧-સત્યનો માર્ગ અથવા સત્યનો પ્રદેશ.*

વર્તમાનપત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આજનો વિષય “ સત્યનો માર્ગ ” એ છે. પાશ્ચિમાત્ય મનુષ્યોને આ મથાળા ઉપરના વિષયમાં કાંઈ અર્થ સમાએલો સમજાશે; પરંતુ વેદાન્તની દૃષ્ટિથી જોતાં આ મથાળામાં ભૂલ જણાય છે. સત્ય તરફ જવાનો માર્ગ અથવા સત્યનો માર્ગ, આ શબ્દોમાંજ વિરૂદ્ધતા છે. સત્ય કદિ દૂર છેજ નહિ; તો પછી તેના તરફ જવાનો માર્ગજ ક્યાંથી હોય ? એટલે કે એ માર્ગને અવકાશજ નથી. તદ્દુરતદન્તિકે સત્ય તો તમારી પાસેજ છે, બદ્ધે તમે પોતેજ એ છો. તમે તેમાં રહ્યા છો; એટલુંજ નહિ પણ સાક્ષાત્ તમે પોતેજ સત્ય છો. આમ છે તો પછી “ સત્યનો માર્ગ ” એમ ઉચ્ચાર કરવો, એજ વિચિત્રતા છે. ઇશ્વરત્વનું ભાન થવું, દિવ્યતાનું ભાન થવું, એ ચીજ-એ સ્થિતિ, બીજેથી ભ્રષ્ટ આવવાની કે મેળવવાની નથી, એને કાંઈ ઉત્પન્ન કરવાની નથી. એતો છેજ, ઉત્પન્ન થઈ રહેલીજ છે, અને તે તમે પોતેજ છો, માત્ર જે ઇચ્છાઓ-વાસનાઓથી તમે બંધાયે રહ્યા છો, તેના કોકડાને ઉકેલવાનુંજ બાકી છે. જે કરેલું માની લીધું છે તે નથી કર્યું એમ કરવાનું છે. ઇશ્વરને બાણવાને-તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે ખરી રીતે કાંઈજ કરવાનું નથી. માત્ર કર્મની જે બેડી પહેરી છે તેને તોડી નાંખો એટલે પત્યું. સ્થિતિજ ફેરવી નાંખો એટલે તમે પોતે સત્યરૂપ છો; પરંતુ આ બંધનમાંથી મુક્ત થવું એ કેટલાકને ઘણું કઠિન લાગે છે, તેથી કરીને સત્યનો માર્ગ શોધી બાણવા સાડું બંધનમાંથી કેવા પ્રકારે મુક્ત થવું તે વિષે આજે બોલીશું.

જગતની બાળ તોડવા ચત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે. હવે આ બાળ-આ સાંકળો-આ બંધનો કે જેણે તમને બાંધી લીધા તે શું છે ? આજે તમે આ વાત માનો યા ના માનો, અમેરિકનો તથા યૂરોપિયનો આજે આ વાતની ખૂબી જોઈ શકે યા ના જોઈ શકે; પરંતુ સત્ય તો જે છે તેજ છે ! તે કદિ બદલાવાનું નથી. સત્ય એ છે કે તમારાં સર્વ બંધનો, તમારા પ્રેમ, તમારી વાસનાઓ ને ઇચ્છારૂપી સાંકળોથીજ તમે બંધાયેલા છો. એજ તમને બંધનકર્તા છે. એથી કરીનેજ તમે પ્રભુને જોઈ શકતા નથી. આજ કારાગૃહ છે. તમે વાસનારૂપી બંધનથી તેમાં પૂરાએલા છો. એકી સમયે બે ઘણીની નોકરી બની નાજ શકે ! શ્યામજી તથા શયતાન, બન્નેને સાથે લબ્ધ નહિ. દેહના ગુલામ થઈ, દેહમાં મમત્વ રાખી વિશ્વના નિયંતારૂપે કદિ થવાયજ નહિ. સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો એટલેજ વિશ્વના નિયંતા થવું; અને ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ રાખવી એટલે ગુલામગીરીમાં, બંધનમાં, કારાગૃહમાં હાથે કરીને પૂરાઈ રહેવું. દરેક મનુષ્ય કાંઈટ યવા ઇચ્છા રાખે છે, દરેક મનુષ્ય સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઝંખે છે, પેગંબર કે અવતારી પુરુષ થવા મનમાં કામના કરે છે; પરંતુ એવો કોઈ ભાગ્યેજ મળી આવશે કે જે તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાની પ્રિય વસ્તુઓનો ભોગ આપે !

પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં એક મોટો કુસ્તીખાન મલ્લ હતો. તે હજમ પાસે છુંદણું છુંદવવા ગયો ને તેને પોતાના બન્ને હાથ ઉપર મોટા ભવ્ય સિંહની આકૃતિ કાઢવાનું કહ્યું. આ સિંહાકૃતિ કાઢવવાના કારણમાં તેણે કહ્યું કે જ્યારે સૂર્ય સિંહરાશિમાં હતો તે વખત મહારો જન્મ થયો છે, તેથી કરીને મહારા ઉપર તે રાશિની અસર થયેલી છે, ને હું ખડાદર, શૂર ગણાઉં છું. હજમે છુંદણું કાઢવા સોય લીધી ને રહેજ શરીર ઉપર લોકી; પરંતુ આ મલ્લ તે સહન કરી ના શક્યો. એણે હજમને કહ્યું; “ભાઈ ! ઉભો રહે, ઉભો રહે, તું શું કરે છે ?” હજમે કહ્યું:—“કે સિંહની પૂંછડી કાઢવી શરૂ કરી છે.” આ મલ્લ-કહેવાતો મલ્લ-ખરી રીતે તો પીડા ખમી શકતો નહોતો, છતાં તેણે ઢોંગ કરી કહ્યું:—“ભલા માણસ ! તને એટલી ખબર નથી કે હાલના જમાનામાં ફેશનવાળા લોકો પોતાના કૂતરા અને ઘોડાઓની પૂંછડી કાપી નાંખે છે ? માટે પૂંછડી વિનાનો સિંહ કાઢ; કારણ કે તે ઘણો બળવાન જણાશે. પૂંછડીની કાંઈ જરૂર નથી.” હજમે કહ્યું:—“ખડું સાડું, પૂંછડી નથી કાઢતો, પણ હવે તેના બીજા અવયવો કાઢું છું.” એમ કહી પાછી સોય શરીરપર લોકી. આ પણ સહન ના થઈ શક્યું એટલે તે બોલી ઉઠ્યો:—“હવે વળી શું કરે છે ?” હજમે કહ્યું કે “કાન કાઢું છું.” પેલાએ કહ્યું કે:—“ભલા માણસ ! તું તો મૂર્ખોજ છે, એટલી પણ ખબર નથી કે કુતરાના કાન પણ કાપી નાંખાય છે ? કાન વિનાનો સિંહ ઉત્તમ પ્રકારનો હોય છે.” હજમે કાન કાઢવા બંધ રાખ્યા ને બીજા ભાગો કાઢવા શરૂ કર્યા, તો તે દુઃખ પણ તેનાથી સહન ના થઈ શક્યું, એટલે વળી તે બોલી ઉઠ્યો:—“અલ્યા ! હવે પાછું શું કાઢે છે ?” હજમે કહ્યું:—“હવે તો સિંહનો કટિનો ભાગ કાઢું છું.” પેલા બોલ્યો:—“તને કવિતાનું એ જ્ઞાન નથી. ભારતવર્ષના મહાન કવિઓએ સિંહની નાભુક કટિની તો સ્ત્રીઓના તે અંગને ઉપમા આપી છે. તેની કેડ તો માત્ર કહેવાનીજ હોય છે, કારણ કે તે ઘણી પાતળી હોય છે, માટે કેડ કાઢવાની પણ જરૂર નથી.” હજમે છુંદણું છુંદવું બંધ રાખ્યું, સોય ઠેકાણે મૂકી દીધી, ને છેવટે કહ્યું:—“ભાઈ ! આપ પધારો !”

હવે આ મનુષ્ય કે જે પોતે સિંહરાશિમાં જન્મ્યાનું કહે છે, પોતાને મોટો કુસ્તીખાન મલ્લ કહેવડાવે છે, પોતે સિંહ છે એમ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે, ને પોતાના અંગ ઉપર સિંહાકૃતિ કાઢવવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તેમ કરતાં જે દુઃખ સહન કરવું પડે તે ખમવાને તે તૈયાર નથી ! જગતમાં જનસમુદાયનો મોટો ભાગ આવોજ છે. ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાની તેને ઇચ્છા છે, વેદાન્તનો પાર પામવા તે ઉત્કટ ઇચ્છા રાખે છે, સત્યને એક ક્ષણમાં જાણવા ઉત્સુક છે, પૂર્ણતા પામવા-મહાત્મા થવા તે એકે પગે થઈ રહે છે; પરંતુ જ્યારે પોતાના આત્મામાં તે પૂર્ણતાને કોતરવાનો વખત આવે છે ત્યારે તે ટાંકણું સહન કરી શકતો નથી. દુઃખની લાગણી તેનાથી ખમાતી નથી. તે સમયે તે વિચારમાં પડી જાય છે, આનાકાની કરે છે. અર્થાત્ પોતાની ઇચ્છા ફલિભૂત થવા અંગે છે ખરો, પરંતુ તેને માટે જે ભોગ આપવો પડે તે આપવાને તે તૈયાર નથી.

સત્યને જાણવા માટે, દિવ્યતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે, તમારી ઠંડાલામાં ઠંડાલી-પ્રિયમાં પ્રિય ઇચ્છાઓને વિંધી નાખવી પડશે. ઠંડાલામાં ઠંડાલી ઇચ્છાઓ-પ્રિય લાગતાં બંધનો તમારે તોડી નાખવાં જોઈએ. દેહમાંની વાસનાઓ, જગતની જાળો તોડી ફેડીને દૂર નાખી દેવી જોઈએ. તમારે પવિત્ર થવાને માટે, તમોને અધમાવસ્થામાં લઈ જનાર-અધોગતિએ પહોં-

આડનાર તમારી વિષય વાસનાઓથી તમારે સ્વતંત્ર થવું જોઈએ. લોગ આપ્યા વના ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવો કઠિન છે. લોગ આપ્યા સિવાય તમારો સ્વાત્મ હક્ક પાછો મેળવી શકાશે નહિ. જગતમાં પવિત્ર મનવાળા, પવિત્ર હૃદયવાળા મનુષ્યો જ સુખી છે; કારણ કે તેમને જ પ્રભુ મળે છે. તેમને જ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. હૃદયની પવિત્રતા એ શું છે ? હૃદયની પવિત્રતા એટલે દેહાત્મક પાપોથી દૂર રહેવું; એટલું જ નહિ પણ તેમાં ઘણો અર્થ રહેલો છે, તેમાં ઘણું ગુહ્ય રહેલું છે. આજ આ વાત મનમાં ઉતરે-પસંદ પડે ત્યાં ના પડે, પણ એક દિવસ એવો આવશે જ કે જ્યારે તમને આ વાત સત્ય લાગશે અને મનમાં ઉડી ઉતરશે. દરેક પ્રકારની મમતા-પછી તે ઘર ઉપર હો કે પોતાની ઘડીઆળ ઉપર હો, કૂતરા ઉપર હો કે માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રાદિક ગમે તેના ઉપર હો; પરંતુ જેને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છા છે, જે મનુષ્ય આ ક્ષણે જ સંપૂર્ણ સત્ય જાણવા ઇચ્છે છે, તેને તો તે મમતા અધોગતિએ પહોંચાડનારી-નખળી પાડનારી જ છે. જગતના પદાર્થોના મોહથી છુટા થવું-સ્વતંત્ર થવું, એતું જ નામ અંતઃકરણની પવિત્રતા; એતું જ નામ ત્યાગ. આવી પવિત્રતાથી જ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.

જૂતાં પુરાણોમાં એટલાન્ટાની એક સુંદર વાત છે. એટલાન્ટાને એક બળવાન મનુષ્યની સાથે દોડવાની શરત થઈ હતી. દોડવામાં એટલાન્ટા સર્વથી આગળ નીકળી જતી હતી; પરંતુ એક જણે દોડવાની શરતમાં એટલાન્ટાને કેમ જીતાય તે વિષે પોતાના પ્રિય દેવ જ્યુપિટરની સલાહ લીધી. દેવે તેને વિચિત્ર સલાહ આપી કહ્યું કે, જે રસ્તા ઉપરથી દોડવાનું હોય તે આખે રસ્તે નાના નાના સોનાના કડકા પાથરી રાખ. ધ્યાન રાખો કે પોતાનો પ્રિય ભક્ત શરતમાં એટલાન્ટાને જીતી જાય તે માટે આ વિના બીજી યુક્તિ જ તે દેવની પાસે નહોતી; કારણ કે એટલાન્ટાને એક મહાન દેવતા તરફથી વરદાન મળેલું હતું કે જેથી તે આખા વિશ્વમાં સર્વથી બળવાન ને ત્વરિત ગતિવાળો હતી. જ્યુપિટરના ભક્તે આખે રસ્તે સોનું વેર્યું અને એટલાન્ટાને દોડવાની શરતનું કહેણ મોકલ્યું. બંનેએ દોડવું શરૂ કર્યું. આ મનુષ્ય એટલાન્ટાના કરતાં ઘણો નખળો હતો તેથી એટલાન્ટા ક્ષણ વારમાં તેનાથી આગળ નીકળી ગઈ; પરંતુ રસ્તામાં સુવર્ણની ઈંટો પડેલી દીડી ને પેલા મનુષ્યને કાંઈ દીડો નહિ, એટલે તેણે પેલી ઈંટો ઉપાડી લેવા માંડી. એટલાન્ટા આમ સોનું લેવા ઉભી રહી એટલામાં પેલો ભક્ત આગળ નીકળી ગયો, વળી ક્ષણ માત્રમાં તેણે તેને પકડી પાડ્યો. પરંતુ રસ્તાની ડાબી બાજુ ઉપર સોનાની ઈંટો ભેઈ તેથી તે ત્યાં જઈ તે લેવા લાગી. આ દરમિયાન પેલો ભક્ત આગળ નીકળી પડ્યો. એટલાન્ટાએ તેને ફરીથી પણ પકડી પાડ્યો. વળી અહીં સોનાની બીજી ઈંટો ભેવામાં આવી એટલે પાછી તે ઉપાડી લેવાને થાલી, દરમિયાન પેલો આગળ નીકળી પડ્યો. એમ છેક શરતના અંત સુધી આવ્યું. એટલાન્ટા પાસે હવે સોનાનો મોટો ગાંસડો થઈ ગયો હતો તેથી ભાર ઉચકો આગળ નીકળી જવું કઠિન થઈ પડ્યું, અને અંતે પેલો ભક્ત જીતી ગયો. જેટલું સુવર્ણ એટલાન્ટાએ એકઠું કર્યું હતું તે સર્વ પેલા ભક્તને મળ્યું અને તે પોતે પણ તેને મળી. આથી એ ભક્તની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ.

જનસમુદાયમાંથી જે મનુષ્યો સત્યના માર્ગે જવા ઇચ્છા રાખે છે, તેમાંના ઘણાખરાઓની સ્થિતિ પણ એટલાન્ટાના જેવી જ છે. સત્ય માર્ગ પકડતાંની સાથે જ દરેક પ્રકારની અધમ તૃષ્ણા-લાલસા સામી આવી ઉભી રહે છે. તેને લઈ લેવા તમો ઉભા રહો છો; પરંતુ જે ક્ષણે

તેને ઉપાડી લેવા જાઓ છો, જગતની તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવા જાઓ છો; તેજ ક્ષણે પાછળ પડી જાઓ છો, લવાટવીમાં ગોથાં ખાઓ છો, કરવાનાં કામ મુદતવી રાખો છો, થોભી જાઓ છો, અને તેજ ક્ષણે તમે સર્વસ્વ ખુઓ છો ! ! 'ઓ મનુષ્યો ! જગતની જાળથી-મોહ-લાલસા, તૃષ્ણાથી સાવધાન રહો; જડવાદથી સાવધાન રહો ! સત્ય વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત કરો અને જગતનાં ઐહિક સુખો પણ ભોગવો, એ બંને વાર્તા એક સાથે બનેજ નહિ. જગતનાં સુખોમાં લપટાયા તેજ ક્ષણે સત્ય હાથમાંથી છુટી જશે, સત્ય આગળનું આગળ જતું રહેશે. તમે જાણો છો કે 'રામ' આજે તમને જે સત્ય છે તે કહે છે. ઘણા ઘણા મનુષ્યો 'રામ' પાસે આવીને વારંવાર એજ કહે છે કે અમને સાક્ષાત્કાર કરાવો, અમારે સાક્ષાત્કાર કરવો છે. હા ! આ ક્ષણેજ સાક્ષાત્કાર થાય, પણ તમારી મોહજાળ તોડી નાંખો; તેમજ ઇર્ષ્યા, તિરસ્કાર વગેરે વૃત્તિઓથી મુક્ત થાઓ. ઇર્ષ્યા, તિરસ્કાર શું છે ? માત્ર અધો-મુખી વાસના, તૃષ્ણા, મોહ એજ છે. જ્યારે આપણને ખીજી કોઈ બાબતમાં મોહ હોય છે, ત્યારે જ આપણે ખીજા કોઈનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ. આથી પ્રશ્ન થશે કે અમે અમારી સંતતિ, ભાઈ, ભાંડુ, પતિ, પત્ની વગેરેનો ત્યાગ કેવા પ્રકારે કરીએ ? પરંતુ એ તમારે પોતાનેજ જાણવું છે કે તે કેમ થઈ શકે ? સત્ય વાત તો એજ છે કે એક જે સત્ય છે તેજ ઇશ્વર છે, તેનેજ પિતા ગણો, માતા ગણો, સ્ત્રી, શુરૂ, પિતામહ, ઘરખાર વગેરે, સર્વસ્વ માત્ર તેનેજ ગણો. દરેક પદાર્થ ઉપરથી મોહ કાઢી નાંખો, ને માત્ર એકજ વસ્તુ ઉપર એકાગ્ર દૃષ્ટિ રાખો. એકજ સત્ય-દિવ્ય જ્યોતિ ઉપર નજર રાખો ! એટલે તેજ ક્ષણે તમને સાક્ષાત્કાર થશે.

હિંદુસ્તાનની ભાષામાં એક સુંદર ગીત છે; પરંતુ તે અહીં ગાઈ સંભળાવવાની આવક્રા નથી. તેનો સારાંશ એ છે કે જો સત્ય માર્ગે પગતાં, સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરતાં પિતા આડે આવે તો તેને નહિ ગણકારતાં તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરો. જેમ હિંદના નરરત્ન, ભક્તશૂર પ્રહલાદે કયું હતું તેમ. વળી જો માતા સત્યના સાક્ષાત્કારમાં વચ્ચે આવે તો તેનો ત્યાગ કરો. નવસંહિતા આમ કહે છે. હિંદુઓનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં માતાપિતાનો આમ ત્યાગ કરવા કહેલું નથી; પરંતુ માતાપિતાપર સત્યને માટે પ્રેમ રાખો. સત્યના માર્ગે જતાં જ્યાં સુધી માતાપિતા આડે ના આવે, ખલેલ ના પહોંચાડે ત્યાં સુધી તેમને માન આપો, તેમના ઉપર પ્રેમ રાખો. જો સત્ય તરફ જતાં ભાઈ આડે આવતો હોય તો જેમ બિલીષણે રાવણનો ત્યાગ કર્યો તેમ તમે પણ ભાઈનો ત્યાગ કરો. પત્ની વચ્ચે આવતી હોય તો યોગીરાજ ભર્તૃહરી માફક સ્ત્રીને અજાગી કરો. જો પતિ આડે આવે તો મીરાંબાઈ માફક પતિનો સંગ ત્યજો. જો શુરૂ-ધર્મશુરૂ સત્યના સાક્ષાત્કારમાં બિશ્વેષ નાંખે તો તેને પણ દૂર કરો, જેમ ભીષ્મપિતામહે કયું હતું તેમ; કારણ કે તમારો ખરો સંબંધી, ઇષ્ટમિત્ર માત્ર સત્યજ છે. તે સિવાય કોઈ છેજ નહિ. ખીજાં સર્વ સંબંધીઓ, મિત્રો વગેરે ક્ષણિક છે-નાશવંત છે; પરંતુ સત્ય હરદમ તમારી પાસે છે. સત્ય તમે પોતેજ છો. માતાપિતા, સ્ત્રી, સંતતિ, મિત્ર વગેરે સર્વ કરતાં સત્ય તમારૂં પાસેમાં પાસેનું સંબંધી છે; માટે સર્વ કરતાં સત્યને વિશેષ માન આપો.

હિંદુસ્તાનના એક રાજાની જીંદગીનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત છે. તે સત્યને માર્ગે ચાલતો હતો. હિમાલયના ખરફથી ઢંકાયેલા પવેતના શિખર ઉપર તે પોતાનું શરીર યોગાગળા

જતો હતો. તેના વિષે વાત લાંબી છે. સંપૂર્ણ વાત રામને કરવાની જરૂર નથી. કોઈક કારણને લઈને તે રાજા પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓની સાથે હિમાલયના શિખર ઉપર જતો હતો. વાત એવી છે કે રાજા સત્યને માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો, સત્યની શોધમાં જતો હતો. સર્વથી આગળ પોતે ચાલતો હતો. તેની પાછળ તનાથી નાનો ભાઈ ચાલતો હતો. ને તેની પાછળ તેનાથી ન્હાનો ભાઈ ચાલતો હતો. એમ ક્રમ વાર બધા ચાલતા હતા. આ સર્વ ભાઈઓની પાછળ આ રાજાના સ્ત્રી ચાલી આવતી હતી. રાજાની દૃષ્ટિ પોતાના લક્ષ્ય બિન્દુ ઉપર હતી અને તે આગળ ચાલ્યો જતો હતો. તેવામાં પોતાની સ્ત્રીને પાછળ રુદન કરતી ચાલી આવતી તેણે સાંભળી. તે અથડાતી, પીટાતી ચાલી આવતી હતી; કારણ કે તે તેની પાછળ પાછળ ચાલી શકતી નહોતી. તે થાકી ગઈ હતી ને મરણ-શરણ થાય એમ હતું; તેથી રુદન કરતી હતી. છતાં રાજા પાછું વાળી જોતો પણ નથી; પરંતુ સત્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી, સ્ત્રીને ત્વરાથી સાથે આવી પહોંચવા કહે છે. સ્ત્રી રાજાથી થોડાક જ કદમ દૂર છે; પરંતુ તે તેને પહોંચી શકતી નથી. સત્યથી એક ડગલું પણ પાછા હટવું એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. રાજા યુધિષ્ઠિર સત્યથી પાછો ફરે એમ નહોતું. સ્ત્રી લથડે છે, પડે છે, પરંતુ સ્ત્રીને ખાતર રાજા સત્યનો માર્ગ છોડી વળતો નથી. પૂર્વ જન્મોમાં અનેક સ્ત્રીઓ તમારે થઈ ગઈ છે, ને જો હવે તમારા પુનર્જન્મો થાય તો બીજી કેટલી પરણશે, તે બાણી શકાય તેમ નથી. કેટલાંએ સગાંસંબંધી થશે ને થયાં હશે; પરંતુ આ સગાંસંબંધીઓની ખાતર સત્યથી પાછું પગલું ભરવાનું નથી. આગળ ચાલ્યા જાઓ. કશાથી પણ પાછા પડો નહિ, પાછું પગલું ભરશો નહિ. સ્ત્રી કરતાં સત્યને વધારે મ્હાઓ. દિવ્યતાને વધારે પૂજો. આ વાત મનુષ્ય માત્રને માટે છે. સત્ય, દિવ્યતા, સર્વ કાળને માટે એક જ છે, ને શાશ્વત છે; જ્યારે જગતની જાણે ક્ષણિક છે. એક સિદ્ધાન્ત સ્મરણમાં રાખો કે જે તમારા ભલા માટે છે, જે ખરેખરી રીતે તમારે માટે ભલું છે, તે તમારી સ્ત્રી અને સંબંધીઓ માટે પણ ભલું જ છે. જો તમને લાગે કે તમારી સ્ત્રીથી જુદા રહેવામાં, દૂર રહેવામાં તમને લાલ છે, તો તમારી સ્ત્રીને પણ તમારાથી દૂર રહેવામાં લાલ જ સમાયેલો છે. આ એક નિયમ છે, સિદ્ધાન્ત છે. જે દિવ્યતા, સત્ય તમારી અંદર રહેલું છે તે જ સત્ય તમારી સ્ત્રીમાં પણ બ્યાપ્ત છે. યુધિષ્ઠિર રાજાની સ્ત્રી પડી ગઈ, પણ રાજા તો આગળ જ ચાલે ગયો, ને પોતાના બ્રાતાઓને પાછળ પાછળ, ચાલ્યા આવવા કહ્યું. તે ભાઈઓ પણ કેટલોક સમય તો તેની પાછળ પાછળ દોડ્યા, પણ પછી કનિષ્ઠ બ્રાતા થાકી જઈ લંડીયાં ખાવા લાગ્યો તેથી ખુબ પાડી બોલ્યો:--“ હે બન્ધુ યુધિષ્ઠિર ! હે ન્યેષ્ઠ બ્રાતા ! હું મરણને શરણ થાઉં છું માટે ઉગારો, બચાવો. ” પણ રાજા સત્ય ઉપરની દૃષ્ટિ છોડતો નથી, એ તો આગળ ને આગળ ચાલ્યો જ જાય છે. માત્ર કનિષ્ઠ બંધુને કહે છે કે:--“ ધૈર્ય રાખ, હિમ્મત રાખ, ને થોડું છેટું છે તે દોડીને આવી પહોંચ. ” પરંતુ હાથ ખેંચી સાથે લઈ જવા એક ડગલું પણ પાછો હટતો નથી. ધસ્યો ધસ્યો ચાલ્યો જ જાય છે. કનિષ્ઠ બ્રાતા મરણ પામે છે. થોડીવારમાં બીજો બન્ધુ લથડે છે, ને તે પણ સહાયતા માટે ખૂમ પાડે છે; પરંતુ ન્યેષ્ઠ બ્રાતા યુધિષ્ઠિર ખુબ ફેરવતો નથી. આ પ્રમાણે સર્વ બ્રાતાઓ મરણ પામે છે, પરંતુ રાજા ચળ્યો નહિ. એક પગલું પણ પાછો હટ્યો નહિ. સત્ય માર્ગ જ ચાલ્યો ગયો. પછી જ્યારે રાજા સત્યના શિખરે પહોંચ્યો, પોતાના લક્ષ્યબિન્દુએ પહોંચ્યો, ત્યાં પરમાત્માએ પોતે સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં. સત્ય સાકારરૂપે સમક્ષ આવી ઉભું રહ્યું. ભાઈબલમાં જેમ આપણે વાંચીએ છીએ કે પ્રભુએ

કબુતરના રુપે દર્શન દીધાં તેવીજ રીતે સત્ય સાક્ષાત્ આવી ઉભું રહ્યું. પ્રભુએ રાજાને આ દેહેજ સ્વર્ગમાં આલ્યા જવાને કહ્યું. બાઈબલમાં પણ જોઈએ છીએ કે કેટલાંક મનુષ્યોને પ્રભુએ જીવતાં સ્વર્ગમાં લઈ લીધાં હતાં, તેમજ રાજાને પ્રભુએ કહ્યું. રાજાએ પોતાની જમણી બાજુ તરફ દૃષ્ટિ કરી તો એક કુતરો સાથે જોયો, તેથી રાજાએ કહ્યું:—“ હે પ્રભુ ! પરમાત્મા ! સત્ય સ્વરૂપ ! જે સ્વર્ગના શિખરે મહાને મોકલવો હોય, તો આ કુતરાને પણ મહારી સાથે આવવા દો. ” વાત આગળ ચાલે છે કે ઇશ્વરે—સત્યે કહ્યું કે; “ એ બંને નહિ. સ્વર્ગના શિખરે જવાને કુતરો લાયક નથી; કારણ કે તેને હજી અનેક જન્મો લેવાના છે, મનુષ્ય યોનિમાં હજી તેને જન્મવાનું છે, ને ત્યાં સત્ય માર્ગે જીવન ગાળવાનું છે, ત્યાર પછીજ એ ત્યાં આવી શકે. હાલ તો માત્ર તુંજ આ દેહે સ્વર્ગમાં જઈ શકે તેમ છે.” રાજા કહે છે:—“હિ સત્ય ! હે ઇશ્વર ! હું અહીં કાંઈ સ્વર્ગના સુખ માટે આવ્યો નથી. હું તો તારે માટે આવ્યો છું; માટે જો મને સ્વર્ગના ઉચ્ચ શિખરે લેઈ જવો હોય તો આ શ્વાનને પણ સાથે આવવા દેવો જોઈએ. મહારી સ્ત્રી મહારી સાથે આવી ના શકી, સત્ય માર્ગમાં તે ચળી, લથડી. બન્ધુઓ પણ સાથે રહી ના શક્યા, તેઓએ પણ મહાને ત્યજી દીધો, મોહને વશ થયા; પરંતુ માત્ર આ શ્વાનજ એકલો મહારી સાથે રહ્યો, તેણે મને છોડ્યો નહિ. તે માત્ર મહારા દુઃખનો ભાગીયો થયો. કલહ કંકાસની વૃત્તિઓનાં પરસ્પર યુદ્ધ ઈર્ષ્ય સમયે તેજ મહારી સાથે રહ્યો છે.” જે મહારા દુઃખોમાં એ ભાગીયો થયો છે, તો પછી મહારાં સુખોમાં—સ્વર્ગનાં સુખોમાં એ શા કારણથી ભાગીયો ના થાય ? જે આ શ્વાનને મહારાં સુખોમાં ભાગીયો નહિ કરો તો તમારા સ્વર્ગની મને દરકાર નથી. શ્વાન મહારી સાથે ના આવે તો સ્વર્ગનું પછી મહારે કાંઈ પ્રયોજન નથી. ”

વાત આગળ ચાલે છે. સાકાર સત્ય અથવા ઇશ્વરે કહ્યું કે; “ હે સુધિષ્ઠિર રાજા ! બીજું કાંઈ વરદાન માગ ! શ્વાનને સાથે લેઈ લેવાનું ના કહે. ” રાજા કહે છે; “ હે બ્રહ્મા ! અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. તમે સત્ય કે ઇશ્વર નથી. તું કોઈ પિશાચ હશે ! સત્ય, ઇશ્વર તો તું હોઈજ ના શકે ? કારણ કે જો તમે સત્ય—ઇશ્વર હો તો તમારી સમક્ષજ અન્યાય શા સારૂ થવો જોઈ એ ? જે માત્ર હુંજ એકલો સ્વર્ગનાં સુખનો ભોક્તા થાઉં, તો શ્વાન તરફ અન્યાય થાય. જે શ્વાને મહારાં દુઃખોમાં ભાગ લીધો છે, તેને તમે મહારાં સુખોમાં ભાગ લેવા ના કહો, તો તમે સાકાર સત્ય યા ઇશ્વર હોઈજ ના શકો. ” વાત આગળ ચાલે છે કે આ ઉપરથી સત્ય યા ઇશ્વર પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશ્યા, અને જે શ્વાન જણાતો હતો તે શ્વાન જણાયો નહિ; પરંતુ સ્ત્રી પોતેજ સાક્ષાત્ જણાયા. રાજાની આ પ્રમાણે પરીક્ષા—કસોટી થઈ, ને અંતે કસોટીમાં રાજા પાર ઉતર્યો.

આ પ્રમાણે સત્યને માર્ગે ચાલવાનું છે. તમારું ઠંડાલામાં ઠંડાણું, પાસેમાં પાસેનું સગું—સંબંધી, સત્યને માર્ગે ચાલતાં સાથે ના ઉભું રહે તો તેમને સંબંધીઓ કે મિત્રો તરીકે કોઈ દિવસ માનશેજ નહિ. જે માત્ર શ્વાન સરખો પણ સત્યને માર્ગે સાથે રહે તો તેજ તમારો પાસેમાંનો પાસેનો સગો છે એમ સમજાશે. આ રીતે સત્યના બિન્દુથી જોઈનેજ મિત્રોની પસંદગી કરજો. દૂષ્ટ વાસના,, મલિન વાસનાને ઉત્તેજીત કરતા મિત્રો તરફ લક્ષ ના આપશો; તેમને દુશ્મન ગણશો. જે તેમને મિત્ર ગણશો તો તેમની સાથે તમે પણ દુઃખ અને દરિદ્રતા વગેરે ભોગવશો.

એક હિન્દુ શાધુની વાત છે કે તે બૂખ્યો—હુધાતુર રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો અને હિન્દુ—

સ્થાનમાં તો તમે જાણો છો કે કેટલાક સાધુ પુરૂષો ક્ષુધા લાગે છે ત્યારેજ પર્વતો ઉપરથી ઉતરી આવી રસ્તાઓમાં ફરે છે. કવચિત્જ રસ્તામાં તો નીકળે છે. ઘણું ખર્ચ તેઓ શહેર ખંડાર જંગલોમાંજ રહે છે ને ત્યાં ધર્મચરણું ધ્યાન ધરે છે. હવે આ સાધુને ક્ષુધા લાગી હતી. તેને અન્ન મળ્યું તે ખાધું. જો રામ પણ કાંઈ ખાતો હોય તો તે તમે દુરગુજર કરશો. ત્યાં એક નવચૌવના સ્ત્રી આવી ખેંચી ને સ્વાદિષ્ટ લોજન લાવી. સાધુએ પાસેના કપડામાં ટુકડો રોટલો લીધો ને લઈને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. ટુકડા રોટલાને પાણીમાં ઘોળ્યો ને ખાઈ ગયો. બીજે દિવસે પાછો સમયસર તે સાધુ શેરીઓ ને મોડોક્ષામાં નીકળ્યો. પેલીજ સ્ત્રીએ આવીને પાછું કંઈ સાડું મિષ્ટાન્ન આપ્યું. સાધુ તે પછી પાછો જંગલમાં ગયો ને ત્રીજે દિવસે પણ એ પ્રમાણે ચાલ્યો. તે દિવસે પણ તે ખાઈ રોજ કરતાં ઉત્તમ અન્ન લાવી અને તે અન્ન સાધુને આપતાં આપતાં “સાધુ પુરૂષ ! તમારી રાહ જોઈ જોઈને મહારી આંખો તણાઈ ગઈ. આપની આંખોએ મ્હને મોહ લગાડ્યો છે !” આ શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા. સાધુ ચાલ્યો ગયો ને બીજે ઘેર ભિક્ષા કરીને પછી જંગલમાં ગયો. ત્યાં જઈ નદીમાં પેલી નવચૌવના સ્ત્રીએ આપેલું અન્ન જળમાં ફેંકી દીધું ને બીજે દિવસે શું કર્યું કે મોટા લોહાના સોયા ઘણા ધગધગતા ઉના કર્યા, ને તે વડે પોતાનાં ચક્ષુ ફેંકી નાંખ્યાં અને તે ડોળા કાઢી લઈ કપડામાં વીંટી દીધા. પછી એક લાકડીના આધારથી ઘણી મુશીબતે તે શેરીમાં ગયો. ત્યાં એ સ્ત્રી ઘણી ઉત્સુક થઈ સાધુની રાહ જોતી ઉભી હતી. સાધુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો; પરંતુ તેણે દૃષ્ટિ પૃથ્વી ઉપર રાખી હતી, તેથી તે સ્ત્રીને તેની સ્થિતિ શી છે, તે ખબર ના પડી. પણ ન્યારે તે સ્વાદિષ્ટ અન્ન લઈને આવી તે વખતે સાધુએ પોતાની આંખના જુદા કણકા લીધેલા ડોળા તેની તરફ ધરી કહ્યું; “હે માતા ! આ આંખો લેઈ લે ! આ ચક્ષુએ તને મોહિત કરી છે, તો તે ચક્ષુઓ તારી પાસે રાખવા તારે અધિકાર છે. માતા ! ચક્ષુઓ તારે જોઈતાં હતાં તો હવે લે, એના ઉપર પ્રેમ કર, તેનો ઉપયોગ કર, તારી નજરમાં આવે તે આ ચક્ષુઓને કર, પણ દયાની ખાતર, પ્રભુની ખાતર મ્હને મહારા માર્ગમાંથી ચલાયમાન કરીશ નહિ. સત્યના માર્ગમાંથી મ્હને લથડાવીશ નહિ.” આ ઉપરથી એ સમજવાનું છે કે જો ચક્ષુઓ-આંખો, સત્ય માર્ગે જતાં નડતર કરતી હોય તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. આત્મા અધિકારમાં ડુબી જાય, તેના કરતાં શરીરને પ્રકાશ નાહીમળે તો વધારે સાડું. એજ ખરો રસ્તો છે. સાક્ષાત્કાર કરવામાં જો ચક્ષુ નડતાં હોય તો તે ફેંકી નાખો. જો કર્ણથી મોહ પામતા હો તો તે કાપી નાંખો. સ્ત્રી, ધન, માલમિલકત જે કાંઈ નડતું હોય તેનો ત્યાગ કરો. જેવી રીતે સ્ત્રી તથા સગાં-સંબંધી ઉપર પ્રેમ રાખો છો, તેવીજ રીતે સત્ય ઉપર પ્રેમ રાખો. જેટલા ઉત્સાહથી સ્ત્રીને અંખો છો, તેટલાજ ઉત્સાહથી દિવ્ય પ્રેમ અથવા આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે અંખતા રહો. અરે ! જેટલો પ્રેમ સ્ત્રી ઉપર દેખાડો છો તેથી અડધો પણ પ્રેમ પ્રભુ ઉપર હોય તો તેજ ક્ષણે સત્યનો તમને સાક્ષાત્કાર થશે. ધર્મચરણો સાક્ષાત્કાર કરી સત્ય માર્ગે પળી, સામે આવી ઉભી રહેતી લાલચો દૂર કરી શકશો. સામાન્ય લાલચોથી દૂર રહી એમના ઉપર જય મેળવશો તો શું જણાશે ? સત્યનો રસ્તો ખડખડો નહિ લાગે, સુંદરતા વિનાનો નહિ જણાય. સત્યનો માર્ગ સોયના છેડા કરતાં પણ સાંકડો કહેવાય છે. વેદોમાં કહેલું છે કે સત્યનો માર્ગ અસ્તાની ધાર કરતાં પણ સાંકડો ને તીક્ષ્ણ છે; પરંતુ આ પૂર્ણ સત્ય નથી. શરૂઆતમાં તે રસ્તો સાંકડો લાગે છે, તીક્ષ્ણ લાગે છે; પરંતુ સામાન્ય લાલચો ઉપર ન્યારે જ્યંબંત

નીવડો ત્યારે રસ્તો આશ્ચર્ય સાથે મુંદર લાગશે. રસ્તો અતિ સુગમ થઈ પડશે. સર્વ પ્રકૃતિ તમારી મદદે આવેલી જણાશે. સર્વ વસ્તુઓ તમારી તરફેણમાં આવીને ખડી થશે. આ લાલચો, મુશીબતો, નડતરો, કલહો અને વિરૂદ્ધતાજ માત્ર તમને રોકી રાખે છે. એજ તમને માત્ર ભયભીત કરે છે; પરંતુ ખરી રીતે તેઓ તમને ઈબ્બ કરતાં નથી. જો તમે તેમના તરફ દૃઢતાથી જોઈ રહો, તેમનેજ જો ભયભીત કરો, તો જણાશે કે કઈનતા માત્ર ઉપર ઉપરનીજ હતી. સર્વ પ્રકૃતિ : તમારી બાજુમાં આવી ઉભી રહેશે. અખિલ વિશ્વ તમારા નોકર થઈ રહેશે, આ સ્થિતિ જરૂર થશે.

એક હિન્દુ (રામાયણ) શાસ્ત્ર જે હિંદુસ્તાનની ઇલીયડ કહેવાય છે. જેમાં જગતના નહિતો હિંદુસ્તાનના એક મહાન શૂરવીર રામની વાત લખેલી છે. તેમાં કહ્યું છે કે જ્યારે રામચંદ્રજી સત્યની શોધમાં નીકળી પડ્યા, ત્યારે સર્વ પ્રકૃતિએ દાસત્વ સ્વીકાર્યું હતું. એમાં લખ્યું છે કે વાનરોએ લશ્કર પુરું પાડ્યું, ખીરકોલીઓએ શ્વેતખંધુ રામેશ્વરનો પુલ બાંધવામાં મદદ કરી, રાજહંસો રામના દુશ્મનોનું નિકંદન કાઢવા મદદે આવી પહોંચ્યા, પાપાણુ પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી ગયા, તેમને સમુદ્રના જળમાં નાંખ્યા તે વખતે ડૂબી જવાને બદલે તેમણે કહ્યું કે: “સત્યને માટે, સત્યવાદીના કાર્યના વિજય માટે અમે ડૂબી નહિ જતાં તરીશું.” પવન અને વાયુ, અગ્નિ, મરુત વગેરે સર્વ રામની મદદે ખડું રહ્યું હતું. ઇંગ્રેજોમાં કહેવત છે કે, “વાયુ સમુદ્રનાં મોજાં હરદમ શૂરાને માટેજ છે.” શરૂઆતની કહેવાતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા આગ્રહથી મંડીએ છીએ ત્યારે સર્વ પ્રકૃતિ આપણી તરફેણમાં ઉભી રહે છે. શરૂઆતમાંજ જો લાલચોના યુદ્ધમાં જીત મેળવશો તો પ્રકૃતિ તમારું દાસત્વ સ્વીકારશે. સત્યને માટેજ આગ્રહ રાખો એટલે તમને જણાશે કે તમે આ સામાન્ય સાધારણ જગતમાં વસતા નથી. જગત ચમત્કારથી પૂર્ણ લાગશે, સર્વત્ર ચમત્કારજ જણાશે અને પછી જો દેવો તમને સહાય ના થાય તો તેમનાં દુર્ભાગ્યજ સમજવાં. પ્રકૃતિ ઉત્સુકતાથી વિશ્વના નિયંતાની રાહ જુએ છે. તમેજ વિશ્વના નિયંતા છો. અખિલ વિશ્વના ધણી તમેજ છો; પરંતુ માત્ર જો સત્યને પકડી રહો, તોજ.

હવે રામ જગતના એક મહાપુરૂષ બંદે અખિલ વિશ્વના મહાત્માની વાત કહી આ વિષય સમાપ્ત કરશે. એ મહાત્માનું નામ શમ્સેટપ્રીજ છે. આ પુરૂષનો જન્મ વિચિત્ર સંયોગોમાં થયો હતો. વાર્તા સત્ય હો યા અસત્ય હો, આપણે એ સંબંધે કાંઈ લેવા દેવા નથી, પરંતુ તેમાં કાંઈ સત્ય તો હોવુંજ જોઈએ. તેના બાપ ઘણોજ નિર્ધન હતો ને તેણે પોતાનું સર્વ જીવન ઈશ્વરભક્તિમાંજ ગાળ્યું હતું. તે પોતાના દેહના જન્મનું ભાન પણ ભૂલી ગયો. પોતે જગતમાં છે એજ ભૂલી ગયો. તેને મન ‘જગત’ એવું કાંઈ હતુંજ નહિ. પ્રભુ, પરમાત્મા, દિવ્યતા, પોતેજ હતો. જ્યારે મનુષ્યની રંગે રંગમાં, રુંવાટે રુંવાટામાં એકજ વિચાર સ્થિર હોય છે, પ્રભુનુંજ નિરંતર ધ્યાન રહે છે, ત્યારે તેના શરીરના પ્રત્યેક છિદ્રમાં પ્રભુ ને પ્રભુજ જણાય છે. એમ કહેવાય છે કે તે જ્યારે ખંધાર ફરવા નીકળતો ત્યારે લોકો તેના શરીરમાંથી નીકળતા. “હું પરમાત્મા છું, અહં ब्रह्मास्मि, शिवोहं शिवोहं” ના સુસ્વર સાંભળતા. આ ગાન તેના મુખ ઉપરનું ગાન “અનલ હક્ક, અનલ હક્ક” એજ હતું. સામાન્ય જનસમાજ તેની આસપાસ વિંટળાઈ વળતો ને તેને મરણશરણ પહોંચાડવા તૈયાર થતો; કારણ તેને તેઓ નાસ્તિક ગણતા હતા, અને કહેતા કે એ પોતે પ્રભુ છે એમ શા સાડ કહે છે ? પરંતુ તેને મન શરીર એ શરીર નહોતું, જગત જગત નહોતું, પોતેજ માત્ર સર્વવ્યાપી હતો. “અનલ હક્ક” એ શબ્દો મુખેથી ઉચ્ચારતા તેનું પણ તેને ભાન નહોતું. તે માત્ર પ્રભુમયજ હતો અને “અનલ હક્ક” ના શબ્દો માત્ર નિદ્રામાં જેમ ધોરણ બોલે છે તેમ

નીકળતા હતા. છતાં લોકો તો તેનું મૃત્યુ લાવવા ઇચ્છતા હતા. તેને એ બાબતમાં કાંઈ પરવા નહોતી. કોને મારવાનો હતો ? દેહનું મરણ આણે; પરંતુ તેને મન તો દેહ જેવું કાંઈ હતુંજ નહિ. તેના દેહને મારે તેથી તેને દુઃખ શું થવાનું હતું ? એમ કહેવાય છે કે આ મહામાને શૂળી ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યો; પરંતુ શૂળી ઉપર ચડતાં મહાત્માનું મુખાર-વિંદ સ્મિત કરી રહ્યું હતું. પ્રત્યેક રૂંવાટામાંથી “અનલ હલ્લ” સંભળાતું હતું. દેહની સાથે તેને કાંઈ લેવા દેવા નહોતી. આ પ્રમાણે સત્યને માટે દેહનો ત્યાગ કરવો પડે તોતેની પણ દરકાર કરવી જાઈએ નહિ; અને એમ થયું એટલે આ એકજ બાકી રહેલી જગતમાંની આસક્તિ તૂટી જાય છે. આમ કરવાને બદલે, જગતની આસક્તિને માટે સત્યનો ત્યાગ કરવો એ કેવું વિચિત્ર છે ! હવે આ મહાત્મા શૂળી ઉપર ચડ્યો ને તેનો દેહ પડ્યો તે સમયેદેહ-માંથી રક્ત વહેવા માંડ્યું ને તેનાં બિન્દુઓ નીચે જમીન ઉપર પડ્યાં. વાતમાં કહ્યું છે કે આ બિન્દુઓને એક કુમારિકાએ એકઠાં કરી ભરી લીધાં. આ કુમારિકા પણ તે સાધુના મતની અને સિદ્ધાન્તનીજ હતી. તે એ રક્ત પી ગઇ અને તેથી કરીને તેને ગર્ભ રહ્યો. આ વાત સત્ય હો, વા અસત્ય હો; આપણે તેની સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. વેદાન્તની દ્રષ્ટિએ, કાઈસ્તનો જન્મ પણ વિચિત્ર પ્રકારે, વિના પિતાએ થયો હોય, થઈ શકવાનો સંભવતો હોય, તો આ પણ બનવા ભેગ છે; કારણ આ મહાત્મા પણ કાઈસ્તથી ઉતરતો નહતો. ઉતરેો ઘણી બાબ-તોમાં તેનાથી ચઢીયાતો હતો. આ કુમારિકાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. આ પુત્રનું જીવન બાલપણમાંથીજ દિવ્યરૂપ હતું. તે પ્રભુમય હતો. પિતાનાથી પણ ઉત્કૃષ્ટ હતો. આ વીરની બાણીદ્વારા એક મહાન, ઘણુંજ મોટું પુસ્તક રચાયું. કલમ ને ખડીયાવતી આ પુસ્તક એણે લખ્યું નહોતું; પણ એમ કહેવાય છે કે હરદમ એ બોલતો ત્યારે કવિતાજ નીકળી આવતી, પણ તે કવિતા તમારા અમેરિકન કવિઓ જેવી નહોતી. કવિતાના સત્ય સ્વરૂપમાં તે કવિતા હતી. માત્ર પરમાત્મરૂપજ હતી. તે દિવ્ય વિચારોથી પરિપૂર્ણ હતી. તેનો દરેક શબ્દ સુવર્ણ સમાન છે.

આ પુરૂષ વિષે એક બીજી પણ વાત વખાણવા યોગ્ય છે. એક સમયે કેટલાક મનુષ્યો સરકસ જેવા કોઈ તમાશાને અંગે રાજ પાસે આવ્યા. રાજ ખેલોથી આનંદ પામ્યો, ને તેમને એક હજાર ડોલર આપ્યા; પણ પાછળથી રાજને પશ્ચાત્તાપ થયો. કારણ કે દરરોજ આવા નકામા ખેલોમાં હજારો ડોલર ફેંકી દેવા તે તેને બ્યાજબી લાગ્યું નહિ. જેથી રાજએ પૈસા પાછા લેવા માટે એક ચુકિત કરીને કહ્યું કે, તમે સિંહનો વેષ લેઈને આવોને જો તે વેષ આપેહુબ ભજવી બતાવશે તો આથી પણ વધારે ધનામ આપીશ; પણ જો બરાબર ભજવાશે નહિ તો તમારી માલમલકત, ધન હોલત સર્વ જપ્ત કરવામાં આવશે. આ ખેલાડીઓ, તેમ કરી શક્યા નહિ ને રાજને ખુશી કરી શક્યા નહિ. હિંદુસ્તાનમાં જે પ્રાણીનો વેષ લેવામાં આવે છે, તે પ્રાણી જેવીરીતે હાલે ચાલે, ખાય પીયે, તે પ્રમાણે કરી બતાવવામાં સાવે છે; પરંતુ સિંહનું રૂપ તેઓથી લેઈ શકાતું નથી. આ લોકો આપણા મહાત્મા પાસે આવ્યા ને તેની આગળ રૂદ્ધ કરવા લાગ્યા. વાતોમાં કહ્યું છે કે આ મહાત્માને અખિલ વિશ્વમાં અલેદ હોવાને લીધે, સર્વમાં પોતે પોતાનેજ જોતાહતો. તેને લીધે તેને આ લોકોની દયા આવી ને તેમને કહ્યું; “ધૈર્ય રાખો, કારણ હું પોતેજ સિંહરૂપ થઈને આવીશ, હું પોતેજ એ પ્રયોગ કરી બતાવીશ.” આ વાત આગળ ચાલે છે કે બીજેદિવસે રાજ સભામાં આ પ્રયોગ જેવા ખેડો હતો. તે વખતે એકાએક વિદ્યુતની ત્વરાએ ખરે-ખરે સિંહ કૂદીને મેદાનમાં આવ્યો. સિંહે ગર્જના કરવા માંડી ને રાજના બાળકને ઉંચકી

ફાડી નાંખ્યું. પછી બીજું એક બાળક ઉંચકી લીધું ને ઉંચે આકાશમાં ફેંક્યું. આ મનુષ્ય ખરેખરી રીતે પરમાત્મા હતો તેને મન “હું એક નિયંત્રિત થયેલો દેહ છું” એ વાત સ્પષ્ટવત્-ભૂતકાળની થઈ હતી, એવા શબ્દોમાં તેને કાંઈ અર્થજ લાગતો નહિ. જે ઇશ્વરે સિંહરૂપે દર્શન દીધું હતું તે ઇશ્વર તે પોતેજ હતો. પ્રયોગ પૂર્ણ થયો. સાધુ તે બાળકને મૃત્યુ પમાડી ચાલ્યો ગયો; કારણ કે સિંહરૂપ થઈને તે દેહનું કે બીજા દેહનું અભિમાન રાખવાનું તેને નહોતું. દેહાભિમાન તેમને હોતુંજ નથી; પરંતુ અહીં રાજા તો કોધાયમાન થયો હતો, તેના હજુરીઆઓ, રાજ્યસેવકો પણ કોધથી વ્યાપ્ત થયા હતા ને આ પુરૂષ ઉપર વેર લેવા તત્પર થયા, તેથી તેની પાસે જઈને બોલ્યા:-“ સાહેબ આ બાળકને પુનઃ જીવન આપો. જો તમે એને મૃત્યુ પમાડ્યો છે તો હવે પાછો જીવતો પણ કરો. કાઈરિત પણ મૃત્યુશય્યાપર પડેલામાં ચેતના લાવતો હતો. બીસ્મીલ્લાહનો અર્થજ એ છે કે પ્રભુના નામ ખાતર ઉભો થા. પ્રભુની કીર્તિ વધારીને ચેતન્યમય થા. પુનઃ જીવનમય થા. તેઓએ પ્રભુની ખાતર બાળકને જીવનચુકત કરવા કહ્યું.” સાધુ હાસ્ય કરતો હતો. તેણે કહ્યું:-“ પ્રભુના નામ ખાતર જીવતો થા.” છોકરામાં ચેતન આવ્યું નહિ. વળી એણે કહ્યું “ ઇશ્વરના નામ ખાતર ચેતનમય થા.” પણ છોકરો જાગૃત ના થયો. વળી પણ એજ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પણ વૃથા. સાધુ હસ્યો ને પછી બોલ્યો:-“ કમ બીઝીની ” ‘મ્હારી આજ્ઞાથી, મ્હારા હુકમથી ચેતન્ય આવો !’ તરતજ છોકરો આગસ મરડી ઉભો થયો. છોકરો જીવતો થયો પણ લોકો આ જોઈને ખમી શક્યા નહિ. સહન કરી શક્યા નહિ. તેઓ બોલ્યા:-“ આ નાસ્તિક પોતે જાતે આ માટે માન લે છે માટે તેને મારી નાંખવો જોઈએ.” સાધુને આ વિષે કાંઈ પરવા નહોતી. લોકો ખરી હકીકત સમજ્યા નહિ, કારણ તે પોતાના દેહને ઇશ્વર તરીકે ગણતો નહોતો, તેથી દેહ તો ક્યારનોએ મૃતપ્રાય થયો હતો. લોકો તેને જીવતો બાળી મૂકવા તત્પર થયા. વાર્તામાં કહ્યું છે કે આ સાંભળી સાધુએ તેજ ક્ષણે પોતાના નખવતી પ્રાણી-ઓની ચામડી જેમ ઉતારી નાંખે છે, તેમ પોતાના શરીર ઉપરની ચામડી ઉતારી નાંખીને દૂર ફેંકી દીધી. આ સમયની એક અત્યુત્તમ કવિતા તેણે બનાવી છે. કાવ્ય બહુ લાખું બનાવેલું છે. ભાવાર્થ તેનો એવો છે કે, “ હે દેહ ! તું કે જે જગતના હલાહલ વિષને અમૃત સમાન ગણે છે, અને હે આત્મા ! તું કે જે જગતના હલાહલ વિષને અમૃત સમાન ગણે છે, ને હે આત્મા ! તું કે જે જગતના અમૃતને એટલે કે વિષયાદિક ભોગોને વિષ સમાન જાણે છે તેને માટે આ લોકો અહીં વાટ જોઈને ઉભા રહ્યા છે. જગત મૃત (મૃત શરીર એટલે વિષયાદિક વિષયો) શરીર જેવું છે. જગતના ભોગો મૃત શરીર જેવાજ છે. જે લોકો તેની પાછળ પાછળ દોડે છે, તે કુતરાથી કાંઈ રહીઆતા નથી. એવા કુતરાઓ અહીં ચાતરફ ઉભા છે; તેમને ભોજન માટે આ માંસ આપ. આ વાર્તા સત્ય હો યા અસત્ય હો, રામને એ સંખંધે કાંઈ લેવા દેવા નથી, પરંતુ વાર્તાનું રહસ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

આ પ્રમાણે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાને, સત્ય માર્ગે ચાલવાને બધી આસક્તિ છોડી જગતની ક્લુલક વાસનાઓની પાર જાઓ. સ્વાર્થી ઇચ્છાઓને તોડી નાંખો. જગતની સ્વાર્થી જાળોથી છુટા થશો તો પછી સત્ય શું છે તે તરત સમજાશે. આ ક્ષણે તમે પોતેજ સત્ય જાણશો. મધ્ય કોટીના લોકોજ પ્રાર્થના કરે છે કે, “અમને યુદ્ધિ પ્રકાશ વધારે આપો.” તમારે એવી પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી. જો સર્વ વાસનાઓથી દૂર રહેશો, જગતની જાળો તોડી નાંખશો, કારણ કે તમે જાણો છો કે પ્રત્યેક વાસના તમારામાંથી અમુક અંશ લઈ જાય છે,

તો પછી સત્ય તમારી સમક્ષ આવી ઉભું રહેશેજ. ભાગ્યેજ આપણે પૂર્ણત્વ પામેલા પુરૂષો જોઈએ છીએ. જ્ઞાની પૂર્ણ પુરૂષ છે. તેને જે જ્ઞાન થયેલું છે, તેજ સત્ય છે. પ્રત્યેક ઇચ્છા, પ્રત્યેક આસક્તિ તમને પોતાના અંશ બનાવે છે; પરંતુ જે ક્ષણે જ્ઞાનની પણ ઇચ્છા કાઢી નાંખશો, અને રાગ દ્વેષથી સ્વતંત્ર થઈ, મન સ્થિર કરી, દેહાભિમાન દૂર કરી, દરેક પદાર્થ ઉપરથી મન ઉઠાવી લઈ, પ્રણવમંત્ર જપશો, તેજ ક્ષણે તમારા શરીરનાં રૂવાંટાં ઉભાં થઈ રક્ત તમારી રંગેરંગમાં વહન કરશે. તમે પોતેજ આ શરીર ઉત્પન્ન નથી કર્યું? આ આશ્ચર્ય ભરેલું જગત તમારીજ કૃતિ છે, તમેજ ઉત્પન્ન કર્યું છે. યાદ રાખો તમારી દ્વારા જે સાંભળે છે તે કોણ છે? તમે પોતેજ તે નથી? કોણ તમારી દ્વારા જુએ છે? શું તમે પોતે તે નથી? તમારા શરીરમાં લોહીનું વહન કોણ કરે છે? તમે પોતે શું તેના કર્તા નથી? જો તમે પોતેજ, તમારો આત્માજ આશ્ચર્યજનક કામ કરી શકે છે તો પછી આ જગત્ પણ તમારુંજ ઉત્પન્ન કરેલું છે એમ દૃઢ માનો; અને તમારી પોતાની દિવ્યતામાં આનંદ માનો; અને આત્માનંદ રૂપ બનો, સચ્ચિદાનંદ બનો. સર્વ તુચ્છ વાસના ક્ષુદ્ધક ઇચ્છાઓથી દૂર થાઓ. એમ એમને જપ કરો. જો થોડો સમય એ પ્રમાણે કરશો તો પગથી તે માથા સુધી તમારું સર્વ શરીર તેજોમય થશે. જ્યારે પ્રકાશ જ્ઞાન તમે સ્વયં પોતેજ છો તો પછી તેને માટે યાચના, પ્રાર્થના શું કરવા કરવી જોઈએ? પૂર્ણ થાઓ, વાસના દૂર કરો, આસક્તિ છોડો. આકર્ષણ ને નિરાકર્ષણથી દૂર થાઓ, તેનો ત્યાગ કરો. આસક્તિજ સત્યથી દૂર રાખે છે, તેજ સત્યનો વિયોગ પડાવે છે. ઘેર જાઓ ત્યારે જોને કે શેના ઉપર આસક્તિ ચોંટી છે. જો નામ કે કીર્તિ ઉપર આસક્તિ હોય તો તે ત્યજો. લોકપ્રિયતામાં ચિત્ત ચોંટયું હોય તો તેથી દૂર થાઓ; જગતને સહાય કરવા ઉપર આસક્તિ લાગી હોય તો તે ઇચ્છા દૂર કરો. આ જરા વિચિત્ર લાગશે, પણ જગતને તમારી સાહાયની જરૂર છે. એમ માની જગતને દુર્બળ શા સાડું ગણો છો? જગત એવું દુર્બળ શા માટે હોવું જોઈએ કે જેથી તમારી સહાયતાની તેને જરૂર પડે?

રામ કહે છે કે તમારું કર્તવ્ય, તમારો ધર્મ કોઈ પણ ઇચ્છા વિના કરે જાઓ. કર્તવ્યમાં અધિકાર રાખો. કર્તવ્યમાં આનંદ માનો, કારણકે કર્તવ્ય પોતેજ આનંદ રૂપ છે. કર્તવ્ય એટલેજ સાક્ષાત્કાર છે. કર્તવ્યને ખાતરજ કર્તવ્ય કરો. અન્ય કોઈ ઇચ્છાથી કરશો નહિ. એમ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થાય છે. એક રાજા જેમ કુટુંબાલની કે બીજી કોઈ રમત આનંદ માટેજ રમે છે, તેમ સ્વતંત્રપણે આનંદ માટેજ કર્તવ્ય કરો; કારણકે આનંદ-સુખ કર્તવ્ય રૂપેજ રહેલું છે. કોઈ વસ્તુથી આપણે બંધાયેલા નથી, સ્વતંત્ર છીએ.

લોકો ધર્મ, ધર્મ ને ધર્મ કરી રહ્યા છે. એ બાહ્ય ધર્મ તમારા ઉપર શા માટે સામ્રાજ્ય લાગવે? તમે પોતેજ તમારા દેવ છો. ભય ના રાખો. જે કર્તવ્ય કરવાથી તમે ધાર્મિક થાઓ છો, જે કર્તવ્યને તમે ધાર્મિક કહો છો, પવિત્ર ગણો છો, તેવા કર્તવ્યમાં રોકાયેલા હો, ત્યારે તો ઠીક છે; પરંતુ જ્યારે નિવૃત્તિમાં બેઠા હો, નકામા બેઠા હો, તમારા ઘરમાં બેઠા હો, તે સમયે તો તમારા આત્માનુંજ ભાન કરો, તમારી દિવ્યતામાંજ મશગુલ રહો, અને સ્વાત્માનંદ લાગવો, એજ ઉત્તમ કાર્ય છે. જે આસક્તિઓ હોય તે તે સમયે દૂર કરો. જનસમાજ કહે છે કે આસક્તિની આવશ્યકતા છે, જગતનાં કાર્યોને સ્થાયી રાખવા માટે તેની જરૂર છે, પરંતુ આ અસત્ય વિચાર છે. સર્વ આસક્તિ છોડી દો, સર્વ તૃષ્ણાથી સ્વતંત્ર બનો એટલે તેજ ક્ષણે સ્વતંત્ર થશો, અને કોઈ પણ જવાબદારી કે ભાર તમારે શિર રહેલો નથી એમ તમને લાગશે. તમે હાથે કરીનેજ જવાબદારી ઠોડી લીધી છે. તૃષ્ણાઓ, ઇચ્છાઓથી મુક્ત

થાઓ. આને માટે કોઈ બીજી વ્યક્તિની જરૂર નથી. જ્યારે કોઈ પણ જવાબદારી તમારા પર નથી એમ તમને લાગશે; જ્યારે સર્વ પ્રેમ, પ્રેમની વસ્તુઓ તમારી પાસે છે એમ તમને લાગશે; જ્યારે આવા વેદાન્તના સિદ્ધાન્તમાં તમે રમણ કરશો; ત્યારે તમે સ્વયં પ્રકાશ થશો. સર્વ પ્રકાશના પણ પ્રકાશ, જ્ઞાનના પણ જ્ઞાન તમે થશો તો પછી જ્ઞાનને માટે પ્રાર્થના કોની પાસે કરવાની રહેશે ? આ ગુહ્યરહસ્ય છે. સ્વતંત્ર બનો. તમને બંધનમાં કોણ નાંખે છે ? તમને દાસત્વ કોણ આપે છે ? તમારી પોતાનીજ તૃષ્ણા, બીજું કોઈજ નહિ. જગતની સર્વ વિદ્યુત શક્તિ, સર્વ સિદ્ધિઓ તમારામાંથી વહન કરશે. જગતમાંના સર્વ ચમત્કારો તમારા દાસ થઈને રહેશે. તમારી વાસનાઓ દૂર કરો એટલે આ ક્ષણેજ મુક્ત થશો, અને મુક્ત થશો પછી એવું શું છે કે જેથી તમે આનંદમાં ગરકાવ નહિ થાઓ ? નહિ લય કે નહિ જવાબદારી. લય શા માટે ? તમને અમુક વસ્તુ તમારી પાસેથી જતી રહેશે તેનો લય લાગે છે, તેથીજ તમે અમુક વ્યક્તિથી લય પામો છો; તેથીજ હાસ્યાસ્પદ થવાનો લય રહે છે; તેથીજ કીર્તિની ઝંખના કરો છો ને એવી આસક્તિને લીધેજ લય રહે છે. સર્વ ચિંતા એ ઇચ્છાઓનુંજ પરિણામ છે. શિરોવેદના, હૃદયવેદના, સર્વ ઇચ્છાઓનાંજ પરિણામ છે. દેશના પ્રમુખ અથવા રાજા સમક્ષ તમે સંકેત પામો છો, ડરો છો, કોકડું વગો છો, કારણ કે તમે તેમની કૃપાની અભિલાષા રાખો છો. ઇચ્છાઓથી મુક્ત થાઓ તો બાદશાહોના બાદશાહ, સ્વામીના સ્વામી તમે પોતેજ છો. એક પછી એક ઇચ્છાઓ દૂર કરી કે તરત કેવો આનંદ થશે ? તેથી રામ કહે છે કે સત્યનો માર્ગ કોઈ શોધી કાઢવાનો નથી, મેળવવાનો નથી, માત્ર ઇચ્છાઓથી જે કારાગૃહ ઉભું કર્યું છે તેજ તોડી પાડો. એનેજ માટે તમારે પ્રયત્ન કરવાનો છે.

ઓમ્ ! ઓમ્ !

અશીષ બીજ સમાન છે, જગતૃષ્ણા સર્વે;
ઝડપ્યું ફળને જે ધડી, પ્રકાશ તેના ઝગકે.
સરિતા જળપટપર પડ્યો, જમ બરફ પ્રકાશ;
ક્ષણ ઉજળું દુખાઇને, થશે સદંતર નાશ.
જીવ જંતુની જાતનો, જણે નહિ ક્યાં વાસ;
ઉડે, નાસે પ્રથમથી, એવી છે એ વાત.
મેઘધનુષ સમાન છે, સુંદર તેના રંગ;
ઝંઝાવાત થતાં થશે, બ્યોમ પટથી ભંગ.

“અન્સી.”

૨૨-ધર્મનું લક્ષ્યવિન્દુ.*

મહારાં આત્મ સ્વરૂપો !

આજનું ભાષણ, હવેથી જે નિયમિત રીતે એકધારાં ભાષણ કરવામાં આવશે તેના ઉપોદ્ધાત રૂપે છે.

“ ધર્મનું લક્ષ્યવિન્દુ શું છે ને તેને સિદ્ધ કરવા હિન્દુઓ કેવી રીતે યત્ન કરે છે ? ”

હિન્દુઓના અદ્વૈત મત પ્રમાણે વ્યક્તિ પરમાત્મા છે. કિમતીમાં કિમતી જવાહીર, સર્વ ખબનો, સમ્યક્દાનંદ, ને સર્વ સુખનું મૂળ પોતાનામાંજ રહેલું છે. દરેક વ્યક્તિ ઈશ્વર છે ને ઈશ્વરમાં દરેક જણ છે. જો આમ છે તો પછી લોકો દુઃખ કેમ પામે છે ? લોકો પાસે દુઃખનો ઉપાય નથી તેથી કે તેમનામાં અમર્યાદ આનંદ રહેલો નથી તેથી, કે તેમની પાસે તે કિમતી જવાહીર નથી તેથી શું તેઓ દુઃખ પામે છે ? ના એમ નથી. જે અધિથી તેઓ અધાઈ રહ્યા છે તે અધિ કેમ છોડાવવી તેની તેમને ખબર નથી. સુખ જે ડબ્બીમાં ભરાઈ રહ્યું છે તે ડબ્બી કેમ ખોલવી એજ તેઓ જાણતા નથી. બીજી રીતે કહીએ તો લોકો આત્માને કેમ જાણ્યો-તેનો સાક્ષાત્કાર કેમ કરવો તેજ જાણતા નથી. આપણે સ્વહસ્તેજ, પોતાના વડેજ સુખરૂપી કિમતી જવાહીર ઉપર પડદો નાંખી દીધો છે ને જાતે દુઃખી થયા છીએ. ધર્મસંન કહે છે કે “ દરેક મનુષ્ય, ઈશ્વર હોવા છતાં મૂખનો પાઠ ભજવે છે. ”

સર્વ પંથો આપણી આંખ ઉપરનો પડદો તોડવાનાજ પ્રયત્ન કરે છે. કેટલાક પંથો આ પડદાને ખને તેટલો પારદર્શક કરી શક્યા છે; સર્વ પંથોમાં સત્ય સ્વરૂપને સમજનારા મનુષ્યો હોય છે; અને જ્યાં જ્યાં પણ સત્ય સ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યાં ત્યાં આંખ ઉપર પડેલો પડદો જાડો હોય કે પાતળો હોય પણ તે તોડીને આરપાર જોઈ શકાય છે-સત્ય સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. દાખલા તરીકે:-

આ એક પડદો (સ્વામીજીએ પોતાની આંખો ઉપર આ વખતે રૂમાલ ઢાંક્યો) મહારી આંખ ઉપર છે. પડદો ખસેડીને જોઈ શકાય તેમ છે ખરું, પરંતુ તે પાછો આંખ ઉપર આવીને પડે છે. પડદો હવે પાતળો થાય છે, (અહીં સ્વામીજીએ રૂમાલનાં પડ ઉકેલ્યાં) ને આમ પાતળો થાય છે ત્યારે પણ તે ખસેડી શકાય તેમ છે, પણ વળી આંખો ઉપર આવી પડે છે. પડદો આંખ ઉપરથી સ્થાયી દૂર થતો નથી. હજી પણ પાતળો કરીએ, અને આ સ્થિતિમાં પણ તે દૂર ખસેડી શકાય તેમ છે; પરંતુ આંખો ઉપર પાછો આવીને પડે છે. જ્યારે પડદો તાંતણા જેવો પાતળો થઈ જાય છે ત્યારે જો કે તેને ખસેડતા નથી; છતાં પણ વસ્તુ આર-પારથી જોઈ શકાય છે. આ પડદો પણ સમય ઉપર આપણે ખસેડી શકીએ તેમ છે, અને જ્યારે ઘણોજ પાતળો પડદો થઈ જાય છે ત્યારે તે ખરી રીતે પડદોજ નથી એમ કહીએ

તોપણ ચાલે, કેમકે એવો નહિ જેવો પડદો હોય તોપણ આપણે સચ્ચિદાનંદને અનુભવી શકીએ છીએ. બદકે પરમાત્મા રૂપજ બનીએ છીએ. આ જગતની કોઈ પણ વસ્તુ આપણા સુખનો ઉચ્છેદ કરી શકતી નથી. આ બાબતમાં વેદાન્ત બીજા પંથો કરતાં ચ્હડીયાતો છે. વેદાન્ત અજ્ઞાનરૂપી પડદાને (માયાને) તોડી નાંખી જ્ઞાનીને પ્રવૃત્તિની માંહે પણ આનન્દ અનુભવાવે છે.

દરેક પંથના હિમાયતીઓ કોઈક સમયે પ્રભુમાં લીન થઈ જઈ માયાના પડદાને તોડી શકે છે; પણ તે જ્યાં સુધી પ્રભુમાં એકલીન હોય ત્યાંસુધીજ. વેદાન્તી પણ એવી સુખમય સમાધિમાં રહી શકે છે; પરંતુ તે ઉપરાંત તે સાધારણ સ્થિતિમાં પણ સચ્ચિદાનંદનું સુખ અનુભવે છે. બીજા પંથવાળા જેમની આંખો ઉપર માયાનો પડદો ગાઢો છે તે તેમ કરી શકતા નથી.

હિંદુસ્તાનના પંથો માફક જગતના સર્વ પંથોના પણ ત્રણ મુખ્ય વિભાગ પાડી શકાય. સંસ્કૃતમાં આ વિભાગને “તસ્યૈવાહમ્” “તવૈવાહમ્” “ત્વમેવાહમ્” એમ કહેવાય છે. “તસ્યૈવાહમ્”નો અર્થ “હું તેનો છું” એમ થાય છે, આ પ્રમાણેની માન્યતાને માયાનો ઘણો ગાઢ પડદો લાગેલો છે. આનાથી ચ્હટું બીજું પગલું “તવૈવાહમ્” નું છે, જેનો અર્થ “હું ત્હારો છું” એવો થાય છે. પહેલામાં ને બીજામાં જે તફાવત છે તે સ્હેજ સમજાય તેવો છે. પહેલા મત પ્રમાણે ઇશ્વરભક્ત પોતાને ઇશ્વરથી દૂર સમજે છે. ઇશ્વર આ જગતમાં જાણે ના હોય, અદૃશ્ય હોય તેમ ત્રીજા પુરુષમાં તેને સંબોધે છે. આ સ્થિતિ આવશ્યક છે, કારણ તે બરા-સત્ય ધર્મની શરૂઆત છે. દરેક ધાર્મિક વ્યક્તિને આ સ્થિતિ માતાના દૂધ સમાન છે. આ સ્થિતિથી શરૂઆત થયા વિના આગળ વધવું અશક્ય છે. “હું તેનો છું” આટલીજ ભાવના જો કેળવાય તો તે કેટલી મધુર લાગે છે ! ઇશ્વરભક્ત પ્રભાતના પહોરમાં જાગૃત થતાં કહે છે કે “પ્રભુએ મને કૃપા કરી જાગૃત કર્યો.” પોતાના નિત્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતાં કહે છે કે “મ્હારી ફરજો બજાવવા પ્રભુએ મને પ્રેર્યો છે.” સર્વ જગત, પોતાનાં સગાંસંબંધી, સર્વ પ્રભુએ તેને આપેલાં છે એમજ તે સમજે છે. અહા ! જગત આ વિચારને લઈને સ્વર્ગ સમાન બને છે. મનુષ્ય બરા અંતઃકરણથી એમ માને કે દરેક વસ્તુ ઇશ્વરની છે અને પોતે પણ તેનોજ છે, તો પછી સંસાર તેને માટે સ્વર્ગજ છે. આવી ભાવના પણ જો બરાબર દૃઢ હોય તો તેવો પુરુષ પણ આનન્દમયજ બને છે. આ ભાવના પ્રમાણે જો કર્મ કરે તો તેની મધુરતા ચોર આવે છે; પરંતુ આ ભાવના પણ માત્ર હજી સત્ય ધર્મની શરૂઆતજ છે.

ઉપર કહી તે ભાવના સાથે “હું ત્હારો છું” એ ભાવનાને સરખાવીએ. દર પળે મ્હારે ત્હારી જરૂર છે, હું ત્હારો ને ત્હારોજ છું. પહેલી ભાવના મધુરતર છે. તફાવત હવે જુઓ. માયાનો પડદો સ્હેજ પાતળો થવાથી આ બીજી ભાવના સ્ફુરે છે. આમાં ઇશ્વરને ત્રીજા પુરુષમાં સંબોધતા નથી. તે અદૃશ્ય કે ગેરહાજર હોય તેમ કહેતા નથી; પરંતુ આપણી સન્મુખ હોય એમ બોલીએ છીએ. આ ભાવનામાં ઇશ્વર આપણી વધારે પાસે છે, આપણે તેના પરિચયમાં વધારે આવીએ છીએ. એક ધાર્મિક પંથ તરીકે આ મત, આવી ભાવના, ઉચી છે; પણ ઘણી વખત મનુષ્ય “ઇશ્વર પોતાની સન્મુખ છે” એમ સમજતો હોવા છતાં પણ આ ભાવનાને અંગે જેટલી તીવ્ર ઇચ્છા જોઈએ તેટલી તેનામાં હોતી નથી. જેટલી જલ્દીત ને જાગૃત શ્રદ્ધા જોઈએ તેટલી શ્રદ્ધાની તેનામાં આતી હોય છે.

૬૬ શ્રદ્ધા જે પહેલી ભાવનામાં પણ હોય તો માયાનો પડદો ત્યાં પણ નહિ જેવોજ રહે છે. રોમેરોમમાં, શરીરના લોહીના ખિન્દુએ ખિન્દુમાં જે આ પહેલી ભાવના ઓતપ્રોત થયેલી હોય કે “હું તેનો છું” તો તેવી ૬૬ માન્યતાથી માયાનો પડદો આંખ ઉપરથી દૂર થઈ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી ભાવનાથી મનુષ્ય ઈશ્વર બને છે. કેટલીક વખત મનુષ્ય બીજી ભાવનાવાળો હોય છે તો ખરો, પણ પહેલી ભાવનાવાળો મનુષ્ય પોતાની માન્યતામાં જેટલો તન્મય હોય છે તેટલો બીજી ભાવનાવાળો હોતો નથી, તેથી શ્રદ્ધાની ન્યૂનતાને લીધે તેને સ્વાત્માનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી.

ત્રીજી ભાવના “ત્વમેવાહમ્” “હું તે તું છું” એ છે. પહેલી ભાવનામાં હું તેનો છું, બીજીમાં “હું તારો છું” ને આ ત્રીજીમાં “હું તું છું.” પહેલીમાં ઈશ્વર દૂર સમન્વય છે; બીજીમાં સન્ન્યુષ છે એમ ધારીએ છીએ; પરંતુ આ છેલ્લી સ્થિતિમાં આવીએ છીએ, ત્યારે દ્વૈતભાવ ઉડી જઈ અદ્વૈતભાવ આવે છે. પ્રેમ અને પ્રેમ જેના ઉપર કરવાનો છે તે વસ્તુનો અલેદ થઈ જાય છે. આમ અલેદોર્મિ થવાથી વેદાન્તનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પતંગીયું દીવાની પાસે ને પાસે જતું જાય છે ને અંતે દીવામાં બળી મરી પોતે પણ દીપકરૂપ બને છે. ઉપનિષદ્ શબ્દનો અર્થ (ઉપ એટલે પાસે ને નિ એટલે નહીં તથા પદ્ એટલે નાશ) પરમાત્માની એટલા તો પાસે જઈ પહોંચવું કે લેહભાવના, દૂરત્વ, નહીં નાશ પામે. ઈશ્વરનો ખરો ભક્ત તેની સાથે એકમય થઈ જાય છે, અને તેનાથી સ્વાભાવિક રીતેજ “અહંબ્રહ્માસ્મિ” “હું બ્રહ્મ છું” એમ બોલી જવાય છે. મંમાં ઉંચામાં ઉંચી સ્થિતિ આ છે. પરા ભક્તિ જેને કહે છે તે આજ છે. આનેજ વેદાન્ત કહે છે, ને તેનો અર્થ જ્ઞાનનો અન્ત એમ થાય છે. સર્વ જ્ઞાનનો છેડો આ છે. આ ભાવનાથીજ ધર્મના લક્ષ્યખિન્દુએ પહોંચી શકાય છે. આ ભાવનાથીજ માયાનો પડદો સમૂળો દૂર થાય છે; પરંતુ કેટલાકને આ ભાવનામાં બેઠાંજે તેટલી ૬૬તા થતી નથી, તેથી કરીને તેઓ માયાનો પડદો તોડીને સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી. વળી કેટલાક મનુષ્યો બુદ્ધિબળવડે-જ્ઞાનદષ્ટિએ આ સ્થિતિએ આવ્યા પછી હૃદયમાં આ ભાવના ૬૬ કરવી શરૂ કરે છે, ને અંતે માયાનો પડદો ખોલી નાંખી આત્માનંદ અનુભવે છે. આવા પુરુષોનો મોક્ષ થયો કહેવાય છે, તેઓ આ જન્મમાંજ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

માયાનો પડદો ઓછો કરવાનું કાર્ય બુદ્ધિદ્વારા થાય છે, ને પડદો ઉંચકી દૂર ફેંકવાનું કાર્ય ભાવના કર્યાથી થાય છે. ઉપર ત્રણે પ્રકારની ભાવના કહી. હવે એ ત્રણે ભાવનામાં રહેલા બૃહા બૃહા મનુષ્યો કેવી રીતે માયારૂપી પડદો દૂર ફેંકી શકે છે, તે બેઠાંજે. હિંદુઓમાં પ્રવર્તતી કેટલીક વાર્તાઓના દાખલા આપી તે જણાવીશું.

એક કન્યા ઘણાજ પ્રેમમાં પડીને પ્રેમમય બની ગઈ હતી. એક સમય તે ઘણી માંદી પડી ત્યારે વૈદોને બોલાવ્યા. વૈદોએ કહ્યું કે તેના શરીરમાંથી થોડું લોહી કાઢી નાંખીએ તોજ તે સાજ થઈ શકે. આ અભિપ્રાયને લીધે તેની ફસ ખોલવાનું શરૂ કર્યું; પરંતુ તેના શરીરમાંથી લોહી ન નીકળતાં ઉલટું તેના આશકના શરીરમાંથી લોહી નીકળતું જણાયું. આ અલેહતા કેવી આશ્ચર્યકારક છે? આને આપણે દંતકથા-ગપ્પ કહીશું, પરંતુ આમ બનવાબેગ છે. ઘણી વખત પ્રેમમાં લુપ્ત થયેલા મનુષ્યો, પોતાના જીવનમાં કાંઈક આ પ્રકારનો અનુભવ લે છે. પેલી કન્યા પોતાના શરીરનું ભાન બૂલી ગઈ હતી ને પોતાનું અસ્તિત્વ (શરીર, દેહ તરીકેનું) બૂલી ગઈ હતી ને પોતે પોતાના આશક સાથે,

પ્રેમ સાથે એકરૂપ થઈ ગઈ હતી. આવા પ્રકારની એકરૂપતા તેજ ધર્મ કહેવાય. હું તે ઇશ્વર બનો, ને ઇશ્વર તે હું બનો. હિંદુ ધર્મ પુસ્તક ‘ યોગવાસિષ્ઠ ’ કરીને છે, તેમાં એક વાત છે કે, એક સ્ત્રી અગ્નિમાં પડી; પરંતુ અગ્નિથી તે બળી નહિ. એ સ્ત્રીના આશકને પણ અગ્નિમાં નાંખ્યો તો તે પણ બળ્યો નહિ. આમ શાથી બન્યું? તેમને નદીમાં નાંખવામાં આવ્યાં પણ તે ડૂબીને તણાયાં નહિ. પર્વતોની ટોચ ઉપરથી તેમને ફેંકવામાં આવ્યાં; પરંતુ તેમનો એક વાળ પણ વાંકો ના થયો, આનું કારણ શું? તે વિષેનો ખુલાસો તે સમયે તેઓ ના કરી શક્યાં; કારણ પોતાના અસ્તિત્વનુંજ તેમને ભાન નહોતું. ઘણા કાળ પછી આમ કંઈ ઈબ્ન ના થવાનું કારણ તેમને પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તેઓ એક બીબામાં તન્મય હતાં તેથી કરીને અગ્નિ અગ્નિ રૂપે નહોતો. અગ્નિ પોતાના હૃદયનો આશક જણાયો. પાણી પાણી રૂપે નહોતું પરંતુ પોતાનો પ્રેમજ હતું. પર્વત પર્વત રૂપે નહોતો, દેહ દેહ રૂપે નહોતો. સર્વ કોઈને પોતા રૂપજ દેખતાં હતાં તો પછી પોતાનો પ્રેમ પોતાને કીચે પ્રકારે હાનિ કરી શકે ?

પુરાણોમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે એક પિતા, પોતાનો પુત્ર કે જે ધાર્મિક જીવન ગાળતો હતો, તેનાથી તેને વિમુખ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. જગતના વ્યવહારમાં પોતાની માફક પડી રહેવા તેને શીખામણુ દેતો હતો; પરંતુ પિતાની આ પ્રકારની શીખામણુ કાંઈ કામ કરી શકી નહિ. પિતાએ પુત્રને અટકાવવા માટે અગ્નિમાં નાંખ્યો, પણ અગ્નિથી તે બળ્યો નહિ; ત્યારે બહેતા પાણીમાં ફેંક્યો તો પાણી ઉપર તે તરવા લાગ્યો. એ બાળકને પ્રકૃતિ ઈબ્ન કરવાને બદલે ઉલટી સહાયક થઈ; કારણ કે સર્વત્ર તે પ્રભુનેજ જોઈ રહ્યો હતો, સર્વત્ર પ્રેમ ને પ્રેમજ તેની દૃષ્ટિએ પડતો હતો. તે બાળકને અગ્નિ, પાણી, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર વગેરે સ્વર્ગસમાન લાગતાં હતાં. તો પછી કોઈ પણ તેને શી હાનિ કરી શકે તેમ હતું ?

એક વખત એક સાધુ ગંગાજીના મુખ આગળ જ્યાં હિમાલય પર્વતનું ગાદું જંગલ આવી રહ્યું છે ત્યા આગળ કિનારે બેઠો હતો, સામે કિનારે બીબા સાધુઓ તેને નિહાળતા બેઠા હતા. આ સાધુ તો માત્ર “ શિવોદ્ધમ્ શિવોદ્ધમ્ ” એમ ઉચ્ચાર કર્યે જતો હતો, એટલામાં એક વાઘ ત્યાં આવી રહ્યો. વાઘ સાધુ પાસે આવ્યો ને તેને પંજામાં પકડ્યો. સાધુ તો આ વખતે પણ શિવોદ્ધમ્નો ઉચ્ચાર કર્યે જતો હતો. નિડરતાથી, અસ્ખલિત સ્વરથી મંત્રોચ્ચાર કર્યે જતો હતો, વાઘે તેના હાથ ને પગ તોડી નાંખ્યા; પણ મંત્રોચ્ચાર તો ચાલે જતો હતો. આનો અર્થ શો? શિવોદ્ધમ, શિવોદ્ધમ કહેવાથી શું તેનામાં નાસ્તિકતા આવી હતી? બીલકુલ નહિ. સાધુને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો હતો. પ્રેમમાં તન્મય થયેલું સ્ત્રી પુરુષનું જોડું પ્રેમનાં શિખરે રહીને આજ સ્થિતિ અનુભવે છે. માતાઓ પોતાના બાળક ઉપર એટલો તો પ્રેમ ધરાવે છે કે તેમને પોતાનો આત્મા, પોતાનો જીવન કહીને સંબોધે છે, કારણ એક બીબાનો સ્વાર્થ-ભલું થવાનાં કારણો જુદાં નથી, એકજ છે.

પ્રભુનું સ્મરણ કરી, પ્રભુને ભેટી, તેની સાથે સંલગ્ન થઈ એવી તો અસેદ્ધતા પ્રાપ્ત કરો કે પછી કોઈ દિવસ વિયોગની વાતજ ના રહે. “ વલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ” આમ રટણ કરવા કરતાં “ સ્હારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાઓ ” “ સ્હારીજ ઇચ્છાથી સઘળું બને છે ” એમ દૃઢ માનો, એમ ભળ્યા કરો.

હાલ અમેરિકામાં જે રીતભાત પ્રચલિત છે તે કરતાં ઘણી જુદી ભાતની રીતભાત પૂર્વે

હિન્દુસ્તાનમાં હતી. અમેરિકામાં રાત્રે દીવા કરવા સાડૂ વિજળીક શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે. રામ જે સમયની વાત કહે છે તે સમયે હિન્દુસ્તાનમાં માટીનાં કોડીયાં દીવા કરવા માટે વપરાતાં હતાં; ને બ્યારે એક ઘરમાં કોઇએ દીવો કયો હોય ત્યારે આડોશીપાડોશી તેના ઘરમાં જઇને દીવો સળગાવી આવતાં. એક સંઘ્યા સમયે એક કન્યા જે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર આસક્ત થઈ હતી તે કૃષ્ણના પિતાના ઘરમાં દીવો સળગાવવા ગઈ. ખડૂં જોતાં તો તે માત્ર સૂર્ય જેવી કાન્તિવાળા કૃષ્ણના મુખના તેજમાં પતંગીયા માફક ઝંપલાવવાજ ગઈ હતી. ત્યાં જતાં દીવાની જ્યોતિ તરફ દૃષ્ટિ ના નાંખતાં, કૃષ્ણના મુખ ભણી નેઈ રહીને તેણે દીવો સળગાવવા માંડ્યો. કૃષ્ણના મુખભણી જોતાં તે તેમાં એટલી તો તલ્લીન થઈ ગઈ કે પોતાના દીવાની વાટ સળગાવતાં પોતાની આંગળી બળતી હતી તેનું પણ તેને ભાન ન રહ્યું. આમ આંગળી બળે જતી હતી, અને વખત આવ્યો જતો હતો પણ તેને ઘેર જવાનું પણ સાંભર્યું નહિ. એ કન્યાની માતા અધીરી બની તેથી તે કૃષ્ણના પિતાને ત્યાં ગઈ, ને બુલે છે તો છોકરીની આંગળી બળે જાય છે ! માતા ગળગળી થઈ ગઈ ને રૂદ્ધ કરતી બોલી ઉઠી:—“અરે દીકરી ! તું શું કરે છે ?” આ સાંભળી તે છોકરી સાવધ થઈ. આવા પ્રેમમાંજ અલેહતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ અલેહતાને એટલે કે તે મ્હારો આત્મા પરમાત્માજ છે, હું ઈશ્વરજ છું; આ ભાવનાને-ત્રીલુ સ્થિતિ કહેવામાં આવે છે, ને ત્યાર પછીની જે સ્થિતિ થાય છે તેશબ્દથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

ઉપરની વાર્તા પ્રેમની ત્રીલુ સ્થિતિનું ચિત્ર આપે છે. હવે ‘હું ત્હારો છું’ એ બીજી દશાને સમજાવવા સાડૂ આપણે નીચલું દષ્ટાન્ત જોઈએ. એક બે છોકરાઓ કોઈ ગુરુ પાસે ગયા અને તેમને ‘આપ અમને ધર્મોપદેશ કરો’ એમ વિનવ્યું. ગુરુ બોલ્યા:—“ભાઈ તમારી પરીક્ષા કર્યા વિના તમને ઉપદેશ થાય નહિ.” એમ કહીને તેમણે બન્ને છોકરાઓને અલેક કબુતર આપ્યું; અને તેઓને કહ્યું:—“તમને કોઈ ના દેખે એવી એકાન્ત જગામાં જઈને આ કબુતરને મારી લાવો.” આજ્ઞા થતાંજ એક છોકરો સીધો સીધો લોકોની ગરદીવાળા રસ્તા પર ગયો અને જરે આવતા લોકો તરફ પીઠ ફેરવીને એક લુગડાનો કકડો પોતાના માથા પર બોલી લીધો. પછી પેલા કબુતરને પકડીને તેની ડાક મરડી નાંખી, અને તેને લઈને ગુરુ પાસે આવી કહેવા લાગ્યો:—“ગુરુજી, ગુરુજી ! આપની આજ્ઞા બજવી, બુલ્યો આ આપે કહ્યું તે કરી આવ્યો !” ગુરુએ પૂછ્યું:—“ભાઈ ! આ કબુતરને તેં માર્યું ત્યારે કોઈ તને જોતું તો નહોતું ને ?” શિષ્ય બોલ્યો:—“ના કોઈ પણ ત્યાં નહોતું.” ગુરુ કહે:—“ઠીક હવે ત્હારો સાથી શું કરી આવે છે તે જોઈએ.”

પેલો બીજો છોકરો ગાઠ જંગલમાં ગયો અને કબુતરની ડાક મરડી નાંખવા તૈયાર થયો. તે સમયે તે ગરીબ પક્ષીની આંખો દયા ઉપજે તેવી ખેંચાકળી થઈ અને તે પોતાના હિંસક તરફ જોઈ રહી હતી. આ આંખોમાં કાંઈ એવું તો તેજ પ્રકાશતું હતું કે પેલો છોકરો ગભરાયો; ગુરુના કહેવા પ્રમાણે કરવા જતાં વાત વસતી લાગી. આ એકાન્ત સ્થળમાં પણ કોઈ જોતું નથી, તે વાત ખોટી લાગી; કારણકે “અન્ય કોઈ” ભેનાર તરીકે પોતાના કૃત્યનો સાક્ષી કબુતરની આંખોમાં જણાયો. અહા ! કોઈ એવું સ્થળજ નથી કે જ્યાં આપણે એકલા હોઈએ ! છોકરાને વિચાર થયો કે હવે શું કરવું ને ક્યાં જવું ? તે તો જંગલમાં આગળ ને આગળ ચાલ્યો ગયો. ફરીથી કબુતરની ડાક મરડવા જતાં એની એજ આંખો ટગર ટગર સામું જોઈ રહી. વખતો વખત આમ થવા માંડ્યું, પરંતુ ગુરુનો આદેશ અમલમાં

મૂકી ના શક્યો. નિરાશ થઈ ગુરુ પાસે ગયો ને મસ્તક નમાવી રોઈ પડ્યો. કબુતરને ગુરુના પયઆગળ મૂક્યું ને બોલ્યો:—“ ગુરુજી ! સ્વામીજી ! આ સ્થિતિ ખમાતી નથી. ઇશ્વર વિષે જ્ઞાન આપો. આમ પરીક્ષા કરવા કરતાં બીજો રસ્તો દેખાડો. દયા કરીને દિવ્ય જ્ઞાન આપો. ” ગુરુએ શિષ્યને છાતી સરસો છાંપ્યો ને પ્રેમથી કહ્યું:—“ બહાલા શિષ્ય ! જેમ એકાંત સ્થળમાં પણ દુષ્ટ કૃત્ય કરતાં, કબુતરની આંખોમાં ત્હારા કૃત્યનો સાક્ષી જણાયો, તેમ તું ગમે ત્યાં હોય ને લાલચોથી ખરાબ કામ કરવા તત્પર થાય ત્યારે યાદ રાખજે કે પ્રભુ સર્વત્ર છે ને સર્વ કૃત્યોનો સાક્ષી છે. પ્રભુ મહને જુએ છે એ ખૂબ યાદ રાખજે. હરહમ ઇશ્વરને સાક્ષી રાખીને કૃત્ય કરજે. ”

કહે છે કે, નેપલ્સમાં એક મહાન પદર્શન-સ્થળ છે. ત્યાં છાપરામાં ઉંચે છત ઉપર એક દિવ્ય આકૃતિ છે. તે પ્રદર્શનના મકાનના ગમે તે ભાગમાં હોઈએ, માળ ઉપર કે નીચે તળીયે હોઈએ, તો પણ સર્વ સ્થળેથી તે આકૃતિ જણાય છે; તે આકૃતિની ચળકતી આંખો આપણા સ્ક્રામું ભેટી હોય તેમ લાગે છે. જે લોકો બીજી સ્થિતિ તેમાં હોય છે, જે ખરેખરી એ સ્થિતિ અનુભવતા હોય છે, તો ઇશ્વરને પોતાના દરેક કૃત્યમાં સાક્ષીભૂત સમજે છે.

હવે શરૂઆતમાં થતી ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે કહીશું. “ હું તેનો છું ” “ હું પ્રભુનો છું ” આ સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ પણ કેટલી કડણ વાત છે ? કારણકે જે મનુષ્ય આ સ્થિતિમાં પણ ઓતપ્રોત થઈ ગયો હોય, આ સ્થિતિનો પણ ખરો સાક્ષાત્કાર તેને થાય તો તે જગતમાં દિવ્યતાને પામી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં એક સાધુ હતો તે કોઈ સ્થળે નોકરી કરતો હતો, તેનું કાર્ય માત્ર દાન આપવાનું હતું. લોકોને અન્ન વસ્ત્ર આપવા ઉપર એ નિયમાયલો હતો. કેટલાક ગરીબ લોકો, સાધુ જેનો નોકર હતો તેની પાસેથી તેર શેર લોટ લેવાનો હુકમ લઈને આવ્યા. સાધુ મ્હોટેથી એક, બે, ત્રણ એમ બોલી બોલીને ભેળતો જતો હતો ને લોટ આપે જતો હતો. હવે હિંદુસ્તાનમાં “તેર” ને “તેરા” કહે છે. આનો અર્થ તેર પણ છે ને ત્રીસ એમ પણ થાય છે. આ સાધુ પ્રભુમાં એટલો તો તહીન હતો કે પ્રભુનું નામ સાંભળતાં તેના રોમેરોમ આહ્વાદથી ઉભાં થઈ જતાં હતાં. ખારની સંખ્યા સુધી બોલતાં બોલતાં તેર બોલવાનો વખત આવ્યો ને “તેરા” એમ કહેતાં વાતજ તે પોતાની સ્થિતિ ભૂલી ગયો. જગતને પણ ભૂલી ગયો, ને પોતે શું કરે છે તે પણ ભૂલી ગયો. આ ધૂનમાં “તેરા” “તેરા” એમ કહેતાં કહેતાં સમાધિસ્થ થઈ જઈ, આત્માનંદ ભોગવવા મંડ્યો. આ પ્રમાણે શરૂઆતની સ્થિતિમાં પણ જે ખરો સાક્ષાત્કાર થાય છે તો ઉંચામાં ઉંચા શિખરે પહોંચી શકાય છે. ઢોંગ ના કરવો હોય, ધર્મ ધર્મ એમ માત્ર મ્હોંએથીજ બોલ્યા ના કરવું હોય, અને ઇશ્વરની આંખમાં ધૂળ ના નાંખવી હોય તો જે સ્થિતિમાં હોઈએ તે સ્થિતિનો પૂર્ણ અનુભવ લેવો ભેઈએ. હિંદુઓના મત પ્રમાણે જે ખરી ધાર્મિક વૃત્તિવાળા થાય છે તેજ આ જન્મમાં કે બીજા જન્મમાં ચ્હડતી પાયરીએ ચ્હડે છે, ને બીજા જન્મમાં પણ જે તેજ વૃત્તિ કાયમ રહે તો તે પછીના જન્મમાં તેથી પણ વધારે ચ્હડતી સ્થિતિમાં જાય છે; અને છેલ્લી સ્થિતિમાં આવે છે ત્યારે મોક્ષ થાય છે. ફરી જન્મ લેવો પડતો નથી. ઇશ્વરત્વને પામે છે. એમ !

“ અહા ! આનંદ રસથી મ્હારો મુખનો ખ્યાલો ઉભરાઈ જાય છે. સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થાય છે. પ્રભુત્વનો મીઠો ને મધુર વાસુ મ્હારો કાર્યવાહક છે અને તેના સ્પર્શથી આહ્વાદપામી

જગત ખીલતું જાય છે, તે મ્હારોજ પ્રતાપ છે. મેઘ ધનુષ્યના રંગો મ્હારા આભૂષણરૂપ છે. પ્રકાશ મ્હારા સંદેશા લઈ જાય છે ને વિદ્યુત તેમને પ્રજ્વલિત કરે છે. પ્રેમી ને પ્રેમીનાં હૃદયો હું પોતેજ છું. ઇચ્છાઓ તથા ઉર્મિઓ પણ હુંજ છું.”

“પ્રકુલિત ગુલાબનાં સ્મિત, અકળરૂપી મોતી, આનંદપ્રદ સૂર્યનાં કિરણો, રૂપેરી ચંદ્રપ્રકાશ, મીઠાં ને મધુર સ્વચ્છ રમતાં કદતાં મોઝાં, જીલતાં આંધો, એક ખીખ સાથે લપ-ટાઈ ગયેલી વેલીઓ, ગુંબરવ કરતા ભ્રમરો, એ સર્વે મ્હારાજ વિચારો પ્રદર્શિત કરવાનાં સાધનો છે, મ્હારાજ મધુર ધ્યાસોચ્છ્વાસ છે. “સોહમ્” મ્હારૂં જન્મ મરણ છે. સર્વ સારા ને નરતામાં, કદુતા ને મધુરતામાં, હુંજ રમણ કરી રહ્યો છું.”

“શું કંઈ ને ક્યાં જાઉં તેનો મને વિચાર નથી, કારણ કે અખિલ બ્રહ્માંડમાં હું બ્યામ છું. કાળ ને શક્તિ હુંજ છું. મ્હારે ઇચ્છા કરવાની જરૂર નથી શંકા ને દિલગીરીથી હું પીડાતો નથી; કારણ કે સર્વતું મૂળ હુંજ છું. ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન અહીંજ છે. દૂર તે સમીપ છે. સર્વ શંકાઓતું સમાધાન થયું છે. સર્વ સ્વાર્થ, યેડી ને બન્ધનો મ્હારે તાબે છે. અરિ ને મિત્રનો અધિષ્ઠાતા દેવ હુંજ છું. મ્હારી આજ્ઞા સર્વને માન્ય છે.” “રામ.”

૨૩-સ્વરી દિવ્યતા અને માનાસિક શક્તિઓ.*

પ્રશ્ન—માનાસિક શક્તિ કેળવીને મૃત્યુ પામેલાઓની સાથે વાતચીત કરવી, તે યોગ્ય છે કે કેમ ? અને જો યોગ્ય હોય તો તેને માટે કોઈ અમુક પદ્ધતિ છે કે કેમ ?

ઉત્તર—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂર્ણ રીતે આપવાને માટે વેદાન્ત આ બાબતમાં શું કહે છે તે સવિસ્તર કહેવાની જરૂર છે.

વેદાન્ત પ્રમાણે બે રસ્તા છે; પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. એક કર્મમાર્ગ ને બીજો જ્ઞાનમાર્ગ અથવા ત્યાગ. કર્મમાર્ગ જેને ક્રિશ્ચિયનો કર્મથી મોક્ષ મેળવવાનું કહે છે તેને મળતો છે; ને જેને ક્રિશ્ચિયનોનું ધર્મશાસ્ત્ર “શ્રદ્ધાથી મુક્તિ” કહે છે, તેને જ્ઞાનમાર્ગ મળતો આવે છે.

હિંદુઓના મત પ્રમાણે પ્રવૃત્તિમાર્ગનું લક્ષ્યબિન્દુ સ્વાર્થી આત્મશક્તિઓ સંપાદન કરવાનું, જડ જગત ઉપર સ્વામિત્વ વધારવાનું અને આર્થિક સંપત્તિથી સુખ-સાધન વધારવાનું છે. દરેક વ્યક્તિને આ માર્ગ અમુક સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી કાંઈ સત્ય જીવન કે સત્ય અમરતા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. આ માર્ગમાં બહુ પ્રયોગો કરવા પડે છે; પરંતુ એક અવસ્થા એવી પણ આવવીજ જોઈએ કે જ્યારે આ માર્ગને તજી દઈ, ત્યાગનો જ્ઞાનમાર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આપણા પરમ સુખને અર્થે આ માર્ગની પણ આવશ્યકતા છે.

પ્રવૃત્તિમાર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગ એટલે માત્ર દુનિયાદારી છે; અને એ દુનિયાદારીના પેટા વિભાગ કરીએ તો તે ત્રણ પ્રકારની છે.

પહેલી—પ્રત્યક્ષ સંસાર એટલે જડ-સ્થૂલ જગત.

બીજી—માનાસિક સંસાર એટલે સૂક્ષ્મ જગત.

ત્રીજી—અવિજ્ઞાત સંસાર એટલે અદૃશ્ય જગત-જાણી ના શકાય તેવું જગત.

આપણે જ્યારે સ્વપ્નાવસ્થામાં હોઈએ છીએ અથવા તો સૂક્ષ્મ કે માનાસિક જગતમાં હોઈએ છીએ, તે સમયે સ્થૂલ જગતનું અસ્તિત્વ હોતું નથી; તેથી કરીને તેને આપણે અદૃશ્ય કે અવિજ્ઞાત સંસાર કહીશું. કાંઈક અંશે ભરનિદ્રાવસ્થા અવિજ્ઞાત સંસારને મળતી આવે છે. આ સ્થિતિમાં “મ્હાડું ત્હાડું” એ લેદલાવ રહેતો નથી. હિંદુ, મુસલમાન તથા ખ્રિસ્તીઓ જેને સ્વર્ગ કહે છે, તે માનાસિક સંસાર છે. આ માનાસિક સંસારના પેટા વિભાગ ઘણા છે; એમાંના અમુક પેટા વિભાગમાં ભૂતપ્રેતનું અસ્તિત્વ છે એમ કહીએ છીએ. આ વિષે સવિસ્તર હાલ કહેવાની જરૂર નથી. પ્રવૃત્તિ માર્ગ માત્ર જડ જગતને લગતો છે.

એક મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વિજળી ને વરાળની આશ્ચર્યજનક શોધ કરે છે ને તેથી કરીને સ્વશક્તિમાં ઉમેરો કરે છે, તેમજ મૂળ તત્ત્વો ઉપર કાણુ મેળવે છે. તેને આપણે જેટલે અંશે જડ વસ્તુઓથી સુખ મળે તેટલે અંશેજ આપણે માન આપીએ છીએ; પરંતુ મોક્ષ, આત્માનંદ, પૂર્ણાનંદ લેવાને આપણે તેની પાસે જતા નથી, કારણ કે તે વિષયમાં તેનું જ્ઞાન કાંઈજ નથી. તેજ પ્રમાણે માનાસિક જ્ઞાનનો કોઈ મોટો જ્ઞાની હોય તે આપણને મનની

લાગણીઓ, ઉર્મિઓ વગેરે વિષે જ્ઞાન આપી શકે. તેઓ પોત પોતાના વિષયમાં મહાજ્ઞાની છે; પરંતુ જે ખરી આવશ્યક વસ્તુ છે તે તેઓ આપી શકે તેમ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં એવા ઘણા લોકો છે કે જે મૃત્યુ પામેલા સાથે સંબંધ ધરાવી શકે છે. જેને ખીજ દુનિયા કહે છે તે વિષે તેઓ જ્ઞાન ધરાવે છે, માનસિક સુષ્ટિ સાથે તેઓ સંબંધ ધરાવે છે; પરંતુ છેવટે તો સંસાર તે સંસારજ રહે છે. પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન તે તો સંસારથી ઘણે દૂરજ છે. આ પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન એજ સત્ય જ્ઞાન છે. માનસિક સંસારના જ્ઞાનીને આપણે માન આપીએ તેમાં વાંધો નથી, પણ તેનાથી આપણો એ અંતિમ હેતુ સરતો નથી.

હિંદુસ્તાનમાં એક સદ્ગૃહસ્થ ‘રામ’નો પરમ મિત્ર છે, ને તે માનસિક શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે. એક સ્થળે તેની આંખે પાટા બાંધી ગણિતશાસ્ત્રનું પુસ્તક તેની આગળ ધરવામાં આવ્યું. આ પુસ્તક એણે જન્મારામાં જોએલું નહોતું, છતાં બંધ આંખે તે વાંચી શકતો હતો. ગણિતશાસ્ત્રનાં અમુક ચિહ્નો જેનાં નામ તે જાણ્યોજ નહોતો, છતાં તે તે વાંચી ગયો. એક કોરા કાગળ ઉપર તે પુસ્તકમાંથી એજ સ્થિતિમાં નકલ કરી ગયો. ચિહ્નોનાં ખરાં નામો તો તે નહોતો કહી શક્યો, પરંતુ નકલ કરી શક્યો. ખીજના વિચારે પણ તે જાણી શકતો અને જોયા વિના તમે જે લખ્યું હોય તે લખી જતો. તે માનસિક શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો. જડ જગતનો અનુયાયી હતો, પવિત્ર કે સુખી મનુષ્ય નહોતો.

માનસિક વિદ્યાને એક લૌકિક શાસ્ત્ર તરીકે આપણે માન આપી શકીએ; પરંતુ જે વસ્તુથી સચ્ચિદાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં ને એમાં ભૂલ ખાવી ન જોઈએ.

હિંદુસ્તાનના એક મનુષ્ય વિષે આપણે જાણીએ છીએ કે તે છ માસ પર્યંત મૃતપ્રાય જેવો પડી રહ્યો હતો. આ વિદ્યાને ખેંચરી મુદ્રા કહે છે ને તેનું વર્ણન હઠયોગમાં આપેલું છે. છ માસ પર્યંત જીવનની કોઈ પણ નિશાની તેનામાં જણાતી નહોતી, રંગોમાં લોહી પણ વહેતું નહોતું, છ માસ પછી તેનું ઉત્થાન થયું, આ ઉપરથી આ પુરૂષને એક ખીજે કાંઈસ્ટ કહી શકીએ; પરંતુ તે મુક્ત કે સુખી મનુષ્ય નહોતો. તેણે જે જે ગુન્ડાઓ, પાપો કર્યા હતાં તે કહેવાની જરૂર નથી; પરંતુ જે રાજના દરબારમાં તે આ પ્રયોગ કરતો હતો, તેણે એને ધક્કા મારીને પોતાને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો હતો.

વળી એક ખીજે હતો તે પાણી ઉપર ચાલી શકતો હતો. એક ખરા સાધુએ હશીને તેને પૂછ્યું કે આ શક્તિ મેળવતાં કેટલો વખત લાગ્યો હતો ? જવાબમાં તેણે કહ્યું કે સત્તર વર્ષ લાગ્યાં. સાધુએ કહ્યું કે સત્તર વર્ષમાં થઈને માત્ર એજ પૈસા જેટલી કિંમતની શક્તિ હવે મેળવી છે ! (કારણ કે નદીને સામે તીરે જવાને હોડીવાળાને એથી વધારે પૈસા લોકો આપતા નથી.) મતલબ કે આવા પ્રકારની સિદ્ધિઓથી કાંઈ પૂર્ણતા આવતી નથી. જેવા પ્રકારે ખીજ સંપત્તિઓ બંધનકારક છે તેજ પ્રમાણે તેનાથી પણ બંધનજ થાય છે. પછી તે બંધન ગમે તો સુવર્ણનું હો કે લોહનું હો; પણ તે અંતે તો બંધનજ છે. બંનેથી શુભામગીરી, અસ્વતંત્રતા તો છેજ. જે આવા પ્રકારની સિદ્ધિઓજ મનુષ્યને પવિત્ર બનાવતી હોય તો તો કૂતરાંઓ પણ પવિત્ર બને. સુંઘવાની શક્તિ ત્યાનમાં જેટલી હોય છે, તેટલી મનુષ્યમાં હોતી નથી, માટે જે એવી શક્તિઓથી મોટાઈ કે પવિત્રતા આવતી હોય તો કૂતરાંઓજ મનુષ્યથી અધિક શ્રેષ્ઠ ગણવામાં જોઈએ.

એક ફકીર હતો તે રંકને રાય બનાવી શકતો હતો. આ શક્તિ કીયા પ્રકારે તેમે મળી હતી એમ પૂછવામાં આવતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, “ ઉપવાસ કરી કરીને ગોમૂત્ર વગેરેથી

પવિત્ર થવાથી આ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. અમુક વ્રત વગેરે કરીને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે. ” એક મિત્રે તેને કહ્યું કે, “ તું અન્યને રાજા બનાવે છે ને બીજાને મોટી પદ્ધતિએ ચલાવી શકે છે, પણ ત્હારે નશીબે તો ગાયતું છાણુ ને મૂત્રજ રહે છે ને ! ”

આમ હિંદુઓ આવી શક્તિવાળાઓને માન આપે છે એટલુંજ. બાકી ખડું સુખ તો આત્માને યોગબવામાંજ રહેલું છે એમ તેઓ દૃઢપણે માને છે. એક હકયોગી હિંદુસ્તાનમાં એકાદ રાજા પાસે ગયો ને ત્યાં સમાધિ ચલાવીને બેઠો. આ યોગીમાં જીવની કાંઈ પણ નિશાની જણાતી નહોતી. લોકોએ તેના શરીરની આસપાસ એક ઝુંપડી બાંધી દીધી, કારણ કે વરસાદ ને પવનના તોફાનથી યોગીને હરકત ના થાય. એક સમયે રાત્રિને સમયે સખ તોફાન થયું ને કોટડી પડી ગઈ તેથી કરીને ઈંટો ખરવા માંડી; ને તે યોગીના માથા ઉપર વાગવા લાગી. યોગી સમાધિથી મુક્ત થઈ જાગૃત થયો, ને જાગતાંજ બોલ્યો:—“ હે રાજા ! ઈનામમાં મને થોડો આપ, મને થોડો આપ ! ” આ પ્રમાણે આવા પુરૂષો ધ્યાનસ્થ હોય છે એટલો વખતજ શાન્ત અવસ્થામાં હોય છે. જ્યાં તેમને જાગૃતનું જ્ઞાન થાય છે એટલે સાધારણ મનુષ્યના જેવીજ કગાલ સ્થિતિમાં તેઓ આવી પડે છે.

તલવાર કટારી કે મોટાં ચપ્પુઓ મેદાંમાં નાખી ગળી જવાં, ચામડીની આરપાર સોથા થોચવા ને એવા એવા અનેક ખેલો હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય છે. વળી ત્રણ ચાર કલાક સમાધિમાં પડી રહેવું તે પણ સામાન્ય છે; પરંતુ આ રીતથી કાંઈ દિવ્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અનેક જણ આ પ્રકારે હિંદુસ્તાનમાં કાર્ય કરે છે, પણ તે માયાનો પડદો ક્ષણભરજ દૂર કરી શકે છે, તેથી કરીને કાંઈ સ્થાયી સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

તળાવમાંથી લીલને દૂર ખસેડવાથી નીચે ચોખ્ખું ને મીઠું જળ જણાય છે, તેમ મનરૂપી તળાવમાંથી કચરો થોડા સમયને માટે દૂર કર્યાથી ધ્યાન કે સમાધિ ધરવાનું બની શકે તેમાં નવાઈ નથી; પરંતુ દુઃખને મળમાંથી તો નાશ કરી શકાતુંજ નથી. વારંવાર આ કચરો દૂર કરવો જોઈએ તેથી કરીને ધીમે ધીમે કચરાનો થર પાતળો થતો જશે, ને અંતે નિર્મળ ને સ્વચ્છ જળ સ્થાયી જણાશે. વેદાન્તનો હેતુ આજ છે.

ધારો કે એક કરડે એવો સર્પ ટાઢને લીધે ગુંચળું વળીને પડી રહ્યો છે. કોઈ તેને પકડીને અગ્નિ આગળ ઉજાડવા લાવવાને મૂકે, તો ગરમ થવાથી તે ગુંચળું છોડી એકદમ સીધો થઈને કરડશે. ગુંચળું વાળીને પડયો હતો તે સમયે પણ એર તો તેનામાં રહેલુંજ હતું. આ પ્રમાણે મનરૂપી સર્પ જ્યાં સુધી ગુંચળું વાળીને પડી રહે છે ત્યાં સુધી કેટલાક ધ્યાન ધરી શકે છે; કારણ કે ઇચ્છારૂપી ફેણ અને મનરૂપી સર્પ એટલો સમય મૃત્યુ પામેલો જણાય છે, બાકી ખરી રીતે કાંઈ મૃત્યુ પામેલો નથી. સર્પ બીજે પ્રકારે પણ પકડી શકાય છે. મંત્રાચ્ચાર કરી ભારત્રી વગાડતાં વગાડતાં સર્પને મોહિત કરી શકાય છે, પછી ચતુરાઈથી સર્પને પકડવામાં આવે છે ને તેના એરી દાંત કાઢી લેવાય છે; જેથી સર્પ બોખો બની રહે છે, અને એર તેનામાંથી જતું રહે છે. મનને સ્થિર કરવાને માટે વેદાન્ત પણ આ રસ્તો બતાવે છે.

માનસિકશક્તિના અભ્યાસીઓ પોતાના મનને ટાઢથી ગુંચળું વાળી પડી રહેલા સર્પ જેવી સ્થિતિમાં લાવી શકે છે અને તેથી કરીને થોડા સમયને માટે આનંદ ભોગવી શકે છે; પરંતુ ટાઢથી પીડાતા મનરૂપી સર્પને જ્યારે સગાં સંબંધી ઉજાડવા આપે છે કે તરતજ ગુંચળું છૂટી જાય છે ને ઇચ્છાઓરૂપી વિષ જાગૃત થાય છે, કારણ કે સર્પને મોહિત કરી તેના દાંત કાઢી નાંખી એ દૂર કરેલું નથી હોતું, જેથી ખરી માનસિક શક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

આવી શક્તિ ધરાવનારા ઘણાકો પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પૈસા કમાવામાં કરે છે. મનને ધ્યાનસ્થ કરવું એ ઘણી સારી વાત છે; પરંતુ અંતે તેમાંથી ઇચ્છાઓ રૂપી ઝેર ફેર કરવું જોઈએ. જ્યારે મનની દરેક પ્રકારની નિર્બળતા ફેર થાય ત્યારે જ એ સર્પ વિષ વિનાનો બને છે, ને ત્યાર પછીજ તમારા નિત્ય કર્મમાં તથા જગતમાં કોઈ પણ ભય વિના તમે નિશ્ચિંત ફરી શકશો. મનુષ્ય મદિરા પાન કરી નિશામાં પોતાનાં ઘરખાર થોડી કિંમતે વેચી દે છે, અને ખતપત્ર પણ કરી દે છે. પછી જ્યારે તેની સ્ત્રી કોઈ ઉપચારથી નિશો ઉતારી દે કે તેજ વખતે પોતાના કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે; અને ન્યાયની અદાલતમાં ઘરખાર વેચાતાં લેનાર ઉપર ફરીયાદ માંડે છે કે નિશામાં કરેલાં કૃત્ય માટે પોતે જવાબદાર નથી. તેજ પ્રમાણે મનની થોડા સમયની ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં મનુષ્યો ઇશ્વરને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દે છે; પરંતુ એ સ્થિતિથી મુક્ત થતાં વારજ ઇશ્વરને સમર્પેલું તેની પાસેથી પાછું લઈ લે છે. જગતની તૃષ્ણાઓ મનને વિહ્વલ બનાવે છે. અમુક વખત સુધી ધ્યાનસ્થ રહી શકાય તે પણ જો કે છે તો સાફજ, પરંતુ મનની સ્થાયી એવી સ્થિતિ રહે ત્યારેજ પરમાત્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. જ્યાં સુધી મનને માર્યું નથી, મનનું વલણ ચોક્કસ પ્રકારનું બનાવ્યું નથી, ત્યાં સુધી જગતની જંગળ વળગીજ રહે છે.

વેદાન્તના મત પ્રમાણે એક ક્ષણભર પણ જો દિવ્યતાનું ધ્યાન ધરો તો અમુક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ જો નિયમસર જ્ઞાનના ઉંચા શિખરે પહોંચવા પ્રયત્ન કરો તો અખલ વિશ્વ તમારે તાબે થઈ રહેશે. જો કોઈ રાજના નોકરને ખોળવા નીકળીએ તો તે મળતાં એ એકલોજ આપણો મિત્ર થાય છે, રાજ કાંઈ આપણો મિત્ર થતો નથી; માટે પહેલેથીજ રાજને મળવા પ્રયત્ન કરો કે જેથી કરીને તેના હાથ નીચેના સર્વ આપોઆપજ મિત્રતા બાંધવા દોડી આવશે. હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક એવા છે કે તેમને અમુક જાતની શક્તિઓ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે ને તેઓ તે મેળવે પણ છે; જ્યારે કેટલાક એવી શક્તિથી દૂરજ રહેવા માગે છે ને માત્ર ખરી જરૂરની વસ્તુ-જ્ઞાનમાર્ગ, ત્યાગમાર્ગને રસ્તેજ જવા ઇચ્છે છે. જો કે કોઈ પણ પ્રકારના ત્યાગ વિના કોઈ પણ જાતની શક્તિ મેળવી શકાતીજ નથી; પરંતુ તે ત્યાગ પૂર્ણ નથી હોતો. જો પૂર્ણ ત્યાગ કર્યો હોય તો પછી સર્વ જગત તમારુંજ છે. ખરી રીતે તો શક્તિઓ, સિદ્ધિઓ તમને ખોળતા આવે એજ રસ્તો પકડવો જોઈએ; તે શક્તિઓની પાછળ તમારે દોડવું ન જોઈએ.

માનસિક શક્તિ કેળવણી એ ચોચ્ય છે? એક શક્તિ તરીકે તો એ જડ જગતનીજ વસ્તુ છે? વેદાન્ત કહે છે મૃત્યુ પામેલાની સાથે તમે સંબંધ બાંધી શકો તેમાં શક નથી; પરંતુ તેના કરતાં જીવતાં સાથે સંબંધ રાખવો એ વધારે સાફ નથી? મૃત્યુ પામેલાં આપણને આવીને મળે છે કે આપણે તેમનાં રૂપ ધરીએ છીએ એ પણ એક શક પડતીજ વાત છે. વેદાન્ત કહે છે કે જો માનસિક સંસારને જડ સંસારના દૃષ્ટિબિંદુથી જુઓ તો તો મૃત્યુ પામેલા તમને આવીને મળે છેજ, પણ ખરી રીતે તો જડસંસાર પ્રમાણે પણ “અમુક મનુષ્ય મને મળવા આવ્યો હતો” એમ કહેવું તે ખોટું છે; ખરી રીતે તો તમે પોતેજ તમારા સમક્ષ આવીને ઉભા રહો છો. સર્વ રૂપ તમે પોતેજ છો. વેદાન્ત પ્રમાણે તમે પોતેજ તમારા શત્રુ, મિત્ર, ભાઈ વગેરે સર્વ છો; તેથી મૃત્યુ પામેલા આવીને મળે છે એમ કહેવું તે સત્ય નથી. બીજા રૂપમાં એ તો આપણે પોતેજ છીએ.

પ્રશ્ન:—માનસિક શક્તિ કેળવવાને સારૂ કોઈ અમુક રીતિ છે ? જવાબમાં કહેવાતું કે, હા છે. એક વૈદ્ય થવાને કે એન્જિનિયર થવાને અમુક કેળવણી લેવીજ જોઈએ, અને તેજ પ્રમાણે માનસિક સંસારની વસ્તુઓ જોવાને સારૂ પણ અમુક કેળવણી લેવી જોઈએ. એ કેળવણી વિષે અહિં કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. ‘રામ’ મૃગજળની પાછળ ફાંફાં મારી દોડતા ફરવાની ભલામણ કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે જ્યાં પવિત્ર મનુષ્ય વસે છે ત્યાં ભૂતપિશાચ આવી શકતાં નથી.

એક સમયે હિમાલયની ગુફામાં ‘રામ’ રહેતો હતો. આ ગુફામાં ભૂતનો વાસ છે એમ માન્યતા હતી. આસપાસના લોકો કહેતા હતા કે ઘણાક સાધુઓ એ ગુફામાં એક રાત્રિ રહેવાથી મરણ પામ્યા હતા, અને કેટલાક તો ગુફા જોવા જતાંજ મૂરછાં ખાઈ પડ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે ‘રામે’ એ ગુફામાં રહેવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે તે લોકો વિરમય પામ્યા. ‘રામ’ ઘણાક માસ તે ગુફામાં રહ્યા પણ ભૂતભૂત કાંઈ જણાયું નહિ. બધાં ભૂતો નાસી ગયાં હોય એમ લાગ્યું. ગુફામાં સર્પ, વીંછી વગેરે જીવજંતુ હતાં ને ગુફાની બહાર વાઘ રહેતા હતા; પરંતુ કોઈએ ‘રામ’ના શરીરને કોઈ પણ પ્રકારે ઈજા કરી નહોતી.

વેદાન્તથી સાબીત થાય છે કે જીવન્મુક્તો, મૃત્યુ પછી ભૂતરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. પોતાની તૃષ્ણામાં બંધાઈ રહેલાઓજ માત્ર ભૂતપિશાચનાં રૂપ ધારણ કરે છે. ડૉક્ટર જૉન્સન જે વાતોનો રાજા કહેવાય છે ને જે કદિ પણ વાદવિવાદમાં અંતે પોતાનોજ કબ્જો ખરો કર્યા વિના રહેતો નહિ; તેને એક દિવસ સ્વપ્નું આબું કે, ખરું તેને વાદવિવાદમાં નિસ્તેજ કર્યો. જૉન્સન જેવાને તો આ ઘણું અસહ્ય થઈ પડ્યું. મન વિહવલ બન્યું, નિદ્રા લેવી તે પણ મુશ્કેલ થયું. તેણે કોઈ પણ પ્રકારે મન ઉપર કાબુ રાખવા પ્રયત્ન કરી આ ઉપર વિચાર કર્યો તો સમજાયું કે, ખરું જે દલીલો કરી હતી તે ખરી રીતે તો જૉન્સનની પોતાનીજ હતી. ખરુંને તો એ વાતનું સ્વપ્નું પણ નહોતું. એજ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતેજ બીજા ભૂતપિશાચરૂપે પોતાને જણાય છે. સ્વપ્નમાં આપણે નદી, તળાવ, પર્વત વગેરે જોઈએ છીએ; પણ જો આપણે તે નદી, તળાવ ને પર્વત વગેરેથી તે સમયે જુદા હોઈએ, તો તો પછી આપણી પથારી નદીના પાણીથી ડૂબીજ જવી જોઈએ અને આપણું ઘર પણ પર્વતના ભારથી ચગદાઈ જવું જોઈએ; પરંતુ એ નદીને પર્વતો સર્વ આપણામાંજ રહેલાં છે. ખરો રીતે કતાં ને કર્મ બંને આપણે પોતેજ છીએ. ભૂત ને પિશાચ, ઇશ્વર ને દેવો, પાપી ને સાધુ સર્વ આપણે પોતેજ છીએ. આ વાત સમજો, માનો, તેનો સાક્ષાત્કાર કરો ને તેમ કરીને મુક્ત થાઓ. જ્ઞાનનો આજ સિદ્ધાન્ત છે કે તમારી પોતાની બહાર તમારું મધ્યગિન્દુ માનો નહિ; કારણ કે એ માન્યતાથી અધોગતિ આવશે. તમારા પોતાનાજ આત્મામાં વિશ્વાસ રાખો. જો એ મધ્યગિન્દુ છોડશો નહિ, તો કોઈ પણ શક્તિ તમને ડાલાવી નહિ શકે.

૨૪—મનોબલ્લનો માનસિક નિયમ.

જેણે પોતાના આત્માને ઓળખ્યો છે, તેને આ જગતમાંની બીજી કંઈ ઇચ્છા રહી હોય ! સાત સાત બાદશાહીના લંડાર કે જગતની બીજી કંઈ પણ વસ્તુ તેનું મન હોવાની શક્તી નથી. જગતની કંઈ પણ સુંદર વસ્તુ યા મોહક પદાર્થ તેને બાધ કરી શકતાં નથી. અહા ! શું સુખ ને પરમાનંદ ! તેનું વર્ણનજ થઈ શકે તેમ નથી. શબ્દોમાં કહેવાને ભાષા પુરતી નથી. તે પરમાનંદ તમે પોતેજ છો, તે ઉચ્ચ સુખ તમારા પોતાનામાંજ છે ! અને તે તમારો આત્માજ છે !

પોતાના આત્માને ઓળખ્યો, પછી કંઈ પણ વાતની ઇચ્છા રહેશે નહિ. અખિલ વિશ્વ તમારું પોતાનુંજ થઈને રહેશે.

સાંસારિક મૃગજળની ખાતર મનુષ્યો આ પરમાનંદને છોડી દેવામાં મોટી ભૂલ કરે છે. અન્નત સુખ તમારુંજ છે, તમે પોતેજ પરમાનંદ છો, તોપછી એ સુખ નહિ મેળવતાં આમ તેમ વલખાં શા સાડુ મારવાં ? આનંદ એ તમારો જન્મનો હક્ક છે. એક દમડી ખાતર હોડો પોતાનો જન્મનો હક્ક વેચી દે છે.

બુદ્ધાસ ઇસ્કેરીઓટે ત્રીસ રૂપિયા જેટલી કિંમતે મહાત્મા કાઈસ્ટને વેચી દીધો; તેમ તમારા પોતાના આત્મારૂપી કાઈસ્ટને તમે કદિ વેચશો નહિ. આ જગતની નાશવંત વસ્તુઓને માટે તમારું શાશ્વત સુખ ધૂળધાણી કરશો નહિ. હઠાપણ વાપરજો ને વધારે હાથા થજો.

મહાન અમૃતનો સાગર તમારામાંજ ભરેલો છે, સર્વ સુખ તમારા અંતઃકરણમાંજ ભરેલું છે. અંતઃકરણમાંજ તેને શોધો ને અનુભવો. એ સુખ તે કાંઈ તમારા શરીર, મન કે બુદ્ધિમાં નથી, એ તમારી ઇચ્છાઓ કે ઇચ્છિત વસ્તુઓમાં નથી, તમે પોતેજ આ જગતમાં અનેક રૂપે તમને પોતાને દેખાવો છો. સ્મિત કરતું ગુલાબનું ફૂલ કે આકાશમાં અજાક અજાક ચિત્તા તારાઓ એ સર્વ તમારાં પોતાનાંજ રૂપો છે, તો પછી જગતમાં એવું શું છે કે જેની ઇચ્છા તમને રહે !

માત્ર પ્રભુજનો ઉચ્ચાર કરો, જ્ઞાનું ગાન કરો, ને તેમ કરતાં ખરા અંતઃકરણથી તેનું ધ્યાન કરો, તેનો સાક્ષાત્કાર કરો. જ્ઞાનો અર્થ “હું તે છું,” “હું નેતે એકજ છીએ,” “તેજ હું છું” એવો થાય છે. પ્રભુ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે સર્વ નિર્બળતાને માનસિક બળથી કચરી નાંખતા હો એમ હૃદયે માનો. જયઘોષ સાથે તે નિર્બળતાને દૂર કરો.

પુરાણમાં એક કથા છે કે, એક સમયે કૃષ્ણ યસુના નદીમાં કૂદી પડ્યા ને તીરે ઉભેલાં તેમનાં સગાંસંબંધી આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. યસુના નદી પૂર બેસમાં વહેતી હતી ને

* તા. ૧૭ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૦૨ ને દિવસે સાનક્રાન્સિસ્કોમાં હર્મેટીક બ્રધરહુડ હોલમાં આપેલું બાપજી.

કૃષ્ણે અંદર અંપલાબુ. માતપિતા વગેરેએ જાણ્યું કે કૃષ્ણ દુષ્ટી ગયા, ને બહાર જીવતા નહિ નીકળી શકે. કથામાં કહ્યું છે કે કૃષ્ણ છેક તળીએ પાતાળમાં ગયા. ત્યાં આગળ એક હજાર મસ્તકવાળો નાગ રહેતો હતો. કૃષ્ણે પોતાની ઇંસીનો નાદ કર્યો ને પ્રજુવ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવો શરૂ કર્યો. મંત્રોચ્ચાર કરતે કરતે હજાર ફણાવાળા નાગનાં માથાં છુંદવા લાગ્યા; પરંતુ જેમ જેમ માથાં છુંદે તેમ તેમ બીજાં નવાં માથાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. કામ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. કૃષ્ણે તો પોતાનું જ કામ ચાલું રાખ્યું, ને અતે થોડા સમયમાં નાગ મૃત્યુ પામ્યો. નાગના લોહીથી નદીનું જળ લાલ થઈ ગયું. નાગની બધી સ્ત્રીઓ કૃષ્ણને શરણે ગઈ ને તેમને નમસ્કાર કર્યો. કૃષ્ણ ત્યાર પછી નદીમાંથી બહાર આવ્યા, તો સર્વ સંબંધીઓ વિસ્મય પામ્યાં ને આનન્દ આનન્દ થઈ રહ્યો. આ વાર્તામાં બે અર્થ રહેલા છે. આ કથા જેમને પોતાની દિવ્યતાનું ભાન કરવું હોય તેમને માટે સારૂં છે.

યમુના નદી એટલે મન, ને કૃષ્ણ એટલે પોતાનો આત્મા. મનમાં છેક ઉંડે ઉતર્યા વિના આત્માનું ભાન થતું નથી, માટે મનરૂપી નદીને છેક તળીએ જવાની જરૂર છે. ત્યાં જઈ ઇચ્છા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વગેરે નાગોનાં મસ્તક છિદવાં જોઈએ. મનરૂપી નદીને નિર્મળ કરવી જોઈએ. જે પ્રમાણે કૃષ્ણે કર્યું તેજ પ્રમાણે કરવાની જરૂર છે. “ ” શબ્દનો ઉચ્ચાર નિરંતર કરવો જોઈએ, ને તેમ કરતે કરતે નિર્મળ જળ કરવું જોઈએ.

આ બંસરી તે કોણ ? એ બંસરી તમને માત્ર લક્ષણસૂચક છે. બંસરીએ શું કર્યું કે જેથી તેનાં આટલાં બધાં વખાણુ થઈ રહ્યાં છે ? ક્રીયા ઉત્તમ કર્મે કરીને તેની દિવ્યતા ગવાઈ છે ! મહાન મહાન રાજધિરાજો, અનેક રૂપગુણથી યુક્ત ચુંદરીઓ, સર્વ જગત જે કૃષ્ણને આટલો બધો પૂજ્ય ગણે છે; તે કૃષ્ણ એ બંસરીને ચુમ્બન દે છે તેનું કારણ શું ? બંસરીને લોકો તરફથી પ્રશ્ન થતો કે “ હે બંસરી ! કૃષ્ણ આટલો બધો પ્રેમ કોઈનાપર દેખાડતા નથી ને તને કેમ આટલું બધું માન આપે છે ? ” બંસરીએ કહ્યું:—“ મહારામાં એક ગુણ છે ” તે એ કે “ મહારા શરીરમાં જડ વસ્તુ રહી નથી. હું અંતરમાંથી સાફ છું. ” આ પ્રમાણે હૃદયમાંથી જડ જગતની લાલસા દૂર કરી મન ઇશ્વરને સોંપી દેવું, જડ શરીર ઉપરનું મમત્વ છોડી દઈ, સર્વ સ્વાર્થી ઇચ્છાઓ, તૃષ્ણાઓ તજી દઈ મન પવિત્ર કરી ઇશ્વરને સમર્પણ કરી દો. દિવ્ય હૃદયથી ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ કરો, ને આ સ્થિતિમાં રહી પ્રજુવોચ્ચાર કરો એટલે તમારી પોતાની બંસરી વાગી અનાહત નાદ થશે. તમારા મનમાંથી સ્વાર્થ વગેરે કચરો દૂર કરી તેને બંસરી મુજબ પોલું સાફ બનાવો.

ૐ મંત્ર બોલતા મનરૂપી તળાવનું જળ નિર્મળ કરો. ઇચ્છાઓ રૂપી ઝેરી નાગોને પકડી પકડીને છુંદી નાંખો, મનને સ્થિર કરો, મનનું વલણ સત્ય રસ્તે થાય તેમ કરો. જેમ કબીરજીએ કહ્યું છે કે “ મનકું એસા મારીએ ટુક ટુક હો જાય ” તેમ કરો. દૈ પ્રતિજ્ઞા કરો કે મનરૂપી જળ વિષમય ના બને; અને કોઈના પીધામાં આવતાં તેને વિષ ચડે નહિ. જનમંડળ ભલે તમારાથી વિરુદ્ધ પડે, તમને અનેક મુશીબતોમાં લાવી મૂકે; પરંતુ તમારા મનરૂપી જળમાંથી દિવ્ય, પવિત્ર ને નિર્મળ જળ વહેવા દેજો. અમૃતઝરો વહે એવું કરજો કે જેથી કરીને કોઈ મિત્ર કે દુશ્મનનું પણ અમંગળ થાય નહિ. ૐ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરજો ને નિર્મળતાને સદાને માટે દૂર ફેંકી દેજો. દૈ મનોબળ કરો, માનસિક શક્તિ વધારી, જયનાદ કરી, અરિદળ ઉપર વિજય મેળવી, જયવંત થઈ હુંદુંભિનાદ કરજો.

આ સ્થિતિએ પહોંચતાં સર્વ ઇચ્છાઓ-લાલસાઓ જેમ નાગની સ્ત્રીઓ કૃષ્ણને શરણે ગઈ હતી તેમ તમારે તાપે થશે.

તમારાં દરરોજનાં સામાન્ય પાપો અને નિર્બળતાનું એક પત્રક બનાવો, અને જે દિવસે અસુક અધોગતિએ લઈ જનાર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે દિવસના ખાનામાં તે ઇચ્છાની સામે નિશાની કરી રાખો. આમ કરતાં કરતાં તમારી નિર્બળતા શી શી છે, તે દેખાશે; પછી તે દૂર કરવા યત્ન કરો. જે દિવસે આવી અધમ ઇચ્છાને શરણે થાઓ, તેને ધીજે દિવસે પ્રાતઃ-કાળમાં ઉઠી એકાન્ત સ્થળે બેસી ઉંઝે વિચાર કરજો ને પોતાના આત્માને સંખાધી, ઇપકો દહ મન સ્થિર કરજો, અને પુનઃ તે પ્રકારે પાપ ન થાય તેવી સાવચતી રાખજો. જગતમાં અનેક ભાષણો થાય છે; નાના કે મોટા, પવિત્ર કે અપવિત્ર દરેક જણ ભાષણો તો આપે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી પોતે પોતાનેજ ભાષણ આપી મનોબળ વધારે નહિ ત્યાં સુધી સર્વ વૃથા છે. ઉત્તતિક્રમનાં પગથીયાં ચડવાને સાડ પોતે પોતાના મનને શિખામણ દે તોજ શ્રેષ્ઠ થાય. મનુષ્યને કેટલીક વખત દિલગીરી પેદા થાય છે, તે વખતે યત્નથી તેનું કારણ શોધે ને ઉપાય કરે તો તે દૂર થાય છે. દિલગીરી સમયે કોઈ ધર્મનું પુસ્તક-જેવું કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા લઈ વાંચો અથવા તો મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં પુસ્તકો વાંચો કે જેથી તમારું મન દિવ્યભૂમિમાં રમણ કરે અને તમારી દિલગીરીનો ક્રમે ક્રમે જડમૂળથી નાશથઈ જાય. આ પ્રમાણે માયાથી કોઈ પણ સમયે ન લપટાવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં મન ઉપર કાબુ મળે છે ને અંતે જય મળતાં સુકત થવાય છે.

આ પ્રમાણે એક પછી એક દુર્ગુણને ઓળખી તેનું કારણ અને મૂળ શોધી કાઢી મનને શીખામણ હઈ તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ. દરેકે પોતાની મેળેજ પોતાને સુધારવો જોઈએ. એકાન્તમાં બેસી જેથી તમને દુઃખ થતું હોય તેમો વિચાર કરો, વિચાર કરતાં કરતાં પ્રણવોચ્ચાર કર્યે જાઓ ને દુઃખને દેડવા પ્રયત્ન કરો. આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં મન દહ થશે. મનરૂપી જળમાં આ પ્રકારના અનેક વિષમય નાગો વસે છે, તેનાં માથાં ઓમનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં છુંદી નાંખે. સર્વ દુઃખો, સર્વ નિર્બળતા ને દુર્ગુણોનું મૂળ એકજ છે, અને તે મૂળ માત્ર અજ્ઞાનજ છે. આત્માને ન ઓળખવાની અજ્ઞાનતા એજ સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ છે. પોતાના શરીરનેજ લોકો પોતાનો આત્મા સમજે છે, અને બાહ્ય જગતમાંથી સંપત્તિ પેદા કરી આનંદ મેળવવા ઇચ્છે છે તેથીજ તેઓ દુઃખી થાય છે. જડ શરીર તમે નથી, એમ નક્કી સમજો. તમે સર્વવ્યાપી, અનન્ત પરમાત્મારૂપજ છો, એવી દહ ભાવના કરો; ને તે પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરો, તો માયાથી લપટાવાનો ભય રહેશે નહિ. સામાન્ય અજ્ઞાનતાના પેટા વિભાગમાં પ્રકૃતિના નિયમોનું અજ્ઞાન પણ મનુષ્યોને બાધ કરે છે, ને તેમને નિર્બળ બનાવે છે. પ્રકૃતિનો એક પવિત્ર નિયમ કે જે કદિ ઉલ્લંઘન કરાય તેમ નથી, તે એ છે કે તમે કોઈ પણ અપવિત્ર વિચાર, અમંગલ ધ્યાન કે તેવું કૃત્ય ગમે તેવા એકાન્ત સ્થળે કરો, તોપણ તમને પ્રકૃતિના દહ ને કદિ કોઈથી પણ ઉલ્લંઘન ના થાય તેવા નિયમ પ્રમાણે તેવાં કૃત્યનો બદલો મળશેજ. દુઃખ ને દરિદ્ર તમારૂં પોતાના ઉપર આવી પડશેજ.

લોકો જાણે છે કે ગણિતશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ વાત સત્ય નથી. જેટલી શ્રદ્ધા ગણિતશાસ્ત્રમાં તેમને છે, તે નિયમો જેટલા અનુલ્લંઘનીય લાગે છે તેટલા આ નિયમ લાગતા નથી; પણ આ પ્રમાણેનું તેમનું ધારવું તદ્દન બૂલ ભરેલું છે. એકાન્તમાંની પણ એકાન્ત શુદ્ધમાં પાપ

કરો તો પણ જે ભૂમિ ઉપર ઉભા રહી તે પાપ કરે છે તે ભૂમિ ઉપર ઉગેલું નિર્ભય ઘાસ પણ તે વાતાની સાક્ષી પૂરશે. તે શુદ્ધનો પથ્થર તથા આસપાસનાં ઝાડ વગેરેને પણ વાત્યા થઈ તમારાં પાપો ખુલાં કરશે. પ્રકૃતિને છેતરી શકશો નહિ. હૃદયમાં પાપી વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે તેના પરિણામેજ બાહ્ય જગતમાં દુઃખદાયક બનાવો આપણને વિંટળાઈ વળે છે. આવા દુઃખનું ખર્ચું કારણ ન બાળવાથીજ મનુષ્યો પોતાની સ્થિતિને દોષ દે છે; આસપાસના બનાવો ઉપર દોષ મૂકે છે; મિત્ર, ખંધુ, સગાં, સંબંધીનો દોષ કાઢે છે; પણ આ પરમ સત્ય વાત સર્વત્ર બાળીતી થવી જોઈએ કે ઈશ્વરની આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી આપણે પોતેજ અધ બનીએ છીએ. પ્રકૃતિનો નિયમ હંકે વગાડીને કહે છે કે પવિત્ર રહો ! પવિત્ર રહો. છતાં અપવિત્રતાનો આશ્રય લ્યો તો તેનાં ફળ ભોગવવાંજ પડશે. આ નિયમો એક પછી એક લઈને તેનાં પરિણામનો વિચાર ગણિતશાસ્ત્ર પ્રમાણે કરવો જોઈએ. એક વખત આ નિયમ દૃઢપણે સમજાયો તો પછી તે અધમ ઇચ્છાઓ તરફ દુર્લક્ષ થશેજ; અને એવી રીતે ઇચ્છાઓ ઉપર કાબુ મેળવ્યા પછીજ મન સ્થિર કરી શકાય છે. પહેલું મનનું વલણ શુદ્ધ માર્ગે જવું જોઈએ, કારણકે તેની આસ આવશ્યકતા છે.

મન સ્થિર કરવા માટે ઉપવાસની જરૂર છે ?

ઉપવાસ સંજોગે ‘રામ’નું એટલુંજ કહેવું છે કે ભૂખ્યા ન રહો, તેમજ અકરાંતિયા પણ ન થાઓ. ખંને રીતિઓ ખોટી છે. કેટલીક વખત ઉપવાસ સ્વાભાવિક રીતેજ કરવો પડે છે; કારણકે જમીએ નહિ તો સાઈં એમ આપણા મનનેજ લાગે છે. આ સમયે તે પ્રમાણે કરવામાં શ્રેય છે; પરંતુ બીજે સમયે જ્યારે અંતરાત્મા કહે કે સાત્વિક ખોરાક લેવો જોઈએ, તો તે સમયે તે પ્રમાણે પણ વર્તવુંજ. ઉપવાસ એક માત્ર સહાયતારૂપે થવો જોઈએ. અમુક દિવસે ઉપવાસ કરવોજ જોઈએ એ રીતિ ભૂલભરેલી છે, કારણ તે તો ઉપવાસના ગુલામ થઈ પડવા જેવું છે, ને ગુલામગીરી ‘રામ’ને પસંદ નથી. હિંદુસ્તાનમાં લોકો અમુક દિવસે ઉપવાસ કરે છે. એકાદશી અથવા પૂર્ણિમાને દિવસે કેટલાક ઉપવાસ કરી અમુક પ્રકારનોજ ખોરાક લે છે કે જેથી કરીને પેટમાં ભાર ન થાય. તે દિવસે મન સ્થિર રાખી ભગવદ્ભજન કરે છે. સ્વાર્થી ઇચ્છાઓ, લાલચો વગેરેને ખોરાક ન આપવો તેજ ખરેખર ઉપવાસ કહી શકાય.

૨૫-સ્વર્ગનું રાજ્ય.*

સ્વર્ગનું રાજ્ય આપણા અંતઃકરણમાંજ છે તો તેનો સાક્ષાત્કાર કેમ કરવો ? આ વિષે એક સુંદર વાર્તા છે. કહેવાય છે કે એક સમયે દૈત્યો વેદોને ઉચકીને પાતાળમાં નાસી ગયા. વેદનો અર્થ બે પ્રકારે થાય છે. મૂળ અર્થ ‘જ્ઞાન અથવા સ્વર્ગનું રાજ્ય’ એમ છે, ને બીજો અર્થ ‘હિંદુઓનું પવિત્રમાં પવિત્ર શાસ્ત્ર’ એ છે. જે દૈત્ય વેદોને લઈ નાસી ગયો હતો તેનું નામ શંખાસુર હતું. શંખાસુર એટલે શંખનો દૈત્ય અથવા શંખમાં રહેલો જીવડો.

હવે વેદોને પાછા લઈ આવવા અથવા તો નષ્ટ થયેલા જ્ઞાનને પાછું ઉત્પન્ન કરવા માટે ઈશ્વરે મત્સ્યરૂપ ધારણ કર્યું. દૈત્ય સાથે યુદ્ધ કરી તેનો નાશ કર્યો, ને વેદો જગતમાં આણ્યા. છોકરાં આ પ્રકારની વાત વાંચીને અક્ષરશઃ ખરી માને છે, સાધારણ મનુષ્યો પણ અક્ષરે અક્ષરનો સામાન્ય અર્થ કરે છે; પરંતુ આ વાર્તામાં ઉંડો ગુહ્ય અર્થ સમાયેલો છે. સામાન્ય સત્ય સમજાવવા આ કથા લખાયેલી છે. ઈશ્વરે મત્સ્યાવતાર લીધો ને શંખાસુરનો વધ કરી વેદોને પૃથ્વી ઉપર આણ્યા. હવે આમ કરવાનું કારણ શું ? મત્સ્ય સમુદ્રમાં રહેનાર પ્રાણી છે ને શંખ પણ ત્યાંજ પેદા થાય છે. હવે ઈશ્વરે શંખમાં રહેલા જીવડાને મત્સ્યરૂપે થઈ મારી નાખ્યો, તેથી સમુદ્રના મોઢાંએ શંખને કિનારા ઉપર આણી મૂક્યો. લોકોએ તેને લઈ લીધો ને તે વગાડતાં અંદરથી “ઓમ” શબ્દ નીકળવા લાગ્યો. આ વેદ છે. આ અર્થમાં આ કથા લખાયેલી છે. કથાકારનો મૂળ આશય ઈ શબ્દની વાસ્તવિકતા ને ઉપયોગીતા જણાવવાનો છે, કારણ કે પ્રણવમંત્રજ જગતમાં સર્વ જ્ઞાનનો અન્ત છે. સર્વ વેદો, સ્વર્ગનું રાજ્ય શંખમાંજ આવી વસેલું છે. હિંદુઓ સર્વ માંગલિક પ્રસંગે શંખધ્વનિ કરે છે ને સર્વ અમંગલ પ્રસંગે પણ તેનોજ ધ્વનિ કરે છે. મૃત્યુ, જન્મ, યુદ્ધ, પૂજા વગેરે સમયે તેનોજ ધ્વનિ કરે છે. ઈ શબ્દમાં જેઓ યોગપ્રાપ્ત થઈ ગયેલા છે તેઓ પરમાનન્દ ભોગવે છે. સ્વર્ગનું રાજ્ય મળે તેટલા સાફ આજ કુંચી લાંગાડવાની છે. ચૂરોપ અને અમેરિકાના લોકો જે વાત પોતાની બુદ્ધિ માન્ય ન કરે તે માનવા ના કહે છે. આ પ્રણવ મંત્રનો ઉપયોગ કેટલો ખોટો છે તે બે કે સાબિત ન કરી શકીએ, તો પણ આ મંત્રથી મનુષ્યના મન ઉપર કેટલી અસર થાય છે, તે તો ચોખ્ખુંજ છે. મનુષ્યના હૃદયનાં ગુપ્ત પડો ઉકેલીને જગતનો સર્વ ભંડાર આપણા સમક્ષ આ મંત્રથી આવીને ખરો થાય છે. કથાકારનો કહેવાનો આશય એ છે કે હિંદુઓના પવિત્ર શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન જેમને પ્રાપ્ત થયું છે તે, જે સમયે પૂર્ણ અહ્લાદથી જ નો ઉચ્ચાર કરતા હતા તે સમયે થયું હતું. સર્વ જ્ઞાનનું મૂળ આ મંત્ર છે. જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી આ મંત્રની ઉપયોગીતા વિષે કહીશું. લોકો ખરા અંતઃકરણથી આ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરે તેટલા માટે આની કેટલી ઉપયોગીતા છે, તે કહેવાની આવશ્યકતા છે.

* તારીખ ૧૯મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૨ ને દિવસે સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં હર્મેટિક સ્પીચરહુડમાં આપેલું ભાષણ.

શરૂઆતમાં એજ કહેવાનું છે કે “ઓમ” શબ્દ કોઈ અમુક ભાષાનો છે એમ નથી. સંસ્કૃત શબ્દ ગણીને તેના તરફ ઉદાસીન ન રહેશે. ઓમ એ ઈશ્વરના નામનોજ ઉચ્ચાર છે. આ શબ્દ કોઈને શીખવે પડતો નથી. બાળક જન્મે ત્યારથીજ ઓમનો ઉચ્ચાર કરે છે, જો કે તે સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરતું નથી, પરંતુ તેને લગતોજ ઉચ્ચાર એ કરે છે. ઓમ લખવો હોય તો ખરી રીતે તો અઉમ લખવો જોઈએ; પરંતુ સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ‘અ’ ને ‘ઉ’ સાથે આવતાં ‘ઓ’ ઉચ્ચાર થાય છે. મુંગા મનુષ્ય પણ ‘અઉમ’ નો ઉચ્ચાર કરી શકે છે, ને સ્વાભાવિક રીતે તેનાથી તેનોજ ઉચ્ચાર થઈ જાય છે. રમતની અંદર જ્યારે છોકરાંઓને ખૂબ આનન્દ પડે છે ત્યારે ‘અઉમ’ ને મળતોજ ઉચ્ચાર તેમના મુખમાંથી નીકળી પડે છે. દરેક ભાષામાં આ શબ્દ છે. સંસ્કૃત, ફારસી, ઇંગ્લેશ અને જાપાનીઝ દરેક ભાષામાં એક યા બીજે રૂપે આ શબ્દ છે. જ્યારે મનુષ્યને આનન્દ અથવા ખીલ કોઈ ઉર્મિ થાય છે, ત્યારે આ શબ્દનો ઉચ્ચાર સ્વાભાવિકજ થઈ જાય છે. જ્યારે મનુષ્ય દુઃખી અવસ્થામાં હોય છે કે માંદો હોય છે ત્યારે પણ આજ શબ્દનો ઉચ્ચાર થઈ જાય છે. હીબ્રુ, અરેબીક અને ઇંગ્લેશમાં પ્રભુપ્રાર્થનાની અંતે “આમીન” અથવા “અમેન” એમ બોલાય છે, તે પણ ઓમને મળતોજ શબ્દ છે. ગ્રીક મૂળાક્ષરોનો અન્તનો અક્ષર “ઓમેગા” છે, તેમાં પણ “ઓમ” નો સમાવેશ ખાસ કરીને થયેલો છે.

આ પ્રમાણે આ ઉચ્ચાર દરેક ભાષામાં, દરેક વ્યક્તિને, દરેક સ્થિતિમાં કેમ મહોંએ આવે છે ? હિંદુઓ કહે છે કે આ શબ્દ શીતળ છાયાવાળું, સુંદર, સુશોભિત વૃક્ષ છે; ને તે વ્યાધિચરત અને પીડાથી બળતા મનુષ્યનું દુઃખ પોતાની શીતળ છાયાથી દૂર કરે છે. સ્વાભાવિક રીતેજ આ શબ્દનો ઉચ્ચારથી હૃદય હલકું પડે છે. વ્યાધિચરતને જો આ શબ્દો-ચ્ચારથી આરામ થાય, તોપછી શુદ્ધોચ્ચાર કરી નિરાગી મનુષ્ય તેનું રટણ કર્યા કરે તો તેને કેટલો બધો આનન્દ વ્યાપે ? આ શબ્દને પ્રણવ કહે છે; એટલે કે તે જીવનમાં વ્યાપી રહ્યો છે, પ્રાણમાં વહન કરી રહ્યો છે, દરેક પ્રાણી આ ઉચ્ચાર કરે છે, પ્રાણની સાથેજ એ શબ્દ જોડાયેલો છે. જોરથી શ્વાસોચ્છાસ આવ્યો જતો હોય તો “સોહ” શબ્દનો ઉચ્ચાર થતો સમજાય છે. આ શબ્દ સર્વ પ્રાણીમાત્ર પ્રાણ સાથે જોડાયેલો છે. આ શબ્દમાં “સ-ઓ હ મ” એ અક્ષરો આવેલા છે.

જગતનાં વ્યાકરણોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ સૌથી પૂર્ણતા પામેલું છે. ‘મ’ જો કે વ્યંજન છે; પરંતુ નાસિકામાંથી બોલાય છે, એટલે સ્વરને મળતો આવે છે. હવે ‘ઓ’ ને ‘અ’ બે સર્વ વ્યાકરણમાં સ્વરજ ગણાયેલા છે. ‘સ’ ને ‘હ’ વ્યંજન છે. તે વ્યંજનને દૂર કરીએ તો માત્ર ‘ઓ અમ’-‘ઓમ’ એજ માત્ર શેષ રહે છે.

આ ઉપરથી સ્વર સ્વતંત્ર છે એ સમજાશે. વ્યંજન અસ્વતંત્ર છે, તેથી કરીને એકલા આવી શકતા નથી, બોલી શકાતા નથી. દાખલા તરીકે ઇંગ્લેશ ‘ક’ લ્યો, તેનો ઉચ્ચાર ‘કે’ થાય છે ને સંસ્કૃતમાં ‘ક’ બોલાય છે. આ વ્યંજન સાથે ‘ઇ’ કે ‘અ’ સ્વર જોડીએ તોપછી તે બરોબર બોલી શકાય છે. વ્યંજનથી જગતમાં નામ ને આકારનું ભાન થાય છે. સર્વે નામો ને આકૃતિઓ વ્યંજન સમાન છે, ને તેથી અસ્વતંત્ર છે. નામ કે આકાર પરમ સત્યના આધાર વિના સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વમાં રહી શકે તેમ નથી. જગત આખું જે નામ ને જે રૂપથી વ્યાપ્ત છે તે નામ રૂપ સ્વતંત્ર રીતે પરમ સત્યના આધાર વિના ટકી શકે તેમ છેજ નહિ. આ પરમ સત્ય તે કેવળ જ્ઞાન, કેવળ આનન્દ છે, અને તે ‘અઉમ’થી ઓળખાય

છે. એ પ્રમાણે ‘સોહ’ માં ‘સ’ ને ‘હ’ નામ તથા રૂપને ઠેકાણે છે, ને તેમાં વ્યાપી રહેલો ‘ઓમ’ એ પરમ સત્ય છે.

ખાંડનાં રમકડાં જુદા જુદા પ્રકારનાં બનાવીએ તો તેમાં માત્ર તેના નામ ને આકારમાંજ ફેર જણાય છે, બાકી વસ્તુતઃ સર્વે એકજ વસ્તુ-ખાંડનાંજ બનેલાં છે. સમુદ્રમાં એક મોજું અહીં જણાયે તો બીજું બીજે જણાયે, એક મોટું તો બીજું નાનું, પરંતુ સર્વ સમુદ્રમાંથીજ ઉદ્ભવે છે; મૂળ તો એ સર્વ પાણીજ છે. ફેર માત્ર રૂપ ને આકારમાં રહેલો છે. તેજ પ્રમાણે આંખો આંજ નાંખે એવો ચમકતો હીરો લ્યો, તે ઘણે સખત ને લોહા જેવી વસ્તુને પણ કાપી નાંખે તેવો હોય છે. હવે કોયલો લ્યો, તો તે ઘણેજ નરમ ને ઘસાંએ તો લીલા થઈને ઘસાય એવો હોય છે. બન્નેના રૂપમાં આસમાન જમીનનો તફાવત છે, પણ રસાયણ શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આ બેમાં તફાવત કાંઈ નથી; કારણ બન્નેમાં ‘કારબન’ નું તત્ત્વ રહેલું છે. એકમાં કારબન તત્ત્વનાં રજકણો ને આકારની સ્થિતિ જુદી છે ને બીજામાં જુદી છે. ભેદ માત્ર આકારમાંજ છે. વસ્તુતઃ બન્ને એકજ તત્ત્વના બનેલા છે. જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ માત્ર નામ ને આકારને લઈનેજ ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે; પરંતુ સર્વત્ર એકજ પરમ સત્ય વ્યાપી રહેલું છે. તે અનાદ્યનન્ત ને અગમ્ય છે. આ તત્ત્વ સ્વયંવ્યાપી છે. આ સત્યને સ્વર કહીએ ને નામ તથા આકારને વ્યંજન કહીએ, તો સોહમાંના સ ને હ, નામ તથા આકારને ઠેકાણે ગણાય, ને તેથી કરી તે પરતંત્ર છે; અને ‘ઓમ’ સ્વરને પરમ સત્ય ગણીએ, તો તે સ્વતંત્ર છે. આ પ્રમાણે પ્રાણની અંદર વ્યાપી રહેલો ‘ઓમ’ એ સ્વાભાવિક રીતેજ પરમાત્માનું રૂપ છે, તેનું નામ છે.

પ્રોફેસર મેકસમુલર તથા બીજાં તત્ત્વવેત્તાઓનું કહેવું છે કે ભાષા ને વિચાર, એ એક નાણુંની સવળી ને અવળી બાજુ જેવાં છે. એકના સિવાય બીજાનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી. કોઈ પણ વસ્તુ વિષે વિચાર આવ્યા વિના તે વસ્તુ જોઈ શકાય નહિ; તેમજ કોઈ પણ વસ્તુનું ભાન તે વિષે વિચાર આવ્યા વિના થાયજ નહિ. ભાષા ને વિચાર એ એકજ છે. ભાષા વિના વિચાર થઈજ ન શકે. નાનું બાળક ભાષા જાણતું નથી, તેથી તેને વિચાર પણ નથી. ભાષા જાણ્યા વિના બાળક વિચાર કરીજ ન શકે. માતા અનેક નામો બાળકને શિખવે છે. જેમ ભાષા ને વિચાર એકજ છે તેમ જગત ને વિચાર પણ એકજ છે. આ રીતે શબ્દને જગતનો અલેદ છે. વિચાર વિના કોઈ પણ વસ્તુ દ્રશ્ય થતી નથી, માટેજ કહેવામાં આવ્યું છે કે જગતની ઉત્પત્તિ સમયે પ્રણવ શબ્દ હતો, ને તે ઇશ્વર પાસે હતો; બદકે તે ખુદ પોતેજ પરમાત્મા હતો. હવે આખી સૃષ્ટિને માટે એકજ શબ્દની જરૂર હતી. જે નિયામક સૃષ્ટિ અખિલ બ્રહ્માંડને ધારણ કરી રહી છે તેને માટે એક શબ્દની જરૂર જણાઈ. દરેક ભાષામાં કેટલાક અક્ષરો કંઠસ્થ, કેટલાક ગ્રાંથસ્થ ને કેટલાક તાલુસ્થ છે; પણ કંઠની નીચેના સ્થાનેથી એક પણ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કોઈ પણ ભાષામાં નથી. એક તરફ કંઠ મર્યાદારૂપ છે; ને બીજી બાજુ હોઠ મર્યાદારૂપ છે. હોઠની બહારથી એક પણ અક્ષરનો ઉચ્ચાર થતો નથી. ‘અઉમ્’ માં ‘અ’ કંઠસ્થ છે, ‘ઉ’ મધ્યસ્થ હોઈ તાલુની પાસેનો છે, ને ‘મ્’ ગ્રાંથની સાથે નાસિકામાંથી બોલાય છે. આ પ્રમાણે ‘અ’ ઉચ્ચારની શરૂઆત દેખાડે છે, ‘ઉ’ મધ્ય ક્ષિપ્ત જણાવે છે, ને ‘મ્’ તેનો અન્ત જણાવે છે; માટે ‘ઓમ’ એ સ્વાભાવિકજ નામ છે. એ શબ્દ સર્વ ભાષાનો પ્રતિનિધિ છે, માટે સર્વ જગતનો પણ પ્રતિનિધિ છે. પ્રશ્ન થાય છે કે ‘અ’ માફક બીજાં પણ અક્ષરો કંઠમાંથી બોલાય છે; તેમજ ઉ ને મ પ્રમાણે પણ

બીજા અક્ષરો બોલી શકાય છે; તો શા વાસ્તે ‘અ’ નેજ મહત્વ આપ્યું ને બીજાને નહિ ? કારણ એ છે કે આ અક્ષરો સ્વર છે. તે પરતંત્ર નથી પણ સ્વતંત્ર છે, ને દરેક બાળક પણ તેનો ઉચ્ચાર કરી શકે છે. મુંઝાં પ્રાણી પણ તેનો ઉચ્ચાર કરી શકે છે. કોઈ આ અક્ષરો શીખવા જતું નથી, માટેજ તેમને સર્વોપરિ ગણેલા છે. મૂંઝાવણ તેમજ નાસિકામાંથી બોલાય છે તેથી કરીને તેને પ્રાણુ સાથે ઘાઘો સંબંધ છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે કોઈ પણ પરિપૂર્ણ શબ્દ હોય, તો તે ઓમ છે; ને તે સર્વ વિચાર, સર્વ જગતનો પ્રતિનિધિ છે.

વેદાન્ત ને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન ઓમ શબ્દનેજ સમજાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. કોઈ પણ વસ્તુ, નિયમ કે શક્તિ ‘ઓમ’ શબ્દ વિના રહી શકે તેમ નથી.

ઉચ્ચાર બે પ્રકારના છે. એક સંભળાય તેવો બીજો ન સંભળાય તેવો. એકને ધ્યાનાત્મક ને બીજાને વર્ણાત્મક કહીશું. વર્ણાત્મક એટલે લખી શકાય તેવા ને ધ્યાનાત્મક એટલે લખી ન શકાય તેવા. સામાન્ય ભાષા વર્ણાત્મક છે પણ લાગણી દર્શાવવાની ભાષા ધ્યાનાત્મક છે.

મનુષ્ય હસે છે-આ હાસ્ય કોઈ પણ ભાષામાં લખીને દર્શાવી શકાશે ! મનુષ્ય રૂદન કરે છે-આ લાગણી દર્શાવવાને કોઈ શબ્દ નથી-લખીને સમજાવાય તેમ નથી. ધારો કે કોઈ પરદેશી આપણા દેશમાં આવે, તે આપણી ભાષા સમજી શકતો નથી, તેને કોઈ વસ્તુ જોઈતી હોય તો તે શું કહે છે એ આપણે નથી સમજતા, ને આપણે શું કહીએ છીએ તે એ નથી સમજતો. એ પરદેશી ધારો કે હુધાર્ત થયો છે, તેને ખાવાને કંઈ જોઈએ છે ને ભાષા ન સમજવાથી તમે ધ્યાન આપતા નથી. મનુષ્ય રૂદન કરવા માંડે છે; એટલે તમે તરત સમજો છો કે એ દુઃખી છે. ધ્યાનાત્મક ભાષા સર્વત્ર સમજાય છે; પરંતુ વર્ણાત્મક તો અવશ્ય શીખ્યા વિના આવડતી નથી. ધ્યાનાત્મક ભાષા તેટલા માટે સ્વાભાવિક ભાષા છે. સંગીતની ભાષા ધ્યાનાત્મક છે. સંગીતની ભાષા વિચારની ભાષાથી ભિન્ન છે. સંગીત મોહક છે. સંગીતની મનુષ્ય ઉપર જે અસર થાય છે તે વિષે સાબિતિઓ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ભલે આપી ન શકે, પણ તેથી કરીને સત્ય જે વાત છે તે કંઈ અસત્ય થનાર નથી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આ ન સમજાવી શકે તો તે પોતેજ અપૂર્ણ છે; તેજ પ્રમાણે ‘ઓમ’ શબ્દ પણ મોહક છે. જે કોઈ મનુષ્ય એ શબ્દનું ગાન કરે છે તેનું મન સ્થિર બને છે. તેના સર્વ વિચાર અને સર્વ લાગણીઓ સમતોલ બને છે. તે આત્મામાં શાન્તિ રહે છે. મનને ઇશ્વર સાથે જોડી દે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આનું કારણ ભલે ન સમજાવી શકે; પરંતુ આ સત્ય અનુભવથી સિદ્ધ છે. ઓમ શબ્દની સર્વવ્યાપકતા, સર્વજ્ઞતા ને શક્તિ, વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર ન સમજાવી શકે તો તેમાં તેનીજ ન્યૂનતા, તેનીજ હલકાઈ રહેલી છે.

૨૬-પવિત્ર પ્રણવ શબ્દ.*

ગયા વખતે પવિત્ર પ્રણવમંત્ર વિષે થોડુંક કહ્યું હતું. સાત આઠ ભાષણો આપતાં પણ તેના વિષે સર્વ કહી શકાય તેમ નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં પુસ્તકોનાં પુસ્તકો આ વિષય ઉપર ભરેલાં છે ને હજી પણ લખાયાં જાય છે. ખરી રીતે સર્વ વેદો, વેદાન્ત, સર્વ પવિત્ર શાસ્ત્રો ‘ઓમ’ શબ્દમાં સમાઈ ગયેલા છે.

હિંદુઓમાં ઘણા ઘણા પંથો છે; પરંતુ સર્વ પંથો ‘ઓમ’ શબ્દને અંતઃકરણથી પૂજનીય ગણે છે. હીન્દુ, મુસલમાન અને ક્રિશ્ચિયન એ સર્વ પણ પ્રાર્થનાની અન્તે ‘અમેન’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે. મુસલમાનો જો કે ‘અમેન’ બોલતા નથી, પણ ‘અમીન’ કહે છે; છતાં એમ પણ બોલે છે તો ખરાજ. ‘અમેન’ ક્યારે બોલાય છે ? જ્યારે વાચા વિરમે છે, અને મન આત્મામાં ભળે છે ત્યારેજ બોલાય છે. હૃદયોર્મિ જેટલી હોય તેટલી સ્ખલિત થયા પછી જ્યારે પ્રભુમાં આપણે મળી જઈએ છીએ ત્યારે આ શબ્દોચ્ચાર કરીએ છીએ. અવાચ્ય, અગમ્ય અને અતર્ક્યને જ્યારે પહોંચાય છે ત્યારેજ આ ઉચ્ચાર સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. હવે એ ‘અમેન’ શું છે ? માત્ર ‘ઓમ’જ છે, બીજું કંઈ નથી. અમેન કે આમીનનો અર્થ વાચાનો અન્ત કે જ્ઞાનનો અન્ત એજ છે.

તાંત્રિકો ‘ઓમ’ શબ્દને જૂદી રીતે સમજાવે છે, શૈવો જૂદી રીતે સમજાવે છે, વૈષ્ણવો જૂદી રીતે સમજાવે છે અને બીજા હિંદુ ધર્મો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે સમજાવે છે; પરંતુ જે અર્થ તેના અહીં કહેવામાં આવશે તે સર્વદેશીય ને સર્વમાન્ય છે.

ઓમમાં અ, ઉ ને મ આવેલા છે. ‘અ’ ઉચ્ચાર વેદાન્ત પ્રમાણે જડ જગતનું એટલે કે જગૃતાવસ્થામાં જે જગત જણાય છે તેનું જ્ઞાન કરાવે છે; જેથી તે પ્રત્યક્ષ સંસારને સ્થળે વપરાય છે.

સ્વભાવસ્થાના સર્વ અનુભવોને ‘ઉ’ અક્ષરથી દર્શાવાય છે; દૃષ્ટા ને દ્રશ્ય એ બે એજ અક્ષરથી જણાવાય છે. માનસિક કે સૂક્ષ્મ સંસાર, સ્વર્ગ, નરક ને ભૂત પિશાચના જગતને ‘ઉ’ અક્ષરની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

‘મ’ અવિજ્ઞાત સંસાર દર્શાવે છે. જગૃત કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે સંસાર અવિજ્ઞાત છે, તેને ‘મ’ ની સંજ્ઞા આપેલી છે. બુદ્ધિ જેને જાણી શકતી નથી તેવા સંસારને ‘મ’ ની સંજ્ઞાથી ઓળખાવાય છે. આ રીતે ‘ઓમ’ ત્રણે પ્રકારના સંસારને ઘેરી લે છે.

યુરોપ અને અમેરિકાનું તત્ત્વજ્ઞાન સુષુપ્તિ અવસ્થા વિષે કાંઈજ જાણતું નથી. એ માત્ર જગૃતાવસ્થાના અનુભવો ઉપરજ રચાયેલું છે. હિંદુ લોક કહે છે કે આ રીત અપૂર્ણ છે. વિશ્વનું કાર્ય-કારણ સમજવાને આ રીત વાસ્તવિક નથી. મીલ, હેમીલ્ટન, બર્કલી ને સ્પેન્સર પણ જગૃતાવસ્થાના અનુભવોજ વર્ણવે છે, ને એ માર્ગે ધ્વિરને જાણવા માગે છે; પરંતુ

* તા. ૨૨ મી ડીસેમ્બર સને ૧૯૦૨ ને દિવસે સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં હર્મેટિક અધ્યયનમાં અપેક્ષા બાપ્ત.

ગણિતશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાત વસ્તુ ઉપરથી અજ્ઞાતને જાણવા માટે સર્વ દેશીય વિચાર કરવાની જરૂર છે. માત્ર સત્યનો એક જ ભાગ જોઈને સર્વ સત્ય એટલું જ છે, એમ કેમ કહી શકાય ? વેદાન્ત આ સત્ય સંપૂર્ણ રીતે સમજાવે છે. જગતનો અનુભવ ત્રિવિધ છે, તો આ ત્રણે વિધિ પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઈએ. સુષુપ્તિની અવિજ્ઞાત દશામાં જાગૃત સંસાર અદૃષ્ટ થાય છે, સુષુપ્તિની અવિજ્ઞાત દશામાં બુદ્ધિ ને અહંભાવનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી, તો પણ આત્મા તો એજ રહે છે. આત્મા સર્વત્ર તથા સર્વ અવસ્થામાં વ્યાપ્ત રહેલો છે. મન બુદ્ધિ કે અંતઃકરણ એ આપણે પોતે નથી. આ જગત છે, વિશ્વ અહીંજ રહેલું છે, એ તમે શાથી જાણો છો ? કારણ માત્ર એજ કે તમે તેને જુઓ છો, તેમાંની વસ્તુઓને સ્પર્શ કરો છો, શબ્દ સાંભળો છો માટેજ; પરંતુ તેની સાબિતી માત્ર એટલા ઉપરથી થતી નથી. તમે કહેશો કે મહાન મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એમજ કહી ગયા છે માટે વસ્તુસ્થિતિ એમજ હોવી જોઈએ. જાગૃતાવસ્થામાં સર્વ ઇન્દ્રિયો સ્થૂલ રૂપમાં હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં તેમ ન હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન તો થાય છેજ. બાહ્ય દૃષ્ટિ તે વખતે કામ કરતી નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં અનેક વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, ને તે વસ્તુઓનું ભાન થવાને માટે તેમના જેવીજ ઇન્દ્રિયો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં જે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, તે તેમજ તે વસ્તુઓને જાણવાને જે ઇન્દ્રિયો ઉદ્ભવે છે તે એકજ શક્તિનાં ઉત્તર ને દક્ષિણ ધ્રુવ માફક જુદાં રૂપ છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં લોકતા ને લોકતવ્ય બે સાથેજ ઉદ્ભવે છે. ‘ઉ’ અક્ષરમાં એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. વેદાન્તના નિયમ પ્રમાણે જાગૃતાવસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયગમ્ય વસ્તુઓ, એ બંને ઉત્તર ને દક્ષિણ ધ્રુવ માફક એકજ શક્તિનાં જુદાં જુદાં રૂપો છે. સ્વપ્નમાં વસ્તુઓ તત્કાળ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે, છતાં તેમનું અસ્તિત્વ જાણે લાંબા કાળથી હોય તેમ ભાસે છે. જાગૃતાવસ્થામાં પણ તે તેજ પ્રમાણે છે. આપણે જ્યારે કહીએ છીએ કે જગત જડ છે, ત્યારે આપણી ઇન્દ્રિયોના જડ અનુભવોને આધારેજ એમ કહીએ છીએ. એક ચિત્રમાંનો પુરૂષ, ચિત્રામણુનાજ કૃતરાને ખરો કૃતરો કહે, તેવુંજ એ કથન છે; એટલે વાસ્તવિક રીતે બન્નેની સ્થિતિ અસત્ય છે. ઇન્દ્રિયો અસ્તિત્વમાં શાથી આવી ? મૂળતત્ત્વોને લીધે. મૂળતત્ત્વોનું અસ્તિત્વ શાથી સમજાય છે ? ઇન્દ્રિયોદ્ધારા. આ પ્રશ્નોત્તરથી ચોખ્ખું જણાય છે કે જાગૃતાવસ્થાનું જગત પણ અસત્ય છે. સ્વપ્નાવસ્થાની પેઠેજ જાગૃતમાં પણ જ્યાં સુધી એ અવસ્થા રહે છે, ત્યાં સુધીજ તે અવસ્થાની વસ્તુઓ સત્ય ભાસે છે; માટે એમાંથી એકે અવસ્થાની વસ્તુઓ ખરો રીતે અસ્તિત્વમાં નથી એમ સાબિત થાય છે. જે વસ્તુ સર્વ અવસ્થામાં અચળ રહે, જેમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કે વધઘટ ન થાય, તેનેજ હિંદુઓ સત્ય વસ્તુ કહે છે; અને જે વસ્તુ એક સમયે ભાસે અને બીજે સમયે અદ્રશ્ય થાય તે વસ્તુને હિંદુઓ અસત્ય કહે છે. હર્ષર્ત રપેન્સર પણ સત્યની વ્યાખ્યા એવીજ આપે છે.

સ્વપ્નાવસ્થા અસત્ય છે, એમ કહેવાનું કારણ શું ? કારણ એજ છે કે જાગૃતાવસ્થામાં તે હોતી નથી; માટે એજ નિયમ પ્રમાણે જાગૃતાવસ્થા પણ અસત્ય છે, કારણ કે સ્વપ્નાવસ્થામાં આ જડ જગત હોતું નથી.

અ-ઉ-મ- એમાંનો ‘અ’ સર્વવ્યાપી આત્માના આદર્શરૂપે, લોકતા ને લોક બન્ને રૂપમાં જાગૃતાવસ્થામાં રહેલો છે તેની સંજ્ઞા છે. મનુષ્યો કહે છે કે “મહારી પાસે શેકડા પૈસા આટલા છે, એજ સત્ય છે.” અહા ! કેટલી મૂંઝતા ! ખરું સત્ય તો તમારો આત્માજ છે. તે શાશ્વત, અનિર્મલ, અવધૂર્ય અને અનાદ્યનન્ત છે. બ્રહ્મનું ઇન્દ્રિયોથી ભાસતું સર્વ જગત અસત્ય છે.

આ સિદ્ધાન્ત કેટલાકને માન્ય નથી. તેનું કારણ એ છે કે સ્વપ્નાવસ્થા અને સુષુપ્તિઅવસ્થાની હારમાં જાગૃતાવસ્થાને મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ આ વિષે કેટલુંક કહેવાથી ખુલાસો થશે. હરદમ અર્ધથી પણ વિશેષ પૃથ્વી ઉપર સ્વપ્નાવસ્થા કે સુષુપ્તિ અવસ્થા પથરાઈ રહેલી છે. જાગૃતાવસ્થા જેટલોજ સમય સુષુપ્તિમાં લોકો ગાળે છે. બાળકની સ્થિતિ એ સ્વપ્નાવસ્થા નથી? વળી મૃત્યુ એ શું છે? એ પણ સુષુપ્તિ અવસ્થાજ છે. શરૂઆતનાં બાળકપણાનાં ચાર પાંચ વર્ષ તો એજ અવસ્થામાં જાય છે. પછી અર્ધ જીવન જાગૃતાવસ્થામાં પસાર થાય છે ને અર્ધ સ્વપ્નાવસ્થામાં તથા ઉંઘમાં જાય છે. આમ છે તો પછી જાગૃતાવસ્થાનાજ અનુભવો માત્ર સત્ય છે એમ કહેવાનો શો હક્ક છે? ઉંઘતા હો છો તે સમયે શું મૃત્યુ પામેલા હો છો, કે જેથી તે સમયના અનુભવો અસત્ય ગણે છો? જો જાગૃતાવસ્થાને સ્વપ્નાવસ્થા કરતાં બલવાન ગણતા હો તો વિદ્વાનમાં વિદ્વાન, મહાનમાં મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, યોદ્ધાઓ, શૂરવીરો વગેરે અમુક સમયે લાચાર થઈ ભરઉંઘમાં કેમ પડી જાય છે? એ નિદ્રારૂપી બળવાન શક્તિ તમારી જાગૃત રહેવાની ઇચ્છાને ગણકારતી નથી. જેમ નિદ્રા વખતની સ્થિતિને પોતાનો સંસાર છે, તેમજ જાગૃતાવસ્થાને પણ છે. તો પછી જો જાગૃતાવસ્થાને જો મહત્ત્વ આપીએ તો સ્વપ્નાવસ્થાને શા સાડું મહત્ત્વ ન આપવું?

અમેરિકનો ને યૂરોપીઓનો દરેક વાતનો ઘણા મતથી નિર્ણય કરે છે. આમ છે તો પછી સુષુપ્તિ ને સ્વપ્નાવસ્થાનો પણ જગતના અનુભવોના નિરાકરણમાં મત આપવાનો હક્ક છે. જો જાગૃતાવસ્થાના અનુભવોથી સ્વપ્નાવસ્થા અસત્ય છે; તો તેજ નિયમ પ્રમાણે સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવો જાગૃતાવસ્થાને અસત્ય ગણશે. વળી જે સર્વ વનસ્પતિઓ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં છે ને જે પ્રાણીઓ સ્વપ્નાવસ્થામાં છે, તેમના અનુભવ પ્રમાણે જગત અસત્યજ છે તો તેમનો અનુભવ પણ શા સાડું ધ્યાનમાં ન લેવો? આપણને જગતના પદાર્થો અમુક પ્રકારે અને આકારે દેખાય છે, તે કીડીને તથા હાથીને વળી જુદાજ પ્રકારે જણાય છે. કદાચ આપણે કહીશું કે માત્ર મનુષ્યનો જાગૃતાવસ્થાનોજ અનુભવ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ; પરંતુ જો સંપૂર્ણતા પામેલા પુરૂષોના અનુભવોને યથાર્થ રીતે ગ્રહણ કરીએ તો જણાશે કે આ સ્થૂલ જગત અસત્યજ છે. પ્રશ્ન કરશો કે કારણ શું? આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જેવા કે હકસલી, સ્પેન્સર વગેરે તો સ્થૂલ જગતની સત્યતા ભાર દઈ દઈને કહે છે, તો પછી તેમનો અનુભવ અસત્ય કેમ કહેવાય? જરા શાન્ત થઈ વિચાર કરો, નિદ્રાવસ્થામાં ઉચ્ચારેલા તેમના મતને તમે વજન નહિ આપો; પણ ખરી ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં થએલો અનુભવજ તેઓ વર્ણવે છે તેજ મહત્ત્વનો છે. જે સમયે આ વિદ્વાનોના મુખમાંથી જ્ઞાનની ધારા વહે જાય છે તે સમયે જે જે મતો તેઓ બાંધે છે તેજ માત્ર મહત્ત્વના હોય છે. તે સમયે તેમનાં શેમેશમ ખડાં થાય છે, ને જાણે અદ્વૈતવાદનું લાષણ આપતા હોય તેમ જણાય છે. આ સ્થિતિમાં “મહાઈ”, “હાઈ” રહેતું નથી. આત્મભાવ, અહંભાવ કે જગતનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. ધ્યાની ધ્યાનસ્થ હોય છે આ સ્થિતિમાં સર્વ જ્ઞાન, સર્વ વેદો સ્વાભાવિક રીતે સૂર્યમાંથી જેમ તેજ નીકળી આવે છે તેમ તેમનામાંથી નીકળી આવે છે. એ સ્થિતિમાં તે બોલતો નથી. મહાન વિચારો ને નવી શોધો એજ દશામાં સ્ફુરી આવે છે. આ પ્રમાણે મહાન જ્ઞાનીઓનો ખરો અનુભવ, જગતની અમત્યતાનેજ સાબીત કરે છે. ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં આપણે શું કરીએ છીએ? અમુક વિષય ઉપર વિચાર કરીએ છીએ આપણું સર્વ મન અને શક્તિ એ વિષય ઉપર રાખીએ છીએ. આથી મનમાં આ વિષય ઓટલો

તો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે મન તનમય થઈ જાય છે, અને પરિણામ એ આવે છે કે તે વિષય ઉડી જાય છે ને માત્ર આપણે સત્ય જ્ઞાનમાંજ રમ્યા કરીએ છીએ.

માનસિક નિયમ પ્રમાણે અમુક વિષયનું જ્ઞાન થવાને માટે તેની સાથે બીજો ભિન્ન વિષય પણ હોવો જોઈએ. જ્યારે દ્વેતભાવ મનમાં નથી રહેતો, ત્યારે વસ્તુજ્ઞાન સ્થિર હોય છે અને તેથી કરીને ઉચ્ચ સ્કુરણ થાય છે.

ટેનીસન જ્યારે લાર્ડ ટેનીસન રહેતો નથી ત્યારેજ તે કવિ ટેનીસન બને છે. તેજ પ્રમાણે બર્ફલી ને હુમ પણ જ્યારે અહંભાવ ભૂલી ગયેલા હોય છે ત્યારેજ ખરા મહાન જ્ઞાનીઓ તરીકે ઝળકી નીકળેલા છે. કોઈ મહાન વિચાર આપણે પ્રદર્શિત કરીએ છીએ તે વખતે તેનું માન આપણે ન લેવું જોઈએ; કારણ કે જે સમયે તે વિચાર સ્ફુર્યો તે સમયે આપણે પોતે નહોતા; જો અહંભાવ રહેલો હોત તો કદિ પણ એ વિચાર સ્પુરતજ નહિ. પ્રભુએજ અહંભાવ નહોતો તેથી સ્કુરણ કરી. આ પ્રમાણે મહાન જ્ઞાનીઓની ધ્યાનસ્થ અવસ્થા ડુંકે વગાડીને કહે છે કે જગત અસત્ય છે. યુદ્ધમાં પણ શૂરવીરો, જગતની સત્યતા દૂર રાખી અહંભાવ મૂકી દે છે, ત્યારેજ શૂરાં કૃત્યો કરી શકે છે. શરીર ઉપર અનેક શસ્ત્રાસ્ત્ર આવી પડે છે, લોહી વહે છે, પરંતુ તે વિષે તેમને ભાન હોતું નથી. તેઓ તો આગળ ને આગળ શત્રુઓ સામે ધશ્યાજ જાય છે. આ સ્થિતિમાં દુઃખ એ દુઃખ નથી લાગતું, કારણ શું ? કારણ એજ કે ત્યાં શરીર એ શરીર નથી રહેતું ને જગત એ જગત નથી રહેતું. એ રીતિએજ નેપોલિયન, વૉશિંગ્ટન, વૉલિંગ્ટન ને બીજા સઘળાઓ તેઓનાં કૃત્યોથી સાખીત કરી આપે છે કે જ્યારે અહંભાવ હોતો નથી ત્યારે જગત અસત્યજ છે.

જગતમાં આટલી બધી શોધોનું અસ્તિત્વ શાથી થાય છે ? મન જે સમયે માત્ર સત્ય જ્ઞાનમાંજ રમી રહે છે; આત્મા પોતે ઇશ્વરમય બની જાય છે; અખિલ વિશ્વનું જ્ઞાન પોતેજ બની જાય છે; તેજ સમયે શોધો અસત્ય જગતમાં ઉદ્ભવે છે.

‘૭’ નું શુંજન કરતી વખતે ઇશ્વરમાંજ ધ્યાન પડેવવાનું છે. પોતેજ ઇશ્વર છે એવું ભાન કરવાનું છે. જેમ સૂર્ય પ્રભાતમાં કે સંધ્યા સમયે રંગો ઉત્પન્ન કરે છે, ને પાછા તે રંગોને ખેંચી લે છે; તેમ ત્રણે જગતનો પેદા કરનાર ને નાશ કરનાર એજ છે.

સ્વભાવસ્થામાં તમે વાઘ વડ્ જુઓ છો, ને ભય લાગે છે કે આ વાઘ વડ્ તમને મારી નાંખશે; પરંતુ તે વાઘ કે વડ્ જુદાં નથી પણ તમે પોતેજ તે છો. વેદાન્ત કહે છે કે જગતાવસ્થામાં પણ તમેજ દુશ્મનરૂપે, ને મિત્રરૂપે પણ જણાઓ છો. તમે પોતેજ સૂર્ય ને તળાવ બન્ને છો. તળાવમાં જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે પણ તમે પોતેજ છો. દીપક ને પતંગીર્ધ બન્ને તમેજ છો. ૭ નો શુંજન કરતી વખતે અદ્વૈતભાવ એટલે સુધી હૃદયમાં રાખવો જોઈએ કે જેથી તેનો સાક્ષાત્કાર થાય; ને દુષ્ટ વિચારો, કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, મદ, મત્સર વગેરે જડમુળથી નાશ પામે. જેમ ગઈ કાલનાં કરેલાં કૃત્યો આજે જણાતાં નથી, સ્વપ્નવત્ થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે જગતાવસ્થાના અનુભવો પણ સ્વપ્નવત્ છે. પરમ સત્ય તો તમારો આત્માજ છે-તમેજ છો, ને તેનોજ સાક્ષાત્કાર કરો.

કેટલાક લોકો વિચારને જડરૂપ આપવા ઇચ્છે છે; પરંતુ ખરી રીતે જડ વસ્તુઓનેજ વિચારરૂપે ગણવી જોઈએ. સૂક્ષ્મ સંસારની સરખામણીમાં તેઓ પ્રત્યક્ષ સંસારને સત્ય માને છે, પણ વેદાન્તના મત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ ને માનસિક સંસાર બન્ને અસત્ય છે. આ બન્નેની

પણ પેલી પાર જવું જોઈએ; કારણ કે શાન્તિ અને સુખ માત્ર સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ મળે છે.

લોકો કહે છે કે અમારે તો ખરું જીવન જોઈએ છે. માત્ર વિચારેજ જોઈતા નથી; પણ જીવન એટલે શું ? જીવન એટલે સ્વપ્નાવસ્થા ? સુષુપ્તિ અવસ્થા ? કે જાગૃતાવસ્થા ? આ સર્વ માત્ર આત્મારૂપજ છે. સત્ય જીવન તે તમે પોતેજ છો, તમારો આત્માજ છે, ઇન્દ્રિયોદ્વારા ખરાં સુખ કદી લોગવાતાંજ નથી.

આત્માજ નગદ ધન અને ખરું જીવન છે. તેનો સાક્ષાત્કાર કરો તો આ જડ લોગો તેમની મેળેજ તમને શોધતા આવશે. પતંગીઈ જેમ દીપક ઉપર ટુટી પડે છે, તેમ આ લોગો ને સુખો તમારી પાછળ પાછળ અંપલાવશે. આ આત્માજ પ્રણવમંત્ર છે.

અહિમ્ એ ત્રણ માત્રાઓ ઉપરથી હિંદુઓ અને વિશેષે કરીને વેદો, સત્ય વસ્તુ કંઈ છે તેનો લેહ ખોલે છે; માટે જે સમયે આ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરો તે સમયે સર્વ તન ને મનથી તેમાંજ મચી રહો. તમારા આત્મામાં ઓતપ્રોત થઈ જાઓ. મનસા વાચ્યા ને કૃત્યથી પ્રણવ-મંત્રનો ઉચ્ચાર કરો ! તમારી રગેરગ ને નસેનસમાં આ મંત્રનો ધ્વનિ જાગૃત કરો ! તમારા હૃદયમાં તેના ધબકારા વાગવા દો. તમારા લોહીનાં ટીપે ટીપામાં આ મંત્રનો મધુર રસ રેડો. તમે પોતેજ સાક્ષાત સ્વયંભૂ, તેજના પણ તેજ, અખિલ વિશ્વના નિયંતા, પરમ પ્રભુ અને સત્ય સ્વરૂપ થઈને રહેશો. સૂર્યમંડળ, ચૈાદ્યજીવન ને અખિલ બ્રહ્માંડ તમારાં ગાન ગાશે ને સર્વ પ્રકૃતિ દાસ થઈ હાથ જાડી તમારી સમક્ષ ઉભી રહેશે. ઓમ્ ઓમ્ ॥

૨૭-હૃદયસ્થ હરિ *

મોઝીઝનાં પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે ઈશ્વરે જગત ઉત્પન્ન કર્યું. તેણે પોતાની કૃતિ જોઈ ને તે સુંદર ને ઉચ જણાઈ. અનેસીઝની ચોપડીમાં પણ તેવુંજ લખેલું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, “ બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ” એ મનની સ્થિતિને અનુકૂળ પડે છે, અને વેદાન્ત તે વાતને મજબૂત ટેકો આપે છે; પરંતુ હિંદુ આ વાક્યને બુદ્ધી રીતે બોલે છે. “ બલી-યસી કેવલં મમેચ્છા ” એમ તે કહે છે. જેમ સ્ત્રી પોતાના પતિની ઈચ્છાનેજ પોતાની ઈચ્છા ગણીને કહે છે કે, “ મહારીજ ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ થાય છે ” તેવાજ ભાવથી તે કહે છે. પછી તેને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી; કારણ કે એક્ય ભાવમાંજ તેનું મન રમણ કરે છે. પ્રથમ તેને પોતાના પતિની ઈચ્છાને પોતાની ઈચ્છા બનાવવા સાડ પ્રયત્ન કરવો પડે છે, અને લેહભાવને જીતવો પડે છે. વેદાન્ત એજ પ્રકારે આ જગતને પોતાની કૃતિ માને છે. જ્ઞાનીઓને તો—

પથ્થર કેરં કોટડાં, કારાચુહ નવ લાગે,
લોહા કેરે દાંડલે, પિંજર નાજ ધડાયે;
શાન્ત સૌમ્ય જે ચિતડાં, હરદમ હરખે રાખે,
સ્વગં સમુ' તેને ગણે, વિષાદ કાંઈ નવ પામે.

પરંતુ અજ્ઞાનીઓ તો પોતાના આત્માને ન ઓળખવાને લીધે અહંભાવથી ભરપૂર હોવાથી પોતાના મહેલોને પણ જેલથી અને ઘોર નરકથી પણ અધિક અધમ બનાવી મૂકે છે. ચિંતા, નીચ ઈચ્છાઓ તથા માનસિક લયથી હાથે કરીનેજ બેડીઓ પહેરે છે.

વેદાન્ત કહે છે કે તમારા આત્મસુખનું કામ તમારુંજ છે, બીજા કોઈનું નથી. જગત્પુ-ણ્યાઓ તેમાં તમને બાધ કરનાર કોણ માત્ર છે ? સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો એટલે જીવન-સુખ થશેજ. અમેરિકા ને યુરોપમાં ઘણાખરા એમ સમજે છે કે વેદાન્ત પ્રમાણેનો સા-ક્ષાત્કાર થવો કઠિન છે. તે પ્રમાણે થવા સાડ તો આપણે મનુષ્ય મટી ઈશ્વર બનવું પડે છે; પરંતુ તેમ નથી. વેદાન્ત પ્રમાણે તો તમે પોતે ઈશ્વરજ છો, માત્ર તમે તે છો એ જાણવુંજ બાકી છે, ને તે પણ માત્ર જાણીને બેસી રહેવાનું નથી પણ એ સુખ બર્તન કરવાનું છે. એક મનુષ્ય મહા ધનવાન છે પણ પોતે ધનાઢ્ય છે તે વાત તે જાણતો નથી. એક બીજો છે તે ગરીબ છે. બન્ને જણ ઘરમાંથી પૈસો બોલી કાઢવા મથે છે; પરંતુ પહેલા મનુષ્ય પાસે તો પૈસો છેજ એટલે તે તો બોલશે કે તરતજ તે પામશે. જેની પાસે પૈસો ઘરમાં દાટેલો નથી, તેને મળનાર નથી. ખજાનો તમારા ઘરમાંજ છે. કંબુસ બનશે નહિ. તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કરો. આત્મા સ્વભાવથી અપવિત્ર કે પાપી નથી. કોઈ એક વ્યક્તિના પાપોએ કરીને તે અધમ બન્યો નથી, ને તેના ઉદ્ધાર માટે કોઈ બીજા પવિત્ર આત્માની તેને જરૂર નથી.

* તારીખ ૨૪ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૨ ને દિવસે સાનક્રાન્સિસ્કોમાં હર્મેટીક બ્રધરહુડ હાલમાં આપેલું બાણ.

લાકડાને ગમે તેટલું ઘસવાથી કાંઈ તે પારદર્શક નહિ બને; પણ કાચ ઉપર કાંઈ પડયા હોય, તો તેને ઘસી સાફ કરો એટલે તમારું મુખ તેમાં જોઈ શકશો. હવે એ કાંઈ તમારા પ્રયત્નથી પારદર્શક નથી થયું; માત્ર તમે તો જે વાસ્તવિક રીતે તેમાં રહેલું હતું તે બહાર દેખાય તેમ ખેંચી કાઢ્યું છે. લાકડું સ્વભાવથી પારદર્શક નથી, તેથી કોટી ઉપાયે પણ પારદર્શક બની શકે તેમ નથી.

દરેક મનુષ્ય અંતઃકરણથી માને છે કે પોતાનો મોક્ષ થનાર છે. આ સર્વમાન્ય નિયમથી પૂર્ણપણે સાબીત થાય છે કે મનુષ્ય સ્વભાવથી પાપી નથી. મનુષ્ય સત્ય રીતે ઇશ્વરજ છે. જો મનુષ્ય પોતે ઇશ્વર નજ હોત તો જગતમાં કોઈ દિવસ પેગંબર કે મહાન સાધુ ઉત્પન્ન થાતજ નહિ.

‘રામ’ તો કહે છે કે, “ ભય ના પામો, કેડ કસીને મેદાનમાં ઉતરો, ને જન્મનો તમારો જે હક્ક છે તેને કબજે કરો. હુંજ ઇશ્વર છું તેનો સાક્ષાત્કાર કરો. ” કંપો નહિ, ભય ન પામો.

સીનાઈ પર્વત ઉપર ચાલતાં ચાલતાં મોઝીએ ઝીઝીમાં એક દિવ્ય જ્વાળા જોઈને તેને પૂછ્યું કે, “ તું કોણ છે ? ” ઉત્તર મળ્યો કે, “ હું જે છું તે છું ! હું જે પવિત્ર છું તે તું પોતેજ છે ! ” મનુષ્યનો આત્મા પારદર્શક હીરા જેવો છે. તેની છાયામાં બાબુ ઉપર કોઈ કાળી કે બીજા રંગની વસ્તુ મૂકો તો તે રંગ પ્રમાણે તે હીરાનો રંગ જણાશે; પણ ખરી રીતે તો તે સમયે પણ તે પવિત્ર હીરા રંગ વિનાનોજ છે. તે મુજબ તમે પોતે-તમારો આત્મ પણ જે છે તેજ છે. તે પવિત્રજ છે, તે રંગરહિતજ છે.

લોકો કહે છે કે હું ઇશ્વર છું, અમેરિકન છું, સ્ત્રી છું, પુરુષ છું, એમ અનેક જણ અનેક પ્રકારે પોતાને ઓળખાવે છે; પરંતુ આત્મા સર્વત્ર સમાન છે ને તે અવિનાશી, અતકર્થ, અગોચર છે. તેના ઉપર આપણે આપણી અજ્ઞાનતાથી રંગ ચડાવીએ છીએ. પારદર્શક કાચ લ્યો અને તેની પાસે કોઈ રંગ મૂકો, તો રંગ તેમાં ભળી જતો નથી, પણ માત્ર તેનું પ્રતિબિંબજ તેમાં પડે છે. કાચ પોતે તો હરમેશાં ચોખ્ખોજ રહે છે. એજ પ્રમાણે આત્મા, સર્વવ્યાપી ૐ સદા શુદ્ધજ છે. તે પવિત્ર આત્મા તમે પોતે નથી એમ કહેવાનો તમને લેશ પણ અધિકાર નથી; કારણ કે સમયે સમયે તમે-આત્માએજ અનેક રૂપો ધારણ કરેલાં છે.

સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાથીજ મુખ ને મુક્તિ મળે છે. સત્ય સ્વરૂપ ત્રિકાળમાં એકજ રહે છે. તેને કાળ કોઈ પ્રકારે બાધ કરતો નથી; દેશ તેને દૂષિત કરી શકતો નથી; તેને તો સર્વ સમય વર્તમાનકાળજ છે. એ આત્મા તે પ્રણવમંત્ર ઐના નામથી ઓળખાય છે.

પશ્ચિમ ભાષા મુજબ ‘ઓમ્’ ને ‘ઓ, હમ્’ એમ બોલાય છે; જેનો અર્થ ‘ હું તે હું, હું ઇશ્વર છું ’ એવો થાય છે.

હજારો રૂપાથી, ચકિત દર પ્રિયે તું મુજને,
પરંતુ ભેદો તો, નથી હું તું અંતર વિષે;
અનેકેન્દ્રિક બલો, થકી મુખ તહાશ્વ છું પદ,
પરંતુ હું તો આ, અખિલ જગતમાં હીય વિચરું.

દુલો સુવાસિતો, નવલ મધુરાં કાઈ ઉગતાં,
પ્રથે દર્શીની હા, સુજરૂપ એ તોય જીજ્ઞવાં;
કંઈ નિર્મળ નહેરો, જળથકી જાગૃત વહતી,
અહો આ મોહિનો! સમજ મુજ એ આકૃતિ ખરી.

સમુદ્રના તરંગમાંહી જે સમે હું ઉછળું;
રમણીય જાણ હુંજ છું ને તુંજ તેય હુંજ છું;
બાંધતાં કાંઈ મિથમંડળ બંધ તેનો દૂરનો,
કૃતિ ને વિકૃતિ સર્વે મુજ તણી એ જાણજો.
વિવિધ રંગે પુષ્પ જે પૃથ્વીપરે પથરાયલાં,
અનેક તે મુજ રૂપે છે મૃગાક્ષિ મહારા નામનાં;
યદિ દશ દિશે પ્રસરતી વેલ સુંદર મોહિની,
તે સર્વ મહારા રૂપના અભેદને દર્શાવતી.

મીઠું તેજ ઉગતું જે ગિરિપરે પ્રાતઃસમે શિખરે,
હા અહલાદીની તેજ હું નમન કરતો દ્વારે વહી તુજને;
વ્યોમે ત્રિત્ર વિચિત્ર રંગે ઉગીઆ મેઘ ધનુષ્યો તણા,
તે સર્વે મહીં આત્મ રાસ રમતો તોડી સહુ વાસના.

અંતર બહિર જે રમતો, તુજ પાસ રહીને તે રટતો,
પ્રભુ નામ કદ હું સહજ લઉં તે સઘળાં હું તુજને અરપું.

‘રામ’ને મોઝીઝ વિષે થાડુંક કહેવાતું છે. ઝાડીમાં જ્યારે અવાજ સાંભળ્યો, ત્યારે તેણે પોતાની પાસે કુદવાટા મારતો સર્પ દીઠો. મોઝીઝ લયલીત બન્ધો, ધૂણ ગયો. આકાશવાણી થઈ કે ‘હે મોઝીઝ ! ભય ના પામ, સર્પને પકડ, મજબૂત પકડી રહે.’ મોઝીઝ હળ પણ ધૂજતો હતો ને આકાશવાણી થયે જતી હતી. મોઝીઝે એકદમ સર્પને પકડ્યો ને તે એકદમ રાજ્યદંડના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. આ વાર્તાનો સારાંશ શો છે ? સર્પ એટલે સત્ય. હિંદુઓ તથા એશીઆના બીજા લોકો સત્યને શેષનાગનું રૂપ કહે છે. સર્પ ગુચળું વળીને પડી રહે છે ત્યારે બે ત્રણ કુંડાળાં વળે છે ને પોતાની પૂંછડી મઠોમાં રાખે છે. તે પ્રમાણે જગતમાં કુંડાળાની અંદર કુંડાળાં રહેલાં છે. દરેક વસ્તુ વારંવાર એક પછી એક આવે જાય છે ને એક બીજાના છેડે મળે છે, એવો વિશ્વનો નિયમ છે. તેટલા માટે સર્પને પકડવો એટલે દિવ્ય નિયમ, અખિલ પ્રજ્ઞાંડનો સર્વવ્યાપી નિયમ અથવા જે પરમ સત્ય છે તેને બચરહિત થઈને પકડવો. તમારા આત્માનો, પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો.

જે લોકો ગુલામગીરીમાં હતા, તેજ જાતિમાંનો મોઝીઝ હતો. તે વખતે યાહુદી લોકો ખરાબ સ્થિતિમાં હતા. પોતાના દેશમાંથી તેમને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા ને તેઓ ભટકતા ફરતા હતા. અનેક જુલમો સહન કરતાં ‘ઈશ્વર પણ જુલમી છે’ એવી તેમની માન્યતા થઈ હતી. બળદો બધા એકઠા મળી ધર્મની પરિપક્વ ભરે, તો તેમનો ઈશ્વર વિષે કેવો વિચાર થાય ? તેઓ તો ઈશ્વરને એક મહાન બળવાન બળહ તરીકેજ ઓળખે. તેજ પ્રમાણે

સિંહો જો કરે તો તે પણ એકાદ બળવાન ને ફૂર સિંહનેજ ઇશ્વર ગણે. આપણે આપણી યોગ્યતા ઉપરાંત વધારે વિચારી શકીએ નહિ; તે પ્રમાણે લયભીત થએલા લોકો પણ ઇશ્વરને એક જુદી નિયંત્રતા તરીકે માને. સેમેટીક ભાષામાં ઇશ્વરને માલીક કહે છે. માલીક શબ્દની ઉત્પત્તિ એવી છે કે, બ્યારે યાહુદી લોકોમાં અનેક ભતો હતી, અને દરેક ભતિનો ઇશ્વર જુદો જુદો હતો, તે સમયે એક ભતિ ઇશ્વરને ‘મોલોકે’ નામથી ઓળખતી હતી. એક સમયે ખીબ સાથેની લડાઈમાં ઇઝરાયેલની ભતે ઉપરીપણું મેળવ્યું, ને તેનો ઇશ્વર-મોલોકે ખીબ ભતિના ઇશ્વરને હરાવી સર્વ યાહુદીનો ઇશ્વર પોતે બન્યો. તે સમયે એવા ઇશ્વરને ઓળખા લોકો મંડેલા હતા; પણ હાલ સમય બદલાયો છે. રાજા જેને શિરે છે, તેવું રાજ્ય લોકો માગતા નથી. હવે તો તેઓ સ્વારાજ્યની ખૂંચો પાડે છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર આગળ વધ્યું છે. ઇશ્વરને સુધિનો નિયંત્રતા માનવાનો જીનો વખત વ્યતીત થયો છે. વેદાન્તના સ્વતંત્ર આપનાર મત પ્રમાણે “અહંબ્રહ્માસ્મિ”નો વખત હવે તો આવી પહોંચ્યો છે. યાહુદીઓને રાજ્ય તરફથી કોઈ પણ ભતની સ્વતંત્રતા નહોતી, તેથી તેમનો ઇશ્વર પણ તેમનાથી જુદો હતો; પરંતુ અમેરિકામાં તેવી સ્થિતિ નથી. માટે તમારો ઇશ્વર તો તમારો આત્માજ હોવો જોઈએ. ગુલામગીરીનાં બંધનો હવે નકામાં છે. પ્રગતિ કામે વળગી ગઈ છે, માટે દરેક વસ્તુ ઊર્ધ્વગામી થવી જ જોઈએ. ઇશ્વરની ભાવના પણ આગળ વધવી જ જોઈએ.

એક એવો પણ સમય હતો કે જે વખતે ઇશ્વરને પણ એક પ્રતિસ્પર્ધી હોવાનો મત ચાલતો હતો. તેના હાથ નીચે નોકર-ચાકરો હતા, ને તેની શક્તિની હદ બંધાઈ હતી. સેતાન તેનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો, અને દેવતા, દેવીઓ તેના નોકર ચાકરો હતાં. જગત તેણે સાત દિવસમાં રચ્યું હતું, ને તે કયે વખતે? મોઝીએ પોતાનું પુસ્તક લખ્યું તે સમયે! મોઝીએ થઈ ગયે આજે હજારો વર્ષ વ્યતીત થયાં છે, જગતપર અનેક ચક્રો ફરી ગયાં છે, તો હવે ઇશ્વરનો કોઇ પ્રતિસ્પર્ધી જીવતો ન હોવો જોઈએ; કેમકે હવે તેની શક્તિની અને ઉમરની પણ હદ ન હોવી જોઈએ. વિશ્વકર્તાના ધંધાથી કાંઈ વધારે ઉંચો તેના ધંધો હોવો ન જોઈએ, વેદાન્ત સમજવાનો વખત હવે આવી પહોંચ્યો છે. ઘણા સમયથી તેને સમજવું જોઈતું હતું. એ પરમ સત્ય એજ કહે છે કે તમે પોતેજ ઇશ્વર છો. ઇશ્વર તમારાથી જુદો નથી. ઇશ્વર સ્વર્ગ કે નરકમાં નથી; પરંતુ સર્વત્ર છે, ને તમે પણ સર્વવ્યાપક છો. આ વિચારનો સાક્ષાત્કાર કરતાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળશે.

લય પામી પ્રાર્થનાઓ કરીને શા વારતે મગજને તરફી આપો છો? સત્યને કચરી ન નાંખો; હિંમતથી મેદાનમાં પડો; ડંકો વગાડીને કહો કે “અહંબ્રહ્માસ્મિ” એજ તમારો જન્મથી હક્ક છે. સામાન્ય લોકો હાલ પણ મોઝીઝની સ્થિતિમાં છે; અને તેથી તેઓ પોતે ઇશ્વર છે, એમ કહેતાં લયભીત બની ધૂંજે છે. લોકોને આ શબ્દો કુંદવાટા મારતા સર્પ સમાન લાગે છે; પરંતુ તમે દિવ્યજ છો, પવિત્રમાં પવિત્ર છો. જગત એ જગત નથી. સર્વ અવર્ણનીય શક્તિ તમેજ છો. તમે શરીર કે મન નથી, પણ એક પરમ સત્ય ‘હૈં’ તમેજ છો.

આત્મારૂપી હીરા પાસેથી રંગીન વસ્તુ ફૂર ફેંકી દો, ને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો; એટલે આ કુંદવાટા મારતો સર્પ એક અનુપમ રાજ્યદંડ થઈને તમારા હાથમાં રહેશે. ક્રુધા લાગશે તે સમયે એજ રાજ્યદંડ તેને શાન્તિ પમાડશે, તૃષ્ણાને પણ છીપાવશે; અને તમારા અંતઃકરણમાંથી સર્વ દુઃખો ને મુશીબતોને ઉથલાવી પાડશે.

મોઝીએ આ રાજ્યદંડ પર્વત ઉપર પછાડ્યો કે તરતજ નિર્મળ જળ ખળખળ કરતું પહેલા માંડ્યું. ઇઝરાઇલ લોકોને નાસતાં નાસતાં રાતો સમુદ્ર ઓળંગવાની મુસીબત આવી પડેલી. મોઝીએ રાત્રી સમુદ્ર ઉપર રાજ્યદંડ ફેરવ્યો કે તરતજ સમુદ્રના વિભાગ પડી ગયા, જમીન દેખાઈ, ને ઇઝરાઇલો સુખેથી આગળ વધ્યા. જ્યાંસુધી આ સર્પ(સત્ય)ને પકડ્યો નથી ત્યાં સુધીજ તે ભયાનક લાગે છે, માટે હિમ્મત રાખી તેને પકડવોજ જોઈએ. પકડશે એટલે તરતજ વિસ્મય પામશે, તરતજ તમે વિશ્વનિયંતા થઈ જશો; પ્રકૃતિના સ્વામી બની જશો. આકાશ ને સૂર્યમંડળના અધિષ્ઠાતા દેવ થશો. લોકો ખોટોજ ભય રાખીને પાછા હઠે છે. અહા ! ઢીલ ન કરો. સત્વર આ સત્યનું ગ્રહણ કરો. સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો એટલે તમે જીવનમુક્ત થશો.

‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ ન કહેવું એજ પાપ છે. આત્માની ચોરી કરવી એજ અધમ કાર્ય છે. હું પુરૂષ કે સ્ત્રી છું, એમ જાણવું એજ અસત્ય ને નારિતકતા છે. સર્વ જગત તમારું છે, કંઠાલ ન બનો. ઉપયોગ કરો. ખબનો દાટી ન મૂકો. આત્મારૂપી અમૃત-જળનું પાન કરો.

હિંદમાં આ પરમ સત્યના જ્ઞાનને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો એમ કહે છે. એક મનુષ્યના ગળામાં હીરાનો હાર પડેલો હતો, પણ તે વાતનું તેને વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું. તેણે હારની ખોળાખોળ કરી મૂકી. ખોળ કરતાં નિષ્ફળ ગયો ને રોદન કરવા લાગ્યો. બીજાએ શોધી કહાડવા વિનંતિ કરી તો કોઈએ આવીને તેને કહ્યું:—“જાલ ભાઈ ! જો હું તારો હાર શોધી આપું તો શું આપીશ ?” પેલા મનુષ્યે કહ્યું:—“તું જે માગે તે આપું.” પેલાએ તેના ગળા ઉપર હાથ નાખી હાર ખેંચ્યો ને કહ્યું:—“જો આ રહ્યો તારો હાર ! એ કાંઈ ખોવાયો નહોતો. માત્ર તું તેને ભૂલી ગયો હતો.” અહા ! કેવું આશ્ચર્ય ! તેજ પ્રમાણે તમારું ઈશ્વરત્વ કાંઈ બીજે ખોળવું પડે તેમ નથી. તમે ઈશ્વરજ છો. માત્ર વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. એ અજ્ઞાન દૂર કરો કે પરમ જ્યોતિ ઝળકી નીકળશે. સ્વભાવથીજ તમે સ્વતંત્ર છો ગુલામગીરીમાં એ ભૂલી ગયા છો.

કોઈ રાજા ઉંઘમાં-સ્વપ્નમાં ભિખારી થયો લાગે, પણ તેથી શું કાંઈ તે ખરેખરો ભિખારી થઈ ગયો ? નહિજ. તેજ પ્રમાણે આ બાદશાહોના પણ બાદશાહ ! આ મારાં આત્મ સ્વરૂપો ! આ પરમ જ્યોતિ રૂપ પ્રભુ ! આ સચ્ચિદાનંદ ! તમે બાણી યુગીને ગુલામ-દાસ ન બનો ! અજ્ઞાનતાના સ્વપ્નમાં પડી ન રહો. સ્વતંત્ર નિમાયક થાઓ. પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરો, ને પ્રભુ બનો. નિર્ભગતા, ભય વગેરે દૂર કરી પવિત્ર પરમ સત્યનું ગ્રહણ કરો. અહા, કેવો આનંદાયી વિચાર છે ! હૃદય કેટલું હલકું પડે છે ! તમારા મધ્ય બિન્દુથી દૂર ન જાઓ, સ્થિર રહો. આર્કીમેડીઝ કહેતો કે:—“જો એક એવું બિન્દુ મને જડ કે જે જગતનું મધ્ય બિન્દુ હોય, તો હું જગતને ફેરવી શકું.” તે મધ્ય બિન્દુ તેને તો જડયું નહિ, પણ એ મધ્ય બિન્દુ તમારા તો અતંત્રકરણમાંજ છે. તમે પોતેજ તે છો. તેને ઝેરથી પકડો, ને અખિલ વિશ્વ તમારાથી ચાલશે.

ઓમ્ ! ઓમ્ !

૨૮-પ્રશ્નોત્તર.*

પ્રશ્ન:—સમજ્યા વિના ‘ઓમ’ નો ઉચ્ચાર કરે જવાથી કાંઈ ફાયદો છે ?

ઉત્તર:—હિમાલયના જંગલોમાં વસતા સાધુઓ પ્રણવમંત્રનો ઉચ્ચાર કરે છે, અથવા તો કોઈ પ્રકારનાં વાજાંત્રો વગાડી બીજા ઉચ્ચારો કરે છે, જેથી ઘણી વખત સર્પો, હરિણો ને બીજાં જંગલી પ્રાણીઓ પોતાનાં રહેઠાણમાંથી તે સાધુઓ પાસે આવે છે. હવે આ પ્રાણીઓ ગાયન સંબંધી કાંઈ પણ સમજતાં હોતાં નથી, ઓમનું પણ તેમને ભાન હોતું નથી; છતાં પણ તેની અસર એમના ઉપર થાય છે. માત્ર ઉચ્ચાર-નાદથીજ આટલી બધી અસર થાય, તો ખરા સમયે સતત ‘ઓમ’નો ઉચ્ચાર થયાથી આપણા જીવન ઉપર તે અસર કેમ ન કરે ?

દરેક ગાયનમાં ત્રણ વસ્તુઓ રહેલી છે. પહેલી ગાયનનો અર્થ, બીજી ગાયનના નિયમો, ને ત્રીજી ગાયનનો નાદ-તેની ભાષા. જો આ ત્રણેથી તમે વાકેફ હશો તો ગાયન પૂર્ણ રીતે અનુભવશો. જો એકાદ વસ્તુથી માહિત હશો તોપણ થોડક દરજ્જે તો તમને તેમાં રસ પડવાનોજ. સર્પ ને હરિણો માત્ર નાદજ સમજે છે, ગાયનનો અર્થ કે નિયમો જાણતાં નથી; છતાં તેમને પણ તેમાં આનન્દ થાય છે. કેટલાંક ગાયનના નિયમ જાણવાથી અર્થને ઓળખી ઉપર મૂકી તેમાંજ આનન્દ લે છે, ને કેટલાંક માત્ર અર્થમાંજ મોહ પામી જાય છે. આજ પ્રમાણે પ્રણવમંત્રમાં પણ ત્રણ વાનાં રહેલાં છે. પહેલો તેનો નાદ, બીજું તેના અર્થનું જ્ઞાન, ને ત્રીજું આપણી વર્તણૂકમાં-કૃત્યોમાં તેનો ઉપયોગ. જે મનુષ્ય આમ ત્રણે પ્રકારે ‘ઓમ’ નું ગુંજન કરે છે, તે પોતાના જીવનને સતત એ ગાનરૂપજ બનાવે છે. દરેક વ્યક્તિ તેને પરમાત્મારૂપજ ભાસે છે; પરંતુ અનુભવ કરીને કે અર્થ સમજીને કે વર્તનમાં મૂકીને ના યોદ્ધી શકે તોપણ તેનો ઉચ્ચાર કરવાનો છોડી નાજ દેશો; કારણ કે તેની પણ અસર થાય છેજ.

કેટલીક ચીજો એવી છે કે જેનું માત્ર નામ દેવાથી પણ મોંમાં પાણી છૂટે છે, તેજ પ્રમાણે માત્ર ઓમનો ઉચ્ચાર પણ અસર કરે છે. જો તમે ત્રણે પ્રકારે તેનો ઉચ્ચાર કરશો, તો તે પૂર્ણ અસર કરશે. શરૂઆતમાં કદાચ તેની અસર નહિ જણાય, પરંતુ અંતે ખાત્રી રાખો કે તેનું ફળ મળે છેજ.

ગણિતશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તળીએ ડાઠાવાળી ટાંકીમાં પાણી વધારે ને વધારે ઉમેરતા જઈએ, તેમ દબાણ વધતું જાય છે; એ નિયમ પ્રમાણે આપણે ગણી શકીએ છીએ કે તળી-આનો ડાઠો બહાર કાઢી નાખવાને કેટલું પાણી નાખીને કેટલું દબાણ કરવું જોઈએ. જો તે પ્રમાણે આપણે ‘ઓમ’ ને શરીરરૂપી ટાંકીમાં રેડે જઈએ તો ક્યારે કેટલું દબાણ થશે તે

* તારીખ ૨૬ મી ડીસેમ્બર સને ૧૯૦૨ ને દિવસે સાનફ્રાન્સીસ્કોમાં હર્મેટિક અધવડક હોલમાં આપેલું ભાષણ.

પણ બાણી શકાય; પરંતુ તે દબાણનો આવિર્ભાવ લોકો બાણે તે એક બુદ્ધિ વાત છે, ને તે દબાણનો ઉદ્ભવ થયો તે એક બુદ્ધિ વાત છે. છતાં એક વખત એવો આવશેજ કે દબાણ એટલું બધું વધી જશે કે તળીએથી ડાટો નીકળી જઈ ટાંકીમાંથી પાણી બહાર વહેવા માંડશેજ. અમુક સમય સુધી અસર નહિ જણાય, પણ અસર તો થતીજ નાથ છે.

‘રામ’ જ્યારે બાળક હતો ત્યારે બીજા બાળકો સાથે કેટલીક ભતના અનાજના દાણા લઈ વાડીમાં વાવતો, પછી તેને પાણી પાતો, ને ઉપર માટી ઢાંકી દેતો. આમ રમતમાં અમે એટલા તો ઉત્સુક થતા કે જમવાનું પણ ભૂલી જતા. દાણામાંથી શું નીકળશે, ને તે ક્યારે ઉગી નીકળશે, તે જોવા અમે ઘણા અધીરા બનતા હતા. હમણું કુટી નીકળશે, પાંચ મીનીટ પછી પુટશે, એમ ઉત્સુક બની જોતા ને તે જગ્યાએથી લેશ માત્ર પણ ખસતા નહિ. કારણ અમારી ગરહાજરીમાંજ ફણગા કુટે તો ? પછી નીચા પડીને જોતા કે કાંઈ બહાર જણાય છે ? પણ કાંઈ જણાતું નહિ ! છેવટે નિરાશ થઈ માટી કાઢી નાખતાં, ને જોતા કે કાંઈ ફેર પડ્યો છે ? પણ કાંઈ જણાતું નહિ. વળી વધારે માટી કાઢી નાખતા, પણ કશું ઉગવા માંડેલું જણાતું નહિ. દાણા એમના એમજ રહેતા. માટે આમ બાળક માફક વાવેલાં બીને ઉગી નીકળતાં જોવાને અધીરા થશો નહિ. વખત લાગશે પરંતુ અસર આખાદ થશે.

પ્રશ્ન:—અમે સાંભળ્યું છે કે મનોબળથી દર્દ મટાડનારાઓને અંતે બીજા અવતારમાં લયાનક રોગો થાય છે, તે સત્ય છે ?

ઉત્તર:—ના. મનોબળથી દર્દ મટાડનારાઓ બીજા અવતારમાં રોગોના ભોગ થાય છેજ તે ખોટું છે. તેમાં એવું કાંઈ છેજ નહિ. જેમ જગતનાં બીજાં વ્યાવહારિક કાર્યો કરવાથી એવા રોગો થવાની વક્રી નથી, તેમ તેઓ પણ વૈધકીય કામ કરે છે. જો દાક્તરી કામોથી બીજા અવતારમાં રોગો થવા સંભવ હોય તોજ મનોબળથી રોગ મટાડનારાઓને તેમ થાય. જો દાક્તરોને પોતાનાં કર્મનાં ફળ માઠાં ન મળતાં હોય તો આમને પણ નજ મળવાં જોઈએ. ‘રામ’ને કેટલીક વખત પૂછવામાં આવે છે કે, ‘તમે કેમ મનોબળથી દર્દ મટાડતા નથી ?’ ઉત્તર એ કે ‘રામ’ની દૃષ્ટિએ આ જડ જીવન લક્ષ દેવા લાયક જણાતું નથી. ક્રાઈસ્ટ પણ કંઈ પોતાની દર્દ મટાડવાની શક્તિનો ધંધો લઈને બેઠો નહોતો. જ્યારે જ્યારે કોઈનું દર્દ તે મટાડતો ત્યારે તે એમજ કહેતો કે, “ તારી શ્રદ્ધાથી તું સાજો થઈ ગયો છે. ” ‘રામ’ જો એ પ્રમાણે કરે તો પરિણામ શું આવે ? દરેક વ્યક્તિ ‘રામ’ની પાસે હેરાન કરવા આવે. આ બધાં કાર્યો વેપાર કરવા જેવાં છે. મનોબળથી દુઃખ દૂર કરવાનો ધંધો માણસને સત્ય સુક્રિયથી દૂર રાખે છે.

પ્રશ્ન:—જડ શરીરમાં રહેવા છતાં આત્મા પરમાત્મારૂપ બને ખરો ?

ઉત્તર:—આમાં આત્માનો અર્થ સમજવો જોઈએ. એક જળથી ભરેલું પાત્ર છે, ને તેમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. હવે એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં પાણી રેડો તો સૂર્યનું પ્રતિબિંબ બીજા પાત્રમાં પણ જણાશે. બીજા પાત્રમાંથી ત્રીજામાં પાણી રેડો એટલે પ્રતિબિંબ એ પાત્રમાં પણ દેખાશે. તે પ્રમાણે આ જડ શરીરને પાણીના પાત્ર સાથે સરખાવાય ને પાણીને સૂક્ષ્મ શરીર સાથે સરખાવાય. મૃત્યુ પછી સૂક્ષ્મ શરીર (ઇન્દ્રિયો, મન વગેરે) એક જડ શરીર છોડીને બીજા જડ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાક સૂક્ષ્મ શરીરનેજ આત્મા કહે છે,

પરંતુ વેદાન્ત તેમ કહેતું નથી. વેદાન્તના મત પ્રમાણે તો જેમ સૂર્યનું પ્રાતાભંગ જણાય છે, તેમ જડ શરીરમાં આત્મા રહેલો છે. એ આત્મા સર્વાવસ્થામાં એક સરખી રીતે આવિ-ભાવ પામે છે. એ આત્મા કદીએ વિકાર પામતો નથી, તે હ્રમેશાં પૂર્ણ છે. આત્માને સૂક્ષ્મ શરીર સમજતા હો તો તો તે અનેક જન્મો ધરે છે, ને અંતે અમુક સ્થિતિમાં આવ્યા પછી તેનો મોક્ષ થાય છે; પરંતુ એ તમે આજ જન્મમાં મોક્ષ પામવા વિષે ઘણાજ આતુર હો તો આ જન્મમાં પણ મુક્ત થઈ શકો તેમ છો, ને ફરી જન્મવાની કશી આવશ્યકતા રહેતી નથી.

મૃત્યુ શું છે? માત્ર શરીરનું પડી જવું; એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં પાણી રેડવું તેનુંજ નામ મૃત્યુ. સૂક્ષ્મ શરીરજ પુનર્જન્મ પામે છે, સૂક્ષ્મ શરીરજ બીજું સ્થૂળ શરીર ધારણ કરે છે, ને આત્મા સૂર્યના પ્રતિબિંબ માફક તેમાં પણ દેખાય છે. આત્મા કાંઈ તેથી પુનર્જન્મ પામતો નથી. સૂર્ય હ્રમેશાં બરાબર રીતે પ્રકાશે છે; પરંતુ તેનું પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ કાંઈ સદા પ્રકાશવાળું હોતું નથી. પાણી જ્યારે જડરૂપે એટલે કે બરફરૂપે હોય છે, ત્યારે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ તેમાં બરાબર પડતું નથી. તેજ પ્રમાણે વરાળરૂપે હોય છે તે સમયે પણ પ્રતિબિંબ બરાબર પડતું નથી. જ્યારે પ્રવાહી રૂપમાં પાણી હોય છે ત્યારેજ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ બરાબર પડે છે. માટીનાં પાત્રો એટલે કે આપણાં જડ શરીરો વનસ્પતિના રૂપમાં અને પ્રાણીઓના તથા મનુષ્યોના રૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. સૂક્ષ્મ શરીર પણ એક સમયે જડરૂપમાં હોય છે અને તે સમયે આત્માનું પ્રતિબિંબ તેમાં પડતું નથી. વૃક્ષો ને વેલાઓ તથા બીજાં પ્રાણીઓ જન્મે છે, વધે છે, ઉત્કર્ષ પામે છે; પણ તેમને “ પોતે શું કરે છે ” તે વિષે વિચાર કે ભાન હોતું નથી, માત્ર સ્વાભાવિક રીતેજ તેમની પ્રગતિ થયે જાય છે. આત્માના પ્રભાવથીજ માત્ર તેઓ આગળ વધે છે, “ હું આમ કરું છું ને મેં આમ કર્યું ” એ વિચાર તેમનામાં હોતો નથી.

સૂક્ષ્મ શરીર પણ આ પ્રમાણે અધમ પાત્રોમાંથી ધીમે ધીમે ઉચ્ચપાત્ર-મનુષ્યરૂપમાં-પ્રવાહી રૂપમાં-આવે છે, એટલે પ્રતિબિંબ પૂર્ણ રીતે પડે છે. આ સ્થિતિમાં બરી રીતે તો સૂર્યજ-આત્માજ કર્તા ધર્તા છે, પણ તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેને અહંભાવ પેદા થાય છે. મનુષ્યમાં આ અસત્ય અહંભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હું કરું છું, આ સમજણ અસત્ય છે; બરાબર કર્તા તો ઈશ્વરજ માત્ર છે. ઈશ્વરની જવાબદારી સૂક્ષ્મ શરીર પોતે વોરી લે છે, એજ અજ્ઞાનતા છે. જેમ પાણીમાંનું પ્રતિબિંબ અસત્ય છે, તેમજ આ અહંભાવ પણ અસત્ય છે. સૂર્યને લીધેજ પ્રવાહી પાણીમાં અથવા તો સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રગતિ થાય છે. સૂક્ષ્મ શરીર સૂર્યના તેજને વધારે ને વધારે પોતાનામાં સમાવતું જાય છે, તેમ તેમ તે સૂક્ષ્મ બનતું જાય છે. ધીમે ધીમે પાણી જેમ વરાળના રૂપમાં આવે છે, તેમ સૂક્ષ્મ શરીર પણ સૂક્ષ્મતરરૂપે બનવા પછી પ્રતિબિંબને ઝીલતું નથી; પરંતુ પોતેજ સૂર્યરૂપે બની રહે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય પ્રગતિ પામતે પામતે પોતેજ પરમાત્મા બની રહે છે, ને અહંભાવ છોડી દે છે.

વરાળ રૂપે બનેલી વસ્તુઓ સાધારણ રીતે એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં નાખી શકાતી નથી. જડ ને પ્રવાહી પદાર્થજ એક પાત્રથી બીજા પાત્રમાં કાઢવી શકાય છે. હિંદુઓ સૂક્ષ્મ શરીરને વરાળરૂપમાં આણવા પ્રયત્ન કરે છે; કારણ કે તેમ કર્યોથી જડ શરીર મૂક્યા પછી બીજા જડ શરીરમાં જવાનો વખત આવે નહિ. હિંદુ માતાની મોઠામાં મોટી ઇચ્છા

એવો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની હોય છે કે જે ફરીથી જન્મ પામે નહિ, જીવન્મુક્ત થઇ રહે-મોક્ષ પામે.

પ્રશ્ન:—જીવન્મુક્ત પુરુષનો આત્મા મૃત્યુ પછી સૂક્ષ્મ શરીરના રૂપમાં રહે છે કે નહિ ?

ઉત્તર:—એક પાત્રમાંથી બ્યારે વરાળ કાઢી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રહ્લાંડમાં ફરી વળે છે; તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષનું સૂક્ષ્મ શરીર જગતનું શરીર બની જાય છે.

પ્રશ્ન:—સૂક્ષ્મ શરીર શેનું બનેલું હોય છે ?

ઉત્તર:—સૂક્ષ્મ શરીર ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ, લાલસાઓ, લાગણીઓ ને વિચારોનું બને છે. જીવન્મુક્ત પુરુષની ઇચ્છાઓ અબાધિત હોય છે-સ્વાર્થરહિત હોય છે; તેથી તે વરાળ રૂપે રહે છે; ને બ્યારે તેનું શરીર પડે છે ત્યારે તે એક ગઠ્ઠા માફક ખાઝી રહેતું નથી, પણ જગતમાં સર્વત્ર પ્રસરી જાય છે.

પર્શ્યાના રાજા સાયરસ વિષે કહેવાય છે કે તે માત્ર જનસમૂહના કંદ્યાણુ અર્થેજ જીવન વ્યતીત કરતો હતો. મૃત્યુ સમયે તેણે કહ્યું હતું કે:—“ મને કબ્બરમાં દાટશો નહિ, પણ તેના ટુકડે ટુકડા કરી આ પર્શ્યાના રાજ્યમાં ખાતર નાખવા માટે વહેંચી દેજો.” જીવન્મુક્તના સૂક્ષ્મ શરીરનું આમજ થાય છે. જીવન્મુક્ત ગમે તો જગતમાં પુસ્તકો રચી, ઉપદેશો આપી જનસેવા નહિ કરતો હોય, છતાં મૃત્યુ પછી તે જગતની સેવા કરે છે. કારણ કે તેનું સૂક્ષ્મ શરીર લોકોના ભક્તિ માટે સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે. બાદશાહોના ભંડારની તેને દરકાર હોતી નથી, પુસ્તકો કે શાસ્ત્રો તેને વધારે કાંઈ શીખવતાં નથી. જ્યાં સુધી જીવતો હોય છે ત્યાં સુધી તે પોતાના પવિત્ર દર્શનથી પવિત્રતા ને સુખ પાથરે છે, ને મૃત્યુ પછી જગતનું કંદ્યાણુ કરે છે.

સૂર્યના તાપથી હવા પાતળી થાય છે ને ઉંચે ચડે છે; ને જે જગ્યાએથી ચડે છે તે જગ્યા ખાલી મૂકે છે. પરિણામ શું થશે ? ચારે બાજુની ખાલી જગ્યા ખીજી હવાથી ભરાઈ જશે. પૂર્ણ મનુષ્ય જેને કોઈ પણ બ્રહ્મની સ્વાર્થી ઇચ્છાઓ નથી તે પુનર્જન્મ પામતો નથી. મૃત્યુ સમયે આત્મજ્ઞાનરૂપી અમૃત પીધાથી વિશ્વમાં પોતાની જગ્યા છોડી દે છે, ને પાતળી હવા માફક જગતની ઉપરના જગતમાં ચાલ્યો જાય છે. તેની જગ્યા ખાલી પડવાથી એની પાસેના ખીજાઓ એટલે તેનાથી સહેજ ઉતરતી પંક્તિના લોકો ધસી આવી એની જગ્યા ભરી દે છે, તેમ તેથી પણ ઉતરતી પંક્તિના તેમની ઉપરની પંક્તિવાળાઓની જગ્યામાં જાય છે. આ પ્રમાણે આખું જગત ઊર્ધ્વ માર્ગે જાય છે. આના જેવો ખીજો કયો સારો સુધારક હોઈ શકે ? બોલ્યા ચાલ્યા વિના તે જગતનો ઉદ્ધાર કર્યો જાય છે. આર્કિમેડીઝ જગતને હલાવવા અસમર્થ થયો; પરંતુ વેદાન્ત કહે છે કે તમે પોતેજ તમારું મધ્યગિન્દુ છો, તેને બરાબર સમજો ને જાળવો, એટલે જગત એની મેળે હાલશે.

હવે બે બોલ અસત્યારોપણુ વિષે કહીશું. પાણીવાળા પાત્રમાંજ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રો સાબિત કરે છે કે આ અસત્ય દૃષ્ટિ છે. પ્રકાશમાત્ર બાહ્યનો છે ને પ્રતિબિંબ પ્રકાશના પરિવર્તનથીજ પડે છે. પ્રતિબિંબ એ આપણું પોતાનુંજ અનુમાન છે, ઇન્દ્રિયોનો ખોટો ખેલ છે. પાણીમાં એવું કાંઈ છેજ નહિ. આ પ્રતિબિંબ પાણીના હલન-ચલનથી હાલતું ચાલતું જણાય છે.

આપણા માથાના વાળ ને શરીરમાંનું લોહી કોણુ ઉત્પન્ન કરે છે ? આપણું જડ શરીર

કરે છે? ખીલકુલ નહિ. અસત્ય વિચાર દૂર કરો. આત્માને ઓળખો. વિશ્વના નિયંતા તમે છો. પ્રકાશના પણ પ્રકાશ, પવિત્રમાં પણ પવિત્ર તમે છો.

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ શરીર થોડા સમય માટે જડરૂપ બને છે. રક્ત વહે છે, અન્ન પચે છે, પરંતુ હું આ કડું છું, એ વિચાર તેને રહેતો નથી-હોતો નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં સૂક્ષ્મ શરીર પ્રવાહીરૂપે રહે છે, સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ને અહંભાવ પેદા થાય છે. હવે જો અહંભાવ સત્ય હોય તો તે હૃદયમાં સર્વ સ્થિતિમાં રહેવો જોઈએ, પણ તે તો અસત્ય છે માટે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હોતો નથી. અહંભાવ છોડી ઉચ્ચગામી થાઓ. સૂર્યના પણ સૂર્ય તમે છો, અખંડાનન્દ તમેજ છો.

સામાન્ય લોકો આ અહંભાવમાં મયેલા છે. તેનેજ સત્ય માને છે, સર્વ દુઃખનું કારણ આજ છે. પાણી વહે જાય છે, તરંગો ને મોઝંઝો ઉછળે છે, આ બધાનું કારણ સૂર્યજ છે, પ્રતિબિંબ નથી; એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ શરીર પાણીરૂપ છે. આત્માની શક્તિથીજ તેમાં તરંગો ઉઠે છે. આમ છતાં મનુષ્ય અહંભાવને લીધેજ પોતે પોતાને કર્તા માને છે. પાણીમાંના પ્રકાશના પ્રતિબિંબને શરીરમાંના મન સાથે સરખાવાય અથવા સૂક્ષ્મ શરીર સાથે સરખાવાય. શરીરને દુઃખ થાય છે ત્યારે કહીએ છીએ કે:—“ મને દુઃખ થાય છે ” કારણ કે આત્મા તથા શરીરને આપણે એક ગણીએ છીએ. વેદાન્ત કહે છે કે આ અસત્ય વિચાર દૂર કરો તોજ શાન્તિ થશે. શરીર કે મનની અવ્યવસ્થાથી સત્યસ્વરૂપને દુઃખ નજ થવું જોઈએ.

પ્રશ્ન:—જડ શરીરમાં રહી આત્મા પૂર્ણ અવિભોવ પામે છે?

ઉત્તર:—આનો ઉત્તર ‘ આત્મા ’ નો આપણે શો અર્થ કરીએ છીએ તેના ઉપર રહે છે. આત્મા એટલે મન? ખર્કલી, મીલ, હેમીલ્ટન, રીડ વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તો મનનેજ આત્મા કહે છે. આ અર્થમાં આત્માની પ્રગતિ નિર્મિત નથી. ને જો આત્માનો અર્થ સત્યસ્વરૂપ-પરમ સત્ય એમ કરીએ તો પ્રશ્ન રહેતો નથી; પરંતુ સામાન્ય જનના મનથી તો આત્મા એક માત્ર અમથું નામજ છે, કોઈ નિર્મિત નિશાની વિનાનીજ વસ્તુ છે. જેમનો આવો મત છે તેઓ ભલે પોતાનાં અનુમાનો જોઈએ તેવાં બાંધે.

૨૯-આત્મ સાક્ષાત્કાર કરવાની વિધિ.

વેદોના નિયમ પ્રમાણે મન સ્થિર કરી ધ્યાન ધરવા સાડુ “ આત્મા એ સૂર્યનો પણ સૂર્ય ને પ્રકાશનો પણ પ્રકાશ છે ” એમ અનુભવ કરવો જોઈએ. મન અને તનની પાર જઈ આ સ્થિતિમાં આવો કે અખિલ બ્રહ્માંડ મેઘમંડળ માફક વિખરાઈ જશે. સર્વત્ર પ્રણવ મંત્રનું અસ્તિત્વ અનુભવાશે. સર્વ પ્રકૃતિ દાસ થઈ હાજર થશે.

ઠીક પડે તો બે ઘડી રાત્રિ રહે એટલે ઉઠો; પવિત્ર થાઓ, ને ખાલારુણ (ઉગતા સૂર્ય)-તરફ દૃષ્ટિ રાખી બેસો, સૂર્યની આસપાસ ફરી વળતા પ્રકાશ તરફ નજર રાખો. સુંદર ને મધુર પ્રકાશ મનને ઉત્તેજિત કરી, ઊર્ધ્વગામી કરશે; ને આદ્વાદ થતાં વારજ તમારી મરણ પ્રમાણે ઉચ્ચ વિચારોમાં, ઉચ્ચ ભૂમિમાં રમણ કરશે.

ગીલ્લીદંડા રમતી વખતે ગીલ્લીને જમીનથી બે છેડા ઉંચા રાખીને મૂકીએ છીએ ને જેવો ટેલ્લો મારીએ છીએ કે તે હવામાં ઉંચે ઉડે છે; ને પછી ખુબ દૂર જઈ પડે છે. આમાં બે વાનાં થાય છે. એક તો તેને પહેલી ઉંચે ચડાવીએ છીએ ને પછી જોરથી દંડા મારીએ છીએ; તેજ પ્રમાણે મનને ઊર્ધ્વગામી કરવા-ધ્વિર તરફ વાળવા પહેલાં તેને સહજ ઉચ્ચ કરવું પડે છે; ને પછી જોરથી દિવ્ય વાતાવરણમાં ફેરવવું પડે છે.

આનન્દજનક વાતાવરણ અને સુદિનો સુંદર દેખાવ પણ કેટલીક વખત મનને ઉંચે લઈ જાય છે, ને પછી તેને ઉંચે ને ઉંચે લઈ જવાનું સુગમ થઈ પડે છે; માટે શાન્ત સમય, એકાન્ત સુંદર દેખાવ વગેરેનો ઉપયોગ બરાબર સ્વાભાવિક રીતે કરવો. પ્રાતઃસમયે પક્ષીઓનો કિલકિલાટ, મધુર મધુર વહેતી ગુલાબી હવા, ને મીઠા પ્રકાશથી મન આનન્દ પામે છે. મનને દિવ્ય ભૂમિમાં લઈ જવા સાડુ, ધ્વિરની સન્મુખ કરવા સાડુ, સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત સમયનું મધુર તેજ અર્ધી મીઠાએલી આંખો ઉપર પડે તે સમયે પ્રણવમંત્રનો ઉચ્ચાર કરવો, ને તેમ કરતે કરતે તેનો ગાઈ, અનુભવી તથા અર્થ સમજીને અનુભવ કરવો.

જુદા જુદા લોકો ‘ઓમ્’ નો જુદો જુદો અર્થ કરે છે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં જે મનુષ્ય જે સ્થિતિમાં આવ્યો હોય તે સ્થિતિમાં પોતાને અનુકુળ જે અર્થ થઈ પડે તે તેણે કરવો. કેટલાક ‘ઓમ્’ ને સૂર્યનો પણ સૂર્ય એમ ગણે છે ને સ્ત્રીઓ જેમ પોતાનું સુખ આદર્શમાં જુએ છે તે પ્રમાણે ઝંમાં તેને જુએ છે. આદર્શમાં જોતી વખતે આપણી ખાત્રી હોય છે કે જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે આપણું હોઈ કેાઈ બહારની વસ્તુ એમાં જણાતી નથી. તે પ્રમાણે વેદાન્ત પણ સૂર્ય તરફ તેવીજ લાવનાથી જુએ છે કે મારો પોતાનોજ આત્મા એમાં દેખાય છે. એ માત્ર મારી પોતાનીજ છપી છે, મારીજ છાયા છે.

જેમ ચંદ્રનું તેજ એ સૂર્યનુંજ છે, તેમ વેદાન્ત સૂર્યના તેજને પોતાનુંજ તેજ જાણે છે, ને તે પ્રમાણે કૃતિથી અનુભવમાં મૂકે છે. પૃથ્વી ફેરે છે છતાં આપણે સમજીએ

છીએ કે સૂર્ય ફરે છે, પણ જ્યોતિષ શાસ્ત્રને જાણનારાને તો ખાતરી છે કે પૃથ્વી ફરે છે. તે પ્રમાણે વેદાન્તિ પણ સૂર્યોદય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં સમજે છે કે આ પ્રકાશ, આ ભવ્યતા મારી પોતાનીજ છે. જડ જગતમાં સૂર્ય એ પ્રકાશની, જ્ઞાનની ને શક્તિની સંજ્ઞા છે. સર્વ ગ્રહો તેનાજ તેજથી પરિક્રમણ કરે છે. સૂર્યને લીધેજ જગતમાં સર્વ હલનચલનની શક્તિ આવે છે. વળી એજ સૂર્ય સુંદરતાની સંજ્ઞા અને આકર્ષણ શક્તિ છે. આ પ્રમાણે સૂર્ય, જ્ઞાન, પ્રકાશ, જીવન, શક્તિ, અસ્તિત્વ, સુંદરતા અને આકર્ષણશક્તિની સંજ્ઞા છે; ને વેદાન્તિ આ સર્વ શક્તિઓ પોતાનીજ છે એમ અનુભવે છે; બદકે પોતેજ તે છે એમ દૃઢપણે માને છે. આ શક્તિઓ આટલામાં જેમ જોઈએ છીએ તેમ બહારથી પડતી જણાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે આપણે પોતેજ-આપણો પોતાનો આત્માજ છે.

આ વિચારનો સાક્ષાત્કાર કરવાની શરૂઆત કરનારાઓએ ‘ઓમ્’ શબ્દનો આશ્રય લેવો જોઈએ; ‘ઓમ્’ નો ઉચ્ચાર કરતે કરતે “ પોતેજ અખિલ વિશ્વ છે; સર્વ શક્તિ પોતેજ છે; પોતેજ અચળ અનાદ્યનન્ત છે; ” એમ પૂર્ણ દૃઢતાથી તે માને છે ને અનુભવે છે. સર્વ આવિર્ભાવો પોતાનીજ આજ્ઞાથી, પોતાનાજ અસ્તિત્વથી થાય છે; બદકે પોતેજ તે સર્વ છે એમ તે સમજે છે. જગતમાં વનસ્પતિ ઉગે છે, અને પ્રાણીઓ શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે તે બધાનું કારણ હું પોતેજ છું. સર્વ દેવો, ગ્રહમંડળ, સૂર્ય વગેરે અખિલ ગ્રહાંડ માફજ રૂપ છે-મારામાંજ જીવે છે; એમ તેની માન્યતા હોય છે.

આપણે માનીએ છીએ કે તેજ વિના-પ્રકાશ વિના આપણે કાંઈજ જોઈ શકીએ નહિ; ત્યારે આપણે સ્વપ્નમાં કયા પ્રકારના પ્રકાશથી વસ્તુઓ જોઈ શકીએ છીએ? આપણા પોતાનાજ તેજથી, આત્માનાજ પ્રકાશથી આપણે તે જોઈ શકીએ છીએ. સ્વપ્નમાં હીરાનો ચળકાટ જોઈએ છીએ તે આપણુંજ તેજ છે; આપણા તેજનો માત્ર તે એક તરંગજ છે. સ્વપ્નમાં સૂર્ય કે ચંદ્રનું તેજ જોઈએ છીએ તે પણ માત્ર આપણા આત્મપ્રકાશનું એક મોઝુંજ છે. તેજ પ્રમાણે જગતાવસ્થામાં પણ જાણવું. આપણા આત્મપ્રકાશરૂપી સિંધુમાં સૂર્ય ને ચંદ્ર વગેરેના પ્રકાશો માત્ર મોઝાં સમાનજ છે. વાસ્તવિક પ્રકાશ આપણો પોતાનોજ છે.

બાદશાહના પણ બાદશાહ અમે છીએ. જગતના સર્વ બાદશાહો, રાજાઓ, રાણાઓ, મારાંજ રૂપો છે. અનેક કૂલવાડીઓમાં રંગબેરંગી સુવાસિત કુસુમો મારાંજ રૂપ છે. ગ્રહાંડની સર્વ સુંદરતા, આનન્દ અને રિમત કરતાં મુખડાં હુંજ છું; સર્વત્ર મારીજ ધ્વજા પ્રવર્તે છે. સર્વ પ્રાણીઓનું પોષણ મારીજ શક્તિથી થાય છે. સૂર્ય ને પૃથ્વી વગેરે મારી સત્તાથીજ પરિક્રમણ કરે જાય છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ માફ અસ્તિત્વ હતું. દૃઢ વાસનાઓને અને મારે લેવા દેવા નથી. અસત્ય શરીર ને અસત્ય જગતનું એ કામ છે. મારી સન્મુખ આવવાનો તેમનો લેશ માત્ર અધિકાર નથી. દરેક કણમાં મારોજ પ્રકાશ પડે છે. મોઢામાં મોઢો ને નાનામાં નાનો સર્વ હુંજ છું. કોઈ નાનું કે કોઈ મોટું મારે મન નથી. જ્યાં જ્યાં મનુષ્યની દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં હુંજ છું. લોકતા ને લોગ, દૃષ્ટા ને દૃશ્ય સર્વ હુંજ છું. રામ, કૃષ્ણ, કાઈરટ, મહસ્મદ સર્વમાં હુંજ રમી રહેલો છું. વિધુતમાં માફ તેજ પ્રકાશે છે; ગર્જનામાં મારીજ વિભૂતિ જણાય છે; વાયુ વગેરેમાં મારીજ શક્તિ રહેલી છે; મિત્ર પણ હું છું અને દુશ્મન પણ હુંજ છું; મહારે મિત્ર નથી તેમ દુશ્મન પણ નથી. ક્ષણિક ને ક્ષુદ્રક ધ્વજાઓ! અધમ વાસનાઓ! જગતના ભંડારે! ફર રહો.

મ્હારે તમારું કામ નથી. આ શરીરની ગમે તે સ્થિતિ હો મ્હારે તેની પરવા નથી; મ્હારે તેની સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી. સર્વ શરીર મ્હારાં છે. રામકૃષ્ણ, કેલ્વીન, ક્રૅન્કલીન, ન્યુટન સર્વ હુંજ છું. કેન્ટના મગજમાં મ્હારીજ શક્તિ કામ કરી રહી હતી. બુદ્ધ ને શંકરમાં હુંજ રમણ કરી રહ્યા હતા. પ્લેટો ને શેકસ્પીઅરની બુદ્ધિ એ મ્હારીજ શક્તિ હતી. જગતની તૃષ્ણાથીજ મનુષ્ય બન્ધન પામે છે. સર્વ બ્રહ્માંડ મ્હારામાં છે. બ્રહ્માંડ મને ધારી શકતું નથી. મ્હારે હદ નથી. જગત મ્હારામાં છે, છતાં હું સર્વમાં જણાઉં છું. સર્વના મન ને વિચારમાં હુંજ છું. હુંજ તમારામાં છું. બધકે હું ને તું એવું છેજ નહિ. ભેદજ નથી. સર્વત્ર અભેદ છે. હુંજ તે છું; તે હું છું.

“પદ્ય મે પાર્ય રૂપાણિ શતશોડય સદસ્યશઃ ॥

દિવ્યં વદામિ તે ચક્ષુઃ પદ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥”

મગવદ્ગીતા.

“હુંજ અદૃશ્ય દિવ્ય શક્તિ છું ને સર્વ સૂક્ષ્મ તત્વોમાં વ્યાપી રહ્યો છું. હુંજ અગ્નિમાં જ્વાળા રૂપે છું. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા ને ગ્રહો મ્હારાજ તેજથી પ્રકાશી રહ્યા છે. મરુત મ્હારીજ આજ્ઞાથી વહન કરે છે ને સમુદ્રનાં મોજાં ઉત્પન્ન કરે છે. પુરુષ ને સ્ત્રી, કિશોર ને કિશોરી, બાળક, જર્જરિત દેહબાળો અપંગ, એ સર્વ હું પોતેજ છું. ભ્રમર, વ્યાઘ્ર ને મત્સ્ય પણ મ્હારાંજ સ્વરૂપ છે. રક્તાક્ષિ, નીલપક્ષિ, વૃક્ષો ને વનસ્પતિ, મેઘમંડળ ને વિદ્યુત સર્વ મ્હારામાંજ રહેલાં છે. અર્જુન તથા ઋતુઓ મ્હારામાંથી શરૂ થાય છે ને મ્હારામાંજ શમી જાય છે.”

(ઉપનિષદ)

“સૂર્યના તેજમાં હુંજ રહેલો છું, મધુર ગાનમાં મુગ્ધ કરવાની શક્તિ હું છું. બેઠેલાં જળ ઉપર મ્હારુંજ રહેકાણુ છે ને નિદ્રામાં પણ હુંજ છું. પહાડ ને અગ્નિના અસ્તિત્વથી ભૂતકાળની સ્થિતિ હુંજ દર્શાવું છું ને સમુદ્રમાં બનતાં પરવાળાં તથા પૃથ્વી નીચે બનતા કોલસા ભૂતકાળને જણાવે છે.”

“કાળ ને વિચાર મ્હારાં માપક યત્રો છે. સુબ્યવસ્થા પૂર્વક સમુદ્ર ઉત્પન્ન કરી પૃથ્વીનાં પડ બનાવ્યાં છે ને સાથે સાથે પથ્થર, શાંખ વગેરે વસ્તુઓ પણ બનાવી છે.”

(ઇમર્સન)

“સૂર્યનાં કિરણોમાં હુંજ વસેલો છું; ને સૂર્ય પણ હુંજ છું. મ્હારી આજ્ઞાથીજ એક કણ પણ સ્થિતિમાં આવે છે ને સમુદ્ર ઉછળે છે. પ્રભાતનું મધુર તેજ ને સંધ્યાનો મધુર શુભાળી પવન મ્હારાંજ સ્વરૂપો છે. પાંદડાંઓનો ઝીણો રવ ને સમુદ્રની ગર્જના મ્હારીજ જૂદી જૂદી શક્તિઓ છે. પક્ષી ને પક્ષીની લયાનક ચીસો, આદર્શ ને તેમાં પરિવર્તન પામતી વસ્તુની છબી, નાદ ને તેનો પડથો, એ સર્વ હું છું. પ્રેમ ને પ્રેમી, યોદ્ધો ને તેનાં શસ્ત્રાસ્ર હુંજ છું. નિશો, દ્રાક્ષ, કર્તુરી ને મધ, પરાણો ને પરાણાગત કરનાર, બંસી ને મનુષ્યનું મન, મ્હારાજ આલિંગ્યો છે. કનકની કાન્તિ, રત્નોનું તેજ, મોતીનું પાણી હું છું. શુભાષ ને કોકિલા તથા તેનો કોકિલ રવ હું પોતેજ છું. ચક્રમક ને તેના તણખા, દીપક ને પતંગીઓ, સુખ ને દુઃખ, સારૂં ને નરતું, કૃત્ય ને કૃત્યની ઇચ્છા, એ સર્વ મ્હારાંજ સ્વરૂપ છે. લાલચો ને તેમના લોગો, પાપી ને પાપની ક્ષમા તથા શિક્ષા હુંજ છું. ત્રણે કાળમાં મ્હારુંજ અસ્તિત્વ છે. જગતની ઉત્પત્તિ ને લય હુંજ છું. આદિ ને અંત, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય મ્હારીજ શક્તિઓ છે.”

“ જંગલનાં વૃક્ષો મ્હારાં સંબંધીઓ છે, ને મ્હારી રંગોમાં જે તત્વ ધમકી રહેલું છે તેજ પર્વતો ને ખડકોમાં પણ વ્યાપી રહ્યું છે. માટી મ્હાડું માંસ છે. જમરનો મધુર શું જા-રવ ને મધમાખનો ડંખ હું છું. કુસુમ મ્હારી કાન્તિ છે. સૂર્ય એ ઉંચે લટકાવેલું મ્હાડું ફૂલડું છે. વિદ્યુતમાં હું ચમકું છું. મૃત્યુ અનેક આંટા મારે પણ હું અમર છું. હું અજન્મા છું છતાં સમુદ્રનાં મેઘાં માફક જગતમાં જન્મો ધરું છું. મ્હારા શ્વાસોચ્છ્વાસથી કુસુમનો મધુર પરિમલ જામી રહે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ મ્હારી કમળ સરીખી આંખોનું તેજ છે, મ્હારા શુભાખી ગાલોના પ્રકાશથીજ સંધ્યા ખીલે છે ને મ્હારા પ્રેમને લીધેજ તારાઓ આકાશમાં ટકી રહ્યા છે. મીઠા જળની સરિતાઓ એ મ્હારી રંગો છે; તથા વૃક્ષો એ મ્હારા સુંદર વાળ છે. અહા ! શું રાક્ષસી શક્તિ ! પર્વતો એ મ્હારાં હાડકાં છે ને સ્વર્ગ મ્હારી અર્ધાંગના છે. હુંજ પતિ ને પત્ની બન્ને છું-માત્ર એક અલેક્ષ્ય પ્રવર્તે છે. ”

“ ચળક ચળક થા સુંદર તારા ! ઝળકીને બોલાવ તું બહાલા !

દે ઉત્તર તું મધુરા તારા ? ધામ કીચે જઈ વસશું પ્યારા ?

તુંજ આંખોમાં હું ઝળકું છું, તુજમાં બેઠું જીવન હું છું. ”

૩૦-આત્મસાક્ષાત્કારની કેટલીક વાતચીત.*

આ ચોપાનીઆમાં જે આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાની વિધિ કહી છે તે વિષેના કેટલાક વાંધાનો નિર્ણય કરીશું.

શંકા પહેલી:—જે વિધિ તમે દેખાડો છો તે કાલ્પનિક છે—કલ્પના તથા વિચારને કેમ કેળવવા એટલુંજ માત્ર તેમાં દેખાડેલું છે.

પ્રિય વાંચકવર્ગ ! આ શંકાનો વેદાન્ત ઉત્તર આપે છે કે જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ, આપણાં શરીર સુદ્ધાં બધાં કલ્પના શક્તિનાંજ કાર્યો છે. તમારી કલ્પના ને વિચારો ખોટા રસ્તે દોરાએલાં છે, તેને લીધેજ દુઃખ, મુશીબતો, ચિંતા વગેરે ઉત્પન્ન થયાં છે. આવા ખોટા રસ્તે દોરાએલા વિચારો ને કલ્પના તમને બંધન કરે છે, ને માત્ર સત્ય રસ્તે દોરેલા વિચાર ને કલ્પનાથીજ મુક્ત થવાય છે. સીધે રસ્તેજ સીધું પરિણામ આવે છે.

જે નિસરણી ઉપરથી ગળડી પડ્યા છો, તેજ નિસરણી ઉંચે પણ ચડાવશે. જે રસ્તેથી પડ્યા છો તેજ રસ્તે પાછે પગલે જવાથી સત્ય માર્ગે જવાશે. જે અવગણે રસ્તે નીચે ઉતરી આવ્યા છો તે ઉંચે રસ્તેજ વેદાન્ત તમને લાઇ જવા માગે છે. આડે લાકડે આડો ઠંડેજ કામ કરશે.

વેદાન્ત સાબિત કરે છે કે આ વિશ્વ માત્ર તમારીજ કલ્પના, તમારાજ વિચાર બિના બીજું કંઇ નથી. વિચારોને પવિત્ર કરો, ઉચ્ચગામી કરો. તેને સત્ય માર્ગે દોરો; એટલે પ્રકાશના પણ પકાશ તમે પોતેજ બની રહેશો.

અતિસાર અને જુલાબ, એ બંને એકજ જાતની અસર કરે છે; પરંતુ જુલાબ એ એક ઉપાય છે, ને અતિસાર એ દર્દ છે. જડ જગતના વિચારો દાસત્વમાં આણે છે, દુઃખ સમાન છે, તમને બંધનમાં રાખી મૂકે છે; માટે વેદાન્ત જે જાતનો જુલાબ આપે છે તે ખુશીથી લ્યો. જગતના—દુનિયાદારીના વિચારો અતિસાર સમાન છે, ને વેદાન્તના વિચારો જુલાબ સમાન છે. એ જુલાબ લઇ દુઃખને ફેડો.

કેટલેક સ્થળે લોકો હાથ ધોવાને માટે સાબુનો ઉપયોગ કરતા નથી, પણ રખા વાપરે છે. એ રખા પણ એક જાતનો કચરોજ હોવાથી તમારા હાથ પણ કચરાવાળા થાય છે; પરંતુ આમ કરીને પછી પાણીથી હાથ ધોતાં, હાથનો મેલ તરતજ જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ રખા પણ તેની સાથે જતી રહે છે. તેજ પ્રમાણે વેદાન્તના વિચારો એક જાતની રખા બરાબર છે. તેનાથી સર્વ અપવિત્રતા, મેલ, નિર્બળતા જતી રહેશે ને જે આજ સુધીના વિચારો મનમાં રમી રહ્યા છે તે પણ ચાલ્યા જશે. તમે ઉત્તર થશો.

* ‘આત્મ સાક્ષાત્કાર કરવાની વિધિ’ એ નામનું ચોપાનીયું વાંચી કેટલાક વાંધાઓ વાંચનારાઓ તરફથી ઉઠતા હતા તેના ખુલાસો આમાં આપેલો છે. (તા. ૧૮ જાન્યુઆરી ૧૯૦૩ સાનક્રાન્સિકે મોદકન ગ્રેટ હોટેલ.)

સ્વપ્નમાં અનેક જાતની વસ્તુઓ આપણે જોઈએ છીએ. એ વસ્તુઓ માત્ર વિચારજ છે. ધારો કે કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં સિંહ, વાઘ કે સર્પ જુએ છે, ત્યારે તે સમયે શું થાય છે ? એકદમ ઉંઘમાંથી તે જાગી ઉઠે છે. માત્ર મનનો વિચારજ આ રૂપ ધારણ કરે છે. ખીબાં સર્વ સ્વપ્ન ઉડી જાય છે; ને ફક્ત વાઘજ તમે જોઈ રહો છો, ને તે પણ કદાચ ધાસ ખાતો હોય કે પથ્થર ખાતો હોય તેમ જૂઓ છો. તેજ પ્રમાણે આ નાનકડા પુસ્તકમાં જે વિચારો દર્શાવેલા છે તે સ્વપ્નના વાઘ સમાન છે. જગત આખું સ્વપ્નવત્ છે. આ વાઘ સર્વ અસત્ય વિચારોથી તમને મુક્ત કરશે; ને તેની સાથે જગત થતાં જેમ સ્વપ્નમાંનો વાઘ પણ નાશ પામે છે, તેમ આ વિચારરૂપી વ્યાઘ્ર પણ નાશ પામશે. જ્યાં વાચા પણ જઈ શકતી નથી એવા સત્ય ધામમાં તમે પહોંચી જશો, સર્વ જગત્ ને તમે પોતે એક સત્યસ્વરૂપમાં લીન થશો.

શંકા ખીજી:—જ્યારે આવી સ્થિતિમાં આવીએ તો તે સ્થિતિ વિચાર વિનાની—ભાન વિનાની ન કહેવાય ? આવી ભાન વિનાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની શી આવશ્યકતા ?

વેદાન્ત ઉત્તર આપે છે કે; ભાઈઓ ! અરે, મહારાં આત્મ સ્વરૂપો ! ઉતાવળા ન થાઓ, જરા વિચાર કરો. સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ તથા મૂર્છાની સ્થિતિમાં ઘણો તફાવત છે, આ બંને સ્થિતિમાં વિચારનો અભાવ એટલીજ સામાન્યતા છે; છતાં બંનેમાં ફેર આસમાન જમીનનો છે. મૂર્છામાં મન વિચાર કરતું બંધ પડે છે, ચલન શક્તિના અભાવે મૂર્છામાં વિચાર બંધ પડે છે, મૂર્છા મૃત્યુને મળતી આવે છે; પરંતુ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિમાં શક્તિ પૂર્ણ જોરમાં હોય છે, જ્ઞાનમય આનન્દમય સ્થિતિ હોય છે.

એકાદ બંધમાં પ્રકાશ ન હોય તો આપણાથી અંદરની વસ્તુ જોઈ શકાતી નથી, તેમજ અતિશય પ્રકાશ હોય તો પણ દેખી શકાતું નથી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કહે છે કે તેજના બે અણુઓ સામ સામી બાબુએ હોય તો આપણે જોઈ શકીએ નહિ; પરંતુ તેજના અભાવે થતો અંધ-કાર અને અતિશય પ્રકાશને લીધે દૃષ્ટિ બંધ થવી, એ બે તદ્દન જુદીજ વાત છે.

ફેર બેના પરિણામમાં જણાય છે. એક મનુષ્ય વાયુના રોગથી પીડાતી વખતે બેભાન બની જાય છે ને જાગ્યા પછી નિર્ભય બની જાય છે. ખીજો મનુષ્ય સાક્ષાત્કારની ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં હોય છે તે વખતે તેની પણ હલનચલન શક્તિ બંધ પડેલી લાગે છે; પણ એ સ્થિતિમાંથી જગૃત થતાં તે પૂર્ણ આહ્લાદમય ને પરમ જ્ઞાનમય બની જાય છે. તે ખીજોને આનન્દ આપી શકે છે, અને ખીજાનાં દુઃખો ફેડી શકે છે. આમાં વિચારનું બંધ પડવું તો ઉપલી બંને સ્થિતિમાં છે; પરંતુ ફેર આસમાન જમીનનો છે.

શંકા ત્રીજી:—અમારે તો જગૃત જીવન જોઈએ છીએ, આવી મૃત્યુ અવસ્થા નથી જોઈતી.

વેદાન્ત કહે છે કે મૃત્યુ અવસ્થા કોઈ માગતું નથી. જેઓ એમ સમજે છે કે વેદાન્ત ઉદાસીન બનાવે છે, તે ભૂલ કરે છે. વેદાન્ત તમને સત્ય માર્ગેજ દોરે છે. સર્વ જગત તમારે તાબે રહે તેમ શીખવે છે.

વાસના, ઇચ્છા, વગેરેનો પ્રશ્ન આપણે લઈશું. વેદાન્ત ઉદાસીન જીવન ગાળવાને કહે-તુંજ નથી. હરદમ જગૃત જીવન ગાળવાનીજ ભલામણ કરે છે; પરંતુ વેદાન્ત પ્રમાણે જે ઇચ્છાઓ કરવી તેજ સત્ય છે. ઇચ્છા એટલે શું ? ઇચ્છા એટલે પ્રેમ; પ્રેમ એટલે ખીજું કંઈજ નહિ પણ અમુક વસ્તુ માટેની તીવ્ર ઇચ્છા. જો આમ ઇચ્છા એટલે પ્રેમ થાય છે, તો પછી સર્વ

ધૃત્તાઓ માત્ર પ્રેમજ છે; ઈશ્વર પણ પ્રેમરૂપજ છે અને તેથી સર્વ ધૃત્તાઓ પણ પરમેશ્વરરૂપજ છે. આ વાત સત્ય છે, તોપણ જે મનુષ્ય સર્વ જીવન પ્રેમમય ગાળે છે, તે અખિલ બ્રહ્માંડના ઉપર અધિકાર ભોગવે છે. જે મનુષ્ય પોતે સર્વમય બની જાય છે—સર્વ પોતાનાંજ રૂપ છે, એમ માને છે તે કેટલો આનન્દમાં રહે છે? તે ધૃત્તાઓવડે, પ્રેમવડે જગત ઉપર સામ્રાજ્ય ભાગવે છે. આ સ્થિતિએ પહોંચતાં દ્રેષ, ધિક્કાર વગેરેની લાગણીઓ નષ્ટ થાય છે. મિત્ર કે દુશ્મન સર્વેની ધૃત્તાઓ એ મહારીજ ધૃત્તા છે, એમજ માને છે. તેને કાંઈ પણ દુઃખ નથી. અનન્ત શક્તિ હુંજ છું, દરેક વ્યક્તિની જે જે ધૃત્તાઓ છે તે બધી મહારે લઈનેજ છે, આમ માનનાર આત્માને ઝોળખી શકે છે અને સર્વેનો અધિષ્ઠાતા દેવ બની રહે છે.

જગતમાં લોકો ધૃત્તા ને વાસનાઓનો ખોટો ઉપયોગ કરીને વસ્તુ સ્થિતિને ઉથલ-પાથલ કરી નાંખે છે. ધૃત્તા પ્રેમ છે ને પ્રેમ પ્રભુ છે; તો વેદાન્ત કહે છે કે સર્વેની ધૃત્તાઓ તમેજ છો એવો સાક્ષાત્કાર કરો, પણ તેનો ખોટો ઉપયોગ ન કરશો. તમારી પોતાની ધૃત્તાઓ ને બીજાની ધૃત્તાઓમાં ફેર ગણુશો નહિ. દરેક ધૃત્તા, પ્રેમસિંધુના તરંગ જેવી છે, અખિલ બ્રહ્માંડ અનન્ત પ્રેમસિંધુનું બનેલું છે. શ્રેષ્ઠો ગુરૂવાકર્ષણની શક્તિથી આકાશમાં રહેલા છે. ગુરૂવાકર્ષણ એ આકર્ષણ શક્તિ છે, એટલે તે પ્રેમજ છે. રસાયણશાસ્ત્રનાં સર્વ મિશ્રણો રસાયણીક આકર્ષણથી થાય છે. આ એક અણુનો બીજા અણુઓ સાથેનો પ્રેમ બતાવે છે. આખું જગત પ્રેમસિંધુનાં મોજાંને તરંગ સમાન છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તેમજ લૉર્ડ કેલ્વીને પણ સાબિત કર્યું છે કે દ્રવ્ય-પદાર્થ માત્રશક્તિ છે. એ શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન રીતે દેખાય છે—ગુરૂવાકર્ષણથી ભેડાઈ રહેવાથી, આકર્ષણથી, વિદ્યુતથી, ચુંબકથી, તેજ, ઉષ્ણતા વગેરેથી.

ચુંબક તથા વિદ્યુત શક્તિમાં શું છે? આકર્ષણ શક્તિ રહેલી છે. ઉષ્ણતાથી અણુઓ છુટા પડતા બાહ્ય રીતે જણાય છે, પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાબિત કરે છે કે એક પ્રકારે જે વિયોગ જણાય છે તે બીજે પ્રકારે પ્રેમ ને આકર્ષણજ દેખાડે છે.

હવે વેદાન્ત પ્રમાણે “આ સર્વ શક્તિ માત્ર તમેજ છો” એવા વિચારનો સાક્ષાત્કાર કરો તો પ્રેમ પ્રેમ ને પ્રેમમયજ બની રહેશો. ડાર્વિન અને બીજાઓ જે “અસ્તિત્વથી હાડ-મારી” નો મત ધરાવનારા છે, તેમને ડમ્બડ જેવા પૂર્ણ બનાવે છે. ડમ્બડ જેવા કહે છે કે હાડમારી ભોગવવાનોજ નિયમ માત્ર ઉત્ક્રાંતિક્રમે ચડાવતો નથી; પરંતુ પ્રેમ, સદ્વર્તન ને આકર્ષણ જેવી શક્તિઓ પણ ઉત્ક્રાંતિને રસ્તે જવામાં સહાયક થાય છે.

ધૃત્તાઓ એ પ્રેમ છે, પ્રેમ એ પ્રભુ છે ને તે પ્રભુ તમેજ છો. પ્રભુથી તમારો અલેહ છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરો. લોકો આ ધૃત્તાઓ અને પ્રેમને પ્રેમસિંધુ પ્રભુથી ભિન્ન સમજે છે; પણ તેમ નથી. જળમાં જેમ તરંગો ઉઠે છે પણ અંતે બધું જળજ છે, તેજ પ્રમાણે ધૃત્તાઓ વગેરે વૃત્તિઓ સત્ય સ્વરૂપના તરંગોજ છે, અને વાસ્તવિક રીતે એક સત્ય સ્વરૂપજ સર્વત્ર બ્યાપી રહેલું છે. એ સત્ય સ્વરૂપ બીજી વૃત્તિઓ રૂપી તરંગોથી છવાઈ જાય છે. વેદાન્ત આ તરંગોને ધ્યાન બહાર કરવાની ભલામણ કરતું નથી; પરંતુ તે કહે છે કે એ તરંગોને ભેગા સમયે અને તે વિષે વિચાર કરવાના સમયે જે જળમાં—જે સત્ય સ્વરૂપમાં એ તરંગો ઉઠે છે તેને ભૂલી ન જાઓ. બ્યારે કોઈ બીજાનું વેર લે છે ત્યારે તે અપમાનિત થાય છે. આનું કારણ એ છે કે પ્રકૃતિ ને પ્રતિકૂળ તમારા મનની સ્થિતિ બનેલી છે. પ્રકૃતિને

અનુકૂળ મન બનાવો તો કોઈ પણ વ્યક્તિ તમારું અપમાન નહિ કરી શકે. ધર્મના કુંડા ઉડાવનારાઓએ આ નિયમ બાજુવો બેઠાએ. જે ક્ષણે નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે, જે ક્ષણે પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ મનની સ્થિતિ બને છે, તે સમયે આપું વિશ્વ તમારી વિરુદ્ધ થઈને બેસશે; માટે મનની શાન્તિ કેમ રાખવી તે શીખો. પવિત્ર વિચારો રાખો તો કોઈની તાકાત નથી કે તે તમારી વિરુદ્ધ બાથ. વેદાન્ત કહે છે કે, તમારી કે પારકાની ઈચ્છાઓનો ગેરઉપયોગ ન કરશો. જો મન સ્થિર રાખશો તો સર્વ ઈચ્છાઓને છતી શકશો.

હવે જો સદુપયોગ કેવા પ્રકારે કરવો? દાખલા તરીકે એક મનુષ્ય ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને બાથ છે; જો તે ઘોડા થાકેલો હોય તો ઘોડાને ખોરાક આપવા છતાં પણ સ્વાર પોતાના મનવડે એટલું તો સમજે છે જ કે, “ઘોડાના થાક કે ભૂખ સાથે પોતાને કંઈજ લેવા દેવા નથી.” ઘોડાની જે જરૂરીઆતો છે તે પોતાનીજ છે; એમ તે કદિ પણ માનતો નથી. વેદાન્તને બાજુનારો ભૂખ્યો હશે તો પેટને તે અન્ન પૂરું પાડશે, પરંતુ અન્ન ન મળવાથી દુઃખી થશે નહિ. કેમકે ભૂખ ને તૃષ્ણા શરીરને લગતી છે-મનને તે લાગે છે, પરંતુ તેની સાથે આત્માને કંઈ લેવા દેવા નથી. જે પોતાની દિવ્યતા દૃઢપણે સમજે છે, તેને મન તો ભૂખ, તૃષ્ણા કે થાક કંઈ બાધ કરતાં લાગતાં નથી. જેમ ઘોડાની ભૂખ વગેરે તેના સ્વારને હિરાન કરતાં નથી, તેજ પ્રમાણે મન કે શરીરનો થાક ને ભૂખ આત્માને દુઃખકર્તા થતાં નથી. શરીરને મન માટે અમુક બાહ્ય વસ્તુઓની આવશ્યકતા છે, બ્યાવહારિક કાર્ય કરવા માટે તેની જરૂર પડતી હોવાથી વેદાન્તીનું મન આ વસ્તુઓ માટે ઈચ્છા કરે છે; પણ આત્મ-સાક્ષાત્કારને લીધે તે એ વિષે બહુ દરકાર કરતો નથી. કોઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા તેને દુઃખ ઉત્પન્ન કરતી નથી. કોઈ પક્ષી ઝાડની ડાળી ઉપર બેસી કંઢેલોલ કરે, ને તેથી વૃક્ષની ડાળી આમ તેમ હાલે તેની તેને દરકાર હોતી નથી, કારણ કે ડાળી કદાચ ટુટી જાય તોપણ પોતાની પાંખો વડે એકદમ ઉડી જવાશે, એમ તેના મનને ખાતરી હોય છે. અહિંયાં બાહ્ય રીતે તો ડાળીના આધારેજ તે બેઠેલું છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં ડાળીથી તે સ્વતંત્રજ છે. આ પ્રમાણે વેદાન્તી પણ સામાન્ય મનુષ્યોની માફક ઈચ્છાઓથી લપેટાયેલો હોય, છતાં પણ સ્વતંત્રજ છે. ઈચ્છા તૃપ્ત ના થતાં અજ્ઞાનીના જેવું તેને દુઃખ થતું નથી.

એક પેન્સીલ ખોલાયાથી આપણા મનને બહુ વ્યથા થતી નથી; પરંતુ જો પાંચ હબર રૂપીઆ ગેરવહેલે પડે તો કાળજી છટકી જાય છે. હવે શોધ તો એ બન્ને વસ્તુઓની મનુષ્ય કરે છે; પણ બન્નેમાં તફાવત છે. પેન્સીલ સાફ તે વ્યથા ચિત્તે કામ નથી કરતો, પણ રૂપીઆ સાફ અવ્યવસ્થિત મનથી શોધ કરે છે. જ્યારે વેદાન્તીને મન રૂપીઆ જાય કે પેન્સીલ જાય તે બન્ને સરખાંજ છે. એક દાખલો લઈ આ વાત સુદૃઢ કરીએ:—

એક સાધુ મોટા શહેરમાં થઈને જતો હતો. એક સ્ત્રીએ આ સાધુને પોતાને ઘેર આવવા કહ્યું. ઘેર જઈને તે સ્ત્રીએ સાધુને મીઠું દૂધ આપ્યું. દૂધ ખ્યાલામાં કાઢતાં તેના ઉપર બાજેલી તર પણ ખ્યાલામાં પડી જવાથી પેલી સ્ત્રીથી “અરેરે” એવો ઉચ્ચાર થઈ ગયો. પછી ખ્યાલામાં સાકર નાખી સાધુને આપ્યો. દૂધ ઉતું બળબળતું હતું તે પાસે મૂકીને સાધુ વાતોએ અઢયો. દૂધ ઉતું છે માટે સાધુ પીતા નથી એમ પેલી સ્ત્રીએ ધાર્યું; પણ થોડી વહેવાત પૂરી થતાં સાધુ ઉઠીને ચાલતો થતો હતો, ત્યારે પેલીએ પૂછ્યું:—“અરે મહારાજ! દૂધ કેમ ન પીધું?” સાધુએ કહ્યું:—“માતા! દૂધ આપતી વખતે સાકર ને તર બન્ને તમે તેમાં નાખ્યાં તેની સાથે ‘અરે’ પણ માંહી ઉભેરું છે; માટે તે મારે કામનું નથી” પેલી સ્ત્રી

શરમીંદી પડી ગઈ ને સાધુ ચાલતો થયો.

વેદાન્ત કહે છે કે કાર્ય કરો, ઇચ્છાઓ કરો, પરંતુ તેમ કરતાં હૃદયને દુઃખિત શા માટે કરો છો? કાર્યમાં હૃદયનાં દુઃખ ઉમેરો નહિ, પણ સ્થિર ચિત્તે કાર્ય કરો; એટલે તમારાં કાર્યો વિજયવંત થશે.

મનને સ્વસ્થ રાખવા શું કરવું જોઈએ? સામાન્ય રીતે મનુષ્ય અપવિત્ર વાતાવરણમાં રહે છે. વેદાન્ત કહે છે કે, તમારું વાતાવરણ તમને સહાયકારક હોવું જોઈએ. દરેક પગલે સુશીખતો દૂર થવી જોઈએ. જેમ અધારી કોટડીમાં જતાં ને વાર કશું દેખાતું નથી; પરંતુ થોડી વાર ત્યાં રહ્યા પછી બધું દેખાય છે, તેમ વેદાન્ત કહે છે કે તમારી આસપાસના વાતાવરણ તરફ અવિકળ અને ભેદી નાંખે એવી સ્થિર દૃષ્ટિથી જુઓ તો બધુંજ પારદર્શક જણાશે, તેની આરપાર જોઈ શકશો, સર્વમાં દિવ્યતા જોશો. તમારી સ્થિતિ આસપાસના વાતાવરણને અનુકૂળ કરો. વેદાન્ત પ્રમાણે જો આ વાત તમે બરાબર સમજ્યા હો, તો તમારી આસપાસના પથ્થરોને પણ તમે પારદર્શક બનાવી શકશો; તે પોષાણો તમારી દૃષ્ટિને રોકનારા ન થતાં ઉલટા તમને મદદગાર થશે.

એક મોટો ઘાસનો ભારો જો કોઈ પશુ ઉપર લાધ્યો હોય તો ઉંચકી લઈ જતાં તેને સુશીખત પડે છે; પરંતુ તેજ ભાર જો તે પ્રાણી ખાઈ જશે તો પોતાનું શરીર ઉંચકી ચાલતાં તેને ભાર નહિ લાગે, પણ ઉલટી તેનામાં શક્તિ વધશે. માટે વેદાન્ત કહે છે કે, જગતનો ભાર ભલે વહન કરો, પણ તમારા બોલા ઉપર વહન કરો; માથા ઉપર મૂકશો તો ડોકી વળી જશે. અર્થાત્ એ ભારને તમારા શરીરનોજ ભાર સમજીને વહન કરશો તો એ તમને ખેદકારક નહિ થતાં તમને ઉત્તિજ પ્રાપ્ત થશે.

વેદાન્તને બરાબર સમજવાથી આશ્ચર્ય સાથે સર્વત્ર પ્રભુને જોશો. અન્નમાં પ્રભુ, પાણીમાં પ્રભુ, વૃક્ષમાં પ્રભુ, સર્વત્ર પ્રભુ, પ્રભુ ને પ્રભુજ દેખશે. અખિલ બ્રહ્માંડ સ્વર્ગ સમાન ભાસશે. આમ વેદાન્ત તમારી ઇચ્છાઓ છીનવી લઈને તમને દુઃખી બનાવતું નથી; પરંતુ તમને સ્થિતિને અનુકૂળ થતાં શીખવે છે. ઇચ્છાઓના જીલમથી તેવો મનુષ્ય પીડાતો નથી, પણ સામી તે તેની ઠાસી થઈને ઉભી રહે છે. જો કોઈ ઘોડાની પૂંછડી બરાબર પકડી રાખે, તો ઘોડો કૂદશે ને તોફાન કરશે ને લાત પણ મારશે, લોકો એવુંજ કરે છે. ઇચ્છાઓ એ ઘોડા જેવી છે, જે તેમની પૂંછડી પકડે છે તેની સાથે ઘસડાય છે ને ખાડામાં પડે છે. માટે ઇચ્છાપી ઘોડાની પૂંછડી પકડશો નહિ, પણ સ્વારી કરજો, તેથી તે ઉલટી સહાયક થઈ પડશે, માટે તમારી ઇચ્છાઓ ઉપર સત્તા લોગવો. આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરો. તમારી દિવ્યતા સમજશો તોજ તમે આનન્દ લોગવશો.

એક બીજી શંકા છે કે આમ મન ધ્યાનસ્થ રાખવાથી પ્રત્યાઘાત ન થાય? મગજને તે નિર્બળ નથી બનાવતું?

‘રામ’ તમને પોતાના અનુભવ ઉપરથી કહે છે કે, માત્ર તમારામાં આમ કરવાથી બળનીજ વૃદ્ધિ થશે. હવે કઈ વિધિ પ્રમાણે આ કાર્ય કરવું તે વિષે બે બોલ કહીશું:—

પ્રાતઃ સમયે કે બીજી કોઈ વેળાએ આ ચોપાનીઆમાં જે વિધિ સમજાવી છે, તે પ્રમાણે કરશો તો તે જખતે તમારું મન દિવ્યતા અનુભવશે, આહ્લાદ પામશે. જ્યારે આ સ્થિતિની પૂર્ણ ટાંચે પહોંચો ત્યારે ‘ઓમ’નો ઉચ્ચાર કરવો બંધ કરજો. જ્યાં સુધી એ સ્થિતિ

રહે ત્યાં સુધી તેમાં રહેજો. ધીમે ધીમે એની મેળેજ પાછું જગતનું ભાન થવા માંડશે. કોઈ કદાચ અર્થો કલાક આમ રહેશે, કોઈ કલાક રહેશે, કોઈ બે કે ત્રણ ને તેથી વધારે કલાક રહેશે. દિવસે દિવસે આમ વધારે સમય રહેશે ને તમારી દૈવી શક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જશે.

જેઓ શરૂઆત કરનારા છે, તેમણે અર્ધો કલાકથી વધારે વખત આ સ્થિતિમાં રહેવું નહિ. એક બીજું પણ કહેવાનું છે કે જ્યારે ધ્યાનસ્થ થવા બેસશો, વિચાર દૂદ કરવા બેસશો, તે વખતે અનેક બીજા વિચારો મન સાથે ખડા થશે. તે સમયે પ્રણવમંત્રનો ઉચ્ચાર કરે જાણે ને જે વિચાર આવે તેનો છોડે આણીને. આમનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે, જે સમયે સર્વત્ર અનાદ્યનન્તને અનુભવતા હો તે વખતે, જગતનો કોઈ વિચાર આવે તો તે વિચારનો એવી રીતે છોડે લાવવો કે લવિષ્યમાં તે તમારી એક વર્તાણુંક જેવો થઈ જાય. આ ખાસ ધ્યાનમાં રાખીને કે આ વિચારો તે સમયે ખડા થશેજ, અને તમારી વૃત્તિ બદલવા પ્રયત્ન કરશે, તે વખતે ‘રામના’ શબ્દો કાયદાકારક માલુમ પડશે.

ધારો કે પ્રણવમંત્રોચ્ચાર કરવો શરૂ કર્યો કે તરત પ્રેમ કે તિરસ્કારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. હવે આ વખતે શું કરવું ? એ વિચારને પકડી એવે પ્રકારે નિરાકરણ કરો કે તે તમારા મનમાંથી જડમૂળથી ઉખેડી જાય. કેવી રીતે આમ કરશો ? માત્ર જ્ઞાનથીજ તેને ઉખેડી શકાશે. તિરસ્કારની વૃત્તિ ઉદ્ભવે કે તરત તેનું કારણ શોધો, ને હરમેશાં જણાશે કે અજ્ઞાન, નિર્બળતા, અહંભાવને લીધેજ એ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. ધ્યાનસ્થ થતી વખતે અજ્ઞાનતાને લઈનેજ આવી વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘રામ’ કહે છે કે એવે સમયે એ વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરો; ને તેને જ્ઞાનથી ઉખેડી નાંખી ‘આમ’ નો ઉચ્ચાર કરે જાણે. પ્રણવ મંત્રોચ્ચાર કરતે કરતે દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી, સ્વસ્થ મનથી લવિષ્યમાં એવી વૃત્તિઓ ન ઉદ્ભવે એવો નિશ્ચય કરો. આમ કર્યોથી મનનું વલણ ચોક્કસ થઈ જશે, તમારી નીતિનું ધોરણ ઉચ્ચ થશે, ને જગતનાં કાર્યોમાં તમને સહાય મળશે.

ધારો કે આવી વૃત્તિ દૂર કરતાં અર્ધો કલાક લાગ્યો ને ધ્યાનસ્થ થવાનું નહિ; તો કાંઈ ચિંતા નહિ. એક દિવસ એમ થશે; પરંતુ બીજો દિવસે જ્ય મળશેજ. એક દિવસે અઢેકડી દુષ્ટ વૃત્તિને દબાવી દેતા જશે તો તમારા મનનું વલણ હરમેશ માટે દૃઢ થશે, ને જીવનમાં લાલચો જીતતાં શીખાશે. દુષ્ટ વૃત્તિઓ જીત્યા તો લવિષ્ય ઘણું ઉજાવલ બનશે. દિવસે દિવસે દિવ્યતા પ્રાપ્ત થશે. ધ્યાનસ્થ થવાય યા ના થવાય તેની ચિંતા નહિ પણ નીતિ ઉચ્ચ થશે.

કેટલાક કહે છે કે કોઈ એવી રીત દેખાડો કે જેથી ધ્યાનસ્થ થઈ જવાય. લાખણો અમારે સાંભળવાં નથી કે પુસ્તકો વાંચવાં નથી. આમ કહે છે તે મોટી ભૂલ કરે છે. તમારા માર્ગમાં કંટકરૂપ શું છે ? માત્ર અજ્ઞાન. ને આ અજ્ઞાન ઝોટડે શું ? શંકા, બ્યાવહારિક વિચારો, દુષ્ટ વૃત્તિઓ વગેરે. જેને પોતાની દિવ્યતામાં, ઈશ્વર સાથેની અલેહતામાં શંકા નથી, તે તો હરદમ ધ્યાનસ્થજ છે. માત્ર શંકાઓ વગેરેજ મનને અસ્વસ્થ રાખે છે. જે મનુષ્ય પુસ્તકો વાંચી આ પ્રકારની નિર્બળતાનું શોધન કરે છે, તે ધીમે ધીમે શંકાઓ દૂર કરી શકે છે. સાધારણ મનુષ્ય પણ ખાસ ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં આવવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે આવી શકે છે; પરંતુ અલેહતામાં પૂર્ણ વિશ્વાસવાળો મનુષ્ય તો હાલતાં ચાલતાં કે ગમે તે સ્થિતિમાં ધ્યાનસ્થજ હોય છે. આવી સ્થિતિ જેની છે તેજ વધારે બળવાન છે.

૩૧—આત્મસાક્ષાત્કારમાં કેટલાક વાંધા.

પ્રશ્ન:—મનુષ્યનો આત્મા કર્મો અને તેનાં ફળોનો કર્તા લોકતા નથી ? મનુષ્યના કૃત્યને અને આત્માને લેવા દેવા નથી ?

ઉત્તર:—ના, સત્ય સ્વરૂપ આત્મા વેદાન્ત પ્રમાણે કર્તાએ નથી, તેમ લોકતાએ નથી. જો કર્તા કે લોકતા હોય તોજ તે અસ્પર્શ્ય રહી ન શકે. કર્તા જેને તમે માનો છો તે તો અસત્ય અહંભાવ છે, આત્મા નહિ. આ અહંભાવને પણ આત્મામાંથીજ સત્તા સ્ફુર્તિ મળે છે.

પ્રશ્ન કઠિન છે, ને પૂર્ણ રીતે તથા સવિસ્તર તેમાં ઉંડા ઉતરીએ તો કલાકોના કલાકો બેઠએ, માટે માત્ર એકજ ઉદાહરણ આપીશું.

ધારો કે ભ્રમણાથી એક ખુણામાં તમે સર્પ દીકો, પણ જ્યારે એની પાસે જઈને અડકીને જોશો તો સર્પ નહિ જણાતાં માત્ર દોરડાનો કડકોજ જણાશે. દોરડાના કડકાને ભ્રમણાથી તમે સર્પ તરીકે ગણ્યો, પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે દોરડુંજ હતું. બુદ્ધિવડે વિચાર કરવા છતાં પણ તમે આત્માનેજ કર્તા માનો છો, તેનું કારણ તમારી બુદ્ધિ પણ અસ્થિર અને ભ્રમિત હોય છે; પણ જે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, તે નિશ્ચયબુદ્ધિવાળો છે, તે તો આત્માને કહી પણ કર્તા લોકતા માનતો નથી.

પાછળ આપણે સાક્ષાત્કાર કરવાની વિધિ વિષે કહ્યું છે. હવે આ કાર્યમાં જે ઘણીજ ભયંકર મુશ્કેલીઓ આવે છે તે વિષે કહીશું. અંતરની ને બાહ્યની ટીકા એ પણ મોટી મુશ્કેલીઓ છે.

બાહ્ય ટીકા એટલે શું ? કેટલાક લોકોને ટીકા કરવી ઘણીજ પ્રિય હોય છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય દોષદષ્ટિ રાખે છે ત્યાં સુધી તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. એક બાળક છે તે પ્રકૃતિથી 'ચોરી' શું એ સમજતું પણ નથી. હવે તેની સમક્ષ કોઈ ચોર આવી કોઈ વસ્તુ ઉપાડી જાય તો તે સુખેથી તેમ કરી શકશે; કારણ બાળકને ચોરી શું એ લાનજ નથી. આ પ્રકારે બાહ્ય જગતમાં ચોરની ભાવના લાવીએ છીએ કે તરતજ આપણા અંતરમાં પણ એજ ભાવના જાગૃત થાય છે. બીજામાં દોષો જોવાનો પ્રયત્ન કરતાં આપણેજ દોષવાળા થઈએ છીએ. અંદુક છોડીએ છીએ કે બીજો ઘાયલ થાય છે ખરો; પણ તેનો ધડકો પાછો આપણને પણ વાગે છે. પ્રત્યાઘાત થાય છે ને આપણે પાછા હડીએ છીએજ, તેમ બીજામાં દોષ કાઢતાં તેના દોષો આપણે વહોરી લઈએ છીએ, માટે આ દોષદષ્ટિની પાર જવું બેઠએ.

દુષ્ટ ઈચ્છાઓ કરતાં વારમાં આપણે પોતેજ તેના લોભ થઈ પડીએ છીએ. ખાડો ખોદે છે તેજ પડે છે. તમને તમારા પોતાના ઉપર જો દયા હોય તો આવી વૃત્તિથી દૂર રહેજો. બીજાની ઈર્ષ્યા કરતાં તે દોષ તમારામાંજ પેસી જાય છે. જે દોષ બીજામાં હોય તેથી તમે સુખ રહો એજ ઠીક છે, બીજામાં અમુક દોષ છે એવી બુદ્ધિ કરવી એ હાનિકારક છે.

આ દોષ જોવાની વૃત્તિ સર્વત્ર છે. તેનું કારણ શું? એજ કે નિર્ભળ, અજ્ઞાની લોકોજ ઘણા ટીકાખોર હોય છે; કારણકે ટીકા દ્વારા તેઓ પોતાનો બચાવ કરવા ઇચ્છે છે.

એક મનુષ્ય બીજાને અમુક કૃત્ય કરતો જુઓ છે, તે કૃત્ય જો પોતે કરે તો તે તેને નુકશાનકારક છે, તેથી તેને ધિક્કારવા ચતન કરે છે. કારણ જો ન ધિક્કારે તો તેવું કૃત્ય કરવાને તે પોતેજ લલચાય; પરંતુ આ તો ટીકાની ઉજળી બાબત છે ને આત્મોન્નતિની અમુક સ્થિતિએ આ જરૂરનું પણ છે. પરંતુ નિર્ભળ મનુષ્યો આમ ધિક્કારવામાં ભૂલ કરે છે. દુષ્ટ કૃત્ય કરનારા મનુષ્યના મનની નિર્ભળતા ઉપર ભલે ટીકા કરે, પણ તેથી તેને પોતાને ધિક્કારવાનો તમને અધિકાર નથી. કહેવત છે કે “પાપને ધિક્કારો પણ પાપીને નહિ.”

પાપને ધિક્કારવાની સાથે પાપી ઉપર પ્રેમ કરવો એ વાત મુશ્કેલ નથી. તમે કહેશો કે પાપ તે પાપજ છે, પણ જરા વિચાર કરો. કોઈ પણ કૃત્ય પોતાની મેળે પાપમય છેજ નહિ. જેમ શૂન્ય એકલું હોય તો તેની કિંમત નથી; તેમજ કૃત્ય એકલું પાપ કે અપાપ છેજ નહિ. શૂન્યને દશાંશના ચિ નની જમણી બાબુએ મૂકે તો તેની કિંમત ઓછી થશે ને ડાબી બાબુએ મૂકે તો કિંમત વધશે.

પાપના સ્વરૂપને ન સમજવાથીજ પાપને ધિક્કારવા સાથે પાપી ઉપર પ્રેમ કરવાનું મુશ્કેલ લાગે છે. મનુષ્ય અજ્ઞાનતાથી કૃત્યને મોટું ને નાનું સ્વરૂપ આપે છે. ખબ યાદ રાખો કે ધર્મ ને સદ્ગુણ એ જેમ અંતઃકરણ માટે છે, તેમ પાપ પણ હૃદયને માટેજ છે. પાપ ને પુણ્યનો મનની સ્થિતિ સાથે સંબંધ છે, માટે મનનેજ ઉન્નત કરવાનું છે.

બાલ્યાવસ્થામાં બાળક માતાના સ્તનનું ધાવન કરે છે, પરંતુ પુણ વયે એ પ્રમાણે કરવું ઘટિત કહેવાશે? કદાપી નહિ. બાળકને માટે એ યોગ્ય છે, પરંતુ મોટી વયે તે અયોગ્ય છે, અને તેથી પાપ છે. આ પ્રમાણે અમુક દૃષ્ટિબિન્દુથી અમુક કૃત્ય પાપ છે, પણ તેજ કૃત્ય બીજાને માટે બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી પાપ નથી. હુનિયામાં દરેક પાપને માટે આમજ છે એ ખુબ યાદ રાખવું. માટે કૃત્યોને ભલે ધિક્કારો પણ કૃત્યના કરનારાઓને ધિક્કારવાનો આપણને અધિકાર નથી. શેખસાદી ઇરાનનો એક વિદ્વાન ને નામાંકિત પુરુષ હતો. તેની કૃતિઓ-પુસ્તકો ઇમસને ઇંગ્લેન્ડ લાખામાં ઉતારી છે. તે લખે છે કે, “જ્યારે હું નાનો હતો ત્યારે મઝકે સુસલમાનના પવિત્ર ધામમાં જતો હતો.” સંઘમાં રિવાજ હતો કે મધ્ય રાત્રિએ બધાએ ઉઠીને પ્રભુપ્રાર્થના કરવી. એક રાત્રિએ સાદી ને તેનો પિતા ઉઠ્યા, ને તેમણે પ્રાર્થના કરી, પણ બીજા કોઈ ઉઠ્યા નહિ. આથી સાદીએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે:—“જૂઓ આ કેવા આળસુ લોકો છે કે કોઈ ઉઠતા નથી ને પ્રાર્થના કરતા નથી!” પિતાએ સખ શબ્દોમાં કહ્યું:—“અરે સાદી! ઝલાલા પુત્ર! તું પણ ન ઉઠ્યો હોત તો સાડું હતું, કારણ કે વહેલા ઉઠીને આમ બીજાની નિંદા કરવી એ અયોગ્ય છે.” ભલે પ્રાર્થના ન કરે પણ બીજાની નિંદા, ટીકા તો કરેજ નહિ.

કોઈ પુરુષ કાંઈ સાડું કૃત્ય કરે, અને કુલાઈ જઈને પોતાના બાણમાં કુંડે તથા બીજાઓની નિંદા કરે તો તેથી શું તે ગુણમાં કે નીતિમાં ચડીઆતો કહેવાશે? કદી નહિ. તે માત્ર એક હુરુણને બદલે બીજો હુરુણ ચડણ કરે છે. આથી કરીને ખરા સાક્ષાત્કાર જે કરવાનો છે તે પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. જગત જો ટીકા કરવાની રૂઢીને પાપ ન

ગણતુ' હોય તો તેમાં જગતનોજ વાંક છે. અનુભવ કહે છે કે જેનાં કૃત્યો જગતને પાપમય લાગે છે પણ જેનો આત્મા દયાથી ભીંજાઈ જાય છે, જે ઈશ્વરસન્મુખ રહે છે, જે નમ્ર છે, અને જેનું-હૃદય પ્રેમમય છે, તે બીજાઓ કરતાં સ્વર્ગનું સુખ વધારે ભોગવે છે.

બાઈબલમાં ફારીસીઓને ઘણા પવિત્ર ગણેલા છે. તેમનાં કૃત્યો પવિત્ર ગણાવ્યાં છે; પરંતુ તે ફીલીસ્ટાઈનો નમ્ર ને દયાળુ નહોતા. તેઓ ટીકાખોર-દોષદૃષ્ટિથી ભેનારાઓ-હતા અને તેથી તેઓ કાઈસ્તથી મેરી મેગડેલન કરતાં વધારે દૂર હતાં. મેરી મેગડેલન દોષદૃષ્ટિવાળી નહોતી પણ તેનું હૃદય પ્રેમયુક્ત હતું; અને તેથી સત્યને તે જાણતી હતી અને ઈશ્વર સન્મુખ વધારે હતી. વીહન્ટે એક કાવ્ય લખ્યું છે. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

એક શેખ હતો, તેણે સ્વપ્નમાં એક દેવને પુસ્તકમાં લોકોનાં નામ લખતાં જોયો. શેખે તેને પૂછ્યું:-“ તમે શું કરો છો ? ” દેવતાએ કહ્યું:-“જે લોકો ઈશ્વરનું ભજન કરે છે, ઈશ્વરને પ્રિય છે, ને તેની સન્મુખ રહે છે; તેમનાં નામો લખ્યાં છું. ” શેખે નિરાશ થઈને કહ્યું કે:-“ બીજા માફક હું પણ ઈશ્વરભક્ત બનું એવી ઇચ્છા છે; પરંતુ મહેં કદિ ભક્તિ કરી નથી, ને કોઈ દિવસ ઉપવાસ પણ કર્યો નથી, તો મ્હાડું નામ તો દાખલ નહિજ થાય ! હું સ્વર્ગમાં નહિ જઈ શકું ! ” દેવતા:-“તેના ઉપાય નથી. ” આ ઉપરથી શેખે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે:-“ જે પુરુષો ઈશ્વરને નહિ મ્હાતાં પોતાના માનવ બંધુઓને મ્હાય છે તેમની એક યાદી બનાવશો ? જે એમ કરે તો મ્હાડું નામ તેમાં દાખલ કરજો. ” દેવતા એટલામાં અદૃશ્ય થઈ ગયો, ને પેલાને બીજું સ્વપ્ન આવ્યું. તે વખતે તે દેવતાના હાથમાં એક પુસ્તક હતું. દેવતા એ પુસ્તકના પાનાં ફેરવતો હતો, તે વખતે શેખે તેને પૂછ્યું કે:-“ શું કરો છો ? ” દેવતા:-“ ફરીથી પુસ્તક તપાસી જાઉં છું ને ઈશ્વરભક્તોનાં નામ તેમની પંક્તિ પ્રમાણે ગોઠવું છું. ” શેખે કહ્યું:-“ મને એ પુસ્તક જરા જોવા દેશો ? ” દેવતાએ પુસ્તક જોવા આપ્યું તો શેખ વિસ્મય પામ્યો કે પોતાનું નામ સર્વની પહેલાં લખેલું હતું

જે તમે મનુષ્ય ભૂતિને ભજશો, એટલે કે મનુષ્યને મનુષ્ય તરિકે નહિ ગણતાં ઈશ્વર-તુલ્ય ગણશો-દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરને જોશો-તો તમે ખુદ ઈશ્વરનેજ ભજો છો. ટીકા કરવી-નિંદા કરવી એ ઈશ્વરથી વિમુખ રહેવા જેવું છે. મનુષ્ય પોતાના દુર્ગુણો જાણવા છતાં પોતાને ધિક્કારતો નથી; પણ બીજામાં એજ દુર્ગુણ જોઈને તિરસ્કાર કરે છે ? તિરસ્કારથી દૂર રહો, દુર્ગુણથી દૂર રહો એટલે ઈશ્વરને તરત ઓળખશો.

એક રાજ્યનો નોકર પોતાનું કામકાજ ઊંડી રાજાની પાસેજ પોતાનો સઘળો સમય વ્યતીત કરે, તો તેને નોકરી ંહેલી છોડવી પડે. તેણે રાજાને ભજતાં પણ પોતાની ફરજો તો અદા કરવીજ જોઈએ. તે સુખ દેવદર્શને જવું, ત્યાં માળા ફેરવવી ને પ્રભુની ચરણપૂજા માત્ર કરવી એટલાથી નહીં નહિ. મનુષ્યે પોતાના ભૂતિબંધુઓ તરફ પણ પોતાની ફરજો અદા કરવાની છે. પ્રભુને ઉત્તમ પ્રકારે ભજવાનો રસ્તો તો પોતાના મિત્ર વગેરેમાં પ્રભુને જોવો, તેના દોષો પ્રતિ લક્ષ ન કરતાં, તેની નિંદા ન કરતાં, દિવ્યતા જોવી એજ છે, અને તેમ કરતાં કરતાંજ આપણે આપણા અંતરમાં પ્રભુને જોઈ શકીશું.

આપણે આપણા શત્રુમાં દિવ્યતા-પ્રભુતા કેમ જોઈ શકતા નથી ? કારણ એ છે કે આપણે તેનામાં દોષ જોઈએ છીએ. આ દોષદૃષ્ટિ દૂર કરવી જોઈએ, અને સર્વત્ર પ્રભુનેજ

ભેતાં શીખવું જોઈએ. ઘણી વખત નીચે જેવા લોકો પણ આપણે જોઈએ છીએ-તેઓ નાની વયમાં ધર્મિક ને નીતિવાન હોય છે, પરંતુ અંતે દુષ્ટ નીવડે છે. ઇંગ્લાંડનો પાંચમો હેન્દ્રી રાજા નાનપણમાં અને જુવાનીમાં દુષ્ટ હતો, પરંતુ મોટી વયે ઘણા સારા નીવડ્યો હતો; માટે અમુક માણસ હંમેશાં આવોજ રહેશે, એમ નિશ્ચય કરી બેસવું નહિ. સર વૉલ્ટર સ્કૉટ નાનપણમાં જડ જેવો હતો, પરંતુ મોટી વયે તે એક મહાન પુરુષ થયો. સર આઈઝેક ન્યૂટને નિશાળમાં હિસાબ ન આવડવાથી ઘણી વાર સજા ખાધેલી; પરંતુ પાછળથી કેવો ઝળક્યો તે બધાઓ જાણે છે. મેરી મેગડેલને જુવાનીમાં ઘણી દુષ્ટ હતી, પણ જ્યારે ક્રાઇસ્ટના સમાગમમાં આવી ત્યારે પવિત્ર થઈ ગઈ. આજ જે એક સામાન્ય પાપી ને દુષ્ટ જણાતો હોય, તે મનુષ્ય કાલે એક પવિત્રાત્મા પણ બની જાય; માટે યાદ રાખો કે મનુષ્ય કોઈ ખોટું કૃત્ય કરતો હોય તો તેનો તિરસ્કાર કરવાનો તમને અધિકાર નથી. તેનામાં દિવ્યતા જુઓ, તેના દોષ તરફ અલક્ષ કરો. કોઈ તમારા વિષે દુષ્ટ વિચાર કરે, તમારા દોષો કાઢે તો શું તે માટે વેર લેવું? ના, કદાપિ તેમ કરશો નહિ.

સૉક્રેટીસ કેદમાં હતો તે સમયે તેના અનુયાયીઓ તેને જેલરને લાંચ આપી નાસી છુટવાનું કહેતા હતા. સૉક્રેટીસે તેમને કહ્યું કે:-“ લાંચ આપવી એ કાયદાસર છે? રાજ્યનો કાયદો તોડવો બ્યાજખી છે? ” ત્યાં તો અનુયાયીઓએ ના કહી. ત્યારે સૉક્રેટીસે કહ્યું કે:- “ જો એ બ્યાજખી નથી તો પછી મને શા માટે નાસી છુટવાનું કહે છે? ” અનુયાયીઓએ કહ્યું:-“ રાજ્યે ખોટી શિક્ષા કરી છે, કાયદો ખોટી રીતે અમલમાં મૂક્યો છે, માટે નાસવામાં કાંઈ પાપ કે ગુન્હો નથી. ” સૉક્રેટીસ:-“ અહા ! તમે કાયદો તોડવાનું કહે છે? વેર લેવાનું કહે છે? હું જો કાયદો તોડું તો તેથી જે ભૂલ રાજ્યે કરી છે તે સુધારી શકાશે નહિ. બે કાળી વસ્તુઓ એકઠી કર્યાથી એક ધોળી વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી. ” જેમ ખીજાઓ નિંદા કરતા હોય તેમ આપણે પણ કરીએ તો મૂળ જે અસત્ય છે તેમાં આપણે પણ ઉમેરેજ કરીએ છીએ; તેથી વસ્તુસ્થિતિ સુધરતી નથી.

નિંદા, ટીકા ને દુષ્ટ વિચારો ક્યારે હાનિકારક થાય છે? માત્ર જ્યારે આપણે આઘાતનો પ્રત્યાઘાત કરીએ ત્યારેજ. જો તેના ઉપર લક્ષ ન આપીએ, સાત્વિક વૃત્તિથી એ તરફ જોઈએ, તો તે ખીલકુલ હાનિકર્તા નથી. જેમ કોઈએ આપણને પત્ર લખ્યો હોય ને તે વાંચીએ તો સારી કે માઠી ખબર મુજબ તે આપણને અસર કરશે; પરંતુ કાગળ ઉઘાડીએજ નહિ, વાંચીએજ નહિ, કાગળ ગ્રહણજ ન કરીએ, મોકલનારને પાછોજ મોકલી દઈએ તો શી અસર થવાની હતી? તે પ્રમાણે દુષ્ટ વિચાર તરફ અલક્ષ રાખીએ તો તેવા વિચારો તેના પેદા કરનાર તરફજ પાછા વળે છે. હવે અલક્ષ શી રીતે રહેવાય? આપણે આપણી દિવ્યતાનું જ્ઞાન રાખીએ, મધ્યખિન્દુથી ખસીએ નહિ, સાત્વિક વૃત્તિ રાખીએ, સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરીએ, તો કાંઈજ હાનિ થાય એમ નથી.

એક કાવ્ય લખાએલું છે, તેનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ છે. આ કાવ્ય જે સમયે મન મન રૂપે નહોતું તે વખતે લખાએલું છે. તેનો ભાવાર્થ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે, માયાને દૂર કરી નિંદા વગેરેથી દૂર રહેવાનો છે:-

“ અહા ! બહાહા ! તું એટલો તો પાસે રહે કે જરાએ છેદું રહે નહિ. ” અહીં

‘ બહાલા ’ પ્રભુને સંબોધીને કહે છે કે એ જે પ્રભુ શિર ઉપરના વાળને ઉગવાની શક્તિ આપે છે, નસોમાં રક્ત બહેવડાવે છે ને વાચામાં શક્તિરૂપ છે. વાચામાં, દૃષ્ટિમાં, શ્રવણમાં, મિત્રમાં, શત્રુમાં, ભાઈમાં, સર્વમાં એજ પ્રભુ રમણ કરી રહ્યો છે. બાણીને આનન્દ પામો કે બાણીને કે અબાણતાં જે જે ઇચ્છાઓ કરો છો તે સર્વતું અંતિમ કારણ પ્રભુજ છે. સર્વ ઇચ્છાઓનો હેતુ પ્રભુ પ્રેમ મેળવવાનોજ છે, સુખ એજ ઇશ્વર છે. ”

દિવ્યતાનો-ઇશ્વરનો-સાક્ષાત્કાર એટલે સુધી થયો બોધ્યો કે “ મહાઈ ત્હાઈ ” નષ્ટ થાય, સર્વ માયિક બન્ધનો ટૂટી જાય. જીસસ ક્રીસ્ટનું વચન સત્ય છે કે:-“ તમાઈ સર્વ વહેંચી દો, ગરીબોને આપી દો, ને રહારી પાછળ ચાલો; ” પરંતુ લોકો આમ કરતાં હરે છે.

ઓ આધુનિક સુધારાવાળાઓ ! જીસસ ક્રીસ્ટનાં એ વચનામૃતો ને કૃત્યોમાં જે સત્ય રહેલું છે, તેનો વિચાર કરો. વેદાન્ત ડોકો વગાડીને કહે છે કે સચ્ચિદાન્દ ને શયતાન બેને કદિ પણ સાથે લજી શકાય નહિ. જ્યારે જગતના વિચારો, જગતનાં બન્ધનો, ધન-દોલત, ઇચ્છાઓ સર્વ પ્રભુમાં લીન થઈ જાય છે ત્યારેજ ખરો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

“ પ્રભુ ! મ્હારે કોઈ સજીવ સંબંધી નથી માત્ર તુંજ મ્હારો સર્વ છે. ”

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ । ત્વમે બંધુશ્ચ સખા મે ।

ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ । ત્વમેવ સર્વ મમ દેવ દેવ ॥

દૃઢ રીતે ધારો કે પ્રભુમાંજ તમે રમણ કરી રહ્યા છો. તમાઈ શયન પણ પ્રભુજ છે. પ્રભુ પણ તમે પોતેજ છો. ઓમ્ ! ઓમ્ !

૩૨-જ્ઞાનવિષયક પ્રશ્નોત્તર.*

પ્રશ્ન:—“ હું શરીર નથી, હું આત્મા છું, હું પ્રભુ છું ” એમ કહેનાર એ કોણ છે ?

ઉત્તર:—સત્ય રીતે જોતાં આમ જોલણ અશક્ય છે; કારણ કે સત્ય સ્વરૂપ આગળ વાચા જઈ શકતીજ નથી; તે તો વાચાથી પણ પર છે; અને તે માટે એવો ઉદ્દગાર વાચાથી થઈજ ન શકે; સૂક્ષ્મ શરીરજ આમ જોલે છે. પ્રશ્ન એ છે કે જો મન એમ કહે કે:—“ હું બ્રહ્મ છું ” તો એમ જોલણ એ અવાસ્તવિક નથી ? વેદાન્ત કહે છે કે એક રીતે મન કે બુદ્ધિ બ્રહ્મ નથી; પરંતુ બીજી રીતે એ મન ને બુદ્ધિ બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈજ નથી. શરીર પણ બ્રહ્મ છે અને અખિલ વિશ્વ પણ બ્રહ્મ છે. જેમ કાળા સર્પને દોરડું છે એમ ધારીએ છીએ; તેમજ આ પણ છે. અહીં કાળો વિશેષણ છે; પણ જ્યારે કહીએ કે સર્પ દોરડું છે, ત્યારે દોરડું એ કંઈ સર્પનું વિશેષણ નથી. તે પ્રમાણે જ્યારે કહીએ કે મન, શરીર, એ બ્રહ્મ છે; ત્યારે બ્રહ્મ કે આત્મા એ મન, બુદ્ધિ કે શરીરનું વિશેષણ નથી. એક અર્થ એવો છે કે, મન ને બુદ્ધિ કે શરીર પોતે તે તે રૂપે છે એમ કબૂલ કરતાં નથી, પણ પોતે બ્રહ્મરૂપ છે એમ કહે છે. તેજ પ્રમાણે આપણે પણ જ્યારે કહીએ છીએ કે, “ હું બ્રહ્મ છું. ” ત્યારે તેનો અર્થ એમ નથી થતો કે ઈશ્વર માફ વિશેષણ કે ગુણ છે. ‘હું ઈશ્વર છું’ ‘સર્પ કાળો છે’ તેના જેવું નથી. ભાવાર્થ કે આપણે જે સ્વરૂપે જાણ્ય જગતમાં દેખાઈએ છીએ, તે માત્ર ભ્રમણા-માયા-છે, વાસ્તવિક રીતે તો આપણે સત્યસ્વરૂપજ છીએ.

શ્રોતાજનો ! જો તમે મને સ્વામિ કે ‘રામ’ એમ સંબોધો તો મોટી ભૂલ છે, હું કોઈજ નહિ પણ દિવ્યતા પોતેજ છું. આ શરીર તે હું નથી.

એક જણ ઉઘતો હતો ને ઉઘમાં પોતાને ચાર તરીકે પકડાએલો-ભિખારી થયેલો-જેયો. સર્વ દેવોને સહાય થવા તેણે પ્રાર્થના કરી, એક કચેરીમાંથી બીજી કચેરીમાં ગયો, અનેક કાયદાશાસ્ત્રીઓ પાસે ગયો, મિત્રો પાસે મદદ માટે ગયો; પરંતુ કંઈ વળ્યું નહિ. છેવટે તે પોતે કેદખાનામાં પુરાયો ને રૂદ્ધ કરવા લાગ્યો; એટલામાં સર્પે આવીને એને ડંસ દીધો તેથી તે અતિશય પીડા પામ્યો. એ પીડા એટલી બધી થઈ કે જેથી તે જાગી ઉઠ્યો. હવે આ સ્વપ્નના સર્પને તો ઉલટો આશીર્વાદજ આપવો જોઈએ કે તેણે પીડામાંથી જાગૃત કર્યો. જાગૃત થતાં પોતે પથારીમાંજ પડેલો છે અને કુટુમ્બ કબીલા સાથે આનન્દમાં છે એમ તેણે જાણ્યું. એણે સ્વપ્નમાં પોતાને બંધાએલો જોયો, મદદ કરવા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, સર્પ ડસ્યો ને અંતે જાગૃત થતાં સર્પ નષ્ટ થયો. અહીંયાં સ્વપ્નમાં રહેલા અહંભાવે સર્પનો નાશ કર્યો. બીજી વસ્તુઓ માફક અહંભાવ પણ સ્વપ્નમાંની વસ્તુ હતો અને તેને સર્પે મૃત્યુ પમાડ્યો. આ સર્પ પણ વિચિત્રજ હતો. તેણે કરડીને પોતાનો પણ નાશ કર્યો; કારણ

કે જ્યારે તે મનુષ્ય જાગી ઉઠ્યો તે સમયે તે સર્પ પણ રહ્યો હોતો નહિ.

વેદાન્ત પ્રમાણે આ સર્વ જગત માત્ર સ્વપ્ન છે, માયા છે; ને આ સ્વપ્નને જોનારો પણ કોણ છે? સ્વપ્ન લોગવતો અહંભાવજ છે. સ્વપ્નમાં દેખાતા સર્વ મિત્રો, દેવો ને લોકો કેદખાનામાંના સોબતીઓ છે. મિત્ર પાસે મદદ માગવા જાઓ છો, પણ શાન્તિ કે મદદ મળતી નથી. જીવને સત્ય આનન્દ કે કાંઈ કળ પડતી નથી, પણ અતે જ્યારે સર્પ ડંશે છે ત્યારેજ શાન્તિ મળે છે. હવે આ સર્પ શું છે? ત્યાગરૂપી સર્પ કરડવો જોઈએ. ત્યાગ શબ્દ સાંભળી તમે ચમકો છો-ગભરાઓ છો, પણ સત્ય ત્યાગ એટલે જ્ઞાન એવો અર્થ છે.

જ્યારે આ પ્રકારનો ત્યાગ થાય છે ત્યારેજ જ્ઞાન આવે છે. ત્યારેજ “અહં બ્રહ્માસ્મિ”નો અનુભવ થાય છે. અમેરિકનો અને યુરોપિયનોને “અહં બ્રહ્માસ્મિ” કહેવું નાસ્તિકતા લાગે છે; પણ તે સુસવાટા ભારતો સર્પ તમને ડશસે ત્યારેજ તમને ખડું સત્ય સમજશે.

અરે ભલા મનુષ્યો! એ સર્પ ભલે ડસે. એનો ડંખ મધુર લાગશે, બન્ધનમાંથી મુક્ત થશે, સર્વ ચિંતાથી દૂર થશે. આ સત્યરૂપી સર્પ વિષ રેડશે નહિ, પણ અમૃતધારા બંધે વડાવશે. તમે જાગૃત થશો ને સ્વપ્નનો અહંભાવ નષ્ટ થશે, જગત પણ નષ્ટ થશે.

આ ગપ ન માનશો, ‘રામ’ ના મગજની બ્રાન્તિ ન ગણશો. આ પરમ સત્ય છે ને તે તમારા પોતાના અનુભવથી પણ જાણી શકશો. ‘હું’ શરીર નથી’ એમ સ્વપ્નમાં બનેલો ચોર કહે છે; કારણ કે તમે ઈશ્વરની ચોરી કરી છે, સત્યને ચોરી લીધું છે, સત્યાત્માને છુપાવ્યો છે, ને તેથી આ સ્વપ્નનો ચોર સ્વપ્નાનાજ સર્પથી ડંશાય છે. ડંશનું પરિણામ એ આવે છે કે, તમે જાગૃત થાઓ છો ને તે પરમ સત્ય, આત્મા, જ્વલંત થાય છે; કે જે આત્મા અગમ્ય છે, અવર્ણનીય છે, વાચા તેને પહોંચી શકતી નથી.

પ્રશ્ન:—જો મૃત્યુ આ જાગૃત સંસારની નિદ્રા સમાન છે, તો તે મૃત્યુસમયે સંસારમાં શું થાય છે તે આપણે કેમ જાણી શકતા નથી?

ઉત્તર:—મૃત્યુરૂપી નિદ્રામાં હોય છે, ત્યારે તમારી પોતાનીજ ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિમાં તમે વસો છો; ને જાગૃતાવસ્થામાં પણ તમારી પોતાનીજ પેદા કરેલી સૃષ્ટિમાં હો છો. આ રીતે મૃત્યુરૂપી નિદ્રાને જાગૃતાવસ્થાની સૃષ્ટિ મળતી આવે છે. તેમજ સ્વપ્નસૃષ્ટિ પણ જાગૃતાવસ્થાની સૃષ્ટિને મળતી આવે છે.

પ્રશ્ન:—આત્માને આરામની આવશ્યકતા નથી તો પછી જે નિદ્રા લે છે તે કોણ?

ઉત્તર:—આત્મા કદિ નિદ્રા લેતો નથી, નિદ્રા તેને અડકી પણ શકતી નથી. વેદાન્ત પ્રમાણે નિદ્રાવસ્થા તેમજ જાગૃતાવસ્થા બન્ને માયાજ છે. નિદ્રા મનને તથા અહંભાવનેજ આવે છે; નિદ્રા અસત્યનેજ વળગે છે; સૂક્ષ્મ શરીરનેજ લાગે છે. નિદ્રા અહંભાવનેજ એક આબિર્ભાવ છે, માયા છે, સ્વપ્ન છે.

પ્રશ્ન:—મધ્યસ્થો મૃત્યુ પામેલાઓની સાથે વાતચીત કરી શકે છે?

ઉત્તર:—‘રામ’ કહે છે કે જાગૃતાવસ્થામાં પણ જે કાંઈ તમે જાણો છો, સમજો છો, તે સર્વ અંતરમાંથીજ આવે છે. જે વસ્તુઓ બહાર જણાય છે તે સર્વ તમારી અંદરજ રહેલી છે. વિશ્વદ્રષ્ટિની સ્થિતિમાં, મધ્યસ્થ સ્થિતિમાં પણ જે કાંઈ જાણવામાં આવે છે તે સર્વ

અંતરમાંથીજ આવે છે. વિશ્વમાં જે કાંઈ છે તે બધું આત્મામાંથીજ છે એમ વેદાન્ત કહે છે. સર્વત્ર પરમાત્માજ વ્યાપી રહેલો છે એમ તે કહે છે. સર્વ સાધુ, ભૂત, પિશાચ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો તમારા પોતાનાજ પેદા કરેલા છે. તમારી બહાર કાંઈ પણ નથી.

પર્યાંચન ભાષામાં એક સુંદર કાવ્ય છે, ને તે હાફીઝ નામે એક મહાન કવિ થઈ ગયો તેનું લખેલું છે. તે કહે છે કે:—“હે મન ! શંકા, તર્ક સર્વ મૂકી દે, ને સ્વર્ગનાં દ્વાર ખોલે તેવા અમૃતથી-મધથી, મારો પ્યાલો ભરી દે.” અર્થ એમ નથી કે મધ પીવો, પણ એમ કહે છે કે મન દિવ્ય બને એવો વિચાર કરવો, એવી મનની સ્થિતિ બનાવવી કે જેથી સ્વપ્નામાંથી જાગૃત કરે તેવો સર્પકંઠ થાય, ને સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલી જાય. ‘રામ’ કહે છે કે ઈચ્છાઓ, શંકાઓ, તર્કવિતર્ક છોડી દો. અને ‘રામ’ ની સાથે દિવ્યતાથી મસ્ત બનો. ‘રામે’ હૃદય ખોલીને કહેલુંજ જોઈએ કે, “હે અમેરિકનો ! તમે કદિ પણ શિવ ને શયતાન બેને સાથે લજી નહિ શકો. જગતનાં સુખો ભોગવો ને તે સાથે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઈચ્છો, એમ કોઈ પણ કાળે બનનાર નથી. પરમ સત્ય જાણવા માટે તમારે જગતની ઈચ્છાઓને ત્યજવીજ જોઈએ. જગતની લાલસાની પાર જવુંજ જોઈએ. સર્વ બન્ધનો, દાસત્વ, ને માયા દૂર કરો. ભોગ આપ્યા વિના, યજ્ઞ કર્યા વિના, સત્યની પ્રાપ્તિ નથી. જે ભોગ આપી શકાય એમ ન હોય તો જે સ્થિતિ છે તેમાં લલે સંતોષ પામી બેસી રહો. સાક્ષાત્કાર કરવો હોય, પ્રભુત્વ પામવું હોય તો ભોગ આપો, માયાને તજે એટલે સર્વ તમારે આધીન થશે.” કાઈએ આ પરમ સત્ય બેધકક કહ્યું છે, પણ આ શબ્દોની હાલ દરકાર પણ કોણ કરે છે ? આજે આ શબ્દોના અર્થનો કેવો અનર્થ થાય છે ! આ ઉપરથી ‘રામ’ ને એક વાત યાદ આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રખ્યાત પુરુષ થઈ ગયો છે, તે મસ્તાન હતો. રસ્તે ચાલતાં તે ઉંચે સ્વરે બોલતો કે:—“હે ગ્રાહકો ! હે દિવ્યતાના ગ્રાહકો ! ચાલો ! ચાલો ! હે જગતના ભારથી દબાઈ ગયેલાઓ ! મારી સાથે ચાલો, દિવ્યતા મળશે.” પોતાની ભાષામાં તે બોલતો હતો, ને કહેતો કે હે લોકો ! “નોમ લે તો” એટલે કે જેને પરમેશ્વર જોઈતો હોય તે ચાલો. હવે ‘નોમ’ ના બે અર્થ થાય છે; એક ઈશ્વર ને બીજો જવાહીરથી સુશોભિત સુંદર હાર. એક ગૃહસ્થ રસ્તે જતો હતો તેણે આ સાંભળ્યું. તેને એક હીરાનો હાર વેચાતો લેવો હતો તેથી એક દિવસ પૂછતો પૂછતો પેલા ખૂમ પાડી વેચનારના મકાને ગયો, ત્યાં ગયો તો ઘણી ગરીબાવસ્થા જોઈ તેથી વિસ્મય પામ્યો કે હીરા મોટી વેચનાર તે શું આવી સ્થિતિમાં રહેતો હશે ! ઘરમાં ગયો તો પેલા મનુષ્યને દીઠો નહિ પણ એક નાના બાળકને દીઠું; તેને પૂછ્યું કે હીરાના હાર વેચનાર ક્યાં છે ? બાળકે કહ્યું; “મારો પિતા બહાર ગયો છે, તે સંધ્યા સમયે આવશે, પણ આપને શું કામ છે તે કહેશો ?” બાળકના બોલવાથી આ માણસ ઘણો ખુશી થયો તેથી તેણે કહ્યું:—“મારે નોમ ખરીદવો છે” બાળકે સ્મિત કરી કહ્યું:—“ઓહો ! એમાં શું ! નોમ તો હું આપું, એ તો બહુજ સહેલું છે.” પેલો માણસ બહાર વાટ જોતો બેઠો ને બાળક ઘરમાં ગયું. ઘણી વાટ જોઈ પણ બાળક બહાર નીકળ્યું નહિ તેથી તે ગ્રાહક અધીરો બની પોતે પણ અંદર ગયો ને જોયું તો બાળક એક મોઠો છરો લઈ ધાર ચડાવતું હતું. આ જોઈ તેણે કુતૂહલથી પૂછ્યું:—“આ શું કરે છે ? મને આમ બહાર ખોટી કરી તું રમતે ચડ્યો છે ! મસ્કરી બસ્કરી કરે છે કે શું ?” બાળકે કહ્યું:—“માફ કરો, ધીરજ રાખો, એક ક્ષણ ખમી જાઓ, હું આવું છું.” પેલા માણસે ગુસ્સે થઈ કહ્યું:—“એકદમ આવ, છરો મૂકી દે.”

બાળક:—નોમ ત્યારે તમારે નથી જોઈતો ?

પેલો માણસ:—નોમજ જોઈએ છે પણ તે દેખાડ ક્યાં છે ? હું ઝવેરીને ત્યાં લઈ જઈ તેની કિંમત અંકાવું.

બાળક:—અમારું ‘નોમ’ એવું નથી કે જેની કિંમત ઝવેરીઓ આંકી શકે, તેની તો કિંમત ક્યારની અંકાએલીજ છે, તેને માટે આમ તેમ દોડધામ કરવી પડે તેમ નથી.

પેલો માણસ:—એમ ? ત્યારે લાવ ઝટ દેખાડ. છરો મૂકી દે.

બાળક:—અરે પણ પહેલી કિંમત તો આપો પછી નોમ લ્યો.

પેલો માણસ:—વાહ ! કિંમત લઈ પછી છરો મારી મને મારી નાંખવો છે કે શું ?

બાળક:—જો ‘નોમ’ ની કિંમત જાણતા નહોતા તો શા સારૂ અહીં આવ્યા ? ખબર નથી કે ‘નોમ’ મેળવવા સારૂ જીવન આપવું પડે છે ? જીવનનો ભોગ આપો તોજ ‘નોમ’ મળે છે, ને જે જીવંતી બચાવવા માગતું હશે તે ‘નોમ’ ને ખોશે.

અરેબીક ભાષામાં કહેવત છે કે, “ ઘોરમાં જતાં પહેલાંજ મરો, ને એમ કરીને જગતને સ્વર્ગ બનાવો. ” સંસ્કૃતમાં પણ કવિતાની ટુંકો ઉપર ટુંકો આ વિષય ઉપર રચાએલી છે. જગત તરફથી મેં ફેરવશો, સર્વ પ્રકારે જગતથી વિમુખ થશો, ભોગો આપશો તો જગતને મન વ્યાવહારિક રીતે મૃત્યુ પામશો; ત્યારેજ ખરૂં જીવન શરૂ થશે. ઉપદેશકો ને શિક્ષકોના ખુશામતીઆ શબ્દોથી છતરાશો નહિ. ‘રામ’ સત્ય કહે છે, ખુશામત કરતો નથી. વેદોમાં કહ્યું છે કે:—

મનુષ્યનું શરીર એક કિલ્લા જેવું છે ને ઇન્દ્રિયો તે કિલ્લામાં છિદ્ર સમાન છે. એ કિલ્લાનાં કાણું આગળ તોપો ને બંદૂકો મૂકીએ છીએ. અંદરની બાબતો તે છોડવામાં આવે છે, ને બહાર લડાકા થાય છે. એ પ્રમાણે શરીરમાંથી બીજાઓ તરફ દૃષ્ટિપી તોપો ને બંદૂકો છોડી તેમનાં હૃદય ને માથાં તકાય છે. આ શરીરરૂપી કિલ્લાના કર્તા આત્માએ મનુષ્યની ખૂબ મશ્કરી કરી છે. તોપના ગોળાઓ અંદરથીજ બહાર ફૂટે છે ને આમ છતાં મનુષ્ય બહાવશે બને છે ! તે સમજે છે કે આમ લડાઈ કરી હું જગતને જીતું છું, માલમત્તા વધારું છું; પરંતુ સત્ય એ છે કે પોતે મહા ભોખમ ખેડે છે, પોતાનું સર્વસ્વ ખોઈ દે છે. મનુષ્ય ધારે છે કે પોતે જ્ઞાન મેળવે છે; પરંતુ આત્માને ભૂખે મારે છે. વેદાન્ત કહે છે જે મનુષ્ય તોપો ને બંદૂકોને પોતાના તરફ તેમનાં મેંડાં સળી છોડે છે તેજ જગતને જીતે છે. જેની દૃષ્ટિ બહાર અવલોકવાને બદલે અંદર અવલોકે છે, જેના કાન અંતઃકરણની વાત સાંભળે છે, શ્રવણ કરવાના મૂળ કારણરૂપ આત્માને જે ઓળખે છે તેજ સત્ય રીતે જીત્યો છે ને તેણેજ જગતને જીત્યું છે.

વિચાર કરો, અંતઃકરણમાં જીવો. આંખ શાથી જોઈ શકે છે, કાન શાથી સાંભળી શકે છે, બાળ શાથી ઉગે છે ? તે સર્વનું કારણ આત્માજ છે, પ્રજુજ તેનું કારણ છે. જો આ ઉપર જરા પણ વિચાર કરો તો તરતજ સમજાશે કે તમે પોતે ઈશ્વર વિના બીજું કંઈજ નથી. આમ અંતઃકરણમાં અનુભવો, વિચિના નિયંતા બનો, જીવંતી છેવટે વધતી બંધ છે ને શરીર મૃત્યુ પામે છે. જ્ઞાનરૂપી અજબાણું મળે માટેજ જીવનરૂપી દીપકને બાળવો જોઈએ. ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે અહંભાવ બંધ થવોજ જોઈએ.

પેલા બાળકે કહ્યું:—મહેરબાન ! તમે નહોતા જાણતા કે નોમની કિંમત નક્કી થએલી છે ?

નોમ (ખાળકને મન નોમ એટલે પરમાત્મા હતો ને પેલાને મન હાર હતો) મેળવવા માટે આ છરાથી તમારું મસ્તક છેદવું પડશે ને ત્યારેજ ‘નોમ’ની પ્રાપ્તિ થશે. પેલો આહક તો બિચારે આલોજ બની ગયો ને મોટેથી ખૂમ પાડી, નેથી આસપાસના લોકો ભરાઈ ગયા. તેણે તેમને કહ્યું કે:—“આ ઝુંપડામાં ઘાતકી મનુષ્યો વસે છે. આ ખાળકનાં માખાપ ખૂની હોવાં જોઈએ, માટે સરકારમાં ફરિયાદ કરવી જોઈએ.” લોકોએ કહ્યું:—“આ ખાળકનાં માખાપ તો દયાને માટે ખાસ જાણીતાં છે.” એટલામાં પેલા ખાળકનો ખાપ આવી પહોંચ્યો, તેને પેલો આહક મારવાની તૈયારીમાં હતો, પણ એતો શાન્ત ને સ્થિર ચિત્તે ઉભો રહ્યો. પેલા આહકે જ્યારે તેને કહ્યું કે:—“નાના ખાળકને પણ તું દુષ્ટ કૃત્યો કરતાં શીખવે છે, ત્યારે તું એવાં કેટલાં કૃત્ય કરતો હોઈશ ?”

સાધુ:—કેમ મહેરબાન ! કેવાં દુષ્ટ કૃત્યો ?

બધી અથર્થતિ વાત આહકે કહી એટલે સાધુનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, પવિત્ર વિચારોની પરંપરા ચાલી રહી, દિવ્યતામાં તે રમણ કરવા લાગ્યો. આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી ને ઉદ્ગાર કર્યો કે:—“વેગંબરો ને સાધુઓ ! હે દેવો ! શું વાત આટલે સુધી વધી ગઈ છે ? પ્રભુનું નામ શું એટલું બધું સસ્તું થઈ ગયું છે ? કે એક ખાળકના હાથમાં પ્રભુનું નામ આવ્યું એટલે પ્રભુની કિંમત એટલી બધી ઘટી ગઈ, જેથી માત્ર હૃદય કે માથાને સાટેજ પ્રભુને વેચવા કહાડયો ! અરે મધુર અનાદ્યનન્ત દેવ ! એકજ જીવન સાડૂ માત્ર તું વેચાય ! ત્હારી કિંમત માત્ર એકજ જીવનની ! અરે કરોડો, અસંખ્ય જીવનો ઉદ્ભવ પામો, ને ત્હારી એક પગ પણ જાંખી થાય તેટલા માટે તેમનો નાશ થાયો. અસંખ્ય મસ્તકો ત્હારે સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તો કપાવાં જોઈએ.”

સાધુનાં વચનો સાંભળી પેલો આહક ને લોકો વિસ્મય પામ્યા ને ત્યારેજ તેમને ખબર પડી કે નોમ શબ્દનો અર્થ હીરાનો હાર નથી પણ કાંઈ ચોરજ છે.

સ્વર્ગીય સુખરૂપી અમૃત ચાખવા માટે શી કિંમત આપવી પડે છે તે આ વાત ઉપરથી સમજાશે. જગતમાં રહી, જગતનાં ક્ષણિક સુખો ભોગવવા લાસસા રાખીને પ્રભુને મેળવી ન શકાય; માટે ભોગ આપો, કિંમત આપો, તોજ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે.

એક મનુષ્ય રસ્તે ચાલતાં પડી ગયો ને પગને વાગ્યું, તેથી ગુરૂવાકર્ષણની શક્તિને નિંદવા લાગ્યો. લાખો મનુષ્ય ભલે પડે ને પગ લાગે માટે શું ગુરૂવાકર્ષણનો દોષ કહાશે ? નહિજ. દરેક પ્રકારનાં દુઃખો, અધઃપાત વગેરે માત્ર આપણી નિર્બળતાનાજ કારણથી છે. એ નિર્બળતા દૂર કરો. કોઈ બીજાનો તેમાં દોષ ન કાઢો.

એ નિર્બળતા શું છે ? માત્ર અજ્ઞાનજ છે. તે અજ્ઞાનથી કરીનેજ શરીર તથા ઇન્દ્રિયો વગેરેને “આપણે પોતે છીએ” એમ માનીએ છીએ. આ અજ્ઞાન દૂર કર્યાગીજ આપણે કોણ છીએ તે જણાશે. આપણી પાંસળી કે જઠરાગ્રિનું અસ્તિત્વ ક્યારે માલૂમ પડે છે ? જ્યારે તે બરોબર સ્થિતિમાં નથી હોતાં ત્યારેજ આપણે એ વસ્તુઓ શરીરમાં છે એમ જાણીએ છીએ. એજ પ્રમાણે શરીરનું ભાન ક્યારે થાય છે ? જ્યારે તેમાં રોગ હોય છે ત્યારે. તન્દુરસ્તીમાં શરીર શરીર છે એમ કાંઈ ભાન થતું નથી. સર્વ જગત આપણું શરીર છે ને આપણે તન્દુરસ્તીમાં છીએ એમ માનો ને અનુભવો ત્યારેજ પરમ સુખ પામશો. એક સાધુને કાંઈએ

પૂછ્યું કે:—“જીસસ ક્રીસ્ટને શૂળી ઉપર ચડાવ્યો; તે વખતે તેને શૂળીનું લાન કેમ ન થયું?” સાધુએ કહ્યું કે:—“તે વખતે તેની પાસે શરીરની આસપાસ નાળીએર હતાં.” હિંદુસ્તાનમાં કોઈને મળવા જતાં, લેટ મૂકવા સાડ નાળીએર-શ્રીફળ લઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે પેલા પ્રશ્ન પૂછનારે બે શ્રીફળ સાધુને આપ્યાં હતાં, તેમાંનું એક કાચું હતું ને બીજું સૂકાઈ ગયું હતું.

સાધુએ કહ્યું:—“આ શ્રીફળ કાચું છે નો હું તેની કાચલી ભાગું તો અંદરના ગલનું શું થશે?” પેલા લેટ મૂકનારે કહ્યું:—“એ પણ ભાગી જશે.” સાધુ:—“વાડ ત્યારે આ સૂકા શ્રીફળને ભાગું તો અંદરની વસ્તુનું શું થશે?” ત્યારે પેલાએ કહ્યું:—“તો તો અંદરનો ગલ નહિ ભાગે તેને કાંઈ ઇન્ન નહિ થાય.” સાધુ:—“કેમ?” પેલા લેટ મૂકનારે કહ્યું કે:—“સૂકા શ્રીફળમાંથી તો અંદરની વસ્તુ તેની મેળેજ છુટી પડી જાય છે ને કાચામાં તો એ વસ્તુ ચોટી રહે છે.” સાધુ:—“ઠીક. એજ પ્રમાણે જ્યારે ક્રીસ્ટને શૂળી ઉપર ચડાવ્યો ત્યારે ખરી રીતે કોને ચડાવ્યો હતો?” પેલાએ કહ્યું:—“એના શરીરને.” સાધુ:—“ઠીક. જેમ સૂકા શ્રીફળને ભાગતાં અંદરના સત્વને ઇન્ન નહોતી થઈ, તેજ પ્રમાણે જીસસ ક્રીસ્ટને શૂળી ઉપર ચડાવ્યો તે વખતે તેનો આત્મા શરીરથી છુટો પડવાથી તેને ઇન્ન થઈ નહોતી; માટે દીલગીર શા માટે થાઓ છો? તેને માટે શોક કેમ કરો છો?”

શરીર ઉપર આસક્તિ એજ નિર્બળતા છે, ને આ આસક્તિ છોડી દેવી તેનેજ જગતના લોકો મરણ કહે છે. જ્યાં સુધી આ નિર્બળતા છોડશે નહિ ત્યાં સુધી મૃત્યુને જીતી શકશે નહિ. દુઃખ, દરિદ્રતા, વ્યાધિ, પીડા વગેરેની પાર જઈ શકશે નહિ. શરીરનું અસ્તિત્વજ નથી એમજ માનો. જીવન્મુક્ત એજ છે કે જે પ્રભુમય છે.

‘રામ’ ઘણી વખત સાંભળે છે કે, “હું એજ ઈચ્છું છું કે જન્મ્યોજ ન હોત તો સાડ.” ડીનસ્વીક્ટ જોખમાંથી વાંચતો હતો કે, “જે દિવસે મ્હારો જન્મ થયો તે દિવસજ નાશ પામો.” ‘રામ’ કહે છે કે, “ભાઈઓ! એ દિવસની સ્મૃતિ નાશ કરવાનો એ ઉપાય નથી; પણ અહંકાર, ઈચ્છાઓ વગેરેનો નાશ કરો, ને ઈશ્વરમાં એટલે સુધી મન પરોવો કે જાણે તમે પોતે છોજ નહિ, જાણે કદિ પણ જન્મ્યાજ નથી. ગાઠ નિદ્રામાં ભગવાનના અનુભવો ભૂલી જવાય છે, તેમ સાક્ષાત્કારમાં એટલા તો મસ્ત બનો કે તમારા જગતમાંના બધા સંબંધોની વિસ્મૃતિ થાય. શ્રીફળની કાચલીને છોડાથી દૂર કરવાનો આજ રસ્તો છે, ને ત્યારેજ મૃત્યુ જીતી શકાશે.”

જીનાં ગીતો નવા વાણંત ઉપર નવા રાગે ગાવાં એજ સાક્ષાત્કારનો રસ્તો છે. ગીતો તો જીનાંજ રહેશે પણ તેના સૂર, રાગ જીદા નીકળશે. જગતને જીદીજ દૃષ્ટિથી જુઓ. દરેક વસ્તુમાં પ્રભુ જુઓ. પ્રભુની આંખે જગતને જુઓ. કેટલાંક દૃષ્ટાન્તથી આ વાત બરાબર સમજાવીએ.

એક સ્થળે અમે કેટલાક જણ ધ્યાનસ્થ હતા. ત્યાં એક જણ આવી ચડ્યો. ત્યાં આવીને એ તો રોવા ને દૂટવા લાગ્યો, પણ કોઈને ધ્યાન ન આપ્યું. ‘રામ’ના પુત્રના મૃત્યુથી તે શોકગ્રસ્ત થયો હતો, કારણ તે છોકરો તેનો સગો હતો. કોઈએ તેના તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ; એટલે તે નીચે બેઠો; અને પછી તેની ચિંતા દૂર કરવા માડ તેને શાન્ત ચિત્તથી પૂછવામાં આવ્યું કે:—“શોક કરવાનું કારણ શું છે?” તેણે કહ્યું:—“છોકરાનું મૃત્યુ તે ખમી શકતો નથી.” બીજા બધા ત્યાં હતા તે તો જ્ઞાનમાંજ મસ્ત હતા, તેથી તેમને કાંઈ શોકની નીશાની જણાઈ નહિ, કારણ કે એ લોક જીનાં ગીતોને નવા રાગમાં ગાનારા હતા. પેલા મનુષ્યને કહેવામાં

આવ્યું કે:-“ હે ભાઈ! તમે એ છોકરાના સંબંધી છો એમ કહો છો તે તો માત્ર “ પવન વાય છે ” એમ કહેવા બરોબર છે. તો પછી એ બાબતમાં અકુદરતી શું છે કે આટલા બધા વ્યગ્ર થઈ ગયા છો ? “ નદી વહે છે ” તેમાં આપણને વ્યગ્ર થવાનું શું કારણ છે ? કેમકે તે સ્વાભાવિકજ છે, પ્રકૃતિને અનુસરીનેજ છે. અમુકનું મૃત્યુ થયું કે પુત્રનું મૃત્યુ થયું, તેમાં પ્રકૃતિવિરુદ્ધ શું થયું છે ? જન્મ તેનું મૃત્યુ તો અવશ્ય છેજ. પાઠશાળામાં દાખલ થાઓ છો ત્યારે કાંઈ ત્યાં ધર કરી હરમેશ માટે રહેવા નથી જતા. માત્ર એક વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં જવા ખાતરજ પાઠશાળામાં જઈએ છીએ. દાદરે ચડીએ છીએ તે પગથીએ પગથીએ ઉપર જવા માટેજ; નહિ કે એકજ પગથીઆ ઉપર ઉભા રહેવાને માટે; તેમ જન્મીએ છીએ તે પણ મૃત્યુ પામીને બીજે જન્મ ધારણ કરવાને માટેજ. માટે પુત્રનું મૃત્યુ થયું તે સ્વાભાવિકજ છે. એક શરીર છોડી બીજું શરીર ધારણ કરવા માટેજ તેમ બન્યું છે, તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈજ નથી.”

જગતમાં આ પ્રમાણે બુદ્ધિ રાખીને રહેવાથી, આત્માને પરમાત્મારૂપે ઓળખવાથી, દિવ્ય જ્ઞાનરૂપી દુર્ભીનથી જગતરૂપી વેદશાળામાં ઉભા રહી સર્વત્ર દૃષ્ટિ નાંખવાથીજ સુખ ને આનન્દ સમાએલાં છે. તમે મન નથી, શરીર નથી, પ્રકાશના પણ પ્રકાશ છો, પરમ-સત્ય છો, આનો સાક્ષાત્કાર કરો, પૂર્ણ અનુભવ કરો, એજ આવશ્યક છે. આ શરીર ગમે તે સ્થળે હોય, ગમે તે સ્થિતિમાં હોય, તેની દરકાર શા માટે કરવી જોઈએ? સાક્ષાત્કાર કરો, જ્ઞાનરૂપી અ ત પીઓ તો સર્વ જગત સ્વર્ગરૂપ બની રહેશે. પ્રભુને અનુભવો એટલે અખિલ બ્રહ્માંડ તમારું દાસ બનશે.

એક સમયે એક જણ આવીને રામને કહેવા લાગ્યો કે:-“ એક મહાન રાજા તમને મળવા આવે છે. ” અહીં એક જોવાની વાત છે. ‘રામ’-દરેક વસ્તુમાં પ્રભુ જોતો હતો તેથી બોલી જવાયું “ તેમાં ‘રામ’ને શું છે ? ” પેલો મનુષ્ય બોલ્યો:-“ અરે એ તમારે માટે કિંમતી હોવાવે છે. ” ‘રામ’ે કહ્યું:-“તેમાં મ્હારે શું ? રાજા છે તેમાં મ્હારે શું ? માત્ર મ્હારે તો પરમ સત્ય જોઈએ છે. જગતની ક્ષણભંગુર, અસત્ય વસ્તુઓમા ‘રામ’ને સ્વાર્થ નથી.” સત્ય આનન્દરૂપ પરમાત્મા મને નિરંતર પ્રવૃત્તિમાં રાખે છે. નિરર્થક વાર્તાલાપ મ્હારે ઉપયોગનાં નથી. પરમ જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સર્વ જોવામાં આવે તો ધનવાન, રાજા કે પાદશાહ, કે ગમે તે પુરૂષ, શું આશ્ચર્ય ઉપભવી શકે ? માત્ર દૃષ્ટિબિન્દુ ફરવું જોઈએ. વર્તમાનપત્રો જ્યારે આપણને રસ ઉત્પન્ન ન કરે-નીરસ લાગે-ત્યારે જગતમાં એક પગથીયું આપણે આગળ વધ્યા ને પ્રભુની પાસે આવ્યા, એમ જાણવું જોઈએ. આ વાતનો અનુભવ કરજો. આ પ્રમાણેનો ભોગ આપી શકશો ત્યારેજ સત્ય જીવન ઉગતું જણાશે. દૃષ્ટાન્તો આખ્યાં છે તે કાંઈ અનુ-કરણ કરવા નથી આખ્યાં, પણ તમે પોતે આ વાતોનો જાતે અનુભવ કરો, આત્માને ઓળખો, સાક્ષાત્કાર કરો, ને સવ ઇચ્છાઓ, લાલચો, દુઃખ, ચિંતા વગેરેની પેલી પાર બંધો એ માટેજ આખ્યાં છે. ૩૦

૩૩-કોઈ શ્વામ સંગની જરૂર છે ?*

પ્રશ્ન:—સ્વામિએ આપેલા ઉપદેશને માટે ખાસ મંડળી સ્થાપવાની જરૂર નથી ?

ઉત્તર:—‘રામ’ને એક ઉદ્દેશ જ્ઞાતિને જાતિ તોડી નાંખવાનો છે. વાત સત્ય છે કે મંડળી સ્થાપવાથી સત્યને ટેકો મળે છે, પરંતુ ઘણો વખત એમ કંઈથી લાભ કરતાં હાનિ વધારે થાય છે.

જો એકાદ મંડળી સ્થાપાય તો લલે, પરંતુ તે બીજી મંડળીઓની માફક ન હોવી જોઈએ. ‘રામ’ને દાસત્વ પસંદ નથી, વેદાન્તની સાંકળથી તેને જકડવાં નહિ. દરેક જણ ગમે તે સંસ્થામાં જોડાવાને છુટો રહેવો જોઈએ. બીજા ઉપદેશકો આવે તેમને અંતરાય રૂપ તે ન હોવી જોઈએ. દરેક ઉપદેશક રામ છે, કૃષ્ણ છે, મહામ્મદ છે. તેમનાં વચનામૃત સુખેથી સાંભળજો. પ્રકાશને અટકાવશો નહિ પણ સત્ય ગ્રહણ કરી લાભ મેળવજો.

હિમાલયના ઉંચામાં ઉંચા શિખર જેવું સત્ય, હજારો વર્ષો પૂર્વે પવિત્ર ગંગા નદીના તટ ઉપર ગવાએલું સત્ય, અને આજે ઇમસન, બ્લીટમેન ને બીજાઓ જે બાણી શક્યા છે, તે સત્ય એકજ છે. એજ સત્ય અનેકરૂપે આજકાલની મંડળીઓ, સંસ્થાઓ પ્રદર્શિત કરી રહી છે. કોઈ પૂર્ણ સત્ય દર્શાવે છે તો કોઈ સત્યનો અમુક ભાગજ માત્ર જણાવે છે. સત્ય કદિ ફેર્યું નથી પણ સત્યને ચુંદરતાથી ‘રામે’ દર્શાવ્યું છે. કેટલાકને ‘રામ’નું ભાષણ ગમતું નથી, કારણ ‘રામ’ તેમને જે ગમે છે તે કહેતો નથી. સત્યથી ‘રામ’ ખસે ને લોકને ગમતી વાત કરે, તો હજારો લોકની ઠઠ સાંભળવા આવે, પરંતુ સત્યને શિખરેથી ‘રામ’ ઉતર્યો નથી.

કાંઈરટે અગીઆરજ શિષ્ય કર્યા હતા, પરંતુ સમગ્ર વાતાવરણમાં તેના શબ્દો એકઠા થઈ રહ્યા હતા તેથીજ આજે કરોડો મનુષ્યો તેનું અધ્યયન કરે છે. સત્યને ચગદી નાખી પાતાળમાં દાટો તોપણ તે તો પુનરુત્થાન પામશેજ.

ઘણા જણ આવા વિચારો પ્રદર્શિત કરે છે; પરંતુ તેને ‘રામ’ જુદે પ્રકારે જણાવે છે. ‘રામ’ની રીતિથી ઘણાને ફાયદો થવાનોજ. ‘રામ’ કહે છે કે જો તમે આમાં રસ લેશો, આ વાતને આગળ વધારશો, એક બીજામાં વાત કરશો, આપ લે કરશો, તો જરૂર ફાયદોજ છે. ‘રામ’ના ગયા પછી મંડળી સ્થાપો તો સ્વામીના ઉપદેશો, અને ઇમસનનાં, બ્લીટમેનનાં, તથા સ્પેન્સરનાં પુસ્તકો બરાબર વાંચજો. મંડળી સ્થાપો પણ અમુક નામ ન આપશો ને મંડળીમાંથી કોઈ પણ જો નવું શોધી કઢાડે, સત્ય જણાવવાને નવી વાતો મદદરૂપે આણે, તો તે સુખેથી સાંભળજો, અને કોઈ બીજો ધ્યાનરથ સ્થિતિમાં નવીન વિચાર જણાવે તો તે પણ સાંભળજો.

આ સીસોડી વગાડીએ છીએ તો કોયલ જેવો અવાજ નીકળે છે. તેને જ્યારે પણ વગાડીશું ત્યારે કોયલનોજ સૂર તેમાંથી આવશે, પણ એ નાદ કાંઈ સ્વાભાવિક કોયલનો નથી. કોયલનો ખરો સ્વર તો કોઈ પણ સમયે, જગ્યાએ કે નિયમે બંધનમાં લાવી શકાયજ નહિ. કોયલને જ્યારે ગાવું હશે ત્યારે તતો આપોઆપજ ગાશે, આપણે પાસે જઈને કહીશું કે:— “હે કોયલ ! તું ગા !” તે સમયે તે નહિ ગાય; માટે અમુક વખતેજ લાપણો કે ઉપદેશ કરવો, એમ બંધન કદિ ન રાખવું, કારણ કે તેમાં લાલ નથી.

અમુક કૃત્રિમ નિયમોથી બંધન કરવાથી કદાચ પસા એકઠા કરી શકાય, પણ સત્ય તેથી માર્યું જાય છે. આમ કરવાથી સત્યરૂપી છસસને પૈસા સાટે કૌસપર ચઢાવવા જેવું થાય છે; માટે ‘રામ’નું કહેવું એ છે કે જે મંડળી સ્થાપો તો પ્રકૃતિના નિયમ ઉપર સ્થાપજો, કોઈનું અનુકરણ કરશો નહિ.

ખ્રીસ્તિઓએ દેવળો બાંધીને એક મોટી ભૂલ કરી છે. આથી જે કે લાલ થયો હશે, તોપણ બાઈબલમાંજ બધું સત્ય સમાઈ ગયું છે, એવું બંધન મૂક્યાથી હાનિ પણ અતિશય થઈ છે. તેજ પ્રમાણે બુદ્ધ, મહમ્મદ વગેરેના ધર્મોમાં પણ થયું છે. અમુક રસ્તેજ સ્વર્ગમાં જવું, એવું બંધન હોવુંજ ન જોઈએ.

આકાશ તરફ ગમે તે બારીએથી જૂઓ, પણ તે જણાશેજ; માટે ‘રામ’ ઈચ્છે છે કે મંડળી ભલે સ્થાપો, પણ તે સ્વાભાવિક નિયમોનાજ આધાર ઉપર સ્થાપજો. તે નિયમો સલાસ-દોને બંધનકારક હોવા ન જોઈએ. ઉપદેશ આપવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે હરકોઈ તે ગમે તે સમયે આપે; પણ કૃત્રિમ સીસોડીઓ માફક ન વર્તેશો. સત્ય કોઈ નિયમથી બંધાઈ શકેજ નહિ.

‘રામે’ પોતાનાં ઉત્તમ પુસ્તકો હિમાલયનાં ગાઢાં જંગલોમાં લખ્યાં છે કે જ્યાં કોઈ પણ સાંભળે એવું નહોતું. ત્યાં જંગલનાં ઝાડો મહાડું ગાન સાંભળતાં હતાં. પવને એ સત્ય સાંભળ્યું ને દૂર દૂર દેશોમાં તેને લઈ ગયો—પુસ્તકો દેશદેશાંતરમાં જવા લાગ્યાં; પરંતુ જ્યારે અમુક નિયમોના આધાર ઉપર રહી ‘રામ’ને મંડળીઓ સન્મુખ બોલવું પડતું ત્યારે બીલકુલ સારો લાલ નહોતો થતો, કારણ તે કૃત્રિમ હતું ને તેનું રહસ્ય જતું રહેતું હતું. કોઈ વખત માત્ર જ્યારે એકજ જણ આપણી વાત સાંભળતો હોય છે, ત્યારે પરમ સત્ય નીકળી પડે છે. સત્યને કાંઈ સાંભળનારા થોડા છે કે ઘણા છે તેની દરકાર નથી. સત્ય વિચાર આવે કે તરતજ ગ્રહણ કરો ને ધીમે ધીમે જગત તેને અવશ્ય સાંભળશે.

અમુક મંડળીના તમે છો એમ શા માટે હોવું જોઈએ ? મંડળી તમારી છે, તમે કાંઈ મંડળીના નથી. આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ પણ ફેફસામાં તો હવા માત્ર ઘણી થોડીજ જાય છે. અખિલ વિશ્વની હવા આપણીજ છે, આપણેજ એ હવાના ખરા ને એકલા વારસ છીએ. દેશેદેશની હવા ‘રામ’ની છે ને તમે પણ ‘રામ’ છો. હિમાલયની સુંદર ને સુગંધીદાર હવા આપણીજ છે, કોઈનો પણ એકલાનો તેના ઉપર અધિકાર કે હક્ક નથી; તેજ પ્રમાણે કોઈ એકજ જણને સત્ય જાણવાનો અધિકાર નથી. સર્વ સત્ય, જગતના સર્વ ધર્મો આપણાજ છે. પ્રાણાયામ કરતી વખતે, શ્વાસ ઘેટી વખતે આટલો વિચાર કરજો કે સર્વ બ્રહ્માંડની હવા તમે શ્વાસમાં લ્યો છો. ગમે તે સ્થળેથી સત્ય ગ્રહણ કરો. ઇમર્સન, બ્હીટમેન અને બીજા ગમે તેની પાસેથી સત્ય જાણી લ્યો. ઉપનિષદ, ગીતા, બાઈબલ, કુરાન કે બીજાં ગમે તે પુસ્તકોમાંથી સત્ય ગ્રહણ કરો, ને તે તમારાંજ છે એમ માનો.

પુસ્તક વાંચવા હ્યો ત્યારે તેનો કત્તો કોણ છે તેનો વિચાર ન કરશો. ઉપનિષદોના કત્તો કોણ છે તે જેમ ખબર નથી; તેજ પ્રમાણે પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ. ઉપનિષદના કત્તોએએ પોતે જગતને સત્ય જણાવ્યું છે તેને માટે માન લેતા નથી. હિંદુતાનનાં છ પ્રકારનાં તત્ત્વ-જ્ઞાનનાં મહાન પુસ્તકોમાં કોઈ પણ સ્થળે તેમના કત્તોનાં નામ નથી. પુસ્તક રચનાર નિષ્પક્ષ-પાતથી પુસ્તક રચે છે. “સર્વ હક્ક સ્વાધીન” નો બ્વસો તેમનામાં નથી, ને તેથી કરીનેજ “હુંજ સત્ય છું” એમ તેઓ બાણી શક્યા છે. જેવી મળાહ “હું પોતે સત્ય છું” એ માનવામાં છે, તેવી મળાહ “મહેં સો પુસ્તકો લખ્યાં, હું લાખો રૂપે-યાનો માત્રિક છું” એમ ધારવામાં ક્યાં છે ? સત્ય સુખ “હું સર્વ છું, પરમસત્ય છું, અવિનાશી છું” એમ ધારવામાંજ રહેલું છે.

માટે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતાં ઢઢતાથી માનો કે જગતની સર્વ વસ્તુઓ તમારી છે. જગતની સઘળી હવા તમારી પોતાની છે, સર્વ સુંદરતા તમારી છે. જગતના સર્વ ધર્મો, સિદ્ધાન્તો, કૃષ્ણ, મહામદ, રામ, જીસસ સર્વે તમારાજ છે એમ માનો.

હવે નિરાશા કેમ દૂર કરવી તે માટે બે બોલ કહીશું. ઉપાય બહુસહેલો છે, અને તેટલા માટેજ લોકો તેની દરકાર કરતા નથી. અનુભવથી જણાયું છે કે મોટા પુરૂષો પણ જે રીતિ ‘રામ’ હમણાં જણાવશે તેમાં ગોથાં ખાય છે. તમે જ્યારે તે અજમાવી જોશો ત્યારે જે અસર થશે તેથી વિસ્મય પામશો. ઘરમાં બેઠા હો તે સમયે નિરાશા ઉત્પન્ન થાય, કે થાક જણાય, અથવા દુષ્ટ વિચાર આવે, ઈર્ષ્યા થાય, કે એવો કોઈ બીજો હત્તકે વિચાર આવે; ત્યારે એટલોજ વિચાર કરજો કે તન્દુરસ્ત શરીર હોય તો આવા વિચાર આવવા ન જોઈએ; માટે સમજવું કે હોજરી તમારી જરૂર બગડી છે.

કોઈ મનુષ્ય ‘રામ’ની પાસે આવીને અઘટિત શબ્દો ઉચ્ચારે છે અથવા તો કોધાયમાન થઈને બોલે છે, તો તે તેમના દોષ નથી કાઢતો; તેમજ કોધાયમાન થઈ પ્રત્યુત્તરનથી આપતો. કોઈ મનુષ્ય કરડાકીમાં બોલે કે ઈર્ષ્યા કરે ત્યારે તમારે તેની સાથે તેજ પ્રકારે વર્તવું નહિ; પરંતુ તેના ઉપર દયા લાવી તેની હોજરીની અવ્યવસ્થા દૂર કરવા માટે કાંઈ ઔષધ આપવું; ને તમે પોતેજ જ્યારે એવી અવ્યવસ્થાથી હેરાન થતા હો તો શું કરવું ? ખાદ્ય ઔષધોપચાર બીલકુલ કરવા નહિ. ખાદ્યોપચારની અસર હમ્મેશ માટે કાયમ નહિ રહે. એવે સમયે તમારે એકદમ આળસ તણ દેવું; પુસ્તક હાથમાં લોય તો તે મૂકી દેવું; બેઠા હો તો ઉભા થઈ જવું; ખુદી હવામાં બહાર નીકળી પડવું ને ઝડપથી ચાલવું, એથી સ્વાભાવિક રીતેજ શ્વાસ ઉંડો લેવાશે ને તેથી કાંઈક સ્વસ્થ થશે. શીતળ વાંચુ મુખ ઉપર અથડાતાંજ ચમત્કારીક અસર થશે. ઘણા મનુષ્યોને આ અનુભવ નથી થયો તેજ આશ્ચર્ય છે.

પ્રાણાયામ ઉપર લોકો અનેક ભાષણો આપે છે, પરંતુ ‘રામ’ની પ્રાણાયામ કરવાની રીતિ સ્વાભાવિકજ છે. દરિયા કિનારે કે બીજે કોઈ પણ સ્થળે ચાલતાં આ રીતિ પ્રમાણે અમલ કરવાથી પ્રાણ સમતોલ રહેશે. બીજી રીતિ એ છે કે, ધારે કે તમે બહાર નીકળી પડ્યા પછી ઝડપથી નથી ચાલતા પણ ધીમે ધીમે ચાલો છો; કારણ કે ઝડપથી ચાલવું તમને બે-અઘળી ભરેલું લાગતું હશે અને તમારા પોતાના ભલા કરતાં લોકો તમારે માટે શું કહેશે તે વિચારને તમે વધુ વજન આપતા હશો, પણ એથી શ્વાસ ઉંડો નહિ લઈ શકાય; માટે ‘રામ’ કહે છે કે એમ ન કરો તો એક ખૂણામાં લોક જ્યાં તમને દેખે નહિ ત્યાં જઈ ઉભા

રહો: પછી મ્હોં પહોળું કરી ખુબ હવા લ્યો. મ્હોંએથી ખુદ્દી, ચોખ્ખી હવા લઈ નાક વાટે ધીમે ધીમે કાઢો. આ પ્રમાણે બરાબર કરો તે પછી બુઝો કે શું અસર થાય છે?

સ્વાભાવિક પ્રાયાયામ તમને દેખાડવામાં આવ્યો છે. ઊંડો શ્વાસ લીધાથી હોઝરીનો નીચેનો ભાગ હવાથી ભરાઈ જશે, ને બધી રગોમાં ફરી વળશે. આમ કર્યાથી નિરાશા દૂર થઈ ઉત્સાહ આવશે. શ્વાસ લેતી વખતે એવો વિચાર રાખો કે અખિત્ર બ્રહ્માંડની હવા તમે અંદર લ્યો છો. જગતમાંની સર્વ સુંદરતા ને પ્રેમ મ્હારો છે, એમ ધારો. આવા વિચાર સાથે શ્વાસ લેવો બરી રાખો. આ રીતિ એવી તો સહેલી ને સ્વાભાવિક છે કે તેની અસર ચમત્કારી થાય છે,

લોકો એકલા ફરવા જવા કરતાં કોઈની સાથે ફરવા જવાનું વધારે પસંદ કરે છે. ને કોઈ કવિએ પણ કહ્યું છે કે:—

“રાખો મિત્ર કરવાને વાત, ચાત્રતાં કરવો કોઈ સાથ.”

પરંતુ ‘રામ’ કહે છે કે તમારું મનનું વલણ વિચાર્યસ્ત ન હોય, મન ઉત્તત વિચારો તરફ વળી ન શકતું હોય, ધાર્મિક વલણવાળું ન હોય તો તો કોઈ સાથે હોય તો ઠીક છે. અથવા ધારો કે તમે મનના નખળા છો નો કોઈ ગુરુને સાથે લઈને ફરવા જશો તેથી તમને ફાયદો થશે; પરંતુ જે લોકો તમને ઉત્તત ન કરી શકે, તેવાં સાથે કદિ પણ ફરશો નહિ. જો તમે વિચાર કરનારા હો, ને એકલા ફરવા જતા હો તો તે સમયે કોઈ આસપાસ ન હોય ત્યારે અં નો ઉચ્ચાર કરતા કરતા ચાત્રજો. તરતજ જણાશે કે આસપાસનું વાતાવરણ ચમત્કારી વિચારો તમારામાં મૂકશે. લોકો આ રીતિનો લાભ લેતા નથી. આ સહેજ વાત લાગે છે પણ અનુભવ કરશો તો જણાશે કે તેની કેવી અસર થાય છે.

સમુદ્રમાંના દરેક ગિન્દુની સત્તા મહાન મોબજતા જેટલીજ છે. તેમાં ઉલ્લસતા દરેક પર-પોટાનું મૂળ તત્ત્વ તો મહાન સમુદ્રજ છે. તે મુજબ દૃઢ રીતે માનો ને અનુભવો કે આ શરીર, આ વિશ્વરૂપી સમુદ્રમા એક ગિન્દુરૂપજ છે. ને જે સત્તા સૂર્ય, ચંદ્ર ને બ્રહ્માને ધારણ કરી રહી છે, તેજ સત્તા તેને પણ ધારણ કરે છે. તમારા શરીરનો દરેક ભાગ, દરેક વાળ, રક્તનું દરેક ગિન્દુ તમે પોતેજ છો. તમેજ અનન્ત, અવિનાશી છો. કાળ ને આકાશને ધારણ કરનાર તમેજ છો. તો પછી આ જડ શરીર મૃત્યુ પામે તે સાથે તમારે કાંઈ લેવા દેવા નથી. એકાન્ત સ્થળે આ વિચાર ઉપર મનન કરો; ચાત્રતાં ચાલતાં, ખુદ્દી હવામાં ફરતાં, ઉભા હો, બેઠા હો કે ગમે તે સ્થિતિમાં હો, તે સમયે વિચાર દૃઢ કરો. કદાપિ પ્રણવ મંત્ર ન ભણે તોપણ આ વિચાર ઉપર મનન કરતા હશે તો તે અં મંત્રનો ઉચ્ચાર કર્યા બરાબરજ છે.

મોટેથી બોલવા ઉપરજ કાંઈ બધો આધાર નથી, પરંતુ મનની અંદર દૃઢપણે માનવું પણ ખરું કે હું પોતેજ અનન્ત, અવિનાશી છું. સર્વ જગત મ્હારામાંજ સમાયેલું છે. દુશ્મન કે મિત્ર બધાની ઇચ્છાઓ એ મ્હારીજ ઇચ્છાઓ છે. સર્વ લોક છોડી દો. તમે જેને ચઢાતા હો તેને બીજો પણ ચઢાઇ છે એમ જાણતાં ઇર્ષ્યા થાય, તો એ પ્રકારની ઇર્ષ્યાને ઉત્તેજન ન આપશો. બીજો તેમજ તમે જેને ચઢાઓ છો તે પણ તમેજ છો. તેનો આનન્દ તમારોજ છે. સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો, ને તેમ કરવા માટે તમે પોતેજ સત્ય છો એમ માનો. જન્મ ને મરણ તો શ્વાસ લેવા ને બહાર કાઢવો તેના જેવું છે. પ્રકૃતિની બહાર જ્યાં સુધી રહો ત્યાં સુધી

તમારી કાંઈ પણ સ્થિતિ નથી. ભય ને ચિંતાની પેલે પાર ત્યારેજ જશે કે જ્યારે અલેહ-ભાવ અનુભવશે. મનુષ્ય બહારથી સુંદર ભલે ન દેખાય; પરંતુ અંતઃકરણમાં સુંદર હોય તો તે અવશ્ય બીજાને આકર્ષે છે. સાંકેટીસ ઘણેજ બેડોળ હતો; પરંતુ સુંદર વિચારોને લીધે અંતઃકરણ તેનું શુદ્ધ હતું.

આકાશ ને પાતાળ એક થઈ જાય, સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર ઉતરે, ચંદ્ર પાતાળમાં આવ્યો જાય, તો તેમાં આપણને શું? આપણે જે અનન્ત અવિનાશી આત્મા છીએ તેને શી લેવાદેવા છે?

તમે પોતે જે સર્વવ્યાપી છો તેને કોઈ પણ કાંઈ ઇજા કરી શકનાર નથી એમ દૃઢપણે માનો. સૂર્ય, ચંદ્ર ને ગ્રહો નાશ પામશે પણ તમે તો અવિનાશીજ છો. પર્વત માફક તમે તો અદાયમાન થયા વિના સ્થાયી રહેવાના છો. આ પ્રમાણે શ્વાસ લેતી વેળા વિચાર કરવો. એમ ધારો કે સર્વ જગત તમારામાં આવી રહ્યું છે. આમ કરવાથીજ પ્રકૃતિના નિયમને તમે અનુસરશો ને તમારું જીવન અખિલ બ્રહ્માંડની પ્રકૃતિ સાથે એકતાર થઈ જશે.

મગજની ગતિ એક સરખી થવા દો. એક સરખી ગતિ થશે એટલે વાતાવરણમાં, બ્રહ્માંડમાં, અદ્ભુત ગાન થશે. આ પ્રકારની ગતિ-પ્રકૃતિને અનુકૂળ ગતિ સંપાદન કરો ને અંતર-માંથી તમારી સુંદરતા ઝળકી નીકળશે.

તમારો ઉત્સાહ, આનન્દ, કોણ નાશ કરે છે? માત્ર માનસિક જડતાજ તેનું કારણ છે; માટે તમે પારદર્શક બનો. જડતા એટલે શું? અહંભાવ! આ મ્હારું, આ ત્હારું, એ લેલ બુદ્ધિ તેજ જડતા છે, ને તે દૂર કરવી જોઈએ; માટે ખુદલી હવામાં બહાર ફરવા જાઓ તે સમયે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતાં દૃઢતાથી માનો કે સર્વ જગત તમારું છે, સર્વ જગતની ચોખ્ખી હવા તમે લ્યો છો. આમ કરવાથી તમે પારદર્શી થશો, તે સર્વ તમને વળગતા આવશે.

એક રાજા પાસે બે જણ ગયા ને ભીંત ઉપર ચીતરામણ વગેરે કાઢવાના કામ ઉપર નોકરી રહેવા વિનંતિ કરી. રાજાનો આખો મહેલ ચિતરવા પોતાનેજ સોંપવાને તેમણે વિનંતિ કરી. હવે તેમને એ કામ સોંપતાં પહેલાં પૂર્ણ પરીક્ષા કરવાની રાજાને ઈચ્છા થઈ; તેથી એક સામાન્ય ભીંત ઉપર કામ કરવા તેમને કહ્યું. હવે સામસામી બે ભીંતો ઉપર જુદા જુદા એ બંને જણને કામ કરવા રોક્યા ને તેમના ઉપર દેખરેખ રખાવી કે બંને જણ એકઠા મળીને કામ ન કરે. એક માસ સુધી બંને જણાએ એ કામ કર્યું. પછી આ કારીગરોમાંનો એક રાજા પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો કે મ્હારું કામ આપ આવીને જુઓ. રાજાએ બીજા કારીગરને પૂછ્યું કે તમારે કામ પૂરું કરવાની કેટલીવાર છે? તેણે કહ્યું:—“રાજાજી મહેં પણ કામ પૂરું કર્યું છે.”

રાજાએ અચૂક દિવસ તેમનું કામ જોવા જવા માટે ઠરાવ્યો, ને પોતાના નોકર-આકર તથા રસાલા સાથે ત્યાં ગયો. પહેલા કારીગરની ભીંત ઉપર પડદો નાખેલો હતો તે ઉપડાવી લીધો. રાજા ને તેના હજુરીઆઓ કામ જોઈ દીંગ થઈ ગયા. કામ ઘણું ઉમદા ને સુંદર છે એમ મત આપ્યો. હવે આથી વધારે સુંદર કામ હોઈ ન શકે એમ બધા કહેવા લાગ્યા ને હવે બીજા કારીગરનું કામ જોવાની જરૂર નથી, માટે મહેલનું બધું કામ આની પાસેજ કરાવવું એમ હજુરીઆએ ધાર્યું; પરંતુ રાજા હજુરીઆ કરતાં ડાહ્યા હતો, તેથી પેલા બીજા કારીગરને તેની ભીંત ઉપરથી પડદો દૂર કરવા કહ્યું. અહા! લોકો આનું કામ જોઈને વધુ અચંબા પામ્યા. મહેં તેમનાં પહેાળાં થઈ ગયાં ને વિસ્મય પામ્યા, ને બોલાઈ જવાયું કે વાહ! આ તો વળી

ધણુંજ ઉચ્ચ ને સુંદર કામ છે ! લોકોએ એમાં એવું શું જોયું ? આ કારીગરે ભીંત ઉપર હજી કાંઈજ ચીતર્યું નહોતું. એક મહિના સુધી માત્ર ભીંતને ઘસી ઘસીને લીસી બનાવી પારદર્શકજ કરી હતી, તેથી સામી ભીંત ઉપર જે જે ચીતર્યું હતું તે બધું આ ભીંતમાં દેખાતું હતું. જે ભીંત ઉપર ચિત્રો કાઢેલાં હતાં તેના કરતાં આ ભીંત વધારે લીસી ને એક સરખી હતી. આ સમયમાં રાજા ને હજુરીઆઓને દર્પણ એટલે શું તેની માહિતી નહોતી તેથી તેઓ ઘણા અચંબા પામ્યા. જેમ આ કારીગરે મહેનત લઈને ભીંતને ઘસી ઘસીને પારદર્શક બનાવી તેજ પ્રમાણે ‘રામ’ તમને કહે છે કે જે લોકો પુસ્તકોજ માત્ર વાંચવામાં નિમગ્ન રહે છે તે ઉપરચોટીઉં જ્ઞાનજ સંપાદન કરે છે. બહારથી ચિતરવા કરતાં અંદરથી બધું પારદર્શક બને તો સર્વ જ્ઞાન આપોઆપજ અંતરમાં ઉતરે, માટે મનરૂપી કે મગજરૂપી ભીંતો પારદર્શક બને એમ વર્તો. અંતઃકરણને નિર્મળ કરો, હૃદય ચોખ્ખાં કરો એટલે જગતનું સર્વ જ્ઞાન તમારામાં આવશે.

જાતિ અનુભવથી ‘રામ’ કહે છે કે હિમાલયનાં ગાઢાં જંગલોમાં ‘રામ’ રહેતો હતો. ત્યાં મનની સ્થિતિ પારદર્શક બનતી ત્યારે જ્ઞાન આપોઆપજ હૃદયમાં સ્ફુરતું હતું. અદ્ભૂત વિચારો, તત્ત્વજ્ઞાન ને શક્તિ મનમાં આવતાં હતાં. ‘રામ’ કહે છે કે બાઈબલ, ઉપનિષદો, વેદો, તેમજ મીઢનનાં, ઇમર્સનનાં, ઇંગરસોલનાં અને સ્પેન્સર વગેરે હરકોઈનાં પુસ્તકો માત્ર સ્ફુરણનાંજ પરિણામ છે. માત્ર જ્યારે મનુષ્ય પોતાની કૃતિઓમાં અહંતા દાખલ કરે છે, ત્યારેજ એમાં અપૂર્ણતા આવે છે. જગતનું કાર્ય એજ આપણું કાર્ય અને જગતનું હૃદય એજ આપણું હૃદય છે, એમ માનીએ છીએ ત્યારેજ જ્ઞાન પ્રદીપ્ત થાય છે. ગુહ્યતમ વાતને માટે તમારા હૃદયમાંજ શોધ કરો. મનમાં કોઈ પણ જાતની ઈર્ષા કે કીર્તિ ઇત્યાદિ સ્વાર્થની ઈચ્છા નહિ હોય, ત્યારેજ સુંદર કાર્ય થઈ શકશે. દુશ્મનની ઈચ્છાને તમારી ઈચ્છા કરશો ત્યારેજ પારદર્શક બની પ્રસુતા સંપાદન કરશો-પ્રભુ બનશો. જય મેળવવાની આજ ગુપ્ત કુચી છે. એનો ઉપયોગ કરવાથી જગતના સર્વ ભંડાર તમારી સમક્ષ આવીને ખડા થશે.

૩૪-મનુષ્યનો ભ્રાતૃમાવ.*

આજના વિષય ઉપર વાતો કરીનેજ જે બેસી રહેવાનું હોય તો તો વખત નક્કીમાજ બ્યતીત કર્યો કહેવાશે. આ વાતોને અનુભવથી સિદ્ધ કર્યાથીજ આધુનિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે આપણે બાણીએ છીએ ને માનીએ છીએ કે જગતનાં સર્વ મનુષ્યો આપણાં ભાંડુ છે; ધનવાન તેમજ ગરીબ, રાજા તેમજ રંક બધાંએ આપણાં પોતાનાંજ સ્વરૂપો છે; ત્યારે ઘણાંજ આનન્દ થાય છે. કુદરતી રીતેજ તેનાં પરિણામો તમને જણાશે. આમ માનશે ત્યારે જેમ તમારું પોતાનું શરીર તમારી ઇચ્છાઓ પ્રમાણે વર્તે છે, તેજ પ્રમાણે બીજા બધા પણ તમારી ઇચ્છાને તાબે થઈ તમારા આદેશો માન્ય કરશે. આ સત્ય વાતની ખાત્રી કરવા સાડ તેનો તમે તમારી બંતે અનુભવ કરી બુઝો. લોકો ધન ન હોવાથી દુઃખી થાય છે, તેમને બાગબગીચા, ધન, માલ, દોલત, ગાડી, વાડી ને લાડીનાં સુખ જોઈએ છીએ; પરંતુ બાગબગીચાઓ ઘણાંએ બનેલા છે. સુખેથી તેમાં જાઓ, હરો, ફરો; તે તમારા પોતાનાજ છે એમ માનો તો તેથી જેટલો સંતોષ ધનવાનોને પોતાની સંપત્તિથી થાય છે તેટલોજ તમને પણ થશે. જે લોકો આ પોતાની માલમત્તા છે એમ માને છે તે શું ચાર આંખે જોઈ શકે છે ? જે પ્રકારે તમે તેનો અનુભવ કરો છો ને તેમાં તમને જેટલો આનન્દ થાય છે, તેથી શું અધિક આનન્દ તેમને થાય છે ? બિલકુલ નહિ; તો પછી એવા એવા દુઃખદ વિચારો આત્માને કરી શામાટે દુલ્લેવો છો ? ‘રામ’ કહે છે કે એવા મૂર્ખાંઈ ભરેલા વિચારો છોડી દો. જગતની સર્વ દોલત, બાગબગીચા તમારા પોતાનાજ છે એમ માનો. સર્વ જગત તમે પોતેજ છો એમ નિશ્ચયથી માનો. આ કાંઈ પ્રકૃતિવિરુદ્ધ નથી. અલેહ ભાવથી સર્વત્ર દૃષ્ટિ નાખો ને તે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો. જ્યારે જ્યારે કોઈ મહાન કીર્તિવાન પુરૂષને વૈભવથી ગરકાવ થએલો દેખો ત્યારે ઈર્ષા કે અદેખાઈ કરી દુઃખી ન થશો; પરંતુ તેનો વૈભવ તે તમારોજ છે, એ પોતે તે તમેજ છો એમ જરૂર માનો. આમ કર્યાથી તમને અનુભવ થશે કે તમારી ઇચ્છા એ સર્વની ઇચ્છા છે. તર્કશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન પણ કદાચ આ વાત સાબિત ન કરે; પરંતુ અનુભવ સિદ્ધ કરે છે કે એ વાત સત્યજ છે.

ઠીક ! ‘રામ’ આ સત્યને સાબિત કરવા કેટલાંક કારણો આપશે. તે ઉપર ખૂબ મનન કરજો. ભ્રાતૃભાવ શબ્દ બરોબર નથી. ભ્રાતૃ અથવા ભાઈ એમ કહેતાં તો સહેજ પણ ભિન્નતા આવી જાય છે. ભાઈઓ ભાઈઓમાં તો વેર વિખવાદ પણ હોય છે; માટે એકતા ને અલેહ શબ્દની રચનાજ વધારે સારી છે. તમે કહેશો કે હર વખત આત્માને વચ્ચે લાવી એની એજ વાત કર્યા કરો છો તે અમને ઠીક નથી લાગતી. ભલે આત્મા વિષે તમારે નહિ સાંભળવું હોય તો કાંઈ હરકત નથી. કારણ કે આત્મા વિષે બોલવા ‘જઈએ તો પછી કાંઈ બોલાવજ નહિ; કારણ કે આત્મા એકજ છે તો પછી કોણ કોને કહી શકે તેમ છે ?

ભાષા તે વાત કહી શકે તેમજ નથી, માટે આપણે જડમાં જડ વસ્તુથીજ શરૂ કરીશું. આપણે જડ શરીરની એકતા-અલેક્તાથી શરૂ કરીશું તોપણ સાબિત કરી શકીશું કે જગતનું શરીર એકજ છે. દરેક વ્યક્તિનું મન પણ એકજ છે એ વાત મન ઉપરથીજ સાબિત થાય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાબિત કરે છે. કે દરેકને લાગણી એકજ જાતની છે. જો આ અલેક્તાના ભાવ પ્રમાણે કોઈ ન આલેતું હોય તો તે પરમ સત્યનો અનાદરજ કરે છે અને આપણે બાહ્યીએ છીએ કે જે કોઈ મનુષ્ય રાજ્યના કાયદા વિરુદ્ધ કાંઈ કૃત્ય કરે છે તેને શિક્ષાજ થાય છે. એજ પ્રમાણે પોતાના જીવનમાં જે મનુષ્ય ભ્રાતૃભાવ રાખી વર્તન નથી કરતો તે પણ શિક્ષાજ ખમે છે, જગતનાં સર્વે દુઃખો, આ પવિત્ર નિયમના ઉલ્લંઘનનાંજ પરિણામો છે. હવે આપણાં જડ શરીર એક છે તો તે કેવી રીતે? એક શરીર દૂર છે, બીજું પાસે છે, એક બેડું છે, બીજું ઉભું છે, આ પ્રમાણે છે તો પછી તેને એકજ શી રીતે કહી શકાય? જેમ સમુદ્રમાં એક મોજું એક ઠેકાણે જણાય ને બીજું બીજે જણાય છે, કોઈ મોટું હોય છે ને કોઈ નાનું હોય છે; પરંતુ અતે બંધાંએ એકજ પાણીનાં રૂપ છે ને એકજ સમુદ્ર જુદા જુદા રૂપોમાં જણાય છે; તેજ પ્રમાણે આપણા આ જડ શરીરનું પણ છે. જે વસ્તુનું આ શરીર બનેલું છે; તેજ વસ્તુ અમુક સમય પછી બીજાનું શરીર બનાવે છે. એ તો શું પણ એકજ જીવનમાં એક શરીરનાં તરવો બીજા શરીરમાં દાખલ થાય છે. શ્વાસ લેવાની ક્રિયા આ વાત સાબિત કરે છે. શ્વાસ લેતાં પ્રાણવાયુ અથવા તો ઑક્સીજન આપણે બહારથી અંદર લઈએ છીએ ને શ્વાસ કાઢી ઝેરી હવા અથવા કાર્બોનીક ઍસીડ ઝંસ બહાર કાઢીએ છીએ; આ ઝેરી હવા ઝાડપાન પોતે ચુસી લે છે ને તે પાછાં પ્રાણવાયુ બહાર કાઢે છે તે આપણે અંદર લઈએ છીએ. આ ઉપરથીજ સાબિત થાય છે કે આપણે ભ્રાતૃભાવથી વનસ્પતિ સાથે જોડાયેલા છીએ. તેમનો શ્વાસ આપણે લઈએ છીએ ને આપણે શ્વાસ એ લે છે. આથી બાગબગીચા ઝાડપાન સાથેની આપણી એકતા ખુદલી સાબિત થાય છે.

હવે બીજી રીતે જોઈએ. જે પ્રાણવાયુ વનસ્પતિમાંથી આપણે લઈએ છીએ તેજ બીજા મનુષ્યો પણ લે છે. આ પ્રમાણે એકજ હવા આપણે બધા શ્વાસમાં લઈએ છીએ તો પછી શ્વાસની ક્રિયામાં દરેકનાં શરીર એકજ છે. વળી એકજ પૃથ્વી ઉપર, એકજ સૂર્ય ને એકજ ચંદ્ર નીચે ને એકજ આબોહવામાં આપણે બધા રહીએ છીએ; ખોરાક પણ એકજ જાતનો લઈએ છીએ ને એકજ વસ્તુનાં આપણાં સર્વનાં શરીર બનેલાં છે; વળી જે મળ ઇત્યાદિ દૂર કરીએ છીએ તે વનસ્પતિ વગેરે લઈ લે છે. આ પ્રમાણે જે આપણે આપણા શરીરમાંથી દૂર કરીએ છીએ તે આપણા ભાઈઓજ પોતાના શરીરમાં અન્નરૂપે દાખલ કરે છે. આ પ્રમાણે જે જડ વસ્તુ એક વખત આપણી હતી તે બીજી વખત આપણા ભાઈઓની થાય છે, તેમનાં શરીરમાં જાય છે; ને જે વસ્તુ તેમની હતી તે આપણા શરીરમાં જાય છે. જો સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી આપણે જોઈએ તો જણાશે કે અનેક સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓ શરીરમાંથી બહાર આવે છે ને બહારથી શરીરમાંથી પ્રવેશ કરે છે. આમ હરહમ આપ લે થયાજ કરે છે. જે જંતુઓ આપણે કાઢતા જઈએ છીએ તે બીજાઓના શરીરમાં દાખલ થાય છે ને બીજાના શરીરમાંથી નીકળેલા જંતુઓ આપણા શરીરમાં દાખલ થાય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાબિત કરે છે કે તમારાં સર્વનાં જડ શરીરો એકજ છે. લોકો કહાય આ નહિ માને; એકના શરીરમાંથી નીકળેલા સૂક્ષ્મ જંતુઓ બીજાના શરીરમાં કેમ પેસે તેની તમને શંકા થતી હશે. ઠીક! આપણે એ વિષે

વિચાર કરીએ. સુગંધી શાથી આવે છે ? જે વસ્તુઓ આપણે સુગંધીએ છીએ તેમાંથી જે ઝીણું રજકણું ઉડે છે તેથી કરીને આપણને વાસ આવે છે તે તો આપણે બધા જાણીએ છીએ. ફૂલોમાંથી આવાં રજકણો નીકળે છે તેથીજ સુગંધ આવે છે. હવે શું આપણા શરીરમાંથી વાસ નથી આવતી ? કેટલાકની ઘ્રાણેન્દ્રિયની શક્તિ તીવ્ર નથી હોતી તેથી તેમને ખબર પડતી નથી; પરંતુ કૂતરાઓ શરીરની ગંધ ઉપરથીજ માણસોને શોધી કાઢે છે. જે શરીરમાંથી ગંધ વહેતો ન હોય તો આમ કેમ બને ? આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે શરીરમાંથી ગંધ આવવાનું કરે છે.

જે શરીરમાંથી ઝીણું રજકણું બહાર ન જતાં હોય તો ચેપી રોગો જેને આપણે કહીએ છીએ તે રોગો ઉડેજ નહિ. એકનો રોગ બીજાને ચડે છે તેનું એજ કારણ છે. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે જડ શરીર બધાનાં એકજ છે. વળી આ ઉપરથી એક વિચિત્ર અનુમાન 'રામ' ને થાય છે. એક મનુષ્ય જે માંદો પડે તો તેનું સુખ્ય કારણ શું હોવું જોઈએ ? તે માંદો છે ને તેને દુઃખ થાય છે એ સત્ય છે, તો તેનું કારણ શું ? કારણ માત્ર અજ્ઞાનતા. એ માંદો છે તેથી દુઃખી થાય છે, પણ તેની માંદગી માટે તે સમ્રાજા જગતનો જવાબદાર છે. મંદવાડથી અબજોમાં પણ તે પોતાના રોગનાં રજકણો બીજાઓ તરફ મોકલે છે. કોઈ મનુષ્યને માંદા પડવાનો હક્કજ નથી. પોતાને દુઃખ થાય છે તેટલા માટેજ નહિ પણ એ પોતાના રોગથી બીજા મનુષ્યને પણ તે હાનિ કરે છે. તેથી દરેક જણે ઘણી સાવચેતી રાખવી જોઈએ ને માંદા પડવું ન જોઈએ. મંદવાડ કાંઈ શારીરિક ગુન્ડો નથી પણ માનસિક ગુન્ડો છે. અનેક ચીજો મનુષ્ય ખાય છે પણ તે ખાતાં તેણે સંભાળ રાખવાની છે. પોતાના વાતેજ નહિ પણ જગતના લક્ષ્ય માટે પણ શું ખાવું ને શું નહિ ખાવું તેનો વિચાર રાખવાનો છે.

હવે જે તંદુરસ્ત છે તેમનું માંદાઓ પ્રત્યે શું કર્તવ્ય છે ? તેમણે માંદાની માવજત કરવાની છે. પોતે માંદા ઉપર ઉપકાર કરે છે માટે નહિ પણ જગતના ફાયદા માટે એક બીજાની માવજત કરવાની છે. સત્યની ખાતર, બ્રાતુભાવની ખાતર, પોતાનાજ લલા માટે, માંદાની માવજત કરવાની છે. દરેક મનુષ્યનું સાત સાત વર્ષે આખું શરીર નવું બને છે, એ વાત ડૉક્ટરો સાબિત કરી આપે છે. આથી જણાય છે કે શરીરના જે તમામ અણુઓની એક બીજા શરીર સાથે અદલાબદલી થયા કરે છે તે અણુઓને આપણા પોતાનાજ કહેવાનો કોઈને હક્ક નથી. આ શરીર મ્હાડું છે એમ કહેવાનો આપણને હક્ક નથી. આમ દર પળે શરીર બદલાતું જાય છે તો પછી તે મ્હાડું છે ને ત્હાડું છે એમ કહેવામાં શો અર્થ રહેલો છે ? માટે જેને આ મ્હાડું શરીર કહીએ છીએ તે મ્હાડું નહિ પણ સર્વનું છે એવોજ વિચાર દૃઢ કરો.

આ તો જડની વાત થઈ, હવે માનસિક એકતા વિષે કહીએ. માથા ઉપર વાળ ઉગે છે, શરીરમાં લોહી વહે છે, તો વિચાર કરો કે આમ શાથી થાય છે ? જે શક્તિથી તમારામાં લોહી વહે છે ને જેનાથી તમારા વાળ ઉગે છે તેજ શક્તિ બીજાનામાં નથી ? અન્ન પાચન શાથી થાય છે ? જે શક્તિથી એક મનુષ્ય અન્નપાચન કરે છે તેજ શક્તિથી બીજો મનુષ્ય પણ પાચન કરે છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખજો. જે એકજ શક્તિ દરેકમાં આ પ્રમાણે કામ કરે છે તો પછી દરેક જણ એકજ છે એમ શા માટે ન માનવું ! એકજ અવિભાજ્ય, અવિનાશી શક્તિ દરેકમાં છે તો બધા એકજ છે; આ વાત ખુબ ધ્યાન દઈ સમજો ને અનુભવ

કરો. એકને અન્ન મળે છે ને બીજાને નથી મળતું, એક તંદુરસ્ત છે ને બીજો વ્યાધિગ્રસ્ત છે, તે સર્વ શરીરો આપણાંજ છે એમ માનવું; અને જેવી રીતે આપણા શરીરને દુઃખ થાય ને માવજત કરીએ, તેવીજ રીતે બીજા શરોર તરફ વર્તવું એજ આપણો ધર્મ છે. જે હલકા છે તેમને ઉંચા કરવામાંજ આપણો ધર્મ રહેલો છે; માટે દુઃખ, દારિદ્ર વગેરેનો બીલકુલ વિચાર ન કરો. હરદમ આનન્દ ને સુખમાં રહો, કારણ કે જગતનો આનન્દ એ તમારોજ છે. ગમે તે સ્થિતિમાં મગ્ન રહો. માથાકુટ ને અકળામણ દૂર કરો.

હવે લાગણી પણ એકજ છે તે વિષે કહીશું. એક વાળંત્ર વગાડવા લાયકની સ્થિતિમાં તૈયાર છે, અને એક બીજું વાળંત્ર પણ તેની સામે ગોઠવેલું છે. બન્ને વાળંત્ર બરાબર વગાડવાની સ્થિતિમાં છે. હવે જ્યારે એ વાળંત્રનો તાર છોડો છો કે તરતજ સામે ગોઠવેલા વાળંત્રમાંથી પણ તેવોજ સૂર નીકળે છે, આતું કારણ શું ? કારણ એજ કે જે પવનના હલનચલનથી એક વાળંત્રમાંથી સૂર નીકળે છે તેજ પવનની લહરીઓ બીજા વાળંત્રની આસપાસ પણ ઉપજે છે. આપણને કાંઈ લાગણી થાય છે કે આપણી પાસે બેઠેલાને પણ તેવીજ લાગણી થાય છે. નાટકોમાં પાત્રો અનેક વેષ ભજવે છે, અને લાગણીઓ દર્શાવે છે, તે માત્ર વેષને ખાતરજ તેમ કરે છે, છતાં પણ જો સ્વાભાવિક રીતે સુંદર પાઠ ભજવે છે તો જોનારાઓ પણ એજ લાગણીને વશ થાય છે તેનું કારણ શું ? એક મનરૂપી બંસરીમાંથી નાદ નીકળતાં બીજા બંસરીઓ પણ શાથી વાગવા લાગે છે ? જો મન ભિન્ન ભિન્ન હોય તો આ પ્રમાણે થવું અશક્ય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કહે છે કે એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ ઉપર અસર કરવી હોય તો બન્ને વચ્ચે સંબંધ હોવો જોઈએ, તે વિના અસર બીલકુલ થઈ શકેજ નહિ. એક ટુબલ છે તેના એક ભાગ જરા ખેંચશો તો આખું ટેબલ ખેંચાશે; તે પ્રમાણે એક મનુષ્યની લાગણી પણ બીજાને અસર કરે છે ને તેજ પ્રકારની લાગણી તેનામાં ઉત્પન્ન કરે છે. એક એકનાં હૃદય જો જોડાએલાં ન હોય તો આમ થવું અશક્ય છે. એક માણસ હસે છે તો બીજાને પણ હસવું આવે છે. એક રૂવે છે તો બીજાનાં મન પણ દ્રવીભૂત થઈ જાય છે. એક મનુષ્ય ગાયન કરે છે તો બીજાનાં મન પણ ગાન કરવા ઉત્સુક થઈ જાય છે. હવે જો મન ને લાગણી દરેકને એક સરખાં, એકજ ન હોય તો આમ બનવું અસંભવિત છે. ગુરૂ ને શિષ્ય બન્નેનાં મન એક સરખાં ન હોય તો એક શીખવે ને બીજો ભણે એમ કેવી રીતે બને ? અને આ પણ સત્યજ છે કે જો તમે ખરી રીતે તમારો મિત્ર જે હજારો માઇલ દૂર છે તેના પ્રત્યે પરોપકાર વૃત્તિ કે સારા વિચારો કરશો, તો તે પણ સ્વાભાવિક રીતેજ તમારી તરફ તેવીજ વૃત્તિ કરતો રહેશે. ‘રામે’ આ રીતિનો અનુભવ કર્યો છે ને હરદમ કરતો રહે છે.

ગુન્ડેગારો ને હરામખોરો જગતમાં કેમ પેલા થાય છે ? એક માણસ આવીને તમારી લાગણી દુઃખાવે છે; પણ તે મનુષ્ય જખરો હોવાથી તમે તેને કાંઈ કરી ન શકતાં માત્ર તિરસ્કાર વૃત્તિજ તેના તરફ કરો છો. એ જખરો મનુષ્ય વળી બીજા નરમ સ્વભાવવાને પણ દુઃખી કરે છે ને તે બિચારો માત્ર ગુસ્સે થઈને દુષ્ટ વિચાર પેલા તરફ મોકલે છે. વળી તે ત્રીજાને પણ તેજ પ્રમાણે એ દુઃખી કરે છે. એમ અનેક જણને એ હેરાન કરે છે. અંતે એક વખત એવો આવે છે કે કોઈ તેનાથી પણ જખરાને દુભાવે છે. જો કે તે તો માત્ર સહેજજ દુભાવે છે, પણ તેથી પેલાને અતિશય ક્રોધ વ્યાપી જાય છે ને દુભવાનારને તે એકદમ જમી-નંદારત કરે છે. આ પ્રમાણે જે બધાને દુભાવતો હતો તે મરી જાય છે, ને પોલીસ પેલાને

પકડીને ન્યાય કોર્ટમાં ઘસડી લઈ જાય છે. કેસ ચાલતાં એક સહેજ બાબત માટે આવડો મોટો ગુન્હો કયાંથી કોર્ટને આશ્ચર્ય ઉપજે છે. ન્યુસપેપરવાળા આ વાત ઉપાડી લે છે ને કાગળો વાઘ કરી નાંખ્યા માટે પેલા ગુન્હેગાર ઉપર ટુટી પડે છે. હવે આટલી સહેજ ઉફરેરણીમાંજ આવડો મોટો ગંભીર ગુન્હો કરવાનું શું કારણ ? વેદાન્ત ખુલાસો કરે છે ને કહે છે કે માનસિક સૃષ્ટિમાં ભડોળ એકઠું કરીને એક કંપની (નેઈન્ટ સ્ટોક કંપની) ઉભી થઈ હતી. એ મંડળીમાં ધીમે ધીમે ઘણા લાગીદાર થયા હતા. તમારા શેર બદલ ગુસ્સો ને ઈર્ષીની લાગણી પેલા મનુષ્ય તરફ તમે મોકલી હતી. હવે જ્યારે પૂરા શેર ભરાઈ ગયા એટલે કામ શરૂ થયું. બધા શેર ભરાયા એટલે પેલાનો મદ ઉતારનાર પેદા થયો, ને બધાનો ગુસ્સો એકત્ર થઈ આ એક મનુષ્યમાં ભરાયો. સહેજ ચીણુગારી થતાંજ તે એકદમ ભલકી ઉઠ્યો. કોર્ટ માત્ર આ છેલ્લા ગુન્હેગારનેજ શિક્ષા કરશે; પરંતુ ઈશ્વરની નજરે તો બધા એક સરખી રીતે ગુન્હામાં લાગીદાર છે. જે જે મનુષ્યોએ ઈર્ષ્યો કે તિરસ્કારની લાગણી મોકલી હતી તે બધાએ પેલાનું એકત્ર થઈનેજ ખુન કર્યું હતું; માટેજ કાંઈરે કહ્યું છે કે ખુન તો નજ કરવું, પણ તિરસ્કારની વૃત્તિ પણ કદિ ન કરશો. જે પોતાના પાડોશી ભણી તિરસ્કાર કરે છે તે પણ ખુનીજ છે, ઇતિહાસ પણ એજ કહે છે કે બુલમી રાજ્ય પછી એક જણ એવો પેદા થાય છે કે જે લોકોને કાળુમાં રાખી બુલમને દૂર કરે છે. બુલમ સમયે દરેક એવી ઈચ્છા કરે છે કે તે કોઈની લોકોને કોઈ કાળુમાં રાખે. એ રીતે દરેકની ઈચ્છા એકઠી થઈ ને તે ક્રાન્સ દેશમાં નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની અંદર ઠલવાઈ ગઈ; આથી ખરી અણીની વખતેજ-નેપોલીઅન મેદાનમાં જણાયો છે. હજારોનું બળ તેનામાં આવી રહ્યું હતું. વીર પુરુષોમાં, શૂરવીરોમાં લાખોનું બળ કયાંથી આવે છે ? એક સમયે નેપોલીઅનને પકડવાને એક નાનું સરખું લશ્કર આવ્યું હતું, પણ તે એકલોજ તેમની તરફ ગયો ને “ ખબરદાર ” કહેતાંજ આખું લશ્કર થંભી ગયું. આવી વાતો સાંભળીને અચંબા થાય છે; પણ વેદાન્ત ખુલાસો કરે છે ને કહે છે કે આમ વાસ્તવિક રીતે હજારોનું બળ એક જણમાં આવીને એકઠું થાય છે, માટે નેપોલીઅનને કે કોઈ બીજાને આ પ્રમાણે માન ખાટવાનું કાંઈ કારણ નથી. જેનામાં સર્વતું બળ એકઠું થયું છે તે પોતે એકલો નથી પણ લાખોના બળથીજ પોતે કામ કરે છે. તેજ પ્રમાણે શેક્સપીઅર પણ સમય અનુકૂળ હોતો ત્યારેજ મહાન નાટકકાર તરીકે જણાયો હતો. હાલના વખતમાં શેક્સપીઅર જેવાની જરૂર નથી તેથી તેવો કોઈ ઉત્પન્ન થતો નથી. લોકોની ઈચ્છાને મન રૂપે જ શેક્સપીઅર હતો. એવા મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પોતે એકલા નથી આવતા. સાથે સાથે પોતાના જેવા બીજાને પણ તેઓ લેતા આવે છે. મારલો, બોમન્ટ, ફેલ્ચર એવા એવા બીજા પ્રતિભાશક્તિવાળા પણ સાથેજ ઉત્પન્ન થયા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે નેપોલીઅન, શેક્સપીઅર બગેરે, લોકોના પોતાનાજ ઉત્પન્ન કરેલા હતા. તમારા વિચારો ને તમારી લાગણીઓ તેમની થાય છે. આ રીતે લાગણી, મન ને જડ દેહમાં સર્વ પ્રકારે મનુષ્યની એકતા ને અલેહતાજ સાબિત થાય છે.

ફૂએડ યૂરોપમાં શાથી થઈ હતી ? એક મનુષ્યને જેડસલમ માટે અતિશય લાગણી થઈ, તે યૂરોપમાં આવ્યો, ને લોકોને જેડસલમની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો. તે એક મનુષ્યની લાગણી લોકોએ ઉપાડી લીધી, ને બધાજ તુકોની સામે ઉભા થયા. સ્વતંત્રતા માટેની લડાઈ (વોર ઓફ ઇન્ડિપેન્ડન્સ) કેમ થઈ હતી ? એજ પ્રમાણે એક મનુષ્ય-અમેરિકાની કૉંગ્રેસનો પ્રેસીડન્ટ-અંથ્રો લોકો તેની સાથે મળતા ન થયા ત્યારે લડવા તૈયાર થયો, ને સર્વને તેના

વિચારમાં ઈંગ્લંડ સાથે લડાઈ કરવા લગી જવું પડયું; માટે દરેક પ્રકારે મનુષ્યની એક ખીબ વચ્ચે અલેહતાજ સાબિત થાય છે. આ અલેહતાનો અનુભવ કરો, હવે સુધુમિ સમયમાં મનુષ્યની એકતા વિચારીએ ? નિદ્રા સર્વને સમાન સપાટી ઉપર લાવનાર છે, રાજા કે રંક સર્વ નિદ્રામાં તો સમાનજ છે. જાગતાવસ્થામાં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તમારાં શરીર એકજ છે, અને મન તથા લાગણીઓ પણ એકજ છે. હવે આત્મા એકજ છે તે વિષે કહીશું. આ પરમ સત્ય વિષે બોલવા જતાં તો ભાષા પણ વિરમી જાય છે. આત્માને સમુદ્રનાં મોજાઓની ઉપમા પણ આપી શકાય તેમ નથી; માટે અમુક વ્યક્તિ મ્હારી છે ને અમુક નથી, એમ ઘડીલર પણ માનશો નહિ. જેને તમે તમારા પોતાના માનો છો ને તે ખીબથી ભિન્ન છે એમ કહો છો, તે મોટી ભૂલ છે. પૂર્વ જન્મમાં તમે જેને હાલ તમારાથી જૂદા કહો છો, તેમની સાથે કેવા કેવા સંબંધથી તમે જોડાયેલા હતા ? જે વ્યક્તિ આજ તમારી દુશ્મન છે એમ માનો છો તે પૂર્વ જન્મમાં તમારો કોણ જાણે શોએ સગો થતો હશે ? આજ જે પિતા કે પુત્ર છે તે પૂર્વ જન્મમાં કોણ જાણે તમારો દુશ્મન પણ હોય ને આવતા જન્મમાં તમેજ કદાપિ એના પિતા કે કોઈ ખીબ સંબંધથી જન્મો. એક દેશમાં જન્મેલો મનુષ્ય ધણી વખત ખીબજ દેશમાં જીવન ગાળે છે; માટે અલેહભાવ માત્ર જે જગતનાં સંબંધી છે તેઓમાંજ આવી જતો નથી. દરેક વ્યક્તિ તમે પોતેજ છો એમ દૃઢપણે માનો, અને અનુભવો. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર એજ સાબિત કરે છે.

હવે આ વાતનો અંત લાવીશું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કહે છે કે શરીરનો દરેક અવયવ જેમ એક ખીબ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, હાથ આંગળાં સાથે જોડાયેલો છે, પગ પાની સાથે જોડાયેલો છે; એમ આખા શરીરમાં એકજ આત્મા પ્રસરી રહેલો છે; અને એજ પ્રમાણે અખિલ પ્રદ્માંડ એકજ શક્તિની સાંકળથી જોડાયેલું છે, માટે આપું જગત એક શરીરરૂપ છે ને તેમાં અંદર ને બહાર એકજ આત્મા વિચરી રહ્યો છે. એક નાનામાં નાના કીડાથી તે મહાન દેવતા સુધી એકજ આત્મા છે; ને આ પ્રમાણે અલેહ સર્વત્ર જણાય છે. હવે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા અનુભવ કેમ કરવો તે વિષે 'રામ' કહેશે. બુદ્ધિદ્વારા આ ન મનાય તો ભલે, પરંતુ નીતિના કાયદાથી તો માનવુંજ પડશે. હાથ કહે કે કામ હું કડું છું' માટે ખોરાક મ્હારેજ ખાવો ને પેટને શા સાડુ આપું ? જો આ પ્રમાણે દલીલ કરીએ તો પરિણામ શું આવે તે વિચારી લેવાતું છે. છતાં પણ જો એ પ્રમાણે વર્તન કરીએ તો ખમવું પડે. જ્યારે સર્વ જગતની ઐક્યતા, અલેહતા ન માનીને સ્વાર્થમાં રચ્યાપચ્યા રહીશું તો પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે તેમાં પણ આપણે ખમવુંજ પડશે. જ્યારે એકતાતું પૂર્ણ ભાન થશે ત્યારેજ ઊર્ધ્વ ગતિ થશે. દુઃખ, ચિંતાથી દૂર રહેવું હોય તો અલેહનો સાક્ષાત્કાર કરો, તે પ્રમાણે જગતમાં વર્તો. આ પ્રમાણે આ વિષય ઉપર ખૂબ ધ્યાન દઈ વિચાર કરી અલેહ માર્ગના પ્રવાસી થશો, તો સર્વ જગત તમારી મદદે આવવા બંધાયેલું છે. તમે જગતથી ભિન્ન નથી પણ એકજ છો.

૩૫-અરણ્યની વાતો.

(૧) ગૃહસ્થાશ્રમ.

ચરમાથી બધું જોઈ શકાય છે; પરંતુ ચરમા આંખોને ભારરૂપ ન થઈ પડતાં ઉલટાં મદદગાર થઈ પડે છે. સ્ત્રી ને પુરૂષ વચ્ચેનો સંબંધ પણ એવોજ હોવો જોઈએ. એક બીજાના કાર્યમાં હરકત કરતાં થઈ પડવા કરતાં એક બીજાને સહાય થાય તેમ તેમણે વર્તવું જોઈએ. આમ થવાને માત્ર જડ લગનજ ન હોવું જોઈએ, પણ આત્માના પણ આત્મા સાથે લગન થવાં જોઈએ. બન્ને જણ એક બીજાને જરૂર ન ગણતાં આત્મારૂપજ દેખે, પરમ સત્યરૂપ દેખે ને સ્વાર્થરૂપી આડબીલીઓ વચ્ચે ન આણે, તોજ ખરો ગૃહસ્થાશ્રમ શોભી નીકળે.

જેમ શ્વાસ આપણી નજીકમાં નજીક છે, છતાં આપણને તેની ખબર પડતી નથી, આપણે તેને જોઈ કે સ્પર્શી શકતા નથી; તેમજ સ્ત્રી પુરૂષ એક બીજાને ભારરૂપ નથી; પરંતુ હાલ પુરુષના ઉદ્ધારના માર્ગમાં સ્ત્રી આડબીલી ગણાય છે ને સ્ત્રીને ધણી કંટક સમાન લાગે છે.

હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રી ને પુરુષ આંખમાં અંજન કરે છે તેથી આંખને જરા પણ હરકત ન આવતાં ઉલટી આંખમાંની જોવાની શક્તિ વધે છે; અને જે અડચણ જણાય તો અવશ્ય કાંઈ પણ વિકૃતિજ થએલી હોય છે. પેટમાં દુઃખે ત્યારેજ ખબર પડે છે કે લીવર બગડ્યું છે; આ એક નિયમ છે. ‘રામ’ ની સ્ત્રીએ એક સમય ‘રામ’ને ‘પૂછ્યું’ કે:-“હું તમને યાદ આવું છું?” ‘રામે’ કહ્યું:-“કદિ નહિ.” કારણ અમુક વ્યક્તિ આપણને ત્યારેજ સાંભરે છે કે જ્યારે આપણે તેમનાથી ભિન્ન હોઈએ, ભેદવાળા હોઈએ. તમારી આંખ તમને સાંભરે છે? તમારા હાથ પગ કદિ તમને સાંભર્યાં છે? કદિ નહિ. માત્ર જ્યારે કાંઈ હરકત આવે ત્યારેજ ખબર પડે છે, તે સિવાય તમારામાં ને તમારા અવયવોમાં અભેદજ છે એટલે પછી કોણ કોને સાંભરે?

એકાદ મિત્રનો કાગળ આવે છે ત્યારે કાગળ વાંચવો બહુ ગમે છે; કેમકે મિત્રને લીધે કાગળ ઉપર પ્રેમ આવે છે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રી પુરુષે પરમાત્મા તરફના કાગળ માફક એક બીજા તરફ વર્તવું જોઈએ. ધણીનું અંગ એ પરમાત્મા તરફથી મળેલો કાગળ યા છબી સમજવી, ને આ છબીદ્વારા પ્રભુને જોવો જોઈએ. પુરૂષના સમાગમમાં પ્રભુનો સમાગમજ સમજવો. આ પ્રમાણે દરેક વસ્તુને પ્રભુની છબીરૂપજ સમજવી. પોતે પ્રભુ છે, સર્વ પ્રભુ છે, તેજ હું છું ને હુંજ તે છે; આ પ્રમાણેના વર્તનથીજ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થશે.

(૨) નંવાણુંનો ધક્કો.

લોકો કહે છે કે ભાઈ! કદિ નંવાણુંના ધક્કામાં પડશો નહિ! તો આનો અર્થ શો?

એક માણસ નાના ઝુપડામાં સુખેથી પોતાના કુટુંબ સાથે રહેતો હતો. આખો દિવસ મજુરી કરીને તે પેટભેગું પેદા કરતો હતો. તેને બીજી કોઈ મહત્ત્વ વાંચના નહોતી, કોઈ ઉપર દ્રેષ કે ઈર્ષ્યા નહોતી; તે પોતાનું કામ પ્રમાણિકપણે કરી દિવસ નિર્ગમન કરતો હતો. તેની પડોશમાં એક ધનાઢ્ય પુરુષ રહેતો હતો. આ ધનાઢ્ય માણસ હરદમ ચિંતાગ્રસ્ત રહેતો હતો, ને સુખી નહોતો. કોઈ વેદાન્તી સાધુ એક સમયે આ ધનવાનને ઘેર આવી ચડ્યો ને તેની સ્થિતિ નિહાળીને કહ્યું કે:—“ તમારા ધનને લઈને તમે દુઃખી છો. ” ધનાઢ્યનું મન એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી વસ્તુ ઉપર ભટકતું હતું, વલખાં મારતું હતું; તેથી સાધુએ પેલા નિર્ધનને દેખાડીને કહ્યું કે:—“ ભાઈ ! જો આની પાસે કુટ્ટી બદામ પાક નથી છતાં તે કેવો રાતોચોળ છે, ને શરીરે કેટલો તન્દુરસ્ત ને દૃઢ છે ? હવે આ સુખ તમારાથી શા માટે અનુભવાતું નથી ? ” પેલા ધનાઢ્યને આ વાતની ખાત્રી કરવાની ઇચ્છા થઈ કે પૈસોજ દુઃખનું કારણ કેમ છે ? તેથી સાધુએ એક રસ્તો બતાવ્યો, તે પ્રમાણે તેણે નળાણું રૂપીઆની થેલી ભરીને છાનેમાને પેલા નિર્ધનના ઘરમાં મૂકી દીધી. બીજે દિવસે જોયું તો પેલા નિર્ધનના ઘરમાં દેવતાબેવતા કાંઈ સળગાવેલું દીકું નહિ ને કાંઈ રાંધ્યું કર્યું પણ જણાયું નહિ. તે દિવસે બધાં ભૂખ્યાં સૂઈ રહ્યાં. બીજે દિવસે પેલો સાધુ ધનાઢ્ય પુરુષને લઈને પેલા નિર્ધનને ઘેર ગયો, ને પૂછ્યું કે:—“ આજ કેમ કાંઈ ચૂલો સળગાવ્યો નથી ? ” સાધુને જોઈને પેલાએ સત્ય વાત કહી દીધી કે પહેલાં તો અમે દરરોજ રાંધીને જમતાં હતાં; પણ આજે નળાણું રૂપીઆની થેલી મળી. ત્યારે વિચાર થયો કે સો પૂરા થવાને માત્ર એકજ રૂપીઆ ખુટે છે; માટે એકાંતરે જો અન્ન ખાઈશું તો એક રૂપીઆ બચાવાશે. ધનાઢ્ય લોકની કૃપણતાનું આજ ગુહ્ય તત્ત્વ છે. જેમ પૈસો વધારે મળતો જાય છે તેમ તેમ લોભ વધતો જાય છે; ને ઉલટા તેઓ વધારે ને વધારે ગરીબ બનતા જાય છે. હજાર મળે તો દશ હજાર કરવા ઇચ્છા થાય છે ને દશ હજાર થાય તે અગાઉ લાખની ઇચ્છા થાય છે.

(૩) તેને કંઈ કુહાડીની ધાર ઉતરાવવી હશે ?

બેન્જમીન ફ્રેન્કલીન પોતાના જીવન વૃત્તાંતમાં લખે છે કે જ્યારે તે નાનો હતો ત્યારે ફ્રીલાટેલફીઆમાંની શાળામાં લખતો હતો. એક દિવસ નિશાળે જતાં એક લુહારને તેણે કામ કરતાં દીઠો. હાલના વખત જેવી તે સમયે સાંચા કામની માહિતી નહોતી. લુહાર પોતાની દુકાનમાં બેઠો બેઠો કામ કરે જતો હતો. લુહાર જે કામ કરતો હતો તે જોવાની આતુરતાથી બેન્જમીન ત્યાં ઉભો રહ્યો. હાથમાં દફતર ને ચિત્ત પેલાને કામ કરતો જોવામાં ગએલું તેથી નિશાળ નિશાળને ઠેકાણે રહી ને ધ્યાનથી જોતો ઉભોજ રહ્યો. લુહાર પોતાનાં હથીઆરો તથા છરીઓ વગેરેને ધાર ચડાવતો હતો, તે વખતે તેનો માણસ કામ પ્રસંગે બહાર ગયો હતો. બેન્જમીનને ધ્યાનથી જોતો જોઈને લુહારે પાસે બોલાવ્યો ને કહ્યું:—“ વાહ ! કેવો સારો ને ડાહ્યા છોકરો છે ! તું બહુ અછલવાળો છે ! ” આથી બેન્જમીન ફૂલાયો, એટલે લુહારે કહ્યું:—“ ભાઈ જરા ધાર ચડાવવામાં મદદ કર જોઈએ. ” તરતજ બેન્જમીન કામે લાગી ગયો. છોકરાંઓ સ્વાભાવિક રીતેજ અચળ હોય છે ને ખેસી રહેવા કરતાં કાંઈ પણ કામમાં મન પરોવવામાં એમને ગમત પડે છે. બેન્જમીન કામ કરે જતો હતો ને પેલો લુહાર તેનાં વખાણુ ઉપર વખાણુ કરે જતો હતો. થોડીવારમાં તો તેણે કેટલીએ છરીઓને ધાર ચડાવી દીધી; એટલામાં બેન્જમીનને થાક લાગ્યો ને નિશાળ પણ સાંભરી, તેથી દુકાન-

માંથી જવાને વિચાર કર્યો પણ પેલો લુહાર પાછો ખુશામત ને વખાણ કરવા લાગ્યો કે:-
“વાહ ! ઘણાજ સારો છોકરો છે ! કદિ નિશાળમાં તને શિક્ષા તો થતીજ નથી ! બીજા છોક-
રાઓને એક પાઠ કરતાં બે ત્રણ કલાક લાગે છે ને તું તો થોડીજ વારમાં એક પાઠ તૈયાર
કરી શકે છે !” થોડીવાર પાછું કામ કર્યું પણ હવે તો નિશાળે જવાને તેતું મન તલપાપક
થઈ ગયું. નિશાળનો વખત દશ વાગ્યાનો હતો પણ બેન્જમીન બાર વાગે ગયો. નિશાળમાં
મોડા જવા માટે તેને શિક્ષા ખમવી પડી. વળી કામ કર્યોથી પણ તે થાકી ગયેલો કોઈ હાથ
સૂઝી ગયા હતા તેથી એક અઠવાડિયા સુધી તે માંદો રહ્યો, પણ ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે
કોઈ તેની ખુશામત કે વખાણ કરતું ત્યારે તે કહેતો કે, “ તેને કાંઈ કુહાડીની ધારબાર ઉત-
રાવવી હશે !” ત્યાર પછી તે કોઈ દિવસ ખુશામતમાં ફસાયો નહિ.

(૪) ગરીબ કાણ ?

એક સાધુ પાસે ત્રાંખાનાણું હતું તે કેટલાંક છોકરાંને આપી દેતો હતો. ઘણા ગરીબ
ભિખારીઓ તે લેવાને આવ્યા પણ તેમને ન આપ્યું. છેવટે હાથી ઉપર બેસીને એક રાજા
ત્યાં આવ્યો એટલે પેલા સાધુએ મુઠો ભરીને ત્રાંખા નાણું રાજા ઉપર ફેંક્યું. સાધુના આ
વિચિત્ર વર્તનથી રાજા અચંબા પામ્યો. સાધુએ કહ્યું કે:-“ ગરીબમાં ગરીબ માણસ માટે આ
પૈસા છે. ” રાજાએ પૂછ્યું કે:-“ હું ગરીબમાં ગરીબ કેવી રીતે છું ? ” સાધુ:-“ હે રાજા ! તારા
વૈભવ, તથા ધન દોલતને લઈનેજ તું ગરીબ છે. તું આટલાથી પણ ધરાતો નથી; અને એથી
પણ અધિક વૈભવ, રાજ્ય વગેરે તારે ભેદએ છીએ માટે તું ગરીબમાં ગરીબ છે.”

સાધુ:-હે રાજા ! એક મનુષ્ય એક પેઢીમાં પૈસાના ઢગલા કરે જતો હતો; ત્યાં થઈને
એક સાધુ આવ્યો જતો હતો. સાધુને પેલાએ આમંત્રણ કરી બોલાવ્યો, એટલે તેણે પૂછ્યું કે,
“ ભાઈ ! આમ નાણાં એકઠાં કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ” પેલા ધનાઢયે કહ્યું:-“ સંતભૂ !
તમારે શી દરકાર છે ? તમને તો લોકો અજ્ઞ આપે છે તે સુખશાન્તિ છે; ને કદાચ અજ્ઞ
ન મળે તોપણ તમને તો તે બાબતની દરકાર નથી; પણ અમારા જેવાને તો આમ એકઠું કરી
રાખવાની ખાસ જરૂર છે; કારણ કે કાણ જાણે ક્યારે કેવો સમય આવે. ” સાધુ કાંઈ બોલ્યો
નહિ. બીજે દિવસે પેલો ધનાઢય, જે ઝુંપડીમાં સાધુ રહેતો હતો ત્યાં ગયો; ને જોયું તો
સાધુએ પોતાની પાસે એક મોટો ખાડો ખોદ્યો હતો ને તેમાં સારા સારા ગોળ પથરા એકઠા
કરી કરીને દાટતો હતો.

ધનાઢય:-અરે સંતભૂ ! આ શું કરો છો ?

સાધુ:-કેવા સુંદર ને ગોળ પથરા છે ! ભેતો નથી ? એ બધાને એકઠા કરું છું.

પેલો ધનવાન પુરુષ હસ્યો ને કહ્યું:-“ શા સારૂ આપ પથરા એકઠા કરો છો ? આ આખો
પર્વતનો પર્વત તો અહીં પડેલો છે. ”

સાધુ:-જરૂરની વખતે કામ લાગે માટે એકઠા કરું છું. કદાચ આ પર્વત અહીંથી ઉખડી
જાય તો કોઈક સમયને માટે આ પથરા કામ આવી જાય.

ધનાઢય પુરુષ:-અરે સાહેબ ! એમ તે બને ?

સાધુ:-માર્ધ ! તહેજ મને આમ કરવાનું શીખવ્યું છે. મૂર્ખ ! તને પ્રભુ તરફથી અજ્ઞ

નહિ મળે એવો સમય કદિ આવવાનોજ નથી, છતાં તું પૈસા સંગ્રહી રાખે છે, ને અમૂલ્ય વખત તેમાં નકામો ગાળે છે. પ્રભુએ કાંઈ આમ પૈસા એકઠા કરી રાખીને જીવન એળે કાઢવાને નથી આપ્યું. ચિંતા અને ઉપાધિમાંજ પડી રહેવાને માટે કાંઈ માનવજીવન નથી.

(૫) કાબેલ કાજી.

એક સમયે એક કાજી બાદશાહ પાસે ગયો. બાદશાહ કાજીને ઘણું માન આપતો હતો, પણ તેની પરીક્ષા કરવાનું તેને મન થયું. બાદશાહ પોતે ઘણો વિદ્વાન નહોતો પણ તેની પાસેનો એક હજુરીઓ હતો, તેને કાજીની જગ્યા લેવી હતી તેથી તેણે કાજીને અમુક પ્રશ્નો પૂછવાનું રાખ્યું. કહ્યું. હવે જ્યારે કાજી આવ્યા ત્યારે બાદશાહે પૂછ્યું:—

“ઈશ્વર ક્યાં બેસે છે? કઈ દિશામાં મહોં રાખે છે? ને તે શું કરે છે?” વળી વધારામાં કહ્યું કે, જે આ પ્રશ્નના ઉત્તર આપશે તેને ઉંચી પદવી આપવામાં આવશે. કાજીએ જાણ્યું કે બાદશાહ સવાલ પૂછે છે માટે તે અધરાજ હશે. સવાલ સાંભળી ઉત્તર દેવાને આઠ દિવસની મહેતલ માગી.

આઠ દિવસ સુધી કાજી સવાલ ઉપર વિચાર કર્યો ગયા; પરંતુ કાંઈ સંતોષકારક જવાબ શોધી શક્યા નહિ. છેલ્લો દિવસ આવી પહોંચ્યો પણ જવાબ તૈયાર થઈ શક્યા નહોતા.

વખત વધારે લેવા સાડ કાજીએ મંદવાડનું પહોંચું કાઢ્યું. કાજીની પાસે એક હુશિયાર નોકર હતો તેણે આવી પૂછ્યું:—“કાજી! શું થયું છે?”

કાજી:—તું ત્હારે કામે વળગ, મહારો જીવ ન ખાઈશ.

નોકર:—મહેરબાની કરીને કહો તો ખરા કે છે શું? તમને દુઃખ થતું મહારાથી જોઈ શકાતું નથી.

કાજીએ પોતાની મુશ્કેલીની વાત કહી. નોકર ઘણો નીચી પાયરીનો હતો, પણ વિદ્વાન હતો. નોકર આ સવાલોના જવાબ જાણતો હતો, તેથી કહ્યું:—“મને લિખિત હુકમ આપો એટલે હું જઈને બાદશાહને સંતોષકારક ઉત્તર આપું; ને જો બાદશાહને સંતોષ નહિ થાય તો તમારે બદલે હું મરવાને તૈયાર છું.”

કાજી આમ કરવાને આનાકાની કરતા હતા પણ આમ વાત થતી હતી તેટલામાં બાદશાહનું તેડું આવ્યું તેથી લાચારીથી નોકરને જવા કહ્યું. નોકરે ફાટ્યાં તુટ્યાં કપડાં પહેર્યાં ને ચાલવા માંડ્યું. આ નોકર વેદાન્તમાં પ્રવીણ હતો. આ પંડિત નોકર બાદશાહ પાસે નિર્ભયપણે ગયો ને પૂછ્યું:—“આપ શા પ્રશ્ન પૂછવા માંગો છો?”

બાદશાહ:—ત્હારા શેઠને પૂછેલા પ્રશ્નોનો જવાબ તું આપી શકીશ?

નોકર:—હું પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીશ; પણ આપ જાણો છો કે જે માણસ પાસેથી આપણે કાંઈ શીખીએ છીએ તે આપણો ગુરૂ કહેવાય છે, ને આપણે તેના શિષ્ય કહેવાઈએ છીએ; આટે કાયદા સુજબ માન મતંબાવાળી જગ્યાએ મને બેસાડવો જોઈએ ને પ્રશ્ન પૂછનારે પગ આગળ બેસવું જોઈએ.

બાદશાહે તેને સુંદર કપડાં પહેરવાને આખ્યાં ને પોતાની બેસવાની જગ્યાએ તેને બેસાડ્યો ને પોતે સામે જઈને બેઠો; પરંતુ કહ્યું કે જો ત્હારા ઉત્તર સંતોષકારક નહિ હોય તો હું તને ગર્દન મારીશ.

નોકરે કહ્યું:—“ અલબત્ત, એ તો કરારજ છે.”

ત્યારે પહેલો પ્રશ્ન એ મૂક્યો કે:—“ ઇશ્વર ક્યાં બેસે છે ? ” જો દૃષ્ટાંત વિના જવાબ દીધા હોત તો રાજા સમજી ન શકત તેથી નોકરે કહ્યું:—“ એક ગાય મંગાવો.” ગાય આવી એટલે પેલા નોકરે પૂછ્યું કે:—“ ગાયમાં દૂધ છે ? ”

રાજા:—અલબત્ત.

નોકર:—દૂધ કઈ જગ્યાએ ભરાઈ રહ્યું છે ?

બાદશાહ:—આંચળમાં.

નોકર:—ખોટી વાત. આંચળમાં એટલું બધું દૂધ માય નહિ. દૂધ તો ગાયના બધા શરીરમાં રહેલુંજ છે. જાઓ, ગાયને લઈ જાઓ.

પછી દૂધ મંગાવ્યું ને પૂછ્યું:—“ આમાં માંબળુ કઈ જગ્યાએ છે ? ”

બાદશાહ જવાબ ન આપી શક્યો એટલે પેલાએ કહ્યું:—“ જો કે માંબળુ આ દૂધમાં કઈ જગ્યાએ છે તે ખબર પડતી નથી, છતાં બધાજ દૂધમાં માંબળુ પ્રસરી રહેલું છે; તેજ પ્રમાણે પ્રભુ બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર બિરાજી રહેલો છે. દૂધ મેળવવા સાડા જેમ ગાયને દોહવી પડે છે તે પ્રમાણે ઇશ્વરને મેળવવા સાડા મનુષ્યે પોતાનું હૃદય દોહવાનું છે.”

અંતે નોકરે પૂછ્યું:—“ કહો હવે તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યો ? ”

બાદશાહે કહ્યું:—“ હા બરાબર મળ્યો.” ને જે લોકોએ કહ્યું હતું કે પ્રભુ તો ઉંચે આકાશમાં સાતમા કે આઠમા સ્વર્ગ કે પાતાળમાં વસે છે, તે લોકો તેની નજરમાં તુચ્છ લાગ્યા. છેવટે “ ઇશ્વર કઈ દિશા ભણી જાય છે ” એ પ્રશ્ન આવ્યો. પ્રશ્ન વિચિત્ર હતો, કારણ કે સામાન્ય લોકો ઇશ્વરને સાકાર માનતા હતા. પેલા નોકરે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે કહ્યું કે:—“ એક દીવો કરો.” દીવો થયો એટલે કહ્યું કે:—“ કહો આ દીવો કઈ દિશા ભણી મુખ કરી રહ્યો છે ? ” દીવો સર્વ દિશામાં પ્રકાશ આપતો હતો, એ બતાવીને તે નોકરે કહ્યું કે:—“ હે બાદશાહ ! ઇશ્વર સર્વ દિશામાં જાય છે.”

હવે છેવટે “ ઇશ્વર શું કરે છે ? ” એ પ્રશ્નનો ખુલાસો રહ્યો, નોકરે કહ્યું કે:—“ જાઓ કાળને બોલાવો ” કાળ આવ્યા ને નોકરને બાદશાહની ગાદી ઉપર બેઠેલો જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી કાળને બાદશાહની જગ્યાએ બેસવા કહ્યું ને બાદશાહને કાળની જગ્યાએ બેસવા કહ્યું ને પોતે તો ગાદી ઉપર બેઠેલોજ હતો. પછી તે બોલ્યો કે:—“ પ્રભુ આ પ્રમાણે હરદય ઉદ્ધમ કરતો રહે છે; એટલે કે રાજાનો રંક, રંકનો રાજા. હાલ બાદશાહની ગાદી ઉપર હું છું. બાદશાહની જગ્યા ઉપર કાળ છે ને કાળની જગ્યા ઉપર બાદશાહ છે. આ પ્રમાણે જગતની ઘટમાળ ચલવવી એ ઇશ્વરનું કર્તવ્ય છે.” બાદશાહ સંતોષ પામ્યો ને નોકરને તે દિવસથી કાળ બનાવ્યો.

૩૬.—પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ*

અખિલ વિશ્વના નેતાના રૂપમાં સદ્ગુહરથો ! ને સન્નારીઓ !

આજનો વિષય “ મનુષ્ય પોતાના ભવિષ્યનો કર્તા પોતેજ છે ” એ છે. મનુષ્યને આપણે તેના ખરા રૂપમાં આલેખતા આવ્યા છીએ. સત્ય રીતે મનુષ્ય દિવ્ય છે, પોતાના શરીરનો માલીક છે; એટલુંજ નહિ પણ આખા વિશ્વનો પણ તે માલીક છે. આજે મનુષ્યને જેમ વેદાન્તીઓ સૂક્ષ્મ શરીરના અર્થમાં ગણે છે, તેમ આપણે એને ઈચ્છાથી ભરેલો લાલસા-યુક્ત એ અર્થમાં લઈશું. આવી રીતે બન્ધનયુક્ત સ્થિતિમાં પણ મનુષ્ય પોતાના ભવિષ્યનો કર્તા પોતેજ છે. આ વિષય ઘણી રીતે વર્ણવી શકાય એમ છે. દરેક રીત આજેજ વર્ણવી શકાય તેમ નથી, આપણે માત્ર ઘણાજ ઝીણામાં ઝીણા દૃષ્ટિબિન્દુ ઉપર વિવેચન કરીશું.

મનુષ્ય જન્મ્યા પછી પોતાની આસપાસના સંયોગો ફેરવી શકે છે, એ માનવા જોગ છે. અમુક સ્થિતિમાં જન્મેલો મનુષ્ય આસપાસના સંયોગો ઉપર ઘણું કે થોડું દરજ્જે પણ સ્વામિત્વ ભોગવી શકે છે; એવા સંયોગોની પેલી પાર પોતે જઈ શકે છે. અધમાઅધમ સ્થિતિમાંથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિએ કેળવણીના લીધે મનુષ્ય ચડી શકે છે. આ જગતમાં ગરીબમાં ગરીબ ભિખારીઓ પણ કીર્તિ ને માનની પદ્ધતિ મેળવી શક્યા છે. ઘણીજ હલકી ને નીચ સ્થિતિમાં જન્મેલાઓ પણ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિએ જઈ પહોંચેલા છે. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ કે શેકસપીઅર, લંડનના લૉર્ડ મેયર વીટ્ટીંગ્ટન કે ચીનનો એક ગરીબ ખેડુત કે જે ચીનનો મુખ્ય પ્રધાન થઈ ગયો, તેમના દાખલા દ્યો. જગતમાં જન્મ્યા પછીથી આપણી સ્થિતિ આપણે સુધારી શકીએ છીએ, એ સાબિત કરવું તે એવા દાખલા દલીલો ઉપરથી સહેલુંજ છે; પરંતુ વેદાન્ત તો એટલે સુધી કહે છે કે, કેવી સ્થિતિમાં જન્મવું, કેવાં માખાપને પેટે જન્મવું, એ સર્વ પણ આપણીજ મુનસફી ઉપર છે. વેદાન્ત કહે છે કે ગમે તે બાબુથી આ પ્રશ્ન વિચારો તો જણાશે કે મનુષ્ય પોતાના ભવિષ્યનો કર્તા પોતેજ છે. જો જન્મતાંજ અંધ જન્મ્યા હોઈએ તો આપણે આપણી ઈચ્છાથીજ એ સ્થિતિમાં જન્મ્યા છીએ. ગરીબ માતા પિતાને પેટ જન્મ લીધો હોય તો ત્યાં પણ આપણા ભવિષ્યના કર્તા આપણેજ છીએ, આપણી સ્વેચ્છાથી જ એ સ્થિતિમાં આવ્યા છીએ.

હવે આ પ્રશ્ન વિચારીએ કે, “ મનુષ્ય પોતાનાં માતા પિતાની પસંદગી કેવી રીતે કરે છે ? ” બીજી રીતે કહીએ તો, પુનર્જન્મનો કાયદો કેવો છે તે વિષે કાંઈક વિચાર કરીશું. કેટલાક એમ માને છે કે મનુષ્ય મરી જાય છે એટલે તે હમ્મેશને માટે આ દુનિયા છોડીને જાય છે. કેટલાક આત્માના અમરત્વને લીધે પોતાનાં સગાંસંબંધીઓને મૃત્યુ પછી પણ મળવાની ઇચ્છાને લીધે, મૃત્યુ પછી એક માની લીધેલી દુનિયામાં ફરીથી મળીશું એમ

માને છે. “ આ જગત ઉપર રહીને એવો કલ્પિત દુનિયાનું અસ્તિત્વ સાબિત થઈ શકે એમ નથી ” આમ કેટલાક માને છે, ને તેમાં કાંઈક સત્ય પણ રહેલું છે. મૃત્યુ પછી મનુષ્ય સ્વર્ગ કે નરકમાં જાય છે એ સર્વત્ર સત્ય નથી. સ્થૂલ જીવનમાં રહીને આ બાબતોનો આપણે ખુલાસો કરવાનો છે. સ્થૂલ જગતના નિયમોની આડે આવવાની દિવ્ય દુનિયાને કંઈ જરૂર નથી. ધારે કે એક મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યને દાટયો છે; “ માટી સાથે માટી મળી ગઈ ” એવું લોકો દાટતી વખતે કહે છે; પણ ખરી રીતે તેથી શરીર નાશ પામ્યું કે અસ્તિત્વમાંથી ઉડી ગયું, એમ તો નજ કહી શકાય. માત્ર તેનું રૂપાન્તરજ થાય છે. એજ શરીર બૂદ્ધા રૂપે સુંદર પુષ્પના રૂપમાં તેજ જગ્યાએ ઉગી નીકળે છે. ફળ ફૂલથીજુકી રહેલા વૃક્ષના રૂપમાં પણ ફરીથી અસ્તિત્વમાં આવે છે; માટે શરીરનો વાસ્તવિક નાશ થયો કહીજ ન શકાય.

ત્યારે હવે આપણને શંકા શી બાબતની રહે છે? આત્મા, પરમ સત્ય, નાશ પામે છે એવી શંકા છે? બીલકુલ નહિ. આત્મા નાશવંત છેજ નહિ. ત્યારે હવે શંકા શી રહે છે? સૂક્ષ્મ શરીર-માનસિક ઇચ્છાઓ, લાગણીઓ, વાસનાઓ, એનું શું થાય છે? જડ શરીરના દટાવા સાથે આ વૃત્તિઓ પણ દટાય છે? બીલકુલ નહિ. એ દાટી શકાયજ નહિ. ત્યારે તે બધાનું શું થાય છે? ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ વગેરેનું શું થાય છે? એજ પ્રશ્ન માત્ર રહે છે. કોઈ કહેશે કે તે તો દિવ્ય ભૂમિ ઉપર ચાલ્યાં જાય છે, તો તેમ સાબીત કરવાને કોઈ સાધન નથી એમ માનનારના દૃષ્ટિબિન્દુથી કહાય તે વાત સંભવિત હોય; પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તે બાબતની સાબીતી જડ જગતમાંજ માગે છે.

આપણે આ નિયમ તો બાણીએજ છીએ કે જગતમાં કાંઈ નાશ પામતું નથી. માત્ર રૂપાન્તરજ થાય છે, પદાર્થના અમરત્વનો કાયદો સાબીત કરે છે કે ‘નાશ’ એવું કાંઈ છેજ નહિ. ઠીક, જડ શરીર નાશ નથી પામતું, આત્મા નાશ નથી પામતો, તો પછી આ ઇચ્છાઓ-વાસનાઓ નાશ પામે એમ માનવાનું શું કારણ છે?

જગતમાં શક્તિનો સંગ્રહ થઈ રહે છે, નાશ નથી થતો, એ તો હવે સર્વ કંઈ જાણે છે. ત્યારે વાસનાઓ વગેરે નાશ પામે છે એમ કહેવું બ્યાજબીજ નથી. ખરેખર છે કે તે શક્તિઓ સ્થલાન્તર કરે, સ્થિતિ ફેરવે, પણ અસ્તિત્વમાં તો રહેજ. જેમ મીણખત્તી સળગાવીએ છીએ ને થોડી વારમાં બધી બળી જાય છે, પણ રસાયન શાસ્ત્ર દેખાડે છે કે કાંઈ પણ નાશ પામ્યુંજ નથી; માત્ર રૂપાન્તરજ થયું છે-તેજ પ્રમાણે જ્યારે મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે ઉપર ઉપરથી તેની વાસનાઓ પણ ગુમ થએલી જણાય છે; પરંતુ વેદાન્ત આત્માનું રસાયનસાક્ષ લઈને બહારે આવે છે ને જગતને પ્રયોગથી જણાવે છે કે વાસનાઓ નષ્ટ થતી નથી. હવે જ્યારે એ નષ્ટ નથી થતી તો તેનું શું થાય છે? ગણિતના દાખલા પ્રમાણેજ આપણે આ દાખલો ગણીશું. એક દાખલો લઈને પહેલો તો તે શેના ઉપર રચેલો છે તે જોઈએ છીએ; ને તે ઉપરથી શું માગ્યું છે, શું શોધી કઢવાનું છે, તે વિષે વિચાર કરીએ છીએ. કેટલીક વખત માત્ર શા ઉપર દાખલો રચાયેલો છે તેજ વિષે વિચાર કરતાં આખો દાખલો ગણી શકીએ છીએ; અને કેટલીક વેળા પરિણામ જે આબું હોય તે ઉપર વિચાર કરીને બન્નેનો તાળો મેળવીએ છીએ. તાળો મળે છે ત્યારે દાખલો ખરો છે એમ સાબીત થાય છે. ઠીક, હવે આપણા પ્રશ્નમાં મૂળ વાત શી છે; ને શોધી શું કહાડવું છે? જીવન ને મૃત્યુ. જીવન મૂળ પાયો છે ને મૃત્યુ પરિણામ છે, અથવા તો મૃત્યુને મૂળ પાયો ગણો ને જીવનને પરિણામ ગણો, જે

કાવે તે રસ્તો દ્યો, બન્ને એકજ છે. અસંખ્ય મનુષ્યો જન્મે છે ને અસંખ્ય મૃત્યુ પામે છે. જે લોકો મૃત્યુ પામે છે તેમની વાસનાઓ પણ મૃત્યુ પામે છે એમ ધારીએ તો તે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રના નિયમવિરુદ્ધ બન્ય છે. ત્યારે એટલું તો શરૂઆતમાં કબૂલ કરવુંજ પડશે કે અમુક પદાર્થ શૂન્યમાં પરિણમતો નથી, તેનું રૂપાંતરણ થાય છે. પ્રથમ તો જન્મ શું છે તે વિચાર કરીએ. અસંખ્ય મનુષ્યો, અસંખ્ય જીવી જીવી શક્તિઓ સાથે જન્મે છે. દરેકની વૃત્તિઓ, દરેકના ભાવ, સુખાકૃતિ વગેરે દરેકનું જીવું જીવું હોય છે. કોઈનું મસ્તક મોટું, કોઈનું નાનું એમ વિધવિધ પ્રકારે મનુષ્ય જન્મે છે. આનું કારણ શું? એકજ માતા પિતાનાં બાળકો વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનાં હોય છે. એકજ ઘરમાં કેટલાંએ માળાપ રાવણ ને વિભીષણ જેવી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનાં બાળકોને જન્મ આપે છે. એકજ પાઠશાળામાં ભણતા, એકજ કાર્ય કરતા, એકજ વર્ગમાં, એકજ જાતની વિદ્યા લેતા કેટલાંએ વિદ્યાર્થીઓ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના હોય છે. કોઈને ઇતિહાસ ઉપર તો કોઈને ગણિત ઉપર તો કોઈને કાંઈ, એમ અનેક પ્રકારનો જીવો જીવો શોખ હોય છે. કોઈક ઘણો તેજ ને અક્ષતમંદ હોય છે, તો કોઈ સુસ્ત, જડ જેવો હોય છે. તો આ બધાનું કારણ શું? તમે કહેશો કે ‘ઈશ્વરેચ્છા.’ એ કાર્ય ઈશ્વરનું છે! તો એ કાંઈ ખુલાસો નથી. માત્ર પ્રશ્નનો સીધો જવાબ ન આપી, ઉઠાવવાનુંજ કામ એ તો છે. સંતો-ષકારક જવાબ તો છેજ નહિ. પ્રશ્નનો જવાબ ઉઠાવે તો તો અજ્ઞાનજ કહેવાય. શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે જ્યારે એનો ખુલાસો કરી શકાય, ત્યારેજ ખરી વાત. ઈશ્વરની ઇચ્છા, એમ કહો તો પણ શાસ્ત્રના નિયમને બાધ આવે છે; એટલે કે શૂન્યમાંથી અમુક વસ્તુ ઉદ્ભવે છે એમ અર્થ થાય છે, માટે તે પણ બ્યાજખી નથી. હવે ત્યારે આ મુશ્કેલી દૂર કરવા એમજ કહેવું પડશે કે બીજી દુનિયામાંથી આ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓને મનુષ્ય જન્મતી વખતે સાથે લઈનેજ આવે છે. આ પ્રકારની પ્રકૃતિ કાંઈ શૂન્યમાંથી પેદા થતી નથી; પરંતુ અમુક પદાર્થમાંથીજ આવે છે કે જ્યાં તેમનું અસ્તિત્વ પહેલાં હતુંજ. બીજી રીતે કહીએ તો પૂર્વજન્મની વાસનાઓને આ જન્મમાં લઈનેજ મનુષ્ય જન્મે છે. વેદાન્ત કહે છે કે મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે ત્યારે જે જે વાસનાઓ ને ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થવી બાકી રહી ગઈ હોય છે તે નષ્ટ થતી નથી; પણ બીજા જન્મમાં સાથેજ બન્ય છે. હવે હિન્દુઓનો કર્મના મત બે માન્ય કરીએ તો બધી મુશ્કેલી દૂર થઈ જાય છે; ને જન્મ, મરણ બંધુંજ બરાબર સમજાય છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે અમે તો આ કર્મની માન્યતા માનતા નથી. અમે તો વંશ-પરંપરાથી ઉતરી આવતી ખાસીઅતોનેજ વધારે માનીએ છીએ; પરંતુ વેદાન્ત કહે છે કે, કર્મવાદ વંશપરંપરાની ખાસીઅતોની અવગણના કરતો નથી. એ એનાથી વિરુદ્ધ નથી પણ એ મતનો પોતાનામાં સમાવેશ કરે છે. તે ઉપરાંત મૃત્યુ સમયે વાસનાનો જે લય થતો જણાય છે તે વિષે પણ વધારામાં સંતોષકારક ખુલાસો કરે છે. “વંશપરંપરાની ખાસીઅત” એટલું કહેવાથી આ બધી બાબતોના ખુલાસો થતો નથી; માટે કર્મવાદ, તત્ત્વવેત્તા તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને ખાસ મનન કરવા જેવો છે. કર્મવાદ વંશપરંપરાની ખાસીઅતને કેવા પ્રકારે સમજાવે છે? મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે ત્યારે એના વાસનાઓ બાહ્ય રીતે જોતાં લય થઈ ગએલી જણાય છે; પણ આ વાસનાઓ-માનસિક શક્તિઓ, જેમ દીવો બળી રહેતાં કાર્બન નામનો પદાર્થ ઑક્સીજન નામના વાયુમાં આકર્ષાઈને મળી જાય છે; તેમ બધી એકત્ર સ્થિતિમાં પણ તમે હતા, બીજાં પ્રાણીઓરૂપે પણ તમે હતા તેથીજ તમને તેમાં આનંદ આવે છે. હવે બીજી દલીલોથી આપણે આ બાબત સાબીત કરીશું.

જે દલીલ અહીં આપીશું તે સૉક્રેટીસ, અથવા બરોબર કહીએ તો 'પ્લેટોની દલીલનું' અનુકરણ છે. સ્મૃતિ એટલે શું ? જે વાત હાલ આપણને યાદ આવે છે તે પહેલેથી આપણે જાણતા હોવા જોઈએ. ધારે કે આ ભાષણો સાંભળવા કેટલાક જણ હસ્તેશ સાથે આવે છે. હવે થોડાંક ભાષણોમાં બધા સાથે આવ્યા ને એકાદમાં એકાદ જણ ન આવ્યો તો યાદ કરે છે કે, ફલાણો કેમ નથી આવ્યો ? આ પ્રશ્ન મૂળ સ્મૃતિ હોવાથીજ ઉદ્ભવે છે. બધાને હસ્તેશ સાથે દેખીએ છીએ; બધા એકજ વ્યક્તિ જેવા આપણા મનને થઈ જાય છે ને પછી જ્યારે એમાંથી એકાદ જણ ઓછું હોય તો તરતજ વિચારોની પરંપરાના નિયમ મુજબ રહી ગએલી વ્યક્તિ યાદ આવે છે.

દરેક મનુષ્ય મરણ પામવાનો છે. "જૉન મનુષ્ય છે" એટલું કહેતાંની સાથેજ સમજી જવાય છે કે, "જૉન મરણ પામનાર છે." આમ શાથી યાદ આવે છે ? કેમકે આપણે જાણીએ છીએ કે મનુષ્ય માત્ર મરણ પામનાર છે. દરેક બાળક અથવા સર્વ કોઈ જેમને મગજની શક્તિ છે તે સર્વ એ પ્રમાણે વિચાર કરી શકે છે, તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે પહેલાંનું જ્ઞાન, તે જ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવતો વિષય નીકળે કે તુરત ઉદ્ભવ પામે છે. જ્ઞાન આ પ્રમાણે યાદ આવતું હોવાથી તે જ્ઞાન કોઈ સમયે મેળવેલું તો હોવુંજ જોઈએ, ને આપણને ખાતરી છે કે તે જ્ઞાન આપણે આ જીવનમાં તો મેળવ્યું નથીજ; તો પછી એ જ્ઞાન આપણે ક્યાંથી ? વેદાન્ત કહે છે કે તે પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન છે.

વળી એક બીજો પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે જો આપણેજ આપણા લવિષ્યના કર્તા છીએ, તો કોઈ એવો નથી કે જે ગરીબ માળાપને પેટ જન્મ લેવા ઇચ્છા કરે; તોપછી ગરીબાવસ્થામાં જન્મ કેમ થાય છે ? બધાજ ધનાઢ્યને ઘેર જન્મ લેવા ઇચ્છા કરે છે, છતાં ગરીબને ત્યાં કેમ અવતરે છે ? વેદાન્ત કહે છે કે દરેક વાતને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોવી જોઈએ. સત્ય ચારે તરફથી વિચાર કરીને શોધી કાઢવું જોઈએ, ઉપર ઉપરનું ઉપલક્ષીઆ જ્ઞાન કામનું નથી. દરેક જણ મહાન થવા ઇચ્છે છે, ધનાઢ્ય થવા ઇચ્છે છે એ સત્ય નથી. એક મનુષ્યને પાંચ રૂપીઆ મળે છે તો તેની ઇચ્છા હસ રૂપીઆ મેળવવાની થશે પણ તેના મનમાં કરોડાધિપતિ થવાનું એકદમ કદિ નહિ આવે. એક મનુષ્ય નીચમાં નીચ હોય, તો તેના મનમાં એકદમ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ થઈ જાઉં એમ કદિ નહિ આવે. ખીરખલનો રાજાએ દંડ કર્યો, તે વખતે ઢેસાઓ પાસે તેનો ન્યાય કરાવ્યો તેથી દંડની રકમ જીજ ઠરી. તે પ્રમાણે દરેક જણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણેજ ઇચ્છા કરી શકે છે.

હવે બીજી બાજુથી આ વાત તપાસીએ. લોકો પોતે જે ઇચ્છાઓ કરે છે; તેની ચોગ્યા-ચોગ્યતાનો વિચાર કરતા નથી. સંયોગોને અનુકૂળ ઇચ્છાઓ કરતા નથી, પણ ઇચ્છાઓના ગુલામ થઈને કરે છે. આમ હોવાથી પોતાની ઇચ્છાઓને લીધેજ તેઓ ચિંતા ને દુઃખમાં આવી પડે છે. ધારે કે એક મનુષ્ય પોતાની વિષયેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરવા માગે છે અને તેને જ્ઞાન, ધર્મ, નીતિ વગેરેની કાંઈજ દરકાર નથી. હવે આ મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે (માત્ર એક દાખલા તરીકે આ વાત કરવામાં આવે છે) તો તે કેવા પ્રકારનાં માતાપિતા પસંદ કરશે ? તેની ઇચ્છાઓ એવી છે કે જેથી વિદ્વાન માતાપિતાને પેટે જન્મ ધરવાની તેને જરૂર નથી તેમજ ધનાઢ્ય માળાપની પણ તેને જરૂર નથી. વેદાન્ત કહે છે કે તેની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવાને માટે એ જ્ઞાન કે દુષ્કરનો જન્મ ધારણ કરશે; કારણ કે તેવું શરીર ધારણ કરવાથી તેની વિષયેન્દ્રિયને યથેચ્છ રીતે તે તૃપ્ત કરી શકશે. માટે આ પ્રમાણે પોતાનાજ લવિષ્યને

એ પોતેજ કર્તા છે. પછી તે ગમે તો શ્વાન હો કે ડુક્કર હો, કે ગમે તે હો.

જગતમાં લોકો ઇચ્છા કરતી વખતે એ ઇચ્છાઓનું પરિણામ શું આવશે તે વિષે વિચાર કે દરકાર કરતા નથી, ને અતે જ્યારે પરિણામ આવે છે ત્યારે નશીબને ગાળો દે છે, ગ્રહ-દશાને નિંદે છે, રૂએ છે, કકળે છે, હાથ પછાડે છે અને માથું કુટે છે; માટે ઇચ્છા ભલે કરે પણ કરતી વેળા પરિણામનો ખૂબ વિચાર કરજો. માત્ર મનુષ્ય પોતેજ પોતાનાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાંના એક કવિની વાતનો દાખલો ‘રામ’ આપશે. આ કવિ મુસલમાન હતો. ઘણા સારા, હુશિયાર ને ગમતી સ્વભાવનો હતો. રાજ્યદબારમાં કવિનો પગ હતો ને રાજાની મહેરબાની સારી હતી. એક દિવસ રાજાએ આ કવિને પોતાને અનેક વાતો, કવિતાઓ વગેરેથી ગમત કરવા આખી રાત્રિ પોતાની પાસે રાખ્યો. રાજા વાતોમાં એટલો તો મશગુલ થઈ ગયો હતો કે છેક મોડી રાત્રે સૂવાનું યાદ આવ્યું. રાણીએ મોડી રાત્રે સૂવા આવતાં પૂછ્યું કે, આજ કેમ આટલી બધી વાર જાગરણ કર્યું? રાજાએ ઉત્તરમાં કવિની હકીકત નિવેદન કરી, રાણીને પણ આથી કુતૂહલ થયું ને કવિને પોતાની પાસે બોલાવવા રાજાને વિનંતિ કરી. બીજેજ દિવસે રાણી પાસે કવિને લઈ જવામાં આવ્યો. હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ જુદા ખંડોમાં રહે છે ને પુરુષો જુદા ખંડોમાં રહે છે; ને ખાસ કરીને મુસલમાન સ્ત્રીઓ તો ઝોઝલ પડદામાંજ રહે છે. તેઓ મ્હોં ઉપર ભુરખા નાખે છે ને પોતાના ઘણી સિવાય બીજા કોઈને મુખ દેખાડતી નથી. હવે આ કવિએ જનાનખાનામાં આવીને પોતાની વાર્તાઓ ને કવિતાઓનો સ્વાદ રાણીને ચખાડ્યો. રાણી આ સમયે ઝોઝલ પડદામાંજ બેઠેલી હતી. કવિ જો કે બધું દેખી શકતો હતો, છતાં તેણે જણાવ્યું કે મને આંખોનું દરદ છે, હું તો અંધ છું. કવિની દુષ્ટ ઇચ્છા જનાનખાનામાં રહીને રાણીનું સૌંદર્ય જોવાની હતી, તેથી આ પ્રમાણે બહાનું કાઢ્યું. આ ઉપરથી તેને ત્યાં રહેવા દેવામાં આવ્યો. સ્ત્રીઓ તેને અંધ જાણીને પોતાની વાતોચીતો, હરવું ફરવું સંકોચ વિના કરતી હતી; પરંતુ સત્ય કદિ છુપું રહેતું નથી.

“કચરી દળી પાતાળે ફેંકો, તોપણ સત્ય તરંતુ પેખો;

અનાદનનત એ એકજ સાચું, બીજું સઘળું માનો કાચું.”

સત્ય કદિ છુપું રહેતું નથી. એક દિવસ તે બહાર આવે છેજ. તેજ પ્રમાણે એક દિવસે આ કહેવાતા અંધ કવિએ એક દાસીને કાંઈ ચીજ લાવવાને કહ્યું. હવે હિંદુસ્તાનમાં ધનાઢ્ય ને ઉમરાવ લોકો તેનેજ કહેવામાં આવે છે કે જેઓ પોતાને હાથે કાંઈ પણ કામ ન કરતા હોય. ગાડીમાં બેસવું હોય, કપડાં પહેરવાં હોય વગેરે કાંઈ પણ જુજ કામ કરવું હોય તો તે બીજાની મદદ લઈને કરે તેજ ધનાઢ્ય કહેવાય છે; આ પ્રમાણે પરતંત્રતા એ માનની ને ધનાઢ્યપણાની નિશાની ગણાતી થઈ છે; ને કોઈની મદદ પોતાના કામમાં ન લેવી તેને પરતંત્રતા ને હલકું ગણવામાં આવે છે. આ કવિને રાજાના મહેલમાં આમ સુખ ને પદ્વી મળ્યાં એટલે તે પણ પોતાને હાથે કામ કરી લેવાનું હલકું ગણવા લાગ્યો; તેથી તેને એક ખુરશી બેસવાને જોઈતી હતી તેને માટે તેણે દાસીને હુકમ કર્યો. દાસીએ ઉદ્ધતાપથી જવાબ આપ્યો કે; “હું તો ઘણા કામમાં છું, મને વખત નથી.” એ દાસીના ગયા પછી બીજી દાસી આવી, તેને બોલાવી ખુરશી લાવવા કહ્યું. તે દાસીએ કહ્યું કે અહીં ખુરશી છેજ નહિ. એટલે પેલા ઢોંગી અંધ કવિએ પાણીનું વાસણ લાવવા કહ્યું તો દાસીએ કહ્યું કે; “પાણીનું

વાસણુ પણ આ ખંડમાં છે નહિ, બીજેથી લાવી આપું છું.” અંધ કવિ બોલ્યો:—“અરે એ રહ્યું પેહું! જોતી નથી? બા અટ લાવ.” આ પ્રમાણે વાસણુ લેવાની ઇત્તેબરીમાં ધીરજ રહી નહિ, ને એનું પોગળ જણાઈ આવ્યું. આ પ્રમાણે સત્ય હરમેશાં અસત્યવાદીઓની મશ્કરી કરે છે. પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે જે આપણે છુપાવવા જઈએ તેજ આપોઆપ બહાર નીકળી આવે છે. દાસી આ વાત જાણતાંજ રાણી પાસે દોડી ગઈ ને સઘળી હકીકત નિવેદન કરી. કવિની વૃત્તિ દુષ્ટ જણાઈ ને આ ઢોંગીને મેહેલમાંથી તેમજ નોકરીમાંથી રાજીએ દૂર કર્યો. કાઠી મૂક્યા પછી માત્ર ત્રીજેજ દિવસે આ કવિ ખરેખરે અંધ બન્યો. આનું કારણ શું? કર્મવાદ કહે છે કે એ પોતે સ્વેચ્છાથીજ અંધ બન્યો હતો. એની પોતાની ઇચ્છાએજ એને અંધ બનાવ્યો હતો. આમ છતાં પણ અંધાપો આવે છે ત્યારે મનુષ્યો કલ્પાન્ત કરે છે.

એક મનુષ્ય ભારે ભાર ઉંચકીને ચાલ્યો જતો હતો તે ઘરડો ને દુર્બળ હતો, ને તાવથી પીડાતો હતો. માથેથી ભાર ઉતારી એક વૃક્ષ તળે આસાએશ લેવા તે બેઠો ને પછી મોટેથી બોલ્યો:—“અરે એ મૃત્યુ! તું આવ ને મને લઈ બા.” વાતમાં કહ્યું છે કે મૃત્યુ આ સાંભળી હાજર થયું. મૃત્યુને જોતાંજ પેલો ભયભીત અને ચકિત થયો, ને ધ્રુજવા લાગ્યો, ને પછી પૂછ્યું કે:—“ભાઈ! તું કોણ છું?”

મૃત્યુ:—જેને ત્હોં સંભાર્યો ને બોલાવ્યો તેજ હું છું.

ઘરડો પુરુષ:—અરે ભાઈ! મને લઈ જવા મહેં તને નથી બોલાવ્યો, પણ માત્ર આ રહારે ભાર માથે ચડાવવા બોલાવ્યો છે.

લોકો આ પ્રમાણેજ કરે છે. મનુષ્ય પોતાના દુઃખો, મુશીબતો વગેરેને પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન કરે છે, ને જ્યારે મુશીબતો ને દુઃખ આવી પડે છે, ત્યારે આક્રંદ કરે છે. ગાડીને બેડેલો થોડો ચાલવા માંડે કે તરત ગાડી પાછળ પાછળ ચાલેજ છે, તેમ એક વખતે ઇચ્છા કરી કે પરિણામ માટે તૈયાર થવુંજ જોઈએ. યુવાન અવસ્થામાં ઘણા મૃત્યુ પામે છે, તેનું કારણ શું? ‘રામે’ આ બાબત તપાસ કરી છે ને જણાવ્યું છે કે ઘણાખરા પોતાના હૃદયમાં, એમજ ઇચ્છતા હતા કે, વહેલા ઉપડી જઈએ તો સાફ.

એક અક્ષલમંદ હુશિયાર વિદ્વાન હિંદુસ્તાનમાં પાઠશાળામાં નોકરી કરતો હતો. તે અમુક પંથને માટેજ કામ કરે છે, એમ લાપણામાં કહેતો ને પોતાનું જીવન તે માટેજ અર્પણ કર્યું છે એમ પણ કહેતો. થોડા સમય પછી પોતાનો મત એને ફેરવવો પડ્યો. એના વિચારો આગળ વધવા માંડ્યા અને મન વિસ્તૃત થયું; તેથી આ પંથમાં રહી કામ ખરેખર કરી શકવા ન લાગ્યો ને તે પંથના લોકો પણ તેની સાથે સહાનુભૂતિ રાખવા ન લાગ્યા; પરંતુ જેમ તેમ એને નભાવવું પડ્યું. હૃદય એક કામ કરતું, ને શરીર બીજું કામ કરતું. આ પ્રમાણે લાંબો વખત ચાલે તેમ નહોતું, જેથી આ વિદ્વાન મૃત્યુ પામ્યો; કારણ કે સંયોગો કોઈ બીજા સાધનથી ફેરવાય તેમ નહોતું, માત્ર મરણજ એનો ઉપાય હતો. માટે મૃત્યુ એ કોઈ ભય નથી. મૃત્યુમાં પણ સુખ રહેલું છે.

મનુષ્ય પોતાની સ્થિતિનો—પોતાના ભવિષ્યનો માલીક છે. આમ છે; તો પછી મનુષ્ય દરિદ્ર ને દુઃખી કેમ થાય છે? માત્ર ઇચ્છાઓના વિરૂદ્ધપણાથીજ. એક ઇચ્છા અમુક કાર્ય કરવા તરફ હોય છે ને બીજી ઇચ્છા બીજુંજ કાર્ય કરવા પ્રેરે છે. એકથી અમુક ઉત્તતિક્રમે ચઢવા મન થાય છે, જેમ કે ભાષણકર્તા તરીકે, ગ્રંથકાર તરીકે, ત્યારે બીજી ઇચ્છા ઇન્દ્રિયોના શુભામ થવા પ્રેરે છે. આ પ્રમાણે વિરૂદ્ધ ઇચ્છાઓ જુદો જુદો માર્ગ પકડાવે છે.

તેથી થાય છે શું? બન્ને તૃપ્ત તો થવીજ નેહ્યો. એક ઇચ્છા તૃપ્ત થતાં બીજી અતૃપ્ત રહે છે, ને તેથી કરીને દુઃખ અનુભવાય છે. આ પ્રમાણે લોકો દુઃખ બહારી લે છે. દુઃખ પણ એજ જણાવે છે કે તમે તમારા લવિષ્યના માલીક છો. આ વિષેનો એક દાખલો આપીશું.

હિંદુસ્તાનમાં એક જણને બે સ્ત્રીઓ હતી. એક સ્ત્રી માળ ઉપર રહેતી હતી ને બીજી નીચેના ખંડમાં રહેતી હતી. એક રાત્રે ઘરમાં ચોર આવ્યો. ચોરની દાનત બધી માલમત્તા લઈ જવાની હતી પણ ઘરમાં તો બધાં જાગતાં હતાં, તેથી ચોરની ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઈ. સવાર પડતાં ઘરનાં માણસોએ ચોરને જોયો ને તેને પકડીને ન્યાયની અદાલતમાં લઈ ગયા. કાંઈ ચોરી થઈ નહોતી પણ ઘર પ્રવેશ કર્યો માટે ગુન્હો તો થયોજ હતો. માલુસ્ટ્રેટ આ ચોરને પ્રશ્ન પૂછ્યા કે તરતજ તેણે ગુન્હો કબૂલ કર્યો. માલુસ્ટ્રેટ ચુકાદો આપવા તૈયારી કરતો હતો તેટલામાં ચોરે કહ્યું:—“મહેરબાન સાહેબ! તમારી મરજીમાં આવે તે શિક્ષા કરજો. અંધારી કોટડીમાં પૂરજો, જાનવરો પાસે ફાડી નંખાવજો, પણ માત્ર એક સજા ન કરશો.”

માલુસ્ટ્રેટ અચંપો પામી પૂછ્યું:—“કઈ સજા ન કરશો એમ તું કહે છે?”

ચોર:—“બે સ્ત્રીનો ધણી મને ન કરશો, મને બે સ્ત્રી ન પરણાવશો.”

કારણ પૂછતાં તેણે પોતે કેમ પકડાયો હતો તે કહ્યું. તે બોલ્યો કે:—“આખી રાત્રિ આ ઘરના ધણીને દાદર ઉપર ઉભા રહેવું પડ્યું હતું; કારણ કે એક સ્ત્રી તેને પગ પકડી નીચે ખેંચતી હતી ને બીજી તેના બાળ પકડી ઉપર ખેંચતી હતી. આખી રાત્રિ આમ ધમાચકડીમાં એ કોઈ ઉંઘ્યાં નહિ, તેથી હું પકડાઈ ગયો ને ચોરવાનો લાગ ન મળ્યો.”

આ મુજબ સર્વ દુઃખ વિરૂદ્ધ જાતની ઇચ્છાઓને લીધેજ થાય છે. કાર્ય કરવાની દૃઢ ઇચ્છા, અને અમુક લક્ષ બિન્દુએ પહોંચવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા, એટલાં વાનાં હોય તો દુઃખ આવી પડતું નથી; પરંતુ જો ઇચ્છાઓમાં વિરૂદ્ધતા આવી તો શાંતિ તૂટે છે ને દુઃખ ખમવું પડે છે. આ પ્રમાણે આપણા દુઃખના કર્તા આપણે પોતેજ છીએ. મનુષ્ય માત્રને ઉચ્ચ તેમજ નીચ ઇચ્છાઓ થાય છે, બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે; પરંતુ ઉત્તતિકમના નિયમ મુજબ જે બળવત્તર હોય છે તેજ જીતે છે. પરંતુ આ બળ આવે છે ક્યાંથી? માત્ર સત્યને લીધેજ આ બળ આવે છે. જે ઇચ્છાઓમાં વધારે ચોચ્યતા, સત્યતા, પવિત્રતા હોય છે તેજ અંતે વિજયી નીવડે છે. તરવારની ધાર ઉપર રહીને મનુષ્યને આગળ વધવાનું છે. લોભ, મોહ અને નીચ-અધમ ઇચ્છાઓમાં સડવાનું નથી. ઉત્તતિકમનાં પગથીઆં ધીમે ધીમે પરંતુ અવશ્ય ચડવાંજ પડશે. અહીંજ સુખ રહેલું છે, કર્મવાદમાં આ પ્રમાણે ફરકને સુખનું સાધન રહેલું છે.

ઇચ્છાઓ તૃપ્ત શા માટે કરવી? વેદાન્ત કહે છે કે મનુષ્યની ખરી પ્રકૃતિ, મનુષ્યનો આત્મા અમર છે, ને ઇચ્છાઓ વગેરે માત્ર સત્યના-અમાપ સાગરમાંનાં મોઝાં છે, તેથી કરીને જેમાંથી તે ઉદ્ભવે છે તેનો ગુણ તે ગ્રહે છે. જગત એ આત્માનો, ઇશ્વરનો શ્વાસ છે. આ ઇચ્છાઓમાં અહંભાવનો ગુણ રહેલો છે. જે ઇચ્છાઓ માયાએ કરીને ઉદ્ભવે છે, તે પૂર્ણ થતાં ઢીલ થાય છે; ને ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થવાની જે આશા રહે છે; તે આત્માની અમરતાને લીધે રહે છે. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે ઇચ્છાઓમાં દિવ્યતા કેવી? ઇચ્છાનો અર્થ બીજો કાંઈજ નહિ પણ ‘પ્રેમ’ એવોજ થાય છે; ને પ્રેમ તે દિવ્યજ છે, ઇશ્વરનો એમાં અંશ છે. વળી ઇચ્છાઓ ગુરૂત્વાકર્ષણ જેવી છે. ગુરૂત્વાકર્ષણ એ શું છે? પૃથ્વી ચંદ્રને આકર્ષે છે. સૂર્ય પૃથ્વીને આકર્ષે છે. ગ્રહો એક બીજાને આકર્ષે છે. એક અણુ બીજા અણુને

આકર્ષે છે. કયા બળને લઈને આમ થાય છે ? આકર્ષણ કરવું ને ઇચ્છા કરવી એ બેમાં તફાવત બીલકુલ નથી. આમ છે તેથી ઇચ્છાઓમાં જે દિવ્યતા રહી છે તે માટે તે પૂણું થવા પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ જે સ્વાર્થી ઇચ્છાઓ કરે તો તે માયાથી વીંટાઈ બંધ છે, ને તેથી કરીને તે તૃપ્ત થતાં વાર લાગે છે. ઇચ્છાઓ ત્વરાથી ને બીનમુસ્કેલીએ ફળીભૂત થવા સાફ તેમાંથી માયા ઓછી કરવાની જરૂર છે; અને તેમ કરીને ઇચ્છાઓને દિવ્ય બનાવવી જોઈએ.

પ્રાર્થનામાં શું તત્ત્વ રહેલું છે ? પ્રાર્થના ઇશ્વર કેમ સાંભળે છે ? આ પ્રશ્ન કોઈ બીજે સમયે વિચારીશું.

એક વખત તમે પણ દૃઢપણે માનો કે તમેજ તમારા ભવિષ્યના કર્તા છો; આથી તમને પોતાને સુખ ઉત્પન્ન થશે. પ્રભુવમંત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં દૃઢતાથી માનો કે તમે પોતેજ તમારા ભવિષ્યના કર્તા છો; તો પછી દુઃખ, રડવું, કંકળવું વગેરે દૂર થશે. આસપાસની સ્થિતિના ગુલામ ન બનો. ગમે તે સ્થિતિમાં હો, શરીર અનેક દુઃખ ભોગવતું હોય તો પણ એમજ ધારે કે હું પોતેજ કર્તા છું, પ્રભુ છું, ઇશ્વર છું, હું શરીર નથી, હુંજ મહારા ભવિષ્યનો કર્તા છું. જે સ્થિતિ આસપાસ જુઓ છો, તેમાં તમે તમારી સ્વેચ્છાથીજ આવેલા છો. મિત્ર પણ તમે કર્યા છો ને દુશ્મન પણ તમેજ કર્યા છો. આ વાતની ખાત્રી થયે તમને પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થશે.

૩૭-સર્વ ધર્મનું સમાધાન.*

આ હાલમાં આજ સુધી આપેલાં ભાષણો કઠિન જણાયાં હશે, વિષયો શુષ્ક લાગ્યા હશે પણ આજનો વિષય સહેલો છે.

“રામ” જ્યારે થોડા વર્ષપર પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં હતો, ત્યારે ‘રામ’ની પાસે એક અમેરિકન પાદરી જે કોઈક પાઠશાળામાં પ્રાફેસર હતો તેની બનાવેલી એક ચોપડી આવી. આ પુસ્તકનું નામ “મૃત્યુ પછી” એવું હતું. આ પુસ્તકમાં એક સુંદર રૂપક આપી એણે જણાવ્યું છે કે આ જગત એક સ્ટેશન જેવું છે ને બીજી દુનિયા બીજા સ્ટેશન જેવી છે. જે લોકોને પેલી દુનિયામાં, સમુદ્રની પશ્ચિમ પાસે જવું હોય તેમણે ટીકીટ ખરીદવી પડે છે. જેમની પાસે ખરી ટીકીટ ન હોય તેમને ભર દરિયામાં અંપલાવી દેવામાં આવે છે, ને જેમની પાસે ટીકીટ હોય છે તેમને તેમના લક્ષ્ય સ્થળે જવા દેવામાં આવે છે. આ ટીકીટો પહેલાં વર્ગ, બીજા વર્ગ, ત્રીજા વર્ગ વગેરેની હોય છે. આ ટીકીટોમાં કેટલીક બનાવટી ટીકીટો પણ હોય છે; ને તેનો રંગ ધોળો, કાળો, પીળો કે લીલો હોય છે; પણ જે ખરી ટીકીટો હોય છે અને જેથી કરીને લક્ષ્ય સ્થળે જવામાં વાંધો આવતો નથી તેનો રંગ લાલ છે. કારણ કે તે જસકાઈસ્ટના રક્તથી રંગાયેલી હોય છે. જેમની પાસે આ રંગની ટીકીટો હોય છે તેજ માત્ર ક્તોહ પામે છે ને બીજાને તેવો જય કદિ મળતો નથી. ધોળા ને બીજા રંગની ટીકીટો બીજા ધર્મના અનુયાયીઓ પાસે હોય છે, ને લાલ ટીકીટો માત્ર ખ્રિસ્તીઓ પાસેજ રહે છે. પુસ્તકનો વિષય આવો હતો ને ઘણી સારી રીતે તે વર્ણવ્યો હતો. તે પાદરીએ પોતાની બધી વિદ્વતા આ પુસ્તકમાં દેખાડેલી છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એકલામાંજ નહિ, પણ બધાજ ધર્મોમાં આવી માન્યતા રહેલી છે. મુસલમાનો કહે છે કે મૃત્યુ પછી મહમ્મદ બધાનો હિસાબ ચૂકવે છે, અથવા તો ટીકીટો બુઝે છે, અથવા કહો કે મોટો સ્ટેશન માસ્તર એ છે; અને જેમની પાસે મહમ્મદના નિશાનવાળી ટીકીટો નહિ હોય તે નરકમાં જશે. બીજા ધર્મો પણ આવા પ્રકારની વાતો કરે છે, ને જેટલા મૃત્યુ પામે છે-પછી તે અમેરિકામાં મરી જાય, યુરોપમાં મરી જાય, આફ્રિકામાં, ઑસ્ટ્રેલીઆ કે એશીઆમાં મરી જાય, પણ તેમનો ન્યાય એકજ વ્યક્તિ કરશે; ને તે વ્યક્તિ કાઈસ્ટ, મહમ્મદ, બુદ્ધ, ઝોરોસ્ટર, કૃષ્ણ કે એવો જે કોઈ એકજ માનેલો હોય તેજ કરે છે. બધા ધર્મો વચ્ચે આજ એક મોટા કલેશનું કારણ છે. બધાં તોફાન ને વાદવિવાદ તથા લડાઈઓનું કારણ આજ છે.

આજે વેદાન્તનું શું ધારવું છે તે કહેવામાં આવશે. વેદાન્ત આ બધા ધર્મોનો તોડ આણે છે; ને કહે છે કે બીજા ધર્મની અસત્યતા સાબિત કર્યા વિના દરેક ધર્મની માન્યતા

* સને ૧૯૦૩ ના જાન્યુઆરી માસની ૫મી તારીખે ગોલ્ડન ગેબ્ટ હાલમાં આપલું બાપયુ.

સત્ય હોઈ શકે. તમે સાચા છો એમ જણાવવાને બીજા સાચા નથી એમ કહેવાની જરૂર નથી. વિષય ઘણો મોટો છે ને થોડા સમયમાં ઉકેલવાનો છે તેથી માત્ર મુદ્દાની બાતોજ કરીશું.

હર હરમ્બેશ સુંદરતા તરફ જગત આગળ વધતું બન્યું છે, ઉત્તતિક્રમ અમુક સીધી લીટી-માંજ ચાલ્યો બન્યો છે, વિશ્વમાં સર્વ લહરીઓ એકતાર થઈને રહેલી છે. અમુક નિયમિત ક્રમ પ્રમાણેજ તે ચાલી બન્યો છે. દરેકને માટે ચડતી ને પડતી અમુક નિયમથી થયાજ કરે છે, દિવસ ને રાત્રિ એકજ નિયમ મુજબ થયા બન્યો છે. ચાલીએ છીએ ત્યારે પહેલો એક પગ ઉપાડીએ છીએ ને પછી બીજો. ઋતુઓ પણ અનુક્રમે એક પછી એક ચાલી આવે છે, ને તેની તેજ પાછી અમુક વખત ગયા પછી સમયસર આવીને ઉભી રહે છે. હર હરમ્બેશ પ્રભાતમાં જાગીએ છીએ ને પાછા રાત્રિએ નિદ્રાવશ થઈએ છીએ. આ પ્રમાણે વેદાન્ત કહે છે કે જન્મ ને મરણ, મરણ ને જન્મ અમુક નિયમ પ્રમાણે એક પછી એક આવ્યાજ કરે છે. અખિલ વિશ્વમાં અમુક જગ્યાએથી કે અમુક સ્થિતિમાંથી આગળ વધવાનું એકદમ બંધ થતું નથી. કાળ કદિ બંધ પડે છે? કદિ નહિ. તે ક્યારે શરૂ થયો તે કોઈ જાણે છે? આકાશ ક્યાં વિરમે છે એ કોઈ જાણે છે? કદિજ નહિ. તેનો અન્તજ નથી. નદી કદિ બહેતી બંધ થાય છે? તમે કહેશો કે ના કદિ નહિ, નદી કદિ બંધ પડતી નથી. જો નદીઓ દરિયામાં જઈને મળે છે તે પાછી વરાળરૂપે ઉંચે ચડી પર્વતો ઉપર વરસાદરૂપે પડે છે, ને પાછી બહેવા માંડી સમુદ્રને મળે છે. તેજ પ્રમાણે એક મીણખત્તી લ્યો; તે બળી બન્યો છે તેથી તેનો આપણે નાશ થયો કહીએ છીએ, પણ તે ખોટું છે. એ માત્ર રૂપાન્તરજ પામે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ વનસ્પતિરૂપે પાછો ઉત્પન્ન થાય છે. કાંઈજ નાશ પામતું નથી. હરહમ પ્રગતિ એક ચક્રમાં થયા કરે છે. મનુષ્ય જન્મે છે તે મૃત્યુ તો પામે છેજ પણ આ મૃત્યુની સ્થિતિ સદાકાળજ રહેવાની છે, એમ કહેવાનો કોઈને હક્ક નથી. તે પ્રકૃતિના નિયમોથી વિરુદ્ધ છે. 'મૃત્યુ પછી ફરી જન્મ નથી એ કહેવું તદ્દન ખોટું' છે. મૃત્યુ પછી મનુષ્યનો સદાને માટે બહિષ્કાર કરવામાં આવે તો તે ઈશ્વર ઘણો ઘાતકી કહેવાય, વેર લેનારો કહેવાય. એક મનુષ્ય સીત્તેર વર્ષ જીવન ગાળીને ગુજરી બન્યો છે. બિચારને કોઈ તેવા સંયોગો નથી મળી આવ્યા કે જેથી કરીને તે કેળવણી મેળવી શકે. તેણે ગરીબાવસ્થા ગાળી હતી અને ઉત્તતિક્રમનાં પગથીઆં ચડવાનું કાંઈ સાધન નહોતું. જીસસક્રીસ્ટના રક્તથી રંગાએલી લાલ રંગની ટીકીટ તેની પાસે નહોતી. ત્યારે હવે તેને નરકમાંજ હરમ્બેશ પડી રહેવાનું આવ્યું ને? અરેરે! જો ઈશ્વરનો ન્યાય આવોજ હોય તો તો તે ઘણો ફૂર કહેવાય. આમ કહેવાનો હક્ક કોઈને પણ નથી. વેદાન્ત પ્રમાણે તો મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે; તે પછી તેને તે સ્થિતિમાં તે હરમ્બેશ રહેતો નથી. દરેક મરણ પછી પાછું જીવન છે, અને દરેક જીવન પછી મૃત્યુ છે. ખરી રીતે તો મૃત્યુ એ માત્ર એક નામજ છે. મૃત્યુ એટલે રૂપાન્તર, સ્થિતિમાં ફેરફાર. મૃત્યુ ધિક્કારવા જેવું કે ભયંકર નથી. જગતમાં મૃત્યુ માટે આટલો બધો ભય ને બિલ્કલતા દેખાડાય છે તે મોટી ભૂલ છે.

ન્યાં સુધી જીવીએ છીએ, ધારો કે સીત્તેર કે એસી વર્ષ સુધી જીવીએ છીએ, ત્યાં સુધી જાગૃતાવસ્થા ભોગવીએ છીએ; ને મૃત્યુ પછી વેદાન્ત પ્રમાણે ગાઢ નિદ્રામાં પડીએ છીએ. જેમ જીવનમાં ૨૪ કલાકમાં ત્રણ કે ચાર કલાક નિદ્રા લઈને પાછા જાગીએ છીએ; તેજ પ્રમાણે મૃત્યુરૂપી વિશ્રામ લઈ, જગતમાં પાછા જન્મ લઈએ છીએ. પુનર્જન્મ એટલે ફરીથી જાગૃત થવું. વેદાન્ત પ્રમાણે મૃત્યુ પછી મનુષ્ય તરતજ જન્મ નથી લેતો. વૃક્ષ ઉપરથી બી

પડે છે કે તરતજ ફણગો કુટી બહાર ઉગી નથી નીકળતો. કાંઈક વખત લે છે. તેજ પ્રમાણે એક ઘર છોડી મનુષ્ય બીજા ઘરમાં જવાને પણ સમય લે છે. માટે મૃત્યુ પછી તરતજ મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરતો નથી. મૃત્યુ પછી ગાઢ નિદ્રા જેવી એક વચલી સ્થિતિમાં મનુષ્ય રહે છે. આ તે શું ? મૃત્યુ અને પુનર્જન્મ વચ્ચેની સ્થિતિ કેવી હશે ? આ સ્થિતિ બધી રીતે નિદ્રાને મળતી આવે છે. જગૃતાવસ્થામાં જે જે કામો ને વિચારો આપણે ચિત્ત દબને કરીએ છીએ તેજ વિચારો ને કામોનું સ્વપ્ન આપણને નિદ્રામાં આવે છે. આ એક નિયમજ છે. અપવાદ કેટલાક હોય છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે નિદ્રામાં જગૃતાવસ્થામાં જે જોઈએ છીએ તેજ જોવામાં આવે છે. જેઓ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરે છે તેઓ ‘રામ’નું આ કહેલું તરત માન્ય કરશે, કારણ કે પરીક્ષા જ્યારે પાસે આવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ મહેનત કરે છે; ને પછી નિદ્રામાં પરીક્ષાનાજ વિચારો આવે છે. પરીક્ષા થઈ રહ્યા પછી પરિણામની આતુરતાથી તેઓ રાહ જોતા હોય છે, ત્યારે સ્વપ્નમાં પણ પરિણામજ આવે છે. અમુક વસ્તુ કે અમુક વિષય જેને ઘણાજ પસંદ હોય છે તેને નિદ્રામાં પણ તે વિષેજ સ્વપ્નમાં આવે છે.

‘રામ’ જ્યારે પાઠશાળામાં ભણતો હતો ત્યારે તેની જોડે એક બીજો વિદ્યાર્થી રહેતો હતો. આ સોબતી બહુજ રમતીઆળ હતો. પોતાનો બધો વખત ગાનતાનમાં, નાચવા કદ-વામાં ને આમતેમ હરવા ફરવામાં તે ગાળતો હતો. એક વખત એક ગૃહસ્થે તેને પૂછ્યું કે:— “તું કેટલો વખત અભ્યાસમાં ગાળે છે ?” હસ્તે હસતે પેલાએ કહ્યું કે:—“૧૮ કલાક.” ગૃહસ્થે કહ્યું કે:—“શું બકે છે ? મહારા દેખતાં હું તને પાંચ કલાક તો રમતાં જોઉં છું ને તું આઠ નવ કલાક તો ઉઘમાં કહાડે છે, ત્યારે માત્ર દશ કે બાર કલાક બાકી રહ્યા; છતાં તું કહે છે કે હું ૧૮ કલાક વાંચું છું.”

વિદ્યાર્થી:—આપે ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ નથી કર્યો. હું સાબીત કરી આપું કે હું ૧૮ કલાક વાંચું છું.”

ગૃહસ્થ:—ઠીક કહે, કેવી રીતે ?

વિદ્યાર્થી:—હું ને ‘રામ’ એકજ કોટડીમાં રહીએ છીએ. ખરી રીતે તો હું ૧૨ કલાક વાંચું છું ને ‘રામ’ ૨૪ કલાક વાંચે છે; એટલે ૧૨+૨૪=૩૬ કલાક થયા. બન્ને એકજ કોટડીમાં રહીએ છીએ માટે સરાસરી કાઠીએ તો ૧૮ કલાક મહારે ભાગે આવે.

ગૃહસ્થ:—ધારો કે તું બાર કલાક વાંચે છે, પણ ‘રામ’ ચોવીસ કલાક વાંચે છે તે હું ખાની શકતો નથી. એ બનેજ કેમ ? હું જાણું છું કે ‘રામ’ ઘણા વિષયો માટે તૈયાર થાય છે, ઘણું સમ્મ કામ કરે છે ને બીજું અલક્ષી પણ ચારગણું કામ કરે છે, છતાં પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ ૨૪ કલાક તો તે કરીજ ન શકે.

વિદ્યાર્થી:—જ્યારે ‘રામ’ જમવા બેસે છે ત્યારે તે વખત નકામો નથી ગાળતો. કાંઈનું કાંઈ એની પાસે હોય છેજ. કાંઈક વાંચવાનું ચાતો કોઈ દાખલો કે એવું કાંઈ તે કરતોજ હોય છે. ઉઘે છે ત્યારે પણ કોઈ દાખલાનો વિચાર કરતો સૂવે છે, ને હમ્મેશાં મન ઉપર લીધેલા વિષયનાં સ્વપ્નમાં જૂએ છે. આમ ૨૪ કલાક તે અભ્યાસમાંજ રહે છે.

આ સોબતીના કહેવામાં કાંઈક સત્ય રહેલું હતું. જે માણસ પૂરા અઢાર કલાક અભ્યાસ કરે છે, તે નિદ્રામાં પણ જે જગૃતાવસ્થામાં કરતો હોય છે તેજ કરે છે. મનુષ્ય કેટલીક વખત જગૃતાવસ્થામાં ન જોયું હોય તેવું સ્વપ્નમાં જુએ છે. વેદાન્ત કહે છે કે એમ બનેજ નહિ.

એક જણ કહે છે કે મહેં સ્વપ્નમાં સિંહનું માથું, ઊંટની પીઠ, સર્પની પૂંછડી ને દેડકાના પગ, એવો એક રાક્ષસ જોયો. આનું પ્રાણી જગતમાં તો છે નહિ. વેદાન્ત કહે છે કે ભાઈ! તમે મનુષ્ય જોયો છે, સર્પ જોયો છે, ઊંટ જોયું છે, સિંહ જોયો છે ને દેડકું પણ જોયું છે; જેથી આ બધાને તમારા સ્વપ્નમાં એકઠા આણીને એક નવી આકૃતિ તમેજ પેદા કરી છે. માટે નિદ્રામાં-સ્વપ્નમાં જે જુઓ છો તે તમે ખાસ કરીને જગૃતાવસ્થામાં જોએલુંજ છે. જે માણસ રશિયામાં કદિ ગયો નથી ને રશિયા વિષે કદિ સાંભળ્યું પણ નથી તે કાદ સ્વપ્નમાં પોતાને સેન્ટપીટર્સબર્ગમાં ગએલો જોતો નથી.

આમ છે તેથી કરીને મૃત્યુરૂપી નિદ્રામાં શું થવું સંભવે છે ?

વેદાન્ત કહે છે કે તે સમય માની લીધેલા સ્વર્ગ કે નરકમાં વ્યતીત થશે. હવે આ સ્વર્ગ-વૈકુંઠ અને નરક વગેરે શું છે ? મૃત્યુ ને પુનર્જન્મ વચ્ચેની આ સ્વપ્નભૂમિ છે. એક ખ્રિસ્તી છે ને તે ઘણીજ પવિત્ર-ધાર્મિક જીવંતી ગાળે છે; દર રવિવારે (ચર્ચ) દેવળમાં જાય છે, સવાર ને સાંજ પ્રાર્થના કરે છે, જમતી વેળા પ્રભુની કૃપા માગે છે, હરદમ કાંઈરતનો કાંસ પોતાની છાતી ઉપરજ રાખે છે, અને હાલતાં ચાલતાં પણ કાંઈસ્ટનુંજ સ્મરણ કર્યાં કરે છે. હવે આ માણસે પોતાનાં ૭૦ કે ૮૦ વર્ષ સુધી પોતાનાં સર્વ કૃત્યો ને વિચારો કાંઈસ્ટ સંબંધીજ કર્યાં છે, ને મૃત્યુ પછી પોતે જીસસ કાંઈસ્ટની પાસે ને દેવોના સહવાસમાં રહેશે એમ ઇચ્છ્યું છે; તો વેદાન્ત પ્રમાણે આ પ્રકારનો પવિત્ર ને ધાર્મિક ખ્રિસ્તી મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ પહેલાંની સ્વપ્ન ભૂમિમાં પોતાને જરૂર કાંઈસ્ટની પાસેજ સર્વ દેવોથી વીંટળાઈને ખેઠેલો દેખાશે. આમ ન થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. વેદાન્ત કહે છે કે, હે ખ્રિસ્તીઓ ! જે તમે પવિત્ર હશે, તમે ખરેખરા ધાર્મિક હશે તો બાઈબલમાં જે લખ્યું છે તે પ્રમાણે તમે અનુભવશો; પરંતુ આ ઉપરથી મુસલમાન કે હિંદુ ભાઈઓના ધર્મને ખોટો ન કહેશો. જે એક મુસલમાન પોતે ખરો ધાર્મિક હશે, પોતાનું આખું જીવન તેણે મહમ્મદની શિક્ષા પ્રમાણે ગાળ્યું હશે, મહમ્મદનાજ વિચાર કર્યા હશે, પાંચ કે છ વખત નિમાજ પઢતો હશે (કારણ મુસલમાનો દિવસમાં પાંચ કે છ વખત પ્રાર્થના કરે છે), મહમ્મદમાંજ રમણ કર્યા કરતો હશે, તો તે મૃત્યુ પછી પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે-આખા જીવનમાં આતુરતાથી ઇચ્છતો હતો તેવુંજ-સ્વર્ગ પામશે. વેદાન્ત કહે છે કે પ્રકૃતિમાં એવો કોઈ બીજો નિયમ નથી કે જે આમ થતું અટકાવી શકે. પોતે જેવું ધારતો હતો તેવુંજ સ્વર્ગ તેને મળશે.

માટે વેદાન્ત કહે છે કે હે મુસલમાન ભાઈઓ ! મૃત્યુ પછી આખી દુનિયાના લોકોની સ્થિતિ મહમ્મદના કહેવા પ્રમાણેજ થશે એમ કહેવાનો તમને કાંઈ પણ હક્ક નથી. ખ્રિસ્તીઓને તેમના વિચાર પ્રમાણે ચાલવા દો. તેમને બિચારને ગમે તો તે યૂરોપ, અમેરિકા, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા, જાપાન કે ચીનમાં ગુજરી જાય તોપણ મહમ્મદની દયા ઉપર નાખી ન દેશો. જે તેઓ મહમ્મદમાં શ્રદ્ધા રાખતા હોય તો તો ભલે ! પણ જે જીસસ કાંઈસ્ટનેજ માનતા હોય તો તમને એ પ્રકારે કહેવું બ્યાજબી નથી. દરેક જણ પોતપોતાના ધર્મના વિચાર ખરા અંતઃકરણથી માનતો હોય, તો તે આખા જીવનમાં જેવું ઇચ્છે છે તેવુંજ મૃત્યુ પછી પામશે. સત્ય રીતે સ્વર્ગ કે નરક આપણા પોતાના ઉપરજ આધાર રાખે છે. મૃત્યુ પછી આપણું સ્વર્ગ કે નરક આપણે પોતેજ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ; માત્ર તે સ્વપ્નજ છે, ને જેમ સ્વપ્નમાં આપણને બધું સત્ય ભાસે છે, તેજ પ્રમાણે આ પણ સત્ય ભાસશે; પરંતુ ખરી રીતે તો તે કાંઈજ નથી, માત્ર સ્વપ્નજ છે.

લોકો કહે છે કે અમારાં શાસ્ત્રો પ્રમાણે અમને કાંતો અનંત સુખ કે અનંત દુઃખ

મૃત્યુ પછી મળશે; તો તે બનવા જોગ છે કે કેમ ? વેદાન્ત કહે છે કે અનંતતા એટલે શું ? અનંતતા એટલે માપી ન શકાય તેટલો સમય એ ખરું; પરંતુ જાગૃતાવસ્થાનો સમય સ્વપ્ના-વસ્થાના સમય કરતાં જુદોજ છે. સ્વપ્નમાં કોઈક વખત ૫૦૦૦ વર્ષ જે વસ્તુને થયાં હોય તે જરૂર એકએક જણાય છે. સ્વપ્નમાં આપણે એકદમ પર્વત ઉત્પન્ન થએલો જોઈએ છીએ, અને સ્વપ્નના સમય મુજબ આ પર્વતને ૫૦૦૦ વર્ષ થયાં હોય એમ લાગે છે. વેદાન્ત કહે છે કે સ્વપ્નમાં પણ આપણને અનંતકાળથી સ્વપ્નમાં છીએ એમ લાગે છે, માટે સ્વપ્ન સ્થિતિમાં સ્વર્ગમાં પણ આપણે અનંત કાળથી છીએ તે સત્ય છે; પરંતુ જાગૃતાવસ્થાના ધોરણ મુજબ તે વાત અસત્યજ છે.

આ ઉપરથી વેદાન્ત જુદા જુદા ધર્મોત્તુ સમાધાન કેવી રીતે કરે છે તે સહજ સમજશે.

પરંતુ પુનર્જન્મ વિષે શું ? મુક્ત પુરૂષો જે કહેવાય છે તે શું ? વેદાન્ત કહે છે કે મૃત્યુ પછી દરેકે દરેક જણને સ્વર્ગ કે નરકમાં જવાનું હોતું નથી, તેમજ મૃત્યુ પછી દરેક જણ, કાંઈ પણ અપવાદ સિવાય પુનર્જન્મ લે છે એમ પણ નથી. મુક્ત પુરૂષોને પુનર્જન્મ હોતો નથી. તેમને સ્વર્ગ કે નરકમાં જકડાઈ રહેવું પડતું નથી; કારણ કે સ્વર્ગ ને નરક બધું તેમનામાંજ રહેલું છે, સર્વે દુનિયાઓ તેમનામાં રહેલા છે. આ વિષે થોડું અહીં કહીશું.

સ્વપ્નમાં બે પ્રકારની વસ્તુઓ હોય છે. એક તો કર્તા ને બીજું કાર્ય અથવા લોકતા ને લોચ. એક તો બધો દેખાવ જોનાર પોતે ને બીજું તેનાથી ભિન્ન જે દેખાય છે તે વસ્તુઓ. વેદાન્ત કહે છે કે લોકતા ને લોચ બન્ને આપણે પોતેજ પેદા કરીએ છીએ. મશાહુર વાતોલાપ કરનારો ડૉક્ટર જોનસન કદિ વાદાવવાદમાં પોતાને પરાજીત થએલો જોવા માગતો નહોતો. હરમેશ પોતેજ જીતે એમ તેની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, ને કદિ કોઈ પણ તેને વાદવિવાદમાં જીતી જાય તો તે આકાશ ને પાતાળ એક કરી નાખતો. એક સમયે તેને સ્વપ્ન આબુ કે મોટા વક્તા એડમન્ડબર્કે તેને વાદવિવાદમાં હરાવ્યો. જોનસન જેવાને તે અસહ્ય થઈ પડ્યું. સ્વપ્નમાંથી એકદમ જાગી ઉઠ્યો, બહુ અસ્વસ્થ થયો ને ઊઘ કેમે કરી આવી નહિ. મન હરમેશાં આરામ માગે છે, શાંતિ માગે છે, ને જ્યારે ખલેલ પહોંચે છે ત્યારે ગમે તે પ્રકારે શાંતિ મેળવવા તરફડે છે; આથી જોનસનને વિચાર આવ્યો કે જો હમણાં ને હમણાં બંદને જઈને ઉઠાડીને પૂછું કે, “ત્હોં કીયા ધોરણ ઉપર, કઈ દલીલોથી મને હરાવ્યો ? તો બર્ક તેનો જવાબ આપી શકે તેમ નથી. હું પોતે તો જાણું છું કે તેણે શી દલીલો કરી ને મ્હારી દલીલો કેટલી નબળી હતી; માટે આ તો માત્ર મ્હોં પોતેજ મ્હારા મગજમાંથી દલીલો કાઢી છે ને હું પોતેજ જોનસન તેમજ એડમન્ડબર્ક બન્ને હોતો.”

વેદાન્ત કહે છે કે સ્વપ્નમાં મનુષ્ય પોતેજ કર્તા ને કર્મ, લોકતા ને લોચ તરીકે બને છે. મનુષ્યનો આત્મા પોતેજ નદી, નાળાં, પર્વતો, વન, પશુ, પક્ષિ વગેરે રૂપે બને છે; પોતેજ બધું ઉત્પન્ન કરે છે ને પોતેજ બધું જીવે છે, લોગવે છે.

આ પ્રમાણે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તથી, મૃત્યુરૂપી ગાઢ નિદ્રામાં તમે પોતેજ સ્વર્ગ ને નરક છો, તમે પોતેજ લોકતા ને લોગ છો. આમ લોકતા ને લોગ એકજ છે એ જ્યારે ખુબ સમજશો, જ્યારે આ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર થશે, ત્યારેજ મુક્ત થશો.

એક સ્ત્રી વેદાન્તનું આત્મ જ્ઞાન ધરાવતી હતી. ભરરસ્તે એક હાથમાં અગ્નિ ને બીજા હાથમાં પાણી લઈને તે આલી જતી હતી. લોકોએ આ વિચિત્ર વેષ જોઈને પૂછ્યું કે:—“અરે બાઈ! આ શું ?” બાઈએ કહ્યું:—“આ અગ્નિથી તમારાં સ્વર્ગ ને વૈકુંઠોને બાળી તાંબળાં બાળે છું, ને આ પાણીથી બળતાં નરકો ઠંડાં પાડવા બાળે છું.” જે મનુષ્ય, સ્વર્ગ ને નરક પોતાનામાંજ છે એમ જાણે છે તેને એવા સ્વર્ગ ને નરકનો હર્ષ કે શોક હોતો નથી. તે તો

તેમની પેલી પાર છે. આ જગતાવસ્થા શું છે? વેદાન્ત સાબિત કરે છે કે આ જગત, દૃશ્ય જગત પણ અસત્ય છે, માત્ર સ્વપ્ન જ છે. જગતાવસ્થાના આ સ્વપ્ન ને નિદ્રાના સ્વપ્નમાં માત્ર કંઈક અંશનોજ તફાવત છે. જગત ને જગતને જોનાર, એ બંને આત્માની પોતાનીજ કૃતિઓ છે. આત્માજ, મોટાં શહેરો, પર્વતો, વનો, નદીઓ વગેરે બને છે; ને તેમને જોનાર, તેમાં ભટકનાર પણ પોતેજ છે. તો હવે મૃત્યુનો અર્થ માત્ર કત્તાં લોક્તાનું અંતર્ધ્યાન થવું એજ છે. સૂતા હોઈએ છીએ એક જગ્યાએ, ને સ્વપ્નમાં આપણે આપણને બીજેજ સ્થળે જોઈએ છીએ. કેટલીક વખત બેવડી ઊંઘ હોય છે, બેવડાં સ્વપ્ન આવે છે. સ્વપ્નમાં પણ આપણે સ્વપ્ન દેખીએ છીએ. એક સ્થળે સૂઈએ છીએ ને સ્વપ્નમાં આપણે બીજી જગ્યાએ આપણને જોઈએ છીએ, ને તે બીજી જગ્યાએ સૂઈ જઈને પાછા સ્વપ્ન દેખતા હોઈએ તેમ લાગે છે. આ પ્રમાણે બેવડાં સ્વપ્ન થાય છે; તેમાં કત્તાં, પોતે અંતર્ધ્યાન થાય છે ને માત્ર વસ્તુજ રહે છે. જગત થતાંજ બધું ઉડી જાય છે; કત્તાં ને કર્મ લોક્તા ને લોગ બધુંજ જતું રહે છે, પણ સ્વપ્નમાં માત્ર લોગ્ય એકલુંજ જણાય છે.

હવે વેદાન્ત પ્રમાણે આ દુનિયા જે જાગ્રતમાં દેખાય છે તે પણ એક સ્વપ્નજ છે; ને કાળ, આકાશ, શરીર, હું-પણું, વગેરે જે વસ્તુઓ દેખાય છે, એ કાર્ય છે; લોગ્ય છે. એક સામાન્ય મનુષ્ય મૃત્યુ પામે ત્યારે શું થાય છે? માયા-અવિદ્યા એથી કાંઈ નષ્ટ થતી નથી, એ તો એવી ને એવીજ રહે છે. માત્ર કત્તાંજ અંતર્ધ્યાન થાય છે, ને કર્મ તો એમનું એમજ રહે છે. આમ અહીં મૃત્યુ પામતાં બીજી દુનિયામાં જગત થાય છે. મૃત્યુ સમયે જે દુનિયા જોતો હતો તેવીજ દુનિયા પુનઃ જગત થતાં જુએ છે. હવે અહીં પાછા ૮૦ કે ૯૦ વર્ષ જીવે છે ને પાછા મૃત્યુ પામે છે. પરિણામ એ આવે છે કે પાછો તે પુનર્જન્મ લે છે. આ પ્રમાણે મૃત્યુ ને જન્મ, જન્મ ને મૃત્યુ ચાલ્યાં જાય છે. કત્તાં ને કાર્ય, લોક્તા ને લોગ બંને અંતર્ધ્યાન થઈ જાય ત્યાં સુધી આમ ચાલ્યાજ કરવાનું. જ્યાં સુધી જગતને પોતાનાથી મનુષ્ય ભિન્ન લેખશે—જુદું દેખશે, ત્યાં સુધી જન્મ મરણ ચાલ્યાજ કરશે.

વેદાન્ત કહે છે કે કત્તાં ને કત્તબ્ય, લોક્તા ને લોગ્ય બંનેને જે પોતાનામાંજ જુએ છે, તેજ આ જન્મ મરણના ફેરામાંથી ઉગરી જશે. જૉનસનની માફક જાગી ઉઠતાં, સ્વપ્નના કત્તાં ને કર્મ, લોક્તા ને લોગ્ય આપણેજ છીએ એમ સમજીશું, ત્યારેજ મુક્ત થઈશું. ‘જગત મ્હાડું’ શરીર છે. અખિલ વિશ્વ મ્હાડું શરીર છે’ એમ જે કહી શકે તેજ મુક્ત છે.

આ મુક્ત પુરૂષ ક્યાં જતો હશે? મુક્ત પુરૂષને ક્યાંજ જવાનું છેજ નહિ. એવી કોઈ પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં તે પોતે નથી. તે પોતેજ અનાદ્યનન્ત છે તો પછી તેને જવાનું ક્યાં રહ્યું? આપું વિશ્વ એનામાં રહેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં દરેક બાળક જન્મ્યા પછી આ મહાન ઇચ્છા રાખે છે.

મીલ્ટનના જીવનચરિત્રમાં એક સ્ત્રી વિષે સુંદર વાત લખેલી છે. આ સ્ત્રીએ સ્વપ્નમાં પોતાના સ્વામીને જોયો. જોતાં વારજ તેને બહુ આહ્વાદ થયો ને પતિને ભેટી પડીને બોલી:—“હો પતિ! હું તમારીજ છું; મ્હાડું સર્વસ્વ તમારુંજ છે.” આમ બોલતાંની સાથેજ તે જગત થઈને જુએ છે તો પોતાની સાથે પથારીમાં એક કૂતરો સૂતેલો દીઠો ને તેને પોતે ભેટી પડેલી હતી. વેદાન્ત કહે છે કે, જ્યાં સુધી આ પ્રમાણે મનુષ્ય અજ્ઞાન, અવિદ્યાપી શ્વાનને વળગી રહે છે, ત્યાં સુધી આવાં સ્વપ્નો આગ્યાજ કરે છે. અને ત્યાં સુધી મનુષ્ય અસ્વસ્થજ રહેશે, તેને શાંતિ નહિ મળે, જગત દુઃખદાયકજ લાગશે. માટે માયા-અવિદ્યા તજ દો, તમે પોતેજ સ્વયંભૂ બનો! સ્વયંભૂ છો એમ ખાત્રીથી માનો! ને તે પ્રમાણે વત્તાં-સાક્ષાત્કાર કરો, તો પછી તમે મુક્ત પુરૂષજ થશો.

૩૮-પ્રશ્નોત્તરમાળા.

પ્રશ્ન:—કોઈ પણ કાળે મનુષ્યને નિયમમાં રાખવાને એકજ ધર્મ પ્રવર્તશે ?

ઉત્તર:—હા ને ના બન્ને. લવિષ્યમાં ધર્મના પંથો મનુષ્યને નિયમમાં રાખવા સમર્થ નહિ થાય. લવિષ્યમાં ધર્મના પંથોથી મનુષ્ય આધિત નહિ થાય, તેમજ મનુષ્ય જાતિ-ધર્મને વળગી પણ નહિ રહે; પરંતુ ધર્મજ મનુષ્યને વળગ્યો આવશે.

પ્રશ્ન:—મનુષ્યો કોઈ એકજ ધર્મને સ્વીકારશે ?

ઉત્તર:—ના. એક પણ ધર્મ મનુષ્યને લવિષ્યમાં ઘટ નહિ થાય. ધર્મ, સંસ્થા, નિયમો, કાયદા વગેરે મનુષ્યને માટે છે, મનુષ્ય તેમને માટે નથી. કાયદા કાનુનો મનુષ્ય માટે છે, મનુષ્ય કાયદા કાનુનો માટે સજાએલો નથી. લવિષ્યમાં જે ધર્મ પ્રવર્તશે તે મનુષ્ય ઉપર રાજ્ય નહિ ભોગવે પણ મનુષ્ય તેના ઉપર રાજ્ય ભોગવશે; અને એકજ ધર્મના વિષે ‘રામ’ કહે છે કે, ‘હા’ એકજ ધર્મ ઉપર મનુષ્ય રાજ્ય ચલાવશે; અને તે કીયો ધર્મ ? તે ધર્મનું નામ લેતા પહેલાં ‘રામ’ કહે છે કે એ ધર્મ નામરહિત થશે.

નામરહિત થશે તો કેવો ધર્મ થશે ? ‘રામ’ કહે છે કે “વેદાન્ત”-શાસ્ત્રીય ધર્મ. વેદાન્ત અખિલ વિશ્વનો ધર્મ છે.

વળી ધર્મ એટલે ‘મત મતાન્તર’ એમ તમે કહેતા હો, સમજતા હો તો ‘રામ’ કહે છે કે સાંભળો, જાગૃત થાઓ. લવિષ્યમાં મત મતાન્તરના ભેદવાળો ધર્મ રહેશે નહિ. આજ પણ લોકો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે ને જ્ઞાનના ભંડારમાં ઉંડે ઉતરે છે. આ પ્રકારના લોકો એવા ધર્મની પારજ છે, મત મતાન્તરથી દૂરજ છે. સત્ય ધર્મ સર્વને માટે છે. સત્ય ધર્મ આપણને મુક્ત કરવા માટે છે; નહિ કે બંધન કરવાને કે અંધ બનાવવાને. ધર્મનો ઉદ્દેશ આપણને એના ગુલામ બનાવવાનો નથી, પણ સ્વતંત્ર રીતે જગતમાં રાજ્ય ભોગવવાનો છે.

જુદા જુદા ધર્મોમાં નામના ભેદ કરીને જગતમાં ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે. જુદા ને ખ્રિસ્તી ધર્મોના મતોમાં ઘણો તફાવત છે. જુદા ધર્મ પછી હિંદુસ્તાનમાં ચાર પંથો ઉદ્ભવ્યા ને સ્ત્રીનમાં સાત ઉત્પન્ન થયા.

અમુક વ્યક્તિ કહેશે કે, હું હિંદુ છું ને પછી તે ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન સાથે કલહ કરશે. શા માટે ? માત્ર ‘હિંદુ’ એ સંજ્ઞા-એવું નામ સર્વોપરી કરવા સાફ. જે કોઈ પણ એક હિંદુના વિચારોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો જણાશે કે, હજારો હિંદુઓ એવા છે કે જે કહેવાતા ખ્રિસ્તીઓ કરતાં પોતાના વિચારોમાં ખ્રિસ્તી છે. જ્યારે લવિષ્યમાં વેદાન્ત ને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર દરેક ગામ ને ઘરમાં પ્રવર્તશે, દરેક વ્યક્તિ તેને બરાબર સમજશે, ત્યારે

તે એકજ ધર્મ સર્વને માન્ય થશે. વેદાન્ત અગિલ વિશ્વનો ધર્મ-શાસ્ત્રીય ધર્મ, પ્રવર્તવાને હવે બહુ કાળ જવાનો નથી; પરંતુ એમાં પણ 'વેદાન્ત' એ શબ્દને મનુષ્યે વળગી રહેવું ન જોઈએ. 'બુદ્ધ ધર્મ' એ નામને પણ મનુષ્યે વળગી રહેવું ન જોઈએ; કોઈ પણ નામ-ધારી ધર્મને વળગી ન રહેતાં તેની પાર જવું જોઈએ.

એક જણ અમુક મતનો હોય ને બીજો બીજા મતનો હોય તે ઉપરથી તેઓ એમજ સમજે છે કે, સ્વર્ગમાં જવાને મંદિર કે દેવળ કે મસ્જિદ વિના બીજો કોઈ રસ્તોજ નથી; પરંતુ આ પ્રમાણે એક બીજાની વચ્ચે આવવાની શી જરૂર છે? જેનો જેવો મત. એની ને એના ઈશ્વર વચ્ચેની વાતમાં ત્રીજાને વચ્ચે પડવાની શી જરૂર છે? કોઈને પણ એવો હક્ક નથી. વેદાન્ત એમજ કહે છે કે દરેક જણે પોતાપોતાના ધર્મ ને ઈશ્વર, એ બેની વચ્ચે કોઈને આવવા દેવો નહિ. દરેક જણે જેને જે અનુ ણ હોય તે ધર્મ માનવા દેવો, એમાં વચ્ચે પડવું નહિ.

પ્રશ્ન:—જે આપઘાત કરે છે તેના આત્માનું શું થાય છે?

ઉત્તર:—'રામ' કહે છે કે દરેક જણ આપઘાત કરે છે. જેટલા મૃત્યુ પામે છે તેટલા બધાજ આપઘાત કરે છે. તો તેમનું શું થાય છે? ખાસ કોઈ થતું નથી. તેમજ જેઓએ આપઘાત કર્યો એમ કહેવાય છે તેમનું પણ કોઈ ખાસ થતું નથી.

મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય અહીં પૂરું કરી રહેતો નથી, ત્યાં સુધી તે મૃત્યુ પામતો નથી. મૃત્યુ કેમ કરીને લવાય છે? લોકો પોતાની ઇચ્છાઓ ને અજ્ઞાનને લીધે એટલા તો શું ચાઈ બાય છે કે સ્વાભાવિક રીતેજ "પોતાનો અંત આવે" એમ તેઓ ઇચ્છે છે. પોતાના અંત: કરણમાં તેઓ મૃત્યુને ઇચ્છે છે ને મૃત્યુ પામે છે, આ એક નિયમ છે.

પોતાનીજ ઇચ્છાથી મનુષ્ય દુઃખો ઉત્પન્ન કરે છે, અને પોતાની એવી પહેલાંની ઇચ્છા ફળીભૂત થાય છે, તેથી મંદવાડની પથારીમાં પડી અન્તે મરણ શરૂ થાય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યો પોતાનાંજ કર્મો અને ઇચ્છાઓથીજ મરતા હોવાથી બધાજ આપઘાત કરે છે.

પ્રશ્ન:—પાછલા જન્મો યાદ આવવા શક્ય છે?

ઉત્તર:—જે મનુષ્ય પાછલા જન્મો યાદ લાવવા પ્રયત્ન કરે છે તે એક સુસાક્ષર જેણે અમુક મહોદ્દાઓ વટાવ્યા છે ને હજી આગળ જેને બીજા વટાવવાના છે, તેના જેવો છે. જે મહોદ્દેથી ચાલવા માંડ્યું તેનું તથા જે મહોદ્દામાંથી તે આવ્યો તેનું નામ તે પૂછવા માંડે, તો શું આ બધી નકામી માથાકુટ નથી? મનુષ્યે આગળ-ભવિષ્યનોજ વિચાર કરવો જોઈએ; આગળજ વધે જવું જોઈએ. પાછળ જવામાં લાલ શો છે? આટલા બધા જન્મો વ્યતીત કર્યા, તો હવે તો આગળજ જવાનું છે. જો આગળ વધશો તો તો ઠીક છે, ને જો ભલા રહ્યા, પાછું વળીને જોવા ગયા, તો બાલ બગાડશો, મારે હરદમ આગળજ વધો.

પ્રશ્ન:—જડ શરીરમાં રહીને સૂક્ષ્મ શરીર (માનસિક સૃષ્ટિનું શરીર) નો આભિર્ભાવ થવો શક્ય છે? થીઓસોફીના ગુરુઓ તો ના કહે છે, એમ થવું શક્ય નથી.

ઉત્તર:—આ પ્રશ્નમાં અનેક વાત રહેલી છે પણ હાલ સવિસ્તર એ વિષે બોલવાનો વખત નથી. ઠીક, થીઓસોફીસ્ટોનું કહેવું સત્ય છે. જડ ને સૂક્ષ્મ (માનસિક) સ્થિતિ બંને સાથે ને સાથેજ રહે છે.

માનસિક શોધો મનથી થાય છે, પણ મન તેમજ શરીર બન્ને વડેજ જડ જગતમાં કામ

ખની શકે છે. વહાણો, સ્ટીમરો, તારનાં દોરડાં વગેરે જડ જગતની વસ્તુઓ માનસિક વિચારોનાજ આવિર્ભાવો છે; છતાં સ્થૂળ શરીરવડેજ આ બધાનું જડ રૂપ પેદા કરી શકાય છે. વહાણો બનાવવાને હથીઆરો વાપરવાં પડે છે. આમાં મન તે કારીગર છે કે હથીઆર છે ? મન પણ એક હથીઆરજ છે, કત્તા નથી. મહાન કાર્યો, મોટાં વહાણો, મકાનો વગેરે પ્રથમ મનમાં બન્યા પછીથી શરીરવડેજ સ્થૂળરૂપે બનાવાય છે; માટે એકયતા, અલેહલાવ સમજવાને માટે પણ બન્નેને (મન તથા શરીરને) ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ.

પ્રશ્ન:—જો ઈશ્વર સર્વ શક્તિમાન છે અને આપણે પોતેજ ઈશ્વર છીએ, તો પછી આપણે આંખથી સાંભળતા કેમ નથી, ને કાનથી જોતા કેમ નથી ?

ઉત્તર:—તમે એમ કહો છો કે; હાથ, પગ, નાક વગેરે માર્ગજ હોય તો પછી હું કાનથી કેમ જોતો નથી ને આંખથી કેમ સાંભળતો નથી ? ઉત્તર એજ કે જ્યારે ઈશ્વર એકજ છે, ને સર્વ શક્તિમાન છે તો તો પછી તેને ગમે ને ફાવે તેમ કરે.

ઈશ્વર કેટલીક જગ્યાએ મનમાંજ આવિર્ભાવ પામે છે ને કેટલીક જગ્યાએ શરીરદ્વારા પણ પ્રકાશે છે; તે તો આખા બ્રહ્માંડમાંજ ગુંધાર્ધ ગયો છે. જે પ્રભુ પરતંત્ર હોય તોજ તે મનુષ્યની ઈચ્છાઓ ને મત્તા કાંટાઓ પૂર્ણ કરે; પરંતુ તે મનુષ્યના કાનુનો, સત્તા કે મગજના કાંટાઓ પ્રમાણે વર્તવાને બંધાએલો નથી. એ તો તેની ઈચ્છામાં આવે તેજ પ્રમાણે કર્યે બળ્ય છે.

‘રામ’ કહે છે કે મનની પણ પેલી પાર જાણો. મનમાં તો ઈચ્છાઓ, વાસનાઓ રહેલી છે, ને તેથી મનુષ્ય પોતે કાંઈ મન નથી. જે શક્તિ વૃક્ષાને ઉગાડીને ખીલવે છે, જે શક્તિથી પક્ષિઓ આકાશમાં ઉડી રમણ કરી રહે છે, તે શક્તિ પણ તમેજ છો. પ્રભુ એ કાંઈ તમારો ગુણ નથી પણ તમે પોતેજ સ્વયંભૂ છો.

પ્રશ્ન:—મંત્ર જંત્ર જાણુવા એ સાઝું છે ? જરૂરનું છે ?

ઉત્તર:—જ્યાં સુધી મનુષ્ય અજ્ઞાન છે, ત્યાં સુધી તેને દરેક જાતનાં રમકડાં ને મઝા જોઈએ છે. મોટી વયેજ એ બધું તે છોડી દે છે; એમ જ્યારે સાચું જ્ઞાન આવે છે ત્યારેજ સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ જગતનાં રમકડાં તે છોડી દે છે. જ્ઞાન એટલે અજ્ઞાનને ખાળવું તે. અજ્ઞાન ને જ્ઞાન એ એકજ નિસરણીનાં ચડતાં ઉતરતાં પગથીયાં છે. અજ્ઞાન એટલે નિસરણીએથી ઉતરી પડવું, ને જ્ઞાન એટલે નિસરણી ઉપર ચડવું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાબિત કરે છે કે, પ્રકાશ ને અંધકાર એ કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન નથી પણ એકજ છે. માત્ર ફેર અંશમાં રહેલો છે.

એક અંધારી કોટડીમાં બેસો. થોડી વારમાં તમે એ અંધારામાં પણ જોઈ શકશો. તેમજ જ્ઞાન ને અજ્ઞાન બે વિરુદ્ધ પક્ષનાં નથી પણ ફેર માત્ર અંશોનોજ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી તે જ્ઞાનની નિસરણીમાં નીચેને પગથીએ છે, માટે જ્ઞાન મળેથી નીચલા પગથીયાની સર્વ વાત છોડી દેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન:—“ વૉઈસ એન્ડ સાયલન્સ ” (શાન્તિનો અવાજ) નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે, પદાર્થોનો-જડ વસ્તુનો-આત્મા ને ચૈતન્યાત્મા કદિ એક બીજાને મળતા નથી. બેમાંથી એક લોપ થાય છે. વેદાન્ત આ વિષે શું કહે છે ?

ઉત્તર:—જડ વસ્તુનો આત્મા ને ચૈતન્યાત્મા ન મળી શકે. ‘રામ’ ધારે છે કે એમાં જડ વસ્તુનો આત્મા ને ચૈતન્યાત્માનો અર્થ બીજો કર્યો હશે. ચૈતન્યાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાંજ જડાત્મા નષ્ટ થાય છે, ને તેને ‘રામ’ અહંભાવ કહે છે. જેમ પાણીમાં પડેલાં પડે છે તે

જડાત્મા અને જેનો પડછાયો પડે છે તે ચૈતન્યાત્મા છે; તેમ ખડું સ્વરૂપ સમજતાં અહંભાવ નષ્ટ થાય છે. જે અજ્ઞાનથી “આપણે શરીર છીએ” એમ માનીએ છીએ, તે ખોટો અહંભાવ છે; ને જ્ઞાન થતાં ખડું સ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યારે એ ખોટો અહંભાવ નષ્ટ થાય છે, તેમ એકનો સાક્ષાત્કાર થતાં બીજું નષ્ટ થવું જોઈએ.

પરંતુ જે જડાત્મા ને ચૈતન્યાત્માનો અર્થ એમ કરે કે જડ ને ચૈતન્ય બુદ્ધિ બુદ્ધિ છે, તો તે ભૂલ છે. જડ ને ચૈતન્યનો આત્મા એકજ છે. આત્માનો અર્થ બરાબર લોકોમાં સમજાયો નથી. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ મનને આત્મા કહે છે, પણ મન પદાર્થથી ભિન્ન નથી. સર્વ એકજ છે. ફેર માત્ર અંશમાં રહેલો છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાબીત કર્યું છે કે મન ને પદાર્થ એકજ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ બતાવ્યું છે કે પદાર્થ ને તેમાં રહેલી શક્તિ એકજ છે.

યૂરોપમાં લીખીટએ પહેલું જણાવ્યું કે, આણુઓ માત્ર શક્તિના મધ્ય બિંદુઓ છે. આ વાત હિંદુસ્તાનમાં તો દશહજાર વર્ષ પહેલાં જણાવેલી હતી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે આ મત સાબિત કર્યો છે. લોર્ડ અલ્બીને ગણિતશાસ્ત્રથી સાબિત કર્યું છે કે પદાર્થ ને તેમાં રહેલી શક્તિગતિ એકજ છે. આમ છે તોપછી ચૈતન્યને જડ ભિન્ન ક્યાંથી હોય? પર્વતો ઉપર બઝો. હિમાલય ઉપર અપૂર્વ સુંદર દેખાવ નજરે પડે છે. ફૂલોનો સુવાસ, પક્ષિઓનાં ગાન, નદી નાળાનો સ્વ, પવનનો મધુર અવાજ, એ બધું શું છે? એ પદાર્થ નથી? પરંતુ એ જડ વસ્તુઓ, શક્તિ, વિચાર, આહ્વાદ વગેરેમાં ફેરવાઈ જાય છે. ઝરણાતું ગાન, પ્રભુમય બની ઉચ્ચ વિચારોનાં આનંદોલન કરાવે છે. બાદ્ય જડ વસ્તુઓ એમ વિચારમાં ફેરવાઈ જાય છે. મોટાં વહાણો, મહેલો વગેરે શું છે? આ બધું એક સમયે વિચાર રૂપેજ હતું. શરૂઆતમાં મનમાં બધું બંધાયું ને પછીથી જડરૂપે બંધાયું. હિમાલય ઉપર જડવસ્તુઓ વિચાર રૂપે બદલાય છે; જેમ પાણીની વરાળ થાય છે ને વરાળતું પાણી થાય છે તેમ. આથી શું સાબિત થાય છે? એજ કે બન્ને એકજ છે, ભિન્ન નથી. એ પ્રમાણે જે મન ને પદાર્થ બુદ્ધિ હોય, તો મન પદાર્થને અસર ન કરે ને પદાર્થ મનને અસર ન કરે. પરંપરાયન ભાષામાં એક સુંદર કવિતા છે, એનો અર્થ એવો છે કે; “વાદળોમાંથી આંસુ રૂપે પાણી પડ્યું.” તે આંસુ ખરવાતું કારણ શું? જવાબમાં કહ્યું છે કે:—“હું તો એક ક્ષુદ્ધક પ્રાણી છું ને આ સમુદ્ર તો મહાન છે. મહારી લઘુતા માટે હું રૂદ્ધન કરું છું.” પછી વાદળોને કહેવામાં આવ્યું કે:—“રે નહિ, નામ ને રૂપમાં ભમ્યા ન કર, પણ અંતરમાં જે કે તું કોણ છે? તું પણ જળ છે ને સમુદ્ર પણ જળ છે. તું પોતે આકાશને કાળથી ઘેરાયેલો છે એમ ન માનીશ, ત્હોડું ખડું સ્વરૂપ ઝોળાળ.” કાળથી બન્ધન પામીનેજ દુઃખ ઉત્પન્ન કરાય છે, માટે એ બધાની પાર બઝો. સત્ય સ્વરૂપ કાળની પણ પેલી પાર છે. સર્વ જગત તમારામાં રહેલું છે. જેમ સ્વપ્નામાં પોતાને જંગલમાં ફરતા દેખો છો, પર્વત ઉપર કે નદીમાં પોતાને બૂચો છો, ને તમારાથી તે બહાર બુદ્ધિ દેખાય છે, પણ ખરી રીતે તો તે તમારા મનમાંજ રહેલી છે; તેમ સર્વ તમારામાંજ રહેલું છે. જે એ વસ્તુઓ તમારી બહાર હોત, ભિન્ન હોત, તો તમારી પથારી પણ નદીથી તણાઈ જાત ને પર્વતથી તમે ને તમારું ઘર જેમાં તમે સૂતા હો છો તે અગદાઈ જાત.

વેદાન્ત તેથીજ કહે છે કે સર્વ જગત મનુષ્યમાં રહેલું છે. આમ છતાં મનુષ્ય ઉલટો એમ સમજે છે કે પોતે જ જગતમાં છે. મહાંબલી કુકડો, મોર વગેરેના અનેક પ્રકારના અવાજ મનુષ્ય કરી શકે છે. જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે જેનો અવાજ કાઢવો હોય તેનો કાલી શકાય છે;

પરંતુ ખરેખરા કુકડા કે મોરને આપણી મરજીમાં આવે ત્યારે આપણે અવાજ કઢાવી શકતા નથી. હિમાલય ઉપર ગાનની ધૂન ચાલે છે ને તેમાંથી વિચારમાળા ઉઠાવે છે? અને તે ક્યાં ચાલી જાય છે તે કોઈ જાણતું નથી. શું ત્યારે આ વિચારમાળા નષ્ટ થાય છે? ના. વૃક્ષો, નદીઓ ને પૃથ્વી એ માળાને પોતાનામાં સમાવી દે છે. વાતાવરણ એ વિચાર-માળાને અખિલ વિશ્વમાં લઈ જાય છે, ને અંતે જે કોઈ મનુષ્ય તે વિચારમાળાને ઉપાડી લેવા સમર્થ હોય છે તેને તે સોંપી દેવામાં આવે છે.

સર્વ વિચાર પ્રભુ તરફથીજ બહારે બહાર આવે છે, કાંઈ મનુષ્યના અહંભાવમાં તે રહેલો નથી. અહંભાવ નષ્ટ થાય છે, ત્યારેજ તે વાત રહમજાય છે.

‘રામ’ના મત પ્રમાણે દરેક પુરતક પ્રેરણાવાળું છે, ઈશ્વરી પુરતક ફક્ત બાઈબલ એકલુંજ નહિ; પણ ઇમર્સન, ડાર્વીન, શેક્સપીયર દરેકનાં પુરતકો વેદોના જેટલાંજ પ્રેરણાવાળાં છે, કારણ અહંભાવ નષ્ટ થયા પછી તે લખાયાં છે.

પ્રશ્ન:—ગૃહસ્થાશ્રમીને સાક્ષાત્કાર થઈ શકે? તે પોતાના આત્માને ઓળખી શકે?

ઉત્તર:—વેદાન્ત, સાધુ સંન્યાસીઓ કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે ‘પહેલું’ છે. દરેક કુટુંબમાં પતિ પત્નીનું સુખ વધારવાને, ને પત્ની પતિનું સુખ વધારવાને ઉત્સુક હોય છે; પરંતુ ઉદ્દેશ ઓછો હોવા છતાં પરિણામ શું આવે છે? બન્ને એક બીજાનો ક્ષય કરે છે. વાંક કોનો ત્યારે? એમના ઉદ્દેશનો? નહિ; માત્ર તેમના અજ્ઞાનનોજ. કઈ દિશામાં બન્નેના સુખનો સ્વાર્થ રહ્યો છે તે તેઓ જાણતાં નથી, ને તેથી કરીને દુઃખ આવી પડે છે.

લોકો સમજે છે કે વિષયવાસના તૃપ્ત કરવાથી સુખ પ્રાપ્ત થશે, પણ આ અજ્ઞાનજ છે, ને આ પ્રકારનું અજ્ઞાન દૂર થયેજ દરેક કુટુંબ સુખી થશે.

એટલુંજ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઈશ્વરમાં આપણે ફેરફાર-વિકાર કરી શકનાર નથી. મનુષ્ય કાંઈ પ્રકૃતિને ફેરવી શકે તેમ નથી. પ્રકૃતિનો હેતુ એ છે કે મનુષ્યને આત્માનું ભાન થાય. જગતની મૂર્ખતા-વ્યાવહારીક હડાપણુ દરેકને ખરે રસ્તે દોરવા મથે છે; જ્યારે પ્રકૃતિ મનુષ્યને તેનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તલવારની ધાર ઉપર રહીને પણ મનુષ્યને વેદાન્ત જાણવુંજ પડશે.

વેદાન્ત કાંઈ જોરજુલમથી પોતાની સત્તા બહાર કરતું નથી. પ્રકૃતિના નિયમો એ ઈશ્વરનું મહાન લક્ષકર છે, ને તે મનુષ્યને પોતાનો આત્મા ઓળખવા માટે આગળને આગળજ ધકકેલે છે, માટે મનુષ્યને આગળ વધ્યા વિના છુટકોજ નથી. મનુષ્ય પોતાના પાડોશીનું હિત શામાં રહેલું છે એટલુંજ જો જાણે, તો તેથી પણ પ્રકૃતિના નિયમનેજ અનુસરે છે—એથી પણ દરેક કુટુંબ સ્વર્ગ સમાનજ થઈ જશે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે દરેક જાણતું ભણતું પોતાની ઈશ્વર સાથેની ઐક્યતા-અલેહ જાણવામાં રહેલું છે. મનુષ્યે સુક્ત થવું તેજ સુખ છે; ને સુક્ત થવાને માટે પોતાનો ને ઈશ્વરનો અલેહ થવોજ જોઈએ—સાક્ષાત્કાર થવોજ જોઈએ. જેમ મનુષ્ય પોતે ફલાણાનો પુત્ર છે, એમ સમજે છે, તેજ પ્રમાણે તે ઈશ્વર સાથેની ઐક્યતા સમજશે અને પોતેજ પ્રભુ છે, એમ મન, કર્મ ને વાણીથી આચરણમાં મૂકશે; ત્યારેજ તેને ખરૂં સુખ પ્રાપ્ત થશે. દુઃખ માત્ર આ પ્રકારનો અલેહ ન સમજવામાંજ રહેલું છે. આ પ્રકારનો વિચાર મનમાં દહ કરે તોપછી પાપ ને પુણ્ય તમને કાંઈજ નથી. એ સર્વની પાર તમે જશો. ત હું પરમાત્મા બની જશો.

સાક્ષાત્કાર એકદમ થઈ જતો નથી. વખતની જરૂર છે; મનુષ્યના શરીરે હાલની દશા પ્રાપ્ત કરવામાં કરોડો વર્ષ લીધાં છે. એક સમયે હાલનો મનુષ્ય છોડ-વૃક્ષની સ્થિતિમાં હતો, અમુક સમયે આફ્રિકામાં વસતા ગુલામની સ્થિતિમાં હતો; અને એમ કરતે કરતે તે હાલની સ્થિતિમાં આવ્યો છે. ઘર તોડી પાડવાને વખત લાગે છે; પરંતુ ઘર બાંધવા જેટલી તો તોડવામાં વાર લાગતીજ નથી. દારૂગોળો પુરતા જથ્થામાં બે હોય તો ઘર એકદમ ટૂટી જાય છે; પરંતુ ઘણાની પાસે પુરતો જથ્થો દારૂગોળોનો હોતો નથી. બાળબચ્ચાં સાથે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં બે મનુષ્ય આ પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજે તો તેને પુનર્જન્મ રહેતો નથી, તે મુક્ત થાય છે, તેને મોક્ષ મળે છે. કહેવત છે કે, “ સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ ” આ પ્રમાણેનો બે ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય બને તો મુક્તજ છે. વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજી તે પ્રમાણે આચરણ કર્યાથીજ મુક્તિ છે.

કેટલાક કહે છે કે, ‘ ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ ’ માં કર્મથી મુક્તિ કહી છે ને ‘ ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટ ’ માં ભક્તિ-શ્રદ્ધાથી મુક્તિ કહી છે; પરંતુ ખરી મુક્તિ તો જ્ઞાનથીજ મળે છે.

માત્ર કર્મથી સુખ પ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્રદ્ધાથીજ કાંઈ પરમ સુખ મળતું નથી. મુક્તિ તો માત્ર આત્માને ઓળખવાથીજ મળે છે. જ્યાં આત્માને ચીન્થે કે તરતજ મુક્તિ સામી આવી ખડી થાય છે.

સામાન્ય ઘરસંસારમાં શું બને છે ? પતિ ને પત્ની બન્નેને એક બીજાને મુક્તિ માટે આત્માને પૂર્ણ બાળુવા માટે એક બીજાને મદદ કરવી પડે છે. બે આમ મદદ કરે, શ્રદ્ધા-મુક્ત કે જ્ઞાનમય જીવન ગાળવામાં એક બીજાને સહાય થાય, તો તે પત્ની પતિનો ઉદ્ધાર કરતા કાંઈસ્ટ કે કૃષ્ણ જે કહેા તેવી તે નીવડે છે; ને પતિ પત્નીનો ઉદ્ધાર કરતા બને છે. મનુષ્યને પોતાનું અજ્ઞાનજ નીચે પાડે છે. પતિ પત્નીના સંબંધનો ગેરઉપયોગ કરવાથીજ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્ત્રી થોડાં ઘરેણાગાંઠાં સાડ પુરૂષને દુઃખમાં દોરે છે, તેમજ પુરૂષ પણ પોતાના સ્વાર્થને માટે સ્ત્રીને દુઃખમાં નાખે છે; પરંતુ સ્ત્રીએ પુરૂષને પોતાનાથી સ્વતંત્ર બનાવવો જોઈએ; ને એમ કર્યાથી પુરૂષ પણ સ્ત્રીને સ્વતંત્ર કરશે. પતિ પત્નીને માટે એમ મનાવવા ઈચ્છે છે કે તે તેનીજ છે, ને પત્ની એમ મનાવવા ઈચ્છે છે કે પતિ તેનો છે. આ રીતે મોટી ગુંથવણ ઉભી થાય છે. એક બીજાને એકબીજાના ગુલામ બનાવવામાંજ દુઃખ ઉભું થાય છે. બળદને દોરડાથી બાંધી પકડી રાખે તો બળદ તમારાથી પકડાઈ રહેશે ને તમે બળદથી પકડાઈ રહેવાના; કારણ દોરડું તમારાથી છોડાવાનું નહિ ને છોડે તો બળદ સ્વતંત્ર થાય. આ પ્રમાણે બન્ને જણાં એક બીજાના ગુલામી બંધનમાં રહે છે.

સર્વ સંપત્તિ બંધનકારક છે. વેદાન્ત પ્રમાણે દરેક કુટુંબ સ્વર્ગ બની શકે. હરદમ સંપત્તિ વધારવાની લોલુપતામાં ન રહેતાં-દાન લેવા કરતાં દાન આપવાની નીતિ રાખે, તો સુખ અવશ્ય આવી મળે. પુરૂષ ને સ્ત્રી બન્નેએ એક બીજાનું ખર્ચું સુખ અને હિત હમ્મેશાં તાકવું જોઈએ. એકબીજા પાસેથી કાંઈ માંગવું કે આશા રાખવી નહિ, ને આમ કરવામાંજ જોઈતું મળી રહેશે. સ્વર્ગીય સુખ આ પ્રકારે જીવન ગાળવામાંજ સમાયેલું છે.

લોકો કહે છે કે, “ અમને ફલાણું આપો. ” એ તમને મળ્યું સમજે ને પછી તમારી પાસેથી તે લઈ લેવામાં આવે તો દુઃખ થાય છે. ઇચ્છા એજ અનિષ્ટ છે. તેજ બંધનકર્તા છે.

કાંઈ પણ બદલાની આશા સિવાય દાન કરાય તોજ સુખ મળે છે. દાન લેવામાં સુખ

સમજશો નહિ. કુટુંબમાં સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો દરેક વ્યક્તિએ દાન આપવામાંજ કુશળ રહેવું. એકબીજા પાસેથી કાંઈ લેવાની આશા ન રાખતાં આપવાની ઇચ્છાજ રાખવી. હવે દાન કયા પ્રકારનું હોવું જોઈએ? દાનમાં શું આપવું? પોતાની પાસે જે પ્રકારનું જ્ઞાન હોય તે આપવું. પતિ ને પત્ની આ પ્રમાણે જ્યારે એક બીજાનાં જીવન ઉચ્ચ બનાવે ત્યારે કર્તવ્ય કર્યું કહેવાય.

પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રતાપી રાજા થઈ ગયો. તેને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવો હતો. આ ઉપરથી તેણે સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કર્યો. ઘરમાં સ્ત્રી જ્ઞાની હતી, તે તેને સમજાવવા લાગી પણ માન્યું નહિ, ને સંન્યાસ લીધો. સ્ત્રીએ રાજ્યતંત્ર હાથમાં લીધું. રાજા હિમાલય પર્વતમાં જઈને વર્ષ દિવસ રહ્યો.

આ દરમ્યાન રાણી પણ રાજાને ખરું સુખ પ્રાપ્ત કરી આપવાનો વિચાર કરીને પોતે સંન્યાસિનીનો વેષ લઈ રાજા જે સ્થળે હતો ત્યાં ગઈ. જઈને જુએ છે તો રાજા ધ્યાન ધરતો હતો. રાણી તેની પાસે જઈને ઉભી રહી, રાજા ધ્યાનથી મુક્ત થયો એટલે આ વેષધારી સંન્યાસિનીને જોઈને તે ખુબ આનંદ પામ્યો. પાસે ફૂલ પડ્યાં હતાં તેવડે સંન્યાસિનીને વધાવી લીધી ને બોલ્યો:—“પ્રભુએ કૃપા કરી સંન્યાસિનીના રૂપમાં મારો ઉદ્ધાર કરવા કૃપા કરી છે એમ મને લાગે છે.”

રાણી:—સત્ય છે રાજા! પરંતુ જો પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો સર્વનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. રાજા વિસ્મય પામી બોલ્યો:—મેં રાજ્યપાટ બધું તજ્યું છે, સ્ત્રી બાળકો વગેરેને પણ તજ્યાં છે, તો પછી હવે શું તજવાનું રહ્યું?

રાણી:—રાજા! તમે કાંઈ પણ તજ્યું નથી.

રાજા:—એમ કેમ?

રાણી:—હજી તો રાજા! તમે આ પર્યુકુટી કરી રહ્યા છો, તમારી પાસે જળપાત્ર રાખ્યું છે, આ સંન્યાસિનો દંડ રાખ્યો છે; તેથી તમે પૂર્ણ ત્યાગ નથી કર્યો.

આ ઉપરથી રાજાએ પર્યુકુટી, જળપાત્ર તથા દંડ વગેરે બાળી નાખ્યાં ને પછી કહ્યું:—“કેમ હવે તો ત્યાગી થયોને?”

રાણી:—હા રાજા! આ વસ્તુઓ તો બાળી, પણ હજી જે જગ્યા ઉપર તમે બસો છો, અને રાત્રે નિદ્રા લ્યો છો એટલી જગ્યા તો તમે રાખીજ રહ્યા છો, વળી હજી તો તમારું સાડા-ત્રણ હાથનું શરીર પણ તજ્યું નથી, તો પછી ત્યાગ કયાંથી થયો?

રાજા શરીરને પણ બાળી નાંખવા વિચાર કરી ચિતા સળગાવીને અંદર કુદી પડવા જતો હતો એટલામાં રાણીએ બાળી રાખી કહ્યું:—“અરે રાજા! શરીર બળી ગયા પછી પણ તેની રાખ રહેશે તે કોની કહેવાશે?”

રાજા:—મારી રાખ.

રાણી:—ત્યારે શરીર બાળ્યાં છતાં પણ તમે એટલું તો ત્યાગ નહિ કરો તો ત્યાગ પૂર્ણ નથી થવાનો.

રાજા:—ત્યારે શું કરું?

રાણી:—આ શરીર કોનું છે?

રાજા:—મારું.

રાણી:—મન કોનું છે ?

રાજા:—મારું.

રાણી:—ઠીક. ત્યારે એ બધુંજ ત્યાગવું પડશે; પરંતુ “શરીર હું નથી. મન પણ હું નથી” એ જ્ઞાન ખરું હોય તો ‘મારું’ એમ કહેનાર કોણ છે ?

રાજા ધ્યાનસ્થ થઈ ગયો ને અંતે સમજ્યો કે “હું” પોતેજ પરમાત્મા છું; સર્વ વ્યાપી, સર્વેશ્વર હુંજ છું.” “સત્ય છે કે દાન નજીકમાં નજીકના સંબંધીને પહેલું આપી ધીમે ધીમે આગળ વધવું જોઈએ. તેજ પ્રમાણે ત્યાગ પણ આપણું પોતાનું નજીકનું જે માનતા હોઈએ તેનોજ પહેલો કરવો જોઈએ; માટે પહેલાં તો અહંભાવનોજ ત્યાગ કરું, હું ફલાણું કરું છું, મેં ફલાણું કર્યું, એ વિચારનોજ ત્યાગ કરવો જોઈએ.”

જંગલમાં જાઓ કે ઘરમાં રહો, પણ જ્યાં સુધી ‘મહારૂં’ એ વિચાર નષ્ટ થયો નથી ત્યાં સુધી ત્યાગી કોઈ થઈ શકતુંજ નથી. સંન્યાસીઓ પણ બધાએ આવા ત્યાગી હોતા નથી, ને કોઈક મોટા મહેલોમાં રહેનાર રાજા પણ વખતે આ પ્રકારના સંન્યાસી હોઈ શકે છે.

ઉપલી વાતમાં આગળ આવે છે કે આ પ્રમાણે બનાવ બન્યા પછી થોડો સમય રાણી ત્યાં રહી, ને છેવટે વેષ દૂર કરી રાજા પાસે માફી માગીને આમ છેતરવા માટે દીલગીરી જાહેર કરી. રાજા જેને હવે જ્ઞાન થયું હતું તે બોલ્યો:—“હે સ્ત્રી ! આમ ક્ષમા યાચવાનું શું કામ છે ? હું હવે આ શરીરમાં મમતા રાખતો નથી, આ શરીર મહારૂં છે એમ માનતો નથી, હું રાજા તરીકે નથી તેમ ત્હારા પતિ તરીકે પણ નથી. હું તો સ્વયંભૂ છું. હે ! સ્ત્રી વિચાર કર, સર્વ જગત મહારૂં છે, તોપણ હું કોના ઉપર ક્રોધ કરું ને કોનાથી હું ખુશી થઈ ? ”

આ પછી રાણી રાજ્યમેહેલમાં પાછી ગઈ ને પછી પાછી રાજા પાસે આવી કહ્યું:—“હે રાજા ! તમે ખરે ઈશ્વર છો તો હવે તમે રાજ્યમેહેલમાં આવીને રહો તો પણ શું ? કાંઈ હિમાલય પર્વત તમારે મન વિશેષ છે ? ” આ પ્રમાણે કહી રાજાને પાછો રાજ્યમેહેલમાં લઈ ગઈ. આસપાસ ઘણીજ મોજશોખ જણાતી હતી, રાજા મહાન બૈભવમાં રહેતો હતો, પણ હવે તે ઇન્દ્રિયજીત હોવાથી કોઈ વાતથી ચળતો નહોતો. આ પ્રમાણે તેણે ૨૫ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ પોતે રાજા નહોતો પણ ખુદ ઈશ્વરજ હતો. આ પ્રમાણે જીવન ગાળવું તેનેજ ત્યાગ કહે છે; નહિ કે જંગલમાં જઈ, ઇચ્છાઓથી વિંટળાઈ રહી જીવન ગાળવું, તેનું નામ ત્યાગ.

જગત માત્ર આપણા વિચારોનું પરિણામ છે. જ્ઞાનીને મન શરીર એ પોતાનું શરીર નથી. અજ્ઞાનીઓનેજ શરીર પોતાનું છે એમ સમજાય છે. જ્ઞાનીને મન તો પથ્થર ને હીરો, કાંટાની શય્યા કે સુખશય્યા, ઘર કે જંગલ સર્વ સમાનજ છે.

લોકો કહે છે કે ફલાણાને અડકશો નહિ, અલકશો. હિંદુસ્તાનમાં લોકો માયામાં લુપ્ત થવા ના કહે છે; એ બધું ખરું પણ કોઈ બાબતમાં દ્વેષ કે ઈર્ષ્યા કરશો નહિ. કોઈ વિષયને તુચ્છકારી કાઢશો નહિ.

સંન્યસ્ત તે માત્ર સત્ય તરફ જવાની નિસરણી તરીકેજ હિંદુસ્તાનમાં ગણાય છે. વેષધારી ત્યાગ કાંઈ પણ ઉપયોગનો નથી. સ્ત્રી પુરૂષો, જે રાણીની વાત આપણે કરી તે પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે તો ત્વરાથી તેમને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર આપ ને દરેક ઘર, દરેક કુટુંબ, સ્વર્ગ સમાન બની રહે.

૩૯-પુનર્જન્મ અને કુટુમ્બનાં બન્ધનો.*

મહારા આત્મરૂપ ખાતુઓ તથા ગૃહસ્થો !

હિંદુસ્તાનમાં એક ધનાઢ્ય વ્યાપારી પોતાના ગામમાં એક મોટી ન્યાત જમાડવાનો હતો, કારણકે તેને ત્યાં શુભ પ્રસંગ આવ્યો હતો. પૂર્વકાળમાં કાંઈ સારો પ્રસંગ હોય ત્યારે શુભ-કાનો નાચ પણ કરાવતા હતા, હવે જો કે એ બહુ પ્રચારમાં નથી.

એ વ્યાપારીને ત્યાં નાચ જોવાને સભા મળી હતી તેમાં એક નાચનારીએ પોતાનું ગાયન અને નાચ શરૂ કર્યાં. ગાયન ઘણું અશ્લીલ હતું ને કોઈને પણ પસંદ પડે નહિ એવું હતું, પણ આ પ્રસંગે તો તે ખાસ કરીને બધાજ સાંભળનારાઓના હૃદયમાં ઉંડું ઉતરી ગયું. હિંદુસ્તાનમાં ઘણા બરા પડિતો, સુશીલ લોકો, આવાં ગીત પસંદ કરતા નથી; છતાં આ સમયે તો બધા મોહિતજ થઈ ગયા ! આ બનાવને મહિના ઉપર મહિના થઈ ગયા તોપણ જેમણે આ ગાયન સાંભળ્યું હતું, તેઓ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં પણ તેનું શુંજન કરી રહેતા. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે એટલો બધો મોહ શામાં રહ્યો હતો ? જેને પૂછીએ તે એમજ કહેતું કે ગાયન ઘણુંજ સરસ છે, મોહ પમાડે એવું છે, મધુર છે, પણ ખરી રીતે આમ કાંઈ નહોતું. શુભ-કાએ ગાયું તે પહેલાં એનું એજ ગાયન તુચ્છ લાગતું હતું; અને હવેજ તેમને તે ઘણું પ્રિય ને આનન્દદાયક લાગવા માંડ્યું. કારણ એ હતું કે ગાયનમાં મોહ નહોતો, પણ ગાનારનો કંઠ, સુર, સિકલ વગેરે મોહ ઉપજાવે તેવાં હતાં. વળી ગાયન ગાનારની ઢબમાં પણ મોહિની હતી. ખરો મોહ તો તે ગાનારમાંજ હતો, ને તેથી કરીનેજ ગાયનમાં મધુરતા, મીઠાશ આવેલી લાગતી હતી. જગતમાં આ પ્રમાણેજ અને છે. કોઈ ખુબસુરત શિક્ષક હોય, મધુર કંઠવાળો હોય, આંખોમાંથી અમી ટપકતી હોય, તેવો કોઈ પુરૂષ જે કાંઈ બોલે, હાલે-ચાલે, તે સર્વ લોકોને પ્રિય લાગવાતું. જગતની ભૂલ આ પ્રકારની છે. સત્ય શું છે તે જોવાની તો કોઈ દરકારજ કરતું નથી. મૂળ ગાયન કે વચનો વગેરેમાં શી સત્યતા રહેલી છે તે તપાસવાની કોઈ દરકાર કરતું નથી, પણ માત્ર એ કોણ બોલે છે, એજ વાત વિચારમાં લે છે. ‘રામ’ ને એક સમયે સ્વામી વિવેકાનન્દ વિષે એક મિત્રે કહ્યું કે; “સ્વામી વિવેકાનન્દના મ્હોં સાચુંજ જોઈ રહેવાતું મન થાય છે. તેમની આંખો ને નાક વગેરે કેવું ચુંદર છે ?”

લોકો ભાષણ સાંભળવા બંધ છે, તે ભાષણ કરતાંની સુખાકૃતિ જોવા બંધ છે કે તેનું ભાષણ સાંભળવા બંધ છે ? માટે કોઈ પણ ભાષણ કરનાર વગેરેનાં વચનોનો તોલ કરવો; નહિ કે તેની સુખાકૃતિનો વિચાર કરવો. ‘રામ’ કાંઈ શરીરનો વખાણનારો નથી. મહાર્ કહેવું કદાચ તમને કડવું લાગશે, પણ સત્ય શું છે તેજ માત્ર જોવું જોઈએ.

હવે આજનો વિષય બરાબર શરૂ કરતા પહેલાં બાઈબલ, અલકોરાન, વેદો ને ગીતા ઉપર થોડું બોલવાની જરૂર છે. લોકો આ પુસ્તકોમાં, આંખ મીંચીને, જે જે કાંઈ લખેલું

* તા. ૨૭મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૦૨ ને દિવસે ‘એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ’માં આપેલું ભાષણ.

છે તે બધું માને છે; કારણ કે તે પુસ્તકો મહાન ગુરૂપોનાં લખેલાં છે, ને તેમને તેઓ પૂર્ણ રીતે યાદ છે. હવે આપણે જેમ ઉપર કહી ગયા કે નૃત્ય કરનાર ગુણકાના મઠોમાંથી અશ્લીલ ગાયન નીકળ્યું પણ તે બધાને પ્રિય થઈ પડ્યું. એ વાતમાં જે દલીલ આપણે કરી હતી તેજ દલીલ જે લોકો અધ્યશ્રદ્ધા રાખી, ભતે વિચાર કર્યા વિના પવિત્ર પુસ્તકોમાં જે જે કહેલું છે તે એમને એમજ માને છે; તેમને લાગુ પડે છે. બુદ્ધનું જીવન, કૃષ્ણનું જીવન વગેરે વગેરેનાં જીવન ઉચ્ચ પ્રકારનાં હતાં તેથી શું એમનો દરેક બોધ, એમનાં દરેક પુસ્તક તેના ઉપર ભતે વિચાર કર્યા વિનાજ સત્ય છે, એમ કહેવું વ્યાજબી છે? બીલકુલ નહિ. ઘણી વખત એમ બને છે કે મનુષ્ય પોતે, પોતાના સમયમાં ઘણાજ નામાંકિત થયો હોય ને શ્રેષ્ઠ જીવન ગાળનારો થઈ ગયો હોય; પણ તેનાં વચનો, તેનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ નથી હોતું. દુનિયા ભૂલ કરતીજ આવે છે. અસુક મનુષ્યે કહ્યું મારેજ તેને સત્ય ગણવું એજ મોટી ભૂલ છે; ને તેથી કરીને અનેક પ્રકારના બપેરા ને કડવાં વચનોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઝાલીવર ગોદક-સ્મીથ વિષે ડૉક્ટર જૉન્સન કહે છે કે, જ્યારે તે લખવા બેસતો ત્યારે એક દેવના જેવું લખતો. હવે એ ઝાલીવર ગોદકસ્મીથને એવી ધૂન હતી, ને તે એટલે સુધી પકડી રહ્યો હતો કે કોઈ વાતજ નહિ. તેનું કહેવું એવું હતું કે જ્યારે જ્યારે હું ખાઉં છું ત્યારે મહાકું ઉપરનું જડખુંજ માત્ર હાલે છે; નીચેનું જડખું હાલતું જ નથી. બધાને આ તો સુવિદિત છે કે આપણે બોલીએ છીએ કે જમીએ છીએ ત્યારે હરમેશાં નીચલુંજ જડખું હાલે છે, ઉપરનું કદિ હાલતું જ નથી. આમ છે છતાં એવા મનુષ્યો જે જે કહે, બોલે, લખે તે હરમેશાંજ સત્ય નથી હોતું.

કામ કરવું તે, અને કામ કેમ કરવું તે વિષેનું તત્ત્વ પણ બાણવું જોઈએ. એ બેમાં ઘણો ફેર છે. ઘણા અંગ્રેજ ભાષા બોલી બાણ છે; પરંતુ તે ભાષાનું વ્યાકરણ બાણતા નથી. ઘણા જણ દલીલો ને વાદવિવાદ કરે છે; પરંતુ તેમાંના થોડાકજ તર્કશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવે છે. તેજ પ્રમાણે અસુક ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગાળવું તે જુદી વાત છે; ને તેવા જીવનમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે, તે વિષે કોઈ કહેવું એ જુદી વાત છે. જગતમાં મોટી ભૂલજ એ થાય છે કે લોકો ગુરૂના બોધ ને ગુરૂની વર્તાણુક સાથે અલેદ કરે છે; ને પછી તે બોધના ગુલામ થઈ રહે છે. ‘રામ’ નું કહેવું એ છે કે, બંધુઓ ! સાવધાન ! સાવધાન ! સ્વબુદ્ધિ પણ અવશ્ય ચલવો.

જસસ કાઈરતનાં પુસ્તકો થોડાં છે; છતાં મહાન મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ને વિદ્વાનો તે બોધવચનો ઉપર માથાં પટકી મરે છે. મહમ્મદ પેગમ્બરે ઘણુંજ થોડું કહ્યું છે, છતાં એ પ્રજ્ઞા-એ જ્ઞાન-એ રમ્પતિ ક્યાંથી ઉદ્ભવી તે કોઈ બાણી શક્યું નથી; પરંતુ બંધુઓ ! એજ જ્ઞાન, એજ પ્રેરણા તમારા પોતાના અંતઃકરણમાં પણ મોજુદ છે. મનુ મહાત્મા પાસે કોઈ પુસ્તકો નહોતાં છતાં એણે હિંદુઓને મારે કાયદા કાનુનો ઘણાજ સુંદર ઘડી કાઢ્યા છે. હોમરે ઇલીઅડ અને ઓડીસ જેવાં મહાન કાવ્યો રચ્યાં તે સમયે ક્યાં સાધનો એની પાસે હતાં ? એરીસ્ટોટલ “માસ્ટર ઓફ આર્ટસ” કે “ડૉક્ટર ઓફ ડીવીનીટી” નહોતો, છતાં કેટલાએ “માસ્ટર ઓફ આર્ટસ ને ડૉક્ટર ઓફ ડીવીનીટી” તેના શિષ્યો છે ? જસસ કાઈરત અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા મહાન યોગીઓને ક્યાંથી પ્રેરણા થઈ હતી ? માત્ર પોતાનાજ અંતઃકરણમાંથી-અંતઃકરણમાં બોલો-બોલો-ને બોલો-પ્રભુ મળશે-પરમ સત્ય મળશે. અબોલકત એજ

કહે છે કે, “આત્માને ચીનો” તે વિના ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ, ને જીવતર ધૂળ છે. કબીર, કંઈ પાઠશાળામાં ભણવા ગયો હતો ? નાનક, તુકારામ, તુલસી, નરસિંહ કંઈ પાઠશાળામાં ભણવા ગયા હતા ? પરંતુ આ એમનાં પદો, એમનાં બોધવચનો વાંચતાં પાઠશાળાના મહાન વિદ્યાર્થીઓને પણ મગજ કસવું પડે છે.

આ પ્રકારે જ્યારે આવા પુરૂષો મહાન યોગીની પદ્ધતિ પામી શકે, તો આપણે પોતે શા સારૂ તે પ્રમાણે વર્તી તેવા ન બની શકીએ ? અલબત્ત, આપણે પણ તેજ પ્રકારે કરી શકીએ. જે ચિત્ત, જે હૃદય, જે પ્રેરણા, જે જ્ઞાન, તેમને થયું હતું; તે આપણને પણ કાંઈ દુર્લભ નથી. માત્ર પ્રયત્નનીજ જરૂર છે. અમૃતકુંડ સર્વના હૃદયમાં ભર્યો છે તે બધા પી શકે તેમ છે. માટે નિરાશા ન લાવતાં આશાયુક્ત પુરૂષાર્થ કરી અચ્યુતાનન્દનો સાક્ષાત્કાર કરો.

‘રામ’ કહે છે કે, બંધુઓ ! મુજ આત્મા ! એમના દિવસો એમણે નિર્ગમ્યા ને હવે તો તમારો સમય આવ્યો છે; માટે જે જે મહાત્માઓ થઈ ગયા ને તેમણે જે જે વચનો, ઉપદેશો, બોધ વગેરે કરેલા છે તે તમે જાતે અનુભવો તોજ તેમના કહેવાનો મર્મ બરાબર સમજી શકશો. ગીતા સમજવાને શ્રીકૃષ્ણ જેવા મગજની જરૂર છે, મીલ્ટન સમજવાને મીલ્ટનની જરૂર છે; પરંતુ મહમ્મદનું કુરાન સમજવા સારૂ કાંઈ અરેબીઆમાંજ જન્મ લેવાની જરૂર નથી, વેદો સમજવાને હિંદુસ્તાનમાંજ જન્મ લેવાની જરૂર નથી. ત્યારે મહમ્મદ, બુદ્ધ, કૃષ્ણ, કાઈસ્ત, વગેરે જેવા થવાને શું કરવું જરૂરનું છે તે એક વાર્તાના ઉદાહરણથી સમજાવીએ:—

એક જણ પ્રેમની કવિતા વાંચતો હતો. કાબ્ય ઘણું સુંદર હતું. આમાં લયલી ને મજનુનની પ્રેમકથા હતી. આ વાંચનારને મજનુનનું જીવન બહુ ગમ્યું તે એટલે સુધી કે પોતાને મજનુન થવાનું મન થયું. આ ઉપરથી કોઈના કહેવા મુજબ તેણે લયલીની છબી લીધી. પછી પોતે આ છબી ઉપર જેમ મજનુન લયલી ઉપર પ્રેમ કરતો હોય, આંસુ ઢાળતો હોય તે પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યું. છબીને હસ્તક્રમેશ પોતાની છાતી સરસી રાખતો ને કદિ પણ એનાથી વિખુટો પડતો નહિ; પરંતુ કૃત્રિમ પ્રેમ ઘણો વખત ચાલે નહિ. પ્રકૃતિ મુજબ ઉપજેલા પ્રેમનું કદિ અનુકરણ કરી શકાય નહિ. છતાં આ મનુષ્ય તો આ પ્રકારના પ્રેમનું અનુકરણ કરતો હતો. હવે આ પુરૂષને એક માણસે આવીને કહ્યું:—“અરે ભાઈ ! આ શું કરે છે ? કાંઈ આમ મજનુન ન થવાય ! મજનુન થવાને માટે કાંઈ લયલીનીજ જરૂર નથી; પરંતુ મજનુનના જેટલો તીવ્ર પ્રેમ જોઈએ. જેના ઉપર પ્રેમ કરવાનો હોય તે પછી લયલી પોતેજ ન હોય તો ભલે, પણ મજનુનના હૃદયમાં જેટલો પ્રેમ રહેલો હતો તેટલો પ્રેમ તો તારા હૃદયમાં હોવોજ જોઈએ.”

તેજ પ્રમાણે ‘રામ’નું કહેવું છે કે જો કાઈસ્ત, કૃષ્ણ, બુદ્ધ કે મહમ્મદ થવું હોય તો તેમણે જે જે કર્યું તે કરવાની જરૂર નથી, તેમના જીવનનું બધુંજ અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી, તેમનાં કૃત્યોના તમારે શુદ્ધામ થવાની જરૂર નથી, એમનાં કાર્યો કરીને તમારી સ્વતંત્રતા ઓભાવી નથી; પરંતુ તમારાં પોતાનાં સ્વતંત્ર કાર્યો કર્યે જાઓ, અને તેમના હૃદયમાં જે બળ હતું, તેમના જીવનમાં જે ગહનતા હતી, તેમણે જે પ્રકારે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. તેજ માત્ર તમારે પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા છે. જો એ પ્રાપ્ત કરી શકો એમ હો, તો તમે હાલ જે સ્થિતિમાં છો; તે સર્વે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ જાય. આજ રાત્રે કાઈસ્ત જન્મે તો તે શું કરે ?

ક્રાઈસ્ટ માફક હવે આજે શુભી ઉપર ચડી આત્મલોગ આપ્યા વિના ક્રાઈસ્ટ જેવું જીવન ગાળી શકાય તેમ છે. પોતાની દૃઢ માન્યતા ને શ્રદ્ધાને માટે ક્રાઈસ્ટે આત્મલોગ આપ્યો હતો; ને શોષનહોરે પોતાની દૃઢ માન્યતા ને શ્રદ્ધાને માટે શરીર ન પાકતાં જીવવું પસંદ કર્યું હતું. પોતાની દૃઢ માન્યતા ને શ્રદ્ધા માટે શરીરનો લોગ આપવા કરતાં તેને ખાતર જીવવું એજ કેટલીક વખત વધારે કઠિન હોય છે.

માટે દરેક વાતની તેના પોતાનાજ ગુણદોષ પ્રમાણે કિંમત કરો. એ વસ્તુ કેના તરફથી આવે છે, કોણ આપે છે, એના ઉપર આધાર ન રાખવો; કોઈ પણ પયગંબરનો બોધ એ જુદી વાત છે, ને તેના જીવનનાં કૃત્યો એ જુદી વાત છે.

હવે પહેલો પ્રશ્ન મને એ પૂછાયો છે કે, “પુનર્જન્મ ને છેજ તો તેથી કરીને શું કુટુંબનાં બંધનો તૂટતાં નથી? અને જેઓ અહીં એકઠા રહે છે, તેઓ શું બીજી દુનિયામાં તે પ્રમાણે નહિ રહે?” પ્રશ્ન ઉત્તમ છે ને તેને આપણે કકડે કકડે લઈશું. પહેલું ને “પુનર્જન્મ છે એ સત્ય વાત છે તો તેથી કરીને કુટુંબનો સંબંધ તૂટતો નથી?” તે પ્રશ્ન લઈશું.

‘રામ’ માત્ર એટલુંજ જાણવા માગે છે કે આ જગતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ‘કુટુંબ’નો સંબંધ’ એવું કાંઈ પણ છે? તમારે પોતાનેજ એવો કાંઈ સંબંધ છે? એક મનુષ્ય એક છોકરો છે; હવે આ છોકરો નાનો છે, ત્યાં સુધી પોતાના બાપના લેગો રહે છે. પુત્ર ઉમ્મરનો થાય છે, લણે છે, ગણે છે ને નોકરીએ લાગે છે કે બાપ પાસેથી ચાલી જાય છે; ને પોતાનુંજ કુટુંબ એટલે કે પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાંને લઈને બીજે દેશ ફરતો ફરે છે. કુટુંબનો સંબંધ એકદમ પોતાના સ્વાર્થને અંગે ટૂટી જાય છે. પોતાની કમાણી પોતાનાજ પિતાને ન આપતાં તે પોતાની પાસે રાખે છે; અને એવું બને છે કે પુત્ર હિંદુસ્તાનમાં ફરતો હોય છે તો પિતા જર્મની કે બીજા કોઈ દેશમાંજ ફરતો હોય છે. તો આવા સંયોગોમાં કુટુંબનો સંબંધ ક્યાં રહ્યો? કબૂલ કરવું પડે છે કે માત્ર કહેવાનોજ સંબંધ હોય છે; હું ફલાણો-ફલાણો, ને મહારા બાપનું નામ ફલાણું-ફલાણું, બસ આજ સંબંધ. હજી આપણે વધુ બોધએ એક અમેરિકન ને બીજું જર્મન એમ બે જણાં પરણે છે. આમ થતાં કન્યાનો બીજા દેશમાંનો જૂનો કુટુંબ સંબંધ જતો રહે છે, ને નવો ઉત્પન્ન થાય છે. એકજ ઘરમાં લાઈ બહેન હોય છે, તે જુદે જુદે સ્થળે પરણી, જુદે જુદે સ્થળે રહેવા જાય છે; પછી એમનો સંબંધ ક્યાં રહ્યો? પ્રશ્ન એ છે કે પુનર્જન્મ હોય તો તેથી કુટુંબનો સંબંધ તૂટે છે કે નહિ? ઉત્તર એજ કે આ જગતમાં કુટુંબના સંબંધ જેવું છેજ નહિ, તો પછી તૂટવાનું શું હતું? છતાં ધારો કે એવું કાંઈ છે, તોપણ પુનર્જન્મથી તે ટૂટી જતો નથી. એક જણને ઘણાં છોકરાં છે ને તેમાંથી એક ગુજરી જાય છે. હવે કેટલાક એમ ધારે છે કે આ ગુજરી ગયો એટલે આ જગતમાં સંબંધજ તૂટ્યો, પણ આ સંબંધ પાછો, બીજી દુનિયામાં, સ્વર્ગમાં ઉભો થશે. ને આ સંબંધ સ્વર્ગમાં પાછો જોડાતો હોય, તો તે કઈ બીજી દુનિયા કે કયા સ્વર્ગમાં જોડાવાનો હતો? કોઈપણ શાસ્ત્ર, સ્વર્ગની ભૂગોળ જણાવતું નથી, કે તેનું સરનામું પણ આપતું નથી; કે જેથી કરીને મનુષ્ય સમજે કે અમે પેલી દુનિયામાં એક કુટુંબી અહીં એકઠાં થયાં છીએ. પુનર્જન્મતા કાયદા મુજબ મનુષ્ય પોતાના કુટુંબનો સંબંધ જાળવી રાખવા માગે તો તે બને એમજ નથી, કારણ મનુષ્ય પોતાની મેળેજ પોતાના લવિષ્યનો માલીક છે. પુરૂષાર્થજ પ્રશ્ન કરતાં પ્રાધાન્ય લોગવે છે. મનુષ્ય પોતાનો સંબંધ ને પોતાનાં બંધનો પોતાની મેળેજ

ઉત્પન્ન કરે છે. મરણ સમયે તમે કોઈની સાથે સંબંધ રાખવા તીવ્ર ઈચ્છા રાખશો તો જરૂર તમે તેમ કરી શકશો; ને જો અમુક મનુષ્ય સાથે તમે કાંઈ પણ સંબંધ રાખવા નહિ માગો તો પુનર્જન્મમાં તમારે એની સાથે કાંઈ પણ લેવા દેવા નહિ રહે. એજ પ્રમાણે મરણ પછી જેનાથી તમે છુટા થવા માગો છો તેમની સાથે પણ તમારો કાંઈ પણ સંબંધ રહેવાનો નથી એ નિશ્ચય છે. વેદાન્ત ઈકો વગાડી આ બાબત કહે છે.

આ બાબતમાં ઘણી ગેરસમજુત છે. બધું એક પછી એક કહેવામાં આવશે. યૂરોપ ને અમેરિકામાં સ્વર્ગ વિષે જે માન્યતા છે, તે વિષે આપણે હમણાં કહીશું. સ્વર્ગ એટલે તેઓ એમ સમજે છે કે જ્યાં બધાં લેગાં મળી આનંદ કરે છે તે. ‘રામ’ કહે છે કે જરા વિચાર કરો. સત્યની ખાતર જરા ધીરજથી વિચાર કરો. જ્યાં હદ બંધાઈ હોય ત્યાં કદિ પૂર્ણ સુખ હોઈ શકે, એ અશક્ય છે. કારણ સ્વર્ગમાં જઈને સુખ મળવાની ઈચ્છાથી તમે એમ ઈચ્છો છો કે મહારાથી કોઈ મહડીઆતો યા બરોબરીઓ ન હોય; પરંતુ સ્વર્ગમાં તો કોઈક કોઈક મહડીઆતો મળવાનાજ. બુદ્ધ ને કાઈરત પણ ત્યાં મળવાના ને તેમનું સુખ જોઈ તમને અસંતોષ થવાનો. જ્યાં જ્યાં લેદ છે ત્યાં ત્યાં સુખ કદિ રહેતુંજ નથી. તમારા સુખનો ભંગ શાથી થાય છે? લેદથી, ખીબના ચડીઆતો સુખના દર્શનથી. બાઈબલમાં કહ્યું છે કે સ્વર્ગ કાંઈ બહાર નથી, તમારા પોતાનાજ હૃદયમાં સ્વર્ગ રહેલું છે; અને બહાર છે એમ કલ્પવું એજ દુઃખમય છે. આકાશમાં સ્વર્ગ નથી કે તારાઓમાં સ્વર્ગ નથી. સ્વર્ગ તમારા પોતાના હૃદયમાંજ છે. સુખમાં ભંગ શાથી પડે છે? ખીબનાં વધારે સુખ જોઈને, સાથેના જોડીઆઓને, બરોબરીઆઓને આપણાથી વધારે આનંદી, સુખી જોવાથી આપણા સુખનો નાશ થાય છે. દરેક જણ પોતાને અદ્વિતીય જોવાને ઈચ્છે છે. બાઈબલમાં કહ્યું છે કે, “સ્વર્ગમાં આપણે મળીએ છીએ” તો એનો અર્થ શો? પરંતુ ન્યુટરોમેન્ટમાં પણ કહ્યું છે કે; “સ્વર્ગનું રાજ્ય હૃદયમાં છે” “પ્રભુનું રાજ્ય હૃદયમાં છે” માટે બહાર કોઈ સ્વર્ગ રહેલું છે, કોઈ બીજું દુનિયામાંજ સ્વર્ગ ટકી રહ્યું છે, એ કલ્પનાજ ખોટી છે. બિચારા પ્રભુ ઉપર દયા રાખો. પ્રભુ જો વાદળમાં સ્વર્ગ રાખી રહેતો હોય તો એને શરદી થઈ જાય એનો તો વિચાર કરો! પ્રભુ કહો, સ્વર્ગ કહો કે જે કહો તે સર્વ તમારા હૃદયમાંજ છે.

દિવ્યતામાં ગરક થઈ જાઓ, નિર્બાણપદ પામો, પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરો તો સ્વર્ગ તમે પોતેજ થશો. તમે પોતે સ્વર્ગમાં નહિ જાઓ પણ તમે પોતેજ સ્વર્ગ બનશો. આ પ્રમાણે સર્વ સૃષ્ટિ સાથે તમે સંબંધ રાખી શકશો. મિત્રો, કુટુંબ વગેરેને સ્વર્ગમાં મળશો, જીવન્મુક્ત પુરૂષ હરમેશાં સ્વર્ગમાંજ વસે છે. તેને કશામાં લેદબુદ્ધિ ઉપજતી નથી.

લોકોને પોતાની ઈચ્છિત વસ્તુ મેળવવાની ઘણી ઇંતેહારી હોય છે. એ ઈચ્છાને સાડ તેઓ બહુ બળમાં મારે છે, છતાં એ વસ્તુ મળી શકતી નથી. હવે તે ન મળવાનું કારણ શું ને તે કેવી રીતે મળી શકે? લોકો હૃદયભંગ-આશાભંગ થાય છે ને અતે દુઃખી થાય છે, તેનું કારણ શું? કારણ એ કે સ્વર્ગમાં તેઓ મળી શકતા નથી. જગતના લોકો! જો તમારી ઈચ્છા હોય કે તમારા મિત્રો તમને મળે, જગતનું બધું જર તમને મળે, જો એવી ઈચ્છાઓ રાખતા હો તો તમે તમારું નકામું બળ ખૂંચો છો. ‘રામ’નું કહેવું મહેરબાની કરીને માનો તો એક એવી કુંચી દેખાડીશ કે જેથી સર્વ ઈચ્છિત વસ્તુ આપોઆપ આવી મળશે. સ્વર્ગમાં સર્વને મળી શકશો ને જણાશે કે સર્વ વસ્તુ તમને ખોળતી, તમારી પાસે

હોડતી હોડતી ચાલી આવે છે. ભેરભુલમથી કોઈનો પ્રેમ માગતાં, લિખારી માફક કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા કરતાં તે તમારાથી દૂર ને દૂરજ નાસશે. માત્ર જ્યારે ભેદરકાર બનશે ત્યારેજ તે વસ્તુ આગે ને આગે આવીને ખડી રહેશે. કહેવત છે કે:—

“ માગે તેથી આવે, (ને) ત્યાગે તેની આગે. ”

જે પળે ઇચ્છાને દૂર કરશો—ઇચ્છાની પાર જશો—તેજ પળે ઇચ્છિત વસ્તુ તમારી આગળ આવીને ઉભી રહેશે; પણ જે પળે પાછા લાલસા કરશો—ભીખ માગશો—તેજ ક્ષણે તમે તેનાથી દૂર ખસી જશો. લોકો કહે છે કે “ જોજો કે તમને જડશે; ઠોકો કે દાર ખુલ્લાં થશે; ” પણ આનો અર્થ લોકો બરાબર સમજતા નથી. શોધશો, ઇચ્છાથી વ્યાપ્ત થઈ અધે-ર્યથીજ વસ્તુની ભીખ માગશો તો કદીજ નહિ મળે. જવું ઇશ્વરને ઘેર, ને ત્યાં લિખારીના વેષમાં જવા માગો છો; પરંતુ મેલા મનથી, ભીખ માગવાના ઉદ્દેશથી કદિ પણ તમારે માટે ત્યાંના દાર ઉઘાડાં નહિ થાય. રાજા પાસે જતી વખતે જેમ ઉત્તમ શણગાર સજવો પડે છે, મેલાં ઘેલાં કપડાં કામ ન લાગે; તે પ્રમાણે ઇશ્વર પાસે જતાં પણ ઇચ્છારૂપી મેલાં કપડાં યોગ્ય નથી. એ ઇચ્છાઓને દૂર કરીનેજ ત્યાં જઈ શકાય છે. ઇશ્વરને જોવો હોય—સ્વર્ગને હૃદયમાં ખુલ્લું કરવું હોય—તો લાલસા, ઇચ્છા, આસક્તિ વગેરે દૂર કરીનેજ ભેવાશે.

કર્મનો કાયદો કહે છે કે મનુષ્ય પોતાના પ્રારબ્ધનો માલિક છે. આપણેજ આપણી આસપાસની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. કર્મના નિયમ મુજબ જ્યારે કોઈ વસ્તુની તમને ઇચ્છા થાય છે—તે માટે વલખાં મારો છો—ત્યારે તે મળતીજ નથી; પરંતુ આમ લાલસામાં અમુક વખત ગયા પછી નિરાશ થઈ, આશા છોડી, ભેદરકાર થઈ પાછા ફરો છો; તેજ ક્ષણે તે વસ્તુ તમારી પાછળ પાછળ ચાલી આવે છે. કર્મનો આ કાયદો છે. જેમ આગળ વધવા સારૂ ચાલતાં ચાલતાં એક પગ ઉંચો કરીને પછી નીચો મૂકવો પડે છે, ને બીજો ઉંચકવો પડે છે ને તે પાછો નીચો મૂકવો પડે છે; તેજ પ્રમાણે કર્મના કાયદા મુજબ પહેલાં લાલસા થાય પણ પછી તે નીચે નાંખવી પડે છે—દૂર કરવી પડે છે. લાલસા થયા પછી એક એવો સમય આવે છે કે જે વખતે નિરાશ થઈ લાલસા-ઇચ્છાઓ જે દૂર કરવી પડે છે, માટે જો ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવી હોય તો ઇચ્છાઓને પહેલી દૂર કરો. ‘રામ’ કહે છે કે સર્વ ઇચ્છાઓ, આસક્તિઓ પૂર્ણ થવીજ ભેદરૂપે, તેનાં ફળ મળવાનાંજ; પણ એક શરતે, ને તે એ કે ઇચ્છા થયા પછી તે ઇચ્છા ત્યાગે તોજ તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય. ઠીક, હવે ઘણા લોકોની એવી ઇચ્છા હોય છે કે પોતપોતાના આ જગતના સંબંધો બળવી રાખવા; પરંતુ કંડો વગાડીને કહેવા દો—હુદુભિનાદ કરી કહેવા દો—કે એ મૂર્ખતા છે; બીલકુલ અશક્ય છે. માયાથી લપટાએલું કાંઈ પણ શાશ્વત રહી શકે તેમ નથી. એવી આશા નિરાશામાંજ ફેરવાઈ જવાની. કદિ એવી ઇચ્છા ન રાખશો. હૃદયમાંથી તેને દૂર કરજો. ‘રામ’ ભાર દઈને કહે છે, ફરી ફરીને કહે છે કે ભાઈઓ ! એ આશા મૃગજળવત્ છે, શાશ્વત તો માત્ર તમારી પોતાની દિવ્યતાજ છે. તમે પોતે પ્રભુ છો તેજ શાશ્વત છે, સત્ય છે, પરમાર્નંદ રૂપ છે. આ ક્ષણભંજર શરીર અને તેને લગતી બધી વસ્તુઓ કદિ પણ નિરંતર રહી શકે તેમ નથી. કશોકો વર્ષ છવો પણ અંતે મૃત્યુ તો છેજ. સૂર્ય પણ એક દિવસ નાશ થવાનો છે, પૃથ્વી પણ નાશ પામશે, મહાગણો તારામંડળ વગેરે સર્વ આશાશ્વત છે. સર્વ વસ્તુઓમાં ફેરફાર થયેજ જવાનો. માત્ર એક પરમ સત્યજ શાશ્વત છે, કુટુંબના સંબંધોમાં પણ ફેરફાર થયે

બંધ છે. શાશ્વત રહી શકતા નથી, માટે આસક્તિ એમાં બે હોય તો એકદમ તોડી નાંખો. નદીઓ અવળી વહે, વાયુ નીચે વહે, અગ્નિમાં શીતળતા આવે ને સૂર્યથી અંધકાર વ્યાપી રહે; પણ જગતની અશાશ્વતતા કદિ પણ ચળે તેમ નથી. નદીના પ્રવાહમાં જેમ અનેક વસ્તુઓ ભિન્ન ભિન્ન દિશામાંથી આવી એક જગ્યાએ મળે છે, પણ પાછી દૂર હડસેલાઈ બંધ છે; તેજ પ્રમાણે એક બળવાન મોભું આવી એક બીજાને છુટાં પાડે છે. આ જગતનું બંધારણ એ પ્રકારનું છે. કદાચ ફરીથી એકાદ વખત આ વસ્તુઓ પાછી આવી મળે તોપણ તે છુટી પડવાને માટેજ-કદિ સાથે તો રહીજ ન શકે. જેમ એક ઘરમાં મા, બાપ, ભાઈ, બહેન વગેરે હોય છે, મળે છે પણ પછી પોતપોતાના કામે વળગી જતાં ભુલાં પડે છે; તેજ પ્રમાણે આખા જગતમાં નિરંતર, શાશ્વત કોઈ એકઠું રહી શકતું નથી. આવા અશાશ્વત સુખ માટે વલખાં માર્યા કરતાં શાશ્વત સુખ, આનંદ જે છે તે માટે પ્રયત્ન શા માટે નથી કરતા ? પરમ સત્ય, આત્મા વિષે વિચાર કરો ને તેનો સાક્ષાત્કાર કરો.

એક કન્યા તરતની પરણેલી હતી. પોતાના સાસરીઆમાં બધા સાથે હળીમળી બેઠી હતી ને મધુર મધુર વાતચીત કરતી હતી. આ કન્યાનો ધણી બીજે દેશ દૂર હતો. નણુંદ વગેરેએ આ કન્યાના ધણી વિષે-એટલે પોતાના ભાઈ વિષે કાંઈ વાત કાઢીને તેમાં તેના વિષે કાંઈક કપાતું બોલી. ‘રામ’ આ વખતે ત્યાં હાજર હતો. પેલી કન્યા બોલી કે, “તમે કે જે મ્હારા ધણી સાથે ઘણા થોડા સમય રહેવાનાં છો, તેમને માટે-હું” મ્હારા ધણી વિષેનું અણુધટતું બોલવું સાંભળી શકીશ નહિ. મ્હારે તો જન્મારો તેમની સાથે ગાળવાનો છે.” આ પ્રમાણે જગતનાં બંધનો થોડા વખતનાં છે, માટે જે શાશ્વત છે તે વિષેજ વિચાર કરો. જગતનાં બંધનોની દરકાર કરી પ્રભુ સાથે વેર ન બાંધો.

મહાત્મા બુદ્ધ પાસે એક જણ આવીને કહેવા લાગ્યો કે તમે તમારા પિતાના રાજ્યમાં બંધો ને ત્યાં ભિક્ષા માગો. મહાત્મા બુદ્ધ એક રાજપુત્ર હતો ને તે તે વખતે રાજ્યપાટ છોડી વિચરતો હતો. ભિખ માગવાનો ધંધો તેનો નહોતો. એ તો એક મહા અવધૂત યોગી હતો. કાંઈ મળ્યું તોપણ ભલે ને ન મળ્યું તોપણ ભલે; એવી એની વૃત્તિ હતી. શરીરની કોઈ પણ બાતની દરકાર વિના જગતમાં તે ફરતો હતો. તેણે તો પોતાના પિતાના રાજ્યમાં પણ એવી રીતે વિચરવા માંડ્યું.

રાજાએ-તેના પિતાએ આ હકીકત બાણી એટલે તે દોડતો તેની પાસે ગયો, રાયો, આંસુ લાળ્યાં ને કહ્યું:-“હે પુત્ર ! આપણે રાજ્યપાટના અધિકારીને આમ ઘેર ઘેર ભટકવાની જરૂર નથી. આપણને નાનમ લાગે, ખોટું કહેવાય, માટે આ છોડી દે ને આપણી બાપદાદાની આબરૂને બદલે લાગે તેમ ન કર.” બુદ્ધ મહાત્માએ સ્મિત કરતાં કરતાં કહ્યું:-“સાહેબ ! જે કુટુંબનો હું છું તેતો પાછળ રહ્યું છે. મ્હારા પૂર્વ જન્મનો હું તો વિચાર કરું છું ને એ વિચાર કરતાં જણાય છે કે હું તો ભિક્ષાન્દેહિ કરનાર કુટુંબમાંનો એક છું. આપણે તો માત્ર માર્ગે જતાં વચ્ચે અથડાયા છીએ; બાકી આપણા માર્ગે ભિન્ન ભિન્ન છે. તમે તમારે રસ્તે બંધો ને હું મ્હારે રસ્તે ચાલ્યો જઈશ.”

આ પ્રમાણે છે તો પછી કુટુંબનાં બંધન છેજ ક્યાં ? તમે કહો છો કે અમારાં બાળ-બચ્ચાં છે. તમે તેમને વળગો છો, મ્હાઓ છો, ચુમ્બન કરો છો અને અનેક પ્રકારનાં લાડ લડાવો છો; પણ જરા તમારા એ તરવરવાન ઉપર વિચાર કરો. એ છોકરાં તમારાં છે, એમ

જાણી એ સંબંધ અનંતકાળ સુધી જાળવી રાખવા તમે ઇચ્છો છો, પણ એક અશ્લીલ વાત કહેવી પડે છે; તમે તમારાં છોકરાં છે એમ કહો છો, તમારા લોહીથી ઉત્પન્ન થયાં છે એમ કહો છો, તમારું માંસ વગેરે એમનામાં છે એમ કહો છો, તો પછી તમારી લાળ, લીંટ, પીઆ વગેરે તમારાજ શરીરથી ઉદ્ભવેલાં છે તેનું શું? જવાબ દો, પોતામાંથીજ જી, માકડ, પીઆ, લાળ વગેરે વસ્તુઓનો નાશ કરવો એ કયો ન્યાય? ને પોતાનાં પેટનાં છોકરાં ઉપર શીદા શીદા થવું એ કયો ન્યાય? જરા તર્કશાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કરો. ‘રામ’નું કહેવું એમ નથી કે તમારાં છોકરાં પ્રત્યે ફૂરપણું વર્તો; માત્ર એજ કહેવું છે કે સર્વ દુનિયાને એકજ દષ્ટિથી જુઓ. કુટુંબબંધનને તમારી પ્રગતિની આડે ન આવવા દો.

ન્યારે આ શરીરે (સ્વામી રામતીથે પોતે) કુટુંબબંધન-કહેવાતું બંધન-તોડ્યું, ત્યારે કેટલાક જણ આવીને કહેવા લાગ્યા કે; “તમે તમારી સ્ત્રી, છોકરાં, સંબંધી વગેરેનો સ્વાર્થ કેમ ન જોયો?” તમારા ઉપરજ તેમનો આધાર હતો. પ્રશ્ન પૂછનાર મ્હારી સાથેનો એક પ્રોફેસરજ હતો. ‘રામે’ તેને કહ્યું:—“તમે પ્રોફેસર છો, પાઠશાળામાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ભાષણ આપો છો, તો તમે મને કહેશો કે તમારા જ્ઞાનની ખરોશર તમારા ઘરમાંનાં બધાં મનુષ્યો જ્ઞાન ધરાવે છે? તમારા ભાઈ ભાંડુ વગેરે તમારા જેટલું જ્ઞાન ધરાવે છે?” તેણે કહ્યું:—“ના.” “ત્યારે પાઠશાળામાં આવી ભાષણ આપો છો, તો ઘર કેમ છોકરાં તથા સ્ત્રી વગેરેની પાસે ભાષણ આપતા નથી? તમારા ઘરમાં નોકર ચાકર, મા, માસી વગેરેને તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવું મૂકી દઈ પાઠશાળામાં શા સાડા ભાષણ આપો છો?” પ્રોફેસરે કહ્યું:—“એ લોકો ભાષણ સમજી શકે તેમ નથી.”

પછી આ ઉપરથી એ પ્રોફેસરને કહેવામાં આવ્યું કે; જુઓ ભાઈ, એ તમારાં સગાં નથી, તમારાં પાડોશી નથી. તમે કોણ છો? તમે કાંઈ શરીર નથી. તમે પોતે સ્વયંભૂ છો; પણ તે તમે કબૂલ કરતા નથી. તમારું મન જ્યાં ભમે છે ત્યાં તમારાં સગાંબહાલાં વસતાં નથી. જે લોકો તમારા વિચારની પરંપરા સમજી શકે છે, તમારા જ્ઞાનમાં ભાગ લઈ શકે છે, અને તમારા મનની સાથે રહી શકે છે; તેજ તમારાં સગાં સંબંધી છે. તમારા અધ્યયન વખતે તમારાં છોકરાં ઈયાં, તમારા નોકર ચાકર વગેરે તમારી કોટડીમાં આવે છે, જાય છે; પણ તે સમયે તમારે મન તેનું કાંઈજ નથી. ન્યારે એમજ છે, તો પછી તમે તત્ત્વજ્ઞાનના જે ઉચ્ચ શિખર ઉપર હો છો ને તમારા જે શિષ્યો તમારાં ભાષણો સાંભળે છે, તમે જે વાંચો છો, વિચારો છો તે વિષે વિચાર કરો છે, તેજ તમારા સંબંધી ને પાડોશી છે. બીજા કોઈજ નહિ. એમ તો તમે જે મકાનમાં રહો છો, ત્યાં અનેક જીવજંતુ પણ રહે છે. ઉંદર, બિલાડી, જી, માકડ વગેરે અનેક પ્રાણીઓ રહે છે; પણ તે તમારાં પાડોશી નથી; પરંતુ જેઓ તમારા આત્મજ્ઞાન સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે તેજ તમારાં સંગાથી છે. વળી પ્રોફેસર સાહેબ! તમે જન્મ ક્યાં ઇચ્છો છો? ઘરમાંના ઉંદર બિલાડી ભેગા કે તમારાં અજ્ઞાન કુટુંબી ભેગા? પ્રેમ એટલે શું? જે લાગણી તમને થાય છે તેજ બીજાને થાય એજ એનો અર્થ. એક જણને તમે મ્હાઓ છો એટલે કે તેનો સ્વાર્થ-એની લાગણી વગેરે તમારાં પ્રમાણેજ છે. તમારા સ્વાર્થ વગેરેનો એના સ્વાર્થ વગેરે

સાથે અલેદ છે. કોઈ મનુષ્યને તમે ચ્હાઓ છો, તે એટલાજ પુરતો કે તમે એ મનુષ્યમાં પોતાનેજ ચ્હાઓ છો. ખરૂં જોતાં મનુષ્ય પોતે પોતાનેજ ચ્હાય છે.

આ પ્રમાણે કુટુમ્બબંધન ટૂટેલાંજ છે, મૂળથીજ છેજ નહિ. આ ઉપરથી એક બીજી વાત યાદ આવે છે ને તે નિર્ભયતા વિષે છે, પણ આજે આપણે તે વિષે વધારે નહિ કહીએ. ભય શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? લોકો કહે છે કે ભય પામશો, પણ એમ શા ઉપરથી કહે છે? ભય ન પામવાનો ઉપાય દેખાડીશું, પણ તે વિષય કોઈ બીજા સમયે લઈશું. ઉપનિષદ્માંથી કાંઈક થોડું કહી અહીંજ હાલ તો ચિરમીશું.

અણુથી આણુ ને ગુરૂથીય ગુરૂ, જગમાં વિલસે કાંઈ આત્મપણ્ડ;
દ્વંદ્વસ્થ હરિ રહી વ્યાપી બધે, નિશા ધોર મહીં લહે સુખ ધણ્ડ.
વસી શરીરે શરીરી હીન બને, અનન્ત મહીંય અનન્ત મુએ;
પ્રસરી સધળે રહી સર્વ મહીં, ભય દૂર કરે મન પ્રબુદ્ધ થઈ.

ૐ !

ૐ !!

ૐ !!!

